

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ

*(Олий ўқув юртлирининг номуахассис факультетлари
талабалари учун дарслик)*

*Ўқув дастурлари, дарсликлар ва ўқув
қўлланмаларини қайта кўриб чиқиш ва янгиларини
яратиш бўйича Республика мувофиқлаштириш
комиссияси тавсия этган*

Тошкент-2005

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг ҳаққоний тарихимизни Ўрганиш учун кенг имкониятлар пайдо бўлди. Мавжуд имкониятлардан фойдаланган муаллифлар жамоаси кўплаб тадқиқотлар ва манбаларга асосланган ҳолда Ўзбекистон тарихининг жаҳон цивилизацияси тарихида, унинг ривожланишида тутган муносиб ўрнини ушбу дарсликда ёритиб берганлар. Шунингдек дарсликда, Ўзбекистон ҳудудларида минглаб йиллар давомида бўлиб ўтган тарихий-маданий жараёнлар таҳлил қилиниб, Ўзбекистон жаҳон цивилизацияси ўчоқларидан бири эканлиги асослаб берилди. Дунё маданияти ривожланишига улкан ҳисса қўшган ватандошларимиз фаолияти батафсил ёритилди. Ушбу дарслик талабалар, Ўзбекистон тарихини чуқур ўрганишни хоҳлаганлар, илмий изланишлар олиб бораётганлар ҳамда тарих билан қизиқувчи китобхонларга мўлжалланган.

Тарих фанлари доктори, профессор

Р.Ҳ.Муртазаеванинг умумий таҳрири остида

Масъул муҳаррирлар:

т.ф.н. доцент Б.Ж.Эшов ва

т.ф.н. М.Ҳайдаров.

Тақризчилар:

тарих фанлари докторлари,

профессорлар Д.А. Алимова ва Р.Г.Муқминова

Кириш

Ўзбекистон мустақиллиги яратиб берган имкониятлар туфайли нашр этилаётган ушбу дарслик Ватанимизнинг бой тарихи ва маданияти миллий истиқлол ғояси билан суғорилган ҳолда, янгича, ҳаққоний ва холислик билан ёритилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов Республикамиз мустақил тараққиёт йўлининг ижодкори ва раҳнамоси сифатида тарих фани, унинг бугунги аҳволи ва истиқболлини чуқур таҳлил этиб, бу йўналишда тарихчи олимлар олдига қатор вазифаларни қўйди. Ушбу вазифалардан энг муҳими-янги жамиятимизни ислоҳ қилиш ва янгилаш жараёнини бошқарадиган ва таъминлайдиган, ҳозирги давр талаби асосида янгича фикрлайдиган ёшларни тарбиялаш, муҳими, улар онгига миллий истиқлол, Ватанга садоқат ва юртпарварлик ғояларини янада чуқурроқ сингдириш ва теран англашишдан иборатдир.

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети факультетлараро Ўзбекистон тарихи кафедраси профессор-ўқитувчилари томонидан тайёрланиб, ўқувчилар ҳукмига ҳавола этилаётган мазкур дарслик Олий ва ўрта махсус ўқув юртларининг номутахассис йўналишдаги талабаларига мўлжалланган. Мустақиллик йилларида Ватанимиз тарихини ҳар томонлама ва изчил ўрганиш борасида самарали ишлар амалга оширилган бўлишига қарамай, тадқиқотлар янада чуқурроқ ва ҳар томонлама давом эттирилиши лозим бўлган долзарб мавзулар талайгина. Шу нуқтаи назардан ушбу дарслик муаллифлари Ўзбек давлатчилиги тарихи, ўтроқ деҳқончиликнинг ёйилиши ва дастлабки шаҳар маданияти, Ўзбек халқининг келиб чиқиши, Уйғониш даври маданияти, ўрта Осиё хонликларидаги ўзаро муносабатлар, маҳаллий халқларнинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаёти, Ўзбекистоннинг совет мустамлакачилиги даври зиддиятларга бой тарихи масалаларига алоҳида эътибор қаратдилар.

Олимлар эътироф этганларидек, Ўзбекистон тарихи ниҳоятда бой ва ранг-барангдир. Ўлкамиз ҳудудлари энг қадимги даврлардан бошлаб жаҳон цивилизацияси ўчоқларидан бири ҳисобланиб, бу ерда дунё цивилизациясидаги маҳаллий халқларга хос тарихий-маданий жараёнлар бўлиб ўтган. Ўлкамиз ҳудудларидан дунё цивилизацияси тарихий тараққиётида ўчмас из қолдирган олиму фузалолар, давлат арбобию, саркардалар етишиб чиқганларки, биз улар билан ҳақли равишда фахрлансак арзийди.

Муаллифлар жамоаси 2003 йилда номутахассис йўналишдаги талабалар учун дарслик тайёрлаб чоп эттирган эди. Ушбу дарсликка унинг кенгайтирилган, тўлдирилган ва қайта ишланган иккинчи нашри бўлиб, илгари бошқа Олий таълим талабаларига мўлжалланган дарсликлардан фарқ қилган ҳолда, бу дарсликда ҳар бир мавзунини ёритишда ёшларда миллий ғурур, ватанпарварлик, Она-ватанга бўлган чексиз муҳаббат туйғуларини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга бўлган омилларга алоҳида эътибор қаратилди. Ундан ташқари муаллифлар бой манбалар, архивларда

сақланаётган ва ҳали кам маълум бўлган ҳужжатлар маълумотларини ҳам илк марта фанга жорий этдилар. Мисол учун, 1-мавзуда, Ўзбекистон тарихи фани предмети, уни Ўрганишнинг методологик тамойиллари, манбалари, объекти ва аҳамияти махсус мавзуда ёритилди; 3-мавзуда Ўзбек халқининг шаклланиши янги манбалар асосида Ўрганилган бўлса, 4-мавзуда илк шаҳарсозлик маданияти масалалари, ёзув ҳақидаги янги маълумотлар янги археологик изланишлар асосида талқин этилди. 5-мавзу эса, антик давр Ўрта Осиё халқлари маданиятида муҳим аҳамиятга эга бўлган эллинизм маданиятига алоҳида тўхталиб ўтилди. 8-мавзуда эса бошқа дарсликлардан фарқли ўлароқ IX-XII асрлар маданияти Уйғониш даври маданияти сифатида алоҳида ёритилди. 13-мавзуда Туркистон Мухторияти ҳукумати, минтақадаги Совет ҳукумати ва қизил армияга қаршилик кўрсатиш ҳаракати Бухоро ва Хоразм республикаларининг фаолияти каби муаммолар ўз ифодасини топган. 14-мавзуда Ўзбекистонда 20-йиллардаги мураккаб ижтимоий-сиёсий вазият кенг ёритилган. Шунингдек ушбу мавзуда катағонлик сиёсатининг асосий мақсадлари маълумотлар асосида очиб берилган. 16-мавзуда янги маълумотлар асосида Ўзбекистондаги совет мустамлакачилик тизимининг иқтисодий-сиёсий йўналишлари, унинг оқибатлари, халқнинг хусусан, Ўзбек халқининг ижтимоий аҳволидаги зиддиятли ҳолатларни ҳаққоний ёритишга ҳаракат қилинди. Мустақиллик даврига бағишланган мавзуларда Ўзбекистон Республикасининг асрларга тенг 14 йиллик даври якунлари ва хулосалари Ўзбекистон Республикаси Президенти ва ҳукумати фаолияти энг янги маълумотлар билан бойитилди.

Ундан ташқари Ўқувчиларга ёрдам бўлиши учун қўлланма сўнггида хронологик жадвал ва адабиётлар рўйхати берилди.

Ушбу дарслик Ўзбекистон тарихининг қадимги тош даврларидан бошлаб, то ҳозирги кунгача бўлган катта даврни ўз ичига олади. Мавзуларни ёритиш жараёнида 2004 йилда чоп этилган. Ўқув дастурига асосланган ҳолда масаланинг туб моҳияти, тарихий-маданий жараёнларнинг асослари, омиллари ва ривожланиши, сабаблари, оқибатлари ва натижаларига катта эътибор қаратилди. Шунингдек, Ватанимиз ҳудудида бўлиб ўтган тарихий-маданий, ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий жараёнлар ҳақида ҳолисона хулосалар чиқаришга интилдик.

Муаллифлар тарихий адабиётлар, илмий тадқиқотлар, архив ҳужжатларини таҳлил қилган ҳолда, тарихимизни ҳаққоний ва ҳолисона ёритиш йўлидан бориб, уни Ўқувчиларга етказишга ҳаракат қиладилар. Талабаларни тарихимизни янада чуқурроқ Ўрганишга ҳамда уни унутмасликка даъват этадилар. Зеро, Юртбошимиз Ислом Каримов таъкидлаганларидек: “Янги Ўзбек давлатчилигининг тамал тошини қўйяпмиз. Шундай экан, тарих сабоқлари бизни ҳар хил нотўғри қадамлардан огоҳ этувчи, сақлаб турувчи омил бўлиши лозим. Чунончи, халқ, миллат тақдирига дахлдор масалаларда пала-партиш, оқибатни ўйламасдан иш тутиш ярамайди. Яқин ўтмишимизнинг яна бир сабоғи шуки, миллат, давлат, жамият тақдири ҳал бўлаётган паллада ўзлигимизни англаш, маънавий илдизларимизни унутмаслигимиз катта аҳамиятга эга”.

Ушбу кўлланма тарих фанлари доктори, профессор Р.Ҳ.Муртазаева бошчилигида қуйидаги муаллифлар жамоаси томонидан ёзилди:

1-мавзу т.ф.н. С.Холбоев; 2-3-4-5-7-мавзулар т.ф.н. Б.Эшов; 6, 9-мавзулар т.ф.н. А.Одилов; 8-мавзу т.ф.н. М.Тожиева; 10-мавзу т.ф.н. Х.Юнусова, т.ф.н. А.Одилов; 11-мавзу катта ўқитувчи Н.Полвонов; 12-мавзу т.ф.н. С.Холбоев, т.ф.н. Х.Юнусова, катта ўқитувчи Д.Ўроқов; 13-мавзу т.ф.н. Қ.Ражабов, т.ф.н. М.Хайдаров, т.ф.н. С.Холбоев, катта ўқитувчи Н.Полвонов; 14-мавзу т.ф.н. И.Шамсиева; 15-мавзу катта ўқитувчи Н.Полвонов, т.ф.н. Д.Иноятова; 16-мавзу т.ф.д. Р.Муртазаева, т.ф.н. Б.Жолдасов, т.ф.н. М.Хайдаров; 17-мавзу т.ф.н. Б.Жолдасов, катта ўқитувчи Д.Ўроқов; 18-мавзу т.ф.д. Р.Муртазаева, т.ф.н. М.Хайдаров; 19-мавзу т.ф.д. Р.Муртазаева, т.ф.н. Б.Жолдасов; 20-мавзу т.ф.н. Х.Юнусова, катта ўқитувчи Н.Полвонов. Адабиётлар рўйхати ва хронологик жадвални Б.Эшов, М.Хайдаров ва Н.Полвонов туздилар.

Ушбу мавзулар бўйича ўз фикр-мулоҳазаларини билдирган ҳамкасбларга аввалдан миннатдорчилик билдирамиз.

Р.Ҳ.МУРТАЗАЕВА

тарих фанлари доктори,
профессор.

1-мавзу. Ўзбекистон тарихи фани предмети ва объекти, уни Ўрганишнинг методологик асослари, манбалари ва аҳамияти.

Ўзбекистон тарихи фанининг фан сифатида тутган ўрни. Унинг ўрганиш предмети ва объекти

Тарих фани ижтимоий тараққиёт ва ўтмишга оид ҳар хил воқеа-ҳодисаларнинг изчил ривожланиши, уларнинг қачон, қаерда, қандай ҳолатда юз берганлиги, инсониятнинг пайдо бўлиши ва унинг тадрижий-эволюцион ривожланиш жараёни ва бошқаларни ўрганади. Шунингдек, Ўзбекистон тарихи умумжаҳон-инсоният тарихининг ажралмас қисми ҳисобланиб, у оламшумул воқеликларга жуда бой. Ўзбекистон тарихи фани мана шу воқеликларни бошидан кечирган қадим ва яқин аждодларимизнинг ҳаёти қандай бўлганлиги, жаҳон тарихи тараққиётига қўшган ҳиссаларини ҳолисона ва ҳаққоний ўрганади.

Тарихий ҳақиқат тўла рўёбга чиқиши, ҳаққоний тарих ёзилишида тарих фанининг предмети ва объектини тўғри белгиланиши ўта муҳим аҳамиятга эга. Чунки, Ўзбекистон тарихи фани учун ҳам бошқа барча фанлар қатори предмет ва объект масаласи асосий масала бўлиб ҳисобланади. Зеро, фан унинг ўрганиш предмети ва объекти аниқ бўлмаса, унинг олдидаги вазифа ноаниқ бўлиб, мақсадга эришиш мушкул бўлади.

Ўзбекистон тарихи фани бошқа ижтимоий ва табиат фанларидан фарқли ўлароқ мустақил фан. Шунингдек, у барча фанлар орасида алоҳида ўз ўрни ва мавқега эга. У барча фанлар тарихини ҳам ўз ичига олган ҳолда уларнинг ривожига катта таъсир этади. Бу унинг ўрганиш предмети ва объекти ҳамда вазифасида тўла намоён бўлмоғи керак. Тарих фани ўз хусусиятига кўра, биринчидан, ўзининг бутун диққат эътиборини фақат ўтмишга қаратади, ундан сабоқ беради, хулоса чиқаради, аждодларимизнинг мозийда қолган ҳаёт тарзини, улар яратган моддий-маданий, маънавий-мафкуравий қадриятларни ўрганади.

Иккинчидан, Ўзбекистон тарихи фани бошқа ижтимоий фанларга нисбатан аниқ фан. У математика усулидан кенг фойдаланади. Тарихий воқеа ва ҳодисалар қатъий аниқликда, даврий кетма-кетлик-хронологик асосда ўрганилади. Шунингдек, тарихий воқеа ва ҳодисалар, ҳужжат ва далилларнинг ҳақиқий ва ҳақиқий эмаслиги, улар қачон, қаерда, қандай тарихий муҳит ва шароитларда тарихан воқеъ бўлганлиги аниқланади. Ва ниҳоят, бўлиб ўтган воқеликларнинг аниқ сабаб ва оқибатлари, шу билан бирга, уларнинг аниқ шакл-шамойиллари ва ҳолати аниқланади.

Учинчидан, Ўзбекистон тарихи фани ўтмишдаги иқтисодий-ижтимоий ҳаётнинг аҳволи, ривожланиши ва таназзулининг сабаб ҳамда оқибатларини ўрганади, улардан келажак учун сабоқ ва хулоса чиқаради. Бу эса келажак авлодлар учун дастуриламал бўлади.

Тўртинчидан, Ўзбекистон тарихи фани кўп қирралик ва хилма-хиллик хусусиятига эга. У жамият тараққиёти ва инқирозларининг фақат бир томонинигина эмас, балки жамиятнинг ҳамма томонларини узвий ўзаро

боғлиқликда, бир бутунликда Ўрганади. Ўзбекистон тарихи фани, Ўзбекистоннинг Ўтмишидаги ва ҳозирги ҳудудида энг қадимги даврлардан то ҳозиргача кечган воқеликлар, инсоният ҳаёти, табиат ва жамият тараққиёти ва таназзулини таҳлил қилади. Унинг Ўрганиш предметига эса, мана шу макондаги жамики хилма-хил воқеа ва ҳодисалар, улардаги умумий алоқадорлик ва яхлит бирлик ҳамда қонуниятлар ҳодисаси ва жараёнлар, умуман, халқ ва инсоннинг яратувчанлик фаолияти киради. Ўзбекистон тарихи фанининг Ўрганиш макони-объекти Ўзбекистоннинг тарихидир. Тарихий объект (макон)га нисбатан Ўзбекистон тарихи фанининг мақсади, вазифаси, йўналиши ва ҳаракат (фаолият) доираси ёки чегараси белгиланади. Маълум бир маънода объект билан предмет бир-бирига жуда яқин тушунча бўлса-да, улар тарих фанида тутган Ўрни ва вазифаси билан фарқланади.

Объект аниқ тарихий давр, макон, замон ва географик минтақавий чегаралар, маълум бир халқ, миллат, мамлакат тарихи билан боғлиқ бўлиб, шулар доирасидаги воқеа ва ҳодисаларнинг бир бутун ва яхлитликда Ўз ичига олади. Предмет эса мана шу бир бутун объект ичидаги аниқ тарихий-маданий, ижтимоий-иқтисодий жараёнлардан иборатдир.

Ўзбекистон тарихи фани фан сифатида ижтимоий-сиёсий, умуминсоний фан бўлиб, инсон ва миллат, Ўз Ўтмишини билиши, Ўзлигини Ўзи англаши ҳамда келажагини белгилашида асосий дастуриламал ҳисобланади. Шу билан бирга, у ижтимоий-сиёсий ҳаёт соҳасидаги ягона фан ҳам эмас. Жамият, инсоният ва табиатнинг Ўтмишини Ўрганувчи бошқа соҳа фанлари ҳам бор. Масалан, маданият, маориф, иқтисодиёт ва бошқа фанлар шулар жумласидандир. Аммо бошқа фанларнинг ҳаммаси ҳам, табиат, жамият ҳам аввало, катта тарихда акс этади. Соҳа тарих фанлари ҳам тарих фанининг Ўрганиш объекти ва предмети ҳисобланади.

Тарих фани бошқа, айниқса, ижтимоий-гуманитар фанлари билан мустаҳкам ва узвий алоқа бирлигида ривожланади. Шунинг учун ҳам, тарихчилар фалсафани, адабиёт ва тилни, диншуносликни ва бошқа фанларни билмай туриб, ҳаққоний тарихни тўла ёритиб беролмайдилар.

Шуни ҳам айтиш лозимки, тарих билан бошқа ижтимоий-гуманитар фанларнинг Ўрганиш объекти битта яъни жамиятдир. Предмети эса инсон ва табиат. Шунинг учун ҳам бошқа фанлар тарих фани тараққиётига, тарихий ҳақиқатларнинг рўёбга чиқишига бевосита ёрдам беради. Шунингдек, тарих фани ҳам бошқа соҳа фанлари ривожига катта таъсир этади. Аммо, шуни ҳам таъкидлаш жоизки, тарих бошқа фанларни, шунингдек ижтимоий-гуманитар фанларнинг ҳам тарихидир. Чунки бошқа фанларнинг ҳаммаси ҳам, тарих маҳсулидир.

Хулоса шуки, тарих фани яъни, Ватан тарихи миллат ва Ватан тақдирини равақ топишида муҳим аҳамиятга эга. Масаланинг моҳияти шундаки, биринчидан, ижтимоий-гуманитар фанларнинг ривожланиши ҳар жихатдан тарих фанининг нақадар ҳаққоний бўлишига боғлиқдир. Чунки улар тарих билан бевосита боғлиқ. Иккинчидан, тарих фалсафаси қанчалик

тўла ва рагон юзага чиқса, бошқа ижтимоий-гуманитар фанларнинг мазмун ва моҳияти ҳамда таъсирчанлиги ҳам шунча юксак даражада бўлади.

Тарих фалсафаси деганда, тарих яъни ўтмиш тажрибаси ва сабоғидан тўғри хулоса чиқара олиш тушунилади. Бошқача айтганда, ўтмиш-тарихга қараб, келажакни тўғри белгилай олиш ҳам тарих фалсафасини англашни билдиради. Масалан, бундан бир аср олдин Россиядан чиққан Ленинча «большевой» лар учун коммунизм қуриш ғояси ишонч ва эътиқодга айланди. Бунинг учун эса, улар ҳокимиятни босиб олиб, катта қон тўкиш эвазига жамиятни ўзгартирди. Охир оқибатда эса, бу «социалистик жамият» инқирозга учради. Тарихда коммунистик ғоя ўз исботини топмади. Тарих унинг хом – хаёл – утопиядан иборат эканлигини 74 йил ичида исботлади. Яна бир мисол: Европа мамлакатлари ҳозир тарих сабоқлари – фалсафасидан тўғри хулоса чиқариб, ўтмишлари қанчалик ўзаро қонли ва қарама-қаршиларга бой бўлишига қарамай, Евроиттифокқа бирлашиш ҳаракатида, ягона конституция қабул қилмоқчи. Булар тарих фалсафаси тўғри англашининг ҳосиласидир.

Ўзбекистон тарихи фанининг методологик илмий-назарий асослари ва усуллари

Ҳар қандай фан каби Ўзбекистон тарихи фани ҳам ўзининг методологик илмий-назарий асослари ва тамойилларига эга. Булар Ўзбекистон тарихи фанининг асосини ташкил этиб, уни ривожланиши, жамият ва миллат манфаати йўлидаги нуфузини ортиб бориши учун ўта муҳим аҳамиятга эга. Энг муҳими, илмий-назарий тамойиллар Ватан тарихининг ҳаққоний ёзилиши, тарихий ҳақиқатни юзага чиқишига хизмат қиладилар.

Агар тарих инсоният яшаб ривожланиши учун ижтимоий зарурият ва маънавий-маърифий эҳтиёж бўлса, тарих фани эса, бу эҳтиёжларни рўёбга чиқиши учун маъсул бўлган юксак интеллектуал илмий-амалий фаолиятдир. Бунинг самарали бўлиши яъни, тарих фани ривожланишида методологик илмий ғоя ва назариялар ҳамда усул ва услубий тамойилларнинг аҳамияти бениҳоя каттадир. Чунки, булар тарихнинг мазмун ва моҳияти ҳамда фалсафасини чуқурроқ очиб беришга, шунингдек, тарих фанининг мақсад ва вазифасини тўлароқ рўёбга чиқишига бевосита ёрдам беради. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон тарихи фанининг методологик илмий-назарий асослари, ғоя ва таълимотлари нималардан иборат бўлиши ўта муҳим масала ҳисобланади. Юртбошимиз Ислон Каримов тарихнинг энг муқаддас миллий ва умуминсоний хотира ҳамда қадрият эканлигини таъкидлаб, “Тарихий хотирасиз келажак йўқ“, “Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади“, “Тарих халқ-маънавиятининг асосидир” деган тарихий ҳақиқатни тўғри англаувчи ўта теран тарих фалсафасига оид фикрларни олға сурди.

Бу каби тарих фалсафасига оид юксак хулосаларни ўз вақтида буюк миллатпарвар жадиждлар ҳам жуда аниқ англаган ҳолда Ватанни озод этиш, миллатни ижтимоий ғафлат уйқусидан уйғотиб тараққий эттириш учун

асосий эътиборни тарихга қаратдилар. Ва «тарихи йўқнинг ўзи йўқ» деган фалсафий тушунчага амал қилиб, тарихда илк бор тарихни ўзлари ташкил этган жаҳид мактабларида ўқита бошлаши билан, миллатни ўз тарихидан баҳраманд қилишдек ўта буюк маърифат ишига тарихда биринчи бор асос соладилар.

Буюк жаҳид Абдулла Авлоний сўзи билан айтганда, жаҳидлар умуман тарбияни шунингдек, тарих таълими тарбиясини миллат учун «ё ҳаёт-ё нажот, ё ҳалокат –ё саодат, ё фалокат масаласидир» деб билдилар. «Қайси миллат яшашни (равнаку тараққиётни) истаса, - дейди Абдурауф Фитрат – тарихини билиши лозим бўлади, зеро, тарих бир кўзгуга ўхшайди».

Тарих фалсафаси тарих фанининг методологик илмий-назарий асослари тўғри ва ҳаққоний белгиланишида ўта муҳим аҳамиятга эга. Тарихчи олимлар тарих фалсафасини қанчалик чуқур ва тўғри англасалар, улар тарих фани методологиясини шунчалик мукамал қилиб белгилай оладилар.

Тарих фалсафаси тарих ва умуман тарихий жараён олимлар томонидан ақлан ҳар томонлама тўғри тасаввур ва ҳис этилишидир. Янада аниқроқ айтсак, тарих фалсафаси тарихий жараённинг мазмуни ва моҳияти ҳамда ривожланиш қонуниятларини ўзида акс эттириш билан бирга, уларни билиш ва ўрганиш, ёзишнинг энг қулай, тўғри ҳамда мақсадга мувофиқ йўли-усулларини белгилайди. Умуман олганда, тарих фалсафаси тарих сабоғи ва тажрибасидан келиб чиқиб, белгинланган объектив хулосадир. Лекин, бу объективлик субъектив характер ва мазмун ҳамда моҳиятга эга бўлади. Чунки, ҳар бир субъект яъни, олим ўз интеллектуал билим салоҳияти, тафаккур доирасидан келиб чиқиб, объективликка ҳаракат қилади.

Бунинг учун эса, тарихчи олимлар бутун инсоният, миллат, халқ ва ўрганиш объекти (маълум мавзу) эволюциясини, унинг маъно ва мазмунини тўғри билиши, таҳлил қила олиши керак. Агар тарих фалсафаси тарихий воқеаликлар таҳлилидан келиб чиқадиган ҳақиқат (хулоса) ларнинг сўздаги аниқ ифодаси бўлса, тарих фани методологияси мана шу тарихий ҳақиқатларни рўёбга чиқиши – тарих ҳақиқий ёзилиши учун бирдан-бир тўғри йўл кўрсатувчи дастурамалдир. Энг қисқа ва тушунарлик қилиб айтсак, умуман методология фанларнинг фани яъни дирижёри.

Дастлабки пайтда ҳозирги мустақил давлатлар ҳамжамияти таркибидаги собиқ «иттифоқдош» мамлакатлар, шунингдек, Ўзбекистонда ҳам ғоявий-назарий, мафкуравий-фалсафий бўшлиқ пайдо бўлди. Бу эса, ўз-ўзидан бошқа мамлакатларда бўлганидек, бизнинг Ватанимиз – Ўзбекистон тарихи фани услубияти (методологияси) қайта ишланиши, аниқроғи, бутунлай янгитдан яратилишини илмий-ҳаётий заруриятга айлантириб қўйди.

Бу ўта муҳим илмий –амалий масалани ишлаб чиқиш, ўз-ўзидан тарихчи ва бошқа олимлар эски, мажбуран, қон ва қатағонлик билан синглирилган коммунистик ғоя, таълимот ва мафкурадан ҳоли бўлиши учун тарихан ўтиш даврини талаб этиши табиий бир ҳол бўлди. Мана шунинг учун ҳам истиқлолдан сўнг тарих ва бошқа гуманитар фанлардан ёзилган

дастлабки дарсликларда бу фанларнинг методологик илмий –назарий ва ғоявий асослари ҳамда усулларини кўрсатишнинг иложи бўлмади.

Ўтган истиқлол йилларида тарихчи олимларимиз Ватанимиз тарихини бутунлай янгидан ўрганди ва ўзлаштирди, уни дарсликлар асосида қайта ёзишга муваффақ бўлдилар. Бир қатор монографик асарлар ёзилди ва энг долзарб мавзуларда ўнлаб илмий тадқиқот ишлари олиб борилди ҳамда диссертациялар ҳимоя қилинди.

Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов ва ҳукумат Ватан тарихини қайта ёзиш ва уни асосий тарбия кууролига айлантириш учун «янги тарих» ғоясини олға сурди. Ўзбекистон тарихи етакчи фан сифатида мактаб, лицей, коллеж ва олий ўқув юртларида илк бор, кенг миқёсда, энг қадимги даврдан бошлаб то ҳозиргача ўрганила бошланди.

Буларнинг самараси ўларок, кейинги пайтда Ўзбекистон тарихи фани методологиясини яратиш имконияти пайдо бўлди. Аввало, методология ҳақида тўхталсак, методологиянинг луғавий маъноси грекча «methodos» ва «logos» деган икки сўз бирикмасидан иборат бўлиб, **метод яъни усул** – тадқиқот олиб бориш усули (йўли), назария, таълимот, **логия эса фан** деганидир. Демакки, методология яъни услубият илмий тадқиқот олиб бориш ёки бирор бир масалани илмий ўрганишнинг энг қулай усуллари, энг тўғри ва мукамал ғояси, назарияси ва таълимотлари мажмуидан иборат бир бутун фандир. Бошқа маънода эса, методология илмий билиш ёки маълум бир илмий фаолиятни ташкил этиш ва амалга оширишда қўлланиладиган усуллар ҳақидаги фандир. Демак, тарих фани методологияси тарихни ўрганувчи ва ўқитувчиларни аниқ мақсад сари тўғри етаклайди, яъни тарих ҳаққоний ёзилиши ва ўрганилишига йўл-йўриқ кўрсатади.

Тарих фанининг ривожини, унинг методологияси ривожига боғлиқ бўлганидек, тарих фани методологияси юксак даражада такомил топиши тарих фани қай даражада эканлигига ҳам боғлиқ. Бу ҳолдаги узвий икки томонлама боғлиқлик умумий қонуниятидир. Мана шу ўзаро алоқадорлик қонунияти, қадим мумтоз тарихшунослигимиз ва ҳозирги замон тамаддуни цивилизациясига асосланган ҳолда Ўзбекистон тарихи фани методологиясини қуйидаги икки қисмга бўлиш мумкин.

1. Ўзбекистон тарихи фанининг методологик (услубий) илмий-назарий, ғоявий-мафкуравий ва фалсафий асослари. Бунга қуйидагилар киради:

- Дин билан дунёвийлик ўртасида мўътадил муносабат бўлиши ва дунёвийлик асло даҳрийлик эмаслиги;
- Тарихни миллий, умуминсоний, муқаддас ходиса ҳамда қадрият деб тушунмоқ;
- Тарихга ҳозирги замон цивилизацияси нуқтаи назари ва бағрикенглик асосида ёндашиш;
- Тарихий тараққиёт асосини эволюцион – тадрижий йўл ва ислохотчилик ташкил этади деб англамоқ;

- Тарих ва жамият тараққиётини марксча – ленинча сохта инқилобий таълимотга боғлаш, мутлоқ хато, ёввойлик, аксилинсоний ҳатта-ҳаракат бўлган деб тушунмоқ;
  - Тарих, жамият ва табиат ҳамда инсоният (барча тарихий воқелик ва жараёнлар) диалектика (Гегел) ҳамда синергетика (Пригожин) қонуниятлари асосларида ривожланиши ҳақиқат эканлиги;
  - Тарих миллий ва умуминсоний хотира, миллат ва халқларнинг жони, тани ҳамда ғоявий-мафкуравий муҳофаза қуроли эканлиги
2. Ўзбекистон тарихи фанининг методологик (услубий) илмий-усул ва тамойиллари қуйидагилардан иборат:
- Илмий холислик (объективлик);
  - Тарихий – таҳлилийлик;
  - Мантиқий – узвийлик;
  - Ворислик ва изчиллик;
  - Хронологик изчиллик;
  - /оғвийлик ва ватанпарварлик;
  - Ҳалол ва холислик;
  - Қиёслаш ва кузатиш;
  - Кузатиш ва умумийлаштириш;
  - Бахслашиш, мунозара юритиш ва исботлаш;
  - Математик ҳисоблаш;
  - Шакллаш ва моделлаштириш;
  - Айримликдан умумийликка (индукция) ва умумийликдан айрим (жузъий)ликка (дедукция);
  - Этнография, археология, антропология, генеология, математика ва бошқа фанларнинг ютуқлари ҳамда усуллари ҳам кенг фойдаланиш;

Бизнинг тарихимиз ҳам, жаҳон тарихи ҳам дин (аниқроғи динлар) тарихи билан узвий боғлиқ. Ижтимоий ҳаётни диндан, динни ижтимоий ҳаётдан ажратиш бўлмайди. Агар ажратилса, тарихга ҳам, динга ҳам мантиққа ҳам зид бўлади. Маълумки, совет тарих фани тарихни сохталаштирди, дин илмга зид, тарихий тараққиётга тўсқинлик қилади деган даҳрийликка амал қилди. Тарих қандай бўлса, уни шундайлигича ўрганиш устивор бўлмоғи керак. Шунинг учун ҳам у дин билан мўътадил, мутаносиблик асосида ўрганилмоғи ҳозир энг асосий зарурият бўлиб турибди. Бу эса, ёшларни ҳар хил дин никобидаги динга алоқаси йўқ террористик гуруҳларга адашиб кириб қолишларининг олдини олади, шунингдек, тарихимизни ҳаққоний ва тўла ёзилишига имкон беради.

Тарихий-танқидийлик илмий усул тамойили тарихимизда қадимдан муаррихлар томонидан қўланиб келинган энг қулай усул ҳисобланади. Бу усул тарихий воқеа ва ҳодисаларнинг нечоғлиқ тўғри ҳамда нотўғрилигини аниқлашга, тарихни ҳаққоний ва тўғри ёзилишига яқиндан ёрдам беради.

Истиқлол туфайли Ўз тарихимизни ўзимиз ёзиш ва тарих фани методологиясини ишлаб чиқиш имкониятига эга бўлди. Ўтган давр ичида Ўзбекистоннинг янги тарихи ёзилди ва тарих фани тез ривожланди.

Бутунлай янги рух ва мазмундаги илмий қараш (концепция)лар пайдо бўлди, Ўқув қўлланма ва дарсликлар, тарихий асарлар чоп этилди. Бу ўринда юқоридаги методологик илмий-назарий асос ва уларнинг аҳамияти катта бўлди.

Ўзбекистон тарихини даврлаштириш масаласи ва тарихни ўрганишда манбаларнинг аҳамияти

Барча тарихларда бўлганидек, Ўзбекистон тарихида ҳам даврлаштириш масаласи ўта муҳим масала. У шу тарихни ўрганувчи тарих фанининг методологик илмий-назарий асослари ва метод (усул)лари билан бевосита боғлиқ. Демак, тарих фани қанчалик ҳаққоний илмий-назария, ғоя, таълимот ва методология (услугият) ҳамда усуллар билан қуролланган бўлса, у шунчалик тўғри даврлаштирилади.

Маълумки, тарихимиз жуда қадим ва катта даврни ҳамда жуда кенг географик минтақани шунингдек, туб бурилиш, юксалиш ва инқироз босқичларини ҳам ўз ичига олади. У хилма-хил ижтимоий воқеа ва ҳодисаларга, ҳар хил диний ва маданий қатлам, ғоявий дунё қараш ва фалсафий оқимларга бой, жаҳон тарихи ва цивилизациясининг энг қадимий ва навқирон ўчоқларидан бири ҳисобланади. Ўтмишда тақдир тақозосига кўра тарихимиз аниқроғи Ватаними худуди жаҳон миқёсда кенгайиб ва маълум географик минтақада торайиб келди. Бу тарихимизнинг ўта буюк, шу билан бирга, жуда ҳам мураккаб бўлганлигидан далолатдир. Шунини ҳам айтиш жоизки, бу ҳолат ҳозирги жонажон Ватанимиз Ўзбекистон тарихининг чегараси ва даврлаштирилишини анча мураккаблаштиради.

Истиқлол йиллари даврида тарихчи олимларимиз Ислом Каримовнинг “Янги тарих” ғоясига амал қилган ҳолда Она тарихимизнинг илмий асосда даврлаштириш соҳасида маълум ютуқларни қўлга киритдилар.

Биринчидан, тарихни узлуксиз инқилобий жараён, қарама-қарши мурасасиз синфий кучлар тўқнашувидан иборат деб тушуниш ва беш формацияга бўлишдан батамом воз кечилди. Асосий эътибор эса, тарихни эволюцион-тадрижий узлуксиз ривожланиш ва географик худудий минтақа асосида даврлаштиришга қаратилди. Бунга кейинги пайтларда чоп этилган тарихий асарлар, Ўқув қўлланма ва дарсликларнинг мазмун ҳамда мундарижалари гувоҳлик бериб турибди. Ушбу дарслик махсус тузилиб тасдиқланган дастур асосида ёзилди. Шунинг учун ҳам, унда Ўзбекистон тарихи бошдан-оёқ шартли равишда энг муҳим даврларга бўлинди. Бундай хронологик даврлаштириш Ўзбекистон тарихини ўқитишга ажратилган соатларнинг миқдори ва ўқитишнинг бошқа ўзига хос хусусиятлари ҳамда усуллари ҳисобга олинган ҳолда амалга оширилди.

Ўзбекистон тарихи фани ва тарихни ўрганишда тарихий манбаларнинг ўрни ва аҳамияти беҳад катта. Шунинг учун ҳам улар миллат ва халқнинг маънавий-маданий мероси, бебаҳо маданий-тарихий бойлиги ҳисобланиб, махсус ҳужжатхона (архив) ларда, кутубхона ва музейларда ҳамда оилавий архивларда жуда авайлаб, эҳтиёткорлик билан сақланмоқда.

Тарихий манбалар давр нуқтаи назаридан қадимий ва жорий (қундалик) аҳамиятга эга бўлади. Шунингдек, улар Ўз мазмуни ва моҳиятига кўра бирламчи ва иккиламчи аҳамият мақомига ҳам эгадирлар. Бирламчи манбага тарихий ҳужжатларнинг асл нусхаси киради. Иккиламчи манба деб эса, мана шу бирламчи манбаларнинг эълон қилинган нусхалари, мақола ва китоб ҳолатига келтирилганларига айтилади.

Манбалар Ўз ҳолатига кўра, ёзма ва моддий кўринишларга эга бўлади. Ёзма манбалар энг қадимги ёзувлар, битиклар ва китоблардан иборатдир. Ҳозирги кунга қадар Ўлкамиз ҳудудлари ва бу ердан четда битилган Ўрта асрларга оид ёзма манбаларни Ўрганиш бўйича талайгина ишлар амалга оширилган бўлишига қарамай, бу йўналишда қилинадиган ишлар ниҳоятда кўп.

Тарихимизнинг энг қадимги, яъни ёзув пайдо бўлмаган замонларга оид даврини Ўрганишда археологик, антропологик ва этнографик манбалар ёрдамга келади. Бу манбалар турли-туман бўлиб, уларга қадимги манзилгоҳлар ва шаҳар харобалари, мозор-қўрғонларнинг қолдиқлари, турмуш ва хўжаликда ишлатиладиган буюмлар, меҳнат ва жанг қуроллари, турли-туман ашёлар киради. Моддий ва ёзма манба маълумотларини солиштириб, қиёслаб тарихни талқин этиш муҳим аҳамият касб этади.

Тарихий манбаларни Ўрганишнинг Ўзи тарих фанининг махсус соҳаси бўлиб, тарих фани ривожланиши ва тарих ёзилишида Ўта муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирги пайтда манбашунослик фани кенг ривожланмоқда. У юқорида кўрсатилган методологик илмий-назарий, ғояфий-мафкуравий асос ва илмий усулларга таянади.

Манбашунослик фани асосан тарихий манбаларни Ўрганиш билан машғул бўлиб, манбаларнинг қимматини, ҳақиқий ва ҳақиқий эмаслигини аниқлаш билан бирга уларни туркумларга ажратади. Масалан, моддий ва маънавий ёдгорликлар ҳамда ашёвий, этнографик лингвистик ва оғзаки (фольклор) манбалар шулар жумласидандир.

Манбашунослик манбаларни аниқлаш ва саралаш, уларнинг илмий қимматини белгилаш, таҳлил қилиш, яратилиш тарихи, шарт-шароитини Ўрганиш каби соҳаларга бўлинади. Шу Ўринда совет даврида яратилган ҳозирда архивларда сақланаётган манбаларнинг ҳақиқий тарихий ва нотарихий-сунъий ясама эканлигини тўғри аниқлаш Ўта муҳимдир. Масалан, ҳозир совет даврида Ўзбек халқи «Буюк октябр инқилобини асрлар давомида орзиқиб кутган эди», «Ўзбек халқи қадим-қадимдан саводсиз эди», «жадидчилик буржуа ҳаракати», «жадидлар халқ душмани» ва бошқа, шу каби архив ҳужжатлари ҳамда ёзма манбалар нотарихий, уйдирма ҳужжатлар бўлиб, улар архивларда сақланмоқда.

Хулоса шуки, манбалар тарихий жараён ва воқеликларнинг Ўзида реал акс эттирган бўлиб, тарихийликнинг инъикоси бўлмоғи керак. Мана шунда уларнинг тарихий аҳамияти, тарихий эканлиги юқори бўлиб, тарихий ҳақиқатнинг юзага чиқишига яқиндан ёрдам беради.

Ватан тарихини Ўқитишнинг аҳамияти

Тараққий этган миллатларнинг Ўз тарихини яхши билиши ва кадрлаши, тарихий ёдгорлик ва обидаларини эъзозлаши кўз қорачиғидек асрашининг кўпгина сабаблари бор. Бу энг аввало, тарих инсоният пайдо бўлганидан то ҳозиргача давом этиб келаётган ижтимоий жараён ойнаси эканлиги билан боғлиқдир. Иккинчидан эса, бутун инсоният шу тарихга қараб, Ўз Ўтмиши ва борлигини англайди, келажак режаларини белгилайди.

Бошқача бир маънода тарих буюк файласуф ва донишманддир. Унинг мана шу доно фалсафасини тўғри англагандагина, халқлар Ўз келажаги учун мустақкам пойдевор яратади.

Насроний (христиан)лик фалсафаси асосчиси А.Августиан (354-430й.) ҳозирги эра миз бошидаёқ, яъни бундан бир минг олти юз йил олдин тарихнинг халқ ва миллатнинг тақдирида тутажақ ўрнини кўрсатиб, шундай деган эди; “/афлатда ётган халқни уйғотиш учун аввало, унинг тарихини уйғот”.

XII асрнинг буюк алломаси Шаҳобиддин Муҳаммад ан-Насавий ҳам бу фикрни Ўзининг қуйидаги тўртлигида янада теран маънода мана бундай баён этади:

Кимки тутмас қалбида тарихни,
У инсон ҳам эмас, олим ҳам эмас.
Бироқ кимки уқса Ўтмишини,
Кўп бойитар Ўз турмушини.

Салкам бир ярим аср ҳукмронлик қилган чор ва коммунистик босқинчилар тарихнинг жамиятда ва миллат ҳаётида тутган ўрнини тўғри англаб, онгли равишда тарихимизни қоралади, сохталаштирди, миллат тарихий хотирасини ўчириб, уни абадий қалбан маънавий қарамликка мослаб тарбиялашга ҳаракат қилдилар.

Шу ўринда, Фарғона ҳарбий губернатори М.А.Скобеловнинг ушбу шовинистик шиорга амал қилганлигини айтиб ўтиш жоиздир: “Миллатни йўқ қилиш учун уни қириш шарт эмас, унинг маданиятини, санъатини, тилини йўқ қилсангиз бас, тез орада ўзи адойи тамом бўлади”.

Мустамлакачи коммунистик партия томонидан маҳаллий миллатлар тарихига нисбатан олиб борилган сиёсат, унинг Сиёсий бюроси топшириғи асосида СССР Давлат хавфсизлик қўмитаси (КГБ)сининг 1947 йилда мутлақо махфийликда ишлаб чиққан кўрсатмасида Ўз аксини қуйидагича топган эди: “Тарих дарсларида Ўтмишдаги сиёсатдонлардан кимлар ватан равнақи учун хизмат қилишгани ёки хизмат қилишга урунишгани ҳақида гапириш мумкин эмас, эътиборни фақат подшолар зулми ва уларга қарши қаратилган халқ курашига бурмоқ лозим “.

Шунинг учун ҳам Ўтган чоракам бир асрлик коммунистик мустамлака даврида Ўзбекистон тарихи таҳқирланди, сохталаштирилди, халқ таълими соҳасида ўқитиладиган фанлар тизимига фан сифатида киритилмади. Фақат, мактабнинг 5-синфларидагина “Ўзбекистон тарихидан ҳикоялар” деган ”ҳикоялар” предмети ўқитилди. Бундан асосий мақсад халқимизда Ўз Ўтмишига нисбатан нафрат руҳини тарбиялаш ва тескари тарихий хотирани

шакллантиришдан иборат бўлди. Бу машъум сиёсатнинг “самараси” Ўларок муборак истиқлолнинг дастлабки йилларида айрим коммунистик мафкурага мастлик ҳолатида бўлган катта тарихчи олимлар Ўзбекистон тарихини олий Ўқув юртларида Ўқитилишига ҳар хил баҳоналар билан қаршилик кўрсатдилар. Бу антиқа “қаршилик” то 1993 йилнинг сентябригача давом этди. Мана шу Ўқув йилидан бошлаб Ватанимиз тарихи тарихда биринчи бор олий Ўқув юртларида Ўқитиладиган фанларнинг орасида Ўзининг қонуний Ўрни ва нуфузига эга бўлди.

Ўзбекистон ҳукумати мустақилликдан сўнг Ватан тарихи ҳақида одилона сиёсат юритди. Унинг миллат маънавияти ва мафкураси, халқ таълимида тутган Ўрнига юксак баҳо бериб, уни давлат сиёсатининг устивор йўналишларидан бири даражасига кўтарди.

Ўзбекистон тарихи - ҳозирги буюк ва муқаддас Истиқлолимиз ила бир ярим асрлик мустамлакачилик ғафлат уйқусидан кўз очиб уйғонган халқимиз истиқболимизни белгилашда, замонавий мутахассис кадрларни тайёрлашда энг зарурий дастуриламалдир.

Умуман, Она тарихни Ўқитиш ва Ўрганиш ҳозирда авж олиб ривожланаётган ислохотчилик ва янгиланиш ҳаракати даврида ижтимоий заруриятгина эмас, балки ҳаётини эҳтиёжга айланган. Бу эҳтиёж миллий маънавий-мафкуравий уйғониш, маданий ва иқтисодий юксалишларга бўлган эҳтиёжларнинг бош мезони ҳисобланади. Тарихга бўлган миллат эҳтиёжнинг қондирилиши тараққиёт ва миллий уйғонишнинг асосидир.

Ҳаққоний ёзилган Ватан тарихини Ўрганиш ва Ўқитиш шунинг учун ҳам керакки, у сохта тарихий тушунча ва тарихий хотирасизликка барҳам беради, миллий ғоя ва мафкура такомиллашувини тезлаштиради. Ватан тарихини Ўқитиш ва Ўрганиш яна шунинг учун ҳам зарурки, халқимиз ундан руҳий қувват олиб, душманга бош эгмаслик, қайта мустамлака қопқонига тушмаслик, бошқаларга бўйсинмаслик, бегона ғоя ва мафкура ҳамда зуғумлар таъсирига берилмаслик маънавиятига эга бўлади. Тарихни мукамал билиш, унинг мазмун ва моҳияти, фалсафасини теран англаш миллат учун юксак фазилат.

Ўзбекистон тарихи фани олдида турган асосий вазифа қуйидагилардан иборатдир: **биринчидан**, ёшларга ва бўлажак мутахассис кадрларга чуқур миллий ва умуминсоний тарихий, ғоявий-сиёсий, илмий-назарий дунёқарашни сингдириш. **Иккинчидан**, ёшларда миллий тафаккур, ғурур ва Ўзликни, миллий виждон ва умуминсоний барқомолликни тарбиялаш. **Учинчидан**, ёшларда оташин ватанпарварлик ва ҳарбий жасоратни, миллат ва Ватанга садоқатликни тарбиялаш. **Тўртинчидан**, ёшларга миллий ва тарихий қадриятларни эъзозлаш, асраб-авайлаш руҳини сингдириш, уларда юксак ахлоқий фазилатлар (ҳалоллик, поклик, одиллик, ростгўйлик, меҳнатсеварлик, камтаринлик, имон ва эътиқодлик)ни тарбиялаш.

Бешинчидан, ёшларни Ватан ва халқ, миллат, ота-она, фарзанд, табиат ва жамият олдидаги муқаддас бурчларни чуқур ҳис этиш ва уларга садоқатлик руҳида тарбиялаш.

Ўзбекистон тарихи фани мана шу юқоридагилар ва булардан бошқа Ўзининг хилма-хил имкониятларидан келиб чиқиб, комил инсонни тарбиялашга беҳад катта ҳисса қўшади. Ватан тарихининг давлат бошқаруви ва қурилишида, жамият ва инсоният тараққиётида, миллат ва халқ ҳаётида тутган Ўрни ҳамда аҳамияти бениҳоя катта эканлиги қадим-қадимдан эътироф этиб келинмоқда. Бунга тарихимизнинг Ўзи гувоҳ. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, тарихнинг бу ажойиб хислати ва тарбиявий аҳамияти, куч-қудратини барчамиз теран ҳис этишимиз ва англаб етмоғимиз лозимдир.

Махмудхўжа Бехбудий “Туркистон тарихи керак” номли мақоласида ёзади: “Тарихнинг фойдаларидан баъзиси ушбудирик, бир миллатнинг на тариқада, қайси йўл ила тараққий этганин ўқиб, ибрат олмоқ ёки бир миллатнинг на сабаблардан таназзул этиб, охири мунқариз бўлиб (туғаб-битиб) кетганин ўқуб мундан ҳам истифода этмак мумкиндир”

Нуширавон Ёвушев эса “Туркистон тарихи” номли мақоласида тарихга қуйидагича баҳо беради: “Ўз миллий тарихини билмаган миллат, Ўз отасини билмаган ... бир болага ўхшайдур... Тарих миллатнинг жони-руҳи, моддий ва маънавий ҳаётидур”.

Хулоса шуки, Ўзбекистон тарихини ўқитишнинг аҳамияти беҳад катта. Шунинг учун ҳам юртбошимиз И.А.Каримов тарихни ўқитишга катта эътибор бериб, тарихчиларга қарата даъваткорлик билан шундай дейди: «... Миллатимизнинг ҳаққоний тарихини яратиб беринг, токи халқимизга маънавий куч-қудрат бахш этсин, ғурурини уйғотсин».

I. Энг қадимги давр

2-мавзу. Ўзбекистон инсоният тараққиётининг қадимги ўчоқларидан бири

Инсониятнинг дастлабки аجدодлари. Палеолит даври

Инсониятнинг келиб чиқиши ва ривожланиши бир неча асрлар давомида тадқиқотчилар томонидан ўрганилиб турли назариялар юзага келган. Чунки “антропогенез” энг қадимги давр тарихини ўрганишдаги муҳим ва долзарб муаммолардан ҳисобланади. Турли мамлакатларда турли даврларда яшаган мутафаккирлар инсониятнинг пайдо бўлиши ҳақида илмий таърифга яқин фикрларни баён этганлар. Хитой, юнон файласуфлари мил. авв. VI-V асрлардаёқ одамнинг келиб чиқиши тамомила табиий ҳодиса деб таърифлашга уринганлар. Кўпчилик тадқиқотчилар инсонни меҳнат ва ақлий жиҳатдан камол топиши натижасида ҳозирги даражасига етиб келган, деган фикрни илгари суришларига қарамай одамни худо яратганлиги, ёки бошқа коинотдан келиб ерга тарқалганлиги ҳақидаги назариялар ҳам бор.

Инглиз олимлари ота-бола Ликилар ўтган асрнинг 50-60-йилларида Шарқий Африкада (Олдувой дарасида) қазилма ишлари олиб бориб оддий тош қуроллар ва қазилма одам қолдиқларини топиб, улар бундан 3-3,5млн. йил илгари мавжуд булган деган ғояни илгари сурдилар. Бу турдаги одамлар

фанда “Зинжантроп” (“Ишбилармон одамлар” ёки “Гомохабилис”) ва “Австралопитек” (“Жануб маймуни”) деб ном олган.

Зинжантроплардан кейинги даврда яшаган қазилма одамлар қолдиқлари Индонезиядаги Ява оролидан XIX асрнинг охирларида топилган бўлиб фанда уларни “Питекантроп” (“Маймун- одам”) деб аташ расм бўлган. Питекантроплар бундан тахминан 1 млн.-700-600 минг йил илгари (Э.Дюбуа) яшаганлари аниқланган. Шунингдек, 1927 йилда Хитой ҳудудларидан топилган (Д.Блек) қадимги одам қолдиқлари (“Синантроп” - “Хитой одами”) бундан 600-500 минг йил илгариги даврга оидлиги аниқланган. Ундан ташқари энг қадимги қазилма одам қолдиқлари Германиянинг Гейдельберг, Венгриянинг Будапешт шаҳри яқинидан ҳам топилган.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда зинжантроп, питекантроп, синантроплар энг қадимги одамлар шаклланиб ривожланишининг турли тарихий босқичларидир. Бу турдаги қадимги одамлар гавдаларини тик тутиб юрганлар ва тошдан турли меҳнат қуроллари ясаб улардан фойдалана билганлар. Қурол ясай билиши, Ўсимлик илдизлари ва меваларни истеъмол қилишда шу қуроллардан фойдаланиши, шунингдек, айрим ҳайвонларни овлаши қадимги одамларни ҳайвонот олаmidан ажратиб турган.

Бу Ўринда шуни таъкидлаш жоизки, “Архантроп”лар (қадимги одамлар) энг қадимги одамлардан фарқланиб, улар замонамиздан 100-50 минг йил кейин яшаганлар. Қадимги одамларнинг қазилма қолдиқлари даставвал Германиянинг Неандерталь водийсидан топилганлиги сабабли фанда уларни “Неандерталь одами” деб номлаш қабул қилинган.

Энг қадимги одамлар Ўзларининг ривожланиш босқичларида меҳнат қуролларининг турларини кўпайтириб ва сифатини яхшилаб борганлар. Натижада уларнинг турмуш тарзида, жисмоний кўринишида Ўзгаришлар бўлиб борган. Шунингдек, мия ҳажми ҳам Ўзгариб борган. Ўрта тош асридаги турли сабабларга кўра, биринчи навбатда тинимсиз меҳнат жараёнида инсон тафаккурининг ривожланиши натижасида неандерталь қиёфасидаги одамлар ҳозирги қиёфали одамларга айлана бордилар. Улар жисмоний ва ақлий жиҳатдан камол топиб, ҳозирги қиёфадаги кишилар вужудга келди ва шу билан антропогенез жараёни ниҳоясига етди. Одамнинг пайдо бўлиши ердаги энг буюк ҳодисалардан бири бўлиб, у дастлаб тошдан оддий тўқмоқ ясаган бўлса, узлуксиз меҳнат, тинимсиз интилиш натижасида юксак маданият яратиш даажасига етиб келди.

Антропогенез жараёнида **меҳнатнинг Ўзгартирувчанлик моҳиятини** археологияга оид турли-туман манбалар тасдиқлайди. Турли даврларга оид моддий маданиятнинг алмашиши ҳамда янги асосларда ривожланиши моддий манбаларнинг ташқи кўринишидан ҳам аниқланади. Кўп минг йиллар давомида ривожланган тарихий жараёнлар - одам ва жамият тараққиётида асосий, бош мезон **меҳнат** эканлигидан далолат беради.

Ҳозирги даврда олимларнинг катта гуруҳи одамзотнинг дастлабки ватани Африка деган фикрни илгари сурса, яна бир гуруҳ олимлар Европа

дейдилар. Бошқа бир гуруҳ олимлар эса одам даставвал Осиёнинг жанубида пайдо бўлган деган ғояни илгари сурадилар.

Яқин йилларга қадар Ўзбекистон худудлари энг қадимги одамлар томонидан 100 минг йиллар илгари Ўзлаштирилган деб ҳисобланиб келинар эди. Кўпчилик тадқиқотчилар Ўрта Осиё палеолити ҳақидаги баҳсларда бу жараёни асосан Европа палеолити билан боғлаб келар эдилар. Аммо сўнгги йилларда Ўзбекистон археологлари томонидан олиб борилган кўпгина тадқиқотлар бу масалага анча ойдинлик киритди.

Ўтган асрнинг 80-йилларида археолог Ў.Исломов бошчилигидаги тадқиқотчилар Фарғона водийсидаги **Селунгур** (Сўх тумани) ғоридан палеолит даври маконини очишга муваффақ бўлдилар. Сўнгги тадқиқотлар натижаларига қараганда Селунгур **илк палеолит даврига** оид бўлиб ўн учта маданий қатламдан иборат. Бу қатламлардан жуда кўплаб ибтидоий тош қуроллар топилган. Бу қуроллар кўп ҳолларда Олдувой қуролларига ўхшаб кетади. Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, Селунгур топилмаларининг ёши **1 млн. йилдан** зиёдроқдир. Селунгур топилмалари орасидан энг аҳамиятлиси қадимги одам жағ суяклари, тишлари ва елка суяқларидир. Фанда “Фарғона одами”-”Фергантроп” деб номланган бу қазилма одам қолдиқлари энг қадимги одам ҳақидаги тасаввурларимизни янада кенгайтириш билан бирга Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистоннинг инсоният пайдо бўлиб ривожланган ўчоқлардан бири эканлигини узил-кесил исботлайди.

Ундан ташқари Кўлбулоқ маконидан (Шимоли-шарқий Ўзбекистон, Тошкент вил.) ҳам кўп қатламли ёдгорлик очилган бўлиб, унинг энг пастки қатламлари илк палеолит даврига оиддир. Шунингдек, Қизилолмасой ва Тошсой (Оҳангарон) маконларидан ҳам илк палеолит қатламлари очилган ҳамда бу ердан 100дан зиёд чоппер, нуклеус, қирғич ва тарашлағич тош қуроллар топилган.

Тадқиқотчилар Тяньшань этакларидаги Онарча (Қирғизистон) маконидан ҳамда Помир этакларидаги Қоратов (Жанубий Тожикистон) маконларидан ҳам илк палеолит даври қатламларини аниқлаб бу қатламлардан жуда кўплаб тош қуроллар топганлар.

Илк палеолит (Ашель маданияти) даври энг қадимги одамларнинг маконларидаги топилмаларида содда ва кўпол тош қуроллар кўпчиликни ташкил этади. Бу давр кишиларининг қуроллари Ўзининг соддалиги, қўполлиги, турларининг камлиги жиҳатдан кейинги даврлардан кескин фарқланади. Илк палеолит даври одамлари жисмоний жиҳатдан ҳам, ақлий жиҳатдан ҳам ҳозирги қиёфадаги ақл-идрокли одамлардан ажралиб турадилар. Улар асосан термачилик ва овчилик билан тирикчилик ўтказганлар ҳамда табиат олдида жуда ожиз бўлиб, унда мавжуд бўлган тайёр маҳсулотларни Ўзлаштириб яшаганлар. Улар на диний тушунчани, на хунармандчиликни ва на чорвачиликни билганлар.

Ўрта палеолит (Мустье маданияти) - қадимги тош асрининг муҳим ва ажралмас қисми ҳисобланади. Бу даврга оид дастлабки ёдгорлик **Тешиктош** (Сурхондарё) ғор макони 1938 йилда А.Окладников томонидан очилган эди.

Кейинчалик Ўрта Осиё ҳудудларида тадқиқотчилар томонидан Ўрта палеолит даврига оид кўплаб маконлар аниқланди ва уларда тадқиқот ишлари олиб борилди. Омонқўтон (Тахтақорача довори, Самарқанд), Қўтирбулоқ ва Зирабулоқ (Зарафшон водийси), Қорабура (Вахш воҳаси), Жарқўрғон (Шимолий Тожикистон), Обираҳмат (Тошкент вилояти), Кўлбулоқнинг юқори қатламлари (Тошкент вилояти), Қизилнур (Қизилқум), Тоссор (Қирғизистон), Оғзикичик (Тожикистон), Хўжакент (Тошкент вилояти), Қопчиғай (Қирғизистон) каби кўплаб маконлар Ўрта палеолит даврига оид бўлиб, уларнинг жами 300 га яқинлашиб қолади. Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, Ўрта Осиё ҳудудларида Ўрта палеолит нисбий тарзда мил. авв. 100-40 минг йилликларни ўз ичига олади.

Сурхон воҳасидаги (Бойсунтоғ) Тешиктош ғор-макони топилмалари нафақат Ўзбекистон, балки бутун дунё археология фанида машҳурдир. Ўрта палеолит даврига мансуб бу ғор-макон шимоли шарққа қараган бўлиб, кенглиги 20 м, баландлиги 9 м, чуқурлиги 21 м. Тадқиқотлар натижасида ғор-макондан бешта маданий қатлам аниқланиб, бу қатламлардан 3000 га яқин тош қуроллар топилган. Ундан ташқари турли ҳайвонлар: қоплон, ёввойи от, эшак, қуён ва турли қушларнинг суяк қолдиқлари аниқланган. Тош қуроллар орасида қирғич-тарашлағичлар алоҳида ўрин эгаллаб, уларнинг баъзилари кесгич қурол вазифасида ишлатилган бўлиши ҳам мумкин.

Энг муҳими шундаки, Тешиктош ғор-маконининг юқори қатламларидан 9 яшар боланинг скелет суяклари топилган. Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, бу бола неандерталь типидagi қадимги одам вакилидир. Бу бола дафн этилганда ибтидоий дафн маросимларига амал қилиниб жасад атрофига тоғ эчкиси шохлари қадаб қўйилган. Шунингдек, ғор-макондан гулхан излари ва кул қолдиқлари топилиб, гулхан ўрни ва атрофларидан тоғ эчкиси суяк қолдиқлари аниқланган Тешиктош одами Ўрта Осиёдаги неандертал қиёфадаги қадимги одамларнинг ягона вакили бўлиб, бу ҳудудлардан ҳозиргача бошқа топилмаган.

Тошкент вилоятидаги **Обираҳмат** макони Тяншан-Чотқол тизмасидаги Палтов сойининг юқори оқимидан топилган. /ор-макон ёйсимон шаклда бўлиб, жанубга қараган, сахни кенг, қуруқ ва ёруғ. /орда 10 метр қалинликдаги 21та маданий қатлам аниқланган бўлиб, ушбу қатламлар қадимги одамлар бу ерда узоқ вақт яшаганларидан далолат беради. Маданий қатламлардан оҳак тошли чакмоқ тошдан ясалган хилма-хил меҳнат қуроллари, жумладан, нуклеуслар, парракчалар, ўткир учли сихчалар, қирғичлар ва куракчалар, учриндидан тайёрланган кесгичлар топилган бўлиб, уларнинг умумий сони 30 мингдан ошади. Шунингдек, Обираҳматдан ҳайвон суякларидан ясалган бигизлар ҳамда буғу, тоғ эчкиси, тўнғиз, жайрон, архар ва бошқа ҳайвонларнинг суяклари, гулхан, кул, кўмир ва бошқа нарсалар қолдиқлари ҳам топилган. Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда Обираҳматда қадимги одамлар милoddан 120-40 минг йил илгари яшаб териб-термачилик ва ёввойи ҳайвонларни овлаб тирикчилик қилганлар.

Топилмалари билан машҳур бўлган **Қўтирбулоқ** макони Самарқанд вилояти Каттақўрғон ҳудудларидан топилган. Тадқиқотлар натижасида макондан 5 та маданий қатлам аниқланган. Қатламларнинг қалинлиги ҳар хил бўлиб, улардаги топилмалар ҳам бир хилда тарқалмаган. Бу қатламларда Ўткир учли пойконлар, қирғичлар, тешгичлар, икки томонига ишлов берилган баргсимон қуроллар ва бошқа турли-туман тош қуроллар топилган. Шунингдек, кўплаб ёввойи ҳайвонлар - фил, буғу, ёввойи от, қуён кабиларнинг суяклари аниқланган. Қўтирбулоқда яшаган қадимги одамлар мевалар ва ўсимлик илдизлари ҳамда ёввойи ҳайвонларни овлаб турмуш тарзи юритганлар.

Ўрта палеолит даврига келиб қадимги одамлар Ўрта Осиёнинг кенг ҳудудларига тарқала бошлайдилар. Бу даврда, айниқса унинг сўнгги босқичида қадимги одамларнинг турмуш тарзида ва меҳнат қуролларида янги унсурлар пайдо бўлади. Қуролларнинг турлари кўпаяди. Айниқса, овчилик билан боғлиқ бўлган найзасимон Ўткир пойконлар, турли пичоқлар, қирғичлар, кечгичлар шулар жумласидандир. Бу даврнинг ижтимоий ҳаётдаги энг муҳим хусусияти шундаки, бу даврда ибтидоий тўдадан **уруғчилик жамоасига** ўтила бошланди. Ҳозирги замон одамларига ўхшаш одамлар (кроманён) пайдо бўлиши учун замин ҳозирланди.

Бу шарт-шароитларнинг негизида меҳнат қилиш билан бевосита боғлиқ меҳнат қуролларининг такомиллашуви ва шу асосда ўша давр кишиларининг хўжалик ҳаётидаги илгари томон қилинган дастлабки силжишлар ётади. Демак, бу давр - ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган қуроллар такомиллашаётган, нутқ маданияти ўсиб бориб, фикрлаш нисбатан анча ошган, олов сунъий тарзда яратила бошланган, овчилик анча ривожланиб, кенг ҳудудларга тарқалган давр эди.

Ўрта палеолит даври Ўрта Осиё ҳудудларида табиий иқлим ўзига хос бўлиб, ёзда об-ҳаво илиқ ва қуруқ, қишда эса совуқ ва намгарчилик бўлган. Бу даврнинг ўрталари ва охирига келиб шимолдан улкан музликнинг силжиб келиши натижасида иқлим тамоман ўзгаради. Натижада қадимги одамлар турмуш тарзида катта ўзгаришлар бўлиб ўтди. Совуқ иқлим туфайли одамлар кўпроқ ғорларга жойлаша бошлайдилар. Жанубдаги кичик туёқли иссиқсевар ҳайвонлар қирилиб кетиб шимол буғулари, мамонтлар, улкан айиқлар пайдо бўлади. Улкан ҳайвонларнинг пайдо бўлиши эса ўз навбатида жамоа бўлиб овчилик қилишнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Ундан ташқари совуқ иқлим туфайли Ўрта палеолит даври одамлари **оловни кашф этдилар** ҳамда сунъий олов чиқариш ва уни сақлашни ўзлаштирдилар. /ор ва унгуларни ўзлаштириш, ўчоқ ясаб унинг атрофида тўпланиш ва ниҳоят жамоа бўлиб ов қилиш услубларининг пайдо бўлиши минтақамиздаги қадимги одамлар ижтимоий-иқтисодий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Сўнгги палеолит узоқ давом этган қадимги тош асрининг охириги босқичи бўлиб, нисбий тарзда мил. авв. 40-12 минг йилликларни ўз ичига олади. Бу давр ёдгорликлари мустъе маданияти ёдгорликлари маданиятига нисбатан камроқ ўрганилган. Ҳозирги кунга қадар Ўрта Осиёда бу даврга

оид 30 дан зиёд маконлар очилган. Самарқанд (шаҳарнинг Ўзида), Хўжағор (Фарғона водийси), Шуғнов (Помир этаклари), Кўлбулоқ (Тошкент вилояти), Қоракамар (Тожикистон), Ачисай (Қозоғистон) ёдгорликлари шулар жумласидандир.

Тошкент вилоятида (Оҳангарон) жойлашган **Кўлбулоқ** маконининг энг тепадаги учта қатлами сўнгги палеолит даврига оиддир. Бу қатламлардан нисбатан такомиллашган тош қуроллар ҳамда кўплаб хайвон суяклари топилган. Шунингдек, сўнгги йилларда Тошкентнинг ғарбидаги Бўзсув I макони ҳам сўнгги палеолит даврига оид эканлиги аниқланган.

Самарқанд шаҳрида 1939 йилда очилган ёдгорлик минтақадаги сўнгги палеолит даврига оид дастлабки макон ҳисобланади. **Самарқанд** макони кўп қатламли бўлиб бу қатламлардан кўп сонли (7,5 минг) хилма-хил топилмалар топилган. Улар орасида қирғичлар, кесгичлар, сихчалар, пичоқлар, ушатгичлар, болталар кабилар бор. Шунингдек, маданий қатламлардан гулхан қолдиғи, кўмир парчалари ва гулхан атрофидан хайвонлар ҳамда ўсимликлар қолдиқлари аниқланган. Бу топилмалар бу ерда яшаган кишиларнинг овчилик ва термачилик билан шуғулланганликларидан далолат беради.

Умуман олганда, кўпчилик тадқиқотчилар Ўрта Осиё сўнгги палеолит даврини асосан учта - Самарқанд, Хўжағор ва Кўлбулоқ маданиятларига ажратадилар. Бу даврга оид маданиятлардан фақат Самарқанд шаҳридан сўнгги палеолит даври одамининг қолдиқлари, яъни, елка суяк қисмлари, пастки жағ ва тишлар топилган бўлиб, тадқиқотчилар бу суякларни 25-30 ёшли кроманьон қиёфали аёлга тегишли бўлган деб ҳисоблайдилар.

Сўнгги палеолит даврига келиб одамларнинг ҳаёти ва турмуш тарзида ҳам турли ўзгаришлар бўлиб ўтади. Хусусан, одамлар ғорлардан чиқиб енгил турар-жойлар-чайла ва ярим ертўлаларда яшай бошладилар. Улар энди фақат тоғли ҳудудларда яшаб қолмай воҳалар бўйлаб тарқалиб, текисликларда, дарё ва кўллар бўйларида жойлашадилар ҳамда қариндош-уруғчилик жамоаларига бўлинадилар. Натижада жамиятда жуфт оилалар пайдо бўлади ҳамда улар айрим уруғларни бирлаштириб **уруғ жамоасини** ташкил этадилар.

Уруғчилик (матриархат) қадимги жамият тарихининг алоҳида босқичини ташкил этиб, бу жараён ижтимоий ҳаётдаги қатор ўзгаришларнинг пайдо бўлишига замин яратди. Лекин, дастлабки уруғчилик тузуми нисбатан ривожланишнинг юқори босқичига кўтарилган бўлишига қарамай, бу давр одамлари овчилик, термачилик ва балиқчилик билан кун кечирар эдилар.

Палеолит даврига хулоса ясаб шуни айтиш мумкинки, бу даврда **одамнинг пайдо бўлиши жараёни (антропогенез)** асосан тугади. Қадимги одамлар хўжалик юритишнинг энг оддий йўлларида (териб-термачлаб) мураккаброқ кўринишларига (овчилик, балиқчилик)га ўтдилар. Олов кашф этилди. Инсоният тўда давридан уруғчилик тузумига ўтди. Меҳнат қуроллари такомиллашиб, уларнинг турлари кўпайди ва сифати яхшиланиб борди.

Бу даврда қадимги одамлар орасида дастлабки диний қарашлар пайдо бўлди. Тешиктошда мурдани махсус қабр қазиб кўмилиши, унинг ёнига тоғ эчкисининг шохлари ва тош қуроллар қўйилиши мутлақо тасодифий ҳол эмас эди. Бу жараён палеолит даври неандертал одамлари гарчи содда бўлсада, кўмиш маросимларига риоя қилганликларидан далолат беради.

Мил. авв. XII-IV минг йилликларда Ўрта Осиё

Тош асрининг кейинги ривожланиш даври фанда **мезолит (Ўрта тош) асри** деб қабул қилинган. Ўрта Осиёда мезолит даври нисбий тарзда мил. авв. 12-7 минг йилликлар деб қабул қилинган. Мезолит-одамларнинг ер юзи бўйлаб кенг тарқалиш даври бўлиб, улар шимол томонга ҳам, Помир каби баланд тоғли ҳудудларга ҳам тарқала бошлайдилар. Каспий бўйларидан Тяншан -Помиргача, Марказий Қозоғистондан Копеттоғ этакларигача бўлган ҳудудлардан мезолит даври ёдгорликларининг намуналари топиб ўрганилган. Мачай (Сурхондарё), Обишир (Фарғона водийси), Марказий Фарғона, Бўзсув, Қўшилиш (Тошкент), Айдабол, Жайронқудуқ (Устюрт), Ошхона, Чилчорчашма (Тожикистон), Дарай шўр (Вахш воҳаси) кабилар шулар жумласидандир.

Мезолит даврига келиб ер юзидаги улкан музликнинг яна шимолга томон силжиши натижасида иқлим барқарорлашиб ҳозирги даврдагига анча ўхшаб қолган эди. Бунинг натижасида Ўрта Осиё ҳайвонот олами ва ўсимликлар дунёсида анча ўзгаришлар содир бўлди.

Палеолит даврининг йирик ҳайвонлари йўқола бориб улар ўрнига кичик туёқли, тез югурувчан ҳайвонлар - жайрон, сайғоқ, буғулар, тоғ эчкиси, арслон, йўлбарс, қоплон, қуён кабилар кўпая боради. Шунингдек, жанубга хос иссиқсевар ёввойи бошоқли ўсимлик ва дарахтлар ҳам тобора кўпайиб борди. Табиат ва иқлимдаги бу ўзгаришлар мезолит даври кишиларининг ҳаётида ҳам ўзгаришлар содир бўлишига сабаб бўлди.

Бу даврга келиб кишилар нисбатан нозикроқ қуроллар тайёрлашни ўзлаштира бошладилар. Хусусан, жанубий ўлкаларда, шунингдек, Ўрта Осиёда турли геометрик шаклдаги майда қуролчалар-микролитлар пайдо бўлиб улар учун суяк ва ёғоч дастачалардан қадама сифатида фойдаланилган. Ундан ташқари бу даврда инсоният ўз тарихидаги дастлабки мураккаб мослама - **ўқ-ёйни кашф** этди. Натижада чопқир, кичик туёқли ҳайвонлар ва паррандаларни ов қилиш имконияти пайдо бўлди.

Бу даврнинг энг катта ютуқларидан яна бири ёввойи ҳайвонлар -ит, қўй, эчки кабиларнинг қўлга ўргатила бошланиб, **хонакилаштирилишидир**. Археологик тадқиқотлар натижаларига қараганда мезолит даврига келиб Олд, Яқин ва Ўрта Осиёнинг баъзи жойларида термачилиқдан ёввойи ўсимликларни хонакилаштиришга ҳамда овчиликдан чорвачиликка ўтиш бошланади. Бу жараён илғор, унумдор ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражаси ва табиий-географик иқлим билан бевосита боғлиқ эди.

Мезолит даврининг машхур ёдгорликларидан бири Сурхон воҳасидаги **Мачай** (Бойсун) ғор маконидир. Дарё сатҳидан 70 метрча баландликда жойлашган бу макон кўп қатламли бўлиб, ушбу қатламлардан кўплаб суяк ва асосан тош қуроллар топилган. Суяк қуроллар бигиз, игна, сўзан кабилардан иборат бўлса, тош қуроллар -пичоқлар, аррасимон қуроллар, кесгичлар, ушатгич тошлар, найза ва ўқ учлари кабилардир. Бу қуролларнинг ўзига хос белгилари мавжуд бўлса ҳам Жанубий Қозоғистон ва Яқин Шарқдаги мезолит ёдгорликларидан топилган тош қуролларга ўхшаб кетади.

Мачай макони топилмаларининг энг аҳамиятли томони шундаки, бу ердан антропологик топилмалар - одам бош суяклари, тиши, жағи ва бошқа аъзолари қолдиқлари топилган бўлиб, бу топилмаларни ўрганиш тадқиқотчиларга ўрта Осиёнинг жануби мезолит даври кишиларининг европоид ирқига мансуб эканлигини аниқлаш имконини берди.

Одам суякларидан ташқари Мачайнинг маданий қатламларидан бўри, тулки, барс, мўйнали сувсар, қуён, жайра, олмахон каби ҳайвонларнинг ҳам суяк қолдиқлари топилган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, бу ерда 20 турдан зиёд ҳайвон суяклари мавжуд бўлиб, уларнинг аксарияти майда, синдирилган ва оловда куйдирилган. Демак, мачайлик мезолит даври одамлари оловдан кенг фойдаланганлар ҳамда ҳайвон ва парранда гўштларини оловда пишириб еганлар.

Фарғона водийсидан мезолит даврига оид **Обишир** ғор-маконидан тош қуроллар, бигизлар, қирғичлар, пичоқ қадамалари топилган. Шунингдек, топилмалар орасида ёввойи ҳайвонларнинг майдаланган ва синдирилган суяклари, балиқ тутишда ишлатиладиган қадок тошлар ҳам бор. Топилган ашёларга асосланиб обиширликлар балиқчилик, овчилик ва термачилик билан шуғулланган дейишимиз мумкин.

Кейинги 30-35 йил ичида Марказий Фарғона ҳудудларидан Шўркўл, Аччиққўл, Янгиқадам, Бекобод, Замбар, Тойпоққўл каби 80га яқин мезолит даври ёдгорликлари аниқланди. Уларнинг кўпчилиги кўл ёқаларидан топилган бўлиб афтидан бу жойлар мезолит даври кишиларининг яшашлари учун кўпгина қулайликларга эга бўлган. Бу ерлардан топилган кўпгина қурол ва тош буюмлар ўзининг нисбатан нозиклиги, ихчамлиги билан палеолит даври қуролларидан ажралиб туради. Марказий Фарғона тоғлари орасида яшаган мезолит даври қабилаларининг турмуш тарзи ёввойи ҳайвонларни овлаш ва термачилик билан боғлиқ бўлиб, Марказий Фарғонадаги мезолит даври қабилалари хўжалик ҳаётида овчилик, термачилик ҳамда балиқчилик қулай табиий-географик шароити мазкур ҳудудларда қадимги одамларнинг кенг тарқалиб яшашлари учун кенг имконият яратган.

ўрта Осиё тарихида **неолит даврининг** (янги тош асри) юқори чегараси мил.авв.VI-қуйи чегараси IV-III минг йилликлар билан белгиланади. Бу давр ўрта Осиёда учта: Жойтун, Калтаминор ва Ҳисор маданиятларининг ривожланиши билан изоҳланади. Неолит даври қабилалари аксарият ҳолларда дарё соҳиллари ва тармоқлари ёқасида, кўл бўйларида яшаб,

табий имкониятлардан келиб чиққан ҳолда балиқчилик ва овчилик ёки деҳқончилик ва чорвачилик, айти вақтда қисман хунармандчилик билан шуғулланганлар. Неолит даври турли шароитларда яшаган одамларнинг меҳнат қуроллари мезолит давридагига нисбатан такомиллаша борган.

Жойтун маданияти Жанубий Туркменистонда, Ашгабат шаҳридан 25 км шимолдаги Жойтун манзилгоҳидан топилган бўлиб, бу маданият қолдиқлари нафақат Туркменистон, балки бутун Ўрта Осиёда машҳурдир. Жойтун қишлоғи бир неча уйлардан ташкил топган бўлиб, уйларнинг майдони 12-14 кв.м дан иборат. Уй деворлари сомон аралаштирилган пахсадан қурилган. Уйлар тўғри тўртбурчак бўлиб, бир хоналик ва ҳар бир хонада алоҳида ўчоқ излари топилган. Уйлар ёнида эса омборхона, сарой ва хўжалик ўралари ҳам бор. Тадқиқотчилар фикрларига қараганда Жойтунда 30 га яқин уй бўлиб унда 130-150 киши яшаган, 5-6 кишилик оила яшаган уйларда она уруғи ҳукмрон бўлган.

Уйлардан аёлларнинг лой ва тошдан ясалган ҳайкалчалари, шунингдек, ҳар хил тақинчоқ ва безаклар топилган. Жойтун харобаларидан буғдой, арпа излари, ёрма тош, тош болталар, парракчалар, қурол сифатида ишлатиладиган ўткир учли тошлар, тешгич парчалар, қирғичлар, камон ўқларининг учлари-пойконлар топилган.

Жойтун маконидан қўлда ишланган сопол идишлар намуналари ҳам топилган бўлиб, улар Ўрта Осиёдаги дастлабки сопол намуналаридир. Жойтун қишлоғи аҳолиси мил. авв. VI-V минг йилликларда яшаб асосан деҳқончилик, чорвачилик, қисман эса овчилик билан шуғулланганлар. Жойтунда Ўрта Осиёдаги дастлабки деҳқончилик маданияти ривожланади ва бу макон ҳозирча минтақадаги дастлабки деҳқончилик қишлоғи ҳисобланади. Жойтунлар сунбий ариқ ва каналлар қазиб суғорма деҳқончиликка асос солганлар. Умуман олганда Копетдоғ билан Қорақум оралиғидаги худудлардан кўплаб неолит даври маконлари очилган. Бу маконлардаги хўжалик ишлаб чиқариши ва маданияти бир-бирига жуда ўхшашлиги сабабли уларни фанда Жойтун маданияти (дастлабки топилган жой номи билан) деб аташ қабул қилинган.

Калтаминор маданиятига оид маконлар дастлаб Амударё этаклари ва Хоразм худудидан топилган бўлиб булар орасида Хоразмдаги Жонбосқалъа макони диққатга сазовордир. Бу ерни қазиб пайтида чайла ва ярим ертўла шаклидаги макон очилган. Бу макон ёғоч устун, синчлар билан кўтарилган. Устига кўндаланг ёғочлар ташланиб, усти камиш билан беркитилган. Чайла ўртасидан катта марказий ўчоқ қолдиғи, атрофида майда ўчоқ қолдиқлари аниқланган. Макондан найза пойконлар, камон ўқларининг учлари ва бошқа тош қуроллар топилган. Шунингдек, маданий қатламлардан балиқ, ёввойи чўчка, қирғовул суяклари ва жийда данаклари ҳам топилган. Топилмалар орасида сопол идиш намуналари ҳам бўлиб, тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда улар мил. авв. V-IV минг йилликларга оиддир.

Калтаминор маданиятига оид ёдгорликлар Зарафшон этакларидаги Дарвозақир маконидан ҳам топиб ўрганилган. Бу ердан топилган сопол идиш намуналари Жонбосқалъа сополларига жуда ўхшашдир. Қуйи

Зарафшон ва Қашқадарё этақларидаги Дарвозақир, Катта ва Кичик Тузкон, ҚоронғиШўр, Пойкент маконларидан топилган тош қуроллар ва сопол буюмлар ҳамда бошқа ашёларни Ўрганиш, таҳлил этиш, Яқин Шарқ, Қозоғистон, Урал ва бошқа жойлардан топилган неолит даври ашёлари билан қиёслаш натижасида тадқиқотчилар юқорида эслатилган маконлар Калтаминор маданиятига мансуб бўлиб мил. авв. IV-III минг йилликларга оид деган хулосага келдилар. Бу маконларда яшаган неолит даври одамлари термачилик, жайрон, ёввойи чўчка, буғу ва бошқа ҳайвонлар ҳамда балиқ овлаб кун кечиришган.

Сўнгги йилларда Ўрта Осиёнинг шарқий ҳудудларидан, Ҳисор-Помир тоғларидан кўплаб неолит даври ёдгорликлари очилди ва Ўрганилди. Бу Ўзига хос маданият фанда **Ҳисор маданияти** деган ном олди. Асосан тоғолди ва тоғликларга хос бўлган Ҳисор маданиятига мансуб ёдгорликлар 200 дан зиёд бўлиб Тутқовул, Сойсайёд, Қуйи Булён, Дарай Шўр, Газиёнтепа қабилар шулар жумласидандир. Ҳисор маданиятига мансуб ёдгорликлар асосан мил. авв. V-III минг йилликларга оиддир.

Ҳисор маданияти соҳиблари сопол идишлар ясаб, асосан чорвачилик, овчилик, қисман термачилик билан шуғулланганлар. Ҳисор маконларидан топилган турли-туман топилмалар ушбу жараёнлардан далолат беради.

Демак, Ўрта Осиёнинг барча ҳудудларидан-шимолдаги Устюртдан, Марказий ва Жанубий Қозоғистондан, Қизилқум ва Қорақумдан, Қашқадарё ва Зарафшон воҳалари, Тошкент воҳаси ва Фарғона водийсидан кўплаб неолит даври маконлари очилган. Хусусан, неолит даври **Марказий Фарғона маданияти** фанда Ўрта Осиёда тўртинчи неолит даври маданияти деб киритилган.

Ушбу маконларда олиб борилган тадқиқотлар натижалари шуни кўрсатадики, неолит даврига келиб, мезолитнинг сўнгги босқичларида кашф этилган тош болталар анча кенг тарқалади. Парракчалар, найза ва камон ўқларининг учлари, пичоқлар, тешгичлар, пармалар, қирғичлар, ёрма тошлар, ўроқ ва бошқа қуроллар такомиллашади. Энг қадимги даврнинг дастлабки даврида кўлга киритилган барча ютуқлар бу даврга келиб яқунланади. Неолит даври одамлари ўзларининг тинимсиз меҳнати, кузатувчанлик қобиляти, ибтидоий билимларини сафарбар қилиб, хўжаликнинг илғор, унумдор шаклини - деҳқончилик ва чорвачиликни кашф этдилар. Географик муҳит ва шарт-шароитнинг турли туманлиги бу давр қабилаларида меҳнат қуроллари, уй-рўзғор буюмлари, турар-жойлар ва хўжаликларнинг турлича бўлишига олиб келди. Хусусан, Ўрта Осиёнинг жанубидаги неолит даври-қабилалари хўжаликнинг деҳқончилик, чорвачилик ва ҳунармандчилик шаклларини ривожлантирган бўлса, шимолдаги қабилалар эса табиий шароитнинг ноқулайлиги туфайли узок вақт ривожланишдан орқада қолган.

Неолит даврида қадимги аجدодларимиз лойдан идишлар ясаб уларни оловда пишириш йўли билан кулолчиликка асос солдилар. Шунингдек, ип йиғириш асосида тўқимачиликни кашф этдилар. Одамлар ёғоч ва қамишдан қайиқ ясаб (қайиқсозлик) сувда сузишни ҳам ўзлаштирдилар. Хуллас, неолит

даври ютуқларга бой бўлиб, Ўзидан илгариги даврларга нисбатан юксак ривожланиш даври бўлди.

Тадқиқотлар натижаларига қараганда тош ва бронза даврлари Ўртасида **мис-тош (энеолит)** даври бўлганлиги аниқланган. Бу давр металл қуроқларнинг барчаси бронзадан қилинмай соф мисдан ясалганлиги маълум. Ўрта Осиёда энеолит даври нисбий тарзда мил. авв. IV минг йилликнинг охири-III минг йилликнинг бошларини Ўз ичига олади. Бу даврда мис Ўзининг кимёвий хоссалари (тез эрувчанлик, эгилувчанлик) туфайли хўжалик ҳаётда устунлик қила олмади. Ишлаб чиқаришда аввалгидек тош қуроқлар асосий Ўринда бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам бу давр мис-тош асри деб юритилади.

Мезолит охирида ва неолит даврида териб-термачлаб овқат топишдан ёввойи Ўсимликларни экиш ва Ўтказиш йўли билан маданийлаштириш орқали вужудга келган деҳқончилик энеолит замонида юқори хўжалик турига айланиб борди. Деҳқончилик билан уй чорвачилиги ортиқча маҳсулот етиштиришга ва мол айирбошлашни тартибга солишга асос бўлган. Ўрта Осиё ҳудудларида қуйидаги янги тарихий-маданий жараёнлар энеолит даври билан боғлиқдир:

1. Хўжаликнинг бошқа ҳамма турларига қараганда ҳайдама деҳқончиликнинг устунлик қилиши;
2. Тошдан ишланган қуроқлар кўп бўлган ҳолда мис қуроқларнинг пайдо бўлиши;
3. Катта-катта жамоаларнинг паҳсадан ва хом ғиштдан тикланган катта-катта уйлари;
4. Қулоқчиликда муҳим техника ютуғи - хумдонларнинг ишлатилиши;
5. Ўтроқчилик хўжалигининг ривожланиши, жамоа бирлашмаларининг уйлари ва қурилишида хом ғиштнинг пайдо бўлиши;
6. Турли ҳайвонларнинг лойдан ясалган ва она уруғи тузумига (матриархатга) хос ҳайкалчалари;
7. Рангдор сопол буюмлар, яъни турли тасвирлар ишланган сопол буюмларнинг мавжудлиги.

Энеолит даврида Ўрта Осиё аҳолисининг маданияти бир босқич юқорига кўтарилади. Лекин, бу ҳудудлардаги қабилаларнинг маданий ва ижтимоий тараққиёти бир хил даражада эмас эди.

Қадимги қабилалар мис-тош даврига Ўтгач, маданий, хўжалик ва ишлаб чиқариш тараққиётининг янги босқичи бошланади. Янги хўжалик турлари - деҳқончилик ва чорвачилик аввалгидек, Туркманистоннинг жануби-ғарбидаги қулай географик шароитда ривожланади. Бу пайтда қуйи Зарафшон ва Амударё ҳавзаларида яшовчи қабилалар ҳали маданий Ўсимликлар Ўстиришга Ўтмаган эдилар. Ўрта Осиёнинг шарқий қисмидаги тоғли ҳудудлар аҳолиси хўжалигида эса овчилик устун эди. Демак, илк ва ривожланган мис-тош даврида Ўрта Осиё қабилаларининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожланишида катта фарқлар ва нотекисликлар сақланиб қолади.

Дашт ва тоғ ҳудудларидан топилган хилма-хил моддий манбаларни Ўрганиш натижалари (сопол идишлар, тош қурооллар, ҳайвонлар ва қушлар суяклари) қабилаларнинг иқтисодий ҳаётида қўшимча хўжаликлар - овчилик ва балиқчилик асосий манба бўлганлигидан далолат беради. Шу билан бирга дашт одамлари тарихида чорвачиликнинг илк босқичи бошланади дейиш мумкин. Лекин, неолит даври анъаналари Ўз аҳамиятини йўқотмаган. Аҳолининг асосий қисми дарёларнинг ирмоқлари соҳилида ва кўллар атрофида яшаган. Табиий бойликлар энеолит даври одамлари учун ҳаёт манбаи ҳисобланган.

Энеолит даврига оид муҳим ёдгорликлар Жанубий Туркменистондаги **Анов** ва **Номозгоҳтепа** ҳудудларида аниқланган. Бу ердаги уй-жойлар ҳам ғиштдан қурилган. Моддий топилмалар орасида мис қурооллар тош қуроолларга нисбатан камчиликни ташкил этади. Шунингдек, бу маконлардан топилган гулдор сопол буюмлар кулолчиликнинг ҳам анча ривожланганлигидан далолат беради. Сирти қора бўёқда геометрик чизиқлар ва ҳайвон ёки қуш расмлари билан безатилган бу топилмалар мил.авв. IV минг йилликка оиддир.

Ўзбекистон ҳудудларида энеолит даври ёдгорликлари ҳозирча яхши ўрганилмаган. Мил. авв. IV-III минг йиллик бошларида Амударё ва Зарафшон қуйи оқимларида Калтаминор маданияти тош қурооллари, сопол идишлари ва уй-жойлари кенг тарқалаган. Ўрта Осиёнинг шимоли-шарқ даштларида ва Орол денгизи соҳилларида овчилик, балиқчилик ва илк чорвачилик хўжаликлари ривожланади. Бухоро воҳасидаги **Лавлакон**, **Бешбулоқ** маконлари ва **Замонбобо** қабристонининг энг пастки қатламлари энеолит даврига оиддир. Бу ёдгорликлардан сўнгги Калтаминор топилмаларига ўхшаш сопол идишлар бўлаклари ва чақмоқтош билан бирга мисдан ясалган игналар ва мунчоқлар топилган.

Юқори Зарафшоннинг Панжикент шаҳридан 15 км ғарбда жойлашган **Саразм** қишлоғи харобаси энеолит даври деҳқончилик қабилаларининг Ўрта Осиёни шимоли-шарқига ёйилганидан далолат бериб, қадимги деҳқончилик аҳолисининг деҳқончилик чегараларини ҳам кўрсатади.

Умумий майдони 90 гектар бўлган Саразм қишлоғи харобалари 10та тепаликда жойлашиб 4та даврга бўлинади. Улар топилмаларга қараб бири-биридан фарқ қилади. Дастлабки икки давр энеолит, кейинги икки давр эса бронза даврига оиддир. Саразмдан уй-жой ва рўзгор-хўжалик иншоотлари қолдиқлари очиб ўрганилган. Бу ерлардан сопол идишлар, металлдан ва тошдан ишланган қурооллар, (жумладан тош кетмонлар) зеб-зийнат буюмлари кўплаб топилган.

Саразм моддий топилмаларида Жанубий Туркменистон, Жанубий Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон маданиятларига мансуб буюмлар ҳам бор. Улар энеолит даври қабилалари Ўртасидаги кенг маданий ва иқтисодий алоқалардан далолат беради.

Ибтидоий тасвирий санъат. Бронза даври ютуқлари

Ёзув ҳақида янги маълумотлар

Дунё тарихида ибтидоий тасвирий санъат, хусусан, ғорларнинг деворларига турли тасвирлар тушириш сўнги палеолит даврига оиддир (Испаниядаги Алтамир ғори). Ўрта Осиёда унгурлар ва қоятошларга ишланган расмлар мезолит даврида пайдо бўлади. Неолит даврига келиб бу санъат янги асосда ривожланиш босқичига ўтади. Калтаминор, Ҳисор, айниқса Жойтун маданиятига мансуб ёдгорликлардан ибтидоий санъатнинг намуналари топилган. Ўтмиш тарихимизнинг хилма-хил ёдгорликлари орасида муҳим аҳамиятга эга бўлган ва Ўрта Осиёнинг тоғлик туманларида кенг тарқалган қоятош расмлари ишланиш усулига кўра икки хилдир. Бир хиллари бўёқ (охра) билан, иккинчи хиллари эса-уриб-ўйиб ишқалаш, чизиш усули билан ишланган расмлар (петроглифлар) кенг тарқалган.

Ўлкамиздаги қоятош расмларнинг энг нодир намуналари Зараутсой, Сармишсой, Биронсой, Кўксарой, Такатош, Теракисой кабилар бўлиб, улар юздан зиёддир. Мазкур жойлардаги қоятошларда Ўзбекистоннинг қадимги ва ҳозирги ҳайвонот олами вакиллари расмларини кузатиш мумкин. Улар буқалар, шерлар ва йўлбарслар, қоплон, тулки ва бўрилар, буғу ва жайронлар кабилардир. Расмлар орасида ўқ-ёй, қопқон каби нарсалар ҳам кўпчиликни ташкил этади. Мавжуд қоятош расмлари мазмунан бой ва манзараси жиҳатдан хилма-хилдир. Унда одамлар, ов, йиртқич ҳайвонлар тўқнашувлари манзаралари тасвирланган.

Республикамиздаги энг қадимги расмлар **Зараутсойда** бўлиб (Сурхондарё), бу расмлар мезолит-неолит, яъни, мил.авв. VIII-IV минг йилликларга оиддир. Қоятош расмлари орқали ўша давр одамларининг ов, меҳнат ва жанговар қуролларини билиб олишимиз мумкин. Шунингдек, қоятош расмлар қадимги авлодларимизнинг ғоявий қарашлари ва диний эътиқодларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир. Ундар ташқари, қоятош суратлари мазмун ва манзараларининг бойлиги билан ажралиб туради ва улар кенг тарқалади. Ушбу суратлар ишланиш услуби хилма-хил бўлиб, археологик ёдгорликларнинг бир тури ҳисобланади. Уларнинг мазмун ва манзараси маъносидан келиб чиқиб, ибтидоий ёки қадимги давр кишиларининг хўжалик ҳаёти ҳақида, ҳайвонларни ов қилиш, қўлга ўргатиш ва хонакилаштириш, чорвачиликни пайдо бўлиши ҳақида маълум тасаввурларга эга бўлишимиз мумкин. Айни пайтда қоятош расмлари ўзига хос санъат асари бўлиб, улар орқали биз ибтидоий ва қадимги одамларнинг санъати, эстетик истеъдоди ўша давр нуқтаи назаридан юқори даражада бўлганлигини билиб олишимиз мумкин.

Кўпчилик тадқиқотчилар фикрига қараганда бронзанинг ватани Кичик Осиё ва Месопотамия бўлган. Қадимги Миср, Месопотамия, Кичик Осиё ва Эроннинг жануби-ғарбида мил авв. III- II минг йилликнинг бошларида ривожланган жамият кенг раванқ топади. Ўрта Осиёда **бронза даври** мил. авв. III минг йилликдан I минг йилликнинг бошларигача бўлган даврни ўз ичига олади. Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда бронза асри учта катта хронологик даврга: илк, ривожланган ва сўнги бронза даврларига бўлинади. Ўрта Осиёнинг шимолий ва шарқий ҳудудларида мажуд бўлган

бронза даври ёдгорликлари маданияти жанубий ҳудудлардаги Ўтроқ маданиятдан ажралиб туради.

Ўзбекистон ҳудудида бронза даврида асосан чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланган қабилаларнинг моддий-маданий ёдгорликлари Хоразмда 50 дан зиёд очилган бўлиб **Тозабөгёб маданияти** номи билан машҳурдир. Бу маданиятга мансуб сопол буюмлар Қозоғистон ва Сибир ҳудудларидан топилган сопол буюмларга анча Ўхшаб кетсада, Ўзига хос хусусиятлари билан Шарқий Европа чорвадорлари яратган бронза даври Ёғочбанд маданиятидан, Қозоғистон ва Сибирдаги Андроново маданиятидан ҳам фарқ қилади. Бунга асосий сабаб, тозабөгёбликлар орасида деҳқончилик кенг тарқалган.

Тозабөгёб маданиятига оид маконларнинг айримларидан қадимий мазорлар (Кўкча), кўпчилигидан эса ярим ертўла шаклидаги уй-жой қолдиқлари очилган. Улардан зеб-зийнатлар, ҳайвон суяклари, сопол идишлар, тошдан ва бронзадан ишланган қуроқлар топилган. Тозабөгёб сопол идишлари асосан қўлда ишланган. Хоразмдаги сўнгги бронза даврига оид ёдгорликлар **Амиробод маданияти** номи билан машҳур бўлиб мил. авв. IX-VIII асрларга оиддир. Бу маданият соҳиблари Тозабөгёб маданияти хусусиятларини сақлаб, ярим ертўла турар-жой, суғориш иншоотлари излари ва қўлда ясалган сопол идишлар билан изоҳланади.

Қуйи Зарафшоннинг бронза даври ёдгорликлари **Замонбобо маданияти** номи билан аталади. Бу даврга мансуб ёдгорликлар орасида Замонбобо кўли ёқасидан топилган қадимги қабристон айниқса диққатга сазовордир. Қабрлар якка ва жуфт қабрлар бўлиб дафн этиш жараёнида кўмиш маросимларига амал қилинган. Қазималар жараёнида эрақлар қабрларидан Ўқ-ёй пойконлари, пичоқлар, пичоқсимон тош қуроқлар ва турли шаклдаги сопол идишлар; аёллар қабрларидан сопол идишлар, бронза кўзгу, упадон, сурмадон каби пардоз буюмлари ва ярим қимматбаҳо тошлардан турли шаклда ишланган мунчоқ ва маржонлар топилган.

Замонбоболиклар чайласимон кулбаларда истиқомат қилиб деҳқончилик ва хонаки чорвачилик билан шуғулланганлар. Топилган кўплаб меҳнат қуроқлари, бошоқли ўсимликлар қолдиқлари ва ҳайвонлар суяклари шундан далолат беради. Шунингдек, замонбоболиклар жамоасида ҳунармандчиликнинг турли тармоқлари, хусусан, кулолчилик, бронзани эритиб ундан ҳар хил ашёлар ясаш, айниқса тошни ишлаш техникаси анча ривожланган.

Замонбобо маданияти жанубдаги Ўтроқ деҳқончилик жамоалари таъсирида шаклланган. Бу маданият хонаки чорвачилик ва мотиға (кетмонча) деҳқончилиги билан кун кечирган Бухоронинг туб аҳолисиға мансубдир. Бронза даврида Бухоро воҳасининг дарё адоқларида эндигина деҳқончилик ва хонаки чорвачилик билан шуғулланувчи илк қишлоқлар пайдо бўлиб, улар ярим ертўла ва шох-шабба енгил чайлалардан иборат турар жойлардан ташкил топган. Буларда уй ҳунармандчилигининг мисгарлик, тоштарошлик, тўқимачилик каби турлари мавжуд бўлсада, аммо ҳали улар касб-ҳунарнинг ривож топган даражасиға етиб бормаган эди.

Ўзбекистоннинг жанубидаги бронза даври ёдгорликлари қадимги суғориш ҳудудлари - Улонбулоқсой, Шеробод, Бандихон ва Миршодида топиб текширилган. Улар **Сополли маданияти** номи билан машҳурдир.

Сополлитепа марказидан тўртбурчакли истехком, истехком ичида турар-жойлар ва хўжалик хоналари, ҳунармандчилик устахоналари учта маданий қатламдан иборат эканлиги аниқланган. Сополлида қурилиш, ҳунармандчилик ва иқтисодий муносабатлар анча ривож топган. Ўчоқлар турар жой хоналари ичидаги девор ичига ўрнатилган. Асосий қурилиш ашёси пахса ва хом ғиштдир.

Сополлитепадаги турар-жойлар тагидан бронза даври қабристони очилган. Кўпчилик қабрлар якка қабрлар бўлиб, жамоа қабрлари ҳам учрайди. Аёллар қабрларида асосан сопол ва безаклар топилган бўлса, эркаклар қабрларидан асосан сопол, меҳнат ва жанговар қуроллар топилган. Сопол топилмалар деярли нақшланмаган бўлиб, кулолчилик чархида тайёрланган.

Мил. авв. II минг йилликнинг боши ва ўрталарига оид Сополлитепа аҳолисининг хўжалиги деҳқончилик ва уй чорвачилигига асосланган. Шунингдек, дарё тошларидан ва қумтошдан ишланган ёрғучоқлар ва ҳовончалар ҳам кўплаб учрайди. Бу топилмаларнинг барчаси Сополлитепада деҳқончилик анча ривожланганидан далолат беради. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Сополлитепа ҳозирча Ўзбекистондаги дастлабки энг қадимги деҳқончилик қишлоғидир.

Амударёнинг ўнг қирғоғида шаклланган Сополлитепа – бронза давридаги дарёдан кечув йўлини ҳимоя қилувчи мустаҳкам олдинги истехком (форпост) сифатида пайдо бўлган. Кейинчалик ўтроқ деҳқончилик жамоалари шимолий чегараларининг кенгайиши муносабати билан Сополлитепа ўзининг илгариги аҳамиятини йўқота бошлайди ва бўшаб қолади. Асосий марказ вазифаси эса, тоғ дарасидан чиқувчи йўл устидаги мустаҳкам қалъа сифатида пайдо бўлган **Жарқўтонга** ўтади.

Мил.авв. II минг йилликнинг ўрталарига келиб Жарқўтон ўша ҳудудлардаги деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли қабилалари уюшмаларининг мустаҳкам истехкомига айланади. Айнан мана шу истехком орқали Ҳисор тоғ олди воҳалари ва жанубий Тожикистоннинг ғарбий ҳудудларига шимолдаги аҳолининг кўчишлари бўлиб ўтади. Бу ҳудудлардан топилган ёдгорликлар топографияси ва уларни давлатлаштириш ушбу жараён изчиллик билан бўлиб ўтганлигини кўрсатади. Бу жараённинг ривожланиши мил.авв. II минг йилликнинг иккинчи ярми Амударёнинг ўнг қирғоғидаги ўтроқ деҳқончилик турмуш тарзи кечирувчи аҳоли манзилгоҳларида аҳоли сонининг ўсиши ва ишлаб чиқарувчи кучларнинг таракқиёти учун ҳам кенг имкониятлар яратди.

Ўзбекистон ҳудудида чорвадор қабилаларга мансуб бронза даври қабристони Самарқанд яқинидаги Мўминобод қишлоғидан топилган.

Қуйи Қашқадарёдаги **Гужайли** қабристонидан чорвачилик ва деҳқончилик қабилаларига тегишли бўлган ашёлар, Фарғона водийси Янгиариқ ҳудудидан деҳқончилик буюмлари ва деҳқончилик билан боғлиқ

қоятош суратлар, Чустдан хунармандчилик ва деҳқончиликка оид буюмлар қўллаб топилган.

Бу даврда хунармандчилик соҳасида ҳам катта ютуқлар қўлга киритилади. Хусусан, кулолчилик чархида тайёрланган сопол идишлар кенг тарқалади. Бундай идишлар қўлда ишланган сополлардан анча фарқ қилиб, асосан деҳқончилик маданияти учун хосдир. Кулолчилик чархининг хунармандчиликка кенг кириб келиши сополчилик ишлаб чиқариши янги техникасининг яратилишига сабаб бўлиб, кейинчалик ихтисослашган хунармандчиликка ўтишнинг асосий омилларидан бири бўлиб хизмат қилди.

Мил. авв. II минг йилликка келиб Ўзбекистоннинг дашт ҳудудларига чорвадор қабилалар келиб ўрнаша бошлайдилар. Уларнинг маконларидан топилган моддий манбалар Жанубий Қозоғистоннинг чўлларидаги Андронов маданиятига ўхшаб кетади. Дашт қабилалари тарқалганлигидан айниқса, сопол идишлар, металл буюмлар ва чорвадор қабилаларга мансуб қадимги қабрлар тузилиши далолат беради. Бу ўринда тадқиқотчилар бронза давридаёқ ўрта Осиё ҳудудларида маълум даражада этник маданий жараёнлар бўлиб ўтган деган фикрни илгари сурадилар.

Бронза даврининг хўжалик соҳасида эришган энг катта ютуқларидан бири қадимги деҳқончиликнинг кенг ёйилиши ва мил. авв. II минг йилликда чорвачиликнинг деҳқончиликдан ажралиб чиқишидир. Металл қуроллар қадимги ижтимоий-иқтисодий тараққиётни тезлаштиргани туфайли ўрта Осиё дашт ва тоғ олди ҳудудларида яшаган аҳоли бошқа аҳолидан (деҳқонлардан) ажралиб чиқади ва асосан чорвачилик билан машғул бўлади. Бу тарихий жараён - кишилик жамияти тараққиётидаги дастлабки йирик меҳнат тақсимооти эди.

Бу давр манзилгоҳларини ўрганиб, бу даврда икки хил маданият ҳукм сурган дейиш мумкин. Биринчиси - қадимги қабилалар деҳқончилик учун қулай ерларга жойлашиб юксак деҳқончилик маданиятини яратган бўлсалар, иккинчиси - худди биринчи маданият соҳиблари даражасида ишлаб чиқарувчи кучларга эга бўлган ҳолда дашт ва тоғ олди яйловларда чорвачилик маданиятини яратганлар.

Бронза даври ўрта Осиёнинг ижтимоий тузумида ҳам ўзгаришлар содир бўлиб ўтди. Уруғчилик тузуми бу даврда ҳам давом этди. Аммо, бу даврда она уруғининг мавқеи йўқолиб борди. Металл эритиш ва хўжаликнинг ривожланиши натижасида жамиятда эркаклар меҳнат ва мавқеи биринчи даражали аҳамиятга эга бўлиб борди. Натижада жамият тараққиётида, деҳқончилик, чорвачилик, овчилик ва хунармандчиликнинг ривожланишида эркаклар етакчилик қиладилар. Хотинлар эркаклар ишлаб чиқарган нарсаларни истеъмол қилишда иштирок этсалар ҳам, унга эгалик қилишдан маҳрум бўладилар. Ишлаб чиқаришда ҳукмронлик қилиш шу тариқа эркаклар қўлига ўтади ва она уруғи тузуми ўрнини ота уруғи (патриархат) тузуми эгаллайди.

ўрта Осиё ҳудудларида ёзув яқин кунларга қадар мил.авв. V-IV асрларда пайдо бўлган деб келинар эди. Сўнгги йиллардаги тадқиқотлар

бошқачароқ хулосалар бермоқда. Хусусан, 2000 йилда Жанубий Туркманистондаги Гонуртепа кўҳна шахрида очилган қабрларнинг бирдан мил.авв. III минг йилликка оид Ўйма сопол муҳр топилди. Унда миҳхат ёзувлар бор эди. Жанубий Туркманистон қадимиятининг билимдони В. Сарияниди ва америкалик мутахассис Т. Шарлачларнинг фикрича, бу хилдаги муҳрлар фақат подшо атрофидаги, подшо саройига яқин шахсларга тегишли бўлиши мумкин. Месопотамиядаги Саргон муҳрларини (мил.авв. 2250-2200 йй.) эслатувчи Гонуртепа муҳри маҳаллий хом ашёдан тайёрланган бўлиб, ундаги миҳхат ёзувлар «Лукакс хўжалик ва қуллар ҳукмдори», деб ўқилди. Ушбу ёзув бу ердаги бронза давридаёқ яқка ҳукмдор бошқаруви ва Месопотамия билан Ўзаро алоқалардан далолат беради.

Шунингдек, сўнгги археологик маълумотларга кўра, Ўзбекистоннинг жанубидан ҳам пиктографик белги-ёзувлар топилган. Тадқиқотчи Ш. Шайдуллаевнинг фикрича, Жарқўтон ёдгорлигидан сополларга битилган 47 та белгидан иборат ёзувнинг топилиши аждодларимизнинг бронза даврида пиктографик ёзувни яратгани ва Ўз фикрини турли белгиларда ифодалганини кўрсатади. Шунингдек, Шерободдаги /оз қишлоғи ёнидаги илк темир асрига оид ёдгорликдан тош Ўғир (кели) топилган бўлиб, унинг сиртида умумий сони 14 та бўлган пиктографик белги-ёзув мавжуд. Ш. Шайдуллаев бу белгини Миср иероглификаси билан солиштириб улардан бири «ҳақиқат», яна бири эса дунёнинг айланиши, яъни, «чархпалак» деб ўқилиши мумкинлигини тахмин қилади. Хуллас, бронза даври ва унинг охирига келиб Ўлкамиз ҳудудларида ёзув пайдо бўлганлиги илмий асосланмоқда ҳамда кейинги тадқиқотлар бу масалага янада ойдинлик киритиши шубҳасиздир.

3-мавзу. Ўзбек халқининг этник шаклланиши.¹

Этногенез ва уни ўрганиш масалалари

Ҳозирги кунга келиб Республикамизда миллий-маънавий қадриятларни тиклаш ва ривожлантириш, миллий мафкура ғояларини фуқороларимиз онгига янада чуқурроқ сингдириш ва янада теран аңлатиш кучайиб, Ўзбекистон халқларининг Ўз Ўтмиш ва келиб чиқишига қизиқиши ортиб бормоқда. Хусусан Ўзбек халқининг этник тарихи, унинг халқ сифатида шаклланиши масалалари долзарб эканлиги юртбошимиз И.А.Каримовнинг “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” асарида (1998) ҳар томонлама асослаб берилди. Бу йўналишда тарихчиларимиз олдига ечими ҳаётий зарур бўлган вазифалар қўйилди. Жумладан юртбошимиз таъкидлаганидек, “Мовароуннаҳр сарҳадларига узок тарихимиз давомида не-не босқинчилар кириб келмаган, кўп йиллар, балки, асрлар давомида ютримизда не-не Ўзга сулолалар ҳукмронлик қилмаган дейсиз... Эрондан Аҳмонийлар, Юнонистондан Александр келди, Арабистондан Қутайба, Муғулистондан

¹ Ушбу мавзунинг тайёрлашда К.Ш.Шониевнинг янги чоп этилган маълумотларидан фойдаланилди.

Чингизхон келди, рус истилочилари келди. Лекин халқ қолдику?... , ана шундай ҳар томонлама мудҳиш, четдан қараганда халқимиз, унинг маданияти, миллий тафаккури, урф-одатлари, турмуш тарзи, ҳеч бир муболағасиз айтиш мумкинки, насл-насаби йўқ бўлиб кетиши керак бўлган шароитда барибир, қатор йўқотишлар билан бўлса ҳам, миллатимиз ўзлигини сақлаб қололдими ё йўқми? Олимларимиз ана шу саволга жавоб берсинлар”.

Этногенез ёки бирорта халқнинг келиб чиқиш тарихи масалалари тарих фанининг ютуқлари билан чамбарчас боғлиқлиги кўпчилик тадқиқотчилар томонидан эътироф этилгани маълум. Аммо, тарих фанининг бошқа йўналишларига (археология, этнография, антрополия ва бош.) нисбатан ўзбек халқи этногенези ҳамон жиддий тадқиқотлар талаб этади. Этногенез ва этник тарих масалалари тарихига назар ташлайдиган бўлсак, бу йўналишдаги айрим кузатишларни юнон, хитой, рим, араб, эроний ва туркий тилларда ёзилган қадимги ҳамда ўрта аср муаллифлари ва сайёҳлари асарларида учратиш мумкин. Улар ўз асарларида халқларнинг ташқи қиёфасидаги умумийлик, баъзи урф-одатларнинг яқинлиги ва тилларнинг ўхшашлигини таъкидлаганлар. Аммо, улар бу жараёнларнинг асл сабабларини очиб бера олмаганлар. XIX-XX аср бошларида олиб борилган тадқиқотлар нисбатан самарали бўлишига қарамай бу тадқиқотлар ҳам халқларнинг этник келиб чиқиши, маданияти ва тилларидаги ўхшашлик сабаблари ва моҳиятини тўла очиб бера олмади.

Сўнги 20-25 йил ичида Республикамиз ҳудудларида олиб борилган археологик, антропологик ва этнографик тадқиқотлар натижаларини умумлаштирган антрополог олим Т.Қ. Хўжайов ҳар бир халқнинг этногенезини ўрганишда қуйидаги тамойилларга асосий эътибор беришни таклиф этади:

1) бирор халқнинг келиб чиқиши тарихи кўп қирралик жараён бўлиб, у ўз ичига шу халқнинг маданияти ва ижтимоий тузилмаси, унинг биологик хусусиятлари, ўзининг жамиятда тутган ўрнини тушуниш, тили ва ўзлигини танишни қамраб олади;

2) этногенез масаласига бир томонлама қараб, уни соддалаштириш билан чегараланиб қолмасдан, шу халқнинг келиб чиқиш тарихида маълум аҳамият касб этган барча таркибий қисмлар ҳам эътиборга олиниши шарт;

3) этногенез мураккаб ва узоқ давом этган жараён. Бинобарин, бу жараённи босқичма-босқич тиклаш мақсадга мувофиқдир.

Шунингдек, А.А. Асқаров ўзбек халқи этногенезига бағишланган сўнги йиллардаги (2002 й.) ишларидан бирида ҳар бир халқ этногенези ва этник тарихини ўрганишда қуйидаги назарий ва илмий методологик тамойилларга амал қилиш талаб этилишини таъкидлайди:

- биринчидан, этногенез ва этник тарихни ўрганишда тадқиқотчи биринчи навбатда ўргананётган халқ этногенезиси қачондан бошланганлигини аниқлаб олоғи керак. Чунки, этнос фақат кишилиқ жамияти тараққиётининг маълум бир босқичида пайдо бўлади. Этногенезнинг бошланғич нуқтаси эса этноснинг қадим

замонларда яшаган «аждодларига» бориб тақалади. Бу жараён мил.авв. II минг йиллик охирларида юз берди.

- Иккинчидан, этнос бу биологик ҳосила эмас, балки ижтимоий ҳодисадир. У кишилиқ тараққиёти маълум бир босқичнинг ҳосиласидир. Этнос Ўзининг шаклланиш жараёнида бир хил сабабларга кўра унинг таркибига янгидан-янги этник қатламлар қўшилиб боради. Ер юзининг барча халқлари келиб чиқиши жиҳатидан кўп этник қатламлидир. Дарҳақиқат, Ўзбек халқи этногенезининг илк босқичларидан то халқ сифатида шаклланиб бўлгунига қадар унинг асосий таркибини ташкил этган автохтон (маҳаллий) сўғду-хоразмий ва қадимги туркийзабон қатламлардан ташқари Ўзига турли даврда ҳар хил миқдорда маҳаллий ва теварак атрофлардан келиб қўшилган этник гуруҳларни сингдириб юборди.
- Учинчидан, ҳар бир халқнинг этник тарихини Ўрганиш этник бирликнинг шаклланиш жараёнини илк босқичдан бошлашни тақозо этади. Чунки этник бирликнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва унинг этносга айланиши жуда қадим-қадимги замонлардан бошланиб ҳозирги кунгача давом этаётган бутун бир тарихий жараёндир.
- Тўртинчидан, ҳар бир халқнинг этник тарихи билан шуғулланганда нафақат этник бирликнинг бошланғич жараёнини, балки унинг кейинги даврларини, унга хос муҳим этник белги ва аломатларни аниқлаб, Ўрганиб бориш талаб этилади.
- Бешинчидан, этногенетик жараёнини Ўрганишда масалага ҳар томонлама ёндошиш, яъни этногенезга алоқадор фан ютуқларидан фойдаланиш муаммо ечимига объектив илмийлик бағишлайди. Этногенез муаммоларини ҳал этишда фойдаланилаётган бирламчи манбаларнинг нисбати ва хусусиятини билиш муҳимдир. Бу манбалар антропология, археология, этнография, ёзма ёдгорликлар, тилшунослик, эпиграфика ва бошқалардир.

Юқоридаги тамойилларга тўла риоя қилинган ҳолдагина айрим халқ этногенезига оид муаммоларни илмий нуқтаи назардан мукамал ва ҳар томонлама очиқ бериш имконияти пайдо бўлади. Аммо, Ўрта Осиёда, хусусан Ўзбекистон ҳудудларида қадимги даврлардан содир бўлиб келаётган этник жараёнларни ҳар томонлама ёритишдан аввал айрим фанлар соҳасида қўлга киритилган ютуқларни охирига етказиш билан ундан бошқа соҳа мутахассислари ҳам фойдаланиши мумкин бўлган даражасига чиқариш мақсадга мувофиқдир. Сўнгги йиллардаги археологик изланишлар қадимги аҳолининг моддий ва маънавий маданияти, унинг турмуш тарзи, уй-рўзғор ашёлари, анъанавий хўжалиги ва бошқалар ҳақида муҳим маълумотлар олиш имконини берди. Бу жараён эса янги антропологик маълумотлар тўплаш ва уларни таҳлил этишга асос бўлди.

Этногенез жараёни турли халқларнинг аجدодлари тарихидан бошланади. Ўзбек халқи аجدодларининг тарихи жуда катта тарихий даврни Ўз ичига олади. Узоқ тарихий тараққиёт йўлида аجدодларимиз мураккаб

этногенез жараёнларини бошдан кечирганлар. Бу жараёнлар антропологик қиёфалар, қабилалар, халқлар ва элатларнинг аралашиб кетиши, маданий анъаналарнинг қўшилиб янги асосда ривожланиши билан узвий боғлиқ бўлган.

Тарихий адабиётлардан бизга маълумки, фаннинг кўпгина тармоқларига, жумладан, халқлар ҳақидаги фанга бундан 2-2,5 минг йил илгари қадимги Юнонистонда асос солинган. Шунинг учун ҳам замонавий фанда юнон тилидан олинган сўзлар кўп учрайди. Бундай сўзларни халқлар ҳақидаги фанларда ҳам учратиш мумкин. Қадимги юнонларда “халқ” тушунчасини ифодаловчи бир неча сўзлар бўлган. Шулардан бири “демос” бўлиб, бу сўз орқали аҳолининг асосий қисми тушуниланган (мас. “демократия”-”халқ ҳокимияти”, “демография”- ”халқларни таърифлаш” ва бошқ.). Шундай сўзлардан яна бири “этнос” бўлиб айнан таржимаси “халқ” демакдир. Этнографик тадқиқотлар натижаларига кўра, ҳар қандай этнос ўз шаклланишининг дастлабки палласида бир-бири билан иқтисодий жиҳатдан ўзаро боғлиқ одамлар жамоасидан иборат бўлади.

Айрим этносларни бир-биридан фарқловчи муҳим белгиларидан бири бу маданий хусусиятлардир. Бу хусусиятларни ҳар бир халқ ўз тарихий-маданий ривожланиш жараёнида ўзлаштиради ва авлоддан авлодга қолдиради. Фанда бу жараён “этник анъаналар” дейилади. Бундай анъаналар ҳар бир халқнинг ижтимоий-иқтисодий ва табиий географик шарт-шароитлари билан боғлиқ бўлган у ёки бу тарихий даврларда шаклланади. Этносни қисқача қилиб уюшган тил-маданий жамоаси дейиш мумкин. Илмий адабиётларда “этник жамоа” деган сўз ҳам кўп ишлатилади. Фақатгина алоҳида халқларни эмас, балки уларнинг келиб чиқишида қариндошчилиги бўлган гуруҳларни ҳам этник жамоа деб аташ мумкин.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, қариндош-уруғчилик этник жамоалари аста-секинлик билан уруғ жамоаларига айланиб боради. Уруғ-бирга яшаб, ҳамкорликда меҳнат қилган қариндошлар уюшмаси бўлиб, маълум халқларнинг этник шаклланишидаги дастлабки босқичлардан бири сифатида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Ўлкамиз ҳудудларидаги қадимги маҳаллий аҳоли ва Ўзбек халқининг шаклланиш босқичлари

Ўрта Осиё ижтимоий-сиёсий ҳаётида туркий этник гуруҳлар жуда катта аҳамиятга эга бўлганлиги ва бу қатламнинг илдизлари жуда қадимий эканлиги археологик маълумотлар асосида исботланмоқда. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, бронза даврига келиб Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятларида баланд бўйли, юзи тор ирқнинг вакиллари тарқалган. Шимолий дашт ва чўл ҳудудларида эса, жануб аҳолисидан фарқ қилувчи боши думалоқ, юзи жуда кенг ва чўзиқ бўлмаган қабилалар яшаганлар. Фанда жанубий қиёфали одамлар Ўрта Ер денгизи ирқининг вакиллари деб аталади. Улар Олд Осиё, Месопотамия, Эрон, Афғонистон, Ўрта Осиё, Ҳиндистон каби катта географик ҳудудга ёйилганлар. Шимолий қиёфали

одамлар Жанубий Сибир худудидан то Қозоғистон, Ўрта Осиёнинг шимоли-шарқий қисмида Урал, Волга бўйи ерларигача тарқалган.

А. Сағдуллаевнинг тадқиқотларига кўра, бронза даврига келиб, Ўрта Осиё худудида қадимги жанубий ва шимолий қиёфадаги одамлар вакилларининг қўшилиш жараёни бошланади ҳамда айнан мана шу даврда, Ўлкамизда яшаб ўтган бронза даври қабилалари, Ўрта Осиёнинг қадимги халқларига асос солганлар. Бу давр Ўлкамиз худудларида мураккаб этник-маданий жараёнлар бўлиб ўтгани билан изоҳланади. Хусусан, жанубий худудлардаги ҳосилдор воҳалар ўтроқ деҳқончилик аҳолиси томонидан ўзлаштирила бошлаган бўлса, шимолий вилоятларда кўчманчи чорвадор қабилалар тарқала бошлайди. Кўчманчи чорвадорлар ва ўтроқ аҳолининг узвий муносабатлари асосида ижтимоий-иқтисодий ва маданий-этник жараёнлар авж олади.

Мил. авв. II минг йилликнинг ўрталаридан бошлаб Ўрта Осиё худудларига шимоли-шарқдан чорвачилик билан шуғулланувчи янги этник гуруҳлар кириб кела бошлайди. Маҳаллий маданиятдан фарқланувчи бу гуруҳлар маданияти тадқиқотчилар томонидан “Тозабоғёб маданияти” номи билан фанга киритилган.

Тозабоғёб кўринишидаги ёдгорликлар кейинчалик Зарафшон дарёсининг қуйи ҳавзаси худудларидан топиб ўрганилди. Худди шунга ўхшаш этносларнинг излари Тошкент воҳасидан, Фарғона водийсидан ва шимолий Бактриянинг тоғли ва тоғолди худудларидан топиб ўрганилган. Жуда катта худудлардан, хусусан, Қозоғистон чўллари, Олтой, Жанубий Сибирь, Уралолди худудларидан текширилган ўзига хос маданият “Андронов маданияти” номи билан фанга киритилган. Кўпчилик тадқиқотчиларнинг эътироф этишларича бу маданият соҳиблари бронза давридаёқ туркий тилда сўзлашганлар.

Ўзбекистон Ўрта Осиёнинг қадимдан ўтроқ деҳқончилик маданияти ўчоқлари таркиб топган худудда жойлашганлиги бой археологик ва меъморчилик маданиятлари билан изоҳланади. Фарғона водийсининг Селунгур ғоридан топилган қадимги тош даврига оид топилмалар ва Тешиктошдан топилган Ўрта палеолит даврига оид одамзод қолдиқлари, бизнинг юртимиз Африка ва Олд Осиё худудлари билан бир қаторда инсоният пайдо бўлган худудлар таркибига кирганлигини ҳозирги кунда узил-кесил исботлайди. Шунингдек, мезолит даврига оид Мачай ғоридан топилган ёдгорликлар, неолит даврига оид овчилик ва балиқчилик маданиятини ўзида аск эттирувчи Калтаминор, жанубдаги илк деҳқончилик маданиятига оид бўлган Жойтун, Ҳисор тоғ маданияти, бронза даврига оид бўлган хилма-хил-Замонбобо, Сополли, Жарқўтон, Саразм, Сувёрган, Чуст маданиятлари Ўлкамизда қадимги аجدодларимиз хўжалигининг жадаллик билан ривожланганлигини исботлайди.

Ўлкамиздаги қадимги аҳоли тош ва бронза даврида қандай ном билан аталганликлари бизга номаълум. Ўрта Осиё аҳолиси ҳақидаги маълумотлар дастлабки марта Шарқ ва юнон-рим манбаларида тилга олинади. Юнон тарихчилари маълумотларига қараганда, Евросиёнинг катта худудларида

яшовчи қабилалар умумий “скифлар” номи билан аталади. Геродот, “бу халқ қадимийликда мисрликлардан қолишмайди”, деб юқори баҳо берган эди. Плиний эса, Ўрта Осиё ҳудудларида 20 га яқин қабилалар борлиги хусусида эслатиб ўтади. Ёзма манбаларда скифларнинг иккита йирик қабиласи: саклар ва массагетлар хусусида кўпроқ эслатилади. Аҳмонийлар миҳхат ёзувларида саклар учта қисмга (хаумаварка, тиграхауда, тий-тара-дарайя) бўлиб кўрсатилади. Массагетлар хусусида ҳам турли фикрлар мавжуд бўлиб, улар маҳаллий чорвадор-ҳарбий қабилалар бўлганлиги таъкидланади. Аммо, ёзма манбалар бу халқлар ва қабилаларнинг қайси ирққа мансублиги ҳақида маълумот бермайди.

Айрим олимлар томонидан билдирилган Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон қадимги даврлардаги монголоид ирки шаклланган ҳудудга киради, деган илмий ёндашув нотўғри ва асоссиз эканлиги сўнгги йиллардаги антропологик маълумотлар натижасида аниқланди. Т. Хўжайовнинг фикрича, Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарҳини Ўрганишни қанча эрта даврлардан бошласак, унинг тарҳибида ҳозирги кунларгача сакланиб келинаётган ирқий ва этник унсурларнинг маҳаллий халқ тарҳибига кирган даври ва унинг нисбий миқдори тўғрисида шунчалик кенг фикр юрита оламиз.

Ўзбек халқига хос Ўрта Осиё икки дарё оралиғи ирқининг шаклланиш даври, макони ва тарихи масалаларида фанда яқингача ягона фикр йўқ эди. Бир гуруҳ олимлар бу ирқ бундан 6-8 минг йил илгари, иккинчи бир гуруҳ тадқиқотчилар бундан 3 минг йил илгари шаклланган деса, учунчи гуруҳ олимлари эса, XVI асрда шаклланди, деб ҳисоблар эдилар. Кейинги йиллардаги бой археологик топилмалар натижасида тадқиқотчилар Ўрта Осиё иккидарё оралиғи ирқининг шаклланиши бундан 2200-2300 йил илгари бошланганлигини асослаб бердилар.

Кўпгина илмий адабиётларда Ўзбек халқининг шаклланишида саккизта муҳим давр санаб ўтилади. Булар қаторида Аҳмонийлар, Македониялик Искандар, Араб халифалиги, Мўғуллар истилоси тилга олинади. Ҳақиқатан, бу забт этишлар Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон халқлари маданиятига, тилига, турмуш тарҳига албатта Ўз таъсирини ўтказган. Аммо, бу юришларнинг маҳаллий халқларни ирқий ва этник тарихига бўлган таъсири кам эканлигини таъкидлаш жоиз. Антропологик нуқтаи назардан улар маҳаллий халқ “қонини” ёки генетикасини тубдан ўзгартира олмадилар. Улар сон жиҳатдан кўпчиликини ташкил этган маҳаллий аҳоли тарҳибига сингиб кетганлар. Бу ўринда маҳаллий (субстрат) ва келгинди (суперстрат) аҳоли орасидаги ўзаро муносабатларнинг фанда маълум ҳолатларини эслатиб ўтиш жоиз. Яъни, кўп сонли маҳаллий аҳоли тарҳибига келгинди гуруҳларнинг сингиб кетиши; келгинди гуруҳларнинг маҳаллий аҳолидан устун бўлиши; келгинди аҳоли тенг сонли бўлиши ва ниҳоят, маҳаллий ва келгинди халқлар аралашуви натижасида иккаласига ҳам ўхшаш янги халқ, гуруҳ, элат пайдо бўлишини кузатиш мумкин. Т. Хўжайовнинг махсус антропологик тадқиқотларига қараганда, барча тарихий даврларда маҳаллий халқ келгинди аҳолидан ҳамиша устун бўлган.

Илк темир давридан бошлаб (мил. авв. IX-VII асрлар) Ўлкамизнинг қадимги деҳқончилик воҳаларида яшовчи Ўтроқ аҳоли Ўзлари яшаб турган худуд номлари билан атала бошлаганлар. Булар, СЎғдиёнадаги-сЎғдийлар, қадимги Хоразмдаги-хоразмийлар, қадимги Бактриядаги-бахтарлар, қадимги Чочдаги-чочликлар, Фарғонадаги-парканаликлардир. Бу тарихий номларнинг айримларини илк ёзма манбаларда, хусусан зардўштийлик динининг муқаддас китоби “Авесто”да, Аҳмонийлар миҳхатларида, юнон-рим муаллифлари асарларида учратиш мумкин.

Антропологик изланишлар натижаларига таяниб Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихида муҳим аҳамият касб этган уч тарихий даврга алоҳида тўхталиб тўхталиб ўтиш зарур. Биринчидан, мил. авв. III-II асрларда Ўрта Осиё дашт минтақаларида ҳозирги Ўзбек халқига хос антропологик қиёфа шакллана бошлаган. Бу эса фанда яқингача кенг тарқалган фикрлар, яъни Ўзбекларга хос Ўрта Осиё икки дарё оралиғи ирқи аввало Волга дарёси бўйларида ва Уралда сармат қабилалари таркибида шаклланиб тарқалди, деган ҳамда бу ирқ Байкал кўли атрофида ва Мўғулистон чўлларида шаклланиб тайёр ҳолда маҳаллий аҳолига Ўз ирқини тарқатди, деган фикрлардан воз кечишни тақозо этади.

Сўнгги йилларда олиб борилган тадқиқотлар натижасида Ўзбекларга хос антропологик қиёфа, даставвал, Сирдарёнинг Ўрта ҳавзаси туманларида, яъни Тошкент воҳаси, Фарғона водийси, қисман Хоразм ва Жанубий Қозоғистоннинг Чимкент вилоятларида, Еттисув минтақасида мил. авв. I минг йиллик охирида шакллана бошлаганлиги аниқланди.

Мил. авв. III-II асрларда бу аҳоли бир неча йўналишда Ўрта Осиёнинг марказий ва жанубий вилоятларига кириб борган. Ушбу антропологик тадқиқотлар натижалари ёзма манбаларда маълум бўлган халқларнинг жанубга юриши ва Юнон-Бактрия давлатининг истило этилиши ҳамда Буюк Кушон салтанатининг барпо бўлиш даврига мос келади. Антропология бу юриш ҳақида қуйидаги маълумотларни беради. Кўчманчи ва ярим кўчманчи чўл аҳолиси Сирдарё қуйи оқимидан Марказий Қизилқум орқали (Учкудук, Томди, Юзкудук, Кўкпатош), Самарқанд атрофларига (Каттақўрғон, Орлат), сўнгра Қашқадарёнинг Қарши шаҳри атрофлари (Ерқўрғон) орқали Сурхондарё вилоятидаги (Кўҳна Термиз, Далварзин, Шоҳтепа, Айртом) қадимги шаҳар ва қишлоқларга кириб жойлашганлар. Кейинчалик улар жанубий Тожикистонга ўтиб кетганлар. Уларнинг иккинчи гуруҳи қадимий Бухоро воҳаси орқали Туркменистоннинг жанубий вилоятларига, бир қисми эса ҳозирги Шимолий Афғонистоннинг Шибирғон шаҳри атрофларигача етиб борган (Тиллатепа). Натижада Ўзбеклар ва текисликларда яшовчи тожикларга хос помир-фарғона антропологик унсур Ўрта Осиёда кенг тарқалган.

Ўзбек халқи шаклланишидаги иккинчи муҳим давр бу IX-XII асрлар ҳисобланади. Бу даврда Ўрта Осиёда, жумладан Ўзбекистонда ҳозирги Ўзбекларга хос қиёфа, маҳаллий аҳолининг асосий қисмини ташкил этади. Антрополог Т. Хўжайов тадқиқотларига қараганда IX асрга келиб аҳолининг антропологик қиёфасида кескин ўзгаришлар юз берганлиги кузатилади. Бу

Ўзгаришларни археологик тадқиқотлар натижалари ҳам тасдиқлайди. Жумладан, марҳумларни астодонларда кўмиш маросимлари, аҳоли орасида кенг тарқалган бош шаклини сунъий Ўзгартириш одатлари йўқолади. Антропологик тадқиқотлар натижалардан хулоса чиқарадиган бўлсақ Ўзбекларнинг элат сифатида шаклланиш даври IX-X асрларга оид дейишга жиддий асослар бор.

Фанда мўғул истилоси Ўрта Осиё аҳолисини кескин мўғуллаштириб, Ўзгартириб юборди деган фикр кенг тарқалган. Лекин, тадқиқотчиларимиз бу масалага ҳам ойдинлик киритдилар. Мўғул истилоси Ўзбекистон аҳолисининг ташқи қиёфасига сезиларли изларни қолдирмаганлигини таъкидлаб ўтиш жоиздир. Сабаби, Чингизхон XIII аср бошида ташкил этган йирик мўғул давлатида муғуллар сони тахминан 0,7 миллион кишидан иборат бўлган. Агар ҳар 6 кишидан биттаси аскарликка олинган бўлса, унда унинг қўшинлари сони 100-110 минг кишидан иборат бўлган. Лекин, ўша даврда муғуллар қўшинларининг кўп қисмини йўқотганлар. Улар Ўрта Осиёга бостириб келганида қўшинларнинг кўпчилиги туркий халқлардан ташкил топганлиги маълум. Бу даврда Муҳаммад Хоразмшоҳ давлатида 20 миллион аҳоли яшаган. Мўғул қўшинлари кўп сонли маҳаллий аҳоли таркибига ўз асоратини ўтказмаган. Шунинг учун ҳам маҳаллий аҳолида мўғул ирқи аломатлари деярли намоён бўлмаганлигини кўриш мумкин.

Ўзбек халқининг шаклланишида учинчи муҳим давр XV аср охири ва XVI аср ҳисобланади. Бу даврда Дашти Қипчоқ Ўзбеклари Ўрта Осиёга кириб келади ва улар маҳаллий аҳолига ўз номини беради.

Шундай қилиб, Ўзбек халқини этник шаклланиши узоқ давом этган мураккаб жараён дир. Ўзбек халқининг асосини ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида бир неча минг йиллар давомида яшаб келган маҳаллий сўғдийлар, бахтарлар, хоразмийлар, саклар, массагетлар, қанғиллар ва доволликлар ташкил қилган. Турли даврларда турли мақсадларда кириб келган қабилалар, элатлар ва халқлар давр ўтиши билан маҳаллий аҳолига ўз таъсирини қисман ўтказган. Бу ўринда шуни алоҳида қайд этиш лозимки, Ўзбек халқи шаклланиш жараёнининг барча босқичларида маҳаллий аҳоли ташқаридан келган аҳолига нисбатан доимо устунлик қилган. Келгинди аҳоли маҳаллий аҳолига ўз тилини берганлигини ҳам инкор этиб бўлмайди. Лекин антропологик нуқтаи назардан маҳаллий аҳолининг этник қиёфасини ва ташқи кўринишини тубдан ўзгартира олмади. Мисол учун, кейинги икки минг йил давомида Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда маҳаллий аҳолининг тили уч марта ўзгарди-шарқий эрон тиллари ўрнига ғарбий эрон тиллари (форс тили) ва милонинг бошларидан туркий тиллар кенг тарқала бошлади. Аммо, маҳаллий халқнинг “қони”, яъни, генетикаси айтарли ўзгармади ва қадимий халқларимизга хос антропологик хусусиятлар шу кунларга қадар сақланиб келмоқда, Ўзбек халқининг келиб чиқиш асосини қадимги даврлардан бошлаб ўлкамиз ҳудудларида яшаб келган маҳаллий халқлар ташкил этган. Икки ярим минг йил давомида маҳаллий аҳолига келиб қўшилган туркий тилли элат ва халқлар Ўзбек халқи шаклланишида асосий таркибий қисм сифатида қатнашган.

Ўрта асрлардаги этник-маданий жараёнлар. “Ўзбек” атамаси

Ўрта Осиё халқларининг этник шаклланишида бу ҳудудга кўчиб келган турли элат ва қабилалар ҳам маълум маънода иштирок этганлар. Юечжилар, хионийлар, кидарийлар, эфталийлар шулар жумласидандир. Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи Сирдарёнинг Ўрта ҳавзасида аниқ антропологик тип бўлиб шаклланган даврда бу ҳудудларда ”Қовунчи маданияти” шаклланади. Сўнги археологик тадқиқотлар натижаларига кўра милодий II-III асрлардан бошлаб Фарғона водийси, Самарқанд ҳудудлари, IV-V асрда эса Бухоро воҳаси, Қашқадарё ва Сурхон воҳаларида Қовунчи маданиятининг таъсири сезилади.

IV асрнинг охирларидан бошлаб Ўрта Осиёда йирик туркий этнослар хионийлар ва эфталийларнинг Ўтроқлашув жараёнлари кучаяди. V-VI асрларга келиб эфталийлар ва хионийларнинг асосий қисми турғун ҳаётга ўтадилар. Бу қабилалар Ўтроқ ҳаёт кечириб анъанавий чорвачилик билан бир вақтда деҳқончилик билан шуғулланганликлари ҳақида ёзма ва археологик манбалар маълумотлар беради.

VI асрнинг Ўрталаридан бошлаб Ўрта Осиёда эфталийлар ва Туркий хоқонлик Ўртасида кураш бошланади. Тарихий манбалардан бизга маълумки, VI асрнинг Ўрталарида Олтойда, Жанубий Сибир, Еттисув, Шарқий Туркистондаги бир неча қабилалар бирлашуви натижасида йирик Туркий хоқонлик ташкил топади. Қисқа вақт ичида хоқонлик кучайиб Ўрта Осиёнинг катта қисмини босиб олади. Туркий хоқонлик даврида (VI-VIII асрлар) Тошкент воҳаси, Зарафшон, Қашқардарё воҳалари, Сурхондарё ва Фарғона водийлари Хоразм ҳудудларига туркийзабон гуруҳларнинг кириб келиши янада кучайди ва уларнинг кўпчилиги бу ҳудудларда турғунлашиб қолди.

VIII аср бошларида араблар Мовароуннаҳр ва Хоразм ҳудудларига бостириб кирган вақтларда бу ҳудудларда Ўтроқ ва ярим Ўтроқ туркийзабон аҳоли, сўғдийлар, тохарлар, чочликлар ва Хоразмнинг туб ерли аҳолиси босқинчиларга қарши тинимсиз кураш олиб борган бўлишларига қарамай сиёсий парокандалик туфайли улар зулми остига тушиб қоладилар.

Маълумки, VIII асрнинг 2-ярмидан туркий қарлуқ қабилалари кучая бошлайдилар. IX асрнинг Ўрталарига келиб Еттисув, Чимкент вилояти, Тошкент воҳаси, Фарғонанинг шимолий қисмларини Ўз ичига олган Қарлуқ давлати ташкил топади. Кўпчилик тадқиқотчиларнинг эътирофи этилишларича, Ўзбек элатининг шаклланишида Қарлуқ давлатининг аҳамияти катта бўлади. X аср Ўрталаридан бошлаб бу давлат тарихий манбаларда Қорахонийлар давлати номи билан тилга олинади.

Ёзма манбаларнинг маълумот беришича (“Худуд ал-олам”), IX-X асрлар қарлуқлар эгаллаб турган ҳудудларда 20 дан ошиқ шаҳар, кўплаб қишлоқлар бўлган. Қарлуқлар кўп сонли, нуфузли “халқ” бўлиб, бир қисми чорвачилик билан шуғулланган. Қарлуқлар яшаган ҳудудларда йирик

этнослар-чиғиллар, яғмолар, халачлар ҳам яшаган бЎлиб, тадқиқотчиларнинг фикрича, улар бир-бирига қон-қариндош бЎлиб туркий тилда сЎзлашганлар.

XI асрнинг биринчи Ўн йиллигидаёқ Жанубий худудларнинг то Балх вилоятигача бЎлган ерлари дастлаб қорахоний туркийлар, сЎнг эса ғазнавийлар қўлига ўтди. Бунинг натижасида навбатдаги катта туркий қатлам СЎғдиёна, Хоразм ва Тохаристон ерларига кириб боради. Қорахонийлар даврида Мовароуннахрнинг барча худудларида туркий қатламлар мавжуд эди.

Қорахонийлар давлатида қарлуқ-чиғил туркий тил лаҳжаси кенг тарқалди. Кейинчалик шу тил асосида адабий туркий тил юзага келиб, уни Маҳмуд Қошғарий “энг очик ва равон тил” деб атаган. Туркий тилда IX-XII асрлар мобайнида бир қатор асарлар ёзилган бЎлиб, Аҳмад Югнакийнинг (775-869) “Ҳибатул ҳақойиқ” (Ҳақиқатлар тухфаси) достони, Юсуф Хос Хожибнинг (XI аср), “Қутадғу билик” (Саодатга йўлловчи билим) асари, Аҳмад Яссавийнинг (1041-1167) “Ҳикматлар”и ҳамда “Ўғузнома”, “Алпомиш”, “Гўруғли” каби дostonлар шулар жумласидандир.

Мовароуннахр ва Хуросоннинг форсий-дарий тилда сЎзлашувчи аҳолиси X асрдан бошлаб Ўзини “тозик”-яъни “тожик” деб юрита бошлайдилар. Сомонийлар ва Қорахонийлар (IX аср ўрталаридан-1213 йилгача)дан кейин ҳукумронлик қилган кейинги сулолалар, /азнавийлар (997-1187), Салжукийлар (1040-1147), Хоразмшоҳ-ануштегенийлар (1097-1231)нинг барчаси туркий қавмга тегишли бЎлиб, Ўз вақтида нафақат Ўрта Осиё, балки Ўрта Шарқда ҳам ҳукумронлик мавқеига эга бЎлганлар. Муғуллар истилоси гарчи аҳоли бошига ниҳоятда оғир кулфатлар ва йўқотишлар олиб келган бЎлсада, тадқиқотчилар фикрича, Ўзбек халқи этногенези ва ирқиға деярли таъсири бЎлмади.

“Ўзбек” этнономининг келиб чиқиши ҳақида қисқача фикр юритадиган бЎлсак, бу этнонимнинг келиб чиқишини айрим гуруҳ тадқиқотчилар Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг (1312-1341) номи билан боғлайдилар. Бошқа бир гуруҳ тадқиқотчилар эса бу фикрни инкор этадилар ва “Ўзбек” номи Ўзбекхонгача Оқ Ўрда минтақасида, унинг /арбий Сибир ва Қозоғистон қисмида яшаган туркий қабилаларига мансуб (хон номи қабилалар номидан олинган бЎлиши мумкин) деган фикрни илгари сурадилар. Айрим тадқиқотчилар эса “Ўзбек” атамасини “Ўзи бек”, “эркин”, “мустақил” сЎзидан келиб чиқиб XII-XIV асрларда халқимизга нисбатан ишлатила бошлаган деб ҳисоблайдилар.

Ўзбек этноними келиб чиқиши даврига қараб Ўзбек, туркман, қозоқ, қорақалпоқ халқларини аниқ бир вақтда пайдо бЎлган деб айтиб бЎлмайди. Бу халқлар минг йиллар давомида ҳозирги яшаётган минтақаларида яшаганлар. Лекин у пайтда ҳали ҳозирги номи билан аталган эмас ва бу номлари билан айтилмаган. Улар умумий ном билан “туркий” деб ёки бЎлмаса, Ўз қабилалари номлари билан аталганлар.

Тарихнинг қадимги даврларида аҳоли кўп ҳолларда Ўзлари яшаган жой номи билан аталган бЎлиб, Ўрта асрларга келиб бу номлар Ўзгаради. Хусусан, Дашти Қипчоқ худудларида яшаган туркий аҳоли Мовароуннахр

ерларига келиб, бу ерда яшаётган Ўтроқ аҳоли билан уйғунлашиб кетган ва аҳолини номи “Ўзбек” деб аталган. Ўрта асрлар тарихий адабиётларида ҳам бу ном “Ўзбек”, “Ўзбеклар” сифатида тилга олинади. Аммо, шу нарса аниқки, Дашти Қипчоқ ҳудудларидан келган туркий қабилалар маҳаллий аҳоли этногенезига, урф-одат ва анъаналарига сезиларли даражада таъсир этмадилар. Аксинча, улар орасига сингиб кетиб юқори даражадаги маданият таъсирида бўлдилар.

Тадқиқотчи А.Иброҳимовнинг ёзишича, Ўзбек халқи асосан икки этник қатламдан ташкил топган. Биринчи қатлам Турон-Туркистон ҳудудларида шаклланган. Иккинчи қатлам эса Волга (Итил) дарё бўйларидан тортиб, то Хоразмнинг шимоли, Сирдарёнинг Ўрта ва қўйи оқимларигача бўлган ҳудудларда шаклланган. Бу макон Ўтмишда турли номлар, чунончи Дашти Қипчоқ, Олтин Ўрда, Ўзбек вилояти, Ўзбек мамлакати, Ўзбек улуси деб аталган. Халқимизнинг бу қатламини шартли равишда шимолий қатлам деб аташ мумкин.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Ўзбек халқининг асосини ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларида бир неча минг йиллар давомида яшаб келган маҳаллий саклар, массагетлар, сўғдийлар, бахтарлар, хоразмийлар, қанғлилар, довонликлар, чочликлар ташкил этган. Келгинди аҳоли маҳаллий аҳолига қисман таъсир этсада, унинг генетикасини тубдан Ўзгартира олмаган.

4-мавзу. Ўзбек давлатчилигининг шаклланиши ва дастлабки таракқиёт босқичлари.

Илк давлатчиликнинг асосий омиллари. Дастлабки шаҳарсозлик маданияти

Янги тош асрига келиб Ўрта Осиё ҳудудларида деҳқончиликнинг пайдо бўлиши жамият ҳаётида ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёнларини янада тезлаштирди. Бронза даврига келиб деҳқончиликдан чорвачиликнинг ажралиб чиқиши, ихтисослашаган хунармандчилик хўжаликларининг ривожланиши натижасида ишлаб чиқариш ҳажми кўпайиб, меҳнат қуроллари янада такомиллашиб борди. Жамиятда ишлаб чиқарувчи хўжаликнинг пайдо бўлиши ва жадаллик билан ривожланиши Ўз навбатида ижтимоий ҳаётдаги Ўзгаришларга сабаб бўлди.

Маълумки, Ўрта Осиё, умуман Ўзбекистон ҳудудларида дастлабки давлатчиликнинг пайдо бўлиши масалалари тадқиқотчилар орасида ҳамон баҳсларга сабаб бўлиб келмоқда. Бу Ўринда ушбу жараёнга асосий туртки бўлиб янада жадаллаштирган омилларни аниқлаш ниҳоятда муҳимдир. Бронза давридаёқ сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик Ўрта Осиё хўжалигининг асосини ташкил этган. Суғорма деҳқончиликнинг юқори унумдор шакллари жамиятда ҳал қилувчи Ўзгаришларга олиб келди.

Хусусан, деҳқончилик ривожини натижасида қўшимча маҳсулот ва хусусий мулк кўринишлари пайдо бўлди.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик Ўрта Осиё хўжалигининг асоси ҳисобланиб бу жараён жанубий Туркманистон, Тожикистон ва Ўзбекистоннинг жанубида бронза даврида, Тошкент воҳаси, Фарғона водийси ҳудудларида эса илк темир даврида шаклланиб ривожланди. Ўрта Осиёда илк давлат уюшмалари сунъий суғориш бирмунча қулай бўлган Амударё (юқори, Ўрта, қуйи) оқимлари бўйларида, Мурғоб воҳасида, Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларида шаклланиб ривожланади. Бундай ҳолатни дунё тарихидаги дастлабки давлатлар -Миср (Нил) ва Месопотамия (Дажла ва Фрот) мисолида ҳам кузатиш мумкин.

Жамият ҳаётида металлнинг кенг ёйилиши ҳам дастлабки давлатчиликнинг асосий омилларидан бири ҳисобланади. Ҳозирги кунга келиб Ўрта Осиёнинг жуда кўплаб бронза ва илк темир даврига оид ёдгорликларидан (Сополли, Жарқўтон, Қизилтепа, Анов, Кўзалиқир, Афросиёб, Даратепа, Чуст, Далварзин ва бошқ.) ишлаб чиқарувчи хўжалик билан бевосита боғлиқ бўлган металл куруллар топиб ўрганилган. Меҳнат курулларининг металдан ишланиши меҳнат унумдорлигининг янада ошишига кенг имкониятлар яратди.

Сўнгги бронза даврига келиб кулолчилик чархининг кенг ишлатила бошланиши натижасида турли шаклдаги юқори сифатли сопол идишлар ишлаб чиқарила бошланади. Кулолчиликнинг ривожланиши натижасида Сополли, Олтинтепа, Гонур, Жарқўтон, Афросиёб қабиларда кулолчилик маҳаллалари пайдо бўлади. Шунингдек, ҳунармандчиликнинг тошга, металга, ёғочга, суякка ишлов бериш турлари ҳам кенг тарқалади. Ҳунармандчиликнинг ихтисослашуви, алоҳида хўжалик тармоғи сифатида шаклланиб ривожланиши жамиятдаги иқтисодий тараққиёт учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб, давлатчилик пайдо бўлиши учун муҳим бўлган қўшимча маҳсулот кўпайишига туртки бўлди.

Илк давлатларнинг пайдо бўлишида Ўзаро айирбошлаш, савдо-сотик ва маданий алоқаларнинг ҳам аҳамияти ниҳоятда катта бўлган. Даставвал шуни айтиш жоизки, Ўрта Осиё ҳудудларида яшаган аҳоли қадимги даврлардан бошлаб Ўзаро муносабатларни ривожлантириб келганлар. Бронза даврига келиб шимолдаги кўчманчи чорвадор қабилалар ва жанубдаги Ўтроқ деҳқончилик аҳолиси Ўртасида Ўзаро мол айирбошлаш ва маданий алоқалар янада жадаллашади. Бу ўринда ўша даврда шаклланиб кейинчалик анча ривожланган қадимги йўлларнинг аҳамияти бекиёс бўлди. Ўрта Осиё қадимги аҳолиси минтақадан ташқари кўшни давлатлар билан ҳам Ўзаро алоқаларни ривожлантирганлар. Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, қимматбаҳо Бадахшон (Тожикистон) ложувард тошлари мил авв. III минг йилликдаёқ Месопотамия ва Миср шаҳарларида ниҳоятда қадрланган ва бу ҳудудлар билан Ўзаро мол айирбошлаш муносабатлари ўрнатилган. Ундан ташқари, Месопотамия, Миср, Ҳиндистон, Эрон, Ўрта Осиё ёдгорликларидаги сўнгги бронза ва илк темир даври топилмаларидаги жуда

кўпгина ўхшашликлар бу ҳудудлар ўртасидаги ўзаро иқтисодий ва маданий алоқалардан далолат берадики, бу жараён ҳам илк давлатчиликнинг асосий омилларидан бири ҳисобланади.

Мил авв. III - II минг йилликларга келиб ўрта Осиё жамиятида содир бўлган иқтисодий тараққиёт жараёнлари бу ҳудудларда илк шаҳарларнинг пайдо бўлишига имкон яратди. Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, илк шаҳарлар пайдо бўлиши дастлабки давлатчилик шаклланишида энг муҳим ва асосий омил бўлиб, бу иккала жараён узвий боғлиқ ҳолда кечган.

Маълумки, мил.авв. II минг йилликка келиб қадимги Ўзбекистоннинг деҳқончилик воҳаларида ўтроқ қабилалар ривожланиб аҳолининг алоҳида жойлашув манзилгоҳларидаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар - ўтроқ деҳқончиликнинг ривожланиши, аҳоли зичлигининг юқори даражаси, ҳунармандчиликнинг тараққий этиши, ижтимоий табақаланиш ва бошқарув тизимининг мураккаблашиб бориши, ўзаро алмашинув, савдо-сотик ва маданий алоқаларнинг кучайиши ҳамда ҳарбий-сиёсий вазият Ўзбекистон ҳудудларида дастлабки шаҳарсозликнинг пайдо бўлишида асосий омиллардан ҳисобланади.

Ўлкамиз ҳудудларида дастлабки шаҳар маданиятининг шаклланиши ҳам жамият тараққиётида бўлгани каби узлуксиз тараққиёт йўли билан ривожланган. Бу қонуниятга кўра шаҳарсозлик маданиятининг шаклланиши узок ва босқичма-босқич даврларни босиб ўтган. Ўзбекистоннинг турли ҳудудларида тадқиқотчилар қадимги шаҳар харобаларини топиб текширдилар. Кўп сонли археологик топилмаларнинг далолат беришича бу кўҳна шаҳарлар баъзиларининг ёши 2 700-3000 йилдан кам эмас. Уларга Афросиёб, Кўктепа (Самарқанд), Қизилтепа (Сурхон воҳаси), Узунқир, Ерқўрғон (Қашқадарё воҳаси) ва бошқалар киради. Бу кўҳна шаҳарлар тарихи ҳозирги Самарқанд (Афросиёб-Марақанда), Китоб-Шаҳрисабз (Узунқир) ёки Қарши (Ерқўрғон) ҳудудларида давом этди.

Ўлкамиз ҳудудларида қадимги шаҳарсозлик маданиятининг асослари қуйидагилардан иборат:

- аҳолининг ўтроқ деҳқончиликка ўтиши ва кенг воҳалар бўйлаб ёйилиши;
- ҳунармандчилик ишлаб чиқаришининг ривожланиши натижасида иқтисодий ҳамда маданий алоқалар ва савдо-сотикнинг тараққий этиши;
- табиий-географик ҳамда ҳарбий-стратегик шарт-шароитлар.

Олиб борилган тадқиқотлар натижаларига қараганда шаҳар маданияти даставвал **Шимолий Бактрияга** (Сурхон воҳаси) кейин эса **Сўғдиёна** (Қашқадарё, Самарқанд, Бухоро воҳаси), **Хоразм** ва **Фарғона** ҳудудларига тарқалади. Қадимги шаҳарлар -тарихий ривожланишдаги урбанистик жараёнда муҳим аҳамиятга эга бўлган жамият тараққиётининг ижтимоий асоси ҳисобланади. Фикримизча, шаҳарлар тарихини ўрганиш жараёнида даставвал энг қадимги шаҳарлар шаклланиши ва ривожланиши; аниқ ҳудудлар ёки вилоятлардаги тарихий-маданий шарт-шароитнинг таъсири; экологик, географик, ижтимоий, иқтисодий ва демографик муҳитларнинг даражаси ва таъсир доираси; шаҳарларнинг вазифаси; қадимги шаҳар

марказларининг тарихий-маданий жараёнлардаги Ўрни ва аҳамияти масалаларига кенг эътибор қаратиш лозим.

Кўпчилик тадқиқотлар натижаларини таҳлил этар эканмиз шундай хулосага келиш мумкинки, Ўрта Осиё ҳудудларида дастлабки шаҳарсозлик маданияти мил авв. II минг йилликдаёқ, яъни, бронза давридаёқ шакллана бошлайди. Бу даврда ишлаб чиқарувчи кучларнинг Ўсиши натижасида меҳнат унумдорлиги ортиб боради. Натижада турли тарихий вилоятларда жойлашган йирик мустақкам манзилгоҳлар Ўрни ва атрофларида (Сополли, Жарқўтон, Намозгоҳ, Қизилтепа, Ерқўрғон, Бандихон, Узунқир) дастлабки шаҳар марказлари шаклланиб ривожлана бошлайди.

Хуллас, Ўрта Осиёдаги урбанизация жараёнининг хронологияси ва шакллари нисбатан турлича бўлиб, бу жараён фақат ички табиий-географик ва ижтимоий-сиёсий шароитлар ҳамда кўшни жамоалардаги маданий таъсир билан боғлиқ бўлмасдан, даставвал, Яқин ва Ўрта Шарқдаги (Миср, Месопотамия, Ҳиндистон, Эрон) жаҳон урбанистик марказлари билан ҳам чамбарчас боғлиқ эди.

Ўлкамиз ҳудудларидаги илк шаҳарлар қишлоқлардан иқтисодий, сиёсий ва маданий мавқеи билан ажралиб турган. Бу шаҳарлар асосан аҳолиси суғорма деҳқончилик билан шуғулланган воҳаларда, қадимги савдо йўллари бўйларида, ҳукмдорлар қароргоҳлари атрофларида пайдо бўлган. Бундай шаҳарлар Ўзлари жойлашган воҳаларининг сиёсий, иқтисодий, маданий, диний ва ҳарбий марказлари вазифасини бажарган бўлиши шубҳасиздир.

Илк давлатлар ҳақидаги ёзма манбалар. Қадимги аҳоли

Янги маълумотларга кўра, Ўрта Осиё ҳудудларидан топилган пиктографик белги-ёзувлар бронза даврига оид бўлса-да, улар ҳозирча кам сонли бўлиб, қадимги жамият ҳақида тўлиқ маълумотлар бера олмайди. Миллоддан аввалги V-IV асрларга оид айрим кам сонли топилмалар ҳам (Хоразм, сак ёзувлари) тўлиқ эмас. Ўрта Осиё ҳудудларидан миллоддан аввал III-II асрларга оид кўплаб танга пуллар топилганки, улар қадимги тарихни Ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Ундан ташқари то Ўрта асрларга қадар етиб келган кўп сонли ёзма манбалар маълумотлари ҳам муҳимдир.

Ўрта Осиё ҳудудларидаги дастлабки давлат уюшмалари ҳақидаги ёзма манбалар - зардўштийларнинг муқаддас диний китоби “Авесто”, аҳмонийлар даври миххат ёзувлари, юнон-рим тарихчиларининг асарлари ҳисобланиб уларнинг барчаси юртимиздан четда битилган. Шунинг учун ҳам уларда баъзи ҳолларда чалкашликлар ва ноаниқликлар, бир-бирини инкор этиш ҳоллари учраб турадики, бу Ўринда мавжуд ёзма манбаларни археологик тадқиқотлар натижалари билан солиштириш ва таҳлил этиш ниҳоятда муҳимдир. Археологик маълумотлар ёзма манбалар маълумотларини кенгайтиради, уларга аниқлик киритади, тарихий

тараққийнинг аниқ йўналишларини кўрсатиб, маълум давр ҳақидаги тасаввурларимизни янада бойитади.

Ватанимиз тарихини ўрганишидаги дастлабки ёзма манба сифатида “Авесто” катта аҳамият касб этади. “Авесто” қачон ва қаерда пайдо бўлганлиги тадқиқотчилар орасида ҳамон баҳсларга сабаб бўлмоқда. “Авесто” китоби ва зардўштийлик динининг асосчиси Заратуштра (Зардўшт, юнонча Зороастр) пайдо бўлган ва фаолият кўрсатган ҳудуд ҳақида “Авесто”да келтирилган географик ҳудудларни ўрганиб хулоса чиқарган кўпчилик ҳозирги тадқиқотчилар ўрта Осиё ёки ҳеч бўлмаганда бу ҳудудга қўшни бўлган шимоли-шарқий Эрон деган фикр билдирадилар. Умуман олганда, “Авесто”нинг ватани Хоразм ёки Бақтрия деб ҳисобловчи олимлар кўпчиликни ташкил этади.

“Авесто”ни француз олими Анкетил дю Перрон биринчи бўлиб тадқиқ этган. 1755-1761 йилларда дю Перрон Ҳиндистоннинг Гужарат вилоятида эрон зардўштийларининг авлодлари-парсларнинг урф-одатлари ва диний маросимлари билан танишиб чиқади ҳамда 1771 йилда “Авесто”ни француз тилига таржима қилади. Дастлабки “Авесто” 21та китобдан иборат бўлган. Бизгача “Авесто”нинг Ясна - “қурбонлик келтириш”, Виспрат - “Ҳамма ҳукмронлар”, Яшт - “қадрлаш”, Видевдат - “девларга қарши қонун” қисмлари сақланиб қолган. Бу қисмлар Сосонийлар даврида (III-VI асрлар) таҳрир қилинган.

“Авесто”да аҳмонийларгача бўлган географик, ҳудудий номлар, атамалар, ижтимоий-иқтисодий маълумотлар, сиёсий тарих, диний фалсафа ва турли маълумотлар сақланган. Унда жумладан шундай дейилади: “О, Спитама Заратуштра, яшайдиган жойларга, бу ерларга бахтлиқ қанча кам бўлсада, тинчлик тортиқ қилдим. Биринчидан, одамлар яшаши учун энг яхши мамлакатни, Ванхви Датъё дарёсидаги Арёнам Вайжога (Эрон текислиги ёки арийлар Ўлкаси) асос солдим.

Иккинчидан, мен, Ахурамазда, энг яхши мамлакатлар ва Ўлкалардан бўлган Гава Сўғда (Сўғдиёна) маконига асос солдим.

Учинчидан, мен, Ахурамазда, энг яхши мамлакатлар ва Ўлкалардан бўлган қудратли Моуруга (Марғиёна) асос солдим.

Тўртинчидан, мен, Ахурамазда, энг яхши мамлакатлар ва Ўлкалардан бўлган, баланд байроқлари бўлган гўзал Бақдига (Бақтрия) асос солдим”.¹

“Авесто”да тилга олинган жуда кўплаб мамлакатлар - ўрта Осиё ва ўрта Шарқ, Афғонистон, Эроннинг шимоли-шарқий ҳудудлари билан боғлиқдир. Яшт қисмлари арийларнинг ерлари ҳақида қуйидагича эълон қилади: “У мамлакатнинг жасур сардорлари кўпдан кўп ҳарбий юришлар қилади, унинг кенг яйловларга эга, сувга сероб тоғларида чорва тинч ўтлов ва емиш билан таъминланган, бу ердаги серсув чуқур кўллар тўлқинланиб туради, кема қатнайди кенг дарёларнинг оқими Поуругадаги Искта, Харавайдаги Моуру, Сўғддаги Гава ва Хваризам томонига тошиб интилади”.

¹ Ёзма манбалар шаклидаги маълумотлар А.Сагдуллаевнинг “+адимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда” (Т., 1996) китобидан олиниб =исман таърир =илинди.

“Авесто” маълумотларига кўра, эроний сулолаларидан бўлган Каёнийлар сулоласининг сўнги вакилларида бири Кави Виштасп пайғамбар Заратуштрага ҳомийлик қилади. Заратуштра яшаб фаолият кўрсатган давр ҳақида аниқ фикр йўқ. Тадқиқотчилар бу даврни мил.авв. II минг йиллик ўрталаридан мил.авв. I минг йиллик ўрталаригача белгилайдилар. Кўпчилик тадқиқотчилар фикрларидан хулоса чиқарадиган бўлсак, Заратуштра мил.авв. I минг йилликнинг биринчи чорагида яшаб фаолият кўрсатган бўлиши мумкин.

Кўпчилик тадқиқотчилар Кави Виштаспни Бактрияда ҳукмронлик қилганини эътироф этадилар. Авесто маълумотларига кўра, Кави Виштасп даврида давлат уюшмаси мавжуд бўлган. Мисол учун, Гаталарда Заратуштра кичик ҳукмдорларни урушларни тўхтатишга, кучли ва одил подшо қўл остида бирлашишга даъват этади. Афтидан, Ўша пайтдаёқ кичик мулкларнинг ягона подшо ҳукмронлиги остидаги нисбатан йирик сиёсий уюшмаларга бирлашуви бошланади. Пайғамбар Заратуштра ва шоҳ Виштасп, фикиримизча, бу бирлашувнинг ташаббускорлари эдилар.

Археологик тадқиқотлар натижаларига кўра, мил.авв. II минг йилликка келиб ўрта Осиёнинг жанубида Қадимги Бактрия ва Марғиёна ҳамда унга қўшни бўлган ҳудудларда Бактрия - Марғиёна археологик мажмуига кирувчи юқори даражада ривожланган маданий ёдгорликлар гуруҳи мавжуд эди. Тўғалоқ, Гонур, Дашли, Олтинтепа, Сополли, Жарқўтон, Тиллатепа қабилар шулар жумласидандир. Уларнинг кўпчилиги дастлабки шаҳар марказлари бўлиб, уларда арки аъло, шаҳристон, диний марказлар ҳамда шаҳар олди ҳудудлари мавжуд эди. Яъни, улар Ўша давр нуқтаи назаридан етарли даражада ривожланган шаҳарлар эди. Кўпчилик тадқиқотлардан бизга маълумки, илк шаҳарлар давлатчилик пайдо бўлишининг муҳим ва асосий белгиси ҳисобланади. Ушбу маълумотлар мил.авв. II минг йиллик охири I минг йиллик бошлари қадимги Бактрия ҳудудларида давлатчилик кўринишлари пайдо бўла бошлаганидан далолат беради. Ктесий берган маълумотларга кўра, мил.авв. II минг йилликнинг дастлабки асрларида Бактрия кучли подшолик бўлиб, минтақада ҳукмронлик мавқеини қўлга киритиш мақсадида Мидия ва Оссурия ўртасидаги урушларда иштирок этади.

Давлатчилик пайдо бўлишининг муҳим белгиларидан бири жамиятнинг ижтимоий табақаларга бўлиниши ҳисобланади. Кўпчилик манбалардан бизга маълумки, Авесто жамияти қуйидаги тўртта табақага бўлинади: 1) қоҳинлар (атраванлар); 2) ҳарбийлар (ратаистралар); 3) деҳқон-чорвадорлар (вастрия-фшуйант); 4) хунармандлар (хутлар). Жамиятнинг бундай табақалашуви қадимги, яъни, зардуштийликкача бўлган аъаналарни ўзида акс эттиради. Бу аъаналар айрим ўзгаришлар билан кўп асрлар, Авестодан кейинги даврларда ҳам сақланиб қолади.

Дастлабки иккита табақа анча имтиёзларга эга бўлиб, жамиятни бошқарган. Айниқса, қоҳинлар жуда юқори мавқеда турганлар. Заратуштра ўз ғояларини тарғиб этиш жараёнида подшо Виштаспнинг энг яқин одами ва маслаҳатчисига айланади. Ўша даврдаги жамиятнинг ҳар бир бўлаги

(ячейкаси) – уй, қишлоқ, воҳа ва вилоят – Ўлка маълум унвони бўлган Ўз диний йўлбошчисига эга бўлган. Манбаларга кўра, давлатнинг бош қохини «заратуштротем» унвонига эга бўлган. Ундан ташқари «заутара» (диний кўшиқлар ижросиси), «атурпат» (олов бош қохини), «хирпат» (ибодатхона ва диний тадбирлар бошлиғи) каби диний унвонлар ҳам мавжуд бўлган.

Подшо ва унинг яқинлари келиб чиққан ҳарбийлар табақасининг ҳам мавқеи баланд бўлган. Жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчилари ва моддий яратувчилари деҳқонлар, чорвадорлар ва хунармандлар эдилар. Авестода куллар ҳам бир неча бор эслатиб ўтилади. Улар табақаларга кирмаган ва афтидан, жамият ҳаётида унчалик катта рол ўйнамаган.

Жамиятнинг бошқарув тартиби ҳақида Авестода маълумотлар сақланган. Манбада келтирилишича, орийлар Ўлкаси қуйидаги тўртта маъмурий ҳудудий бирликка бўлинади: 1-патриархал оилага тегишли бўлган турар-жойлар (нмана); 2-қишлоқлар (вис); 3- туманлар (занту); 4-вилоят – Ўлка (дахью). Ушбу бирликларнинг ҳар бири Ўз йўлбошчисига эга бўлган: 1-нманопати (уй бошлиғи); 2-виспати (қишлоқ бошлиғи); 3-зантупати (туман оқсоқоли); 4-дахьюпати (вилоят – Ўлка йўлбошчиси).

Энг йирик уюшма «дахьюсасти» (вилоятлар устидан ҳукмронлик ёки вилоятлар уюшмаси) эди. Бундай уюшманинг ҳукмдори «бутун дахьюлар дахьюпатиси» деб аталган. Қиёсий таҳлиллар асосида аҳмонийлар давридаги «шоҳлар шоҳи» унвони ушбу Авесто унвонига бориб тақалашини тахмин қилиш мумкин. Авестода шунингдек, «кави», «састар» ва «хатра» каби бошқарув билан боғлиқ бўлган унвонлар ҳам учрайди. «Кави» (форсчада «кай») унвони Авестода кўп учрайди. Бу унвон нафақат катта Ўлкалар подшолари балки, кичик мулклар ҳукмдорларига ҳам берилган. Қалъалар, туманлар ва вилоятлар ҳукмдорлари «Састар» унвони билан аталган. «Ҳокимият», «қудрат» маъноларини берувчи «хшатра» унвони тумандан тортиб Ўлкалар ҳукмдорларигача берилган. Мисол учун, Бехистун ёзувларида подшо Доро I ушбу унвон билан тилга олинади.

Авестода йиғин ёки йиғилиш маъносидаги «ханжмана» (янги форс тилида «анжуман») сўзи учрайди. Афтидан, дастлабки пайтларда подшо ҳокимияти сайлаб қўйилган. Чунки, «Шоҳнома» маълумотларига кўра кайонийлар (кавилар) сулоласининг асосчиси Кайқубод кавилар умумий анжуманида Эрон подшоси қилиб сайланади. Авесто маълумотларига кўра, подшо (дахьюпати) бир вақтнинг ўзида бош ҳарбий ва бош қози (судья) ҳисобланган. Подшо Ўзининг ҳарбий дружинасига эга бўлган. Вилоят ва ҳарбий ҳолатларда бу дружиналар шоҳ ихтиёрида бўлган.

Мил авв. VI асрнинг ўрталарига келиб Эрондаги Аҳмонийлар сулоласи ҳукмдорлари Қадимги Шарқдаги кўпгина мамлакатлар устидан, жумладан, Ўрта Осиёдаги Парфия, Марғиёна, Бақтрия, Сўғдиёна, Хоразм, “Саклар Ўлкаси” устидан Ўз ҳокимиятини ўрнатдилар. Аҳмонийлар даврида битилган миҳхат манбаларда Ўрта Осиё халқлари ва вилоятлари ҳақида турли маълумотларни учратишимиз мумкин.

Бу ёзувлар мил авв. VI -IV асрларга оид бўлиб, Эрон ҳудудларида, хусусан, Бехистун ва Нақши Рустам қояларида, Суза, Персепол ва Ҳамадон

шаҳарларидан топиб Ўрганилган. Булар орасида энг муҳими Бехистун ёзувлари бўлиб, у Доро I даврида ёзилган. Бу ёзувларда Доро I босиб олган Ўлкалар санаб Ўтилади. Шунингдек, босиб олинган худудларда форсларга қарши қўзғолонлар ҳақида маълумотлар берилади.

Суза шаҳридан топилган ёзувларда Доро I бундай эълон қилади: “Сузадаги саройни мен бино қилганимда унинг безаклари узоқ юртлардан олиб келинган. Уака ёғочи Гадхарадан, олтин - Сард ва Бактриядан, ялтироқ тошлар ва ложувард Сўғдиёнадан, феруза-Хоразмдан, кумуш ва бронза Арахозиядан, тош устунлар - Эламдан етказиб келинган.”

Персепол шаҳридаги сарой деворларида бактрияликлар, хоразмликлар, сўғдлар ва сакларнинг Ўйиб ишланган расмлари топилган. Бу расмларда Сўғдиёна, Бактрия, Хоразм ва саклар Ўлкасидан бўлган солиқ тўловчиларнинг аҳмонийларга турли хил буюмлар (хунармандчилик, тикувчилик, заргарлик, ҳарбий қуроллар), ҳамда қадимги Шарқда машҳур бўлган отлар ва туяларни солиқ сифатида олиб келаётгани тасвирланган. Хуллас, аҳмонийлар даври ёзувларида Ўлкамиз халқларининг қадимги тарихига оид қуйидаги маълумотлар сақланган: вилоятлар ва халқларнинг номлари, айрим сиёсий жараёнлар, саклар юртига қарши юришлар, иқтисодий тузум ва моддий маданият маълумотлари.

Юнон-рим тарихчиларидан биринчи бўлиб “тарихнинг отаси” Геродот (мил.авв. V аср) Ўрта Осиё халқлари ҳақида маълумотлар беради. Геродот Ўзининг машҳур “Тарих” китобини мил. авв. 455-445 йилларда ёзган. Бу Ўринда шуни таъкидлаш жоизки, Геродот Ўрта Осиё вилоятларининг бирортасида ҳам бўлмаган. Шунинг учун ҳам Ўрта Осиёдаги халқлар, вилоятлар жойлашувидаги нафақат аниқ, балки умумий чегараларидан ҳам беҳабар бўлган. Ўрта Осиё вилоятлари ҳақида эса, Ўзи эшитган ҳикоялари, суриштириб билганлари асосида ёзган.

Тадқиқотчиларнинг ҳисобига қараганда, Геродот “Тарих” китобида Бактрия, Бактра, бактрияликларни 13 марта, сўғдларни 2 марта, хоразмликларни 3 марта, сакларни 11 марта, массагетларни 19 марта тилга олиб уларнинг моддий маданияти, урф-одатлари, дини ва тарихи ҳақида ҳикоя қилган.

Геродотнинг Ўрта Осиё тўғрисидаги асосий фикрлари форсларнинг сак-массагетларга қарши юришлари, Кир II ва Тўмарис Ўртасидаги сиёсий муносабатлар, аҳмонийлар ҳарбий қўшинлари сафида юртимиз халқлари жангчиларининг иштироки, уларнинг яроғ-аслаҳалари, йўлбошчилари, форс-юнон урушларида уларнинг жасорат кўрсатганлиги, халқларнинг аҳмонийлар давлатига бўйсунishi ва солиқ тартиби, сак-массагетларнинг турмуш тарзи ва диний эътиқоди ва бошқа айрим маълумотлардан иборат.

Мисол учун Геродот массагетлар ҳақида шундай хабар қилади: “Буғдойни массагетлар экмайдилар, чорвачилик ва балиқчилик билан (Аракс дарёсида балиқ сероб) шуғулланадилар ҳамда сут ичадилар. Массагетлар ичида улуғланган ягона худо - бу Қуёшдир, Қуёшга улар отларни қурбон қиладилар, чунки худога дунёдаги энг чаққон - тезчопар жонлиқни қурбон қилиш лозим деб Ўйлайдилар”.

Асли Кичик Осиёдаги Книд шаҳрилик бўлган юнон тарихчиси Ктесий аҳмонийлар подшоси Артаксеркс (мил.авв. 404-359 йй.) саройида табиблик қилган. Ктесий қаламига мансуб “Персика” асарининг катта бир қисми бактрияликлар тарихига бағишланган.

Ктесий Оссурия подшоси Ниннинг Бактрияга қилган юришлари, Бактриянинг пойтахти ва кўп сонли мустаҳкам истехком ва шаҳарлар ҳақида маълумотлар бериб жумладан шундай ёзади: “Бактриядаги кўпдан-кўп шаҳарлар орасида Бақтра номли машҳур бир шаҳар бўлган. Бу шаҳар мамлакатнинг маркази бўлиб, кўп шаҳарлар Ўртасида, баланд ва мустаҳкам мудофаа деворлари билан ўралган, унда подшо қалъаси жойлашган”.

Яна бир юнон муаллифи Ксенофонт “Киропедия” номли асарида Ктесий хабарларига ўхшаш, Бақтра шаҳарларининг оссурияликлар томонидан қамал қилиниши тўғрисида маълумот беради. Шунингдек, Ксенофонт Кир II ва Бактрия урушлари ҳақида ҳам ёзади.

Мил. авв. IV асрнинг иккинчи ярмида македониялик Искандарнинг Шарққа қилган юришлари натижасида Ўрта Осиёдаги қадимги вилоятлар ҳақида кўплаб янги тарихий-географик маълумотлар пайдо бўлди. Кейинги антик давр муаллифлари (Арриан, Курций Руф, Страбон ва бошқ.) асарларидаги маълумотлар илк антик давр муаллифлариникига нисбатан кенгроқ берилган. Македониялик Искандар юришлари ҳақида ёзган тарихчилар асарларида қадимги Ўзбекистон вилоятлари, шаҳарлар, қалъалар, манзилгоҳлар, ҳимоя деворлари, хўжалик ва маданий ҳаёт ҳақида кенгроқ ва батафсилроқ маълумотлар олиш мумкин.

Олиб борилган археологик ва антропологик тадқиқотлар натижалари қиёсий таҳлил этилар экан, қадимги даврдаги Ўрта Осиё ҳудудида яшаган қадимги аҳоли тарихини тадқиқ этиш бир неча сабабларга кўра катта аҳамият касб этиши кузатилади. Ушбу аҳамиятли ҳолатни қуйидагича изоҳлаш мумкин: **биринчидан**, бу даврда аҳолининг табиий ҳудудлар бўйича хўжалик жиҳатдан табақаланиши содир бўладиги, олиб борилган археологик тадқиқотлар натижалари Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг асосан деҳқончилик билан шуғулланган жанубий ҳамда асосан чорвачилик билан шуғулланган шимолий ҳудудларини ажратиш ва Ўзаро таққослаш имконини беради. **Иккинчидан**, деҳқончиликка ва ишлаб чиқарувчи иқтисодга эрта ўтиш деҳқончилик жамоалари сонининг ортишини ҳамда илк шаҳарларнинг ривожланишини белгилаб берди ва демографик жиҳатдан таъсир кўрсатиб ортиқча аҳолининг турли археологик маданиятларга ва хўжалик юритиш тартибига мансуб бўлган табақаларнинг кўчиб кетишига туртки берди. **Учинчидан**, Ўрта Осиё ҳудудида мураккаб этно-маданий жараёнларнинг содир бўлиши, ҳозирги замон Ўлкамиз халқларининг шаклланишида узок қадимга бориб тақалувчи маҳаллий унсурларнинг устунлиги қадимги даврлар билан бевосита боғлиқдир. **Тўртинчидан**, айнан мана шу аҳоли илк шаҳарлар маданиятини ривожлантириш жараёнида Ўлкамиз ҳудудларидаги ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг бошқарув-чилари бўлиб, уларнинг илк деҳқончилик манзилгоҳлари ва дастлабки шаҳарсозлик маданиятининг яратувчанлиги хусусиятини ҳам алоҳида таъкидлаш мақсадга мувофиқдир.

Турли археологик маданиятлар кенг тарқалган Ўрта Осиё ҳудудида сўнги бронза ва илк темир даврида кузатилувчи манзара муайян тарихий-маданий жараёнлар ўта мураккаб кечганлигини кўрсатади. Шимол чорвадорлари маданияти бу бронза даврининг Андронов- маданияти бўлиб, Қозоғистон ҳудудларини тўла қамраб олиб ғарбда Волга орти чўлларигача, шарқда Минусинск ҳавзасигача чўзилади. Чорвадорлар маданиятининг излари ўша даврнинг кўпгина қўрғонларидан аниқланган бўлиб, улардан кўп сонли бронза ва сопол буюмлар, меҳнат ва жанговар қуроллар ҳамда санъат асарлари топилган. Улар қадимийлиги жиҳатдан Олд Осиёдан кейинда туради.

Қадимда Ўрта Осиёнинг шимолий ва жанубий вилоятлари аҳолиси билан марказий ҳудудлар аҳолисининг мураккаб этномаданий алоқалари қизғин ривожланиб бу алоқалар маҳаллий аҳоли ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлган бошқа ўхшаш маданиятлар тараққиётига ҳам таъсир ўтказган.

Маълумки, Ўзбекистон қадимги тарихининг жуда катта даври ёзма манбаларсиз, археология ва антропологияга оид манбаларга таянган ҳолда ўрганилади. Қадимги Шарқ ёзма манбаларидан (Ҳинд, Оссурия ва Эрон манбалари) маълумки, мил. авв. II минг йилликнинг ўрталари ва охирлари (бронза даври) - Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон ва Эрон тарихи - ҳинд-эрон қабилалари ёйилиши билан боғлиқ бўлган. Ҳинд-эрон қабилалари дастлаб жуда кенг ҳудудларда - Волга, Урал ва Жанубий Сибир оралиғидаги ерларда яшаганлар.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, Ўрта Осиёда аҳоли жойлашуви этник ҳудудларининг ажрала бошлаши мил. авв. IX-VIII асрларга оид бўлиши мумкин. Мил. авв. VI асрда Эрондаги аҳмонийлар сулоласи подшолари юртимизда юриш қилганда бу халқларнинг ажралиб бориш жараёни бутунлай тугаган ва турли халқларнинг ҳудудий жойлашув чегаралари, вилоятларнинг маъмурий чегаралари аҳмонийлардан анча олдинги даврда пайдо бўлган.

Минг йиллар давомида Ўзбекистон ҳудудларида яшаб ўтган қабилалар ва элатларнинг тарихи ҳамда маданияти изсиз йўқолиб кетмаган. Ушбу элатларнинг айримлари аждодларимизнинг йирик гуруҳларини ташкил этиб, энг қадимги ёзма манбаларда тилга олинган. Ушбу манбаларнинг гувоҳлик беришича, мил. авв. VII-VI асрларда Ўзбекистоннинг деҳқончилик воҳаларида сўғдийлар, бактрияликлар ва хоразмийлар яшаганлар. Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг тоғлари, даштлари ва чўлларида яшаган саклар ва массагетлар чорвадор қабилалардир.

Мил. авв. I минг йилликнинг биринчи ярмида юртимиз ҳудудларида жойлашган турли халқлар қадимги шарқ-эроний тиллар шеваларида гаплашганлар. Уларнинг этник қиёфаси ва тиллари бир-бирига яқин бўлган. Шунинг учун ҳам сўғдлар, бактрийлар, хоразмийлар, сак-массагетлар қариндош халқлар бўлиб, бир-бирларини тушунганлар. Айниқса, деҳқончилик билан шуғулланиб ўтроқ ҳўжалик юритган аҳолининг моддий ва маънавий маданият бир-бирига анча ўхшаш бўлган.

Дастлабки давлатлар

Бошқарув – жамиятнинг ички жабҳасига хос хусусият ҳисобланади. Тарихга назар ташлайдиган бўлсак, инсоният Ўз ривожланиш жараёни давомида энг оддий бошқарув шакллари барпо этиб уни ривожлантириб ва такомиллаштириб борганлиги кузатилади. Дунё тарихидаги дастлабки давлатлар мил.авв. III минг йилликдаёқ Мисрда (ном давлатларнинг бирлашуви), Месопотамияда (Аккаднинг кучаюви) пайдо бўлади ва Шарқдаги бошқа ҳудудларга ҳам (Ҳиндистон, Хетт давлати, Элам ва бошқ) Ўз таъсирини Ўтказиб сифатий янги хусусиятлар касб эта беради.

Таъкидлаш жоизки, бошқарув тизими, умуман, давлатчилик абадий мавжудлик эмас. Давлат бошқаруви деганда биз бош сиёсий ҳокимият ва унга бўйсинувчи бошқарув тизимини тушунамиз. Бошқарув тизими жамиятнинг барча жабҳаларини – сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий ва бошқаларни Ўз ичига олади. Бинобарин, бошқарув тизимини ҳар томонлама ва жиддий Ўрганмасдан туриб жаҳон халқлари тарихий маданий ривожланиши, уларнинг Ўзаро алоқалари ва таъсири, маҳаллий ва умумбашарий маданиятлар интеграциясининг Ўзига хос томонлари ва қонуниятларига аниқликлар киритиш мумкин эмас. Давлат бошқарувининг пайдо бўлиши инсоният тарихида муҳим муваффақият ва сифатий янги босқич бўлди. Дунё тарихидаги қадимги давлатларнинг пайдо бўлиши ва такомиллашувида Ўрта Осиё ва унга қўшни ҳудудларда яшаган халқларнинг ҳам ҳиссаси катта бўлди.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, давлатнинг пайдо бўлиши узок давом этган жараёндир. Бу жараён турли халқларда турли йўллар билан бўлиб Ўтган.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, **биринчидан**, давлатлар пайдо бўлишининг осийча ишлаб чиқариш усулига асосланган «Шарқ йўли» бўлиб, унда иқтисодиётнинг асосини ирригация деҳқончилиги ташкил этган; ер ва ирригация иншоотлари давлатнинг мулки бўлган; деҳқончилик жамоаси жамиятнинг бирламчи ячейкаси эди; аҳолининг катта қисмини сафарбар этиш зарурияти принципал бошқарувчилар табақасини тақозо этган.

Ишлаб чиқаришнинг осийча усули мил.авв. V минг йилликдан милодий I асргача дарёлар водийларида жойлашган Миср, Бобил, Хитой, Ҳиндистон, Ўрта Осиё каби ҳудудларда ёйилган.

Давлат тузилмасининг **иккинчи**, «Европача йўли» Европа ҳудудида мил.авв. V асрдан бошлаб милодий III асргача қадимги юнон полисларида мавжуд бўлган. Уларда хусусий мулкчилик шаклланиши туфайли келиб чиққан жамиятнинг ижтимоий мулкий табақаланишуви жараёни (табақалар шаклланиш жараёни) асосий омил бўлди.

Маълум бир қабила, элат ва халққа хос ҳамда муайян ривожланиш босқичлари бошқа халқ ва ҳудудлардаги давлатчилик жараёнларига асло мос тушмайди. Шунга қарамай, Қадимги Шарқдаги илк давлатларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши кўпгина умумий жиҳатларга эга эканлигини

таъкидлаш жоиздир. Айнан мана шунинг учун ҳам Ўрта Осиёда илк давлатларнинг пайдо бўлиши Қадимги Шарқ давлатчилиги тарихи билан узвий боғлиқдир.

Қадимги Шарқ турли ҳудудларидаги табиий шароит Ўзига хос бўлиб, кўпгина давлатларнинг пайдо бўлиши ушбу ҳолат билан бевосита боғлиқ эди. Айниқса, йирик дарёлар – Нил, Дажла, Фрот, Ҳинд, Ганга, Хуанхе, Амударё ва Сирдарё Қадимги Шарқ халқлари тарихий тақдирида жуда катта аҳамиятга эга бўлди.

Ижтимоий ва ҳудудий бирликнинг асоси ҳисобланган жамоалар мавжудлиги Қадимги Шарқ ижтимоий тузилмасининг муҳим Ўзига хос томони эди. Барча Қадимги Шарқ давлатлари (айрим шаҳар-давлатлар бундан мустасно) жуда кўплаб кишлок жамоаларидан ташкил топган бўлиб, уларнинг ҳар бирида бошқарув тартиби билан боғлиқ ишлар амалга оширилганда кўпгина жамоалар бирлашуви давлат ҳокимияти ролининг ошишини таъминлар эди.

Кўп ҳолларда тадқиқотчилар жамоаларнинг бирлашуви натижасида пайдо бўлган давлатчилик тизимини мураккаб суғориш тартиби ташкил этилиши, ерларни сунъий суғорилиши, дарё воҳалари ва тоғ олди ҳудудларининг ўзлаштирилиши ҳамда тўғонларнинг қурилиши билан боғлайдилар. Юқоридаги омилларнинг мавжуд бўлганлиги аниқ. Лекин, уларни ташкил этиш назорат ва бошқарувни, ҳисоб-китобни талаб этар эди. Демак, бунинг учун ёзувчи мирзалар, ҳисоб-китобчилар ва ҳукмдорлар зарурати туғилган. Меҳнат қуролилари тайёрлаш учун ҳунармандлар фаолият кўрсатган. Ушбу мураккаб тизим ҳавфсизлигини таъминлаш учун қуроли гуруҳлар тузиш, ҳамда маълум ҳудудларни мудофаа иншоотлари билан ўраб олиш керак бўлган. Шу тариқа жамиятда иккита янги тузилма-шаҳар ва давлат пайдо бўла бошлайди.

Давлат ёки шаҳар-давлат маълум ҳудудларни ўз назоратига олиши ва бу ҳудудларни кенгайтириб бориши натижасида чегаралар пайдо бўлган. Ҳудудларнинг кенгайиши ва чегараларнинг ўзгариши натижасида давлатлар Ўртасида урушлар келиб чиқади. Чегаралар масаласида таъкидлаш жоизки, қадимги даврларда улар кўп ҳолларда тоғлар ва дашт ҳудудлар орқали, айрим ҳолларда эса дарёлар орқали ўтган. Шунинг учун ҳам тарихий ёндошув шунини талаб этадики, тарихнинг турли даврларида давлатлар чегаралари ўзгариб турган ва ҳозирги чегараларга мутлақо мос тушмайди.

Турли халқлар ва уларнинг аجدодлари ўз давлатчилигининг шаклланиш боқичини ижтимоий-иқтисодий ва тарихий-маданий вазиятларга боғлиқ ҳолда турли тарихий даврларда босиб ўтдилар. Бизнинг кунларимизгача сақланиб қолган дастлабки ёзма манбалар - “Авесто”, аҳмонийлар даври миҳхат ёзувлари, қадимги юнон-рим манбалари қадимги Шарқ ва дунё тарихида биринчи бўлиб, Ўрта Осиёдаги энг қадимги халқларнинг номларини, алоҳида жойлар, тоғлар, дарёлар ва кўлларнинг номларини, афсонавий қаҳрамонлар ва подшоларнинг номларини, юртимиз халқларининг турмуши, дини, маданияти, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тузуми тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олади. Ушбу ёзма манбалар

маълумотларини археологик тадқиқотлар натижалари билан солиштирганимизда илк давлатларнинг пайдо бўлиши масалаларига кўпгина аниқликлар киритиш имконияти пайдо бўлади.

Бронза даврига келиб аҳолининг ижтимоий ва иқтисодий ҳаётида катта ўзгаришлар содир бўлди. Хусусан, қадимги аҳоли ишлаб чиқаришнинг маълум бир соҳаларига - деҳқончилик, чорвачилик ва хунармандчиликка ихтисослашиб борди. Бу жараён ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши ва уларнинг бир ерга тўпланиши учун замин яратди.

Қадимги хўжаликларнинг ихтисослашуви, суғорма деҳқончиликнинг ривожланиши, металлнинг ҳаётга жадаллик билан кириб келиши ва ёйилиши, хунармандчиликда турли тармоқларнинг ривожланиши, ўзаро айирбошлаш ва савдо-сотиқнинг тараққий этиши натижасида жамият ҳаётида ижтимоий-иқтисодий юксалиш кузатиладики, бу юксалиш илк давлатчиликнинг асосий пойдевори ҳисобланади. Аҳмонийларгача бўлган даврда баъзи бир воҳалар, асосий ўтроқ аҳоли жойлашуви ўлкалари эди. Уларнинг худудларида манзилгоҳлар, суғориш иншоотлари, ўзлаштирилган ер майдонлари бор эди. Бир қанча шунга ўхшаш, дарёлар воҳаларида жойлашган ва умумий аҳоли жойлашув худудлари билан боғлиқ бўлган ерлар Бактрия, Сўғдиёна, Хоразм каби тарихий вилоятларни ташкил этган.

Э.В. Ртвеладзенинг сўнгги йиллардаги (2001) хулосаларига кўра ўрта Осиёдаги иккидарё оралиғида қадимги давр давлатчилиги эволюциясининг мил.авв. II минг йиллик ва милодий IV асри оралиғидаги вақтни қамраб олган бир неча даврларни ажратиш мумкин. Булар қуйидаги даврлардир:

Биринчи давр – мил.авв. II минг йилликнинг иккинчи ярми – Ўзбекистон жанубида эмбрионал шаклдаги давлатга ўхшаш тузилманинг қарор топиши. Давлатнинг бундай намунаси Жарқўтонда ўз аксини топган дейиш мумкин.

Иккинчи давр – мил.авв. I минг йилликнинг боши – мил.авв. 539 йил – Бактрия, Сўғд, Хоразм каби тарихий-маданий вилоятларнинг шаклланиши. Уларда сиёсий ҳокимият тўлишининг шаҳобчали тизимига эга бўлган давлатнинг илк шакллари кўриш мумкин. Авесто маълумотлари бунга мисол бўла олади.

Учинчи давр – мил.авв. 539 йил – мил.авв. 330 йил – Аҳмонийлар босқини ва ўрта Осиёнинг аҳмонийлар давлати таркибига кириши туфайли келиб чиққан маҳаллий давлатчилик ривожланишидаги танаффус.

Тўртинчи давр – мил.авв. IV аср охири – мил.авв. II аср иккинчи ярмининг боши – Александр Македонский босиб олишдан бошлаб эллинлар сиёсий ҳукмронлиги охиригача. Бу даврда маҳаллий давлатчиликнинг тикланиш жараёни юз беради. Мил.авв. IV аср сўнгги чорагида Хоразмда подшолик пайдо бўлган бўлса, III аср охири – II асрда Бухорода, Довонда (Фарғона), Сўғдда алоҳида мулклар шаклланади. Кейинчалик бутун мулкларни бирлаштирган Қанғ давлати шакллана бошлайди.

Бешинчи давр – мил.авв. II асрнинг иккинчи ярми – янги эранинг I асри боши – маҳаллий давлатлар: Қанғ, Хоразм подшолиги, Бухоро, Сўғд,

Довоннинг мустақамланиши ва янада ривожланиши, Юечжи давлатининг қарор топиши ва унинг ҳокимиятининг Гандхаргача ёйилиши. Ушбу мулкларда кумуш ва мис тангалар зарб қилиниши, маҳаллий сўғд, хоразм ёзувларининг пайдо бўлиши ривожланган давлатчиликнинг асосий белгилари ҳисобланар эди.

Олтинчи давр – янги эранинг I асри боши – III асри биринчи ярми – антик даврда маҳаллий давлатчиликнинг равақ топиши. Ўзбекистон жанубининг конфедератив Юечжи давлати асосида пайдо бўлган Кушон империяси таркибига кириши. Чочда янги мулкчиликнинг пайдо бўлиши. Хоразмда Африғийлар сулоласининг ҳокимият тепасига келиши ва бу ерда сулолавий бошқарувнинг анъанавийлашуви.

Ўтган асрнинг охиридан бошлаб ҳозирги кунга қадар “Авесто” маълумотлари (вилоятларнинг Арёшаёна бўйича бирлашиши), Геродот ва Гекатей асарлари (“Катта Хоразм”), шунингдек Ктесийнинг қадимги Бактрия подшолиги ҳақидаги маълумотлари ва ниҳоят, археологик тадқиқотлар натижалари Ўрта Осиёда илк давлат уюшмаларининг пайдо бўлиши муаммоларини Ўрганиш учун асос бўлган бўлишига қарамасдан, қадимги давлатлар ҳудудлари, шакллари, бошқарув тизими ва санаси билан боғлиқ бўлган мавзуларнинг кўпгина йўналишлари ҳамон илмий баҳсларга сабаб бўлмоқда.

Кўпчилик тадқиқотчилар Ўрта Осиёда илк давлатларнинг шаклланиш ва ривожланиш жараёнини аҳмонийларгача бўлган даврда деб ҳисоблайдилар ва мил. авв. IX-VII асрлар билан белгилайдилар (М.Дункер, В.Томашек, Ф.Альтхайм, С.П.Толстов, М.М.Дьяконов, И.М.Дьяконов, В.М.Массон, М.Дандамаев, Я./уломов, Б.А.Литвинский, Э.В.Ртвеладзе, И.В.Пьянков, А.С.Сагдуллаев ва бошқалар). Илмий адабиётлар Ўрта Осиёда аҳмонийларгача бўлган даврда мавжуд бўлган қуйидаги давлат уюшмалари ҳақида сўз юритади: 1. Арёшаёна - Ўрта Осиёдаги қадимги вилоятларнинг “даҳиёсасти” уюшмаси; 2. Арёнам Вайжо - бу ҳам Арёшаёнадек, ёки унинг маркази Ария ва Марғиёнада бўлган “Катта Хоразм”, ёки Амударёнинг қуйи оқимидаги Хоразм давлати; 3. Қадимги Бактрия давлати. 4. Кўчманчи қабилалар конфедерацияси.

Сўнгги йилларда олиб борилган тадқиқотлар ва масалага янгича ёндошув асосида ушбу рўйхатга қадимги Сўғдиёна ҳам киритиш имконияти пайдо бўлди. Тадқиқотлар натижаларига қараганда, давлатчиликнинг асосий омиллари бўлган жараёнлар сўнгги бронза ва илк темир даврига келиб янада жадаллашади. Сўғдиёна ҳудудларига одамлар энг қадимги даврлардаёқ кириб келиб, тоғ, дарё воҳалари, кейинчалик эса дашт ҳудудларига тарқалдилар. Бу ҳудудларда мавжуд бўлган қулай табиий-географик шароит ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётнинг ривожланиши учун кенг имкониятлар яратади. Шунингдек, четдан бўлган ташқи таъсирни (иқтисодий, маданий-сиёсий ва ҳарбий) ҳам эътироф этиш лозим бўлади. Мил. авв. IX-VII асрларга оид тарихий-маданий ёдгорликлар (айниқса кўҳна шаҳар харобалари) Сўғдиёна ҳудудларида давлатчилик тарихи айнан мана шу даврдан бошланганлигидан далолат беради.

Илк давлатчилик масаласида жуда кўплаб илмий баҳслар бўлиб ўтган бўлишига қарамай, бу масала ҳануз ўз ечимини топган деб ҳисобланмайди. Хусусан, “Катта Хоразм” (Авесто тилида Хваризам, қадимги форс тилида Хваразмиш, қадимги юнон тилида Хорасмия) давлатининг ҳудудий жойлашуви ва пайдо бўлган даври масалалари ҳам анча мунозарали мавзу. Археологик тадқиқотлар айрим ҳолларда ёзма манбалар маълумотларини тасдиқламайди. Мил. авв. IX-VIII асрлар Хоразм маданияти Амиробод номи билан машҳурдир. Бу маданиятнинг меъморчилик ёдгорликлари асосан чайла ва ярим ертўлалардан иборат бўлиб мустаҳкам турар жойлар учрамайди. Хоразмдаги деҳқончиликнинг ривожидан дарак берувчи йирик суғориш иншоотлари, мустаҳкам муҳофаага эга бўлган турар жойлар (Кўзалиқир, Динғалжа) мил. авв VI-V асрларга оиддир.

Қадимги Хоразмнинг жойлашув ҳудудлари ҳам анча мунозарали мавзу ҳисобланади. Айрим тадқиқотчилар (Тарн, Альтхайм) аҳмонийларгача хоразмийлар Парфия чегараларидан шарқий йўналишда Копетдоғ ёнбағирларида жойлашган десалар, айримлари (Хеннинг, Гершевич) бу давлатнинг маркази Марв ва Ҳирот атрофида бўлиб, Кир II босиб олганидан сўнг Қуйи Амударёга - ҳозирги Хоразм ҳудудларига кўчиб ўтган дейдилар. Айрим тадқиқотчилар фикрича (С.Толстов, М.Воробьева) қадимги Хоразмнинг чегаралари ҳозирги Хоразм ҳудудларидан анча кенг бўлиб, Ўрта Амударёдаги Қўшқалъадан бошлаб Орол денгизигача бўлган ҳудудларни ўз ичига олган.

Умуман, мил. авв. VII асрнинг охири - VI асрда Хоразм давлати мавжуд бўлганлиги аниқ. Бу давр Хоразмда қурилиш ва ҳунармандчилик анча ривожланган. Тадқиқотлар натижасида бу ҳудудлардан бронза ва темирдан ясалган меҳнат ҳамда ҳарбий қуроллар, сопол урчуқлар, бронза игна, бигизлар, сопол идишлар топилган. Бу топилмалар кўшни Марғиёна, Бактрия ва Сўғдиёна топилмаларига ўхшаб кетади.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, Ўрта Осиёдаги илк давлат уюшмаларидан бири Қадимги Бактрия давлатидир. Бактрияликларнинг юрти Сурхон водийси, Афғонистоннинг шимоли-шарқи, Тожикистоннинг жанубий ҳудудларида жойлашиб, турли ёзма манбаларда Баҳди, Бактриш, Бактриёна, Бактрия, Бахли, Бахлика деб тилга олинган.

Бронза давридаги ижтимоий-иқтисодий ривожланиш (Сополли, Жарқўтон, Олтинтепа ва б.) кейинги даврларда янада жадаллик билан ривожланади. Натижада мил. авв. IX-VIII асрларда Бактрия ҳудудида ҳарбий аҳамиятга эга бўлган сиёсий бирлашмалар ташкил топади. Мил. авв. VIII-VII асрларга келиб Қадимги Бактрия давлати Шарқдаги кучли давлатлардан бирига айланади. Ушбу жараёни археологик ва ёзма манбалар маълумотлари ҳам тўла тасдиқлайди. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, бу давр Бактрия таркибига Марғиёна ва Сўғдиёна ҳам (тарихий-маданий бирлик сифатида) кирган бўлиши мумкин.

Маълумотларга қараганда, Бактриянинг табиий бойликлари қадим даврлардаёқ Шарқ давлатларида машҳур эди. Буюк Ипак йўлидан анча илгариеқ қадимги йўлларнинг Бактрия орқали ўтганлиги бежиз эмас.

Сўнгги йилларда олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида қадимги Бактрия ҳудудларидаги манзилгоҳлар ва кўҳна шаҳарлар сони анчагина кўпайди. Давлатнинг пойтахти Бақтра ва Қизилтепа, Бандихон каби кўплаб ёдгорликлардан топилган кўп сонли турли-туман топилмалар бу ҳудудларда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, шунингдек, Ўтроқ ва кўчманчи аҳоли ўртасида, ҳамда, Яқин Шарқ ва Олд Осиё билан Ўзаро иқтисодий, маданий алоқалар гуркираб ривожланганлигидан далолат беради.

Турли манбалардаги Сўғда, Сўғуда, Сўғдиёна номлари билан машҳур бўлган қадимги тарихий-маданий Ўлка ҳозирги Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларини ўз ичига олган. Илк темир даври Сўғдиёна ҳудудларида ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожланиш жараёнларини кузатиш мумкин. Бу ривожланиш жараёни мил.авв. IX-V асрларга оид кўп сонли манзилгоҳлар ва кўҳна шаҳар харобаларидаги турли-туман топилмалар ва меъморилик тузилиш билан изоҳланади.

Илк давлатчиликнинг энг асосий белгиларидан бўлган кўҳна шаҳар харобалари Сўғдиёнадан тўртта (Еркўрғон, Афросиёб, Узунқир, Кўктепа) топиб ўрганилган бўлиб, улар ҳозирча Ўзбекистондаги энг қадимги ривожланган шаҳар маданиятини ўзида акс эттиради.

Сўнгги 10-15 йил ичида Бактрия, Хоразм, Сўғдиёна ва Марғиёна ҳудудларидан олинган янги археологик маълумотлар илк давлат уюшмалари пайдо бўлишини янада кенгроқ изоҳлаш имконини яратади. Бу маълумотларга қараганда илк темир даври Бактрия, Марғиёна, Хоразм ва Сўғдиёна умумий жамоаларидаги асосий ишлаб чиқарувчи кучларни бир неча кичик оиладан иборат уй жамоалари ташкил этган. Маконлар жойлашувининг ташқи белгилари катта оилали уй жамоалари анча йирик уюшмаларга кирганлигидан далолат беради. Бошқарув тартибида катта оилалар жамоаси бошлиқлари ёки уй хўжайинлари, шунингдек, алоҳида қишлоқ кўрғонларини бошқарувчи эски жамоалар катта ўрин тутган. Ҳар бир катта оила мумкин бўлган қариндошлик алоқаларига қарамасдан алоҳида уйга, ишлаб чиқариш буюмларига эга бўлишган, ўзининг қишлоқ хўжалик маҳсулотлари захиралари ва чорвалари бўлган ёки ўзини иқтисодий жиҳатдан таъминлай оладиган хўжаликни акс эттирган.

Мил. авв. VII-VI асрларда анча йирик бўлган Қадимги Бактрия, Хоразм ва Сўғдиёна давлатларининг аҳолиси қон-қариндош бўлиб, бир-бирига ўхшаш тилда гаплашганлар ва жуда яқин маданий анъаналарга эга эдилар. Бу даврда жамиятнинг ҳудудий бўлиниши кўзга ташланиб, ўтроқлашув жараёни кучайди. Муҳим савдо йўллари бўйида таянч истехкомлар қурилди. Турли қурилишлар бунёд этишда мудофаа иншоотларининг аҳамияти биринчи ўринга чиқди.

Ўрни келганда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Ўзбек халқининг илк давлатчилиги тарихи географик, ҳудудий маънода нафақат Ўзбекистоннинг ҳозирги ҳудуди билан, балки бутун Ўрта Осиёда қадимда юз берган этник, маданий, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнлар билан боғлиқ ҳолда талқин этилмоғи лозим. Тарихнинг қадимги даврларида илк давлатлар орасида ва аждодларимизнинг яшаш жойлари орасида аниқ маъмурий

чегаралар йўқ эди. Қадимги Бақтрия, Хоразм, Сўғд чегаралари табиий бўлиб, яқин ҳудудлардаги жойларнинг географик бўлувчиси сифатида даштлар, чўл ва тоғлардан фойдаланилган.

Ҳозирги кунга қадар тўпланган археологик маълумотлар асосида Ўзбекистонда илк давлатларнинг шаклланиши ва ривожланиш жараёни куйидаги даврлар билан саналаниши аниқланди:

1. Бронза даври. Мил. авв. II минг йилликнинг ўрталари ва иккинчи ярми. Унчалик катта бўлмаган деҳқончилик воҳалари асосида (мисол учун Шеробод воҳаси) илк давлатчилик тизимига ўтиш даври.
2. Бронза асридан темир асрига ўтиш даври. Мил. авв. IX-VIII асрлар. Майда давлат ташкилотларининг ривожланиши ва ҳарбий сиёсий уюшмаларнинг вужудга келиши.
3. Илк темир даври. Мил. авв. VII-VI асрлар. Қадимги Бақтрия, Хоразм ва Сўғдиёна мисолидаги давлат уюшмаларининг пайдо бўлиши.

Ўзбек халқи ва унинг аждодлари илк давлатчилиги тараққиёти ўтрок деҳқончилик хўжалиги ва қадимги шаҳарлар тарихи билан узвий боғлиқ бўлган. Илк давлатлар ташкил бўлишида, жамият ривожланишининг ички қонуниятларидан ташқари ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг юқори даражаси- хунармандчилик, алмашинув ва савдонинг кучайиб бориши, сиёсий қарама-қаршилиқлар ва ҳарбий тўқнашувлар ҳам таъсир қилди.

Милоддан аввалги VI-IV асрларда Ўрта Осиё

Мил. авв. 555-540-330 йиллар Ўрта Осиёнинг тарихий-маданий вилоятлари улкан Аҳмонийлар давлати таркибига кирар эди. Ўрта Осиё вилоятлари ва унга қўшни бўлган ҳудудларнинг босиб олиниши, ижтимоий-иқтисодий ва маданий тарихи ҳақида кўпчилик олимлар турли йилларда тадқиқот ишлари олиб бордилар. Бу тадқиқотларнинг аксарияти аҳмонийлар Эрони ҳудудлари тарихи билан боғлиқдир. Мавжуд илмий тадқиқотлар аҳмонийлар даври миҳхат ёзувлари ва айрим юнон-рим тарихчиларининг асарлари ҳамда археологик тадқиқотлар натижаларига асосланади.

Мил. авв. IX-VII асрларда /арбий Эроннинг кўпгина ҳудудлари Оссурия ва Урарту давлатлари таркибига кирар эди. Мил. авв. VII асрнинг иккинчи чорагига келиб Эрон ҳудудидаги эроний тилли қабилалар асосида маркази Ҳамадонда бўлган Мидия подшолиги ташкил топади. Бу давлатнинг Шарқдаги ҳудудлари Ўрта Осиё чегараларигача чўзилган эди.

Мил. авв. VI асрнинг ўрталарида Мидия подшолиги ўрнида Аҳмонийлар давлати пайдо бўлади. Кўпчилик тарихий адабиётларда Кир II аҳмонийлар давлатининг асосчиси сифатида эътироф этилади. Кир II, Камбиз, Доро I, Ксеркс каби форс подшолари қадимги Шарқдаги жуда кўплаб мамлакатлар устидан ўз ҳокимиятини ўрнатишни режалаштирганлар ва шундай сиёсат олиб борганлар.

Мил. авв. VI асрнинг ўрталарида Кир II ўзининг содик лашкарбошларидан бири бўлган Гарпагга Кичик Осиёдаги шаҳар-давлатларни босиб олишни буюради. Ўзи эса Ўрта Осиё ҳудудидаги

вилоятларни (Бақтрия, Хоразм, СЎғдиёна, Марғиёна ва бошқ.) босиб олишига тайёргарлик кўра бошлайди. Геродот Кир II нинг массагетларга қарши юриши ҳақида сўзлар экан, бу юришларнинг кўпчилиги ҳақида тўхталмасдан, фақат форсларни ташвишга солган юришлар ҳақида эслатиб ўтади. Тарихчининг маълумот беришича, Гарпаг Кичик Осиё шаҳарларини бирин-кетин босиб олгунча Кир II бутун Осиё халқларини бўйсундиради ва шундан кейингина Бобилга юриш бошлайди.

Қадимги дунё муаллифлари Геродот, Ксенофонт, Ктесий, Юстин кабиларнинг маълумотларидан хулоса чиқарадиган бўлсак, Кир II мил. авв 545-539 йилларда Шарқий Эрон ва Ўрта Осиё вилоятларини босиб олади. Доро I даврида (мил. авв. 522-486 йй.) Аҳмонийлар сулоласи Ҳинд водийсидан Ўрта Ер денгизига қадар бўлган кенг ҳудудда Ўз ҳукмронлигини ўрнатган. Жуда кўп сонли давлатлар, вилоятлар, шаҳарлар ва халқларни бирлаштирган Аҳмонийлар салтанати тарихда биринчи йирик дунё давлати ҳисобланади.

Тарихий манбаларнинг маълумот беришича, Ўрта Осиё халқлари аҳмонийлар босқинига қарши қаттиқ кураш олиб борганлар. Хусусан, массагет кабилалари малика Тўмарис (Томирис) бошчилигида форсларнинг турли ҳийла-найранглар ишлатишига қарамасдан уларнинг катта қўшинини тор-мор этадилар. Малика Тўмарис ва массагетларнинг ҳарбий маҳорати туфайли бу жангда аҳмонийлар ҳукмдори Кир II ҳам ҳалок бўлади. Геродот хабар беришича, “Бу жанг варварлар (массагетлар) иштирок этган жанглар орасида энг даҳшатлиси эди... Камон ўқлари тугагач, қўл жанги бошланиб найза ва қилич билан курашдилар. Қўшинлар жанги узоқ вақт давом этди. Ниҳоят массагетлар ғалаба қозондилар.” Кир II қўшинларининг массагетлар томонидан тор-мор этилиши мил. авв. 530 йилга тўғри келади.

Тарихчи Полиен форсларга қарши курашган Широқ қаҳрамонлиги ҳақидаги афсона тўғрисида хабар беради. Унинг хабарига кўра, сак кабилаларининг вакили бўлган Широқ исмли чўпон ҳийла йўли билан форсларнинг катта қўшинларини сувсиз сахро ичкарасига адаштириб қўяди. Широқ ҳам, форс қўшинлари ҳам очлик ва ташналикдан ҳалок бўладилар.

Мил. авв. 522 йилда аҳмонийлар тахтига Доро I ўтиради. У тахтга ўтириши биланок Парфия, Марғиёна ва “саклар ўлкаси”да форсларга қарши қўзғолонлар кўтарилади. Бехистун ёзувларига қараганда, 522 йилнинг охирида Марғиёнада кўтарилган қўзғолонга Фрада исмли киши бошчилик қилади. Доро I Бақтрия сатрапи Дадаршиш бошчилигидаги қўшинларни қўзғолончиларга қарши жўнатади. Қўзғолон шавқатсизларча бостирилиб 55 минг марғиёналик ҳалок бўлади. Фрада ҳам қўлга олиниб қатл эттирилади.

“Саклар ўлкаси”даги форсларга қарши курашга Скунха бошчилик қилади. 519-518 йилларда бўлиб ўтган бу курашда саклар форслар томонидан мағлубиятга учрайди. Сакларнинг кўпчилиги ўлдирилиб, кўпчилиги асир олинади. Уларнинг йўлбошчиси Скунха асир олиниб, ўрнига бошқа йўлбошчи тайинланади. Хуллас, форслар Ўрта Осиёдаги маҳаллий аҳолининг қаҳрамонона қаршилигини қийинчилик билан

синдирганидан кейингина бу ҳудудларни батамом Ўзларига бўйсундирдилар.

Марказий бошқарув органлари. Аҳмонийлар даврида давлат бошқаруви шоҳлар шоҳига (шаҳаншоҳга) тегишли эди. Шаҳаншоҳнинг чекланмаган ҳокимияти нафақат форс зодагонларига, балки, маълум даражада солиқлардан озод қилинган ва аҳмонийлар давлатида кўпгина имтиёзларга эга бўлган озод форс жамоаларига ҳам таянган. Шунингдек, босиб олинган вилоятларнинг маҳаллий зодагонлари ҳам ҳокимиятнинг таянчи ҳисобланган.

Ҳокимият иерархиясида шаҳаншоҳдан кейин бой форс оилаларининг бошлиқлари турган. Шаҳаншоҳ саройида Кенгаш мавжуд бўлиб унинг таркибига бой оила бошлиқлари, сарой аёнлари, юқори лавозимдаги амалдорлар ва ноиблар кирган. Давлат аҳамиятига молик муҳим масалалар ушбу кенгашда кўриб чиқилса-да, ҳал қилувчи қарорни шаҳаншоҳ чиқарган.

Бошқарувда шаҳаншоҳдан кейинги шахс «хазарпат» - мингбоши деб аталган. Хазарпат шаҳаншоҳ гвардиясининг бошлиғи ва давлат бошқарувида шаҳаншоҳнинг бош ёрдамчиси ҳисобланган. Аҳмонийлар салтанатининг бош маъмурий маркази Суза шаҳри эди. Бу ерда шаҳаншоҳ девонхонаси жойлашган бўлиб, барча ҳужжатлар шу ерда сақланган. Шаҳаншоҳ девонхонаси бошлиғи «дапирпат» - мирзабоши деб аталган. Девонхонада бош хазиначилар, ҳисобчилар, қозилар, мирзалар ва бошқа амалдорлар ишлаганлар.

Ҳудудий бўлиниш. Қоятош битиклар ва Геродот маълумотларига кўра, аҳмонийлар давлати ҳудуди 20 та қарам-маъмурий қисмларга – сатрапларга бўлинган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, форслар давлат бошқарувининг бу анъаналарини мидияликлардан ўзлаштирганлар. Сатраплар йирик ҳудудларга эга бўлиб, кўпинча бир неча вилоят ва ўлкаларни ўз таркибига бирлаштирган. Масалан, Парфия, Гиркания, Арея, Хорасмия ва Сўғдиёна битта сатрап таркибига кирган. Сатрапларнинг чегаралари айрим ҳолларда ўзгариб турган.

Эътибор бериш лозимки, аҳмонийлар давлатида сатраплар этник келиб чиқишига қараб эмас, балки иқтисодий салоҳиятига қараб ташкил этилган. Сатраплар шаҳаншоҳнинг ноиби сифатида асосан форслардан тайинланган. Сатрапнинг маъмурияти ва бошқаруви шаҳаншоҳ маъмурияти ва марказий бошқарув аппаратини қисқартирилган ҳолда такрорлаган. Яъни, сатрапда иккита ёрдамчи, девонхона ва мирзалар бўлган. Бир вақтнинг ўзида сатрап ўзи ноиблик қилиб турган ҳудудда бош қози вазифасини ҳам бажарган. Айрим ҳолларни истисно қилганда сатрап ҳарбий бошлиқлик вазифасини бажармаган. Мисол учун, Доро I барча сатрапларнинг ҳарбий вазифаларини бекор қилган ва уларга фақат ўзига бўйсинувчи ҳарбий бошлиқларни жўнатган. Сатрапларнинг фаолияти марказдан қаттиқ назорат остига олинган. Ҳаттоки, шаҳаншоҳ ҳузуридаги амалдорлар тез-тез келиб сатраплар фаолиятини текшириб турганлар.

Қўшинлар. Аҳмонийлар давлатида мунтазам қўшин мавжуд бўлиб, унинг асосини таркибида ўн минг жангчи бўлган «абдий ўлмас» полк

ташқил этган. Қўшинларнинг бош қўмондони шаҳаншоҳ эди. Ҳарбий тузилмада кейинги ўринда «хазарпат»-мингбоши турган. Аҳмонийлар қўшинлари қуйидаги қисмлардан иборат бўлган: 1. – «абадий ўлмас» полк; 2-пиеда қўшинлар; 3-отлиқ қўшинлар (суворийлар); 4-сатраплар қўшинлари; 5-юнон ёлланмалари; 6-кўнгилли қўшин. Қўшиннинг қисмлари 10,100,1000, 10000 кишилик ҳарбийлардан иборат бўлиб, ҳар бир қисмнинг тайинлаб қўйилган бошлиғи бўлган.

Йилда бир марта шаҳаншоҳнинг шахсан ўзи қўшинларни кўриқдан ўтказиб, яхши хизмат қилганларни тақдирлаган, ҳарбий қоидаларни бузганларни жазолаган. Бутун давлат ҳудуди тўртта ҳарбий округга бўлинган. Ҳар бир округ ҳарбий бошлиғи марказдан тайинланиб бевосита шаҳаншоҳга бўйсунган. Босиб олинган ҳудудлар ва чегара районларда ҳарбий горнизонлар жойлаштирилган. Аҳмонийлар қўшинларининг ҳарбий тартиби ҳақида Геродот ва Курций Руф батафсил маълумотлар берадилар. Бу маълумотларга кўра, уларнинг асосий ҳарбий қуроллари қилич, гурзи, ўқ-ёй, қалқон, ханжар, ҳарбий болта ва найзалардан иборат бўлган.

Юқорида таъкидланганидек, Аҳмонийлар босиб олган барча ҳудудлар сатрапия ҳокимликларга бўлинган бўлиб уларни форс подшолари томонидан тайинлаб қўйилган сатрап-ҳокимлар бошқарганлар. Геродот маълумотларига кўра, Бактрия XII сатрапия бўлиб 300 талант (талант-Бобил пул бирлиги бўлиб, 1 талант 30 кг дан зиёдроқ кумушга тенг), саклар ва каспийлар XV сатрапия бўлиб 200 талант Хоразм, Сўғд, Парфия ва Ария XVI сатрапия бўлиб 300 талант миқдорда йиллик солиқ тўлар эдилар. Шунингдек, ўрта Осиёликлар солиқ сифатида қимматбаҳо тошлар, чорвачилик ва деҳқончилик маҳсулотларини ҳам форс подшоларига бериб турганлар.

Мил. авв. VI-IV асрлар ўрта Осиё вилоятларида ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт анча ривожланади. Бу даврда Бактрия йирик давлат бўлиб, форс подшоларининг Шарқдаги йирик марказларидан бири эди. Сўнгги йилларда ўрта Осиёнинг жанубида олиб борилган археологик қазишмалар натижасида Қадимги Бактрия ҳудудидан ўттиздан зиёд аҳмонийлар даврига оид манзилгоҳлар очилган. Уларнинг ҳар бирида ўзлаштирилган майдонлар ва суғориш тартибидан ташқари турар жойлар ва хўжалик хоналари, меҳнат ва ҳарбий қуроллар, кулолчилик буюмларининг қолдиқлари мавжуддир.

Бу давр Бактрия аҳолисининг асосий машғулоти деҳқончилик эди. Қалаимир, Кучуктепа, Қизилча, Бандихон каби кўплаб ёдгорликлардан деҳқончилик билан боғлиқ бўлган меҳнат қуроллари-ўроқлар, кетмонлар, ёргучоқ ва деҳқончилик маҳсулотлари қолдиқларининг топилиши деҳқончиликдан далолат бериб, деҳқончилик асосан сунбий суғоришга асосланганлигини кўрсатади.

Бактриянинг пойтахти қадимги Бақтра (Ҳозирги Балх) шаҳрида қазиш ишлари олиб борилиб, у ердан топилган кулолчилик буюмлари кўҳна шаҳарнинг энг қадимги қатламлари мил. авв. I минг йилликнинг ўрталарига оид эканлигидан далолат беради.

Бу даврда Бактрияда бадий хунармандчилик ҳам юқори даражада бўлган. 1877 йилда Кобадийён беклиги (Тожикистон) дан олтин ва кумушдан иборат катта хазина топилган. “Амударё хазинаси” номи билан машҳур бўлган бу хазинада олтин ва кумушдан қуйилган жанг аравалари, жангчилар кийфаси, ҳайвонлар тасвирларини учратиш мумкин. Бу хазина маҳаллий усталар ижоди бўлиб, мил. авв. V-IV асрларга оиддир.

Мил. авв. VI-IV асрларда Сўғдиёна ҳудудларида кўплаб шаҳар ва қишлоқлар бўлиб, улар форс подшоларига катта-катта солиқлар тўлаб турар эдилар. Археологик тадқиқотлар натижасида Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларидан бу даврга оид Узунқир, Ерқўрғон, Даратепа, Сангиртепа, Лолазор, Афросиёб, Хўжа Бўстон каби 50 дан зиёд кўҳна шаҳар ва манзилгоҳлар очиб ўрганилган.

Сўғдиёнанинг пойтахти бўлган Афросиёб (Самарқанд)да шаҳар ҳаётининг ривожланиши Сўғдиёна ва бутун Ўрта Осиёдаги сиёсий ва иқтисодий ҳаётнинг юксалиши ҳамда инқирози билан мувофиқ тарзда кечган. Сўғдиёнанинг “иккинчи пойтахти” бўлган Ерқўрғонни (Қашқадарё) тадқиқотчилар юнон-рим тарихчилари томонидан эслатилган Ксениппа вилоятининг марказий шаҳри деб ҳисоблайдилар.

Сўғдиёна ҳаётида деҳқончилик катта аҳамиятга эга эди. Шуниси муҳимки, деҳқончилик сунъий суғоришга асосланган бўлиб, бу ҳақда ёзма манбалар маълумот беради. Хусусан, Страбонинг ёзишича, Политимет (Зарафшон) дарёси воҳадаги энг катта сув манбаи бўлиб, суғориладиган ерларга каналлар орқали сув чиқарилган. Қўҳна шаҳарларда эса хунармандчилик ва савдо-сотиқ ривожланиб борган.

Мил. авв I минг йилликнинг Ўрталарида Хоразм ҳам ривожланиши жараёнини бошдан кечиради. Хоразм тадқиқотлари натижаларига қараганда VI-IV асрларда бу ҳудудда йирик-йирик манзилгоҳлар мавжуд эди. Бу даврда Хоразмда иншоотлар қурилишида хом ғишт, пахса ишлатилган. Манзилгоҳлар ва турар жойлардан топилган топилмаларнинг бой ва кашшоқлиги бу ерда мавжуд бўлган ижтимоий ва мулкый тенгсизликдан далолат беради. Шаҳарлар аҳолисининг асосий машғулоти хунармандчилик бўлган. Кўплаб топилган сопол, бронза, темир буюмлар фикримиз далилидир. Хоразмда бу даврда маҳаллий Ўтроқ аҳолидан ташқари кўчманчи чорвадорлар ҳам яшаган бўлиб, улар Ўртасида доимий ҳарбий тўқнашувлар, иқтисодий ва маданий муносабатлар бўлиб турган.

Ўрта Осиё халқлари аҳмонийлар маданият ёдгорликлари бунёд этилишида катта ҳисса қўшдилар. Бу даврда Ўрта осие халқлари илк марта зарб қилинган танга пуллар билан танишдилар. Ўрта Осиё ҳудудидан аҳмонийлар пул тартибига оид олтин дариклар ва бошқа тангалар топилган. Аҳмонийлар даврида кўпгина Шарқ халқларининг сиёсий бирлиги - бутун жаҳон тарихида, иқтисодий ва маданий ривожланишида муҳим давр бўлиб қолди. Бу ўринда Ўрта Осиё ҳудудидаги халқлар ва қабилаларнинг ҳам ҳиссаси ниҳоятда катта бўлди.

Маълумки, аҳмонийлар давлати турли халқлар ва элатларни босиб олиб бирлаштириш йўли билан ташкил топган эди. Бу давлат таркибидаги

халқлар доимий равишда Ўз озодлиги ва мустақиллиги учун кураш олиб бордилар. Ундан ташқари аҳмоний ҳукмдорларининг тахт учун курашлари ҳам давлатни заифлаштириб борди. Мил. авв. IV асрнинг Ўрталаридан бошлаб эса, Болкон ярим оролидаги шаҳар-давлатлар кучая бошлайди. Бу даврда Македония подшоси Филлип II Болкон ярим оролида Ўз мавқеини мустаҳкамлаб олди ва аҳмонийларга қарши курашга тайёргарлик кўра бошлади.

Филлип II Ўз даврига мос ҳарбий ислохотлар ўтказиб тартибли ва яхши куролланган қўшин тузишга муваффақ бўлди. Мил. авв. 336 йилда аҳмонийлар давлатига қарши кураш бошланди. Аммо, Филлип II нинг ўлдирилиши туфайли бу кураш тўхтаб қолди. Ўша йили тахтга Филлип II нинг ўғли 20 ёшли Искандар (Александр) ўтирди. Бу пайтга келиб, юнон шаҳар-давлатларида Искандарга қарши ҳаракатлар бошланган бўлиб, ёш подшо бу ҳаракатларнинг барчасини шафқатсизлик билан бостирди. Искандар аҳмонийларга қарши урушга жиддий киришиб Кичик Осиёдан Парменион бошлиқ қўшинларни чақиртирди. Ҳарбий кенгаш тузиб қуруқликда ва сувда ҳаракат қилаётган қўшинлар олдига аниқ вазифалар қўйди.

Мил. авв. 334 йилнинг баҳорида македон қўшинлари “уруш оловини Осиёга, Осиё бахтини эса Ўзимизга қаратамиз” шиори остида форсларга қарши юриш бошлади. Мил. авв 334 йил май (Граник дарёси ёнида), 333 йил ноябр (Исса шаҳри, Сурия чегарасида), 331 йил октябр (Гавгамела, Шимоли-шарқий Месопотамияда) бўлган ҳал қилувчи жангларда форс қўшинлари тўла мағлубиятга учради. Аррианнинг маълумот беришича аҳмонийларнинг сўнгги ҳукмдори Доро III Бактрияга қочиб кетади ва Бактрия сатрапи Бесс томонидан фитна уюштирилиб ўлдирилади.

Мил. авв. 330-329 йиллар қишида Македониялик Искандар қўшинлари Ҳиндукуш довоидан ўтиб Шимолий Бактрия ерларига чиқиб келадилар. Бесс Ўз қўшинлари билан Искандарга қарши чиқди. Аммо, тажрибали юнон-македон қўшинларидан мағлубиятга учради. Искандар Бактриянинг пойтахти Бактра шаҳри, Аорн, Драпсак каби мустаҳкам қалъаларни эгаллади.

Мил. авв. 329 йилнинг баҳорида Македониялик Искандар қўшинлари Окс (Амударё) бўйларига етиб келиб катта қийинчилик билан дарёни кечиб ўтдилар. Дарёдан ўтган қўшинларнинг дастлаб Птолемей Лаг бошчилигидаги илғор қисми кейин эса асосий қўшинлар Навтака вилоятига (Шарқий Қашқадарё) кириб борадилар. Бу ердан эса Искандар қўшинлари Сўғдиённинг пойтахти Марокандага (Самарқанд) йўл олдилар. Курций Руф маълумотларига қараганда, юнон-македон қўшинлари Марокандани эгаллашда унчалик қаршиликка учрамадилар ва “шаҳарда Ўз гарнизонларини қолдириб, яқин атрофдаги қишлоқларни ёндириб ва вайрон этиб”, шимоли-шарққа томон ҳаракатлана бошладилар.

Марокандадан сўнг юнон-македон қўшинларининг юриши ниҳоятда оғир кечди. Маҳаллий сўғдий аҳоли душманни ўта норози кайфиятда кутиб олди ҳамда бир тан- бир жон бўлиб унга қарши чиқди. Улар Ўз ерларининг озодлиги ва мустақиллигини мардонавор туриб чет эл босқинчларидан ҳимоя

килдилар. Искандар Уструшонанинг (Самарқанд ва Жиззах оралиғида) тоғли худуд аҳолисини қийинчилик билан енггач дашт кўчманчилари (саклар) ва Ўтроқ аҳоли (сўғдийлар) Ўртасида чегара ҳисобланган Яксарт (Сирдарё) томонга ҳаракат қила бошлади. Юнон-македонлар дарё бўйида тўхтаб бу ердаги шаҳарларга Ўз ҳарбий қисмларини жойлаштира бошладилар. Кўп ўтмай бу шаҳарлар аҳолиси Искандарга қарши кўзғолон кўтарадилар. Дарёнинг Ўнг қирғоғидаги саклар ҳам Ўз қўшинларини бир ерга тўплай бошлайдилар. Худди шу пайтда Бактрия ва Сўғдиёна худудларида ҳам Искандарга қарши кўзғолонлар бошланиб кетади.

Искандар дасталаб Яксарт бўйида Ўз мавқеини мустаҳкамлашга қарор қилиб, бу ердаги кўзғолонларни бостирди. Сўғдиёнада мил. авв. 329 йил кузида Спитаман бошчилигидаги кўзғолонни (Мароқандада) бостириш учун саркарда Фарнух бошчилигидаги қўшинларни жўнатди. Ўзи асосий кучлар билан саклар устига юриш қилди. Аммо, бу юриш муваффақиятсиз тугади.

Фарнух бошчилигида Мароқандага жўнатилган қўшинлар Спитаман томонидан мағлубиятга учради. Искандарнинг Ўзи асосий кучлар билан Сўғдиёнага қайтишга мажбур бўлди. Ўрта Осиё худудларида кўтарилган кўзғолонлар юнон-македон зулмидан озод бўлишга қаратилган бўлиб, Искандарнинг “варвар”ларни осонликча босиб олмоқчи бўлган режаларини пучга чиқарди.

Сўғдиёнанинг тоғли худудларидаги босқинчилар қадами етмаган жойларда кўзғолончилар яшириниб олган эдилар. Сўғдиёнанинг деярли барча аҳолиси Спитаман томонида бўлиб, унинг ғалабаларига катта умид боғлаган эдилар. Искандар эса, мил. авв. 329-28 йиллар қишловини Бактрияда (баъзи манбаларда Навтакада дейилади) ўтказар экан вақтни беҳуда кетказмади. У бу ерда Хоразм ҳукмдори Фарасман билан музокаралар олиб борди. Натижада Искандарнинг Хоразмга юриш режаси тўхтатилди.

Мил авв. 328 йилнинг баҳоридан юнон-македонларга қарши кураш яна авж олди. Маҳаллий аҳоли йирик шаҳарлар, қалъалар, тоғли худудларда курашни давом эттирдилар. Аҳвол жиддийлашганидан хавотирга тушган Искандар 30 минг қўшинини 5 гуруҳга бўлиб, бу гуруҳларга ишончли саркардалар-Гефестион, Птолемей Лаг, Пердикка, Кен ва Артабозларни бошлиқ этиб тайинлади.

Юнон-македонларнинг шафқатсиз урушлари натижасида кўпгина маҳаллий аҳоли қирилиб кетди. Қолганлари ҳам тоғли худудларда курашни давом эттирдилар. Бу ўринда Спитаманнинг жасорати ҳақида тўхталиш жоиздир. У доимо рақибларининг заиф жойларини излар ва уларга айнан ўша жойлардан зарбалар берар эди. Спитаман сўғдий ва бактриялик зодагонлар, ҳамда саклар билан иттифоқликда душманга қарши курашишга ҳаракат қилди. Манбаларнинг маълумот беришича мил. авв. 328 йилнинг охирида Спитаман Ўз ватандошлари хиёнатининг қурбони бўлади. Спитаман тажрибали давлат арбоби ва саркарда бўлиб, у босқинчиларни Она-юртидан ҳайдаб чиқариши учун имконияти бўлган барча тадбирни кўрди, чоралардан унумли фойдаланишга ҳаракат қилди. У моҳир саркарда бўлиб душманнинг кичик хатосидан ҳам унумли фойдаланар ва унинг заиф томонларини

топишга ҳаракат қиларди. Аммо, Искандар ҳарбий куч-қудрати жиҳатдан Спитамадан устун эди.

Спитама ҳалок бўлганидан сўнг асосан тоғ қалъалари қўзғолон ўчоқларига айланади. Ёзма манбаларда эслатилган “Сўғд қояси” (ёки “Аримаз қояси”), “Хориен қояси” шулар жумласидандир.

Македониялик Искандар маҳаллий аҳолини куч билан енгилди. Ниҳоятда оғир эканлигини англаб етганидан сўнг турли йўллар билан уларга яқинлашишга қарор қилди. Маҳаллий халқ вакилларига нисбатан сиёсатини тубдан ўзгартирди. Хусусан, зардуштий қоҳинларига бирмунча эркинликлар бериб ўзи ҳам бу динни қабул қилди. Қўзғолон бошлиқлари Оксиарт, Сисимитр, Хориен кабиларни авф этиб, мол-мулкларини қайтариб берди. Ҳатто, қўзғолонга қатнашганларга мукофотлар тарқата бошлади. Маҳаллий аҳоли билан қариндошлик муносабатларини ўрнатиб Оксиартнинг қизи гўзал Роксанага (Роҳшанак) уйланди. Натижада маҳаллий зодагонларнинг деярли барчаси Искандар ҳокимиятини тан олиб унинг хизматига ўтиб кетдилар. Мил. авв. 327 йилнинг охирида Сўғдиёнадаги қўзғолоннинг сўнгги ўчоқлари ҳам бостирилди.

Юнон-македон босқинчиларига қарши уч йил давомида кураш олиб борар экан, ўрта Осиё халқлари мислсиз жасорат намуналарини кўрсатдилар. Улар юнонлар ўйлаганидек, “варварлар” ва маданиятдан орқада қолган эмас, балки ўз даврининг юксак ҳарбий санъати ва маданиятига эга эканликларини намойиш этдилар. Искандар қўшинлари бутун Шарқ давлатларини ўзларига бўйсундирганларида Сўғдиёна ва Бактриядаги каби қаттиқ қаршиликка учрамаган эдилар. Бу ҳолни Искандар тарихини ёзган кўпгина қадимги давр тарихчилари ҳам эътироф этадилар.

Ўзбекистон ҳудудларида яшаган маҳаллий аҳоли қадимги даврлардан бошлаб босқинчиларга қарши аёвсиз кураш олиб бориб ўз озодлиги ва мустақиллиги йўлида бир тан-бир жон бўлиб ҳаракат қилганлар. Аммо, кучлар нисбати ва ҳарбий техниканинг тенг эмаслиги кўп ҳолларда босқинчилар устунлигини таъминлаган.

“Авесто”. Маданий ҳаёт.

Олиб борилган тадқиқотлар натижаларига қараганда, илк темир даври ўрта Осиёда яшаган халқлар ва қабилалар орасида кенг тарқалган ва асосий дин зардуштийлик эди. Бу диний таълимотнинг асосчиси Заратуштра ва бу диннинг муқаддас китоби “Авесто” ҳақидаги баҳс ва мунозаралар тадқиқотчилар орасида ҳозиргача давом этмоқда.

Заратуштра (ўрта форс тилида “олтин туяли”, “олтин туя етаклаган одам”) тарихий шахс бўлиб Спитама авлодидан келиб чиққан. Заратуштранинг отаси Поурушасп қоҳинлар авлодидан бўлган. Заратуштра туғилган жой ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Унинг туғилган йилини тадқиқотчилар кенг саналар билан (мил. авв. 1500-1000 йиллардан бошлаб, мил. авв. VII-VI асрларгача) боғлайдилар. Сосонийлар даври (III-VII аср)

зардўштийлар анъаналарига эътибор берадиган бўлсак, Заратуштранинг ҳаёти мил. авв. VII-VI асрнинг бошларига тўғри келади. Кўпчилик тадқиқотчилар бу санани тўғри деб ҳисоблайдилар.

Заратуштра туғилган жой ҳамда “Авесто” пайдо бўлган ҳудуд ҳақида ҳам олимлар орасида ягона фикр йўқ. Бир гуруҳ олимлар Заратуштрани ҳозирги Озарбайжон, яна бир гуруҳ қадимги Бактрияда, бошқа гуруҳ олимлар Хоразмда ва Эронда туғилиб фаолият кўрсатган ва “Авесто” ҳам шу ҳудудларда пайдо бўлган деб ҳисоблайдилар.

Заратуштранинг янги таълимоти Ўз ватанида тарафдорларини топмаганлиги сабабли у Ўз юртидан кетишга мажбур бўлган. Заратуштра диний таълимотини биринчи бўлиб қабул қилган тарафдорлар қадимги Бактрия подшоси Кави Виштасп, малика Хутаоса ва уларнинг яқин қариндошларидир. Заратуштра Ўз ғояларида қонли қурбонлик қилишни қатъиян қоралайди. У яна шуни таъкидлайдики, одамзод яшашга ҳақли бўлиб, бу ҳуқуқдан уни маҳрум қилишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ.

Заратуштра Ўз ғояларини тарғиб қила бошлаган давр Ўрта Осиё ва Эрон халқлари тарихида энг муҳим давр эди. Ибтидоий жамоа муносабатлари Ўзгариб, давлатчилик тизими муносабатлари қарор топмоқда эди. Янги дин эса бу Ўзгаришларни Ўзида акс эттириб, туғилаётган синфий жамиятга хизмат қилар эди. У бирлашишга ва кучли марказлашган ҳокимият тузишга, Ўша даврда Ўтроқ деҳқончилик билан шуғулланувчи водий аҳолиси учун “худонинг қамчиси (тиғи)” ҳисобланган кўчманчи халқларга қарши кескин курашга чақирди.

Зардўштийларнинг диний фалсафаси қарама-қарши кучларнинг курашига асосланган. Бу кураш ёруғлик, яхшилик кучлари худоси Ахурамазда, қора ва зулмат кучлари худоси Ахриман Ўртасида бошланиб жамият ва инсонлар орасида давом этган.

Заратуштра таълимотига кўра жамият яхшилик ва ёмонликдан иборат. Шунингдек, бу таълимотга кўра инсонлар ҳаётининг асосий мазмуни доимо хайрли ишлар қилиш, бир-бирига меҳр-оқибатли, хушмуомала бўлиш ва олижаноб фазилатлардан иборат. Зардўштийларда тўрт унсур - олов, ер, сув ва ҳаво муқаддас ҳисобланган ва улар доимо ардоқланиб келинган.

Зардўштийлар Ўлимни дунёда, жамият таракқиётида энг ёвуз нарса деб ҳисоблаганлар. Шунинг учун ҳам улар муқаддас ерга Ўликни кўммаганлар ҳамда Ўзига хос кўмиш маросимларига амал қилганлар. Ўликни (одам, ҳайвон) ерга кўмиш қаттиқ жазоланган. Зардўштийлар Ўликни махсус жойларда сақлаб, ҳайвонлар ва қушлар улар суякларини тозалаганидан сўнг тозаланган суякларни тош, лой ёки оҳаддан ясалган махсус “астадон” (“оссуарий”)ларга дафн этганлар.

Заратуштра дини вақт Ўтиши билан аста-секин, эрон тилига мансуб халқлар Ўртасида тарқалар экан Ўз асосини сақлаган ҳолда бироз Ўзгаради. Ахурамазда ва Ахримандан ташқари “Авесто” бир қатор бошқа худолар - Митра, Хоума, Анахита, Аши ва Зурвон каби улуғ худолар фаолияти ҳақида ҳам ҳикоя қилади.

Зардўштийлик Сосонийлар даврида (мил. III-VII асрлар) узил-кесил расмийлашган. Бу даврда зардўштийлик адабиёти ҳам кенг тарқалди. Дастлабки пайтларда зардўштийлик динининг муқаддас матнлари авлодларга оғзаки етказилган ва Заратуштра Ёлимидан сўнг бир неча аср Ўтгач маълумотлар тўпланиб ягона матн ёзилган. “Авесто” шу тариқа юзага келган. Бир қатор олимлар зардўштийлик ақидаларига таяниб “Авесто”ни илк сосонийлар (III-IV асрлар) даврига боғласаларда, шунга қарамай унинг биринчи таҳрири мил. авв. I асрда бўлиб ўтган деб ҳисобланади. “Авесто” (“Асос”, “Асосий матн”) жумласи ҳам ўша пайтда пайдо бўлади.

Олиб борилган тадқиқотлар натижаларига қараганда, илк темир даври Ўрта Осиё ҳудудларида маданий ҳаёт, миллий урф-одатлар, анъаналарнинг ривожланганлигини кузатишимиз мумкин. Шундай анъаналардан бири Наврўз байрамидир.

Наврўз қадим авлодларимиздан бизгача етиб келган муқаддас урф-одатлардан бўлиб, уни байрам қилиш Ўрта Шарқ ва Ўрта Осиёда қадимдаёқ расм бўлган. Асрлар ўтиши билан Наврўз билан боғлиқ анъаналар халқлар ва элатлар ўртасидаги иқтисодий ва маданий алоқаларнинг ривожланиши замида кенг ёйила бориб, кўп ўлкаларнинг анъанавий миллий байрамга айланди.

Наршахийнинг маълумот беришича, “Наврўз - Янги йил байрамини ўтказиш” анъаналари бошланганига уч минг йилдан ўтган. Инглиз олимаси М.Бойс фикрича, зардўштийларда “олов ҳамда эзгулик ҳомийси Аша Ваҳишта шарафига баҳорий удум - Наврўзни ўтказиш анъанаси пайдо бўлган”. Берунийнинг ёзишича, “Наврўз янги йилнинг биринчи куни бўлиб, унинг форсча номи ҳам шу маънони тақозо этади. Эронликлар ўтмиш замонларда йилларни қабисали ойларга бўлишган. Бу вақт қуёшнинг Саратон буржига кириш пайтига тўғри келар эди. Сўнгра у орқага сурилгач, баҳорда келадиган бўлди. Энди у бутун йил унга хизмат қиладиган бир вақтда, яъни, баҳор ёмғирининг биринчи томчиси тушишидан гуллар очилгунча, дарахтлар гуллашидан мевалари етилгунча, ... Ўсимлик униб чиқа бошлашидан такомиллашгунча давом этган вақтда келади. Шунинг учун Наврўз оламнинг бошланиши ва яратилишига далил қилинган.”

Демак, Наврўз 3-3,5 минг илгари пайдо бўлган бўлиб, асрлар давомида янгича қарашлар ва анъаналар билан бойиб борди. Шу билан бирга унинг таркибида аждодларимининг қадимги мифологик тасаввурлари ва ҳаёт тарзи билан алоқадор маросим ва урф-одатлар ҳам сақланиб қолди.

5-мавзу. Антик давр давлатлари. Буюк ипак йўли, шаклланиши, ривожланиш босқичлари

Салавкийлар, Парфия ва Юнон-Бактрия давлатлари

Македониялик Искандарнинг мил.авв. 334-324 йиллардаги ҳарбий юришлари натижасида Болқон ярим ороли, Эгей денгизи ороллари, Кичик

Осиё, Миср, Олд ва Ўрта Осиё, Ҳинд дарёсининг қуйи оқимигача бўлган ҳудудни қамраб олувчи улкан давлат ташкил топди. Юнон-македонларнинг 330-327 йиллардаги Ўрта Осиёга босқинчилик юришларига қарамасдан Ўша даврда бу ҳудудларнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида муҳим ўзгаришлар бўлиб ўтди. Ўрта Осиёга Эллин (Эллада) маданияти кириб келди. Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятлари йирик эллинистик давлатлар таркибига кириб, бу вилоятларда янги сиёсий-маъмурий тартиб жорий этилди. Бу тартиб Ўрта Осиёда маданий, иқтисодий, товар-пул муносабатларининг ривожига туртки бўлди. Хусусан, бу даврда Ўрта Осиёда дастлабки танга пуллар зарб этилди. Юнон ёзуви кириб келди. Шаҳарсозлик, меъморчилик ва амалий санъатда бирмунча ўзгаришлар бўлиб ўтди.

Аммо, Македониялик Искандар давлати ҳам турли халқлар, элатлар ва қабилаларнинг зўрлаб бирлаштирилган йиғиндисидан иборат бўлиб, фақат кўрkitиш ва қурол кучи орқали идора қилинар эди. Мил.авв. 323 йилда македониялик Искандарнинг Бобилда тўсатдан вафот этиши сиёсий вазиятнинг кескин ўзгаришига сабаб бўлди. Юнон диадохлари (ҳукмдорлар, амалдорлар) Ўртасида ҳокимият учун шафқатсиз кураш бошланди.

Бу пайтда юнонлар ва македонлар Ўрта Осиёда ҳокимиятни бошқарувчи қатламини ташкил этар эдилар. Македониялик Искандар вафотига қадар Бактрия ва Сўғдиёна сатрапи асли македонлардан бўлган Филипп эди. Ундан кейин эса бу ҳудудлар асли Кипр оролидан бўлган юнон Стасанор кўл остига ўтди. Бу пайтда икки диадох-Эвмен ва Антигон Искандар давлатининг асосий ерларини кўлга киритиш учун Ўзаро курашаётган эдилар. Филиппнинг катта кўшинлари билан ёрдам бергани туфайли Антигон Искандар давлатининг катта қисмига ҳукмронлик ўрнатишга муваффақ бўлди. Аммо, унинг бу ҳукмронлиги узокқа чўзилмади.

Мил.авв. 312 йилда Искандарнинг энг ишончли саркардаларидан бири **Салавка** диадохлар билан бўлган курашда устун келиб Бобил, Сузиана, Мидия ва бошқа кўшни вилоятларни босиб олди ва кўп ўтмай Олд Осиё, Эрон ва Ўрта Осиё ҳудудларига ҳам ўз ҳукмронлигини ўрнатди. Аммо, Ҳиндистондаги ҳарбий-сиёсий вазият туфайли бу ҳудудлардаги муваффақият Салавкийлар фойдасига ҳал бўлмади. Мил. авв. IV асрнинг охирларида бу ерда Чандрагупта асос солган кучли Маурья давлати Салавкага қаттиқ қаршилиқ кўрсатганлиги сабабли Салавка сулҳ тузишга мажбур бўлди.

Унинг Ҳиндистондаги мағлубияти салавкийларнинг Ўрта Осиёдаги ноиблари аҳволига сезиларли даражада салбий таъсир кўрсатди. Бу ҳолат бу ерда салавкийларга қарши кураш кучайишига сабаб бўлди. Маҳаллий ўтрок ва кўчманчи аҳолининг кўп сонли қўзғолонлари бу курашлардан далолат беради. Улар салавкийларнинг таянч нуқталари бўлган Марғиёнадаги Александрия ва автидан, Александрия Эсхатани вйрон этадилар. Тадқиқотчиларнинг фикрича, бу курашлар натижасида йирик этник кўчишлар бўлиб ўтган бўлиши мумкин. Хуллас, салавкийлар ҳокимиятни эгаллаган пайтдаёқ уларнинг Ўрта Осиёдаги аҳволи таҳликали эди. Айнан шу

сабабли Ўрта Осиё вилоятлари ерларидан махрум бўлишдан қўрқиб кетган Салавка I Ўз вориси Антиох I бошчилигидаги Шарқий ноиблик (страплик)ларни таъсис этди.

Антиох I вайрон этилган қалъаларни тиклади, йирик ва қалин девор бунёд этди (Марғиёна девори), қўзғолонлари бостирди. У салавкийлар кудратини намойиш этиш мақсадида атроф ўтроқ ва кўчманчи аҳоли устига ҳарбий юришлар уюштирди. Антиох I томонидан ўтказилган бир қанча ҳарбий-сиёсий ва дипломатик тадбирлар туфайли Ўрта Осиёдаги салавкийларга қарши ҳаракатлар бостирилди.

Юнон тарихчиси Помпей Трогнинг ёзишича, “Салавка баъзи бир жойларни музокаралар йўли билан эгаллади, аммо, Бактрия, Парфия, Сўғд ерларида у қаттиқ қаршилиққа учради ва оғир жанглар олиб боришга тўғри келди“. Бу маълумотни қадимги тарихчи Арриан ҳам тасдиқлайди: “Салавка I бактрияликлар, сўғдийлар, парфияликлар ва гирканияликлар билан кўп урушлар олиб боргач, улар ерларига ҳукмронлик қила бошлади”. Ҳозирги тадқиқотчиларнинг фикрича, бу ҳудудларнинг босиб олиниши мил. авв. 306-301 йилларига тўғри келади.

Ўрта Осиёдаги вилоятлар салавкийлар давлати сиёсий тарихида етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Салавка Искандар даврида Спитаманнинг кизи Апамага уйланди. Қариндошчиликни ҳисобга олибми ёки бошқа мақсадни назарда тутибми, Салавка мил. авв. 293 йилда ўғли Антиох I ни Шарқий сатрапларга, жумладан Ўрта Осиё ерларига ҳоким этиб тайинлайди.

Ўзининг узоқ йиллик ҳукмронлиги даврида (мил. авв. 293-261 йй.) Антиох I арбга қилган кўпгина юришлари билан шуҳрат қозонди. У Ўз давлатининг шарқига, жумладан Ўрта Осиё ерларига кам эътибор қаратди. Бу пайтда унинг вилоятларида иқтисодий ўзгариш юз беради. Анча тинч ҳаёт бошланиб қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик, савдо-сотик анчагина ривожланади. Салавкийлар давлати марказидан четда бўлишига қарамасдан, Ўрта Осиё улар давлатининг энг муҳим қисми эди. Ўрта Осиё ҳарбий-стратегик ва иқтисодий аҳамиятга эга бўлиб, салавкийлар бу ҳудуд бўйлаб ўтган савдо йўллари бўйида шаҳарлар ва қишлоқлар курдириб уларда ҳунармандчилик, ўзаро алмашинув ва савдо-сотикни ривожлантирганлари бежиз эмас.

Салавка I Антигон билан ҳокимият учун талашиб, Шарқий ҳудудлар ва Кичик Осиё учун кейинги кураш жараёнидаёқ йўл-йўлакай Ўз ҳокимиятида бошқарув тартибини жорий эта бошлаган эди. У Искандар анъаналарига содиқ қолганлигини кўрсатиш мақсадида сатрапияларни йирик вилоят уюшмалари сифатида сақлаб қолди. Тангашунослик манбалари маълумотларига қараганда Салавка I давлати Аҳмонийлар ва Искандар давлатларига нисбатан анча кичик бўлиб, ҳокимият 27-28 сатрапияларга бўлинган.

Ҳар қайси сатрапияни шоҳ томонидан тайинлаб қўйилган сатрап ёки стратег деб номланувчи шахс бошқарган. Форс сатрапларидан фарқ қилган ҳолда улар ҳам маъмурий, ҳам ҳарбий бошқарувни қўлга олганлар. Сатрап-стратег маъмурий бошқарувда энг яқин одамларидан ўзига ёрдамчи

танлаган. Бу ёрдамчи солиқ йиғувчилар фаолияти, ички ва ташқи савдо, хўжалик ҳаётини назорат қилиб борган.

Тарихий манбаларда салавкийлар сатрап-стратеглари юнонча номда тилга олинади. (Стратоник, Александр, Гиеракс ва б.). Демак, салавкийлар ҳукмдорлари асосан юнонлардан ва айрим ҳолларда эллинишган маҳаллий аҳолидан тайинланган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Ўрта Осиёда юнон ҳокимлари ва улар атрофида тўпланган юнон-зодагонлар билан бирга маҳаллий зодагонлар ҳам ҳокимлик қилар эдилар. Салавкийлар ҳокимияти, Ўрта Осиёдаги ҳарбий манзилгоҳларда (катоикияларда) жойлашган ҳарбий кучларга таянган эди. Аҳолига жабр-зулм қилишда маҳаллий ҳукмрон гуруҳ вакиллари ҳам иштирок этардилар.

Ўз даврида салавкий ҳукмдорлари шаҳарсозлик билан фаол шуғулланганлар ва кейинчалик «Салавкия» деб аталган шаҳар марказларига асос солганлар. Марказ сулола вакиллари билан бирининг номи билан аталган ҳолларда унга полис ҳуқуқи (тўлиқ мустақил бўлмаган) берилган. Бундай шаҳарлар маъмурий назорат остига олинган. Шунингдек, бу шаҳарларда юнон аҳолиси жамланиши лозим эди. Салавкийларнинг шаҳарсозлик фаолияти ҳақида Плиний, Страбон, Аммиан Марцеллин каби антик давр муаллифлари маълумотлар берадилар. Бу маълумотларга кўра, Марғиёна Антиохияси, Скифиядаги Антиохия, Тармат Антиохияси (Термиз бўлиши мумкин), Ойхоним қабилар полис ҳуқуқига эга бўлган. Салавкийлар давлатида шаҳарларга тобе қишлоқлар ўзининг жамоа тузилишини сақлаб қолган бўлиб, уларнинг тобелиги жамоавий хусусиятга эга бўлган ва улар полис ҳудудига киритилмаган.

Салавкийларнинг Ўрта Осиёдаги истилочилик сиёсати ҳақида тўлиқ маълумотлар сақланмаган. Аммо, кўшни вилоятларга оид кўп сонли маълумотлардан хулоса чиқарадиган бўлсак, салавкийларнинг истилочилик сиёсати Ўрта Осиёни ҳам четлаб ўтмаган. Бу сиёсатни амалга ошириш мақсадида кўп сонли юнонлар кўчириб келтирилган. Улар янги бунёд этилган шаҳарлар ҳамда юнон ҳарбий манзилгоҳлари – катоикияларида истиқомат қилганлар. Айрим ҳолларда маҳаллий аҳоли вакиллари ҳам ҳокимият бошқарувида иштирок этганлар.

Салавкийлар даври Бақтрия, Марғиёна, Сўғдиёна ва Парфия ҳудудларида кўп аҳоли шаҳарлар кўп эди. Мараканда, Бақтра, Нисо каби кўплаб қадимги шаҳар харобаларида олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида топилган топилмалар бу ҳудудларда хунармандчилик, савдо-сотик ва хўжалик ишлари ривожланганлигидан далолат беради.

Ўрта Осиёдаги юнонлар билан алоқалар маҳаллий халқлар маданиятининг баъзи томонларини ғарбга тарқатувчи муҳим омиллардан бирига айланди. Айрим тадқиқотчилар тўғри таъкидлаганларидек, эллин маданиятида соф юнон маданий ижоди эмас, балки юнон ва шарқ мамлакатларининг ўзига хос қўшилиши ўз аксини топди. Эллин маданиятининг ривожланишида Ўрта Осиё халқлари ҳам муҳим рол ўйнадилар. Ўрта Осиёнинг катта қисми салавкийлар давлатига қўшиб олинishi ғарб ва шарқ ўртасидаги иқтисодий ва маданий алоқаларнинг

ривожланишига туртки берди. Шу билан бирга маҳаллий маданият, савдосотик, шаҳар ҳаёти, хунармандчилик ва суғориш ишлари изчил ривожланиб борди.

Шундай қилиб, Ўрта Осиёнинг салавкийлар давлати таркибига кирган даври юнон-македон истилоси туфайли вайрон этилган иқтисодий ҳаётни тиклаш, бактрияликлар, сўғдийлар, парвфияликлар ва бошқа Ўрта осие халқларининг салавкийларга қарши курашиш учун бирлашуви даври бўлди.

Мил. авв. III асрнинг 60-50-йилларига келиб Кичик Осиё ва Болқон ярим оролида салавкий ҳукмдорлари Ўртасида ҳокимият учун курашлар авж олди. Натижада салавкийлар давлатининг шарқий сатраплари сиёсий ҳаётида Ўзгаришлар содир бўлди. Мил. авв. 250 йилга келиб дастлаб Парфия, кейин эса Юнон-Бактрия давлатлари салавкийлар давлатидан ажралиб чиқиб Ўзларини мустақил деб эълон қилдилар.

Парфия ҳақидаги дастлабки маълумотлар мил. авв. VII асрга оид Осурия ҳужжатларида учрайди. Мил. авв. VI асрнинг бошларида Парфия кучли Мидия ҳукмронлиги остига тушиб қолади.

Парфия қўшни Бактрия, Марғиёна ва Сўғдиёна каби серҳосил ерларга эга эмас эди. Тадқиқотчиларнинг “Қорақум-Парфия давлатининг бешигидир” деган фикрлари бежиз эмас. Бироқ мамлакат ҳарбий-стратегик аҳамиятга эга бўлган муҳим ҳудудда жойлашган эди. Мидияликларга у скифлар ҳужумидан сакланиши учун зарур бўлса, Кир учун бой Хоразм воҳаларига чиқиш йўлидаги дарвоза вазифасини ўтар эди. Македониялик Искандарнинг Парфияни истило қилишига сабаб шимолдаги кўчманчи қабилаларни итоатда тутиш бўлса, салавкийлар учун Парфияни қўлда саклаш шимолий чегараларнинг хавфсизлигини таъминлаш демак эди.

Мил. авв. 247 йилда Парфияда Аршак бошчилигидаги парнлар қабиласи Нисо шаҳрига ҳужум қилиб уни эгаллайди. Шу йили парнлар Аршакни Ўзларига подшо қилиб сайлайдилар. Тарихий манбаларнинг маълумот беришича Аршак узоқ муддат подшолик қилган ва катта мавқега эга бўлган. Сулола (Аршакийлар) асосчиси Ўзининг ташкилотчилиги, жасурлиги ва моҳир дипломатлиги сабабли қисқа муддат ичида мустақил давлат тузишга эришган. Мил. авв. 235 йилдан бошлаб Парфия подшолари Ўз давлатлари ҳудудларини кенгайтириб бордилар.

Пайдо бўлганлигининг дастлабки Ўн йиллигида Парфия подшолиги Парфиёна ва Аршак I қўшиб олган Гирканиядан иборат эди. Бу пайтда Парфия халқаро сиёсат майдонида унчалик катта аҳамиятга эга бўлмай, ташқи сиёсатини асосан Салавкийлар ва Юнон-Бактриядан мустақил бўлишга қаратган. Мил.авв. 230-228 йиллар Салавка II нинг Парфияни қайта қўшиб олиш учун қилган ҳаракати муваффақиятли чиқмади. Ўзини Ўнглаб ола бошлаган Аршак I қўшин тўплаш, қалъалаларни мустаҳкамлаш, янги шаҳарлар барпо этишга киришди.

Парфия давлатининг улкан империяга айланиб халқаро сиёсат майдонига чиқиши Митридат I ҳукмронлиги билан боғлиқдир. Ўттиз беш йил (мил.авв. 171-137 йй.) ҳукмронлик қилган бу подшо кўплаб ҳарбий юришлар қилди. Унинг ҳукмронлик даврида ғарбга қилинган кўп йиллик

урушлар, ички низолар ва беқарорлик туфайли Салавкийлар давлати заифлаша бошлаган эди. Бундан унумли фойдаланган Митридат I дастлаб Экбатанни, кейин эса Ҳиндистонни босиб олди. Мил.авв. 141 йилда Бобил бўйсундирилди. Шу тариқа Митридат I Парфияни қудратли давлатга айлантириб, Аршакийларнинг кўпгина эркинликларини қайта тиклади.

Мил. авв. II асрнинг ўрталарида юечжилар сак қабилаларини Парфиянинг шарқий чегараларига суриб борган. Саклар билан бўлган жангларда Фраат III ва Артабон II лар ҳалок бўлдилар. Мил. авв. 128 йилда Митридат II тахтга ўтирди. Унинг ҳукмронлик давридан бошлаб Рим ва Парфия кучли рақибларга айланади. Икки кучли салтанатнинг ўзаро муносабатлари Шарқ ва Ҷарбдаги сиёсий жараёнларни белгилаб бера бошлайди. Мил. авв. 88 йилда Митридат II вафот этиб Аршак IX номи билан Готраз тахтга ўтиради. Унинг ҳокимият тепасига келиши мамлакат ичидаги сиёсий инкирозлар даврига тўғри келади. Баъзи давлатлар Парфиядан ажралиб кета бошлайдилар. Умуман, милоднинг III асрига қадар Парфия давлатига Аршакийлар сулоласи ҳукмронлик қилди. Милоднинг 207-222 йилларида Вологез V ҳукмронлиги даврида Парфия давлати иккига бўлиниб кетди (213 й.). Булар Вологез V ҳукмронлигидаги Месопотамия ва Артабон V ҳукмронлигидаги Мидия эди. Айнан шу вақтга келиб форс ерларида янги кучли давлат-сосонийлар давлати вужудга келмоқда эди. Ўзини ўнглаб, оёққа туриб олган бу ёш давлат кўҳна ва улкан Парфия салтанатини ағдариб ташлади.

Парфиянинг давлат бошқаруви учта - аҳмонийлар, эллинистик ва кўчманчи парн қабилалари анъаналарига асосланган эди. Олий ҳокимият подшо кўлида бўлиб, подшолик қилиш ҳуқуқи фақат Аршакийлар уруғига берилган. Подшо ҳузурида иккита қариндошлар кенгаши ҳамда зардўштий қоҳинлари ва сарой зодагонлари кенгаши фаолият кўрсатган. Биринчи кенгаш кўчманчи парн қабилалари анъаналарини акс этириб, давлат бошқарувида катта рол ўйнаган. Муҳим давлат масалаларини ҳал этишда Могустон (Авестода зардўштий қоҳинларининг олий кенгаши маъносида эслатилади) деб номланган кўшма кенгаш ўтказилган. Манбаларда Аршакийлар саройидаги «пахракпат» - сарой кўриқчилари бошлиғи, «аркпат» - қалъа бошлиғи каби унвонлар эслатилади.

Плиний ва Исидор Харакский маълумотларига кўра, Парфия 18 та сатрапликка бўлинган. Аҳмонийлар сатрапияларидан фарқли ўлароқ, Парфия сатрапиялари анча кичик бўлган. Бу маъмурий округларнинг бошқарувчилари сатрап аталиб, подшо томонидан тайинланган. Сатрап фақат подшога бўйсуниб, Ўзининг бошқарув аппаратида эга бўлган.

Эски Нисодан топилган парфия ҳужжатларида сатрап Кофезат, отлик кўшинлар кўмондони Тиридат ва хазинабоп эслатиб ўтилади. Давлат бошқарувида автоном шаҳарларнинг аҳамияти катта бўлган. Бундай шаҳарлар давлатнинг ғарбида асосан, Месопотамияда жойлашган. Исидор Харакский 20 та шундай шаҳар ҳақида маълумот беради. Уларнинг кўпчилиги салавкийлар, айримлари парфияликлар томонидан бошқарилиб,

кўпгина автоном ҳуқуқларга эга бўлган. Уларда юнонлар, семитлар, эронийлар, парфияликлар яшаганлар.

Нисо (Туркменистон) шаҳридан топилган хужжатлар (хумларга битилган) Парфия давлатининг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ҳақида, археологик топилмалар эса Бактрия, Сўғдиёна, Хоразм ва Марғиёна билан Ўзаро иқтисодий ва маданий алоқалар ҳақида маълумотлар беради. Парфия қишлоқ хўжалигида қуллар меҳнатидан кенг фойдаланилган. Помпей Трог маълумотларига кўра, “Парфияда қуллар кўп эди, қулларни озод қилиш давлат томонидан ман қилинган эди. Бутун Парфияда қуллар меҳнатидан суғориш иншоотларини қуриш мақсадида кенг фойдаланилган”. Мамлакатнинг иқтисодий ҳаётида савдо-сотиқ ишлари муҳим аҳамиятга эга бўлган. Парфия давлати беш аср давомида Ҳиндистон, Ўрта Осиё ва Хитойнинг /арб мамлакатлари билан қилган савдо алоқаларида воситачилик қилган.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда **Юнон-Бактрия давлатининг** салавкийлардан ажралиб чиқиши юнон зодагонларининг кўзғолони хусусиятига эга бўлиб, унга Бактрия аҳолиси томонидан қўллаб-қувватланган Диодот бошчилик қилади. Тадқиқотчилар Юнон-Бактрия давлати пайдо бўлган турли саналарни белгилайдилар (мил. авв. 256, 250, 248 ва 246-245 йй.). Бу давлатнинг асоси Бактрия бўлиб, баъзи ҳокимлар даврида (Евтидем, Деметрий, Евкратид) Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий қисми, Амударё ва Сирдарё Ўртасидаги катта ерлар кўшиб олинади.

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича, Юнон-Бактрия мулкларининг чегаралари доимий мустаҳкам бўлмасдан ҳарбий-сиёсий шароитдан келиб чиқиб ўзгариб турган. Мил. авв. III асрнинг охирлари Ўрта Осиёнинг жанубидаги ҳарбий-сиёсий вазият ҳақида Полибий маълумотлар беради. Унинг ёзишича, салавкийлар томонидан Бақтрада қамал қилинган Евтидем (Юнон-Бактрия ҳукмдори) уларнинг ҳукмдори Антиох III га “чегарада кўчманчи қабилалар турганлиги ва улар чегарадан ўтадиган бўлса ҳар иккала томоннинг ҳам аҳволи оғир бўлиши мумкинлигини” билдиради. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Полибий маълумот берган кўчманчилар мил. авв. III асрнинг охирларида Зарафшон дарёсига қадар деярли бутун Сўғдни эгаллаган бўлиб, бу ҳудудлар Юнон-Бактрия мулкларининг вақтинчалик шимолий чегараси бўлиб қолади. Шунингдек, /арбий Ҳисор тоғ тизмалари ҳам шимолий чегаралар бўлган бўлиши мумкин.

Юнон-Бактрия давлатининг гуллаб-яшнаган даври мил. авв. III асрнинг иккинчи ярми ва мил. авв. II асрнинг биринчи ярмига тўғри келади. Жанубий ҳудудлардан бу даврга оид Жондавлаттепа, Далварзин (пастки қатламлар), Ойхоним, Қоробоғтепа, Кампиртепа каби ёдгорликлардан ҳокимлар саройлари, ибодатхоналар, турар-жойлар, меҳнат ва жанговар қуроллар, турли ҳунармандчилик буюмлари ҳамда кўплаб танга пулларнинг топилиши бу ҳудудлардаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётдаги ривожланиш жараёнларидан далолат беради.

Юнон-Бактрия давлати марказлашган давлат бўлиб, ҳокимиятни подшо бошқарар эди. Давлат бир неча вилоятларга бўлинган бўлиб бу вилоят

хокимлари подшога бЎйсунар эдилар. Баъзи тадқиқотчилар СЎғд ва Фарғона ҳам Юнон-Бақтрия таркибига кирган десалар, айримлари бу давлатнинг чегаралари Амударёдан нарига Ўтмаган дейдилар. СЎнги йилларда олиб борилган казишмалар натижасида топилган жуда кўплаб археологик топилмалар Амударёнинг Ўнги ва сЎл қирғоғи аҳолисининг мил.авв. III-II асрлардаги Ўзаро алоқалардан дарак берибгина қолмай, бу ерларни Юнон-Бақтрия давлати таркибига кирганлигидан далолат беради.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда мил. авв. 250-140/130 йиллар давомида Юнон-Бақтрия давлати мустақил давлат сифатида мавжуд бўлиб, бу даврда Диодот, Евтидем, Евкратид, Гелиокл каби подшолар ҳокимиятни бошқарганлар. Мил. авв. II асрнинг иккинчи ярмига келиб кўчманчилар зарбалари остида Юнон-Бақтрия давлати инкирозга учради.

Яқин ва Ўрта Шарқнинг турли давлатлари, жумладан Ўрта Осиё ҳудудларида катта хронологик давр юнон-македон сулолалари сиёсий ҳукмронлиги даври сифатида изоҳланиб фанда бу давр-**эллинизм даври** деб аталади. Эллинизм-(Болқон ярим оролидаги Эллада шаҳри номи билан боғлиқ)бу аниқ тарихий мавжудлик бўлиб, иқтисодий ҳаётда, ижтимоий ва сиёсий тузумда, мафкура ва маданиятда эллин (юнон) ва Шарқ унсурларининг Ўзаро уйғунлашуви ифодасидир.

Қадимги (антик) даврда эллин дунёси Юнонистондан Ҳинд дарёси водийсига бўлган улкан ҳудудни қамраб олган эди. Тадқиқотчилар, эллинлашув даражасига қараб бу ҳудудни учта минтақага бўладилар: 1. Эллада; 2 Кичик Осиё, Сурия ва Миср; 3.Ефрат дарёсининг шарқидаги вилоятлар. Бу ҳудудлар тарихий адабиётларда “Эллинлашган Шарқ” тушунчасида акс этган бўлиб, унинг таркибига Месопотамия, Эрон, Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятлари, Афғонистон, Покистон ва Ҳиндистоннинг Македониялик Искандар босиб олган ҳудудлари кирган.

Македониялик Искандар юришлари натижасида кенг миқёсда бошланган эллинизм маданиятининг кириб келиши Бақтрия, Парфия ва СЎғдиёна шаҳарлари, ҳунармандчилиги ва бадий-амалий санъатига катта таъсир кўрсатди. Ёзма манбалар Искандар номи билан боғлиқ учта шаҳар: Александрия Оксиана (Окс бўйидаги Искандария), Александрия Марғиёна (Марғиёна Искандарияси), Александрия Эсхата (Чеккадаги Искандария) ҳақидаги маълумотлар беради. Улардан ташқари, катойкиялар деб номланган юнон ҳарбийлари манзилгоҳлари ҳам мавжуд эди.

Олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида Ўрта Осиёнинг жанубий ҳудудларидан эллинизм маданияти билан боғлиқ бўлган турар-жойлар, моддий-маънавий маданият буюмлари, танга пулларнинг топилиши бу ҳудудлардаги маҳаллий маданиятга эллин анъаналари (шаҳарсозлик, ҳайкалторошлик, бадий-амалий санъат, алифбо ва бошқалар.) кучли таъсир этганидан далолат беради. Шу билан биргаликда бу топилмалар маҳаллий маданиятдаги ривожланиш қадимги давр (антик) Шарқ ва /арб маданиятининг Ўзаро уйғунлашуви натижасида Ўзига хос маданият даражасига кўтарилишининг ҳам гувоҳидир.

Қанғ, Довон ва Кушон давлатлари.

Тадқиқотчиларнинг фикрига қараганда, Салавкийлар сулоласи билан доимий равишда олиб борилган курашлар натижасида мил.авв. III асрнинг бошларида **Қанғ давлати** пайдо бўлди. Кейинчалик, Юнон-Бақтрия давлати ҳамда кўчманчи қабилалар билан курашлар натижасида Қанғ давлати янада мустақамланди ва айрим манбаларда Ўрта Осиёдаги йирик давлатлардан бири сифатида эслатилади. Бу давлатнинг асосий негизини Сирдарёнинг Ўрта оқимида яшовчи қанғлар ташкил этганлар. Мил. авв. II асрнинг бошларига келиб Қанғ давлатининг ерлари бирмунча кенгайиб шарқда Фарғона водийси (Довон), шимоли-шарқда усун, юечжи қабилалари билан шимоли-ғарбда Сарису дарёси, ғарбда, Сирдарёгача борган. Бу катта ҳудуд Тошкент воҳасини, Талас водийсини ва қисман Чу водийсининг қуйи оқимидаги ерларни Ўз ичига олиб Қанғ давлатининг асосий ерлари ҳисобланган, Мил.авв. II-I асрларда қанғликлар Амударё ва Сирдарё оралиғидаги ерларни ва Хоразмни Ўзларига бўйсундирадилар.

Қадимги манбаларда Қанғ давлат ҳокимияти қай тарзда идора қилинганлиги ҳақида аниқ маълумотлар берилмаган. Катта Хань сулоласи тарихида (мил.авв. 202-мил. 25 йй.) фақат бир марта Қанғуй (Қанғ) подшоси Ўз оқсоқоллари билан маслаҳатлашиб иш тутганлиги эслатиб ўтилади. Тадқиқотлар натижаларидан хулоса чиқарадиган бўлсак, Қанғ давлати кенгашида қабила бошлиқлари, ҳарбий саркардалар фаол иштирок этганлар. Подшо саройи қошидаги кенгашда давлатнинг ички ҳамда ташқи сиёсати ва бошқа барча муҳим масалалар маслаҳат билан ҳал қилинган.

Қанғ давлатига қарашли ерлар бир неча вилоятларга бўлиниб уларнинг ҳар бирини алоҳида ҳоким бошқарган. Вилоят бошлиқлари жобу ёки ёбу (Хитой манбаларида-чжавоу) деб аталган. Қанғ ҳукмдорлари мамлакатни ана шу жобуларга таяниб идора этган. Бу вилоятларнинг кўпчилиги Қанғ давлатининг кучайган даврларида, яъни, мил.авв. II-I асрларда тобе этилган. Хитой манбаларида қанғларга қарашли бешта: Сусйе, Фуму, Юни, Гу, Юечянь вилоятлари эслатиб ўтилади. Тадқиқотчилар уларни қадимги Тошкент, Суғдиёна ва Хоразм ҳудудларида жойлашган деб ҳисоблайдилар.

Манбаларда Қанғ подшоларининг иккита: ёзги ва қишги қароргоҳлари эслатилади. Улар ёзни Ўтрорда (ҳозирги Қозоғистондаги Арис ва Туркистон оралиғида) қишни эса Қанқа (Қанха, ҳозирги Тошкент вилояти Оққўрғон туманида) ўтказганлар. Ўтроқ аҳолидан ташқари Қанғ давлатининг чегараларида бир қанча қабилалар мавжуд бўлиб, улар деҳқончилик билан бир қаторда чорвачилик билан ҳам шуғулланиб келганлар. Улар баҳор ва ёз мавсумларида Ўз чорвалари билан кўчиб, ёзги яйловларда яшаганлар. Қишда эса чорвалари билан Ўз анъанавий қишлов жойларига қайтиб келганлар. Қанғлар подшолари ва беклари йирик чорвадорлар бўлиб, улар иссиқ кунларни яйлов жойларида, ёзги қароргоҳларида ўтказганлар.

Сирдарёнинг Ўрта оқимида яшовчи аҳолининг маълум қисми мил.авв. III-милодий V асрларда Ўтроқ ҳаёт кечирганлар. Археологик тадқиқотлар натижаларига қараганда Ўтрор, Оқтепа, Қоровултепа, Қовунчи, Чоштепа,

МингЎрик харобалари Ўрнида қанғарларнинг қўрғонлари ва кўхна шаҳарлари бўлган. Шаҳар ва кишлоқларда яшовчи Ўтроқ халқлар кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳолига нисбатан юқори турганлар. Тошкент воҳасида яшовчилар асосан деҳқончилик ва боғдорчилик билан шуғулланганлар. Улар арпа, буғдой, тарик, нўхат, шоли ва бошқа донли экинлар етиштирганлар. Мевали дарахтзор ва узумзорлари кўп бўлган. Сирдарёнинг Ўрта оқимида яшовчи қанғарлар асосан, деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланганлар.

Қорамозор, Қурама ва Чотқол тоғларида темирчилик, мисгарлик хунарининг ривожланиши учун керакли маъданлар бўлган. Бу жойлардан жуда кўплаб мис, темир, кумуш ва бошқа металллар олинган. Усталар турли металлларни бир-бирига қўшиб, мустаҳкам қуроллар ясашни ҳам ўзлаштирганлар. Шунингдек, кундалик эҳтиёж буюмлари ишлаб чиқарилиб ички ва ташқи савдо учун турли маҳсулотлар тайёрланган.

Қанғ шаҳарлари қалин ва баланд деворлар билан ўралган. Деворларнинг ташқарисида қалъа атрофи гир айлантирилиб чуқур ва кенг қилиб хандақ қазилган. Шаҳарлар ичида мустаҳкам истехком (арк) ва шахристонларнинг ҳам баланд мудофаа деворлари, бир неча дарвозалари бўлган. Йирик шаҳарлардан ташқари, Тошкент воҳасида юзга яқин аҳоли яшайдиган катта ва кичик қўрғонлар ҳам мавжуд бўлган.

Қанғарларга хос маданият Тошкент воҳасидаги Қовунчитепадан топиб ўрганилган бўлиб, фанда **Қовунчи маданияти** номи билан машҳурдир. Археологик топилмалар маълумотларига қараганда бу маданият асосан Тошкент воҳаси, Сирдарё Ўрта оқими, Етисув ва Шимолий Фарғонада кенг тарқалган. Сирдарёнинг Ўрта оқимида яшовчи халқларнинг Сўғдиёна, Фарғона ва Тяньшань тоғининг шимоли-шарқий қисмида яшовчи халқлар билан яқин алоқада бўлганлиги туфайли Қовунчи маданияти анча тараққий этган.

Милодий V аср Ўрталарига келиб қанғарлар еридаги Ўтроқ ва қисман Ўтроқ аҳоли Ўрта Осиёда янгидан ташкил топган Эфталитлар давлатига тобе бўлдилар.

Мил. авв. I минг йилликнинг сўнгги чорагида Ўрта Осиёнинг шимолий ва шимоли-шарқий ҳудудларида ҳам қадимги (антик) давлатлар ривожланади. Хусусан, мил. авв. II-I асрларга оид Хитой манбалари деҳқончилик ва чорвачилик, айниқса йилқичилик кенг ривожланган **Довон (Да-юнь, Фарғона)** давлати ҳақида маълумотлар беради. Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, Довон давлати маълум сиёсий уюшмани ташкил этган бўлиб, давлатни бошқарувчи ҳукмдор манбаларда “ван” (подшо) унвони билан иш юритгани таъкидланади. Давлат ҳукмдори мамлакатнинг сиёсий ва диний ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлган оқсоқоллар кенгашига таяниб иш кўрган. Оқсоқоллар уруш ва сулҳ тузиш масалаларини ҳал этишда иштирок этганлар, баъзан улар ҳукмдорнинг тақдирини ҳал этганлар.

Манбалар Довон давлатининг пойтахтлари- бош шаҳар Эрши ва иккинчи шаҳар Ючен (давлатнинг шарқида) ҳақида маълумотлар беради. Тадқиқотчилар бош шаҳарни Марҳамат (Андижон вил.) ва иккинчи шаҳарни

Шурабашот (Ўзганд воҳаси Қирғ.) Ўрнида бўлган деб ҳисоблайдилар. Фарғона воҳаси ҳудудларида кўчиб юрган чорвадор ва кўчманчи қабилалар Довон тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлганлар. Бу қабилалар учун Фарғона маданий ва хунармандчилик маркази ҳисобланган.

Мил. авв. II асрдан бошлаб Қашғардан Довонга шимолий йўлдан қарвон йўли ҳаракати бошланади. Бу йўлдан ипак ва бошқа маҳсулотларнинг халқаро транзит савдоси амалга оша бошлайди. Бу пайтга келиб Довон аҳолиси кўпая бошлайди ва кўплаб мустаҳкамланган аҳоли манзилгоҳлари пайдо бўлади. Савдо йўлида Довон муҳим аҳамиятга эга бўла боради. Тадқиқотчилар фикрича, Ясса ва Қорадарё воҳаларида кўпгина қалъалар савдо йўлини қўриқлаш мақсадида барпо этилади.

Мил. авв. 125 йилда Довонга келган машҳур Хитой саёҳатчиси Чжан Цянь Довоннинг қишлоқ ҳўжалиги ҳақида маълумот бериб, шундай ёзади: “Ўтроқ аҳоли ер ҳайдайди, ғалла ва шоли экади, уларда мусаллас навли узум, жуда кўплаб яхши отлар бор”. Бу маълумот қадимги Фарғонада деҳқончилик маданияти юқори даражада ривожланганлигини исботлайди. Хитойликларни айниқса, Ўзлари учун нотаниш бўлган беда ва узум ҳайратга солган. Манбада яна шундай маълумот бор: “Хитой элчиси уруғ келтирди, шунда осмон фарзанди (Хитой императори) унумдор ерга беда ва узум экди”.

Хитой манбалари шунингдек, қадимги Фарғона чорвачилигининг Ўзига хос томони бўлган йилқичиликнинг юқори даражада ривожланганлиги ҳақида ҳам маълумотлар беради. Довон Ўлкаси қадимги (антик) даврда машҳур зотдор отлари билан шуҳрат қозонган эди. Манбалардан маълум бўлишича, уларни етиштириш билан Ўтроқ аҳоли шуғулланган. “Довонда яхши отлар бўлиб улар Эрши шаҳаридадир, отларни яширадилар ва Хань элчисига беришга рози бўлмайдилар”. Довоннинг машҳур “самовий отлари” тасвирлари туширилган қоятош суратлари бизнинг кунларимизгача сақланиб қолган.

Хусусан, Ўшдан 8 км узоқликдаги Айримчатовдаги қоя адирларда 30 та чиройли зотдор отларнинг тасвирлари бор. Худди шунга Ўхшаш тасвирлар Марҳамат яқинидаги Аравон қоясидан, Навқат воҳаси ва Обиширсойдан ҳам топилган. Бу тасвирлар Довон Ўзининг самовий отлари билан қадимдан машҳур бўлганлигини тасдиқлабгина қолмай, фарғоналикларнинг юксак тасвирий санъат соҳиблари бўлганлигидан ҳам далолат беради.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, кўшни давлатлар, хусусан Хитой императорлари Довон отларини ниҳоятда қадрлаганлар. Отлар ва Довоннинг серунум ерлари учун мил. авв. II асрнинг охирларида Хитой ва Довон Ўртасида ҳарбий тўқнашувлар ҳам бўлиб ўтган. Бу тўқнашувларда довонликлар Ўз мустақилликларини сақлаб қолишга муваффақ бўлганлар.

Милоднинг I-II асрларга келиб қадимги Фарғона аҳолисининг Ўтроқ деҳқончилик маданияти юқори даражага кўтарилади. Олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида Фарғона водийсида бу даврга оид кўп сонли аҳоли манзилгоҳлари, қалъалар, қўрғонлар, кўҳна шаҳарлар харобалари аниқланган. Аҳоли манзилгоҳларини водийнинг турли ҳудудларида кенг ёйилиши суғорма деҳқончилик ва ирригация ишларининг

юқори даражада ривожланиши натижаси эди. Давлатнинг сиёсий ва маданий ривожланишида хунармандчилик марказлари бўлган қадимги шаҳарлар айниқса катта аҳамиятга эга бўлди.

Бу даврга оид археологик топилмалар деҳқончиликдан ихтисослашган хунармандчиликнинг ажралиб чиққанлигидан далолат беради. Бу жараён Ўз навбатида хунармандчилик ва тоғ-кон саноатининг (турли маъданлар қазиб олиш) янада ривожланиши учун кенг имкониятлар яратди.

Хунармандчиликнинг ривожланиши ва қадимги йўлларнинг мавжудлиги туфайли Фарғона водийсида Шарқий Туркистон билан олиб борилган ташқи савдо билан бир қаторда, атрофдаги тоғ водийларида яшовчи чорвадорлар билан ҳам Ўзаро алмашинув ривожланади. Антик давр Фарғона ёдгорликларининг айримларида Хитой тангалари (у-ши) учраса ҳам маҳаллий тангалар учрамайди. Бу ҳол натурал хўжалик (маҳсулот айирбошлаш) устунлигидан далолат беради.

Тарихий манбалар Юнон-Бақтрия давлати кўчманчи қабилалар томонидан тор-мор этилганлиги эслатилади. Страбон маълумотларига кўра, Бақтрияни ассийлар, пассианлар, тохарлар, сакаравр қабилалари босиб оладилар. Помпей Трог хабар беришича, “Бақтрия ва Сўғдиёнани скиф қабилалари сарауклар ва ассианлар босиб оладилар”. Тадқиқотчиларнинг фикрича ҳар иккала тарихчи битта қabila ҳақида маълумот берган.

Қадимги Хитой манбалари Бақтрияни юечжи қабилалари босиб олганлиги ҳақида маълумот беради. Мил. авв. II асрнинг иккинчи чорагида (тадқиқотчилар бу санани мил. авв. 172-161 йиллар оралиғида деб белгилайдилар) юечжилар хуннлардан мағлубиятга учраганидан сўнг Ўрта Осиёнинг шимолий худудларида кўчиб юрадилар. Бу қабилалар Хитой манбаларида “Да-юечжи” - “Буюк” ёки “Катта Юечжи” деб эслатилади. Чжан Цзян маълумотларига кўра, юечжилар хунн қабилаларидан мағлубиятга учрагач Ўрта Осиёнинг жанубига томон ҳаракат қилиб, Дахя (Бақтрия)ни босиб оладилар ва Гуйшуй (Амударё)нинг шимолий томонида жойлашадилар. Тўнғич Хан уйи тарихида ҳам юечжилар Гуйшуй дарёсининг шимолий томонида Ўз пойтахтларига асос солганликлари таъкидланади.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, юечжилар мил. авв. 140-130 йиллар оралиғида Бақтрияга бостириб кирганлар. Орадан кўп ўтмай Бақтрияда Катта юечжи давлати ташкил топади. Кичик Хан уйи тарихи маълумотларига кўра, Катта юечжи ҳукмдорлари кўл остида бешта ҳокимлик (Хи-хэу) бор бўлиб, улар Хюми, Шаунми, Гуйшуан, Хисе ва Думилардан иборат эди. Хитой манбаларидан хулоса чиқарган кўпчилик тадқиқотчилар Бақтрия тарихидаги бутун юечжи даврини учта босқичга бўладилар.

1. Мил. авв. 139-125 йиллар-Катта юечжи Дахя вилоятини босиб олади, аммо уларнинг асосий мулклари Амударёдан шимол томонда эди.

2. Мил. авв. 25 йилга қадар-Катта юечжи давлатининг шаклланиши ва кейинги ривожланиши. Давлатнинг пойтахти Амударёдан шимол томонда бўлиб, жанубий чегараси Гибин атрофларида (Кашмир ёки Қандаҳор) эди.

Юечжилар бЎйсундирган худудлар Хисе, Шаунми, Гуйшуан, Хюми, Думи мулкларидан иборат бЎлиб улар хи-хоу (ябғу) томонидан бошқарилган.

3. Мил.авв. 125 йилгача Катта юечжи давлатининг инқирози ва юқорида эслатилган мулкларнинг мустақил бЎлиши. Кушон (Гуйшуан) ябғуси Киоцзюкю (Кужула Кадфиз) қолган тЎртта мулкни бирлаштириб **Кушон давлатига** асос солди.

Кушон давлатининг пайдо бЎлиши ҳақида кЎпроқ Хитой манбалари ва тангашунослик маълумотлари хабар беради. Умуман, Кушонлар салтанатининг пайдо бЎлиши ва ривожланиши узоқ вақт тадқиқотчилар орасида баҳсларга сабаб бЎлган бЎлсада, сЎнгги 20-25 йил ичида бу масалага жуда кЎплаб аниқликлар киритиш имконини берган тадқиқотлар олиб борилди. Айниқса, 1961 йил Лондонда Ўтказилган халқаро симпозиум, 1968 йил Душанбеда ЮНЕСКОнинг конференцияси, 1970 йил Қобулдаги халқаро анжуман Кушон давлати масалаларига бағишланган бЎлиб, ундан кейин ҳам бу масала бЎйича кЎплаб халқаро анжуманлар бЎлиб Ўтди.

Мил. авв. I асрнинг охири-мил. I асрнинг бошларига келиб гуйшуан ҳокими Киоцзюкю барча мулкларни бирлаштириб, Қобулистон ва Қандарҳорни забт этади. Натижада бу даврга келиб Кушон давлати Ўз аҳамиятига кЎра антик давр Хитойдаги Хан давлати, Парфия подшолиги, Рим салтанати билан рақобатлаша оладиган қадимги дунёнинг энг қудратли ва забардаст давлатларидан бири сифатида ташкил топди. Хитой манбаларидаги “Гуйшуан ҳокими Киоцзюкю”, илк кушон даврига оид топилма тангаларда акс эттирилган “Кушон подшоси Кужула Кадфиз”га айнан мос тушади.

Тангашунослик маълумотларига кЎра, Кадфиз I Ўз подшолик сиёсатини давлат ерларини кенгайтириш билан бошлайди. Баъзи бир гуруҳ тангалар борки, уларнинг бир томонида энг сЎнгги Юнон-Бақтрия подшоси Гермей тасвири туширилиб, унинг номи ёзилган, иккинчи томонида эса, Геракл сиймоси ва “Ўз ишончига қатъий кушонлар ёбғуси Кужула Кадфиз” деган сЎзлар бор. Бундай тангалар зарб этлишини олимлар турлича талқин этадилар. Баъзи тадқиқотчиларнинг фикрича, Кадфиз I дастлаб Юнон-Бақтрия подшоси Гермей ҳокимлигини тан олади ва улар биргаликда танга зарб этадилар. Бошқа гуруҳ олимлар фикрига кЎра, Кадфиз I нинг Гермей тангаларига Ўз исмини қЎйиб зарб қилишга сабаб, Гермей тангалари Бақтрияда кенг тарқалган эди.

Тадқиқотлар шуни кЎрсатадики, кейинроқ Кадфиз I Ўз номини “ёбғу”дан “шоҳлар шоҳи” фахрий унвонигача кЎтариб тангалар зарб этади. Яна бир гуруҳ Ўрта Осиёдан (кЎпроқ Тожикистондан) топилган тангаларда “шоҳлар шоҳи, буюк халоскор” деган ёзув кЎпроқ учрайди. КЎпчилик олимларнинг фикрича, бу тангаларни Кадфиз I зарб этган.

Кужула Кадфиздан сЎнг тахтга унинг Ўғли Вима Кадфиз (Кадфиз II) тахтга Ўтиради. Кадфиз II давлатнинг иқтисодий аҳолини мустаҳкамлаш мақсадида пул ислоҳоти Ўтказиб олтин тангалар зарб этади. Шунингдек, Кадфиз II Ҳиндистоннинг бир қисмини Кушон давлатига қЎшиб олади ва Рим салтанати билан алоқалар Ўрнатади.

Кушон подшолари ичида энг машҳури Канишка ҳисобланади. Унинг ҳокимлик даврида Кушонлар салтанати гуллаб-яшнашининг юқори чўққисига кўтарилади. Канишка даврида Панжоб, Кашмир вилоятлари мамлакатга кўшиб олинади. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, давлатнинг пойтахти Далварзиндан (Сурхондарё), Пешовар (Афғонистон) атрофларига кўчирилади. Бу даврда (мил. II аср) мамлакатнинг худуди Шимолий Ҳиндистон, Афғонистон, Ўрта Осиёнинг жануби, Шарқий Туркистондан иборат эди. Сюань Цзяннинг ёзишича, “Канишка подшолик қилган даврда унинг шон-шухрати кўшни мамлакатларга ёйилди. Мамлакатнинг ҳарбий қудрати кўпчиликлари томонидан тан олинди. Хитойнинг ғарб томонидагилар ҳам Канишканинг ҳокимиятини тан олиб, унга Ўз гаровга кўйган одамларини юборар эдилар”.

Археологик тадқиқотларнинг гувоҳлик беришича, Кушонлар даври (хусусан, Канишка ҳукмронлиги даврида) ижтимоий-иқтисодий муносабатлар анчагина ривожланган давр эди. Бу даврга келиб Ўрта Осиёнинг деярли барча ҳудудларида қишлоқ ҳўжалиги яхши ўзлаштириб бўлинган эди. Текисликларда суғорма деҳқончилик билан бирга чорвачилик ҳам кенг ривожланади. Бу даврда шунингдек, Хоразмда, Зарафшонда кўплаб суғориш иншоотлари қурилади. Деҳқончилик қуролларида ҳам ўзгаришлар содир бўлади. Самарқанд яқинидаги Талибарзу ёдгорлигидан II-III асрларга оид ер ҳайдайдиган омоннинг темир учи топилган.

Кушон даврига оид кўплаб очилган кўҳна шаҳарлар бу пайтда шаҳарсозлик маданияти айниқса гуллаб-яшнаганлигидан далолат беради. Бу даврга оид дастлабки очилган кўҳна шаҳарлардан бири **Айртон кўҳна шаҳри** бўлиб, у Амударёнинг Ўнг қирғоғида Термиздан 20 км шарқда жойлашган. Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда Айртон кўҳна шаҳри мил.авв. II асрдан мил. III асрга қадар уч тарихий босқичда ривожланади. Булар: сўнги грек-бактрия даври, юечжи-кушон даври ва кушонлар давларидир. Айртонда олиб борилган узок йиллик (1932 йилда бошланган) тадқиқотлар натижасида Будда ибодатхоналари мажмуалари, қабристон, кўплаб ҳайкаллар ва бактрия ёзуви топилган ва ўрганилган. Айртондан химоя деворлар қолдиқлари аниқланмаган.

Бу даврда **Афросиёб кўҳна шаҳри** тузилишида ҳам ўзгаришлар бўлиб ўтади. Хусусан, милонинг дастлабки асрларида бу кўҳна шаҳар янгитдан девор билан ўраб олинади. Афросиёбдан топилган жуда кўплаб топилмалар ҳам айнан мана шу даврга оиддир. Аммо, ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги ўзгаришлар туфайли 4-5 асрларида кўҳна шаҳар инқирозга учрайди.

Бу даврга оид йирик кўҳна шаҳарлардан бири **Далварзинтепадир**. Кўҳна шаҳар Сурхондарё вилоятининг Шўрчи тумани худудида жойлашган. Умумий майдони 36 гектардан зиёд бўлган бу кўҳна шаҳар узунлиги 2,5 км, қалинлиги 10 метр бўлган химоя девори ва чуқур хандақ билан ўраб олинган. Деворларда ҳарбий мақсадларни кўзлаб махсус миноралар қурилган. Шаҳарнинг марказий қисмида бой шаҳарликларнинг маҳаллари, жанубий қисмида эса ҳунармандлар яшайдиган кулолчилик маҳалласи

жойлашган. Бу ердан топилган кўп сонли топилмалар нафақат маҳаллий усталар томонидан тайёрланган балки, Яқин ва Ўрта Шарқдаги турли вилоятлардан келтирилган буюмлардир. Далварзинтепанинг шаҳар олди қисмида милоднинг I асрида бунёд этилган Будда ибодатхонаси қолдиқлари очилиб ундан диний қарашлар билан боғлиқ бўлган кўп сонли топилмалар топилган. Кўҳна шаҳарнинг марказидан милодий II-III асрларга оид яна бир йирик ибодатхона қолдиқлари очилган. Ушбу ибодатхонадан лой ва гипсдан ишланган Будда, Бодхисатвларнинг йирик ҳайкаллари, ҳукмдор ва унга яқин кишиларнинг ҳайкалчалари топилган. Кўҳна шаҳардан 11 та хумдон очилган бўлиб, улар бу ҳудудда сопол хунармандчилигининг ривожланганидан далолат беради. Узоқ йиллик археологик тадқиқотлар Далварзинтепа ўрнига Кушон давлатининг йирик кўҳна шаҳри (дастлабки пойтахти) жойлашганлигидан далолат беради.

Термиз шаҳридан 26 км шимоли-ғарбда **Зартепа кўҳна** шаҳри жойлашган. Кўҳна шаҳар тўртбурчак шаклда (400x400) бўлиб мустаҳкам ҳимоя деворлари билан ўраб олинган. Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, кўҳна шаҳар мил. авв. II-I асрлардан милодий III-V асрларга қадар мавжуд бўлган. Бу ердан топилган турли топилмалар шаҳар ҳаётининг гуллаб-яшнаганидан далолат беради.

Амударёнинг Ўнг қирғоғи Сурхондарё вилоятининг Шўроб қишлоғи ёнида **Кампиртепа кўҳна шаҳри** жойлашган ва бу ёдгорлик мил. авв. III-милодий III асрларга оиддир. Кўҳна шаҳарнинг умумий майдони 4 гектар бўлиб қалъа ва турар-жой иншоотларидан иборат. Ёдгорлик 5 метр қалинликдаги мустаҳкам ҳимоя девори ва чуқур хандақ билан ўраб олинган. Кўҳна шаҳарнинг шимоли-ғарбий қисмида 0,5 гектар майдондан Ўнта кўмиш маросимига оид иншоотлар (науслар) аниқланиб улардан турлитуман топилмалар топилган.

Амударёнинг Ўнг қирғоғида Термиз шаҳридан 5 км шимоли-ғарбда **Эски Термиз ёдгорлиги** жойлашган. Умумий майдони 500 гектардан иборат бу кўҳна шаҳар мил. авв. IV-III асрларда пайдо бўлади. Мил. авв. III-II асрларда Эски Термиз ҳимоя деворлари билан ўралиб марказида йирик қалъа бунёд этилади. Антик давр манбаларида “Тармит”, “Тармита” номи билан тилга олинган бу кўҳна шаҳар Кушонлар даврига келиб Шимолий Бактриянинг маъмурий ва мафкуравий марказига айланади. Эски Термиз ҳудудларидан шу даврга оид Фаёзтепа, Қоратепа каби йирик Будда ибодатхоналари очиб ўрганилган.

Кушон даври йирик кўҳна шаҳарларидан яна бири **машҳур ёдгорлик Холчаён** ҳисобланади. Ушбу кўҳна шаҳар Сурхондарё вилоятининг Денов шаҳри шимоли-шарқида жойлашган бўлиб мил. авв. IV-III асрлардан мил. VII асрга қадар мавжуд бўлган. Ёдгорликнинг гуллаб-яшнаган даври Кушон даврига тўғри келади. Холчаёндан бу даврга оид йирик сарой иншоотлари, турар-жойлар очилган. Саройнинг айвони ва бош зали деворлари суратлар билан безакланган. Сатҳидан эса “подшо Герай” авлодларига мансуб турли катталиқдаги ҳайкаллар топилган.

Кушон подшолиги руҳонийлар қўлидаги давлат бўлиб, бу давлатда подшо ҳокимиятни бошқариш билан бирга бош қоҳин ҳам ҳисобланган. Подшолик сатрапияларга бўлинган бўлиб, уларнинг бошлиқлари маълум маънода ўзларини мустақил деб ҳисоблаганлар. Кушон подшолиги кулдорлик давлати ҳисоблансада, давлатда қишлоқ жамоаларининг аҳамияти ниҳоятда катта бўлган. Тадқиқотлар натижасида кушонлар даврида хунармандчиликнинг турли соҳалари, ички ва халқаро алоқалар, маданий ҳаёт гуркираб ривожланганлиги аниқланган. Пул муомаласида асосан олтин ва мис тангалардан фойдаланилган. Қишлоқ хўжалигида деҳқончилик сунъий суғоришга асосланган бўлиб, қишлоқ хўжалик экинларининг жуда кўп турлари етиштирилган.

Милодий III асрнинг биринчи ярмида, яъни, Васудева ва Канишка III ҳукмронлиги давларида Кушон подшолиги ҳокимиятида марказдан қочувчи кучлар мавқеи ортиб улар ўзларини тобора мустақил ҳисоблай бошлайдилар. Иккинчи томондан эса, улар Ўртасида Ўзаро курашлар авж ола бошлайди. Ундан ташқари Кушон давлатининг жануби-ғарбий ҳудудларида қудратли Сосонийлар давлати пайдо бўлади. III асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Кушон давлатининг кўпгина ерлари Эрон Сосонийлари қўлига ўтади.

Буюк ипак йўли. Маданий ҳаёт

Айрим тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, Яқин ва Ўрта Шарқдаги турли ўлкалар ва тарихий-маданий вилоятларни боғлаб турувчи маълум маънодаги қарвон йўллари тартиби ҳамда маданий, сиёсий, мафкуравий ва иқтисодий алоқалари илдизи неолит даври (мил. авв. VI-IV минг йилликлар) билан боғланади. Чунки айнан мана шу даврда Ўрта Осиёда илк деҳқончилик маданияти пайдо бўлиб янги ерлар аҳоли томонидан жадаллик билан ўзлаштириб борилади. Бу жараён бронза даврига келиб янада кучаяди.

Бу даврга келиб Ўрта Осиёда кўп сонли қабилалар ва этник гуруҳлар жойлашган бўлиб, Қорақум ва Қизилқум чўлларининг ички ҳудудлари ҳамда Помир ва Олойнинг юқори минтақаларидан ташқари барча ҳудудлар ўзлаштириб бўлинган эди. Бу ҳудудлардаги моддий маданият умумий ҳолатда икки гуруҳга-чорвачилик хўжалиги соҳиблари бўлган Андроново тарихий-маданий жамоалари (шимолий минтақа) ва деҳқончилик хўжалиги юритган Намозгоҳ тарихий маданий жамоаларига (жанубий минтақа) бўлинади. Улар ва уларга қўшни бўлган ҳудудлар Ўртасида турли алоқалар мавжуд эди. Ушбу алоқалар чорвадор ва Ўтроқ деҳқончилик аҳолиси Ўртасида алмашинув-савдо муносабатларининг жадаллашувига имконият яратди. Маълум ҳудудларда тайёрланган маҳсулотлар ёки хом ашёнинг бошқа бир ҳудудлардан топилиши шу жараёндан далолат беради. Мисол учун, Андроново маданиятига хос идишлар Марғиёна, Бақтрия, Сўғдиёна ҳудудларидан топилган бўлса, Хоразмда тайёрланган сопол ва металл буюмлар шимолий ҳудудларда кўплаб учрайди. Замонбобо ва Гужайли

ёдгорликларидан Бадахшон ложувардидан тайёрланган маҳсулотлар топилган.

Юқоридагилардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, қадимги савдо-транзит йўллари бронза давридаёқ пайдо бўлади. Кўпчилик тадқиқотлар бу йўлни “Ложувард йўли” деб атайдилар. Бронза давридаги Ўрта Осиёнинг савдо йўлларида бири Бактрия ва Марғиёнани қадимги Хоразм, Сўғдиёна, Марказий Қозоғистон ва Урал билан боғланган. Мил. авв. III минг йилликда Месопотамияда Бадахшон ложуварди машҳур бўлган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, бронза давридаги яна бир йўл Бадахшондан жануби-шарққа томон Афғонистон орқали Ўрта Осиёнинг қадимги халқларини Месопотамиянинг шаҳарлари-Ур, Урук, Киш, Лагаш ва бошқалар билан боғлаган. Бронза даврининг учинчи йўли Ўрта Осиёнинг жанубидаги Бактрия ва Марғиёнани Ҳиндистондаги Хараппа ва Эрондаги Моҳинжо Даро маданият марказлари билан боғланган. Мил. авв. II минг йилликка келиб Фарғона ва Чоч худудлари ҳам Қадимги Шарқ билан алоқалар ўрнатади. Археологик тадқиқотлар натижаларига кўра бу даврда Месопотамия шаҳарларидан чиққан савдо йўллари Эрон ва Жанубий Туркменистон орқали Бактрия ва Сўғдиёнадан Ўтиб Фарғонага келган. Бу йўлнинг бир тармоғи Фарғонадан ғарбга Қозоғистон чўллари орқали Урал ва Волга бўйига кетган. Яна бир тармоғи эса Фарғонадан шарққа Довон орқали Синцзян, Шимолий Хитойга кетган.

Бронза даври йўлларида катнаган от, эшак ва туя карвонлари орқали қимматбаҳо тошлар, фил суяги, металл ва ундан ишланган буюмлар, тақинчоқлар, баъзи ҳолларда майда чорва ва ғалла ташилган. Турли худудлардан топилган археологик топилмалар шу жараёнлардан далолат беради.

Мил. авв. I минг йилликнинг биринчи ярмига келиб Греция ва Мисрдан Ўрта Осиё ва Ҳиндистонга қадар улкан худудларда ташкил топган Аҳмонийлар давлати кўпгина давлатлар, халқлар ва элатларнинг турли томонлама муносабатларида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу ўринда айниқса, бу даврда пайдо бўлган ва тарихий адабиётларда “Шоҳ йўли” деб аталувчи йўлнинг аҳамиятини ҳам таъкидлаш жоиздир. Бу йўлнинг бир тармоғи мил. авв. VI-IV асрларда Кичик Осиё шаҳарларини ҳамда Ўрта Ер денгизи бўйидаги Эфес, Сарди шаҳарларини Эроннинг марказларидан бири Суза билан боғлаган бўлса, яна бир тармоғи Эрондан Бактрия орқали Сўғдиёна, Тошкент воҳаси ва Қозоғистон худудларидан Ўтиб Олтойгача борган.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, мил. авв. III асрнинг охири- II асрларда халқаро аҳамиятга ва аниқ йўналишга эга бўлган савдо-транзит йўли шакллана бошлайди. Бу йўл XIX асрнинг иккинчи ярмида (1877) немис олими Фердинанд Паул Вильгельм Рихтгофен томонидан дастлабки марта “Ипак йўли” деган ном олди ва кейинчалик бутун дунё тадқиқотчилари томонидан “Буюк ипак йўли” деб эътироф этилди.

Буюк ипак йўлининг қисқача тарихига назар ташлайдиган бўлсак, Хань империясининг У-ди хукмронлиги даврида (мил. авв. 140-86 йй.) мамлакатнинг ғарбий худудларига бўлган қизиқиш кучаяди. Хитойликлар бу

худудларда Ўша даврда анча хавфли бўлган ҳарбий кучлар-хуннлар билан тўқнашадилар. Хуннларга қарши курашда иттифоқчилар топиш ва улар билан ҳарбий иттифоқ тузиш мақсадида император У-ди мил. авв. 138 йилда дипломат, саёҳатчи ва савдогар Чжан Цянни Ўрта Осиёга жўнатади. Чжан Цян бир неча йил хуннлар қўлида асирликда бўлади ва мил. авв. 128-126 йилларда Фарғона (Довон)га келади. Довон ҳукмдорлари билан ҳарбий иттифоқ тузишда муваффақиятсизликка учраган Чжан Цян кўп қийинчиликлардан сўнг юртига етиб келади. Чжан Цян миссияси Хитой учун /арбий ўлкаларга чиқишда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Кейинчалик Хитой императори билан Довон ҳукмдорлари Ўртасида қонли урушлар бўлиб ўтди. Бу урушларга асосий сабаб хитойликларни ҳайратга солган Довон “самовий отлари” эди.

Мил. авв. 111-105 йилларда император У-ди Парфия (Хитой манбаларида Аньси деб эслатилади) подшоларига, Қанғ ҳукмдорларига, кейинроқ эса Бактрия ерларига (Кушонлар) Ўз элчиларини жўнатиб улар билан дипломатик-савдо алоқаларини ўрнатади. Шу тариқа, мил. авв. II-I асрларда Шарқ билан /арбни боғловчи Буюк ипак йўлига асос солинади. Ўз даврида ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлган бу йўлнинг дастлабки тармоғи Хитойдаги Сиань шаҳридан бошланиб, Шарқий Туркистон, Ўрта Осиё, Эрон, Месопотамия орқали Ўрта Ер денгизигача чўзилган.

Хитойнинг Аноси шаҳрига келиб, Ипак йўли бир неча тармоқларга бўлиниб кетган. Хусусан бир тармоқ Аноси-Хами-Қошғар орқали Қўқонга, ундан эса Тошкентга ўтган. Бу ердан Жиззах ва Самарқанд орқали Бухорога келган йўл Урганч орқали Гурьевга, у ердан Оқсарой орқали Қора денгиз бўйларига чиққан. Яна бир тармоқ эса Дунхуан орқали Хўтанга, ундан Лоҳурга ўтиб кетган.

Ундан ташқари, Бухорога келган тармоқ иккига бўлинган. Бу тармоқнинг жанубий йўналиши Бухоро-Қарши-/узур-Кеш-Термиз орқали Нишопурга ўтган ва Ҳирот орқали Ҳиндистонга ўтиб кетган. Нишопурдаги тармоқлардан бири Техрон-Қазвин-Ҳамадон-Боғдод-Палмира йўналиши бўйлаб Ўрта Ер денгизи бўйидаги Тир шаҳригача чўзилган. Умуман олганда Ипак йўлининг жанубий тармоғи ўзган орқали Ўшга ўтиб, Қува-Марғилон-Қўқон орқали Хўжанд, Самарқанд, Бухорога ўтган. Шимолий йўналиши эса Хазар хоқонлиги ва Булғор давлати орқали Киев Руси ва Европа мамлакатларига бориб, бу тармоқ VI асрдан бошлаб ривожлана бошлаган. Ипак йўлининг асосий қарвон йўлларида ташқари ички савдо йўллари ҳам мавжуд эди.

Мил. авв. I минг йилликнинг охири-милодий I минг йилликнинг бошларига келиб Тинч океанидан Атлантика океанига қадар чўзилган улкан географик худуд маданияти юксак ривожланган цивилизацияларнинг ягона тизимига бирлашади. Бу худудда жойлашган давлатлар-Хитойдаги Хань салтанати, Кушон подшолиги, Қанғ давлати, Парфия давлати, Рим салтанатининг чегаралари бир-бирига туташ эди. Ушбу забардаст салтанатлар ва цивилизациялар марказлари инсоният тарихидан биринчи бўлиб “Буюк ипак йўли” деб номланувчи бир йўл билан боғландилар.

Умумий узунлиги 12 минг км бўлиб, Хитойдан Ўрта Ер денгизининг шимолий қирғоқларига қадар чўзилган бу йўл орқали кўпгина халқлар ва элатлар турли томонлама муносабатлар ўрнатдилар. Подшоларнинг Ўзаро элчилар юборишлари, бир-бирларига ҳар хил совғалар инъом этишлари анъанага айланди. Шарқ билан /арб маданиятининг бир-бирига таъсири кучайди. Ўша даврдаги кўплаб маданий ўхшашликлар ҳам шу туфайли юзага келди.

Агар географик харитага эътибор берадиган бўлсак Ўрта Осиёни қадимги цивилизациялар Ўзаро алоқалар тизимининг марказида жойлашганлигини кузатишимиз мумкин. Айнан мана шу географик жойлашув туфайли Ўрта Осиёда муҳим этник жараёнлар (ҳинд-европа, ҳинд-эроний, туркларнинг кўчиши) бўлиб ўтишига, маданиятларнинг Ўзаро таъсир доираси фаоллашувига кенг имкониятлар яратилди. Буюк ипак йўли бўйлаб кенг миқёсдаги савдо-сотик жараёнлари бўлиб ўтди, дипломатик шартномалар ҳамда ҳарбий иттифоқлар тузилди. Осиёнинг ичкарасига ва Узоқ Шарққа ҳарфий ёзув ва дунё динларининг (буддавийлик, христианлик, зардуштийлик, моний, ислом) ёйилишида Ўрта Осиё халқлари улкан ҳисса кўшдилар. Буюк Ипак йўли фақат қарвон йўли бўлибгина қолмасдан, Евросиё халқлари цивилизацияси тарихида ўчмас из қолдирган, унинг ҳар томонлама тараққий этишида улкан омил бўлиб хизмат қилган жараёндир.

1987 йилда ЮНЕСКО БМТнинг бутунжаҳон декадаси доирасида маданий ривожланиш бўйича “Буюк ипак йўли-мулоқот йўли” дастурини қабул қилди. Ушбу дастурда Ўрта Осиё цивилизацияси тарихини ҳар томонлама ва чуқур ўрганишга катта эътибор қаратилди. Ундан ташқари, бу дастурнинг асосий мақсади-Шарқ ва /арб ўртасидаги маданий ва иқтисодий алоқаларни янада чуқурлаштириб мустаҳкамлаш, бу улкан минтақаларда яшаётган кўп сонли халқларнинг Ўзаро муносабатларини янада яхшилашдан иборат эди. 2000 йилга қадар мўлжалланган ушбу дастур асосида кўпгина экспедициялар (“Марко Поло изидан”, 1987, Истамбул-Пекин; “Денгиз” экспедицияси, 23.Х.90й.-23.П.91; Хивада яқунланган “Марказий Осиё республикалари бўйлаб”, 1991; “Кўчманчи маданиятлар йўналиши бўйлаб экспедиция”, июн-август, 1992; “Европа ипак йўли”, 1995, Истамбул-Леон) кўплаб илмий-амалий халқаро анжуманлар (Самарқанд, 1990; Турку, Финландия, 1993; Кипр, 1994; Бухоро, 1996; Боку, 1998) ўтказилди.

Буюк ипак йўлини ўрганиш ва қайта тиклашда Ўзбекистон раҳбарияти ҳам алоҳида эътибор қаратмоқда. Чунончи, республикаимиз ҳудудларида уюштирилган экспедициялар натижасида кўпгина тарихий-маданий обидалар ўрганилди. Қадимги йўллар ва йўналишлар аниқланди, миллий-маънавий бойлигимиз ҳамда анъаналаримиз ўрганилди. Самарқандда Марказий Осиё тадқиқотлари Халқаро Институти очилган бўлиб, унинг асосий йўналишларидан бири Буюк ипак йўли ва унинг бўйларида жойлашган шаҳарларни ўрганишдир.

1997 йилнинг майида Ўзбекистон ҳам Ўз хиссасини қўшган Машҳад-Сарахс, Сарахс-Машҳад темир йўли очилди. Бу билан Ўрта Осиё мамлакатлари Форс қўлтиғига, Европа халқлари эса Ўрта Осиёга темир йўл орқали чиқиш

имкониятига эга бўлдилар. 1998 йил Боку шаҳридаги Буюк ипак йўлини курукликда Европадан Япониягача қайта тиклаш масалаларига бағишланган халқаро анжуман бўлиб ўтди. Европа-Кавказ-Осиёни боғлайдиган ушбу транспорт йўли (ТРАСЕКА) қурилишида Ўзбекистон ҳам иштирок этмоқда ва бу йўл бутун дунё иқтисодиётини юксалтиришига хизмат қилиши шубҳасиздир.

Антик давр Ўрта Осиё тарихида маданий ҳаётнинг турли томонлама тараққий этганлиги билан изоҳланади. Бутун дунё халқлари тарихий-маданий ривожланишида бўлгани каби бу давр Ўрта Осиё жамиятининг ижтимоий ва маънавий ҳаётида диний мафкура катта аҳамиятга эга бўлди.

Бу даврда Ўрта Осиёнинг асосий ҳудудларида зардуштийлик ва буддавийлик динлари устунлик қилишига қарамасдан улар билан бир қатор юнон динлари, монийлик ҳам ёйилган эди. Македониялик Искандар юришлари даври ва унинг ворислари (Салавкийлар, Юнон-Бақтрия) даврида Ўрта Осиё ҳудудларига Эллинизм маданияти кириб келди. Юнон динларининг кенг ёйилиши Юнон-Бақтрия даврига тўғри келса, Будда динининг кенг ёйилиб давлат дини даражасига кўтарилиши Кушонлар даврига тўғри келади. Кушон даври охирларига келиб эса Моний дини ёйилади.

Ўрта Осиёда мил. авв. II-I асрларга келиб юнон-македонлар ҳукмронлиги тугаган бўлишига қарамай эллинизм маданияти моддий ва бадиий маданиятда Ўз аҳамиятини сақлаб қолди. Эллин худолари-Геракл, Гефест, Дионис, Афина кабиларга сиғиниш кучлилигича қолаверади. Бу худолар тасвирлари Кушон подшолари тангалари ва ҳайкалларда Ўз аксини топган. Ундан ташқари, юнон алифбоси асосида ташкил топган бақтрия ёзуви ҳам сақланиб қолди. Кушон даври эллинизм маданиятига оид топилмалар Ўрта Осиёнинг кўпгина ҳудудларидан топиб ўрганилган.

Ўрта Осиё халқларининг қадимги ва илк Ўрта асрлар даври маънавий ҳаётида буддавийлик муҳим аҳамиятга эга бўлди. Дунё халқлари орасида кенг ёйилган бу дин мил. авв. VI асрда Ҳиндистонда пайдо бўлади. Мил. авв. III асрга келиб подшо Ашоки даврида буддавийлик кенг ҳудудларни Ўз ичига олган ҳинд подшолиги Маурьянинг давлат динига айланади. Кейинроқ эса Бақтрия, Сўғдиёна ҳудудларига ёйилади. Айртом, Далварзинтепа, Қоратепа, Фаёзтепа каби ёдгорликлардан топилган топилмалар буддавийлик дастлаб Шимолий Бақтрия ҳудудларига ёйилганидан далолат берса, Хитой ёзма манбалари Ўрта Осиёнинг Парфия, Бақтрия, Сўғд вилоятларида ҳам буддавийлик ёйилганлигини тасдиқлайди.

Антик давр охирларида кенг тарқалган динлардан яна бири Монийлик динидир. Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича, бу диннинг асосчиси ва пайғамбари бўлган Моний милодий 216 йилда Жанубий Бобилда туғилади. Моний эътиқод фаолиятини Ардашер ҳукмронлиги (227-241 йй.) даврида бошлайди. Кейинроқ эса Шопур I даврида Сосонийларнинг марказий шаҳарларидан бири Ктесифон шаҳрида Ўз таълимотини тарғиб қилиш ҳуқуқини олади. Монийлик дини

аҳолининг камбағал ва Ўрта табақаларини кенг жалб этган “ким бой бўлса, Ўша қашшоқ бўлади, садақа сўрайди ва катта ғам-аламни бошидан ўтказди” деган ижтимоий шиорни илгари сурди.

Зўр бериб ташвиқот қилиниши натижасида Монийлик дини ҳали Моний ҳаётлик вақтидаёқ нафақат Эрон, балки, Месопотамия, Кичик Осиё, Рим, Шарққа ва Ўрта Осиё худудларига ёйилди. Монийнинг Ўзи шундай таъкидлар эди: “Менинг диним ҳар бир давлатга ва ҳар қандай тилда тушунарли бўлади ва узок ўлкаларга ёйилади”.

Моний таълимоти Эрондаги хукмрон доиралар ва зардўштийлик қоҳинлар орасида қаттиқ норозиликларга сабаб бўлганлиги тўғрисида подшо Варахрон I даврида (273-276 йй.) Моний зиндонбанд қилиб қатл эттирилади. Унинг тарафдорлари қувғин остига олинганидан сўнг, катта қисми Ўрта Осиё худудларига кўчиб ўтади. Бу ҳақда араб тарихчиси Ан-Надим маълумотлар беради. Кейинроқ Монийлик таълимоти Ўрта Осиёга анча кенг ёйилади. Унинг марказлари Марв, Самарқанд ва Чағаниён эди.

Юқорида эслатиб ўтганимиздек, антик давр ўлкамиз худудларидан кўплаб ибодатхоналар очиб ўрганилган. Асосан қушон даврига оид бўлган бу ибодатхоналар режавий тузилиши жиҳатдан турлича бўлиб, улардаги топилмалар орасида турли катталиқдаги ҳайкаллар кўпчиликини ташкил этади. Ушбу ҳайкал ва ҳайкалчалар турли динларнинг турли-туман худолари, маъбудалари ва сиғинишлари билан боғлиқдир. Бу давр Ўрта Осиё халқларининг маданий ҳаётдаги энг катта ютуқларидан бири мил. авв. VI-II асрларда Оромий ёзуви асосида Хоразм, Парфия, Сўғд кейинроқ эса Қушон (Бактрия) ёзувининг ажралиб чиқишидир.

II. Ўрта асрлар даври

6-мавзу. Эфталитлар, Туркий ҳоқонлик ва араблар истилоси даврида Ўрта Осиё.

Милодий IV-VI асрлар Турон замин тарихи

Бу давр кўчманчи қабилаларнинг кириб келиши, қабилалар иттифоқи (конфедерация)нинг юзага келиши-янги сиёсий кучларнинг пайдо бўлиши билан изоҳланади. Шундай кучлардан бири - Кидорийлар хусусидаги асосий маълумотлар Хитойнинг Бэйши солномасида ҳамда ғарб тарихчиларидан бири Приск Панийский маълумотларида учрайди. Бу маълумотларга кўра Кидорийларнинг юечжилар ҳукмдори Цидоло ёки тадқиқотлар фикрича Кидор (баъзан “Кидара”) IV-асрда хукмронлик қилган.

Япониялик тадқиқотчи К. Еноки брахмий ёзувидаги бир қатор “Кидара Қушон ша” деб ёзилган тангаларни тадқиқ қилган. Бу тахминан 390-430 йилларга мансуб бўлиб, ҳинд тадқиқотчиси А. Биварнинг хулосасига кўра бундай тангалар 2 та ҳоким томонидан бир вақтнинг ўзида зарб этилган.

Енокининг фикрича Кидорийлар Тоҳаристон ва Гандхарни 412-437 йиллар оралиғида Ўз қўлларида бирлаштирганлар.

Кидорийлар масаласи нисбатан анча кам ўрганилган ва тадқиқотлар давом эттирилиши керак бўлган масаладир. Чунки юқоридаги маълумотларни (жумладан Бэйши) кейинчалик бошқа манбалар тилга олмайди. Ҳиндистонга (456 й) кетиб Гупта давлатини босиб олганларидан кейинги кидорийлар тўғрисидаги маълумотлар ҳам деярли йўқ. Фақатгина улар Ҳиндистонда 75 йил ҳукмронлик қилганлари, 477 йил Гандхардан Хитойга элчилар юборганликлари маълум холос. Баъзи тадқиқотчилар уларни Шарқий Туркистондан кириб келган кушонлар қолдиғи деб ҳам тушунтириш беришади. Шунингдек, кидорийларнинг Ўрта Осиёнинг жанубида хионийлар билан бирга иттифоқчилиги ҳамда уларнинг Эронга қарши биргаликдаги ҳаракатлари тўғрисида ҳам турли тахмин ва фикрлар мавжуд.

IV-аср ўрталарида Турон ўлкасига шимолдан кўчманчи хион кабилаларининг ҳужуми бошланади. Тарихда улар хионит ёки хионийлар номи билан танилганлар. Хионийларнинг 353 йил Сўғд устига юриш қилганликлари маълум. Хионийлар ҳукмдори Ўрта ёшлардаги тадбиркор ва ақлли давлат арбоби Грумбат исмли шахс бўлган. 359 йил хионийлар Ўз иттифоқчилик бурчларига кўра Шопур II билан Суриянинг Амида (Умда) шаҳри учун бўлган жангида қатнашишади. Бу жангда Грумбатнинг ўғли ҳалок бўлади.

IV-асрнинг 60-70 йилларда Эрон билан муносабатлар яна кескинлашиб, Эрон шоҳи Шопур II хионийлар билан кураш олиб боради ва икки мартаба енгилади. Бу курашда хионийлар кидорийлар билан иттифоқчиликда бўлган бўлишлари ҳам эҳтимолдан хол эмас. Бу даврда Сирдарё бўйидан Амударёгача чўзилган ҳудуд хионийлар таъсири остида бўлган.

Умуман олганда, хионийлар кидорийлар билан кўпинча иттифоқда ҳаракат қилган бўлишлари керак. Чунки тадқиқотларда уларнинг номи кўпинча биргаликда учрайди. Уларни баъзида эфталитларнинг бир қисми деб ҳам ҳисоблашади. Фикримизча, улардаги Ўзаро фарқланиш этник эмас, фақат сулолавий бўлган. Чунки уларнинг ҳаммаси қон-қардош туркий халқлардан бўлишган.

Эфталитлар тарихи юзасидан маълумотлар, рим, византия, сурия ва арман тарихчилари асарларида ҳамда Хитой солномаларида, паҳлавий матнларида, Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асарида ҳам учрайди.

Ушбу манбаларнинг маълумот беришича, Ўша даврда эфталитлар билан Эрон сосонийлари ўртасида бир неча марта тўқнашувлар бўлиб ўтади. Улар ўртасидаги биринчи тўқнашувлар V-асрнинг 30-йиллардиёқ содир бўлган эди. Арман тарихчиси Вардапетнинг маълумотига кўра V асрнинг 50-йилларига келиб Эфталитлар конфедерацияси ниҳоятда кучайиб кетади. 456 йилдаёқ эфталитлар Ўз элчиларини Хитойга жўнатадилар. Эфталитлар тобора жанубга қараб силжий бошлайдилар ва Ўз навбатида уларнинг Эрон билан муносабатлари кескинлаша боради. Сосонийлар билан хал қилувчи курашлар даври шоҳ Пероз (Феруз) даврига (459-484 йй.) тўғри келади. Тахминан 457 йили Вахшунвор (Ахшунвор) Эфталон бошчилигидаги

эфталитлар Чағониён (Сурхондарё вил. Термиз шаҳридан шимолдаги ерлар), Тоҳаристон, Бадахшонда Ўз ҳокимиятларини Ўрнатадилар.

459 йилда Эрон тахтига Пероз чиқади. Манбаларда Перознинг ҳокимиятга келиши эфталитлар билан боғлиқ равишда баён қилинади. Пероз Эфталитларнинг кучайиб боришини вақтинчалик деб билиб, улар кучидан Эрон тахтига келиш учун фойдаланган бўлиши керак. Аммо, эфталитлар қудрати ошиб тез орада улар сосонийларга ҳам қарши туришларини англаган Пероз эфталитларга қарши жангга киради. Бу тўғрисидаги маълумотлар “Бахман-Яшта”да ҳам, араб тарихчиси ат-Табарийнинг асарларида ҳам учрайди. Пероз (459-484) 3 мартаба эфталитларга қарши юриш қилади.

Биринчи курашдаёқ Пероз мағлубиятга учрайди ва асирга тушади. Византия императори Зенон Ўртага тушиб уни озод қилиб олади. Пероз чегарадаги Талқон (Таликон) шаҳрини эфталитларга топшириш ва Варахран V Баҳромгўр белгилаган Тошминордаги чегарадан Ўтмаслик мажбуриятини олади. Бу мағлубиятдан хулоса чиқариб олмай, у яна 2-мартаба эфталитлар устига юриш бошлайди. Бу курашда ҳам мағлубиятга учрагач Пероз асирга олинади ва 30 хачир кумуш танга тўлаш мажбуриятини олади. Бирок хазинадан 20 та хачирга етгулик маблағ топилади холос. Перознинг ёш ўғли Кубод эфталитлар қўлида гаровга қолдирилади, шундан кейингина Пероз тутқунликдан халос этилади. У эфталитларга 2 йил мобайнида солиқ тўлаб туриш мажбуриятларини ҳам олади.

Приск Панийскийнинг маълумотича, 3-урушга баҳона бўлиб Перознинг эфталитларни алдаши хизмат қилган. Пероз Ўлпоп тўлаб бўлгач, эфталитлар билан муносабатни яхшилашга ҳаракат қилади. У эфталитларга сулҳ тузишни ва Ўзининг тинч мақсадларини намоён этиш мақсадида “Хуннлар ҳукмдорига” Ўз таклифини кафолати сифатида синглисини унга турмушга беришини таклиф этади. Синглиси Ўрнига эса Ўз канизак аёллардан бирини жўнатиб юборади. Иззат-нафси топталган эфталитлар ва сосонийлар Ўртасида 484 йили охириги кураш бошланиб кетади. Бу кураш Марв яқинида сосонийларнинг тугал мағлубияти билан якунланади.

Сосонийлар қудратига эфталитлар томонидан шундай қилиб чек қўйилди. Эроннинг Ўзида шу вақтга келиб ички сиёсий аҳвол кескинлашиб кетган эди. Оғир иқтисодий аҳвол, қулчиликнинг емирилиши, солиқларнинг ўсиши, қуйи табақаларнинг қашшоқланиши, урушдан кейинги хонавайронликлар натижасида бу ҳудудларда норозилик ҳаракатлари бошланиб кетади. Халқ ғалаёнлари диний тус олиб кенг тарқалади.

Маздак Ҳамдадон (470-529) зардўштийликнинг асл ғояларининг ҳаётга тадбиқ қилмоқчи бўлиб, Ўз ҳаракат мафкурасини яратди. Маздак таълимотича, кишилар бу дунёнинг неъматларидан баробар фойдаланишлари лозим, Унинг фикрича, ижтимоий ҳаётга жамоа ҳуқуқларини тиклаш, ер-сув, мол-мулкка баробар эгаллик қилиш ҳамманинг Ўзаро тенглигига эришиш лозим эди. Маздак таълимоти асосида уч “з”лик-”зан”, “зар”, “замин” тенглиги ғояси ётар эди. Маздак тарафдорларининг сони Эронда жуда кўпайиб кетди.

Маздакийлар ҳаракати ниҳоятда кучайиб кетгач Кубодшоҳнинг (488-531) Ўзи у билан ҳисоблашишга мажбур бўлди. Кубод Маздак тарафига Ўтиб уни Эроннинг бош қоҳини этиб тайинлади. Маздак ҳокимиятни Ўз қўлига киритиб олгач, унинг тарафдорлари охир-оқибатда Кубодни 496 йилда тахтдан ағдариб ташлаб зиндонга ташлайдилар. Унинг Ўрнига укаси тахтга чиқади. Кубод зиндондан қочиб, эфталитлар даргоҳидан паноҳ топади. У ёшлигиданоқ эфталитлар ҳузурида Ўсган ва эфталитлар ҳукмдорининг синглисига уйланган эди. Кубод эфталитлардан етарлича ҳарбий ёрдам олиб 499 йили Эронга юриш қилади. Чегарага етган пайтдаёқ укаси буни эшитиб тахтни ташлаб қочади. Кубод шоҳ I яна тахтга Ўтирганидан сўнг аввал махфий, кейинчалик ошқора маздакийликка қарши кураш олиб боради. 529 йилда Маздак қатл этирилиб, унинг тарафдорларига қарши аёвсиз кураш олиб борилади. Кубоднинг Ўғли Хусров I Анушервон (531-579) даврида кенг миқёсли ислоҳотлар Ўтказилиши билан бирга маздакийлар ҳаракатига буткул чек қўйилади.

Эфталитлар эса Ўз қўллари остида Тоҳаристон, Бадахшон, Сўғд, Шарқий Туркистон ва Ўрта Осиёнинг бошқа баъзи ерларини бирлаштирдилар. Хитой муаллифи тили билан айтганда “Конгюст (Хоразм, Сўғд, Шош), Хўтан, Шалэ (Қашқар), Анси (Парфия) ва Ўттизга яқин бошқа (катта)-кичик вилоятлар эфталитлар ҳукмдорига қарам бўлди”. V асрнинг 2-ярмида Гандҳар, кейинчалик шимолий Ҳиндистоннинг баъзи ҳудудларини, Кобул ва Панжоб водийларини ҳам Эфталитлар истило қилдилар. Шимолий Ҳиндистонда аввал Тўрамон, сўнгра унинг Ўғли Меҳиракула эфталитлар давлатини ташкил этдилар.

Кубодшоҳ эфталитлар билан деярли тинч-тотув яшади. У 502-506 йилларда эфталитлар билан иттифоқчиликда Византияга қарши юришларида иштирок этди. Эфталитлар Ўрта Осиё, Шарқий Туркистон, Шимолий Ҳиндистон, Шарқий Эронни бирлаштирган улкан давлатга асос соладилар. Эфталитлар давлати давридаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ер эгаллиги муносабатларнинг шаклланиши билан изоҳланиб, бу даврдаги ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаёт ҳам Ўзига хослиги билан ажралиб туради.

Эфталитлар ҳукмронлиги давридаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт

Илк Ўрта асрлардаги Хитой манбаларида эфталитларнинг кўчманчи қабилалар эканлиги, уларнинг юртида шаҳарлар йўқлиги, Ўзлари Ўтлоқларда яшаганликлари таърифланади. Кейинги давр тарихчилари хусусан, ғарб манбаларида эса бошқача маълумотлар келтирилади. Византиялик муаррих Прокопий Кесарский (VI аср) шундай маълумот беради: “Эфталитлар (салтанати) бир ҳукмдор орқали идора этилиб, Ўз қонуний (адолатли) давлатчиликларига эгадирлар. Ўзаро ва қўшнилар билан (муносабатларда) адолат меъёрини сақлашда византияликлар ва форслардан ҳеч бир қолишмайдилар”.

Демак, эфталитлар даврида ҳам кушонлар давридаги каби салтанат якка хукмдор томонидан бошқарилган. Хитой манбаларига кўра тахт отадан болага қолмай, шу сулоладан ким лойиқ деб топилса ўша тахтга ўтирган. Демак, ана шу номзодлик аниқлаб тақдим этадиган қандайдир бир кенгаш ҳам мавжуд бўлган. Бу кенгаш сулоланинг мўътабар намояндалари ҳамда салтанат арконларидан иборат бўлган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Шунинг учун Шимолий Ҳиндистон, Шарқий Туркистон ҳудудларида ва эҳтимол бошқа баъзи вилоятларда ҳам бошқарув эфталитлар номидан маҳаллий хонадон (сулола) томонидан олиб борилган. Фикримизча, минтақа давлатчилиқ тарихида истифода этиб келинган сатрапиялик бошқаруви, яъни марказий ҳокимият ноиблари орқали идора этиш усули ҳам бу вақтда ўз аҳамиятини йўқотмаган бўлиши керак.

Ҳали кушонлар давридаёқ аҳоли орасида ер ва қўрғонларга эга бўлган аслзодалар ажралиб чиқа бошлаган. Дехқонлар маҳаллий зодагонларга кўпроқ тобе бўла борган. Эфталитлар улкан ҳудудда бошқарувни қўлга киритгач обод деҳқончилик воҳаларга, ривожланган шаҳарларга, савдо йўлларига эга бўладилар. Вақт ўтиши билан улар маҳаллий омилкор аҳоли билан аралашиб кета бошлайдилар.

Эфталитларнинг бир қисми кўчманчи чорвадор бўлса, иккинчи-каттароқ қисми шаҳар ва қишлоқларда яшайдиган ўтроқ аҳоли бўлган. Тоҳаристон ва Сўғдда деҳқончилик ва боғдорчилик ривож топган. Қашқадарё ва Зарафшон водийларида ғалладан ташқари шоли ҳам етиштирилган, Хитой манбаларида қайд этилишича V-VI асрларда Шарқий Туркистон ва Ўрта Осиё ерларида кўплаб ғўза экилар эди. Ўрта Осиё пахта толаси Хитойда ҳам машҳур бўлган. Тоғ ва тоғ олди ерларидаги аҳоли йилқиччилик билан шуғулланган. Фарғона водийсида зотдор армуғонлар кўпайтирилган эди. Янги ер эгалиги муносабатларининг таркиб топа бошлаши билан суғориладиган ер майдонларининг маълум бир қисми мулкдор зодагон табақа вакиллари-”деҳқонлар” қўлида тўплана бошланган эди. Бунинг натижасида қишлоқ жамоасининг эркин қўшчилари маълум даражада задагон деҳқонлар асоратига тушиб, уларга қарам **кадиварларга** айланиб боради.

Обикор ерларнинг бир қисми ибодатхоналар мулки ҳисобланган. Бундай ерлар “**вағнзе**” деб юритилган эди. Яйловларнинг асосий қисми оқсоқол зодагонлар қўлида бўлган. Эфталитлар орасида ижтимоий табақаланиш ҳам кучли бўлган. Улар орасида ер эгалиги муносабатлари шаклланиши билан бир қаторда ибтидоий-жамоа тузуми сарқитлари ҳали сақланиб қолган эди. Хитой солномаларида қайд қилинишича эфталитларда полиандрия (кўп эрлик) ҳам тарқалган эди. Бир неча ака-укада умумий битта хотин бўлиб, аёлнинг бошидаги қалпоғининг бурчаклари сонига кўра ака-укалар нечталигини билиш мумкин эди. Олий табақа вакиллари ичида кўп хотинлилик одати ҳам кенг тарқалган. Энг бой зодагонлар доимий ҳамроҳ

сифатида 20 ва ундан ортиқ дўстларга эга бўлишган. Зодагон вафот этганда, қоида бўйича унинг дўстлари ҳам тириклигича қабрга қўйилган.

Жинойтчилик юзасидан жазо ниҳоятда қаттиқ бўлган. Ўғрилиқ қилган шахс ким бўлишидан қатъий назар боши кесилган. Ўғирланган мол-мулк миқдоридан қатъий назар ўн баробар қилиб ундириб олган. Эфталитлар кучли қўшинга эга бўлишган. Лашкарнинг асосий қисмини суворийлар ташкил этган. Суворийлар асосан гурзи ва қилич билан қуроолланганлар. Хитойликлар уларни моҳир камонбоз деб ҳам таърифлашган. Бу даврда отлик қўшин асосий аҳамият касб этган.

V-VI асрларда деҳқончилик воҳаларида эфталитларнинг ўтроқлашуви кучаяди. Бунинг оқибатида эса обикор ерларга бўлган муҳтожлик ортади. Кичик-кичик суғориш каналлари қазиб чиқарилиб минглаб гектар янги ер майдонлари ўзлаштирилади. Суғориш техникаси такомиллашади, шохариқлар чуқурлашиб, ер-сув ва сершоҳа суғориш тармоқларига айланади. Ҳозирги вақтда ҳам мавжуд бўлган Заҳарик, Бўзсув, Дарғом каналлари V асрда барпо этилган энг йирик суғориш тармоқларидан бўлган.

Шунингдек тоғ олдиларига сув чиқариш учун сув чиқариш асбобларидан кенг фойдаланилган. Янги ўзлаштирилган ерларда зодагон деҳқонларнинг қалин ва катта-катта хом ғиштдан уриб чиқилган ҳамда мустаҳкам асос (фундамент) устига қурилган қўрғонлари, истехкомлари юзага кела бошлаган. Истехкомларнинг тўрт бурчаги баланд миноралар билан мустаҳкамланиб, девору йўллари бир неча қатор камондан ўқ узгич нишон туйнуклари билан таъминланган. Қалин мудофаали қўрғонлар илк ўрта асрнинг ўзига хос меъморчилик намуналаридан бўлиб, Нахшаб воҳасидаги Заҳоки-Морон қалъаси, Бухородаги Шаҳри Вайрон, Хоразмдаги Фир қалъаси шулар қаторидандир. Воҳаларни ташқи душмандан ҳимоя қилиш мақсадида бир неча чақиримлаб узунликдаги қалин деворлар барпо этилган. Самарқанд воҳасидаги 12 та дарвозага эга бўлган “Девори қиёмат”, Бухоро воҳасидаги узунлиги 336 километрли “Кампирак”, Тошкент воҳасидаги “Кампирдевор” истехком деворлари шулар жумласидандир.

Бу давр меъморчилигида қасрлар қурилиши айниқса аҳамиятли бўлган. Қасрлар одатда 2 қаватли, шипи текис, гумбазсимон ва равоқсимон ёпилган бир неча хонадан иборат бўлган. V асрдан сарой, қасрлар қурилишида пахса ва хом ғишт билан бир қаторда пишиқ ғиштлар ҳам ишлатилина бошланган. Сарой ва ибодатхоналар деворлари одатда рангдор тасвирлар билан безатилган. Бундай тасвирий санъат намуналаридан бири Болаликтепа (Сурхондарё) қасри деворларида қайд этилган. Бу нодир тасвирий санъат асарида башанг кийинган аёл ва эркакларнинг зиёфат тасвири туширилган расмлар катта дид ва маҳорат билан ишланган. Шу давр моддий маданият ёлгорлиги сифатида Хоразмдаги Тупроққалъа харобасини ҳам кўрсатиш мумкин. Бу қалъа ўзининг истехком деворига эга бўлиб, қалъа ичидаги тўғри йўналтирилган кўчалар шаҳарни 10 та мавзегга бўлиб турган. Шаҳарнинг шимолий-ғарбий қисмида кўтарма супа устига хом ғиштдан сарой қурилган. Унинг ёнида арк биноси бўлган. Шунингдек 100 га

якин турар жой, хўжалик бинолари, 8 та сарой зали харобалари, қадимги хоразмий ёзувидаги 80 тадан ортиқ ҳужжатлар топилган.

Эфталитлар меъморчилигининг ажойиб намуналаридан бири Бухоро яқинидаги Варахша саройидир. Бу кўрғон улкан квадрат шаклдаги тепа устига қурилган. Деворлари ганч қилиниб, деворий суратлар билан безатилган. Хоналар кенг-кенг бўлиб қалин деворлар билан бир-биридан ажралиб турган.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, VI-VII асрларда бу ерда бухорхудотларнинг қароргоҳи бўлган. Шунингдек Тошкент воҳасидаги Оқтепадан, Жўнариқ яқинидан, Пойкентдан ва бошқа бир қатор жойлардан эфталитлар даври ёдгорликлари топиб тадқиқ қилинган.

Эфталитлар даврида хунармандчилик ҳам ривож топган. Айниқса кулолчилик, шишасозлик, чилангарчилик, бўзчилик, заргарлик, қуролсозлик касб-ҳунарлари равнақ топган. Чочда ясалган ўқ ва ёй “камони чочий” номи билан машҳур бўлган. Катта-кичик шаҳарлар сони кўпайган. Биргина Зарафшон воҳасида Ривдод, Кушония, Хариман, Арқуд, Ромитон, Варахша, Пойканд каби савдо хунармандчилик шаҳарлари мавжуд эди. Айрим маълумотларга кўра Пойканд шаҳри эфталитларнинг пойтахти бўлган (хитойликлар уни Би деб, араблар кейинчалик “Мадинат-ут-тужжор” деб аташган). Пойканд шаҳри айниқса зирҳли пўлат қуроллар ишлаб чиқариш билан ҳам машҳур бўлган. Шунингдек шу даврда рангли ойналар ишлаб чиқариш ҳам кенг тарқалган. Эфталитлар ҳалқаро савдо соҳасида Эрон, Византия, Ҳиндистон, Хитой билан савдо-сотик муносабатларини олиб боришган.

Эфталитлар “Ипак йўли” савдо йўлини назоратда тутишга ҳаракат қилганлар. Ипак йўли савдосида ва умуман савдогарлар ичида сўғдийлар етакчи ўринни эгаллашган эди. Бу пайтда ўрта Осиёдан олтин, кумуш, Бадахшон лаълиси, рангли шиша ва шиша буюмлар, турли хил мевалар, ип-газлама, қоракўл, зотдор тулпорлар олиб чиқилиб савдо қилинарди.

Аввал бошда эфталитлар сосонийлардан бўлган Варахран V ва Перознинг кумуш тангаларидан ўзаро савдо-сотикда фойдаланар эдилар. Кейинчалик эфталитлар Эрон шоҳи Варахран V Баҳромгўр тангаларига тақлид қилган ҳолда кумуш тангалар зарб қилдилар. Бундан ташқари Бухоро, Пойканд, Самарқанд, Хоразмдаги маҳаллий ҳокимлар томонидан чиқарилган чақа тангалар ички савдода кенг муомалада бўлган.

V-VI асрларда диний эътиқод ва тасаввур билан узвий боғлиқ бўлган тасвирий санъат-коропластика-маъбудаларнинг сопол ҳайкалчаларини яшаш ва уларга топиниш кенг ёйилади. Сопол ҳайкалчалар худудларга кўра турлича бўлиб, кийим-кечаклари, юз сиймолари, тақинчоқлари жиҳатидан ҳам бир-биридан фарқланган.

Улкан худуддаги эфталитлар давлати жуда кўп халқларни ўзида бирлаштирганлиги сабабли ундаги диний эътиқодлар ҳам турлича бўлган. Сўғдда зардўштийлик кенг тарқалган бўлса, Тоҳаристон ва Шарқий Туркистонда буддизмга эътиқод қилувчилар кўпчиликини ташкил этган. Шаҳарларда христиан ва яҳудий жамоалари ҳам мавжуд эди. Монийлик ва

Маздак таълимоти тарафдорлари ҳам пайдо бўлаётган эди. Зардўштлар Ноҳид, Митра, Сиёвуш каби маҳаллий маъбудаларга ҳам сиғинганлар. Наврўз куни Бухоро оташпарстларлари Сиёвуш қабри устида хўроз сўйиб қурбонлик қилар эдилар. Жанубда буддизмнинг таъсири кўпроқ бўлган эди.

Чорвадор аҳоли туркийча сўзлашар, туркий тил тобора кўпроқ ёйила бошлаган эди. Ўтроқ аҳолининг катта қисми сўғдий тилида сўзлашар эдилар. Сўғдий тили ва ёзуви Еттисув, Фарғонадан Ўтиб Шарқий Туркистонга қадар етиб боради. Унинг хусусий сўғд-“самарқанд усули” кенг ёйилган эди. Бундан ташқари хоразм, кхароштий, бухоро ёзувлари ҳам мавжуд бўлган. Эфталитлар ёзуви бақтрия ёзуви асосида пайдо бўлган. Сюань Цзаннинг ёзишича у 25 та ҳарфдан иборат бўлиб хат чапдан Ўнгга қараб кўндалангига ёзилган. Бундай ёзув намуналари Зангтепа, Қоратепа, Афросиёб харобаларидан, Кофирқалъадан топилган.

Туркий хоқонлик ҳукмронлиги даврида Ўрта Осиё

Турон давлатчилиги тарихида Туркий хоқонлик давлати даври катта ва муҳим Ўринни эгаллайди. Туркий хоқонлик хусусидаги маълумотлар етарли бўлсада, лекин уларнинг кўпчилиги бир-бирига қарама-қарши ва аниқ маълумотлар бермайди. Биринчи навбатда VII-VIII асрларда тўпланган манбалар анча қимматлидир. Булар эпиграфик ёдгорликлар-Ўрхун-Енисей руний ёзувлари, Хитойнинг “Тан хонадони тарихи” (VII-IX асрлар) тарихий манбаси, VI-аср охирида яшаган византиялик тарихчилар Менандр Протектор, Феофан Византийский, суриялик тарихчи Ионна Эфесскийларнинг тарихий асарларидир. Шунингдек бу тўғрисидаги маълумотлар араб тарихчилари ат-Табарий, Деноварий (IX-X аср) Ўлкамиз фузалоларидан Абу Райҳон Беруний, Наршахий (X аср) ва бошқалар асарларида ҳам учрайди.

“Алпомиш”, “Гўрўғли”, “Манас”, “Дада Қўрқут” каби умумтуркий халқ дostonлари, Ўрта асрлардаги Маҳмуд Қошғарий, Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Ҳожиб ва бошқалар асарларида туркий маданият, адабиёт, тарих тўғрисида турли қимматли маълумотлар келтирилади. 1999 йили Алпомишнинг 1000 йиллиги Республикамизда кенг нишонланиб, Термизда қахрамон Алпомишга маҳобатли ҳайкал ҳам ўрнатилди.

Хитой манбалари, туркийлар “Хун” номи остида эрамизнинг 92 йилида Олтой этакларига келиб ўрнашганлиги ва бу ердаги жужанлардан рухсат олиб улар учун темир қазиб чиқаришни бошлаганликлари ҳақида маълумот беради. Бу уруғ Ашина уруғи номи билан аввал бошда аталиб келинган. Хитойлар Ашин қабиласини “Ту-кю” деб хитойча “Ашина” деб ҳам юритганлар. П. Пельо бу сўзни “Туркют” (яъни туркийлар) деб изоҳлаган. “Турк” атамаси кучли, бақувват деган маънони англатган. Ашина хитойча “бўри” деган маънони англатиб, бўри хитойликларда “шоно”, “гино” деб ҳам юритилган. “А” қўшимчаси эса Хитойда ҳурмат белгиси ҳисобланган. Бошқа бир фикрга кўра, турк сўзи Олтой тоғларига нисбат қилиб олиниб “дубулға” деган маънони берган деб ҳам айтилади. Аввал бир уруғга

берилган “турк” атамаси кейинчалик уларга яқин турган барча қабила-уруғларга ҳам умумий ном сифатида ишлатилиб кетилган.

Ашина уруғидан бўлган Асан (Асян), Шад, Туу (460-545) лар туркий қабилалар иттифоқига асос соладилар. Туунинг Ўғли Бумин (бу туркча номи, хитойча Тумин) Ўзига теле қабиласини бўйсундиради. Эндиликда анча мустақамланган бу қабилалар иттифоқи Ўзлари қарам бўлиб турган жужанлардан халос бўлиш йўлини қидиришади. 545 йил /арбий Вэй императори Вань-ди Ашин уруғи бошлиғи Буминга дўстона муносабат ўрнатиш учун элчи юборади. /арбий Вэй давлатининг асосчилари асли туркий қабилалардан бўлиб (386-558) Хитойнинг шимолида Ўз давлатларини барпо қилиб, бутунлай хитойлашиб кетган эдилар. Туркийлар уларни Тўба ёки Табғач давлати деб юритганлар. Манбаларда берилишича, Бумин Вэй давлати билан иттифоқдош бўлиб, улардан жужанларга қарши курашда ёрдам олиши мумкинлигига умид қилади. Бумин жужан хони Айнағайга унинг қизига уйланмоқлиги тўғрисида совчи юборади. Бу таклиф Бумин томонидан атайлаб низо чиқиши учун қилинган бўлиб, Айнағай Буминга: “Ҳа, темир эритувчим, менга бундай таклифни киритишга қандай журъат этдинг?” деб жавоб беради. Бу ҳолат икки ўртада жанг бошланишига бир баҳона бўлди. Бумин шу жавобдан сўнг курашни бошлаб юборади ва 551 йили Марказий Осиёдаги энг кучли бўлган жужанлар хонини мағлуб этади. Ўша йили Бумин янги давлат-Туркий ҳоконликка (551-744) асос солади.

Бумин Или дарёси бўйида ҳукмдор деб эълон қилиниб, “илихон” деган унвонни олади. Туркийлар ҳукмдори Ўзини ҳокон (туркча-қаған) деб юрита бошлайди. Олтойдаги Ўтукан шаҳри туркий ҳоконликнинг пойтахти қилиб белгиланади. Бумин Ўз укаси Истемига (Истеми-туркча, Сэдимми-хитойча, Синжибу-арабча, Стамби-хаган юнонча) биринчи саркарда, давлатнинг биринчи амалдори унвонига тўғри келувчи “Ябғу” (баходир) унвонини бериб, у билан биргаликда Ўз давлатини кенгайтириш пайига тушди. Истеми кўпроқ ғарбий йўналишга бошчилик қилиб тез орада Шарқий Туркистондаги нушиби, туркаш, дули қабилаларини Ўзига бўйсундиради. 552 йилнинг охирида Бумин ҳокон вафот этди. Шундан сўнг тахтга Дянгу Қора Иссиқ хон ўтиради. У жужанларни қайта бош кўтарганлигига қарши курашиб, натижада уларнинг раҳбари Дин Ўз кўшини билан тор-мор келтирилади. Тез орада Қора Иссиқ хон ҳам вафот этади. Шундан сўнг унинг укаси Муқан хон “Кушу” унвони билан (554-572) тахтга ўтиради. Муқан хон ҳукмронлиги даври Туркий ҳоконликни энг қудратли паллага олиб кирди. 554 йил Муқан Шарққа юриш қилиб Узоқ Шарқ Ўлкаларни Ўзига бўйсундирди ва Тинч океан қирғоқларига чиқади. Шундан сўнг у Ўрхун, Тўғла, Селенга дарёлари бўйларидаги қабилаларни, Енисей дарёси бўйларидаги қирғизларни, Байкал атрофларидаги уйғурларни Ўзига бўйсундиради.

Муқан ҳокон Эфталитлар давлатини тугатиш учун 554 йил Эрон шоҳи Хусрав I Анушервонга элчи жўнатади. Фирдавсийнинг ёзишича, Эфталитлар ҳукмдори Гатифар туркийлар ва Эрон ўртасидаги иттифоқчилик юзага

келмаслиги учун элчиларни йўлда ўлдиради. Фақатгина бир киши ҳокон хузурига етиб боради холос. Эрон иттифоққа рози бўлади. Муқан ҳокон иттифоқчилик ишларини мустаҳкамлаш мақсадида Истеми ябғунинг қизи Асна бекани Хусрав I Анушервонга турмушга беради. 555 йилдаёқ Истеми Орол денгизигача бўлган ерларни эгаллаган эди. Шунини таъкидлаш керакки, бу оддий истило бўлмай балки, янги туркий қабилаларнинг Шарқий Туркистон шимоли ва Ўрта Осиёнинг шарқидаги улкан ерларга келиб ўрнашиши эди. Култегин битигида қайд этилишича “улар (яъни, Истеми ва Муқанхон) Ўз халқларини Темир Қопқагача жойлаштирдилар” (Сўғд ва Бақтрия Ўртасидаги чегарада жойлашган Темир дарвоза, ҳозирги Бойсун тумани ҳудудида).

558 йили туркийлар Урал ва Волга бўйларини забт этиб Шимолий Кавказдаги кўчманчи оварлар билан тўқнашади. Туркийлар эфталитлар ва оварларга қарши курашишда Византия ва Эрон билан дўстона алоқани мустаҳкамлашга ҳаракат қила бошлайди. Вазиятдан фойдаланган Эрон эфталитлардан Тоҳаристон, Чағониён, Кобул атрофидаги ерларни тортиб олди. Оварларга қарши ҳаракатда туркийлар, уларга ёрдам бериб турган Византияни бу йўлдан қайтармоқликка ҳаракат қилишади. Шу мақсадда Туркий ҳоконлик 563 йил Византияга нушиби қабиласи раҳбари Эсхилни элчи қилиб жўнатади.

563 йилдан эфталитларга қарши икки томонлама, шимолдан туркийлар, жанубдан сосонийлар ҳужуми бошланади. Туркийлар Чоч водийсига бостириб кирадилар ва тез орада улар томонидан Самарқанд, Кеш, Нахшаб эгалланади. Эфталитлар Хутталон, Термиз, Балх, Амул, Замм шаҳарларидан ёрдам олиб Бухоро яқинида катта жангга тайёргарлик кўрадилар. Саккиз кунлик шиддатли жангда эфталитлар туркийлардан енгилдилар. Табарийнинг ёзишича, Варс деб юритилган эфталитлар шоҳини Истеми ўлдиради ва бутун бойликларини Ўз қўлига олади. Эфталитлар билан кураш тахминан 563-567 йиллар оралиғида кечади.

Иттифоқчиларнинг ҳар бири тезлик билан ҳаракат қилиб, иложи борича эфталитларнинг ерларини кўпроқ Ўз қўлларига олишга ҳаракат қиладилар. Амударёнинг жанубий соҳилигача бўлган ерлар Эрон, унинг шимолий соҳилларидан Каспийгача бўлган ерлар туркийлар қўлига ўтади. Бирмунча вақт эфталитларнинг қолган қутгани Зарафшон воҳасида яшаб туркийларга солиқ тўлаб туради. Эрон туркийлар қўлига кўпгина муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳудудлар ўтиб қолганлигидан Ўз норозилигини билдиради.

Истеми ябғу Эрон билан муносабатлар кескинлашиб кетса, унинг олдини олиш мақсадида Византия билан яқинлашиш сиёсатини қўлламоқчи бўлади. 568 йил Маниах бошчилигидаги элчилар гуруҳи Византияга жўнаб кетди. Улар Кавказ орқали Константинополга етиб келдилар. Маниах катта тантана билан қабул қилиниб, император Юстин II га совға саломлар ва ҳоконнинг номасини топширди. (Византияликлар бу номани скифлар ёрлиғи деб аташган). Император туркийлар билан ҳарбий-сиёсий, савдо шартномасига келишиб олди. Юстин II жавоб тарзида Земарх

бошчилигидаги элчиларини уларга қўшиб жўнатди. Земарх Олтинтоғ этагидаги ҳоқон Ўрдасида қабул қилинади. Ўзаро суҳбатдан сўнг Византия билан ипак савдоси, Эронга қарши курашиш хусусида келишиб олинди. Кейинчалик бошқа бир қатор элчилар гуруҳи ҳам алмашинди. Гарчи оварлар туфайли Византия билан муносабатлар бир оз ёмонлашсада, лекин Византия ва ҳазарлар туркийларга Эронга қарши ҳаракатларда кўмак бериб турадилар. Эронга Ўзаро муносабатларни кескинлаштирамаслик борасида юборилган икки мартаба элчилар ташрифи Ўз натижасини бермади.

Тинч океани соҳилидан то Қора денгиз соҳилигача чўзилган бу улкан давлат Эронга қарши ҳарбий ҳаракатларни бошлаб юборади. Истеми Хисрав I Ашушервон қўшинларини тор-мор қилиб Эроннинг шимолига бостириб киради. Туркийлар эфталийлар ерларининг Эронга ўтиб қолган ерларини яна Ўз қўлига қайтариб оладилар. Эрон тинчлик сулҳига келишиб ҳар йили 40.000 Византия тилласи тўлаш мажбуриятини олади. Ундан сўнг Эрон билан Византия ўртасида ҳам уруш бошланиб кетиб, сосонийлар давлати жуда ночор аҳволга тушиб қолади.

576 йили Муқан ҳоқон ва Истеми ябғуларни вафотидан сўнг Туркий ҳоқонликнинг таъсири анча заифлаша бошлайди. Эрон саркардаси Баҳром Чубин туркийларнинг Чур Баға ҳоқон қўмондонлигидаги 300.000 кишилиқ қўшинини тор-мор келтиради. Чур Баға жангда ҳалок бўлди. Баҳром Чубин Бухоро яқинидаги Пойкенд шаҳрига бостириб кириб, ҳоқоннинг ўғли Бармуда Тегинни асирга олади ва ҳоқон хазинасини Эрон шоҳига юборади.

Муқан ҳоқон вафотидан (576 й.) сўнг тахтга унинг укаси Арслон Тўба ўтирди. Арслон Тўба қўлида 8 та вилоят жам этилган бўлиб, Ўз вақтида улар Ўзаро бир-бирлари билан чиқиша олмас эдилар. VI асрнинг иккинчи ярмига келиб туркий ҳоқонлари ва шаҳзодалари ўртасида тож-тахт учун гоҳ ошқора гоҳ зимдан кураш кетаётган, иқтисодий таназзул бошланаётган бир пайтда туркий шаҳзода Абруй бошчилигидаги халқ ҳаракати бўлиб ўтди. Абруй ҳаракати тўғрисида тўлиқ маълумотлар сақланиб қолмаган. Хусусан Абдурахмон Муҳаммад Нишопурийнинг (XI аср) “Хазинат-ал-улум” асаридаги бу масалага бағишланган парча Наршахийнинг “Тарихи Бухоро” асарига киритилган. Унинг маълумотига кўра Абруйнинг қароргоҳи Пойкендда бўлиб, у бой зодагонлар ва савдогарлар устидан қаттиқ назорат ўрнатган. Бунга чидай олмаган зодагонлар Туркистон томонга йўл олишган. Абруй атрофида эса қашшоқ деҳқонлар гуруҳлари йиғилиша борган.

Зодагонлар Туркистон томонда Ўз раҳбарлари Ҳамук номига бағишлаб Ҳамукат шаҳрини қурадилар ва туркий ҳоқон Қора Чуридан ёрдам сўрайдилар. Ҳоқон Ўз ўғли Шири-Кишварни исёнчилар устига юбориб, бу ҳаракатни шавқатсиз бостиради. Шири-Кишвар Абруйни тутиб уни қизил асалари тўла қопга тикиб ўлдиришни буюради ва Ўзи Бухоро воҳасининг ноибни бўлиб, қочиб кетган зодагонларни орқага қайтариш чораларини кўрган.

Ўзаро муттасил урушлар, тахт талашишлар мамлакатни парчаланиб кетиш, маънавий-иқтисодий инқироз ҳолатига олиб келди. Қора Чури қариб қолган вақтида тахминан 600-йилларга келиб Ўзини “ҳоқон” деб эълон

қилади. Қора Чурин Бугу ҳоқон (Қахрамон ҳоқон) деган номни олган эди. Ҳоқонликдаги оғир вазиятдан фойдаланган Хитой императори ички низолар келтириб чиқаришга ҳаракат қилди. Туркий саркардаларидан бири Жангар хитойликларга сотилиб, Ўз кишилари билан ҳоқонга суиқасд уюштирди. Лекин мақсадини амалга оширолмай 5 та кишиси билан зўрға Хитой императори хузурига қочиб ўтди. Император Ян Цзянь уни яхши кутиб олиб, ҳоқонликка даъвогар шахс деб эълон қилди.

Ҳоқонлик ичидаги низо-фитналар Жангар кишилари томонидан авж олдирилиб вазият охир оқибатда ҳоқонга қарши аҳоли исёнигача етиб келди. Қора Чурин 603 йилда Тибетга чекинган вақтида Жангар кишилари томонидан ўлдирилди. Жангар ҳоқонликнинг Шарқий қисмини Ўз қўлига олиб, бутунлай Хитойнинг таъсир доирасидаги кишига айланди. Ҳоқонликнинг шарқий қисми Ўз мустақиллигини шу тариқа йўқотди. 582-603 йиллардаги Ўзаро урушлардан сўнг 603 йил ҳоқонлик тўла мустақил 2 қисмга: Шарқий ва /арбий қисмларга ажралди. Етгисув, Чу водийси, Волга, Кубаннинг қуйи қисми, Иртиш, Ишим дарёлари бўйидаги ерлар, Ўрта Осиёнинг кичик ярим мустақил давлатлари /арбий ҳоқонлик таркибига кирар эди.

/арбий ҳоқонликдаги ёзги қароргоҳ Исфижоб яқинидаги Мингбулоқда, кишкиси Суёб шаҳрида эди. Суёбнинг шарқий томонида дулу қабиласининг беш ўқ бўдул иттифоқи, ғарбида эса нушиби қабиласининг беш ўқ эл иттифоқининг ерлари жойлашган эди. /арбий ҳоқонлик ижтимоий-иқтисодий, маданий жиҳатдан Шарқий ҳоқонликдан мутлақо ажралиб турар эди. Шарқий ҳоқонликдаги аҳоли асосан кўчманчи чорвадорлардан иборат бўлса, ғарбий ҳоқонлик аҳолисининг катта қисми эса ўтроқ деҳқончилик, хунармандчилик ва савдо-сотик билан машғул эди. Ер эгаллиги муносабатлари ривожланаётган /арбий ҳоқонликнинг ижтимоий таркиби ҳам, сиёсий бошқаруви ҳам анча-мунча мураккаб эди. Ярим асрлик ҳукмронлик жараёнида туркий аҳолининг бир қисми ўтроқлашади, қолганлари ерли чорвадорлар билан қоришиб кетишади. ўтроқ ҳаётнинг анъанавий маъмурий удумлари таъсирида бошқарув тартиблари аста-секин ўзгариб, туркийларнинг ижтимоий ва сиёсий мавқеи мустақамланиб боради. Туркий аҳоли сиёсий ҳаётда фаол қатнашиб, ўрта Осиё ўша давр сиёсатининг ҳамма жабҳаларида тенг қатнаша бошлайдилар.

Ҳоқон Шегуй вафотидан кейин (618 й.) ҳокимиятга келган Ҳоқон Тўн ябғу (Тўн шох) даврида /арбий ҳоқонлик яна кучаяди. Унинг чегаралари Олтойдан то Ҳинд дарёси бўйигача чўзилиб кетди. Унинг қўлидаги улкан ҳокимиятни бошқарув тартиблари ислоҳ этилди. Маҳаллий сулолалар ҳокимлари билан бевосита боғланиш, уларнинг устидан назоратни кучайтириш мақсадида маҳаллий ҳукмдорларга “ябғу” унвонлари берилади. Улар Ўз вақтида ҳоқоннинг ноибларига айланадилар. Туркийлар “Тудунлар” деб юритилган Ўз вакиллари ярим мустақил ҳокимликларга юбориб, сиёсий назорат ва бож солиғини изга тушириш ишларини амалга оширдилар. Шу билан бирга ҳоқон дипломатик тарзда ҳам иш тутар эди. Масалан у

Самарқанд ҳокими ва Қашғар ҳокимлари билан куда-андачилик ипини боғлаб, улар билан муносабатни яхшилади.

Тўн ябғу ҳокон даврида Ўрта Осиёнинг баъзи бўйсунмас ҳисобланган Ўлкалари (хусусан, Тоҳаристон) ҳам эгалланиб, Сосонийлар Ўрта Осиёнинг жануби ва ҳозирги Афғонистон ерларидан сиқиб чиқарилди. Хитой ва бошқа давлатлар билан алоқалар тикланди. Тўн ябғу ҳокон вафотидан (630 й.) сўнг дулу ва нушиби (дулу қабиласи иттифоқи Еттисувда, нушиби қабиласи иттифоқи ғарбий Жунғорияда эди.) қабилалари Ўртасида ҳокимият учун кураш бошланиб, кетди. Ҳоконлик заифлашиб, бир неча қисмларга бўлиниб кетди. Вазиятдан фойдаланган Хитойнинг Тан империяси кўшинлари 657-659 йилларда Еттисувга бостириб кирдилар. Хитой босқинчиларига қарши озодлик курашлари бошланиб кетди. Фақатгина VII асрнинг охирларига бориб ҳоконлик Ўз мустақиллигини тиклаб, Хитой гумаштаси бўлган Хусрав Бўришодни мамлакатдан қувиб чиқаради ва Тошкент воҳасидан Турфонгача дулу қабилла иттифоқидаги туркашлар ҳукмронлиги ўрнатилади.

Бутун салтанат устидан олий ҳукмронликни ҳокон олиб борган. Бу лавозим меросий бўлган. Хитой манбаларига кўра ота доимо Ўз ўғлига тахтни қолдиравермай, балки ундан каттароқ турган қариндошларини қолдириши лозим бўлган. Бундан ташқари, шундай ҳоллар ҳам бўлганки, тахт соҳибини “уруғ оқсоқоллари” тайинлаган. Хитой манбаларига кўра, туркийлар хонни тахтга ўтказишда махсус маросим ўтказганлар, яъни, амалдорлар бўлажак хонни кигизга ўтказиб, куёш юриши бўйлаб 9 маротаба айлантирганлар, иштирокчилар уларни қутлаб турган. Кейин хонни отга ўтказиб, бўйнига ипак мато боғлаганлар. Кейин ундан сўраганлар: “Сиз неча йил хон бўлмоқчисиз?. У неча йил хон бўлишини айтган, шу муддат тугагандан кейин тахтдан кетган. Ҳокондан кейинги шахс **Ябғу** (баходир) давлатдаги биринчи амалдор (вазир) вазифасида бўлган. (Масалан Истеми ябғу). Аммо ябғу тахтга меросхўрлик қила олмас эди. Тахт меросхўри **тегин** (шаҳзода) деб юритилган. Тегин тахтга даъвогар шахс бўлган. **Шод** унвони туман ва вилоят ҳокимлигидаги шаҳзодаларга берилган. Шаҳзодалар билан қондош бўлмаса, ундай одамга шод унвони берилмаган. Хитой манбаларининг бирида шундай дейилади: “Олий мартабалар орасида энг улуғи Шеху (Жабғу, Ябғу), кейин Дэлэ (Тегин), учинчиси эса Силифа, тўртинчиси Тумаофа, (қолган) кичикрок даражасидаги мансабларда 20 киши банд; уларнинг ҳаммалари мансаблари меросийдир... қўриқчиларни эса Фули (яъни бўри) деб атайдилар”.

Тудун унвони ҳукмдорнинг жойларидаги ноиб (назоратчиси)га берилган. Улар маҳаллий ҳокимлар сиёсатини, бож-солиқ ишларини назорат қилганлар. **Шод** унвонидаги киши ҳукмдорнинг ўнг томонидан жой олган.

Чорвадор туркий аҳолида уруғ-жамоачилик анъаналари ниҳоятда кучли бўлиб, қабилла ва уруғ жамоаларининг негизи катта оилалардан иборат эди. Бундай оилаларда уй қуллари ҳам мавжуд бўлар эди. Қулларнинг кўпайиши билан табақаланиш муносабатлари таркиб топа бошлаган. Лекин қулчилик ижтимоий ҳаётга кенг кириб келмади. Кўпинча жанглarda аёллар қул қилиб олиб кетилар эди. Лекин қул аёллардан оғир ишларда фойдаланилмай, балки

уй-рўзгор ишларида ишлатилинар эди. Кул эркакми, аёлми бари бир, имкон топиши билан қочиб кетаверган. Қочган кул таъқиб қилинмаган. Улар учун ҳеч ким товон тўламаган.

Туркий кўчманчиларнинг асосий қисми камбағал чорвадор ва овчилардан иборат эди. Бундай халқ оммасини **бўдун** ёки **қора бўдун** деб аташган. Мамлакат бўдунлар яшайдиган **элларга** бўлинган. Ҳоконликнинг марказий бошқарув тизими асосан йирик сиёсий-давлат тадбирлари (салтанат осойишталигини сақлаш, давлат ҳудудини кенгайтириш, солиқ тизими, ички ва ташқи савдо, дипломатик муносабатлар ва ҳақозо) билан машғул бўлиб жойлардаги маҳаллий ишларга маълум даражада эркинликка йўлга қўйилган. Шунинг учун ҳам Фарғона, Сўғд, Шош, Тоҳаристон, Хоразм ва бошқа жойларда бошқарув иши асосан маҳаллий сулолалар қўлида бўлган. Хитой манбаларига кўра Сўғдда келиб чиқиши асли юечжилардан бўлмиш Кан сулоласининг мавқеи кучли бўлиб, Сўғд ҳукмдори **ихшид** унвонига, тобе ҳокимликлар ҳам Ўз унвонларига эга бўлганлар. (Масалан, Кеш ҳукмдори **ихрид** унвонига эга бўлган)

Қонунчилик, ижтимоий ҳаётда у ёки бу масалаларни ҳал этиш учун “туркий тузуклари” ёки “Туролари” бўлган. Хитой тарихчиси шундай тузуклардан бири Сўғддаги ибодатхоналардан бирида сақланишини ёзади. Қонунларга кўра, энг оғир гуноҳ қилган одам уруғ-аймоғи билан йўқ қилиб юборилган. Қолган жазолар Ўлим ва турли миқдордаги товон тўлаш усуллари бўлган. (Масалан бировни ўлдирса, бузукчилик қилса, от ўғирласа, Ўлим жазоси, бировнинг мол-мулкини ўғирласа ёки кишига лат етказса товон тўлаган ва ҳақозо).

Дехқонлар мавжуд сув ресурслари ҳамда лалмикор ерлар имкониятларидан фойдаланиб асосан дон экинлари ҳамда, қовун, тарвуз, беда, узумчилик, пахтачилик соҳаларидан юқори ҳосил етиштирганлар. Мевали дарахтлардан боғ-роғлар етиштиришга алоҳида аҳамият берилган, манба тили билан айтганда “мевали дарахтлар савлат тўкиб турган”. Чунончи, ажнабийларни Самарқанднинг “тилла шафтолиси” лол қолдиргани маълум.

Шаҳар аҳолиси асосан ҳунармандчилик ва савдо-сотик билан машғул эди. Дехқончилик ва кончиликдаги тараққиёт кўлами ва сифати Ўзидан кейинги уч тармоқ-ҳунарманчилик, қурилиш, савдо-сотик равнақи учун катта туртки бўлади. Шунинг учун бу вақтда металлсозлик, заргарлик, кулолчилик, дурадгорлик, қуролсозлик, тўқимачилик, шишасозлик, кўнчилик кенг ривож топган. Ҳунармандчилик ривожига туркий аҳоли катта таъсир кўрсатдилар. Чунки уларда қадимдан кўпчилик касб-ҳунарлар жуда ривожланган эди. Туркийлар саррожлик, металл қазиб олиш ва ундан қурол-яроғ ясашда айниқса моҳир эдилар. Туркийлар ясаган қурол-яроғ, зебузийнат буюмлари хилма-хиллиги ва пишиқлиги билан ажралиб турган. Кончилик фаолияти ҳам шу пайтда анча ривожланган. Олтин, темир, кумуш, қўрғошин, мис, маргимуш, тузнинг бир неча хили, қимматбаҳо тошлар, турли маъданлар Сўғд, Шош, Фарғона, Қашғар, Тоҳаристон каби вилоятларда қазиб олишганлиги манбаларда аниқ кўрсатилган.

Туркий ҳоқонлик улкан ҳудуд ичида зарур тинчликни таъминлаганлиги натижасида “Буюк ипак йўли” самарали ишлашда давом этди. Ўлканинг асосий савдо ҳамкорлари Эрон, Хитой, Ҳиндистон ва Византия эди. Бу мамлакатларга тўқимачилик, ипакчилик маҳсулотлари, қимматбаҳо тошлар ва улардан ишланган буюмлар, тақинчоклар, дориворлар, наслдор аргумоқлар, бир неча хил туз, шароб, боғдорчилик маҳсулотлари, қазилма бойлик ва ҳаказолар олиб борилган. Сўғд савдогарларининг айниқса мавқеи кучли бўлган. Шу маънода Хитойлик муаллифнинг куйидаги гувоҳлиги эътиборга сазовордир: “(сўғдиёналик) эркаклар йигирма ёшга тўлишлари билан қўшни мамлакатга ошиқадилар ва (савдо-сотикда) қаерда (қулайлик) ва манфаат бўлса (албатта) у ерга қадам ранжида этадилар”. Ўрта Осиёнинг шу даврдаги Марв, Пойканд, Бухоро, Самарқанд, Чоч, Исфижоб, Суёб каби шаҳарлари савдо-сотикнинг марказлари эди.

Хитой билан савдо муносабатлари айниқса ривожланиб, 627-647 йиллар мобайнида Хитойга 9 маротаба савдо элчилари юборилди. Ўрта Осиёда шу пайтда 15 тага яқин майда давлатлар бўлиб, Бухорода бухорхудотлар, Хоразмда хоразмшоҳлар, Чоч ва Илоқда бўдун ва дехқонлар, Фарғонада ихшидлар ҳукмронлик қилишган. Уларнинг ҳаммаси Туркий ҳоқонликка қарам бўлса-да, амалда ярим мустақил эдилар.

Туркийларнинг дини ҳақида “Вэй-шу” ва “Суй-шу” Хитой йилномаларида қайд этилган. Унда туркийлар дини, одатлари ҳақида шундай маълумотлар бор: 1) ҳоқон қароргоҳига Шарқ томонидан киритилган, бу билан кун чиқиш тарафга ҳурмат маъноси ифодаланган, айти пайтда қуёшга сиғинишни ҳам билдирган. 2) ҳар йили ҳоқон Ўз амалдорлари билан махсус ғорга бориб, ота-боболари руҳига қурбонлик келтирган. 3) ҳар 5-маротаба ой чиқишида ва Ўша ойнинг Ўртасида ҳоқон яқинларини йиғиб, дарё бўйига борган, осмон руҳи (тангри)га қурбонлик келтирганлар. Қабилалар Ўртасида ҳам турли худоларга эътиқод қилиш бўлган. Тангри (осмон руҳи) барча қабилалар учун ягона асосий худо бўлган. Унга доимий қурбонликлар келтирганлар. Улар руҳ абадийлиги, нариги дунё борлигига ишонганлар. Бирор киши қазо қилса унинг ёнига бошқа кишилар, буюмларни ҳам қўшиб кўмганлар. Масалан, 576 йил Истеми-ябғу вафот этганида у билан бирга 4 та ҳарбий асир ўлдирилиб кўмилган. Муқанхон вафот этганида унга охиратда хизмат қилиш учун 20.000 киши ўлдирилиб, бирга кўмилган. Қиёмат кунини туркийлар “Қолдирилган кун” деб атаганлар. Туркийлар қабр тошлари, яъни битигтошлар ёнига одамларнинг тош ҳайкалчаларини қўйишган. Улар “балбаллар” дейилган. Бу балбаллар ўлган одамнинг руҳига бағишланган ёдгорликдир. Шаманизм Ўша даврда туркийларнинг асосий дини бўлиб, кейинчалик улар ичида буддизм, христианлик ва бошқа динлар ҳам тарқалган. Тош битигларда ўлган одамга мадҳиядан ташқари, кўплаб тарихий ҳодиса ва воқеалар ҳам битилган. Бундай битиглар ичида энг маълумлари Кул тигин битигтоши, Билга ҳоқон битигтоши, Тўнюкук битигтоши ва бошқалар машҳурдир. Булар биргаликда Ўрхун-Енисей ёзувлари деб аталади. Шунингдек қоғозга ёзилиб, Хитойдан топилган 104

сатрлик “Таъбирнома” асарида ҳам туркийлар ҳаётининг саҳифалари ёритилган.

Ислом дини. Ўрта Осиёга араб босқинининг дастлабки даври. Қутайба юришлари

Жаҳон тарихида улкан из қолдирган давлатлардан бири-бу Араб халифалигидир. Араб халифалиги даври Ўрта Осиё, Эрон, Афғонистон, Яқин ва Ўрта Шарқ, шимолий Ҳиндистон, Пиренея ярим ороли ва шимолий Африка халқларининг ижтимоий, иқтисодий, маданий тараққиётида Ўзига хос юксалиш даврини белгилаб берди. Араб истилочилари хусусида шубҳасиз энг асосий маълумотларни араб, мусулмон муаллифлари бериб Ўтганлар. Шу хусусда, жумладан, ал-Балазурийнинг “Футуҳ ал булдон” (Мамлакатларнинг фатҳ этилиши), ат-Табарийнинг “Тарихи расули ва мулук” (Пайғамбарлар ва подшолар тарихи) асарлари алоҳида аҳамият касб этади.

Ислом динининг ватани Арабистон ярим оролидир. Араблар семит қабилалари гуруҳига мансуб бўлиб, асосан кўчманчи, чорвачилик билан ҳаёт кечирган. Кўчманчилар **бадавийлар** деб юритилган. Воҳалардаги аҳоли деҳқончилик билан шуғулланган. Денгиз бўйлари, воҳаларда, шаҳарлар қад ростлаган бўлиб, уларда асосан савдо-сотик ва хунармандчилик билан кун кўрадиган аҳоли яшар эди.

VI асрнинг иккинчи ярми, VII асрнинг биринчи ярмидаги араб ижтимоий ҳаёти жуда мураккаб ва ранг-баранг эди. Унда уруғ-аймоқчилик муносабатлари эндигина куртак очиб келаётган феодал муносабатлар билан чатишиб кетган эди. Асосий савдо йўлларининг бу ҳудуддан Ўтишидан араб зодагон-савдо аҳли жуда манфаатдор эди. Лекин мамлакатда бу пайтда сиёсий парокандалик ҳукм сураб эди. Ўзаро қабилавий урушлар натижасида деҳқончилик ва савдо-сотик ишларига катта зарар етказилар, хонавайронлик авж олган эди. Бу ҳолат араб аслзода гуруҳлари, зодагонлари манфаатига зид бўлиб, мамлакат иқтисодий йўналишида юқоридаги салбий ҳолатлар катта зарар етказар эди. Юқоридаги вазият ҳам турли табақа, тоифа кишиларининг Ўзаро ҳамжиҳатликка ягона, кучли давлат атрофига бирлашишга чақирар эди. Аҳоли ичида кўп худолик-бутпарастлик урф эди (хусусан Каъбада 360 та бут бўлиб, уларнинг энг йириклари Ҳубал ва Лут бўлган).

Шундай вазиятда Ислом тўғри ва ҳақ йўлни кўрсатувчи дин сифатида юзага келди. Ислом-бу Аллоҳ ягона деб эътироф этиб, унга бўйсунмоқлик ва бутун қалби билан унга ихлос қилмоқлик ва Аллоҳ буюрган диний эътиқодга иймон келтирмоқлик демакдир. Ислом “итоат”, “бўйсунуш” маъноларини билдиради. Бу диннинг асосчиси Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) (570-632) маккалик Абдуллоҳнинг ўғли бўлган. Унинг бобоси Абумуталлиб қурайш қабиласининг бошлиғи бўлган.

Муҳаммад пайғамбарнинг таълимотига эргашганларни “муслим”, яъни “итоаткорлар” деб юритганлар. Ўз пайғамбарлик фаолиятини Муҳаммад Маккада бошлаган. Макка Арабистон ярим оролининг ғарбий қисмидаги

Ҳижоз вилоятида жойлашган шаҳар бўлиб, бу ерда Каъба жойлашган эди. Диний таълимотга кўра Каъбани Одам Ато барпо қилган бўлиб, уни Иброҳим пайғамбар Ўз Ўғли Исмоил билан бирга қайта қурган ва биринчи Ҳаж сафарини уюштирган. Каъбанинг ичида муқаддас тош “Ҳажар-ул-асвод” ўрнатилган. Ҳар йили бу муқаддас жойга миллионлаб мусулмонлар зиёратга келадилар.

Муҳаммад пайғамбар муслим (мусулмон)ларнинг ягона Аллоҳ олдида тенг эканликларини, Яратганнинг Ўзи ризқ-рўз улашишини, жамиятдаги адолатсизликка қарши жазо муқаррар ва ҳар бир киши бу дунёдаги ишларига кўра тақдирланиши, инсон Яратган, ёлғиз Аллоҳгагина эътиқод қилишини тарғиб қилади. Бу таълимот аҳолининг барча қатламлари манфаатларига мос бўлиб, тез орада биринчи навбатда шаҳар аҳли ичида тарқала бошлайди. Лекин янги дин тарафдорларининг аҳволи уларнинг эътиқодларига кўра оғирлашиб боргандан сўнг бир қисм мусулмон аҳоли Ҳабашистонга, баъзилари шимолга қараб кетишга мажбур бўлдилар. Муҳаммад ҳам Ўзига қарши турган қурайш қабиласи аъзоларининг таъқиби кучайиб кетган 622 йил 16 июлда (баъзи адабиётларда 15 июл дейилади) Ўзининг энг яқин дўсти ва сафдоши Абу Бакр билан Маккадан Мадинага кўчишга мажбур бўлади. Бу араб тилида “ҳижрат” деб аталиб, шу кундан бошлаб мусулмон оламида қабул қилинган ҳижрий йил бошланади. (Ҳижрий йил ҳисоби 2 хил бўлади: ҳижрий-қамарий, яъни ой ҳисоби бўйича ва ҳижрий-шамсий, қуёш ҳисоби бўйича).

Мадинада Муҳаммад Ўз таълимотини давом эттиради. Мадинада шуҳрат қозонган маккаликлар бутпарастлик ғояларига қарши ҳам ҳарбий, ҳам сиёсий зарба бера бошлайдилар. Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбар вафот этгач (632 й), кетма-кет “Хулофойи рашоддин” (ҳақ йўлдан борган саҳиҳ халифалар) номларини олган Абу Бакр, Умар, Усмон ва Алилар (661 йилгача) пайғамбар сиёсатини давом эттириб, Арабистон ярим оролида марказлашган-Араб халифалиги давлатига асос соладилар. Ўзаро қабилалар бирлашуви, дини исломнинг ёйилишида илоҳий муқаддас китоб Қуръоннинг ўрни ниҳоятда катта бўлди.

VII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Халифалик кенгая бориб Ўз чегараларини ғарб ва шарқ томон кенгайтиришга ҳаракат қилди. Яқин ва Ўрта Шарқнинг бой вилоятлари қўлга олиниб, ниҳоятда уюшган ва жанговар араб қўшини шиддат билан ҳаракатларини бошлаб юборган эди. Бир вақтнинг ўзида араблар Ўз юришларини Византия ва Эронга қарши олиб бордилар. Сосонийларнинг сўнгги вакили Эрон шоҳи Ёздигард III (632-651) арабларга қарши туришга ҳаракат қилди. Лекин Кадисия (636 й.) ва Нахаванд (642 й.)даги жангларда араблар қўшини форсларга қақшатқич зарба бериб Сосонийлар сулоласига барҳам бердилар. Византияга қарши қилинган ҳарбий ҳаракатлар натижасида Фаластин, Миср, Сурия, Ироқ эгалланди. Халифа Умар ибн ал-Хаттоб (634-644) даврида илк бора араб истилочилари Хуросон чегараларида пайдо бўлган эди. 643-644 йилларда араб саракардаси Абдуллоҳ ибн Варқа Кирмонни эгаллаб Хуросоннинг жанубдаги дарвозалари

ҳисобланган Табас ва Қурейнга юриш қилади. Бу ернинг аҳолиси Ўз зиммасига йилига 60000 дирҳам солиқ тўлаш мажбуриятини оладилар.

Арабларнинг кейинги ҳарбий ҳаракатлари 650-651 йилларга тўғри келади. Шу йилларда Басра ноиб ибн Курайза Хуросон билан чегарадош ерларга юриш қилади. 651 йилда Марв шаҳри эгалланди. Марв марзабони (ҳокими) Абраз (Бараз) саркарда ибн Амирга 2 млн. 200 минг кумуш дирҳам эвазига тинчлик билан шаҳарни топширади

Араблар Амударёдан (Жайхун) шимолда жойлашган ерларга “Мовароуннаҳр”, яъни, “дарёнинг нариги томонидаги ерлар” деб ном беришади. Ҳозирги Афғонистоннинг шимоли, Эроннинг шимоли-шарқий қисми ҳамда Жанубий Туркманистондан то Амударёгача бўлган ҳудудлар эса Хуросон деб юритилган. Аввал бошда Хуросоннинг марказий шаҳри Марв, кейинчалик Ҳирот шаҳри бўлган.

Арабларнинг Мовароуннаҳрга қарши ҳарбий юришлари Ўз мақсад ва режалари билан 2 даврга бўлинади. Биринчи даврда халифалик истило этишни эмас, балки ҳарбий жиҳатдан тайёргарлик кўриш, маҳаллий ҳукмдорлар куч-қудратини синаб кўриш, мавжуд географик, ҳарбий, иқтисодий, сиёсий жойлашувини ўрганиш, кичик юришлар орқали катта ўлжалар орттириш режасини амалга оширади.

651 йили ноиб Абдуллоҳ ибн Амир ҳукмронлиги даврида араблар Хуросондаги Нишопур, Обинаҳр, Тус, Жом, Обивард ва бошқа катта-кичик кўрғон шаҳарларни эгалладилар. Фақатгина 651 йилнинг Ўзида Хуросон ноиб ибн Амир янги эгалланган ерлардан халифа хазинасига 6 млн. 200 минг дирҳам тўплаган солиқларни юборади. Балх яқинидаги ҳал қилувчи жангда (652 й.) араблар Балх шаҳрини эгаллашади. Ўша йили Амударёдан ўтиб Мовароуннаҳрга ҳужум қилиш режаси араблар учун муваффақиятсиз тугайди. Лекин шу билан бирга, ҳар ҳолда Хуросон ноиб Абдуллоҳ ибн Амир 652 йил бошида Чағониённи эгаллашга муваффақ бўлади. Бу эса илк бор Мовароуннаҳр ерларини эгаллаш эди. 654 йили Суғддаги Маймурғ қалъасига арабларнинг биринчи ҳужуми бўлади.

657 йили Чағониёнга араблар қайта юриш қилиб эфталитларга қарши қатъий зарба бердилар. Араблар кенг миқёсдаги ҳужумларга тайёргарлик кўра бошлаган эдилар. Халифалик ичидаги Ўзаро ҳокимият учун ички низоларнинг кучайиши натижасида арабларнинг Мовароуннаҳр ерларига ҳужумлари бир оз тўхтаб қолади. Ҳатто 658-659 йилларда ноиб Хулайд Нишопур ва Марв аҳолисидан арзимас солиқлар олиш хусусида шартнома имзолаб, босиб олинган Хуросон ерларидаги назоратни анча сусайтиради. 661 йили ҳокимият бошига янги Уммавийлар (661-750) сулоласининг келиши ҳарбий ҳаракатларнинг фаоллашувига сабаб бўлади. 665 йили халифа Муовия (661-680) Зиёд ибн Абу Суфённи Басра, Сейистон ва Хуросон ноиб этиб тайинлайди. Халифа унга жадал ҳарбий ҳаракатлар қилиш топширигини берган эди.

Наршахийнинг ёзишича, 673 йилнинг кузида халифа Муовиянинг фармони билан Хуросон ноиб Убайдуллоҳ ибн Зиёд Амударёдан кечиб ўтиб Бухоро вилоятига босиб киради, Пойканд ва Ромитонни эгаллаб,

Бухоро шаҳрини қамал қилади. Ёрдамга келган туркийлар бухороликлар билан бир қатор туриб арабларга қарши жангда қатнашадилар. Бу жангда араблар ғолиб келадилар. Ўша йили арабларнинг ар-Рабий бошчилигидаги ҳарбий отряди Амул, Земм ва Хўжанд атрофларигача бўлган ерларга ҳужум қилиб, катта Ўлжа билан орқага қайтишган эди. 676 йили Хуросоннинг янги ноиб Саид ибн Усмоннинг Бухоро ва Самарқандга юришида Муҳаммад пайғамбарнинг жияни Қусам ибн Аббос ибн Абдул-Муталлиб иштирок этади. Самарқанд ёнидаги жанглардан бирида ҳалок бўлиб, сўнг кейинчалик Шоҳи Зинда (тирик шоҳ) номини олган қабристонга дафн этилади.

Саид ибн Усмонга қарши Бухоро маликаси Хўтакхотун Суғд, Кеш, Насафдан ёрдамга келган 120000 кишилиқ ҳарбий қўшин билан пешвоз чиқади. Лекин суғдликлар жанг майдонини ташлаб чиқиб кетганларидан сўнг малика каттагина бож (300000 дирҳам) тўлайди.

Саид ибн Усмон Бухородан Самарқандга йўл олади. Самарқанд 1 ой давомида қамал қилинади. Суғдликлар жасорат билан қаршилиқ кўрсатадилар. Саид ибн Усмон суғдликлар билан сулҳ тузишга мажбур бўлади. У Самарқанддан 30000 кишини асирга олиб, орқага қайтади ва йўл-йўлакай Термиз шаҳрини ҳам истило этади.

Халифа Язиднинг вафотидан (683 й.) сўнг тожу-тахт учун кураш бошланиб кетади. Бундай вазиятда араблар яна Мовароуннаҳрга ҳужум қилишдан деярли тўхтаб, ўз ички низолари билан банд бўлиб қоладилар.

Халифа Абдулмалик ибн Марвон (685-705) даврида ички низоларга чек қўйилгандан сўнггина араб сиёсий арбоблари ва зодагонлари Мовароуннаҳрга ҳақиқий юриш қилиш вақти келди деб топдилар. Янги тайин этилган Хуросон ноиб Қутайба ибн Муслимга Ироқ ноиб ал-Ҳажжож Мовароуннаҳрни буткул эгаллашни ва қатъият билан ҳаракат қилишни топширади. Араб босқинчилигининг иккинчи даври, яъни, Мовароуннаҳр ерларини халифаликка бутунлай қўшиб олиш бошланади.

Ўрта Осиёдаги сиёсий парокандалик ва кичик давлатларнинг бир-бирлари билан тез-тез низоларга бориб туриши Қутайбага қўл келди. Ўз ҳарбий юришларини Қутайба 705 йил Балх вилоятини босиб олиш билан бошлади. Балхдан ташқари Қутайбага Чағониён, Шуман ва Ўрта Осиёнинг жанубидаги кичик вилоятлар бўйсунди. Чағониён ҳокими Тиш араблар томонига ўтиб кетади.

706 йил Қутайба катта қўшин билан Мовароуннаҳрга кириб келди. Табарийнинг маълумотларига кўра Қутайба энг обод ва бой шаҳарлардан бири Пойканд томон ҳаракат қилди. Унинг қўшини таркибида араблар хизматига ўтган Балх ва Чағониён ҳокимларининг ҳам қўшинлари бор эди. Пойканднинг кўпчилиқ аҳолиси савдогарлар эди. Шаҳарда қолдирилган ҳарбий қўшинга турк саркардаси бош эди. Суғд ва бошқа вилоятлардан келган кучлар билан пойкандликлар арабларга қаттиқ туриб қаршилиқ кўрсатдилар. Араблар суғдлар томонидан ўраб олиниб Қутайбанинг барча йўллари кесиб қўйилди.

Лекин ички иттифоқнинг йўқлиги, Ўзаро низолар натижасида Пойканд химоячиларининг кучи заифлаша борди. Қутайба қалъага биринчи сафда борган ва шаҳид бўлган кишиларнинг оилаларига катта мукофот ваъда қилди. Кетма-кет 15 кун давом этган жанглардан сўнг араблар қалъа деворини тешишга муваффақ бўлдилар. Шаҳардаги оғир жанглардан сўнг Пойканд араблар қўлига ўтди.

Пойканд фожеасидан сўнг Қутайба бошлиқ кучли рақибга зарба бериб уни мағлуб этиш мақсадида Суғд подшоси Тархун, Бухоро хукмдори Хунукхудод, Шопурком ҳокими Варданхудод бошлиқ катта қўшин йиғилди. Уларга турклар ёрдамга келиб, жами қўшиннинг миқдори 40000 киши атрофида эди.

Иттифоқчилар қўшини Бухоро яқинида Тороб, Хунбун, Ромитон оралиғида тўпланди. Қутайба қуршовда қолди. Арабларнинг аҳволи ниҳоятда оғирлаша борди. Шунда бу аҳволдан қутулиш учун Қутайба маккорлик йўлини тутиб, найранг ишлатади. Наршахийнинг ёзишига кўра, Қутайба Хаён-ан-Набатий исмли Ўз кишисини иттифоқчилар ичида қудратли бўлган Суғд подшоси Тархунга махфий суратда вакил қилиб юборади. Набатий Тархунга араблар ҳаво совуши билан шундоқ ҳам Марвга қайтиб кетажакларини, ҳолбуки туркийлар Суғдни араблар кетганидан сўнг буткул эгаллаб олажаклари хусусида сохта хабар етказди. Бу хабар иттифоқчилар ичида бўлинишга сабаб бўлади. Тунда саросимага тушган Тархун Қутайба лагерига совға-саломлар билан 2 млн. дирҳам юбориб, эвазига сулҳ шартномаси матнини олади.

Араблар иттифоқчиларни заифлаштириб, кетма-кет улар ерларини эгаллай бошлайдилар. 708-709 йиллар мобайнида Қутайба Бухоро ва унинг атрофига бир неча бор ҳужум қилиб, Бухорхудод Туғшод қўшинларини тор-мор этади ва унга амир этиб Ўз яқинларидан бирини тайинлайди. Амир Бухорхудод устидан назорат қилиб туриш, Бухорода қолдирилган ҳарбий қисмга аскарбошилиқ қилиш, аҳолидан солиқ ундириши ва уни Ўз вақтида халифаликка етказиб бериш вазифасини адо этар эди.

Хоразмда бошланган ички зиддиятлар Қутайба фикрини ўзгартирди. Хоразмда халқ ғалаёни бошланган бўлиб, унга Хоразмшоҳ Чағоннинг укаси Хурзод бошчилик қилар эди. Қутайба Хурзод бошчилигидаги қўзғолончиларни тор-мор келтиради. 710-712 йилларда Хоразмшоҳ Қутайба билан тинчлик сулҳини тузиб, унга 10000 қорамол миқдорида бож тўлайди. Хоразм шу билан Ўз мустақиллигини йўқотиб араблар ҳокимиятини тан олади. Қутайба эса Ўз қўшини ҳамда Хоразмшоҳ ва Бухорхудод қўшинлари билан биргаликда Самарқандга йўл олади.

Шу пайтда норозилик ва қўзғолон натижасида шаҳар подшоси Тархун тахтдан ағдарилган эди. Суғд подшоси ва Самарқанд афшини сифатида Тархуннинг укаси /урак (710-737) тахтга ўтиради. Тархун эса ҳибсда ўзини-ўзи ҳалок этади.

/урак Қутайбага қарши чиқади. Каттақўрғон яқинидаги Арбинжон мавзесида шиддатли жанг бўлиб ўтади. Аммо /уракнинг кучлари озлик қилиб Самарқандга чекинишга мажбур бўлади. Араблар томонидан Хоразм

ва Бухоро ҳокимлари қўшинининг қатнашуви, суғдийларнинг яккаланиб қолишлари ва атрофдан ёрдам ололмастикларига сабаб бўлади. Ундан ташқари Самарқанд зодагонлари ичида бирлик ҳам йўқолади. Тархуннинг ўлимдан сўнг унинг тарафдорлари кўпроқ арабларга ён боса бошлашади. Панжикент ҳокими Деваштич шу гуруҳга раҳбарлик қила бошлайди. Қутайба эса “Тархун ўлими учун қасд оламан” деб эълон қилади.

Қамалда қолган /урак Шош подшоси, Туркий ҳокон ва Фарғона ихшидига мурожаат қилиб улардан ёрдам сўрайди. Туркийлар қўшини бу пайтда Суғд чегараси яқинида бўлиб Фарғона ва Шош қўшинлари билан биргаликда иттифоқчилар лашкарини вужудга келтиради. Иттифоқчилар қўшинининг тепасига лашкарбоши этиб Туркий ҳоконнинг кичик ўғли Инал ҳокон тайинланади. Қутайба дарҳол ўз укаси бошчилигида сараланган қўшин тузиб, иттифоқчилар йўлига тузоқ қўяди. Араблар иттифоқчиларни тор-мор этиб, уларнинг мол-мулкларини талайдилар.

Қутайба шундан сўнг Самарқандга ҳужумни кучайтиради. Шаҳар раъданроз (тош отғич)лардан ўққа тугилади. Бу жангларда айниқса бухороликлар, хоразмликлар катта жонбозлик кўрсата бошлайдилар. Бир ой давомида шаҳар мудофаачилари Самарқандни қахрамонона мудофаа қилдилар. Араблар охир оқибатда шаҳар деворларини бузиб шахристонга бостириб кирдилар. Самарқанд арабларга таслим бўлди. /урак ва Қутайба ўртасида сулҳ тузилди.

Қутайба жўнаб кетиши олдида шаҳарда ўз укаси Абдурахмон ибн Муслим бошлиқ яхши сараланган қўшинни қолдириб кетади. Лекин матонатли Суғд аҳолисининг қаршилиги бу билан тугамайди. Ал-Якубийнинг ёзишича, 712 йил кузида Самарқандда араб ноибига қарши қўзғолон кўтарилади. Уларга турклар ёрдам беради. Фақатгина 713 йил баҳорида Қутайбанинг етиб келиши билан шаҳардаги қўзғолон бостирилади.

Муғ тоғидан топилган ҳужжатга кўра Қутайба ўзининг кейинги юришларида Шош, Фарғона ва Туркий ҳоконлик қўшинларидан иборат яна бир ҳарбий иттифоқнинг қаршилигига дуч келади. Суғд, Чоч, Фарғона иттифоқига Панжикент ҳокими Деваштич ҳам қўшилади. У Чоч ва бошқа ерларга ўз элчиси Фатуфарни юборади. Фатуфарн номани Чоч ҳукмдори Моҳеду тудун (Баҳодир тудун)га топширади. Қолган икки мактубни Фарғона элчиси орқали туркийлар ҳокими ва Фарғона ихшидига бериб юборган.

Қутайба бу ўлкаларни тезда ўзига бўйсундириш ҳаракатига тушади. Табарийнинг маълумотларига кўра, Қутайба 713 йил Бухоро, Кеш, Насаф ва Хоразм аҳолисидан 20000 аскар тўплаб беришни талаб қилди. ўз қўшини билан уни қўшиб, қўшинни 2 га бўлиб ажратади. Кеш, Насаф, Хоразмдан келган қўшин Чоч вилоятига, ўзи эса асосий куч билан Уструшона орқали Фарғона водийсига йўл олади. Биринчи қўшин Чоч қўшинини тор-мор этиб, Чоч вилоятини эгаллайди. Қутайба эса Уструшонда ҳал қилувчи жанг олиб бориб Хўжанд ва Косонни забт этади.

714 йил Қутайба Туркий ҳоконликдан ҳарбий ёрдам келиш йўлини тўсиш мақсадида Чоч воҳасига қайта бостириб киради. ўша йили асосий йўлдаги Исфижоб (Сайрам)ни ишғол этади. 715 йил бошида эса Фарғона

подшоси қочиб кетишга мажбур бўлади. Қутайба Ўша йили Қашқаргача бўлган ерларни истило этади. Ҳамма вилоятларга араблардан бўлган амирларни ноиб этиб тайинлайди. Ўша йили араб халифаси Волид вафот этади. Халифалик тахтига Сулаймон ибн Абдулмалик ўтиради. Қутайба Сулаймонга нисбатан ғанимлик муносабатида бўлиб, уни қўлламамас эди. Қутайба уни тахтга чиқишидан норози бўлиб исён кўтаради. Натижада бу исён муваффақиятсиз тугаб Қутайбанинг ўзи Фарғонада ўлдирилади (715 й).

Шундай қилиб, 10 йил давомида олиб борилган доимий курашлар натижасида Мовароуннаҳр халифалик ихтиёрига кирса-да, аммо унинг мағрур аҳолиси ўзини буткул тобе этилган деб ҳисобламайди. Шунинг учун ҳам Қутайба ҳар йили қишлаш учун Марвга жўнаб кетар, баҳорда эса янги кучлар билан Мовароуннаҳрга хужум қилар эди. Шунинг учун ҳам араблар Мовароуннаҳрни эгаллашда муваффақият қозондилар. Бунинг асосий сабаблари қуйидагича эди. Аввало мамлакатда ҳукм сураётган сиёсий тарқоқлик ва кичик ҳукмдорларнинг ўзаро курашлари арабларга жуда қўл келган эди.

Бу вазиятдан улар усталик билан фойдаланишар эди. Улар кичик давлатларнинг ўзаро бирлашувига йўл қўймасликка ҳаракат қилдилар ва бунинг уддасидан чиқдилар. Араблар ўзаро курашаётган ҳокимларнинг бирига иккинчисини енгиши учун ёрдам кўрсатиб, кейин уларнинг ҳар иккисини ҳам бирин-кетин бўйсундирдилар. Суғдни забт этишда Қутайба араб қўшини билан бир қаторда Хоразм, Бухоро ва Насафнинг кучларидан фойдаланган эди.

Айниқса араблар кўчманчи жанговар туркийлар билан ўтрок деҳқончилик вилоятлари аҳолиси ўртасида баъзан юзага келган келишмовчиликлардан фойдаланиб, уларни бирини иккинчисига қарши қўйдилар ва иттифоқчиларни ажратиб юборишга муваффақ бўлдилар. Шу билан бирга, халифалик Мовароуннаҳрдан ҳарбий қурол-аслаҳалар жихатидан унчалик устун бўлмаса ҳам, бироқ қўшин сафларини тўлдириб туриш имконига эга эдилар.

Араблар қўшинига мунтазам равишда янги ҳарбий кучлар ички вилоятлардан сафарбар қилиб турилар эди. Ундан ташқари кескин қаршилиқ курашини олиб борган халқ, маҳаллий ҳукмдорларнинг хоинона ҳаракатлари, араблар билан махфий тил бириктиришлари туфайли муваффақиятсизликка учради.

Араблар босиб олгандан кейин Мовароуннаҳр ва Хуросондаги ижтимоий-сиёсий аҳвол. Халқ ҳаракатлари

Араблар ўрта Осиёни босиб олгач бу ҳудуддаги ҳамма шаҳарлар ва аҳоли жойларида ўз қўшинларини жойлаштирдилар. Бу ҳарбий кучлар ўз вақтида маҳаллий аҳоли устидан назорат қилиб турарди. Араб халифалигининг ҳукмронлиги аҳоли учун оғир юк бўлиб қолди.

Истилочилар аввал бошда Мовароуннаҳрнинг хунармандчилик ва савдо шаҳарлари, обод вилоятларига бостириб кириб, уларни таладилар ва катта

Ўлжаларга эга бўлдилар. Ўлкаларни босиб олиш чоғида деҳқончилик воҳалари оёқ ости қилиниб, шаҳар ва қишлоқлар вайрон этилди. Сув иншоотлари бузиб ташланди. Кўпгина жойларда қурғоқчилик юз бера бошлади. Шаҳарлардан катта миқдорда қимматбаҳо Ўлжалар, Бухоро, Пойканд ва Суғд ҳукмдорларидан эса катта миқдорда товон олинди.

Араб қўшини таркибига маҳаллий аҳоли ичидан кўплаб эркаклар мажбуран сафарбар қилинди. Ҳарбий ҳаракатлар натижасида аҳолининг бир қисми ҳалок бўлди, бир қисми асирга олинди. Барча шаҳар ва қишлоқларда Ўз ҳарбий гарнизонларини жойлаштиришган араблар, шу ҳарбий кучга таяниб аҳолидан турли солиқлар ундиришар, уларни турли жамоат ишларига сафарбар қилишар эди. Марв, Пойканд, Бухоро, Самарқандда уйларнинг қоқ ярми араблар ихтиёрига топширилди. Баъзи истилочи зодагонлар деҳқончилик воҳаларидаги энг унумдор ер майдонлар ва сув иншоотларини эгаллаб ола бошладилар. Араб оилалари қишлоқ ва шаҳарларга келиб ўрнаша бошладилар. Ариқ казиш, кўприк қуриш, биноларни таъмирлаш ва бошқа жамоа ишларида аҳолидан бепул фойдаланар эдилар. Шу билан бирга маҳаллий аҳоли араб зодагонлари ва қўшинини от-улов, кийим-кечак, озиқ-овқат, қуллар ва бошқа нарсалар билан таъминлаб туриши керак эди.

Иқтисодий ҳаётни Ўз қўлларидан чиқармаслик мақсадида араблар бу ерда сосонийлар тартибидаги солиқ тизимини жорий қилдилар. Бу тизимга ер солиғи-**хирож** (ҳосилнинг ўндан бир ёки ўндан икки қисми миқдоридан) чорва, хунармандчилик, савдо-сотикдан **закот** (қирқдан бир миқдорда) ҳамда исломни қабул қилмаган шахслардан олинадиган **жизья** солиғи ҳам қўшилди.

Араблар Ўз ҳукмронлиги сиёсий негизини мустаҳкамлаш ва унинг барқарорлигини таъминлашда ислом динини кенг ёйишга ва тарғиб қилишга катта эътибор бердилар. Ўрта Осиё аҳолиси ичида эътиқод қилаётган зардуштийлик, монийлик, буддизм, насроний ва бошқа динлар сохта деб эълон қилинди. Айниқса зардуштийликка қарши кескин кураш олиб борилди. Босиб олинган ерларда бу диннинг барча ибодатхоналари йўқ қилинди. Унинг ўрнига масжидлар барпо қилина бошланди. Зардуштий адабиётлар, хусусан диний китоблар, сўғд тилидаги номалар, халқ адабиёти йўқ қилиниб юборилди.

“Қутайба ибн Муслим Хоразм хаттотларини қатл эттирди ва дин пешволарини қириб ташлаб, уларнинг китоб ва қўлёзмаларини ёқиб юборгандан кейин,-деб ёзган эди Беруний,-хоразмликлар саводсиз бўлиб қолдилар, уларнинг фақат ёдда сақлаб қолган хотираларигина қолди, аммо вақт ўтиши билан бу унутулиб, фақат ўзлари учун мос бўлган хотираларигина сақланиб қолди”.

Сўғд тилидаги дунёвий адабиётлар йўқ қилиб ташланди. Ислом динини қабул қилган, мусулмон бўлган маҳаллий аҳоли вакиллари дастлабки йилларда хирож ва бизья солиқларидан озод этилиб, уларга анчагина имтиёзлар берилди. Намоз ўқиш учун масжидларга борган шахсларга 2 дирҳамдан пул ҳам берилар эди. Жизья солиғини Ўз вақтида тўламаган

кишилар тутиб олиниб бўйинларига “қарздор” деб тахтачалар осиб қўйилган.

Қутайбанинг ўлиmidан сўнг араб ҳокимиятининг Мовароуннаҳрдаги мавқеи бироз заифлаша борди. Хуросоннинг янги ноиб Ал-Жарроҳ (717-719) янги мусулмон аҳолисига исломга зид равишда шафқатсиз муносабатда бўла бошлайди. Сулаймон вафотидан сўнг тахтга ўтирган янги халифа Умар ибн Абдулазиз (717-719)-Умар II хорижийлар таълимоти тарафдори эди. Хорижийлар шиалардан ажралиб чиққан гуруҳ бўлиб илк ислом таълимоти тартибларини ва умумий тенглик ғояларини илгари сураб эдилар. Умар II Мовароуннаҳрдаги мураккаб вазиятни ҳисобга олиб, бўйсундирилган халқлар билан муросачилик сиёсатини юргизиб бошлади. У Мовароуннаҳр аҳолисини исломни қабул қилишга чақириб, катта аҳамиятли фармон қабул қилди. Унга кўра арабларга янги ерларни забт этиш ман қилинди ва молиявий ислохотлар ўтказиш кўзда тутилди. Араблар билан бир қаторда янги мусулмонлардан ҳам жазья ва хирож солиғи олиш бекор қилинди. Умар II солиқ йиғувчилардан ва халифалик амалдорларидан Қуръон ва Ҳадисларга қатъий амал қилишни буюрди.

Араб феодал-зодагонлари турли йўллар билан хирож солиғи йиғиб бошладилар. Халифа хазинасига келадиган солиқлар эса камайиб кета бошлади. Хирож ерларини давлат солиғи сифатида сақлаб қолиш мақсадида Умар II арабларга ўз ерларини кенгайтиришни ман этди ва ҳижрийнинг 100 йилидан (719 йил) кейин сотиб олинган барча хирож ерларини қайтиб беришни буюрди. Шу пайтгача олинган ерлардан эса хирож эмас, ушр (ўндан бир қисми) солиқ олиш кўзда тутилди.

Умар II ислохотларидан руҳланган Самарқанд аҳли зодагонлари унга элчилар юбориб Самарқанд шахристонини қайтариб беришни сўрадилар. Умар II Самарқанд ҳокими Сулаймон ибн-Абус-Сарияга мактуб ёзиб, қози бўлишни ҳал қилиб беришини сўрайди. Самарқандликлар шикоят қўриб чиқилиб, бу иш самарқандликлар фойдасига ҳал бўлди. Қози Самарқанддан араб гарнизони олиб чиқиб кетилиши керак деб ҳукм чиқарди. Бу эса урушни билдирар эди. Араблар куч-қудратини билган самарқандликлар ўз даъволаридан яна воз кечдилар. Маҳаллий зодагонлар ўзларини мусулмон ҳисоблаб, ғазнага солиқ тўламай қўйдилар. Шундан сўнг халифалик барчадан солиқларни олишни белгилади. Натижада Мовароуннаҳрда норозилик кучайиб кета бошлади. Маҳаллий зодагонлар билан араб маъмурияти орасида зиддият кескинлаша борди.

Араб босқинига қарши халқ озодлик ҳаракатлари

Мовароуннаҳрда ҳижрийнинг 100 йилида (719 йил) араб ҳокимияти тугайди деган гап-сўзлар тарқала бошлайди. Араблар олиб бораётган босқинчилик сиёсатига қарши биринчи бўлиб, 720 йилда Суғд аҳолиси бош кўтаради. Қўзғолонга Самарқанд ихшиди /урак ва Панжикент ҳокими Деваштичлар бошчилик қилдилар.

Суғдларга ёрдам бериш учун Туркий ҳоқон шаҳзода Кўрсул бошчилигидаги туркий лашкарини Самарқандга юборади. Суғддаги

қўзғолон умумхалқ қўзғолонига айланиб кетди. Қўзғолончилар арабларга зарба бера бошладилар. Фақат айрим шаҳар ва қалъалар ичида қуршовда қолган араб ҳарбий қисмларигина катта бож ва эътиборли вакилларни қўзғолончилар ихтиёрига гаровга бериш билан жон сақладилар. Хуросон ноиби Саид ибн Абдулазиз бу қўзғолонни бостиришга муваффақ бўлмади.

721-йил Халифа Язид ибн Абдумаликнинг тавсияси билан Хуросон ноиби этиб Саид ибн Амир ал-Хароший тайинланади. У Ироқдаги халқ қўзғолонини бостиришда Ўз шафқатсизлиги билан ном чиқарган эди. Саид ал-Хароший қўзғолончилар билан олиб борган музокаралар натижасида /урак бошлиқ зодагонларнинг бир қисми араблар томонига Ўтиб кетади. Қўзғолончилардан бир қисми эса курашни давом эттиришни лозим кўрадилар. Араблар 400 та бой савдогарлардан бошқа ҳамма Суғд қўзғолончиларини кириб ташладилар. Қўзғолончиларга ёрдам берган Хўжанд аҳли ҳам жазоланди.

Мовароуннаҳр аҳолисини тинчлантириш ва араб ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида Хуросон ноиби Ашрас ибн Абдуллоҳ (727-730 й.) ислом динини қабул қилганлардан хирож ва жизья солиғи олишни бекор қилади. У ислом динини кенг тарғиб қила бошлайди. Чегарадаги ерларда янги истехком қурилиб, чегаралар мустаҳкамлана борди. Лекин ғазнага кам даромад тушаётганлиги, зодагонларнинг шикоят туйғули хирожни қайта тиклайди. Ўз сиёсатини тарғиб қилиш мақсадида иккита таниқли араб руҳонийси Ас-Саид Солиқ ва Робия ибн Умранни Самарқанд ва Бухорога жўнатади. Хирож солиғи зодагонлардан ҳам, камбағаллардан ҳам зўрлаб ундирила бошланади.

Самарқандда Абу Саид бошчилигидаги 700 та суғдликлар хирож тўлашдан бош тортадилар. Улар шаҳардан 7 фарсах нарига Ўтиб, қаршилик ҳаракатига тайёргарлик кўра бошладилар. Абу Саидни ҳийла ишлатиб музокара учун Самарқандга чақиртиришади ва Ўша ернинг Ўзида уни ва сафдошларини зиндонбанд этадилар.

Ўзаро курашлар, 733-734 йиллардаги Зарафшон воҳасидаги курғоқчилик, мустамлака зулмининг кучайиши-буларнинг ҳаммаси Мовароуннаҳрдаги норозиликнинг янада авж олишига олиб келди. Норозилик араб ҳарбийлари ва қисман зодагонлар ичида ҳам кучая борди. Шу пайтга келиб хорижийлар ҳаракати ва мафкураси янада кенг тарқала бошланди. Хорижийлар юқорида қайд қилинганидек, шиалар гуруҳидан VII аср охирида ажралиб чиққан бўлиб, бу сўзнинг луғавий маъноси қўзғолончилар дегани эди. Аввал бошда бу ҳаракат оддий араб ва бошқа мусулмон халқларнинг манфаатларини химоя қилар эди. Кейинчалик бу гуруҳдан ибодийлар, азракийлар ва бошқа жамоалар ажралиб чиққан. Хорижийлар таълимотига кўра мусулмонлар-зиммийлар (бошқа диндагилар) устидан ҳукмрон бўлишлари керак эди.

Мовароуннаҳрда Хорижийлар ҳаракатига шу пайтда Хорис ибн Сурайж бошчилик қилади. Хорис Мовароуннаҳрда тезда шўҳрат қозонди. У Самарқанд ва Дабусиядаги Абу Саид тарафдорларини Ўз қўли остида

тўплади. Абу Фотима уни ёрдамчиси ва ҳарбий маслаҳатчиси этиб тайинланди.

Хорис Уммавий халифаларни исломга риоя этмасликка айблаб, бутун Хуросон ва Марв аҳолисини хирож ва жизьядан озод қилишни талаб этади. Кеш халқ оммасига таяниб, у Хуросоннинг шимолига юриш қилади. Унинг қўшини таркибида Хутталон шаҳзодаси Сабил, қарлуқ ябғуси ва Абу Фотима гуруҳи ҳам бор эди. Халқ ҳаракатларидан норози бўлган халифа Хуросонга янги ноиб Осим ибн Абдуллоҳни тайинлайди. Хорис қўшинлари Хуросоннинг катта қисмини эгаллашиб, Осимни чекинишга мажбур этишади. 735 йилга келибгина халифа янги ноиб Асад ибн Абдуллоҳни Хуросон валийси этиб тайинлаб, катта куч билан Хорисга қарши кураш бошлайди. 736-737 йилларда Асаднинг қўшини Хуросондан Хорисни сиқиб чиқаришга муваффақ бўлади. Қўзғолончиларнинг ижтимоий таркиби ҳам, талаблари ҳам турлича эди. Қўзғолонда аҳолининг деярли ҳамма табақалари катнашади.

Албатта, ҳукмдорлар Ўртасида Ўзаро низолар, хиёнаткорона ҳаракатлар, қурол-яроғнинг етишмаслиги, яхши уюшмаганлик ва бошқалар Ўзининг таъсирини кўрсатди. Шундай бўлса ҳам қўзғолончилар изсиз қолмай халифалик сиёсий ҳаракатида Ўзининг аксини топди.

Улкан халифаликни 661 йилдан бошлаб Уммавийлар сулоласи бошқариб келар эди. Бу сулола даврида жуда кўп сиёсий Ўзгаришлар, диний мазҳаблар, гуруҳларнинг кучайиши, бошқаришдаги номутаносиблик, мустамлакачилик сиёсати, зўравонлик, адолатсизликнинг авж олиши рўй бердики, бу нарса сулоланинг кейинги даврида унинг фаолиятини қийин аҳволга солиб қўйди. Ўрта Осиёда ва бошқа халифалик ерларида халифаликка қарши норозилик кайфиятлари кучли эди. Уларнинг солиқ сиёсатидан, зўравонлигидан қуйи табақалар, Ўз ҳуқуқларининг камситилганидан эса юқори табақалар норози эди. Уммавийларнинг ҳокимиятини араб аҳолиси ҳам қўлламас эди. Уларнинг ҳокимиятга келишини турли гуруҳлар, мухолифат кучлари ноқонуний деб билишар эди. Аввало хорижийлар уларга қарши бўлиб, халифалик тахтининг меросий бўлишини нотўғри деб баҳолашар эдилар.

718 йилдан бошлаб махфий тарзда Муҳаммад Пайғамбарнинг амакилари Аббоснинг тарафдорлари Ўз ғояларини тарғиб қила бошладилар. Улар ҳошимийлар уруғи (Пайғамбар шу уруғдан) вакиллари ҳокимиятга даъвогардирлар деб ҳисоблашар эдилар. Кейинчалик улар Ўз курашларида шиалар билан бирга ҳаракат қила бошладилар.

Ерга эгалик муносабатларнинг ривожланиши, ижтимоий-сиёсий вазиятнинг Ўзгариши уммавийларнинг сиёсий сахнадан кетишларини, уларнинг аввалги мавқеи тугаганлигини кўрсатиб турар эди. Уммавийлар сиёсатидан оммавий норозилик айниқса Марвон II (744-750 й.) ҳукмронлик даврида кучайиб кетди. Марвон II нинг хирож солиғи миқдорини кўпайтириш ва маҳаллий халқлар вакилларини оғир қурилиш ишларига кенг жалб қилиши норозиликнинг алангаланишига олиб келди. Мовароуннаҳр ва Хуросонда Аббосийлар вакиллари катта ер эгаларини Ўзлари томонга жалб

қилишга ҳаракат қиладилар. Аббосийлар вакиллари халифа Хишом (724-743 й.) давридаёқ Ўрта Осиёда ҳаракат қила бошлаган эдилар. Уларнинг тарғиботчилари таъқиб остига олинар, улар қўлга тушгудек бўлса, қўлоқлари кесилар эди. Айниқса Наср ибн Сайёр аббосийлар ва шиаларнинг катта душмани бўлиб уларни доимо таъқиб этиб келар эди. Аббосийларнинг ҳокимият тепасига келишида Абу Муслим ва унинг ҳаракати муҳим аҳамият касб этди. 746 йил Абу Муслим аббосийлар тарғиботига бошчилик қилиш учун Хуросонга юборилади. Абу Муслимга “Пайғамбар хонадонининг ишончли вакили” деган унвон берилади.

Ўз ташвиқотини Абу Муслим Хуросон зодагонларига мурожаат этиш билан бошлайди. У Марв шаҳридан уч фарсаҳ ғарбда Харкон ариғи соҳилидаги Сафизанж қишлоғини Ўзига қароргоҳ қилиб олади. Аббосийларнинг рамзий ранги ва байроғи қора рангда эди. Шу сабабли Абу Муслим ва унинг тарафдорлари қора кийим кийиб юришади. Хуросон аҳолисига мурожаатида у Куръон ва ҳадисларга амал қилишга, пайғамбар авлодларига бўйсунушга чақиради. Кейинчалик маҳаллий зодагонлар ҳам уни қўллаб-қувватлай бошлайдилар. Абу Муслим ташвиқоти Мовароуннаҳр ва Хуросон ерларида тезлик билан қарқала бориб, унинг тарафдорлари сони орта бошлайди. Тўпланаётган отлик ва пиёдаларга бош бўлиб, Абу Муслим Мохувон қалъасига кўчиб ўтади. Хуросон ноиб Наср ибн Сайёр Абу Муслимга қарши араб зодагонлари вакилларини бирлаштиришга ҳаракат қиладди. Лекин унинг барча ҳаракатлари зое кетди. У Абу Муслимга юрак ютиб кураш бошлашга қурби етмай, 748-йилда Хуросон пойтахти Марвни ташлаб чиқиб Нишопурга йўл олди. Нишопурда унга Абу Муслимнинг саркардаларидан бири қақшатқич зарба бериб уни мағлубиятга учратди.

749 йили Абу Муслим қўшини халифаликнинг марказий вилоятларига юриш қиладди. Ироқ ва Жазоирда уммавийларга ҳал қилувчи зарба берилади. Қўзғолончилар пойтахт-Дамашқни ҳам қўлга киритадилар. Халифа Марвон II тахтдан ағдарилади. Аббосийлардан бўлган Абулаббос Саффоҳ (749-754 й.) халифалик тахтига ўтиради. Жойларда Уммавийларнинг барча вакиллари кириб ташланади. Шундай қилиб араб халифалиги ҳокимияти Аббосийлар қўлига ўтади.

751 йил Бухоро шаҳрида Шорик ибн Шайхулмахрий бошчилигида қўзғолон кўтарилади. Қўзғолончилар шиалик талабларини илгари суриб, Али авлодидан халифа тайинлаш шиорини кўтариб чиқишади. Абу Муслим қўзғолонни бостиришда Зиёд ибн Солиҳ бошчилигидаги 10.000 кишилик қўшин юборади. Бу қўзғолон фақатгина Бухорхудод Қутайба ибн Туғшоднинг ёрдами билангина бостирилади.

Абу Муслим Ўрта Осиёнинг шимолига кириб келган Хитой императорининг қўшинига ҳам ҳал қилувчи зарба беради. 751 йил Талас водийсидаги хитойликлар билан жангда, Хитой қўшини ҳайдаб чиқарилади. Шу билан халифаликнинг шимолий чегараси ҳам мустаҳкамланиб, қатъий чегара ўрнатилади. Халифалик таъсири бутун Ўрта Осиё ҳудудида асосий ва қонуний бўлиб қолади. Гарчи Абу Муслим садоқат ила хизмат қилса-да, араб ҳокимияти унга ишонмас эди. Халифа унга жангга юбориш ҳақида нома

йўллаб уни марказга келишга мажбур қилади. 755 йил Хаж сафаридан қайтаётган Абу Муслим Халифа томонидан хиёнаткорона Бағдодда ўлдирилади. Унинг ўлими халқ оммасининг умумий норозилигига сабаб бўлди. Унинг мурдаси Самарқандга олиб келиниб Хўжа Темим Ансорий мақбараси ёнига катта ҳурмат билан кўмилади.

Аббосий халифалар даврида халқ оммасининг аҳволи янада оғирлашди. Суғорилмайдиган ерлардан ҳосилнинг ярми, суғориладиган ерлардан 1/3 қисми солиқ олинадиган бўлди. Кўп ҳолда солиқлар бир мартаба ўрнига икки мартаба ҳам олинадиган бўлди. Озод жамоаларнинг ҳуқуқлари чеклаб қўйилди. Ерлар зодагонлар томонидан ижарадор деҳқон - кадиварларга бўлиб берила бошланди. Ҳамма ҳашар қурилиш ишларида аҳоли текин ишлаб бериши лозим эди. Шаҳар хунарамандларининг аҳволи ҳам оғир бўлиб, улар ўз маҳсулотларидан катта солиқ тўлашар эди. Шунингдек, оғир солиқлар кўчманчи чорвадорлар бўйнига ҳам қўйилар эди.

Шундай бир аҳволда халқ ҳаракатлар кучайиб кетади. Абу Муслимнинг ўчини олиш шиори остида унинг сафдоши Сумбод бошчилигида қўзғолон кўтарилади. 755 йилда кўтарилган бу қўзғолон тез орада Хуросон ва Табаристонга ҳам ёйилади. 70 кун давом этган бу қўзғолон қаттиққўллик билан бостирилиб Сумбод Райда қатл этилади. Гарчи у қатл этилса-да, Абу Муслим тарафдорлари яширин “муслимия” гуруҳига асос соладилар.

VIII асрнинг 70-80-йилларида Мовароуннаҳрда жуда улкан халқ қўзғолони кўтарилади. Қўзғолончилар оқ рангдаги кийим кийганлиги учун тарихда у “оқ кийимлилар” қўзғолони деб ҳам шуҳрат қозонади. Бу қўзғолоннинг раҳбари Муқанна (боши ва юзига ёпинғич ташлаб юргани учун унга шундай лақаб берилган) эди.

“Муқанна Марв атрофи аҳолисидан,-дейлади “Бухоро тарихи” номли Наршаҳий асарида, Кози деб аталган қишлоқдан бўлиб, асл номи Ҳошим ибн Ҳаким эди. У илгари кудунгар (кигиз босувчи) лик қилар эди, кейин илм ўрганишга машҳур бўлади ва ҳар хил илмларни: кўзбўямачилик, сеҳр ва тилсим илмларини ўрганади. Кўзбўямачиликни яхши билиб олиб пайғамбарлик даъвосини ҳам қилади. Муқанна кўзбўямачиликни ўрганган ва ғоятда зийрак бўлиб, қадимги олимлар илмларига оид кўп китобларни ўқиган ва жодугарликдан устоз бўлган эди. Унинг отасини номи Ҳаким, у Абу Жаъфар давридаги Хуросон амири лашкарбошиларидан бўлиб, асли Балхдан эди”.

Қўзғолон 776 йили бошланади. Муқанна ўзининг 36 та муриди билан Амударёдан ўтиб, Кеш вилоятига йўл олади. Бухорхудод Туғшод уни қўллаб-қувватлай бошлайди. Муқанна Кеш яқинидаги Сом (Санам) қалъасини ўзига қароргоҳ қилиб олади. Бутун Қашқадарё воҳаси қўзғолончилар қўлига ўтади. Муқанна таълимоти умумий мулккий тенглик ва арабларни ўрта Осиёдан ҳайдаб чиқариш ғояларини тарғиб этар эди.

Муқанна таълимоти Суғд, Илоқ (Охангарон), Шошда ҳам ёйила бошлади. Қўзғолонда турли ижтимоий гуруҳлар вакиллари қатнашиб, уларни бир фикр- истилочиларини мамлакатдан ҳайдаб чиқариш, мустақил давлат барпо қилиш ғояси бирлаштириб турар эди.

Қўзғолонга зарба бериш учун халифа Абу Жаъфар 776 йилда Жаброил ибн Яхё бошлиқ катта ҳарбий кучни Мовароуннаҳрга юборади. Бирок Жаброил қўзғолончилардан енгиледи. У катта талофатлар бериб базўр Самарқандга етиб келади. 10.000 аскар билан Жаброилга ёрдамга юборилган Уқба ибн Салим Кеш ва Самарқанд оралиғида, /арига бошлиқ 14.000 кишилиқ қўшин Термиз яқинида қўзғолончилар томонидан тор-мор келтирилади. Натижада Чағониён қўзғолончилар қўлига ўтади.

Қўзғолон маркази Наршаҳда, Бухоро атрофида жойлашади. Шу йили Наршаҳ яқинида Бухоро ҳокими Хусайн ибн Мувоз ва Самарқанд ноибни Жаброилнинг бирлашган қўшини ўртасида тўрт ой жанг бўлади. “Оқ кийимлилар” бу жангда қўллари аввал устун келади, кейинчалик сон жихатдан кўп бўлган араблар Наршаҳ қалъаси девор остидан узунлиги 50 газли чуқур қазиб, уни кулатиб қалъага кирадилар. Наршаҳ қалъаси араблар томонидан эгалланади. Кеш ва Самарқанд эндиликда қўзғолоннинг асосий марказларига айланиб қолади.

Курашнинг охири босқичи Кеш воҳаси (Қашқадарё)да жуда авж олади. Муқанна қароргоҳи бўлган Сом (Санам) қалъасини қамал қилиш Харошийга топширилади. Узоқ вақт қамалдан сўнг муқанначилар таслим бўладилар (VIII аср 80-йиллари бошларида).

Ўз даврининг энг қудратли давлати бўлган халифаликни ларзага солган Муқанна бошчилигидаги қўзғолон шу тариқа тугайди. Бу қўзғолоннинг енгилишига бир неча сабаблар бор эди. Аввало, қўзғолончилар уюшқоқлик билан ҳаракат қила олмадилар. Маҳаллий зодагонлар алоҳида гуруҳни ташкил этиб, кейинчалик умумий хиёнат йўлига кириб араблар томонига ўтиб кетдилар. Муқаннанинг ўзи Сом (Санам) қалъасида бўлиб бевосита қўзғолонга раҳбарлик қила олмади. Унинг ўзи умумий тенглик ғоясини кўтариб чиқиб, ўзи кичик давлат бошлиғига айлана борди.

Ўзаро урушлар натижасида аҳоли жуда чарчади, экинзорлар пайҳон қилинди, иқтисодий таназзул бошлана борди. Муқаннадан сўнг унинг сафдошлари ҳаракати ҳам бўлиб ўтди. Бу қўзғолон халифалик кучини заифлаштиради ва бошқа ўлкаларда ҳам озодлик ҳаракатларини чиқишига туртки бўлади.

Масаланинг яна бир жихати шундаки, ислом динининг кўп жихатдан афзаллиги, ахлоқ ва интизом нуқтаи назаридан оммавийлиги хусусияти араблар босиб олган мамлакатлар аҳолиси томонидан уни тез орада қабул этилишига сабаб бўлади. Қутайба сингари уни пул ва қилич билан жорий этиш мумкин эмас эди. Қачонки ислом моҳиятига етилгачгина унга рағбат ва эътиқод кучайиб кетади. Олиқ-солиқ, маиший ҳаёт бобида, закот масаласида Қуръон ва Шариат аҳкомларининг қоидалари меҳнаткаш аҳоли томонидан тезда қабул қилинди. Аллоҳ олдидаги тенглик эса диннинг аҳамиятини кучайтирар эди. Исломнинг халқпарварлик руҳи ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. Зеро, ислом дини маънавий бўшлиқни тугатди. Диёримизда ота-боболаримиз дини-ислом фақатгина мустақиллик шарофати билан қайта тикланди. Президентимиз ташаббуси билан буюк диний арбоблар-Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Имом ал-Мотурудий, Бурхониддин ал-

Марғинович, Абдулхомид /иждувоний, Баҳовуддин Нақшбанд ва бошқаларнинг таваллуд ёшларининг кенг миқёсда нишонланиши, уларнинг охириги манзилгоҳларини обод қилиб, зиёратгоҳларга айлантирилиши, диний байрамларимиз, анъаналаримиз, кадриятларимизнинг тикланиши, диндорларга Ўз эътиқод ҳуқуқларининг қайтариб берилиши, қатор масжид-мадрасаларнинг, халқаро ислом тадқиқот маркази, Ислам университетининг очилишлари ва бошқа хайрли, савобли тадбирлар мусулмон оламининг бир қисми бўлган Ўзбекистонда ҳақиқатда муқаддас Ислам динига қанчалик эҳтиром билан қаралаётганлигининг ёрқин исботи деб ҳисоблаймиз. Зеро, Президентимиз И.Каримовнинг “Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда” номли рисоласида, бизнинг маданиятимиз, маънавиятимиз, Ўтмишимиз, ислом тарихи, унинг қонун-қоида ва анъаналари билан чамбарчас боғланиб кетганлиги алоҳида таъкидлаб Ўтилади.

7-мавзу. IX-XII асрларда Ўзбек давлатчилиги. Сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт

Тоҳирийлар ва Сомонийлар даврида Мовароуннаҳр

IX асрга келиб Ўрта Осиё, хусусан Мовароуннаҳрда араб халифалигига қарши олиб борилган курашлар натижасида маҳаллий сулола вакилларининг мустақилликка бўлган интилишлари кучайиб кетди. Чунончи, халифаликнинг ички ҳудудларида ҳам зиддиятлар кескинлашиб бораётган эди. Халифа Хорун ар-Рашид вафотидан кейин унинг Ўғиллари Маъмун ва Амин Ўртасида Ўзаро кураш бошланиб кетди. Маҳаллий сулола вакиллари бу курашларга аралаша бошладилар.

Ҳирот вилоятининг Бушанг шаҳридан бўлган Тоҳир ибн Ҳусайн Ўз номидаги сулолага асос солди. Бу даврда Хорун ар-Рашиднинг кичик ўғли Маъмун (асли исми Абдулла бўлган) Хуросоннинг ноиб эди. Амин ва Маъмун Ўртасида ҳокимият учун бўлган курашда Тоҳир ибн Ҳусайн Маъмун томонидан туриб Аминга қарши курашди. Айрим манбаларнинг гувоҳлик беришича, 813 йилда Маъмун халифалик маркази Боғдодни эгаллайди ҳамда бир неча йил мобайнида Тоҳир ибн Ҳусайн халифа саройида юқори лавозимларда хизмат қилади. 821 йилда эса Тоҳир ибн-Ҳусайн Хуросонга ноиб этиб тайинланади (Ўша даврда Мовароуннаҳр ҳам Хуросон таркибига кирар эди). Тоҳир ибн-Ҳусайн Нишопур шаҳрини Ўзининг қароргоҳи этиб танлади. У Ўзи ноиблик қилаётган вилоятларни халифаликдан мустақил бошқаришни орзу қилар эди. Натижада Тоҳир халифаликдан мустақил сиёсат юргизишга ҳаракат қилди. Ноибликка Ўтиргандан сўнг орадан кўп ўтмай Тоҳир хутба номозидан халифанинг

номини чиқариб ташлайди. Бу эса унинг халифа Маъмунга қарши очикдан очик исёни белгиси эди.

Баъзи манбаларда қайд этилишича, 822 йилда Тохир ибн Хусайн Маъмун одамлари томонидан ўлдирилди. Унинг ўрнига Талха ибн Тохир (822-830 й.) ноиб этиб тайинланди. Бунинг сабаби шунда эдики, халифалик айнан маҳаллий ҳукмдорларнинг кучидан арабларга қарши кўзғолонларни бостиришда фойдаланар эди. Хуросон ноибининг муҳим вазифаларидан бири эса ўзига қарашли ҳудудларда вилоят ҳокимларини сайлаш бўлган. Хусусан, Тохир дастлабки сомонийлар вакиллариини Самарқанд, Уструшона, Фарғона ва Шошга ҳоким қилиб тайинлаган.

Талхадан кейин тахтга ўтирган Абдуллоҳ ибн Тохир ўзигача бўлган ноиблар сиёсатини давом эттирди. Бу даврда Хуросон ноиблигига Мовароуннаҳр, Хоразм, Сейистон, Кўҳистон, Табаристон ва Журжон ҳудудлари кирган. Ҳар бир вилоят бир неча маъмурий бирликларга бўлинган. Бу бирликлар катта ва кичик туманлардан иборат бўлган. Абдуллоҳ ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида айрим ҳарбий ислохотлар ўтказган эди. Бундан ташқари Тохирийлар юритган сиёсатнинг хусусиятларидан яна бири, уларнинг исломлаштириш сиёсати эди. Айрим маълумотларга кўра, Тохирийлар даврида ўрта Осиёнинг барча ҳудудларида ислом дини тарқалади.

Тохирийлар давлат бошқарувида турли тоифа ва қатламлар мавжуд эди. Шунга алоҳида эътибор бериш керакки, Тохирийлар кишлок хўжалигини ривожлантириш мақсадида ер-сув масалаларига алоҳида эътибор қаратдилар. Шу соҳа билан шуғулланувчи қонуншунослар “Китоб алкуний” номли қонунлар тўпламини туздилар. Бу тўплам ердан унумли фойдаланиш ва суғориш тизими масалаларига қаратилган эди.

IX асрнинг 60-70 йилларидан эътиборан тохирий ҳукмдорларга қарши халқ ҳаракатлари кучайди. Бу ҳаракатга /озийлар бошчилик қилдилар. (“/озийлар” асосан кўчманчи қабилалар ҳужумини бартараф қилиш мақсадида камбағал ҳунармандлар ва ерсиз зироатчилардан ташкил топган куруллик кўшин). /озийлар ҳаракатини ака-ука Ёқуб ва Амр бинни Лайс бошқардилар. Улар дастлаб Сейистонда ҳокимиятни кўлга олгач, 873 йилда тохирийларнинг кўшинларига катта зарба бериб, Хуросон пойтахти Нишопурни эгалладилар. Шу даврдан эътиборан тохирийлар сулоласи барҳам топди ва Хуросонда ҳокимият Саффорийлар (мисгарлар, Ёқуб ва Амр асли ҳунарманд-мисгар-“саффор” эдилар.) кўлига ўтиб кетди. Расмий жиҳатдан Хуросон ва Мовароуннаҳр устидан ҳукмронлик қилиб турган тохирийлар сулоласининг инқирозга учраганлиги Мовароуннаҳрдаги маҳаллий ҳокимларнинг ўлкани тўла мустақиллигини таъминлаш сари ҳаракатлари учун қулай имкониятлар яратиб берди. Энди бу даврда сомонийлар сиёсий майдондаги курашда эркин ҳаракат қила бошладилар ва улар Мовароуннаҳрда марказлашган бир бутун давлат барпо қилишга киришдилар. Бирлаштириш ғоясини шаҳарликлар ҳам, деҳқонлар ҳам кўллаб қувватладилар. Чунки бирлашган ва марказлашган ягона ва қудратли давлатгина кўчманчи қабилаларнинг ҳужумини даф қила олиши

мумкинлигини улар яхши билар эдилар. Марказлашган ягона ҳамда қудратли давлат кучли ҳарбий куч яратиш имкониятини берарди.

Сомонийлар давлатига Сомон қишлоғи (Балх яқинида, баъзи манбаларда эса, - Термиз яқинида) оқсоқоли Сомонхудотнинг авлодлари асос солган. Халифа Маъмунга бўлган садоқатлари эвазига 819-820 йилларда Сомонхудотнинг набиралари Нух Самарқандга, Аҳмад Фарғонага, Яҳё Чоч ва Уструшонага, Илёс Ҳиротга ҳоким этиб тайинландилар.

839-840-йилларда Нух ибн Асад Исфижоб вилоятини босиб олди ва уни мустаҳкамлади. У Сўғднинг бир қисми ва Фарғонага ҳоким бўлиб олди. Лекин сомонийлар давлатини бунёд этишда Аҳмаднинг ҳиссаси кўпроқ бўлди. Унинг Наср, Яъқуб, Яҳё, Асад, Исмоил, Исҳоқ ва Ҳомид исмли ўғиллари бор эди. Нух ибн Асад 842 йили вафот этгач, Самарқандни укалари Аҳмад ва Яҳё бошқарди; кейин ҳокимлик Наср (865-892) қўлига ўтди. 859-йилда Яҳё ибн Асад вафот этгач, Чоч ва Уструшона Аҳмаднинг иккинчи ўғли Яъқубга насиб этди. Кейин ташаббус Исмоил ибн Аҳмад қўлига ўтди. Бухорода тоҳирийлар мавқеи суёт эди. 874 йилда Ҳусайн ибн Тоҳир Хоразм шаҳарларини талаётган бир пайтда Бухоро зодагонлари илтимоси билан Наср Бухорога Исмоил ибн Аҳмад (849-892)ни ҳоким қилиб жўнатади.

Наср Мовароуннаҳрда марказлашган давлат тузишга киришди. Халқ бу ишда унга хайрхоҳ эди. 875 йилда у Шовга (Туркистон яқинида)ни қўлга киритди. Халифа Муътаммиддан Мовароуннаҳрни бошқариш учун ёрлик олишга муваффақ бўлди. Бу пайтда Бухорода кучайиб кетган Исмоил акасига тобеъ бўлишни истамади. 888 йили икки ўртадаги жангда Наср енгилди. 892 йилда Наср вафот этгач, Исмоил Мовароуннаҳрнинг ягона ҳукмдори бўлиб қолди (892-907). 893 йилда у Тарозни, сўнг Уструшонани қўлга киритди.

Мустаҳкамланиб бораётган Сомонийлар давлатини заифлаштириш мақсадида Араб халифаси 898 йилда Мовароуннаҳр ҳокимлигидан Исмоилни тушириб унинг ўрнига саффорийлар сулоласидан Амр ибн Лайсни ҳоким этиб тайинлаш ҳақида ёрлик жўнатади. Исмоил 899 ва 900 йиллардаги ҳарбий тўқнашувларда Амр ибн Лайс бошлиқ саффорийлар қўшинларини тор-мор келтирди. Халифа Исмоил ибн Аҳмадни ҳоким сифатида тан олишга мажбур бўлди.

Шундай қилиб, Хоразм, Исфижоб, Чағониён ва Хутталондан ташқари (уларнинг ҳокимлари сомонийларга тобеъ эдилар), улкан ҳудуд (Мовароуннаҳр ва Хуросон) сомонийлар томонидан бўйсундирилган эди. Улар бу ерда 100 йилча ҳукмронлик қилдилар. 992 йили Қорахонийлар хони Буғроҳон Бухорони эгаллади. Хуросонда Абу Али Симжурий ва Балхда Фойиқ амирга қарши исён кўтарди. Нух II ёрдам сўраб /азна ҳокими Сабуктегинга мурожаат этади. Сабуктегин 20.000 нафарли қўшин билан келиб, Симжўрий ва Фойиқ кучларини тор-мор келтиради. Сабуктегин бу хизмати учун халифадан “Насир-уд-дин ва ад-давла” (дину давлат ҳомийси), унинг ўғли Мансур эса “Сайф- уд-давла (давлат шамшири)” лақабини олади.

997 йили Нух II ҳам, Сабуктегин ҳам вафот этади. Нух II нинг ўғли Мансур ибн Нух (997-999)га қарши Нишопур ҳокимлари Бектузин ва Фойиқ

исён кўтардилар. Амирнинг Мансурга эътиқоди зўрлигини назарда тутиб, исёнчилар амирнинг кўзига мил тортадилар. Мансур ибн Нух вафотидан сўнг унинг укаси Абдулмалик II ибн Нух Бухоро тахтига ўлтирди. Маҳмуд интиқом баҳонасида Бектузин ва Фойиққа қарши кўшин тортиб бутун Хуросонни босиб олди. Абдулмалик ибн Нух кўлида фақат Мовароуннаҳр қолди.

Кўп ўтмай қорахонийлар хони Наср Илоқхон Бухорони забт этди. Амир хонадони асирга олинди. Сомонийлар давлати тугатилди.

Сомонийлар Мовароуннаҳр ва Хуросонда мустақил давлат тузиш учун авваламбор, кучли марказлашган ҳокимият тузиш кераклигини яхши тушунишган. Бу айниқса Исмоил Сомоний ҳукмронлиги даврида куннинг долзарб масаласига айланди. Чунки Исмоил Сомоний Мовароуннаҳр ва Хуросонни бирлаштиришга ва ягона марказлашган давлат тузишга муваффақ бўлди. Энди бу давлатни идора қилиш лозим эди. Шунинг учун Исмоил бир канча ислоҳотлар ўтказди. Мана шундай ислоҳотлардан бири **давлатни бошқариш маъмуриятини** жорий қилиш бўлди. Бу ислоҳотга биноан давлатни идора қилиш **саройи** (даргоҳ) ва 10 та **девон** (ҳарбий -фуқаро маҳкамалари) ташкил этилди. Исмоил Сомоний давлатнинг мажмуини ташкил этишда Сосонийлар эрон ва Араб халифалигида қабул қилинган тажрибалардан фойдаланди ва уни замон талабига қараб мукамаллаштирди.

Ҳокимиятнинг энг юқори поғонасида сомонийлар туриб, улар амир унвони билан давлатни идора қилганлар. Давлат мажмуини мустаҳкамлашда, Наср II Сомонийнинг маърифатли вазирлари Абуабдулло Муҳаммад Жайҳоний ва Абуфазл Муҳаммад Баламийларнинг хизматлар катта бўлган. Умуман, Сомонийлар ҳукмдорлиги даврида вазирлик мансабига асосан шу икки сулола вакиллари тайинланган. Давлат мажмуини **даргоҳ** ва **девонларга** бўлиниши маълум даражада расмий бўлган. Чунки саройнинг нуфузли кишилари кўп холларда девонларнинг ишларига аралашиб турганлар. Саройда сиёсий ҳокимият **“Соҳиби хорас”** кўли остида бўлган. Соҳиби Хорас Амирнинг фармонлари бажарилишини назорат қилган. Саройда Шарбатдорлар, Дастурхончилар, Таштадорлар, Отбоқарлар, хўжалик беклари каби турли хизматчилар бўлган. Саройдаги ҳамма хўжалик ишларини **“вакил”** бошқарган. Вакил саройдаги эътиборли кишилардан бири ҳисобланган. Наршахийнинг ёзишича, Наср II Сомоний ҳукмронлиги даврида ўн девонга Бухоро регистонида ўнта маҳсус бино қурилган.

Девонлар орасида вазир ёки **“хўжа бузург”** девони алоҳида ўрин тутган. Бу девонга бошқа ҳамма девонлар бўйсунган. У ҳамма маъмурий, сиёсий ва хўжалик маҳкамаларини назорат қилган.

Давлатни идора этишда **“мустауфий девон”** ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган. Бу девон давлатнинг бутун молия ишларини бошқарган ва назорат қилган. Девон хазинадор томонидан бошқарилган.

“Девон Амир-ал-мулк” ёки **“ал-расаи”** давлат аҳамиятига молик бўлган расмий ҳужжатларни тузиш билан шуғулланган. Бундан ташқари бу девон чет давлатлар билан бўладиган муносабатларни ҳам бошқарган.

“**Соҳиб аш-шурат**” девони давлатнинг бутун ҳарбий ишларини, шу жумладан амирнинг шахсий қўшинини бошқарган. “Соҳиб аш-шурат”нинг махсус ёрдамчиси-Арис бўлган. У маҳкама ва унинг бошлиғи амир қўшини хазинаси билан шуғулланган. Қўшимча бир йилда тўрт марта маош тўлаган. Давлатни идора этишда “**соҳиб ал-борид**” девонининг аҳамияти ҳам жуда катта бўлган. Бу девон давлат аҳамиятига молик бўлган ҳужжатларни ва хабарларни етказиш билан шуғулланган. Девоннинг ҳамма шаҳар ва вилоятларда маҳаллий маҳкамалари бўлган.

“**Мухтасиб**” девони бозорларни, сотувчиларни, қадоқбошларнинг оғирлиги, бозордаги молларнинг нарҳини, сифатини назорат қилган.

Давлат хазинасининг даромадларини ва харажатларини “**мушриф**” девони назорат қилган. Бундан ташқари “**қози аз-зия**” ва “**вақф**” девонлари бўлган. “Қози аз зия” девони давлат ерларини, “вақф” девони ҳадя этилган ерларни ва мусулмон руҳонийларининг бошқа мол-мулкларини назорат қилишган.

Девонларнинг айтарли ҳаммасини вилоятларда бошқармалари бўлган. Девонларнинг вилоятлардаги бошқармалари бир томондан Ўз девонларига, иккинчи томондан вилоят ҳокимига бўйсунушган. Бундан фақат “Соҳиб ал-борид” девонининг амалдорлари мустасно бўлган.

Вилоят ва туманлар амир томонидан тайинланган ҳокимлар томонидан идора қилинган. Одатда бундай лавозимга маҳаллий бой зодагонлар тавсия этилган. Сомонийлар давлатида мусулмон руҳонийларнинг таъсири ниҳоятда кучли бўлган. Улар марказий ҳокимият ишларида ҳам фаол иштирок этганлар. Сомонийлар давлатининг диний ҳаётида ханифийлар мазҳаблигига мансуб руҳонийлар ҳамма диний лавозимларни Ўз қўлларига олишган. Руҳонийларнинг бошлиғи “**устод**”, кейинчалик “**Шайх ул-ислом**” деб аталган. “Устод” дан сўнг Ўз лавозими бўйича руҳонийлар орасида “**хатиб**” турган. У жомеъ масжидларида жума намозида хутба ўқиш ҳуқуқига эга бўлган. Бу даврда Бухоро Шарқдаги ислом оламининг энг нуфузли марказларидан бирига айланади. Мовароуннаҳрдаги дастлабки мадрасаларнинг бу ерда барпо этилиши ҳам бежиз эмас.

Ер эгалигининг куйидаги шакллари мавжуд бўлган:

Мулки султоний - шахсан амирга тегишли ер-сув, тегирмон, дўконлар. Бу мулкни қишлоқ чорикорлари ижарага олганлар. Яна ер эгалигининг тўйма (умрбод берилган ер), иктоъ (меросий) турлари бўлган.

Хусусий шахсларга тегишли мулк: ҳукмдор табақа хонадони, деҳқон-зодагонларга, саййидлар, сипоҳсолор, бадавлат савдогарларга тегишли мулклар ҳисобланган. Шартли ер эгалиги ҳам бўлган.

Вақф мулклари: диний муассасалар ва мадрасаларга тегишли мулк. Бу мулкни муассаса мутаваллиси бошқарган. **Жамоа мулки:** яйлов, тоғ ёнбағирларидаги лалми ерлар.

Хирож ҳажми шариат ва давлат қонунлари асосида белгиланган. Сомонийларнинг биргина Бухоро ва Кармана вилоятлари хирожидан тушган даромади 116866 дирхамни ташкил қилган.

Сомонийлар даврида ерлар қайтадан тақсим қилинди. Ер эгаларининг янги гуруҳи ташкил топди. Уларнинг кўпи сипоҳийлардан чиққан эди. Масалан, Алптегиннинг Хуросонда ва Мовароуннаҳрда 500 қишлоғи бўлиб, бирор шаҳар йўқ эдики, унда унинг қасри ё боғи, ёхуд карвонсаройи бўлмаса. Унинг тасаруффида минглаб отлар ва чорва моллари бўлган.

Сомонийлар даврида қудратли марказлашган давлатнинг вужудга келиши натижасида Мовароуннаҳр ва Хуросонда маълум барқарорлик қарор топди. Бу ҳолат мамлакат иқтисодий ҳаётига катта таъсир кўрсатди. Дехқончилик, ҳунармандчилик ва савдо тез суръатлар билан ривожлана бошлади. Мовароуннаҳр ва Хуросон бу вақтда Шарқнинг иқтисодий жиҳатдан энг ривожланган ўлкаларидан ҳисобланган. Тарихчилар ва географлар бу борада жуда яхши таърифлар ёзиб қолдирганлар. Улар, бу ерлар жуда серҳосил, табиий бойликларга бой, унда кўплаб қишлоқ ва шаҳарлар борлигини аҳоли учун керакли ҳамма нарсалар мавжудлигини зўр эҳтирос билан битганлар.

Хуросон ва айниқса, Мовароуннаҳр деҳқончилик ўлкалари қаторига кирган. Бу ерларда деҳқончилик асосан сунъий суғоришга асосланган. Кўплаб сой ва дарёлардан чиқарилган катта-кичик каналлар мавжуд бўлган. Бухоро воҳасида Шопуркон, Шоҳруд, Кармана, Пойканд, Самарқанд воҳасида Барж (Дарғом), Бармсиш, Бузмадисой, Иштихон каби каналлар шаҳар ва қишлоқларни сув билан таъминлаган. Бундан ташқари бундай каналлар Хоразм, Қашқадарё, Фарғона ва Шошда ҳам бўлган. Манбаларга қараганда Шош аҳолиси халифа Мутасимга (833-842) мурожаат қилиб воҳада сув етишмаслиги туфайли канал қурилишига ёрдам сўраган. Сунъий суғоришга асосланган деҳқончиликдан ташқари лалмикор деҳқончилик ҳам яхши йўлга қўйилган.

Далаларда буғдойнинг турли навлари, арпа, шоли ва бошқа бошоқли экинлар экилган. Қишлоқ хўжалигида пахта етиштиришга алоҳида аҳамият берилган. Пахта, айниқса, Зарафшон, Қашқадарё ва Марв воҳасида кўп экилган. Боғдорчилик ҳам яхши ривожланган. Боғларда олма, шафтоли, нок, беҳи, анор, анжир, ёнғоқ каби турли мевалар етиштирилган. Узум етиштириш яхши йўлга қўйилган. Айниқса, Самарқанд, Марв, Ҳиротда етиштирилган узумлар жуда қадрланган. Умуман Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг мевалари ўзининг турли навлари ва юқори сифатлилиги билан бутун Шарқда донг таратган. Жуда кўп қуруқ мевалар Европанинг турли шаҳарларига жўнатилган.

Умуман, Сомонийлар даврида Хуросон ва Мовароуннаҳр қишлоқ хўжалигининг турли тармоқлари хусусан, деҳқончилик яхши ривожланган. Сомонийлар даврида деҳқончилик билан бир қаторда ҳунармандчилик ҳам кенг суръатлар билан тарқалган. Шаҳар аҳолисининг кўп қисми ҳунармандчиликнинг турли соҳалари билан машхур бўлишган. Манбаларда қайд қилинишича, Мовароуннаҳрда, айниқса тўқимачилик яхши тараққий қилган. Бу ерларда ипак ва жундан тайёрланган турли-туман газламалар ўзининг юқори сифатлилиги, бежирим ва нафис нақшлари билан ажралиб турган. Бухоронинг Зандана, Самарқанддаги Ведар ва Сурхондарёдаги

Дарзанги тўқимачиларининг маҳсулотлари фақатгина Мовароуннахр ва Хуросондагина эмас, балки Ироқ, Эрон ва Ҳиндистонларда ҳам маълум бўлган. Хусусан, Наршахийнинг ёзишича Занданада тайёрланган газламаларга Шарқ бозорида эҳтиёж жуда катта бўлган. Ибн Хавқал ва Муқаддасийнинг қайд этишича, Ведарда тайёрланган юқори сифатли газламалар аҳолининг юқори табақалари орасида жуда қадрланган. Бу газламалардан асосан амирлар, вазирлар, турли амалдорлар, қозилар Ўзларига либослар тиктирганлар. Ведар газламаси ҳатто Хуросон парчаси ҳам деб аталган. Газламаларнинг турли навлари бундан ташқари Кешда, Насафда, Дабусияда ва кўпгина бошқа шаҳарларда ҳам тайёрланган.

Кулолчилик ҳам Сомонийлар даврида Ўз тараққиётининг энг юқори босқичларига кўтарилган. Кулолчилик чархини янада мукаммалланиши натижасида идишларни безашда сирлардан фойдаланишни кашф этилиши бу борада катта ютуқ бўлди. Натижада идишларни турлари ҳам, шакллари ҳам кўпайди. Уларнинг сифати кескин даражада ошди. Идишлар турли рангдаги сирлар билан безатила бошланди. Манбаларда қайд қилинишича, айниқса, Самарқанд, Бинкет ва Марв кулоллари тайёрлаган идишлар Ўзининг бежирим шакли, юқори сифати, ажойиб ва нафис нақшлари билан ажралиб турган. Эпиграфик нақш билан безатилган турли-туман идишлар айниқса, диққатга моликдир. Шу даврга оид шаҳарларда олиб борилган археологик изланишларга қараганда, кулоллар шаҳарларда маҳалла-маҳалла бўлиб яшаганлар. Мана шундай маҳаллалар Самарқандда, Марвда, Аксикатда, Термизда очиб ўрганилган.

Бу даврда шишасозлик ҳам кенг ривожланган. Ўрта Осиё шишасозлари турли шаклдаги катта-кичик шиша идишларни тайёрлаганлар. Идишлар асосан кўкимтир ва шаффоф рангдаги шишалардан тайёрланган. Уларнинг маълум қисми нақшлар билан безатилган. Шишасозларнинг устахоналари Нисо, Марв, Термиз, Пойкент каби шаҳарларда очиб ўрганилаган. Ўрта Осиё шишасозларининг маҳсулотига бошқа ўлкалардан эҳтиёж катта бўлган.

Сомонийлар даврида металлургия соҳасида ҳам катта ютуқлар қўлга киритилган. Ёзма манбалар ва олиб борилган археологик қазилма ишларга қараганда бу даврда кон саноати тараққиётида катта ўзгаришлар рўй берган. Бу даврда Бадахшонда кумуш, олтин, биллур, ложувард каби қимматбаҳо металл ва тошлар қазиб олиш давом этган. Уструшонанинг Минк туманида катта миқдорда темир рудаси, Буттамда олтин, кумуш, мис ва бошқа металллар, Тузкон кўлида туз, Фарғонадаги Нокад деган жойдан олтин, кумуш, Исфара яқинида тошкўмир қазиб олинган. Фарғонада нефть ҳам борлиги ёзма манбаларда қайд қилинган.

Ўрта Осиёда сомонийлар даврида қоғоз ишлаб чиқариш ҳам яхши ривожланган. Қоғоз ишлаб чиқариш бўйича энг йирик марказ Самарқанд бўлиб, ундаги қоғозларнинг маҳсулоти фақат Ўрта Осиё ёки Шарқда эмас, балки Европада ҳам машҳур бўлган. Самарқанд қоғозининг олти нави манбаларда қайд қилинган.

Юқорида қайд қилинган ҳунармандчилик турларидан ташқари сомонийлар даврида Ўрта Осиёда тоштарошлик, заргарлик, дурадгорлик

каби соҳалар анча ривож топган. Сомонийлар даврида кучли ва мустақил давлатниг пайдо бўлиши деҳқончилик, хунармандчиликнинг ривожланиши, шаҳарларнинг тараққиёти Ўз навбатида ички ва ташқи савдони янада узвийлашувига ва тараққиётига олиб келди. Аввало, шаҳар ва қишлоқлар Ўртасидаги савдо кенгайди. Иккинчи томондан шаҳар ва қишлоқларни қўшни қўчманчи халқлар ва бошқа давлатлар билан алоқаси ривожланди.

Ёзма манбаларда қайд қилинишича, бозорлар катта-кичик шаҳарларда ва ҳатто қишлоқларда бўлган. Айниқса қарвон йўллари бўйлаб жойлашган, шаҳарларда бир нечтадан бозорлар бўлган. Бухоро, Хўжанд, Насаф, Кеш, Термиз, Ҳирот, Марв, Нишопур шаҳарларидаги бозорлар катта ва жуда гавжум бўлган. Истаҳрийнинг ёзишича, Самарқандда Мовароуннахрнинг бош бозорлари жойлашган. Бу ерга ҳамма ердан савдогарлар келган. Мовароуннахрда тайёрланган маҳсулотларнинг катта қисми Самарқандга келтирилган ва ундан кейин бошқа ўлкаларга тарқалган. Ички ва ташқи савдода айрим кичик шаҳарларнинг ҳам ўрни катта бўлган. Бу борада Пойканд шаҳри муҳим аҳамият касб этади. Манбаларда ёзилишича бу шаҳарда сомонийлардан олдин ҳам савдогарлар Хоразм, Каспий бўйидаги ўлкалар ва Хитой билан олди-сотти ишлари олиб боришган. Шаҳар ҳокимлари савдогарлар учун ҳамма шарт-шароитларни туғдириб беришга ҳаракат қилганлар. Шаҳарда ўнлаб қарвон саройлар мавжуд бўлган, улар бозорга яқин жойларда жойлашган. Савдо расталари қарвон саройнинг ўзида ҳам бўлган. Қарвон саройлар йўлларда ҳам қурилган.

Бозорларда сотиладиган моллар аввало маҳаллий аҳолининг эҳтиёжини қондиришга қаратилган. Хунармандлар Ўз молларини сотиб озиқ-овқат молларини харид қилишган, Ўз навбатида деҳқонлар хунармандчилик молларини харид қилишган. IX-X асрларда Ўрта Осиёнинг иқтисодий ҳаётида савдо-сотик катта аҳамиятга эга эди. Бу борада қўчманчилар билан чегарадош бўлган шаҳарларнинг аҳамияти катта бўлган. Қўчманчилар шаҳарларга келиб, деҳқончилик ва хунармандчилик маҳсулотларини харид қилганлар, тери ва бошқа чорвачилик маҳсулотларини сотганлар.

Ўрта Осиёлик савдогарлар Ўз молларини араб халифалиги таркибига кирган давлатларга, Кавказга, Хазар ва Булғорияга, Хитой ва Ҳиндистонга олиб бориб сотганлар. Ўрта Осиёдан Хитой билан Ўрта Ер денгизини бирлаштирувчи ва Жануби-Шарқий Европага олиб борувчи қарвон йўллари ўтган. Айниқса, Ўрта Ер денгизи билан боғловчи қарвон йўли анча гавжум бўлган. Бу йўл Бағдод, Ҳамадон, Нишопур, Марв, Амул, Бухоро, Насаф, Кеш, Самарқанд, Уструшона, Чоч, Баласоғун орқали Хитойга олиб борган. Хитойга Ўрта Осиёдан отлар ва шиша буюмлар олиб борилган. Хитойдан эса турли-туман ипак газламалар келтирилган. Хазар, Булғор ва Русь ерларига Ўрта Осиёдан қуруқ мевалар, турли-туман газламалар, гуруч ва қумуш чиқарилган. Ўз навбатида Жануби-Шарқий Европадан Ўрта Осиёга мўйна, мис, тери, қорамол, қуллар келтирилган. Жануби-Шарқий Европа билан бўлган савдо алоқаларида хоразмлик савдогарларнинг ўрни катта бўлган.

Сомонийлар ва Қорахонийлар Ўртасидаги кураш

Қорахонийлар давлати Еттисув худудидаги Қарлук (756-940) давлати Ўрнида ташкил топди. Унинг асосчиси Сотук Буғрохон (915-955) ҳисобланади. У 942 йили Боласоғун ҳокимини мағлуб этиб, Ўрнига Ўзини ҳокон деб атади. Қорахонийлар давлатига икки қабила-Яғмо ва Чигил қабилалари бирлашдилар. Сотук замонида Қорахонийлар давлати иккига бўлиниб кетади. Бирининг пойтахти Боласоғун бўлиб, олий ҳокимият ёши катта бўлган ҳокон томонидан бошқарилган; иккинчи давлатнинг пойтахти Тароз, кейинчалик Қошғар бўлиб, кичик ҳокон томонидан бошқарилган. Қорахонийлар Сомонийлар давлатидаги миллий низолардан усталик билан фойдаландилар. Ҳасан Буғрохоннинг 992 йили Сомонийларга қарши юриши олдидан сомонийлар лашкарбошчиси Хуросон ҳокими Абуали Симжурий у билан музокара олиб борган. Сомонийларнинг бошқа лашкарбошчиси, Балх ҳокими Фойиқ Работи Малик яқинидаги Буғрохонга қарши жангда, ҳар томонлама устунликка эга бўлишига қарамай таслим бўлади. Илоқ ҳокими Мансур ибн Аҳмад эса, ҳоконга тобеълик билдириб, унинг номига пул зарб этади. Бухородан Қошғарга кетаётганда Буғрохон касалланиб вафот этади. Бундан фойдаланган Нух ибн Мансур тахтни қайта эгаллайди.

996 йили Қорахонийлар хони Наср Бухорони яна босиб олади. Сомонийлар лашкарбошчиси Абул Иброҳим Исмоилнинг (Мунтасир) Бухорони озод этиш йўлидаги уринишлари 1005 йилда муваффақиятсизликка учради. Сомонийларнинг /азнадаги ноиб Сабуктегин 997 йилда вафот этди. Ўрнига унинг ўғли Маҳмуд /азна ҳокими бўлди. Сомонийлар амири Мансур ибн Нух (997-999) унинг таъсирида эди.

1001 йилда, Султон Маҳмуд Қорахонийлар хони Наср билан шартнома тузиб, Амударёни икки Ўртадаги чегара қилиб белгилади. Сомонийлар давлати Ўрнида икки улкан давлат ташкил топди:

Биринчиси-Қошғардан Амударёгача чўзилган Шарқий Туркистоннинг бир қисмида, Еттисув, Шош, Фарғонанинг қадимги худудларини Ўз ичига олган Қорахонийлар давлати.

Иккинчиси-Шимолий Ҳиндистон сарҳадларидан Каспий денгизининг жанубий қирғоқларигача чўзилган ҳамда ҳозирги Афғонистон ва Шимоли шарқий Эронни Ўз ичига олган /азнавийлар давлати эди.

Илоқ ҳокимлари номигагина қорахонийларга қарам бўлиб, Ўз юртларини мустақил равишда бошқарганлар. Илоқдаги деҳқонлар сулоласининг асосчиси Мансур ибн Аҳмаднинг ўғли Муҳаммад ибн Мансур (1004-1008) бўлган. Унинг ўғли Абушужо Солор ибн Муҳаммад (1008-1009) қорахонийлар хони Аҳмад ибн Алига қарам бўлди. Илоқда Наср ибн Алининг учинчи укаси Муҳаммад ибн Али (1010-1015) Инолтегин лақаби билан пул зарб қилган. Унга Илоқ, Хўжанд, Тароз мулклари тобеъ бўлган. Чуғротегин Ҳусайн ибн Мансур (1016-1030), Муҳаммад Юсуф Буғрохон (1032-1057)нинг пойтахти Шош эди. Тўғрултегин Қорахон Юсуф (1068-1075) замонида Илоқ Шарқий Қорахонийлар давлатига қарам бўлган.

XI аср Ўрталарида тамғочхон унвонини олган қорахоний Иброҳим ибн Наср ғарбий Қорахонийлар давлатининг пойтахтини Ўзгандан Самарқандга кўчирди.

1068 йилда, Мовароуннаҳрда қорахоний Иброҳим ибн Наср Ўғиллари Ўртасида тахт учун кураш бошланди. Курашда Шамсулмулк ғалаба қозонди. Шамсулмулк Абулҳасан Наср ибн Иброҳим (1068-1080) даврида Бухорода катта қурилиш ишлар олиб борилган.

1080 йилда Шамсулмулк вафотидан кейин Мовароуннаҳрда ҳокимият учун кураш авж олади. Бундан фойдаланган салжўқий султон Маликшоҳ 1089 йили Мовароуннаҳрга бостириб кирди. Бухоро ва Самарқандни забт этиб, хон Аҳмадни асир олди. Аммо, Аҳмад билан сулҳ тузиб уни Ўз тахтида қолдиради. Қорахоний Аҳмаднинг салжўқларга итоаткорлиги амирлар ва рухонийлар норозилигига сабаб бўлди. Натижада у 1095 йилда ўлдирилди.

Аҳмаддан сўнг тахтга ўтирган Арслонхон (1102-1130) замонида қорахонийлар гарчи ярим мустақиллик шароитида сиёсат юргизган бўлсалар ҳам, Самарқанд шахрининг ободонлиги бўйича катта ишлар қилдилар. Ҳарбий кўмондонлар ва рухонийлар Арслонхон ҳокимиятидан норози эдилар. Арслонхон бетоблиги туфайли ҳокимиятни ўғли Насрга топширади. Лекин фитначилар Насрни ўлдирадилар. Арслонхон Марвдан Султон Санжарни ёрдамга чақиради. Бундан фойдаланиб, Санжар 1130 йили Самарқандни эгаллайди.

XII аср бошларида қорахитойлар Боласоғунни эгалладилар. 1138 йилда қорахитойлар гўрхони Султон Санжарнинг қариндоши, Самарқанд ҳукмдори Маҳмудни Хўжанд яқинида мағлуб этади. Шаҳар таланиб катта товон ундирилган бўлса-да, босиб олинмади.

1141 йилда қорахитойлар яна Мовароуннаҳрга бостириб кирдилар. Бу гал жанг Самарқанд яқинидаги Қатвон чўлида бўлди. Жангда султон Санжар билан Маҳмуднинг бирлашган кучлари тор-мор келтирилди. Ҳар икки томондан 30 мингга яқин киши ўдирилди. Султон Санжар ва Маҳмуд Термиз томон чекиндилар. Султон Санжар хазинаси, унинг хотини Туркон хотун гўрхон кўлига ўлжа тушди. Қорахонийлар Самарқанд ва Бухорони эгалладилар.

Самарқанднинг қорахонийлар сулоласига мансуб бўлган кейинги хонлари, яъни элекхонлар қуйидагилардир:

Муҳаммад ибн Ҳусайн (1170-1176), Муҳаммад Октош Тафғочхон (1176-1179), Иброҳим ибн Ҳусайн (1178-1202), Усмон ибн Иброҳим (1102-1212).

Ўзганда Қодирхон ибн Иброҳим ибн Ҳусайн (1183-1210), Илок (Шош)да (пойтахти Бинкат) Шоҳ Қиличхон (1177-1183), Тафғоч Ҳокон (1195-1197), Окдош Чағрихон (1197-1206) ҳоким эди.

Сўнгги қорахонийлар қорахитойларга тобеъликдан қутулган эдилар. Бироқ, 1212 йилида Аловуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ ғарбий қорахонийлар давлатининг ҳокони Усмонни ўлдириб, Самарқандни Ўз мулкларига қўшиб олди.

Қорахонийларда Қошғар ва Боласоғун пойтахт саналиб, улуғ хон шу шаҳарлардан бирида қароргоҳда Ўтирган. Улуғ ҳоқон ёки улуғ хон **ул-ҳоқон** деган номда юритилган. Араб манбаларида мазкур унвон **султон ул-салотин**, форс тарих асарларида **шаҳаншоҳга** мувофиқ келади. Айнан юқоридаги олий унвон қорахонийлар даври китобларида **тамғочхон** деб ҳам ютирилган.

Қорахонийларга қарашли ерлар тамғочхон томонидан унинг Ўғиллари, қариндошлари Ўртасида тақсимланган эди. Шу боис ер-мулк масаласида ота-Ўғил, амаки, жиянлар ҳамда ака-ука-ю амакиваччалар Ўртасида доимий низолар юз бериб, у сиёсий аҳволга салбий таъсир кўрсатиб турган.

Еттисувдан туриб Мовароуннаҳрни бошқариш қийин бўлган. Қорахонийлар даврида Самарқанд эликхони анча кучайиб кетган эди. Саройда сомонийлар давлатида бўлганидек вазир, соҳиббарид, муставфий, ҳожиб, раис-муҳтасиб каби амалдорлар бўлган. Қорахонийлар давлатида имом, саййид, шайх, садрлар мавқеи кучли эди.

Қорахонийлар давлати бошлиғи лавозими, ҳоқоннинг тахти меросий саналган. Маъмурий идоралар иккига бўлинган: даргоҳ ва девонга. Ҳоқоннинг **улуғ ҳожиби** ҳоқон билан фуқаро Ўртасида воситачилик қилган. Ҳоқон саройида қуйидаги амалдорлар бўлган: **оғичи**-шойи кийимлар хазиначиси; **бирук**-меҳмонларни қабул қилиш бўйича мутасадди; **ошчи**-ҳоқон ошхонаси бошлиғи (боғарчи); **битикчи**-мунший; **котиб**-мирза; **қушчи**-ҳоқон овининг ташкилотчиси.

Ҳоқон ҳарбий кўшинлари **черик** дейилган, унга **субоши**, ёки **сипоҳсолор** кўмондонлик қилган. Кичик зобит **човуш**, сипоҳийлар тўдаси кўмондони **хайлбоши** дейилган. Кўшин Ўнлик, юзлик, мингликларга бўлинган. Қорахонийлар ҳокони кўши (ҳарбий лагер) **хонтўй** дейилган. Ҳоқон кўшида доим 9 та сариқ байроқ хилпираб турган. Ҳоқонликда элчини **ялавоч** ёки **ялафар** деб аталган.

Ҳоқонлик ҳудудлари эл, вилоятларга бўлинган. Ижтимоий тузумда мавқеи анча баланд ҳисобланган йирик заминдорлар-деҳқонлар қатлами қорахонийлар даврида Ўз аҳамиятини йўқотди. Ўрта Осиё кўҳна зодагон тоифасининг бундай аҳволга тушишига асосий сабаб сиёсат майдонида юз берган сулолалар Ўртасидаги тахт алмашуви, энг таъсирли жиҳати эса кўчманчилик шароитига мослашган эл-улусларининг Ўтроқ аҳоли ҳудудларининг ишғол этишидир.

Сомонийлар замонида мазкур сулола учун хос марказлашган давлат тузумидан қониқмаган аслзода деҳқонлар қорахонийларни қўллаб-қувватлаган эдилар. Йирик хонадон соҳиблари-қорахонийлар ҳокимиятда узоқ давр туриша олмадилар ва вақти келиб биз ҳудудимизнинг асосий ҳукмдорлари бўлиб қоламиз деб Ўйлашган эди. Уларнинг бундай режаларини тушунган яғмо ва чигилларнинг бошлиқлари зодагонларни қувғин қила бошладилар. Бунинг оқибатида кекса бой қатлам вакиллари Ўз экинзорлари, уй-жойлари, мулклари ва бойликларидан маҳрум бўлдилар. Деҳқон деган ном эндиликда фақат оддий жамоатчига нисбатан айтиладиган бўлиб қолди. Аслзодалар Ўзларининг даромад манбаи-ер-мулкдан маҳрум бўла бошлаган сари оддий жамоатчи зироаткорлар ижарачиларга айлана

бордилар. Бу пайтда ерлар эгасиз ва кадрсиз бўлиб қолди. Унумдор жойлар яйловларга айланди. Бироқ кейинги воқеалар жараёнида Мовароуннаҳр ижтимоий ҳаётида жонланиш юз берганлиги ҳақида маълумотлар бор.

Қорахонийларда оддий халқ **будун** дейилган. Солиқ тўловчи фуқаро **райят** деб аталган. Қабилла бошлиқлари **бек** дейилган, савдогарлар **сарт** деб аталган. Қорахонийлар давлатида хунармандчилик (кулолчилик, тўқувчилик, шишасозлик, темирчилик, заргарлик), шунингдек зироат ва чорвачилик маҳсулотларини қайта ишловчи соҳалар тараққий этган. Шунингдек, қимматбаҳо тошлар, олтин, мис, темир қазиб олинган. Шаҳарсозлик иншоотлари пишиқ ғиштдан бунёд этилган. Хонликда ер эгалигининг **иктаъ** шакли кенг тарқалган. Манбада шундай дейилади: “Иктага соҳиб бўлганлар (муқталар) шуни билишлари лозимки, улар фақатгина райятдан ҳақ молини яхшилик билан олишга ҳақлидирлар ва одамлар Ўз танув моллари, болачақалари, асбоб-ускуналари билан хавфсиз бўлишлари шарт. Агар одамлар саройга келиб, Ўз ҳолларини маълум қилмоқчи бўлсалар, улар қаршилиқ қилмасинлар ва қайси бир муқта шундай қилса қўлини қисқартириб, иқтасини тортиб олиш, Ўзига жазо бериб, бошқаларга ибрат этиб кўрсатиш керак. Уларга шуни билдириб қўйиш лозимки, мулк ҳам, райят ҳам хонниқидир. Муқталар ва валийлар уларни бошларида шаҳнадек туриб, подшоҳни райят билан бирга хавфсизликдан сақлайдилар (“Сиёсатнома”). Хоқон, вақф, жамоа мулклари қорахонийлар тасарруфидаги асосий ер-мулклар ҳисобланади.

Қорахонийлар давлатида салжуқийларда бўлган каби иктаъ эгаси Ўз мулкида ишлаётган зироаткорлардан белгиланган миқдорда қонун билан қайд этилган солиқдан бошқа ортиқча маҳсулот ёки ҳақ олишга ҳуқуқи бўлмаган. Мажбурий равишда бирор-бир маҳсулот тортиб олинса, бундай вазиятда иктаънинг маълум миқдори қирқиб олинган, ёки умуман тортиб олинган.

/азнавийлар ва Салжуқийлар

/азна шахрини Хуросоннинг сиёсий марказига айланиши X асрнинг иккинчи ярмига тўғри келади. /азнавийлар давлатининг асосчиси Собуктегин бўлиб, бу давлат унинг ўғли Маҳмуд /азнавий даврида мусулмон оламининг энг кучли давлатига айланди. Бу давлатнинг ҳудуди Маҳмуд /азнавийнинг истилочилик юришлари туфайли шимолий ва шимоли-ғарбий Ҳиндистондан Чағаниён ва Хоразмгача чўзилган бўлиб, унга Эроннинг катта қисми ҳам кирган эди. Маҳмуд /азнавий Мовароуннаҳрдаги қорахонийлар сиёсатига ва айниқса Хоразмга катта таъсир кўрсатар эди. Ўз даврининг иқтидорли саркардаси ва қўттиққўл ҳукмдори бўлган Маҳмуд /азнавий 1030 йилда вафот этади. Шундан сўнг тахтни унинг ўғли Маъсуд (1030-1041) эгаллайди. Лекин Маъсуд отаси тузган давлатни бутунлигича сақлаб қололмади.

Маҳмуд /азнавийга расман тобе бўлган, лекин амалда мустақил бошқариладиган Хоразм шоҳи Хорун ибн Олтинтош 1034 йилда Хоразмни

бутунлай мустақил деб эълон қилди ва катта қўшин билан Хуросонга юриш қилди. Лекин Султон Маъсуд томонидан сотиб олинган кишилар Хоразм шоҳи Хорунни Ўлдирадидилар. Уни қўллаб-қувватлаган қорахонийлар қўшини яна Самарқандга қайтиб кетади. Шундан сўнг Султон Маъсуд қорахонийлар билан музокаралар олиб боради ва шу йўл билан ғазнавийлар ҳокимиятига бўлган хавфни бир оз камайтиради.

/азнавийлар султони Маъсуд Хуросонга юриш қилган туркий-салжуқийлар билан кўп бор жанг олиб боришга мажбур бўлди. Маҳмуд /азнавийнинг рухсати билан шимолий Хуросонга жойлашиб олган салжуқийлар бу даврга келиб, ғазнавийлар учун катта хавф туғдира бошлади. 1035 йилда салжуқийларнинг Хуросонга янги ҳужуми бошланади. Нишопурдан Нисо шаҳрига етиб келган ғазнавийлар қўшини салжуқийларга зарба берган бўлсада, Салжуқийнинг невараси Тоғрул ва Чангри бошчилигидаги туркманлар кечаси /азнавийлар қароргоҳига ҳужум қилади ва ғалаба қозонади. 1037 йил апрел ойида туркманлар Мари вилоятини узил-кесил эгаллашга эришдилар ва Бағдодда халифага ҳокимият учун ёрлик беришни сўраб элчи жўнатадилар. Шу тариқа Хуросондаги янги давлатга-Салжуқийлар давлатига асос солинди.

Кейинги йиллар туркманлар Тоғрул бошчилигида бир қанча зарбалар бериб, Хуросоннинг катта қисмини босиб олдилар. Шундан сўнг Маъсуд катта қўшин билан салжуқийлар устига юриш қилди. 1040 йилда Мари яқинидаги Данданакон деган жойда ҳал қилувчи жанг бўлиб, бунда Маъсуд армияси қаттиқ мағлубиятга учради. Жангдан зўрға қочиб қутулган Маъсуд тез орада (1040 й.) вафот этди. Унинг ворислари ғазнавийлар давлатининг аввалги қудратини тиклашга муваффақ бўла олмадилар.

/азнавийларга тегишли Хуросон аста-секин салжуқийлар қўлига ўтди. Салжуқийлар давлатининг бош султони бўлиб, Тоғрулбек (1038-1063 й.) сайланди. У катта истилочилик юришлари олиб бориб, Балхни, Ироқнинг шимоли, Озарбайжонни, Курдистонни ва Қўҳистонни ҳам босиб олишга эришди. 1055 йилда у катта қўшин билан Бағдодга кириб келди ва халифадан Ўз номига хутба ўқитишни талаб этди. Шундан сўнг халифа диний ҳокимиятни Ўз қўлида сақлаб қолиб дунёвий ҳокимиятни султон унвони билан Тоғрулбекка топширди. Салжуқийлар давлатининг пойтахти қилиб Тоғрулбек Рай шаҳрини танлади. Унинг ҳукмронлиги даврида салжуқийлар Кавказда Византия қўшинларига ҳам катта зарба бердилар. У Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилаётган қорахонийлар билан дўстона муносабатлар ўрнатди. Лекин, унинг вориси Алп Арслон (1063-1072) Амударёнинг ўнг соҳилидаги ерларга бир неча бор ҳарбий юришлар уюштирди. Византия императори Роман IV Диоген қўшинларини мағлуб этди. Ундан кейин тахтга ўтирган Маликшоҳ (1072-1092) 1089 йилда қорахонийлар ўртасидаги ички низолардан фойдаланиб Бухоро ва Самарқандни эгаллади ва катта Ўлжа билан орқага қайтди. Лекин Қорахонийлар Салжуқийларнинг ярим вассалига айландилар. Маликшоҳнинг ўлимидан кейин Салжуқийлар давлатида тахт учун ўзаро курашлар қизиқ кетади ва 1118 йилда ҳокимият буюк салжуқийлар

сулоласининг сўнги йирик вакили Султон санжар (1118-1147) қўлига ўтади. Унинг даврида Салжўқийлар давлатининг пойтахти Марв шаҳрига кўчирилди. У Мовароуннаҳрдаги қорахонийларнинг ички ишларига, сиёсатига катта таъсир ўткази олишга эришган салжўқийлардан эди. 1141 йилда қорахитойлар билан Султон Санжар ва унинг вассали, иттифокдош қорахоний Маҳмудхоннинг бирлашган қўшинлари ўртасида, Самарқанд яқинидаги Катвон чўлида бўлиб ўтган жангда қорахитойларнинг ғалаба қилиши Салжўқийлар давлатини анча заифлаштирди. Салжўқийларнинг мағлубиятидан Хоразмшоҳ Қутбиддин Муҳаммад Отсиз усталик билан фойдаланиб, 1141 йилнинг қишида салжўқийларнинг пойтахти Марвни босиб олди, 1142 йилда эса Нишопурга юриш қилди. Лекин Султон Санжар Хоразм қўшинларини Хуросондан қувиб чиқарди ва Хоразмшоҳ Отсизни яна ўзига бўйсундиришга эришди. Султон Санжарнинг ҳаракатларига қарамасдан Салжўқийлар давлати ўзининг аввалги қудратини йўқота борди. Салжўқийларга ҳал қилувчи зарбани Балх ва Хутталон вилоятларида яшовчи кўчманчи /ўз қабилалар бердилар. Улар Султон Санжар қўшинларини тор-мор этиб, уни асир олдилар. /ўзлар ҳимоясиз қолган Марв, Нишопур шаҳарларини талаб, ўт қўйдилар. Султон Санжар 1156 йилда асирликдан қочишга муваффақ бўлса ҳам, лекин салжўқийлар давлатини тиклай олмади ва бир йилдан кейин вафот этди.

Хоразмшоҳлар даврида Ўзбек давлатчилиги

Хоразм сомонийлар даврида уларга тобе эди. X аср охири ва XI асрнинг бошларига келиб Хоразм ҳокими Маъмун I ва унинг ўғли Али ибн Маъмун Сомонийлар давлати тугаганидан сўнг мустақил давлат тузишга ҳаракат қилиб кўрдилар. Лекин Мовароуннаҳрдаги Қорахонийлар ва Хуросондаги /азнавийлар давлати олдида Хоразм давлати жуда кучсиз бўлиб, кўп ҳолларда Маҳмуд /азнавий ва унинг ўғли Маъсудга қарам эди. /азнавийлар давлатининг инқирози ва Хуросонда Салжўқийлар ҳукмронлиги ўрнатилгандан кейин Хоразм дастлабки йилларда мустақил сиёсат олиб боришга ҳаракат қилган бўлса-да, тез орада Салжўқийларга қарам давлатга айланди.

Хоразмнинг мустақил давлат сифатида шаклланишида кўп хизмат қилган ҳукмдор Қутбиддин Муҳаммад Отсиз (1127-1156) бўлди. Салжўқий Султон Маликшоҳ даврида Хоразмни ҳукмдори бўлган Ануштегиннинг невараси Отсиз ўзи тобе бўлган Салжўқий султонларининг ҳар бир хатосидан усталик билан фойдаланди. Айёр, дипломат ва моҳир саркарда бўлган Отсиз мустақил ташқи сиёсат олиб борди. У Хоразм ерларини анча кенгайтириб, Сирдарёнинг қуйи оқими ерларини, Манғишлоқни босиб олади. Шундан сўнг у бир неча бор (1138, 1141, 1142, 1147-1148 йй.) Султон Санжарга қарши исён қилди ва мағлубиятга учраб Салжўқийларга бутунлай тобе бўлиб қолди. Лекин шунга қарамасдан у Хоразмни мустақиллиги учун мустаҳкам асос ярата олди. Султон Санжарнинг ўлиmidан сўнг (1157 й.) Салжўқийлар давлати деярли йўқ бўлди ва Хоразмни мустақил давлат

сифатида сиёсат олиб бориш учун кенг йўл очилди. Муҳаммад Отсизнинг Ўлимидан сўнг Ўғли Эларслон тахтга ўтирди. У отасига қараганда анча қулай вазиятда давлатни бошқарди. Хуросондаги воқеалардан фойдаланиб у Каспий бўйидаги Дехистон ҳудудлари босиб олишга эришди. Эларслон отаси даврида Хоразмнинг бўйсундирилган кўчманчи туркман ва қипчок қабилалари ёрдамида Мовароуннахрнинг ички ишларига ҳам тез-тез аралаша бошлади. 1158 йилда у катта қўшин билан Мовароуннахрга бостириб кирди. Бу вақтда қорахитойларга вассал бўлган қорахонийлар кўчманчи қарлук қабилалари билан жанг олиб боришаётган эди. Эларслон қарлуқларга Бухоро ва Самарқанд учун олиб борган жангларда ёрдам берди. Лекин қорахитойлар қўшинлари ёрдамга етиб келиши билан Эларслон Хоразмга қайтишга мажбур бўлди. У бир неча марта Хуросонга юриш қилган бўлса-да, муваффақиятга эриша олмади. 1171-1172 йилларда қорахитойларнинг катта қўшини Хоразмшоҳнинг Ўлпонини Ўз вақтида тўламаётганлигини баҳона қилиб Хоразм устига юриш қилди. Эларслоннинг буйруғи билан Сирдарёдаги катта тўғон бузиб ташланди ва катта майдон сувга бостирилади. Бу қорахонийлар қўшини юришини қийинлаштирди ва Хоразмнинг пойтахти Гурганч (Урганч) ни талон-тароҷ қилишдан сақлаб қолди.

Лекин қорахонийларнинг бу босқини даврида Эларслон вафот этди. Ундан кейин Хоразм тахтини унинг кичик ўғли Султоншоҳ эгаллайди. Арслоннинг катта ўғли Алоуддин Такаш қорахитойлар ёрдами билан укаси Султоншоҳдан тахтни тортиб олишга эришди. Султоншоҳ Хуросонга қочишга мажбур бўлди. Шундан сўнг Алоуддин Такаш (1172-1201) Хоразмда маҳкам ўрнашиб, қорахитойларга ваъда берган Ўлпонни тўлашдан бош тортади. Унга жавобан қорахитойлар Хоразмга яна юриш қиладилар, лекин муваффақиятсизликка учраб, Султоншоҳ ихтиёрига бир кичик қўшин қолдириб Ўзлари орқага қайтадилар. Султоншоҳ эса қўшин билан Марв шаҳрини, Серахс ва Тусни эгаллади.

Қорахитойларнинг муваффақиятсиз юришларидан кейин, Такаш Ўз давлатини янада мустаҳкамлади. Мовароуннахрга, Хуросонга бир неча бор ҳарбий юришлар уюштирди. У Мовароуннахрни эгаллай олмаган бўлса-да, лекин Хуросонни бир неча туманларини босиб олди. Лекин Хоразмшоҳ Такашнинг Хуросонда кучли ва хавфли рақиби бор эди. Бу тобора кучайиб бораётган /урийлар давлати эди. /ур вилояти ҳозирги Афғонистондаги Герируд дарёси бўйида, Ҳиротдан Балхгача, Қобулдан /азнагача чўзилган вилоят бўлиб, бу ерда асосан форсий қабилалар яшаган. Сўнгги Салжўқийлар даврида /ур вилояти Ўз мустақиллигини анча мустаҳкамлади.

1150-1151 йилларда ғурийлар ҳокими Алоуддин /азнавий сулосаси султони Баҳромшоҳ устидан ғалаба қозониб /азна шаҳрини вайрон қилган эди. /азнавийларга сўнгги зарбани 1186-1187 йилларда /урийлар ҳокими /иёсиддин Муҳаммад берди. Шундан сўнг /урийлар ҳозирги Афғонистонни ҳамда Тожикистон ва Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларини ҳам маълум вақт эгаллаб турдилар. Хуросонда Салжўқийларнинг кучсизланганидан фойдаланиб, /урийлар султони /иёсиддин Муҳаммад 1175 йилда Ҳиротни

эгаллади ва Хуросоннинг марказий ҳудудларига ҳужумлар уюштириб турди. Қорахитойларнинг вассали ҳисобланган Хоразмшоҳ Такаш эса Хоразмни қорахитойлар қўлидан қутқариш учун катта куч сарфлашга мажбур бўлди. Фақат XII асрнинг 80-йилларида у Хуросонни баъзи бир ҳудудларини қўлга киритди. 1187 йилда у Нишопурни, 1192 йилда Рай шаҳрини, 1193 йилда Марв шаҳрини эгаллади. Бағдод халифаси Наср (1180-1225) ва /арбий Салжўқийлар султони Тоғрул II Ўртасидаги низодан фойдаланиб, Такаш қўшинлари 1194 йилнинг март ойида Тоғрул II га қарши уруш очди ва уни енгиб Ҳамадон шаҳрини эгаллади. Тоғрул II эса жангда ўлдирилди.

Хоразмшоҳнинг тобора кучайиб бораётганидан хавфсираган Халифа Наср қўшинлари Такашга қарши чиқдилар. 1196 йилнинг июл ойида хоразмликлар халифа қўшинларини енгдилар. Шу тариқа Эроннинг катта қисми Хоразмшоҳлар қўлига ўтди ва давлати, ҳудуди бирданига икки баравар кенгайди. Хоразм давлати энди Бағдод халифасига тегишли жойлар ва /урийлар билан чегарадош бўлиб қолди. 1200 йилда Такаш вафот этди ва шундан кейин Ироқда халқ қўзғолони кўтарилди. Бу ердаги Хоразм қўшинларининг катта қисми қириб ташланди, қолганлари Хуросонгача келишга мажбур бўлди. Хоразмшоҳлар ичида Такаш -энг талантли лашкарбоши ва ҳукмдор эди. У жуда оғир вазиятда Олд Осиё ва Ўрта Осиёнинг катта қисмини бирлаштириб қудратли давлат тузишга муваффақ бўлди.

Лекин Такашнинг катта хатоси шунда эдики, у Ўзининг хотини Туркон хотун мансуб бўлган қипчоқлар қабиласига катта эркинликлар берди. Уларни доимо қўллаб-қувватлади. Туркон хотуннинг давлат ишларига аралашуви Хоразмдаги ички низоларини кучайишига олиб келди. Такашнинг Ўлимидан кейин Хоразм тахтига унинг ўғли Алоуддин Муҳаммад ўтирди (1200-1220). 1203 йилда Муҳаммад қорахитойларнинг ёрдами билан Хуросонни бутунлай босиб олди. Ҳиротни ва яқин атрофларини эгаллади, 1207 йилда у Ўз пойтахтига қайтиб, Мовароуннаҳрни босиб олиш учун тайёргарлик кўра бошлади. Шу йилнинг ўзидаёқ Муҳаммад Мовароуннаҳрга катта куч билан ҳарбий юриш бошлади. Бунинг сабаби Бухорода кўтарилган халқ қўзғолони эди. Бу қўзғолон 1206 йилда Бухоро садри (хокими) Муҳаммад ибн Абдулазизга қарши қаратилган эди. Бухоро садрларига хос барча ёмон хислатлар бу одамда мужассам эди. У халқдан катта солиқлар олиб уларни шафқатсизларча эзар эди. У диний раҳбар бўлишига қарамасдан айт-ишратга, овга муккасидан кетган эди.

Бухорода унинг зулмига қарши халқ ҳаракатининг асосий кучлари шаҳар хунармандлари эди, қишлоқ аҳолиси-деҳқонлар бу ҳаракатни қўллаб-қувватлади. Бу қўзғолоннинг бошлиғи қалқон ясовчи устанинг ўғли Малик Санжар исмли шахс эди. Қўзғолончилар садр Муҳаммадни қувиб чиқардилар. У қорахитойлардан ёрдам сўради. Лекин Хоразмшоҳ Муҳаммад қорахитойлардан олдинроқ ҳаракат қилиб, Бухорони босиб олди ва шу тариқа Мовароуннаҳрни Хоразм таркибига қўшиб олиш бошланди.

Қўзғолончиларнинг бошлиғи Малик Санжар Урганчга олиб кетилди.

Мовароуннаҳр халқи Хоразмшоҳни қорахитойлар зулмидан қутқарувчи куч сифатида қарши олди. Муҳаммад Хоразмшоҳ Қорахитойларнинг вассали бўлган Самарқанд ҳокими (қорахонийлар сулоласидан) Усмон билан дўстона муносабат ўрнатди. Бу эса қорахитойларнинг Самарқандга юриш қилишига олиб келди ва улар шаҳарни босиб олдилар. Бу вақтда мўғул қабилаларидан бири бўлган найманлар қорахитойларнинг Еттисувдаги ерларига бостириб кирдилар. Шунинг учун қорахитойлар шошилини равишда орқага қайтишга мажбур бўлдилар. Қорахитойларнинг қийин аҳволга тушиб қолганидан фойдаланган Хоразмшоҳ Самарқандни эгаллаб (Усмон унинг вассалига айланди) қорахитойлар устига юриш қилди ва Талас водийсида 1210 йилда қорахитойлар қўшини устидан ғалаба қозонди. Бу ғалаба туфайли Муҳаммад Хоразмшоҳнинг аҳволи анча мустаҳкамланди. Самарқанд ҳокими Усмон Хоразмшоҳнинг тўлиқ вассалига айланди ва унинг куёви бўлди.

Солиқларнинг ҳаддан ташқари ошиб кетганлигидан норози бўлган Самарқанд халқи 1212 йилда қўзғолон кўтарди. Катта қўшин билан Хоразмшоҳнинг ўзи Самарқандга кириб бориб қўзғолончилардан шафқатсизларча ўч олди ва куёви Усмонни ҳам ўлдирди. Шундан сўнг у Мовароуннаҳрдаги вазиятни ўз фойдасига ҳал этиш учун Фарғонани Усмоннинг укаси Қодирдан тортиб олди. Ўзган шаҳрини ҳам эгаллади ва шу тариқа қорахонийлар сулоласи бутунлай тугатилди. Қорахитойлар сулоласини эса кўчманчи найманлар Қучлук раҳбарлигида тугатдилар. Хоразмшоҳ ўрта Осиёни бутунлай эгаллагандан сўнг /арбга юриш қилди ва тез орада Эрон ва Афғонистонни босиб олди. Ҳаттоки Бағдод халифасини ағдаришга уриниб кўрди.

8-мавзу. Ўрта Осиё халқлари ҳаётида IX-XII асрларда юз берган уйғониш даври. Фан ва маданият раўнақи

IX-XII асрлар маданий юксалишининг шарт-шароитлари. Илм-фан

Фанда “Уйғониш даври” деб аталадиган давр /арбий ва Марказий Европа мамлакатларда XIV-XVI асрлардаги ривожланишининг ўзига хос хусусиятларини ифодалаш учун ишлатилган. Биринчи мартаба “уйғониш” атамасини XVI аср италян рассоми ва тарихчиси Ж.Вазари ўз асарларида ишлатади. “Уйғониш”, “уйғониш даври” атамалари XIV-XVI аср ижтимоий-иқтисодий ривожланиш моҳиятини очиб бермасдан, кўпроқ антик давр меросини, яъни антик маданиятга ўхшаш маданиятни қайтадан “тирилиши”, “уйғониши” маъносида ишлатила бошланди. Кейинчалик фанда бу атама кенг қўлланила бошланди. Шу маънода кўпчилик тадқиқотчилар IX-XII асрлар ўрта Осиё халқлари тарихида маданиятнинг ривожланишини ўзига хос

хусусиятларни ҳам “уйғониш” даври деб аталиши юқорида қайд қилинганидек, шартлидир деб ҳисоблайдилар.

IX-XII асрлар Ўрта Осиё халқлари тарихида моддий ва маънавий ҳаётнинг ривожланишида олдинги даврларга нисбатан кескин юксалиш даври бўлди. VIII асрда Араб халифалиги ҳозирда Ўрта Осиё деб аталмиш ҳудудни фатҳ этиб бўлган, босиб олинган ерларда ислом дини кенг ёйилиб, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ҳаёт Араб халифалиги тартиб-қоидаларига бутунлай бўйсундирилган эди. Халифалик таркибига киритилган Ўлкаларда фақат ислом динигина эмас, балки араб тили ва унинг имлоси ҳам жорий этилди. Чунки, араб тили халифаликнинг давлат тили бўлса, ислом дини унинг мафкураси эди. Шу сабабли бу мамлакатларда араб тилини Ўзлаштиришга интилиш кучли бўлган. Исломни қабул қилган аҳолининг араб тили билан мулоқоти, ибодат вақтларида қуръон сураларини тиловат қилишдан иборат бўлган бўлса, маҳаллий зодагонлар араб тилини халифалик маъмурлари билан яқинлашиш ва мамлакатда Ўз сиёсий мавқеларини тиклаб уни мустақамлашнинг гарови деб ҳисоблайдилар. Араб тилига бўлган бундай эҳтиёж ва интилиш туфайли кўп вақт Ўтмай Мовароуннаҳрда ҳатто Ўз она тилидан кўра араб тили ва ёзуви Ўзлаштириб олган билимдонлар пайдо бўлди. Чегаралари борган сари кенгайиб, улканлашиб борётган халифалик учун илм аҳли сув ва ҳаводек зарур бўлиб қолди. Давлатни бошқаришда халифалик маъмурияти билимдон сиймоларга муҳтож эди. Чунки араблар орасида бу пайтда давлат ишига яроқли бўлган билимдонлар ҳам оз бўлиб, борлари ҳам заиф эди.

Бу ҳол Ўз навбатида араб тили ва ёзувини Мовароуннаҳрда кенг ёйилишига имконият яратиб берди. Аммо VIII аср охири IX аср бошларида бўйсундирилган халқларни мутлоқ итоатда сақлаб туриш нафақат халифалик маркази маъмурларига, балки Ўлкаларга тайинланган ноиб учун ҳам тобора қийинлаша бошлади.

821 йилда Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг ноиби этиб тайинланган Тохир ибн Ҳусайн халифалик Ўйлаганидек сиёсат юргизмади. У халифа номини хутба номозидан чиқариб ташлашга кўрсатма берди. Тохирийлар шундай қилиб сўзда Ўзларини халифаликнинг ноибидек кўрсатсаларда, амалда мустақил иш юритиш ҳаракатини бошлаб юбордилар. Бу борада диққатга сазовор томони шундаки, тохирийлар нафақат сиёсий мустақилликка интилдилар, балки хўжаликнинг кўпгина тармоқларини Ўзлари хоҳлагандай тартибга солишга ҳаракатлар қилдилар. Улар қишлоқ хўжалигини ривожлантириш мақсадида сув таъминотини яхшилашга катта эътибор қарата бошладилар. Катта-катта ариқлар, каналлар қазидилар. Сув таъминоти ҳақида фикҳшунос олимлар рисоалар ёзиб, бу ишни аниқ тартиб-қоидага

биноан олиб бориш лозимлигини исботлаб бердилар. Шундай қилиб, мустақил давлатларнинг пайдо бўлиш учун замин пайдо бўлди.

873 йилда Тоҳирийлар ҳукмронлиги Ўрнига Саффорийлар ҳукмронлиги ўрнатилди. Бу Ўз навбатида Мовароуннаҳрни Хуросондан ажралиб, Ўз мустақиллигини тиклаб олиши учун асос бўлди. IX асрнинг охириги чорагида Мовароуннаҳр Сомонийлар қўл остига ўтиб, мустақилликни янада мустаҳкамлаб олади. Сомонийлар сулоласининг энг йирик вакилларида бири бўлмиш Исмоил Сомоний кучли давлат тузишга ҳаракат қилади ва бу ишни муваффақиятли равишда урдасидан чиқади.

Сомонийлар Ўз давлатларини ўзларига бўлган шарқ давлатларининг бошқарув анъаналарини чуқур ўрганган ҳолда, уларга суяниб, замон талабларини ҳисобга олган ҳолда ўзгартиришлар киритиб бошқаришга ҳаракат қилдилар.

Мовароуннаҳр деб аталадиган бу ҳудудда мустақил давлатларнинг ташкил топиши уларда сиёсий барқарорлик, иқтисодий ривожланиш ва маданий ҳаётнинг равнақиға катта таъсир кўрсата бошлади. Бухоро, Самарқанд, Урганч ва Марв каби шаҳарлар илм-фан ва маданият марказлари сифатида шаклланиб, ривожлана бошлади.

Ўрта Осиёда IX-XIII аср бошларида Сомонийлар, Қорахонийлар, /азнавийлар ва Хоразмшоҳлар давлатлари ҳукм сурдилар. Бу давлатлар халқаро майдонда Ўз макеи ва тутган ўрни жиҳатидан катта эътибор ва нуфузға эға бўлдилар. Аҳмад Наср, Исмоил Сомоний, Алптакин, Маҳмуд /азнавий, Тўғрулбек, Султон Санжар, Отсиз, Такаш сингари тadbиркор ва узоқни кўра оладиган давлат арбоблари даврида Ўрта Осиёда ҳаётнинг барча жабҳаларида юксалишларға эришилди, давлат ҳокимияти мустаҳкамланди, нисбатан тинчлик, осойишталик ва барқарорлик вужудға келди.

Тарихчи Абу Мансур ас-Саолобийнинг Сомонийлар Бухоросиға берган таърифи бутун Ўрта Осиё давлатларининг IX-XIII асрлардаги аҳволиға тегишлидир: "...шон-шуҳрат макони, салтанат каъбаси ва замонасининг илғор кишилари жамланган, ер юзи адибларининг юлдузлари порлаган ҳамда Ўз даврининг фозиллари йиғилган (жой) эди". Ўрта Осиё ҳукмдорлари илм аҳли билан яқинлашдилар. Мамлакатни бошқаришда уларнинг билими ва маслаҳатларидан фойдаландилар. Ҳукмдорларнинг аксарияти бу даврда Ўз саройларида олим, шоир ва уста санъаткорлар, турли соҳалар бўйича қимматбаҳо китобларни тўплашға одатландилар. Саройға жалб этилган олим ва шоирлар, кутубхоналардаги нодир қўлёзма асарлар билан мағрурланардилар.

Дамашқ, Қоҳира, Бағдод, Куфа, Басра ва бошқа катта шаҳарларда Ўрта Осиёдан бориб фан, маданият тараққиётиға Ўз

ҳиссасини қўшган авлод-аждодларимиз бу даврга келиб кўпая борди. Бағдод шаҳри Шарқнинг илм-фан маркази сифатида оламга танилди, чунки IX асрда бу ерда “Байт ул-ҳикма”- (“Донишмандлар уйи”) Шарқнинг фанлар академияси ташкил этилди. Бунга монанд ҳолда X аср охирида Хоразмда ҳам халифа Маъмун даврида (995-997 й.) “Донишмандлар уйи”- “Байт ул-Ҳикма”- “Маъмун академияси” (Хоразм академияси) ташкил топди. Бу икки илм ўчоғларида Шарқнинг машҳур ва маълум олиму-алломалари тахсил кўрганлар. Улар орасида Аҳмад Фарғоний, Ал-Хоразмий, Беруний, Ибн Сино ва бошқа буюк алломаларнинг номлари бор.

Муҳаммад ибн Мусо **ал-Хоразмий** (783-850) қадимги Хоразм диёрида туғилиб, вояга етади. /оятда ўткир зеҳн эгаси ва ноёб қобилият соҳиби бўлган ал-Хоразмий ёшлик чоғидан бошлаб аниқ ва табиий фанларни ўрганишга қизиқди, араб, форс, ҳинд ва юнон тилларини эгаллади, бу тилларда ёзилган китобларни қунт билан ўқиб, мутолаа қилди. У дастлабки таълимни хусусий муаллимлардан олди ва сўнгра ўша даврнинг йирик маърифат марказларидан бири бўлган Марв мадрасасида ўқиди. Халифа Хорун ар-Рашиднинг ўғли Маъмун халифалик тахтига ўтиргач (813 й.) Муҳаммад Мусо ал-Хоразмийни ўзи билан бирга Бағдодга олиб кетади ва у ерда ташкил этилган “Байт ул-Ҳикма”га бошлик этиб тайинлади. Бағдодда у Сурия, Ироқ, Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳр олимлари билан ижод қилади.

Хоразмий математика, геометрия, астрономия, география, тарих илми ва бошқа фанлар соҳасида баркамол ижод қилди. Унинг “Ал Жабр вал муқобала” (“Тенгламалар ва қаршилантириш”), “Ҳисоб ал-Ҳинд” (“Ҳинд ҳисоби”), “Китаб сурат ал-Арз” (“Ер сурати ҳақида китоб”), “Китаб ат-Тарих” (“Тарих китоби”), “Китаб ал-Амал Бил Устурлабат” (“Устурлоб билан ишлаш ҳақида китоб”) каби асарлари олимга жаҳоншумул шуҳрат келтирди. Хоразмий яратган 20 тадан ортиқ асардан бизнинг давримизгача фақат 10 тасигина етиб келган.

Хоразмий ижоди меросида “Алжабр ва ал-муқобала” китобининг илмий аҳамияти ниҳоятда буюкдир. Бу китоби билан у математика тарихида биринчи бўлиб алгебра фанига асос солди. “Ал-гебра” атамаси ушбу китобнинг “ал-жабр” деб юритилган қисқача номининг айнан ифодасидир. Хоразмий номи эса математикада “алгоритм” атамаси шаклида ўз ифодасини топди. Унинг “Ал-жабр” асари асрлар давомида авлодлар қўлида ер ўлчаш, ариқ чиқариш, бино қуриш, меросни тақсимлаш ва бошқа турли ҳисоб ва ўлчов ишларида дастуриламал бўлиб хизмат қилди. Хоразмийнинг бу рисоласи XII асрдаёқ Испанияда лотин тилига таржима қилинади ва қайта ишланади. Кейинчалик асрлар давомида Европа олимлари Хоразмий асарларини қайта-қайта ишлаб, у асосда асарлар ёзадилар. Хоразмийнинг арифметик

рисоласи ҳинд рақамларига асосланган Ўнлик позицион ҳисоблаш системаси Европада, қолаверса, бутун дунё тараққиётида буюк аҳамият касб этди, алгебрани мустақил фан даражасига кўтарди.

Олимнинг “Китоб ат-Тарих” (“Тарих китоби”)да Хуросон , Кичик осиё ва Мовароуннаҳрнинг VIII-IX асрлар тарихига оид қисқа ва аниқ маълумотлар Ўз ифодасини топган. Хоразмийнинг “Зиж” (“Астрономик жадвал”), “Қуёш соати ҳақида рисола” асарлари фалакиётшунослик фанининг ривожланиш тараққиётига катта ҳисса қўшди.

Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Носир **ал-Фарғоний** 797-865 йилларида яшаб ижод қилган ватандошимиздир. Аҳмад Фарғоний Ўз асарлари билан фан тарихида катта из қолдирди. У математика, география, астрономия, тарих соҳаларида ижод қилди. Аҳмад Фарғонийнинг ижодий фаолияти Бағдодда улуғ мутаффакир олим Ал-Хоразмий раҳбарлигидаги “Байт-ул-Ҳикма” билан боғлиқдир. У араб атамашунослигини пайдо бўлиши ва илмий тараққиётига муносиб ҳисса қўшиб, Бағдод ва Дамашқда расадхоналар қурилишида шахсан қатнашди. Аҳмад Фарғонийнинг китоблари дунёга маълум ва машҳурдир. “Китоб фи Усул илм ан-Нужум” (“Фалакиёт илмининг усуллари ҳақида китоб”), “Фалакиёт рисоласи”, “Фалак асарлари сабабияти”, “Ал-Мажистий”, “Илм-хайя”, “Ал Фарғоний жадваллари”, “Устурлоб билан амал қилиш ҳақида”, “Ой ернинг устида ва остида бўлганида вақтни аниқлаш рисоласи”, “Етти иқлим ҳисоби”, “Устурлоб яшаш ҳақида китоб” асарларининг қўлёзмалари Англия, Франция, Германия, Миср, Ҳиндистон, АҚШ ва Россияда сақланмоқда.

Аҳмад Фарғонийнинг бу асарларидаги илмий кашфиётлари бутун жаҳон фани ва маданиятига улкан ва муносиб ҳисса қўшди. У 812 йилда қуёш тутилишини олдидан башорат қилиб берди, ернинг думалоқ эканлигини илмий далиллар билан исботлаб, бир хил фазо ёритгичларни ҳар хил вақтда кўрилишини, тутилишини ҳамма жойда ҳар хил кузатиш мумкинлигини изоҳлаб берди.

Аҳмад Фарғоний яратган илмий кашфиётлар натижалари қайси фан соҳасида бўлишидан қатъий назар ғоятда пишиқ, пухта ва ниҳоятда мукамал бўлган. XII асрдаёқ олимнинг асарлари латин тилига таржима қилинганлиги ва Европага тарқалганлиги бу фикрнинг исботидир. Европаликлар Аҳмад Фарғонийни “Ал Фраганус” деб атаганлар. Унинг асарларини латин, немис, инглиз, француз, рус ва бошқа тилларга таржима қилганлар.

Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад **Форобий** 873 йилда Фороб (Ўтрор) яқинидаги Васиж шаҳарчасида таваллуд кўрган ва 951 йилда Дамашқда вафот этган.

Ўрта Осиёнинг йирик қомусий олимларидан бири, Шарқ уйғониш даврининг энг кўзга кўринган арбоби, Шарқ фалсафасининг отаси Форобий аввал Фороб, Бухоро ва

Самарқандда билим олди ва турли тилларни Ўрганди. Бағдодга келгач фаннинг турли соҳалари бўйича билимларини чуқурлаштиришда давом этди. У илмий даражасини оширгач, фаннинг деярли барча соҳаларини эгаллаб, 160 дан ортиқ асар ёзди. Форобийнинг риёзиёт, фалакиёт, табобат, муסיқа, фалсафа, тилшунослик ва адабиётга оид асарлари бутун оламга машхур бўлди. У ёзган “Аристотелнинг “Метафизика” асари мақсадлари ҳақида”, “Тирик мавжудот аъзолари ҳақида”, “Муסיқа китоби”, “Бахт-саодатга эришув ҳақида”, “Сиёсат ал Мадания” (“Шаҳарлар устида сиёсат юргизиш”), “Фозил одамлар шаҳри”, “Масалалар моҳияти”, “Қонунлар ҳақида китоб”, “Тафаккур юргизиш мазмуни ҳақида”, “Мантқиқа кириш ҳақида китоб”, “Фалсафанинг моҳияти ҳақида китоб” ва бошқа асарлар буюк олимнинг илм ва дунёқараш доирасининг беқиёс даражада кенглиги ва чуқурлигидан далолат беради.

Форобий фаннинг назарий ва фалсафий томонларини ёритишга ҳаракат қилган. У Платон, Аристотелнинг барча фалсафий, табиий, илмий асарларига, Птолемейнинг осмон жисмлари ҳаракати, Александр Афродийнинг руҳ ҳақидаги психологиясига оид, Галеннинг тиббиёт бўйича асарлари, Эпикур, Зенон, Евклид рисоаларига тақриз ва шарҳлар ёзди. Агар илм-фан ривожига Ўзининг қўшган буюк хизматлари учун Аристотел “Биринчи муаллим” унвонига сазовор бўлса, Форобий донишмандлиги, Аристотелни яхши билганлиги, қомусий ақли ва илм-фан тараққиётига қўшган катта ҳиссаси учун “Ал-муаллим ас-Соний - “Иккинчи муаллим”, “Шарқ Аристотели” деган муътабар унвон олди.

Форобийнинг “Инсон танасининг аъзолари ҳақида”ги рисоласи тиббиёт илмининг мақсад ва вазифаларини аниқлашга бағишланган. “Астрологиянинг тўғри ва нотўғри қоидалари ҳақида”ги рисоласида астрологларнинг руҳий ва ижтимоий ҳодисалар ва жараёнларни осмоний жисмлар ҳақидаги илмий тахминларига асосланган фаолиятини, ёлғон тасаввурлар ва уйдирмалардан фарқлаш зарурлигини таъкидлайди.

Олимнинг кўп жилдли “Муסיқа ҳақида катта китоб” асари муסיқа илмининг катта билимдони, созанда ва ажойиб бастакор ҳам бўлганлигини тасдиқлайди. У янги муסיқа асбобининг ихтирочисини ҳам бўлган.

Ўрта аср фанининг ривожини ва тараққиётида Форобийнинг илм таснифи бўйича олиб борган илмий ижодий ишлари ғоятда қимматлидир. У “илмларни келиб чиқиши ҳақида”, “Исmlарнинг таснифи ҳақида” ва бошқа рисоаларида Ўша даврда маълум бўлган 30 га яқин илм соҳасининг тартиби, таснифи ва тафсилотини беради.

Форобийнинг илмий - фалсафий мероси халқимизнинг буюк маънавий бойлиги сифатида асрлар оша авлодлар учун муҳим ижод манбаи бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар **Наршахий** (899-959) Бухоро яқинидаги Наршах (ҳозирги Вобкент туманида) қишлоғида 899 йилда таваллуд топган. Наршахийнинг илмий асарлари тўғрисида маълумотлар жуда кам. Унинг фақат “Тарихи Бухоро” (“Бухоро тарихи”) асари бизгача етиб келган. Асар қўлёзма нусхаларда ва ҳозирги замон илмий тарихий адабиётларда “Тарихи Наршахий”, “Тахқиқ ул-Вилоят” (“Вилоят ҳақиқатини аниқлаш”), “Ахбори Бухоро” (“Бухоро ҳақида хабарлар”) каби номлар билан аталиб келинган. Асарнинг турли номлар билан аталишига ҳам сабаблар бор. Бу асарнинг Наршахий томонидан ёзилган дастлабки асл нусхаси сақланиб қолмаган. Унинг бизгача етиб келган қисми 1128 йилда Қува шаҳридан бўлган Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср ал-Қубовий араб тилидан форс тилига қисқартириб таржима қилган нусхасидир. Ундан кейинги йилларда ҳам Наршахийнинг асари бир неча тахрирларга учраган, баъзи матнлари қисқартирилган ва сўнги воқеалар асосида тўлдирилган. Абу Наср Аҳмад Қубавий асар матнини қисқартириш билан чегараланмай, балки Табарий, Абу Ҳасан Нишопурийнинг “Ҳазоик ул-улум”, Иброҳимнинг “Ахбар-и Муқанна” каби асарларидан фойдаланиб, уни тўлдиради. Ана шу тариқа, Бухоро тарихига Наршахий яшаб ўтган даврдан кейинги, 1178-1179 йиллардан 1220 йилларга қадар бўлиб ўтган тарихий воқеалар кириб қолган.

“Бухоро тарихи” асари ўзининг илмий аҳамиятини йўқотмаган ва ҳозирги кунда Сомонийлар даври тарихи бўйича энг ноёб, қимматли асар ҳисобланади. Асарда Сомонийлар давлатининг сиёсий, иқтисодий, маданий, ижтимоий ҳаётига оид маълумотлар келтирилган. Мовароуннаҳр ва Хуросон аҳолисининг араб босқинчиларига қарши Муқанна бошчилигидаги қўзғолони билан боғлиқ бўлган маълумотлар ҳам бу асарда маълум даражада ўз ифодасини топган. Наршахий сарой тарихчиси бўлганлиги сабабли ҳукмрон табақа сиёсатини ёқлаб, халқнинг ҳокимиятга чиқишини қоралаган.

Биз ўрганаётган давр IX-XII аср фан ва маданиятининг раванқини **Абу Райҳон Берунийсиз** (973-1048 й.) тасаввур қилиш мумкин эмас. У ўз замонасининг барча фанлари - физика, математика, астрономия, геодезия, тарих, география ва бир неча бошқа фанларни пухта эгаллаган олим бўлган. У 362 хижрий йили (973 й.) Хоразмнинг қадимги Кат шаҳрида туғилди. Ўша даврда Кат шаҳри Хоразмшоҳлар - Африғийлар сулоласининг пойтахти бўлиб, Ўрта Осиёнинг Хитой, Ҳиндистон, Яқин Шарқ давлатлари, Кавказ ва Шарқий Европа давлатлари билан боғлаб турувчи савдо ва маданий марказларидан бири эди. Афсуски, Берунийнинг

замондоши Ибн Синоникига Ўхшаган таржимаи ҳоли бизгача етиб келмаган. Шунинг учун у бошланғич таълимини кимдан, қачон олганлиги ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Аммо, бир нарса аниқки, у ёшлигиданоқ илм-фанга жуда ҳам қизиққан, қобилиятли, меҳнаткаш бўлган.

У Ўз она тили хоразм тилидан ташқари яна бир қанча тилларни-сўғдий, форс, ҳинд, юнон ва қадимги яҳудий тилларни ҳам ўрганган. У Ҳиндистонда бўлар экан, тез орада нафақат Ҳиндистон тарихи, маданияти, ҳатто санскрит тилини ҳам ўрганади. Хоразмдаги Маъмун академиясининг энг кўзга кўринган фаол иштирокчиларидан бирига айланади. Шу билан бирга у шоҳ Маъмун II нинг энг яқин маслаҳатчиси сифатида мамлакат сиёсий ишларида ҳам фаол қатнашади.

Беруний Урганчда яшаган даврда Ибн Сино билан ёзишма олиб борган. Бизгача уларнинг савол-жавобларидан 18 таси етиб келган. Бу ёзишмалар Берунийнинг табиат фалсафаси ва физика масалалари билан қанчалик қизиққанлигидан гувоҳлик беради. Савол-жавобларнинг мазмунида Аристотелнинг ақл билан ҳис этиш орқали чиқарган хулосаларига Беруний Ўзининг тузатиш ва тажриба орқали аниқлаган хулосаларини қарши қўйган. Ибн Сино эса Аристотелни химоя қилгани маълум бўлади.

Беруний Хоразмда яшаган вақтда ҳали жуда ёш бўлишига қарамай, Кат шаҳрида муҳим астрономик кузатишлар ўтказган. Бу кузатишлар учун Ўзи асбоблар ихтиро қилган. Беруний 22 ёшида Ўзи туғилиб ўсган ватанни ташлаб кетишга мажбур бўлади ва аввал Райга, кейин Журжонга келади. Бу ерда машҳур табиб, астроном, файласуф Абу Сахл Исо ал-Масихий билан танишади ва ундан таълим олади. Беруний Ўзининг машҳур асарларидан бири бўлмиш “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарини Журжонда ёза бошлаган.

Тарихдан маълумки, 1017 йилда Маҳмуд /азнавий Хоразмни босиб олади ва Берунийни ҳам Хоразмшоҳ саройидаги бир қанча олимлар қатори /азна шаҳрига олиб кетади. Беруний /азна шаҳрида 1017 йилдан то 1048 йилгача ҳаёт кечиргани маълум. Бу йиллар Беруний ҳаётида Ўзига хос давр бўлади. Бир томондан ғурбатда яшаган бўлса, иккинчи томондан илмий фаолиятда жуда ҳам маҳсулдор даври бўлади. Беруний фаолиятини ўрганувчи олимларнинг фикрича, бундай ҳол, яъни давлат ишларига аралашмаган, сиёсий фаолиятдан четлашган олим Ўзининг бутун бўш вақтини илмий-тадқиқот ишларига сарфлайди.

Беруний табиат фанларининг ривожига бебаҳо ҳисса қўшган олимдир. У Ўзининг илмий асарларида дунёнинг тузилиши ҳақида фикр юритганда Птолемей фикрига суянса ҳам, амалда ернинг ҳаракати ҳақида Птолемей тартибига зид келувчи фикрларни баён қилади. У “Геодезия” асарида геоцентризм билан боғлиқ бўлган

баъзи назарияларнинг тўғрилигига шубҳа билан қараганлигини очиқдан-очиқ баён этади. Бу билан у дунёнинг гелиоцентристик тузилиши ҳақидаги назарияни ишлашига ҳисса қўшганлардан бири ҳисобланади.

Беруний Ўз даврининг катта математиги ҳам бўлган. У математика масалаларига бағишланган асарларида геометрия, арифметика, алгебра, сонлар назарияси, тригонометрия тушунчаларини маълум тартиб билан таърифлайди. Ҳозирги замон тадқиқотчиларининг кўпчилиги Берунийни тригонометрия фанининг ривожига қўшган хиссасини жуда ҳам юксак баҳолашади. Улар Берунийнинг тригонометриянинг математикада мустақил фан сифатида қараган олим сифатида кўрсатмоқдалар.

Беруний 1030 йилда “Ҳиндистон” номи билан машҳур бўлган энг йирик асарини ёзади. Бу асар жуда катта аҳамиятига эга бўлган асар бўлиб, бу ҳақда жуда кўп ғарб ва шарқ олимлари Ўзларининг фикр-мулоҳазаларини билдирганлар. Берунийнинг бу асари устида 20 йил иш олиб борган Э.Захау унинг арабча танқидий тексти билан инглизча таржимасини 1888 йилда Лондонда нашр эттиради. Ана шу олим “ҳиндшуносликда Берунийга тенг қеладиган бирор олим на ундан олдин ва на ундан кейин бўлганлигини билмаймиз”-деган эди. Йирик арабшунос олим Р.Розен “Ҳиндистон” асари қадимги ва Ўрта аср ғарб ва шарқ адабиётида “мисли кўрилмаган”-деб баҳолайди. Ҳинд олимларидан Ҳамид Ризо эса “Ўрта аср ва янги замон муаллифларидан ҳеч бири Ҳинд маданиятининг чигал масалаларини илмий руҳда тушуниш бўйича Абу Райхон Беруний эришган ютуқларига эриша олмади. Берунийнинг “Ҳиндистон” асари классик намуна бўлиб қолиши билан бирга Ўз муаллифининг қадимги ҳинд маданияти ва фанига тортиғидир”-деган эди.

Абу Али **ибн Сино** (980-1037) Бухоро яқинида жойлашган Афшона қишлоғида таваллуд топган. Отаси зиёли, Ўқиган, билимдон киши бўлиб асли Балхдан бўлган. Ибн Сино Ўша давр зиёлилар оиласида ҳукм сурган турмуш тарзи тизими бўйича “Қуръони Карим”ни ёшлик чоғидан ёд ола бошлайди. Бу билан кифояланиб қолмасдан отаси унга фалсафа, ҳинд ҳисоби каби соҳаларни ҳам Ўқита бошлайди. Ҳатто Абу Абдуллоҳ ан-Нашали деган кишини Ўғлига мураббий қилиб олади. У Ўспиринлик йилларида, 16 ёшида шунчалик чуқур шуғулланганки, ҳатто бирон-бир кеча ҳам тўйиб ухламаган экан. Фан асослари билан бундай шуғулланиш, кўп вақтлар давомида амалга оширган машаққатли меҳнат тез орада Ўз самарасини беради, у 17 ёшидаёқ олим сифатида шаклланиб, табиб деган ном чиқара бошлайди. Мукофот сифатида сарой кутубхонасидан фойдаланиш имкониятига сазовор бўлади.

Биз кўриб чиқаётган давр сиёсий тарихи Ўзига хос хусусиятларга эга эди. Бу вақтда икки сулола (Қорахонийлар ва Сомонийлар) тарих саҳнасида ҳукмронлик учун кураш олиб бормоқда эди. Мамлакатдаги бундай беқарорлик фан арбобларининг фаолиятига Ўз таъсирини ўтказмасдан қолмас эди. Ибн Сино ҳам Ўша даврда Хоразмда фан ва маданият хомийси сифатида ном чиқарган Маъмун (999-1016) саройига боради. У ерда Ўша давр машҳур олим, файласуфлари Абусахл Масихий, табиб Абул Хайир Хоммар, қомусий олим сифатида бутун дунёда тан олинган Абу Райҳон Беруний ва бошқа машҳур олимлар бор эдилар. Аммо олимнинг тинч ижоди бу ерда ҳам кўпга чўзилмайди. Хоразмни Маҳмуд /азнавий эгаллагач у Ҳамадонга жўнайди. Ўша даврда Ҳамадон ҳукмдори Шамс ад-Давла деган киши бўлиб, у касал бўлиб қолади. Ибн Сино Бухоро амирини даволаганидек уни ҳам тузатиб юборади ва эвазига вазир этиб тайёрланади. Ўша даврда ҳам сарой фисқу-фасод, исёнлар уяси эди. Ана шундай фисқу-фасодлар туфайли у зиндонга ташланади. Исфахон ҳукмдори Алоуддавла Ҳамадонни босиб олгач, у зиндондан озод қилинади.

Ибн Синонинг замондоши, унинг шогирди Жузжонийнинг ёзишича у жисмоний жиҳатдан жуда бақувват бўлган. Бирок шаҳарма-шаҳар дарбадарликда юриш, юқорида қайд қилганимиздек, кечалари ухламасдан узлуксиз ишлаш ва таъқиб остига олишлар олимнинг саломатлигига таъсир кўрсатади ва у 428 хижрий йилнинг рамазон ойида, 1037 йилнинг июн ойида 57 ёшида вафот этади.

Ибн Сино ҳақиқий энциклопедик олим бўлиб, Ўз даврининг деярли барча фанлари билан муваффақиятли равишда шуғулланган ва уларга оид илмий асарлар яратган. Турли манбаларда унинг 450 дан ортиқ асарлари қайд қилинган бўлса ҳам, замонлар ўтиши билан уларнинг кўпи йўқолиб кетган ва бизгача фақат 242 таси етиб келган.

Ибн Синонинг тоғларни пайдо бўлиши тўғрисидаги жуда ажойиб фикрлари, минерология ва геология фанларига қўшган ҳиссаси жуда салмоқлидир. Жумладан, у минералларни тўрт гуруҳга бўлиб, уларнинг оригинал классификациясини таклиф этади. Бу классификация то XIX асргача деярли ўзгаришсиз сақланиб келди. Олимнинг минерология соҳасидаги ишларининг муҳимлиги таъкидланиб, 1956 йилда Ўзбекистонда топилган минерал Авиценит деб аталган.

Ибн Сино ботаника масалалари билан ҳам кўп шуғулланган. Чунки табобатда ишлатиладиган доривор моддаларнинг аксарияти ўсимликлардан олинади. Машҳур швед ботаниги Карл Линней (1707-1778) Ибн Синонинг ботаника соҳасидаги хизматларини таъкидлаб, тропик мамлакатларда денгиз сувида ҳам ўсувчи ва

доимо яшил ҳолда қоладиган бир дарахтни Авиценна деб атади. Ҳам /арбда, ҳам Шарқда “Авиценна” ва “Шайхур-Раис” номи билан шуҳрат қозонган бобокалонимиз ҳақиқатан ҳам мустақил Ўзбекистон ёшлари қалбида Ўз тарихи ва бобокалонлари билан фахрланиш ҳис-туйғуларини уйғотади.

Абу Абдуллоҳ Жаъфар **Рудакий** (960-1041 й.) тахминан 960 йилда Самарқанд яқинида жойлашган Панжрудак қишлоғида туғилган. Шунинг учун ҳам шоирнинг тахаллуси шу туғилган қишлоғининг номидан келиб чиқиб Рудакий бўлиб ҳисобланади. Яна бошқа манбаларда айтилишича, Ўша даврда халқ чолғу асбоблари орасида “руд” номли мусиқа асбоби бўлиб, шоир уни чалишни жуда яхши ўрганган, шунинг учун ҳам шоир тахаллусини шу асбобдан олган деб ҳам ҳисоблайдилар.

Рудакийнинг таржимаи ҳолига бағишланган барча манбаларда уни камбағал оиладан эканлиги, ёшлигидаёқ мусиқа асбобларини яхши чалишни ва ашула айтишни севганлиги қайд этилади. Ёш шоирнинг Ўзи шеърлар ёзиши ва мусиқага бўлган бундай муҳаббати тез орада уни машҳур қилиб юборади. Бу даврда шеърият, айниқса, сарой шеърияти, қасиданавислик, яъни шахсга мадҳия ўқиб, кўкларга кўтариб макташ кенг авж олган эди. Қасиданависликдан асосий мақсад, унинг моҳияти мактов кимнинг шахсига қаратилган бўлса, Ўша кишини шахсни улуғлаштириш бўлган. Рудакий эса маълумотларга қараганда, қасида тўқишга уста бўлган. Шунинг учун ҳам бўлса керак, унинг Сомонийлар саройига таклиф қиладилар. У даврда ҳокимият тепасида Наср ибн Аҳмад турарди. Шу даврдан бошлаб, унинг ҳаётида сарой даври бошланади. Сарой ҳаёти Ўзининг Ўта мураккаблиги билан ажралиб турган, фиску-фасодларга тўла бўлган. Рудакий қариган вақтида саройдан қувилади ва қолган умрини Ўзининг она қишлоғида фақирликда ўтказди. Саройдан қувилаётган пайтда унинг кўзига мил тортиб, кўр қилинади.

Рудакий форс-тожик шеъриятининг асосчиларидан бири ҳисобланади. XI аср шоири Рашидийнинг айтишича, Рудакийнинг бир миллион уч юз минг байт шеъри борлиги ҳисоблаб чиқилган. Аммо бизгача минг байт, икки қисмда эллик рубоий, шеърлар, дoston ва бошқалар етиб келган, холос. Бу асарларда шоир дўстлик, муҳаббат, яхшилик қилиш, бировнинг дилини оғритмаслик каби улуғ инсоний фазилатларни улуғлайди. Доимо эзгулик қилишга чорлайди.

Рудакийнинг шеърияти ҳаёт лаззати, ҳаётнинг Ўзи устод эканлиги, ундан кўп нарсаларни билиб, ўрганиб олиш мумкинлигини таъкидлайди ва шундай қилиш лозим эканлигини уқтиришга ҳаракат қилади. Ҳаёт таълими бутунлай бошқача таълим эканлигини, уни баъзида ширин, баъзида аччиқ эканлигини

кўрсатади. Бундай таълимни ҳеч бир ўқитувчи бера олмаслигини уқтиради.

Ҳар бир киши олмаса ҳаётдан таълим,
Унга ўргата олмас ҳеч бир муаллим.

Бизгача Рудакий қаламига мансуб “Калила ва Димна”, “Даврони офтоб”, “Синднома” каби поэмалардан парчалар етиб келган. Рудакийнинг асарлари ҳақида гап юритар эканмиз, унинг тили содда, кенг халқ оммасига жуда ҳам тушунарли бўлганлигини кўраемиз. Шунинг учун ҳам у кенг халқ оммаси орқали шуҳрат топган. Унинг асарлари ҳозирги Ўзбек тилига ҳам таржима қилинган.

Маҳмуд Қошғарий фаолияти билан бевосита шуғулланувчи олимларнинг фикрича бу зот 1029-1038 йиллар орасида Қашғарда туғилган. У Ўзига тўқ, зиёли оиладан бўлиб, Қашғарда яхши билим олади. Ҳатто у Бухоро ва Нишопур шаҳарларида Ўз билимларини кенгайтириб катта-катта олимлар билан суҳбатда бўлади. Маҳмуд Қошғарий яшаб ижод этган йиллар Қорахонийлар давлатининг гуллаб-яшнаган даврига тўғри келади. Маҳмуд Қошғарий жуда кўп сафарларда бўлади ва Ўзининг асарлари учун бой маълумотлар тўплайди. Кўп йиллик изланишлар натижасида “Девони луғати турк” ва “Жавоҳири-наҳв” “Турк тили синтаксиси асослари” асарларини ёзади. Минг афсуслар бўлсинки, охириги асар ханузгача топилмаган. Маҳмуд Қошғарийни бутун илм оламига танитган асари унинг “Девони луғати турк” асаридир. Бу китоб араб тилида ёзилган. Унда олим кўп йиллар давомида туркий қабилалар орасида олиб борилган кузатишлар асосида туркий тилларни қиёсий ва тарихий усуллар билан таҳлил қилган ва бу тилларнинг Ўзига хос хусусиятларини очиб беришга ҳаракат қилган. Олимларнинг фикрича, муаллиф ушбу тадқиқотида жуда кўп сўзларнинг этимологиясини ҳам жуда аниқ ва тўғри изоҳлаб берган.

Асар икки қисм (муқаддима ва луғат)дан иборат. Олим асарга Ўзи тузган дунё харитасини ҳам илова қилади. Бу ҳол асарнинг қимматини янада оширади. Харита доира шаклида чизилган бўлиб, унда мамлакат, шаҳар, қишлоқ, тоғ, чўл, довон, денгиз, кўл, дарё ва ҳоказолар номлари ёзилган. Харитада ёзилмай қолган номлар эса асар матнида берилган. Харита асосан ҳозирги Шарқий ярим шарга тўғри келади. Маҳмуд Қошғарийнинг Ўзи бу ҳақда шундай ёзган: ”Румдан Мочингача бўлган... шаҳарлар Ўрнини аниқлаш мақсадида уларнинг ҳаммасини ер шаклидаги доирада кўрсатдим”.

Асарда турли уруғ-қабилалардан кипчоқ, Ўғиз, татар, ямак, басмил, ябону, қай, бошқирт, қирғиз, уйғур, жамил, тару, ичроқ, тухси, яғмо, чигил, тангут, табғоч, шунингдек, форс, араб, хитой, рус халқлари ҳақида ҳам маълумотлар келтирилади. Асарда

булардан ташқари бир неча туркий тилдаги ҳикматли сўзлар берилган.

Маҳмуд Қошғарийнинг бу асарида Ўрта Осиё ҳудудидаги бир қанча шаҳарлар номларининг келиб чиқиши масалалари ҳам алоҳида кўрсатилган. Китобда туркий ёзув тўғрисида аниқ маълумотлар берилиб, 18 ҳарфдан иборат турк (уйғур) алифбоси ҳам кўрсатиб ўтилган.

Маҳмуд Қошғарийнинг бу китоби дунё халқларининг жуда ҳам кўп тилларига таржима қилинган. Асарнинг бунчалик катта аҳамиятга эга бўлиши муаллифнинг ҳаётни яхши билганлиги, турли билимларни пухта ўзлаштирганлиги ва асарни ҳаёт тажрибасига асосланиб ёзганлигидан далолат беради. Шунинг учун ҳам асар ўз илмий қимматини бугунги кунда ҳам йўқотгани йўқ.

Қорахонийлар даврида яшаган яна бир ўз даврининг атоқли шоири, донишманд ва давлат арбоби **Юсуф Хос Ҳожибдир** (XI аср). Унинг таржимаи холи, туғилган йили ва ҳаёти тўғрисида ёзилган бирон-бир асар сақланиб қолмаган. У Қорахонийлар сулоласининг пойтахти Баласоғунда туғилган ва шу ерда ижод этган. Ҳозирги кунда Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билик”-”Бахт-саодатга бошловчи билим” деб номланган дидактик, бадий-фалсафий асари бизгача етиб келган бўлиб, бошқа асарлари маълум эмас. Шоирнинг ўзи бу ишга роппа-роса 18 ой сарфлаган ва унга жуда ҳам пухта тайёргарлик кўрган.

Асар насрий муқаддимадан сўнг 77 байтдан иборат бўлган шеърини муқаддима билан бошланиб, 73 бобнинг мундарижаси берилади. Бошланғич боблар ўша давр анъаналарига биноан бошланиб, Оллоҳ ва Пайғамбар, ислом динининг фойдаси ва дунёвий, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-илмий масалалар билан тугалланади.

Асар шунчалик кўп қамровли-ки, унда кўтарилган масалаларни оддий санаб ўтишнинг ўзи ҳам бир неча саҳифаларни ташкил этади:

Масалан: Етти сайёра ва ўн икки бурж.

Инсон фарзандларининг қадри билим ва тафаккурда.

Тилнинг фазилат ва манфаатлари.

Китоб эгасининг узри.

Билим ва ақл-идрокнинг фарқи тўғрисида.

Баҳад мадҳи.

Ой тўлдининг бахт ҳақидаги ҳикояси.

Ана шу санаб ўтилганлардан ҳам кўриниб турибдики, асарда шоир инсон масаласини ажратиб олади. Инсоннинг ижтимоий моҳияти, унинг ҳаётдаги ўрни, вазифаси ҳар томонлама таҳлил қилинади.

“Қутадғу билиг” асарида билим ҳақидаги алоҳида боб бўлиб, унда билимдан ҳеч бир зиён бўлмаслиги, у кишиларга фақат фойда келтириши мумкинлиги, кишиларга билим кадр-қиммат, ҳурмат ва эҳтиром келтириши мумкинлиги айтиб ўтилади. Шунингдек, асарда марказлашган давлатни мустаҳкамлашга қаратилган низоларга чек қўйиш каби ўша давр учун жуда катта аҳамиятга молик бўлган масалаларга ҳам алоҳида эътибор берилади. Шу билан бирга, давлатни идора этиш йўллари, бунинг учун беқлар бу йўлда ўз атрофига билимдон, ақлли одамларни тўплаши лозим эканлигини алоҳида таъкидлайди. Эл-юртни бошқариш асосида икки нарса ётади деб кўрсатган шоир. Бири адолат кўрсатиш бўлса, иккинчиси, улардан марҳаматни аямасликдир. Юқорида қайд қилинганидек, шоирнинг бу асари дунё жамоатчилиги томонидан яхши қабул қилинган энг яхши асарлар қаторидан ўрин олган.

IX-XII асрларда ислом дини ва сўфийлик

IX-XII асрларда ислом дини ўрта Осиё халқлари давлатчилиги тарихида катта рол ўйнай бошлади. Мовароуннаҳрда бу давр араб халифалигидан мустақил бўлган давлатларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши даври бўлган бўлса, ислом бу вақтда Шарқда кенг тарқалиб жаҳон дини даражасига кўтарилади, мусулмон дунёсининг мафқурасига айланади. Араб тили давлат тили даражасига кўтарилади. Азалдан саводли бўлган, маданият даражаси юқори даражага кўтарилган халқ тез орада нафақат араб тилини, балки исломни ҳам чуқур ўрганиб, араб тили ва шариат масалаларида китоблар ёзадиган олимларни етиштириб чиқара бошлади.

Халифаликдан ажралиб чиққан мустақил давлатлар Сомонийлар, Қорахонийлар, Салжуқийлар ва /азнавийлар, Хоразмшоҳлар даврида бу мустақил марказлашган давлатларни янада мустаҳкамлаш учун ислом динига, унинг таълимотига, тарихий аҳкомларига эътибор бир неча бор кучая бошлайди. Шаҳарларда масжидлару-мадрасалар қурилишига эътибор берила бошлади. Масалан, манбаларнинг дарак беришича, Бухорода дастлабки мадраса Ковушдўзлар тими яқинида барпо қилинади. Ҳатто қонуншунослар учун ҳам махсус “Фақиҳлар мадрасаси” деган ихтисослаштирилган мадраса қурдирилган. Бундай билим масканларида Қуръони карим, Ҳадис илми ва шариат асослари ҳар томонлама мукамал ўрганилган.

Ўша давр шаҳарлари орасида ислом дини таълимотини чуқур тарғиб қилишда Бухоро шаҳри алоҳида ўринни эгаллайди. Юқорида қайд қилинганидек, мадрасаю, мактабларнинг борлиги бу

ерда етук илоҳиёт фани намоёндаларини етишиб чиқишига хизмат қилади. Шунинг учун бўлса керак, Бухоро шу даврдан бошлаб “Қуббатул ислом”-“Ислом динининг гумбази” номи билан шуҳрат топа бошлайди.

Секин-аста марказлашган давлатнинг асосий мафкурасига айланган ислом дини бошқа диний қарашларни сиқиб чиқара бошлайди ва халқ оммасини итоатда ушлаб туриш учун қурол воситаси ролини ҳам бажара бошлайди.

Бу даврда ислом таълимотига бебаҳо ҳисса қўшган Имом ал-Бухорий ва Исо ат-Термизий каби кўплаб уламолар етишиб чиқдилар. Улар шу кунга қадар Ҳадис илмининг энг кўзга кўринган, бутун мусулмон дунёси томонидан тан олинган алломалари даражасига кўтарилган зотлардир.

Имом Бухорий (809-870 йй.) Бухорода туғилиб, шу ерда биринчи билимларни олади. Сўнгра билимини янада чуқурлаштириш мақсадида Макка, Мадина, Бағдод, Дамашк, Куфа, Нишопур каби шаҳарларга боради. Манбалардан бизга маълумки, Имом Бухорий ислом дини масалаларига бағишланган 20 га яқин асар ёзган. Шу китоблар орасида Бухорийнинг бутун дунёга машҳур қилган асари “Ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ” (“Ишончли тўплам”)дир. Бу асар 160 қисмдан иборат бўлиб, 3450 бобни ўз ичига олади. Бухорий ҳадисларини тўплаш ва баён этишда уни ҳақиқийлигига асосий эътибор берган, уни ҳақиқатга яқинлигини исботловчи далилларни келтирган ва шу асосда ҳадисларни классификация қилган олимдир. Унинг диққат марказида фаннинг инсон учун тарбиявий аҳамияти, унинг маънавий юксалиши, фозиллиги, донолиги, яхши ва ёмонни ажрата олиши туради. Умрининг охирида у ўз Ватанига қайтиб келади ва Самарқанд яқинида вафот этади. Мустақиллик йилларида бу улуғ бобақалонимиз руҳини шод этиб, Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов ташаббуси билан унинг вафот этган жойида улкан мажмуа-бино барпо қилинди. Ҳозирда бу жой нафақат мамлакатимиз фуқароларини, балки бутун мусулмон дунёси аҳлини зиёратгоҳ жойига айланган.

Имом ат-Термизий (824-892 йй.) Термиздан унча узоқ бўлмаган Буғ қишлоғида туғилган. У ҳам Бухорий сингари Шарқнинг жуда кўп шаҳарларида бўлиб, ўз билимини оширишга ҳаракат қилади. Ат-Термизий ҳадислардан ташқари филология, тарихга оид асарлар ҳам ёзди. Унинг 10 дан ортиқ ёзган асарлари орасида номини бутун мусулмон оламига машҳур қилган асари “Жоме ат-Термизий” ёки “Сунан ат-Термизий”дир. Бу асар исломда уламолар томонидан ҳақиқат деб тан олинган машҳур ҳадислар тўпламидан биридир.

Ислом динининг мамлакатда асосий дин сифатида тан олиниши, бошқа динларнинг оёқ-ости қилиниши, бу даврда

меҳнаткаш омма турмуш тарзининг оғирлашуви улар орасида уларни юпатишга, уларнинг руҳини енгил қилишга ёрдам берувчи ғояни қидиришга мажбур қила бошлади. Бу ғоя тасаввуф ғояси бўлди.

Тасаввуф, яъни суфийлик ислом дини асосида шаклланган диний-фалсафий оқим бўлиб, покланган, зоҳид, тақводорлик маъносини англатади. Унинг асосида бу дунё лаззатларида воз кечиш орқали Оллоҳга етиш, уни билиш, у билан бирлашиш йўлини қидириш ётади. Суфийлик, Қуръон ва шариат талабларини албатта сўзсиз бажариш, Ўзини Худонинг қули деб билиш кабилар, Ўз хоҳиши билан покланиб, Оллоҳга, руҳий маънавийликка сингиш орқали эришишга асосланади. Тасаввуф таълимоти асосида инсон фаолияти ва унинг камолоти ётади.

Тасаввуфда руҳни камолотга, унинг сўнгги мақсади Оллоҳга эришув йўллари тўрт босқичдан иборат: биринчи босқич-ШАРИАТ деб аталади, унда авваламбор, шариатнинг барча талабларини бажариш ва унга бўйсунуш талаб этилади. Иккинчи босқич-ТАРИҚАТ деб аталади. Унда мурид Ўз шахси истакларидан воз кечиб, Ўзини пир ихтиёрига топшириши керак. Учинчи босқич-МАЪРИФАТ бўлиб, унда суфийлар коинотнинг бирлиги Худога мужассам бўлишини, яхшилик ва ёмонликнинг нисбатини ақл билан эмас, қалб орқали англаб олишлари керак бўлади. Тўртинчи босқич ҲАҚИҚАТдир. Бунда суфий шахс сифатида тугаб, Худога-мўлжалланган ҳақиқатга етишиши, Оллоҳга сингиб кетиши ва натижада абадийликка эришуви зарур. Бу жараён маълум давомли вақтни талаб этган. Махсус руҳий жисмоний ҳаракат, фаолият, сиғиниш, ибодатлар, оҳанглар ёрдамида амалга оширилган.

Тасаввуфнинг ижтимоий асосини шаҳарлардаги ҳунармандлар, майда савдогарлар ташкил қилган. IX-X асрлардаёқ Ироқ ва Эронда унинг йирик вакиллари вужудга келади. Мовароуннаҳрда эса тасаввуф таълимоти X асрдан бошлаб ёйила бошлади. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида тасаввуфнинг ривожланишида **Юсуф Ҳамадоний таълимоти** муҳим рол ўйнайди. Манбаларда қайд қилинишича, Юсуф Ҳамадоний 1043-1049 йилда Эроннинг Ҳамадон шаҳрида туғилади. Дастлабки билимларини Ҳамадон ва Бағдодда олади. Имом /аззолий каби буюк алломаларни тарбиялаб вояга етказган шайх Абу Али Фарсадийга шогирдликка тушади. Юсуф Ҳамадоний умрининг катта қисмини Ўрта Осиёда ўтказган. У ҳунармандчилик-косибчилик билан шуғулланган. Шунинг учун ҳам бўлса керак, унинг таълимоти асосан ҳунармандлар орасида кенг тарқалган ва уларнинг манфаатларини ифодалаган. Юсуф Ҳамадоний суфийлик илми бўйича кўплаб шогирдлар тайёрлади. У Бухорода махсус хонақо қурдириб, Ўша ерда шогирдларга дарс берган. Ҳамадоний

таълимотида ватанпарварлик ғоялари Ўз ифодасини топган. Уни пир деб билган шогирдларидан 213 таси машхур шайхлар бўлиб етишган эканлар. Ҳамадоний таълимотидан Ўрта Осиёда икки тасаввуф мактаби-Яссавийлик ва Нақшбандийлик келиб чиқади.

Ўрта Осиё ҳудудида биринчи вужудга келган суфийлик оқими **Яссавийликдир**. Бу оқимга 1105 йилда Ясса (Туркистон) шаҳрида туғилган **Аҳмад Яссавий** асос солган. Аҳмад Яссавий Бухорода Юсуф Ҳамадонийдан таълим олгач, яна она шаҳри Туркистонга қайтиб келади ва шогирдлар тарбияси масаласи билан шуғулланади. Мадраса ва хонақолар қурдиради. Яссавий таълимотининг асослари туркий тилда ёзилган “Девони Ҳикмат” асарида баён этилган. У Ўтроқ ва кўчманчи туркий халқлар орасида суфийлик таълимотини тарғиб қилишда муҳим аҳамият касб этган.

Яссавий тариқатининг бошқа тариқатларда бўлганидек, Ўзига хос қоидалари бор. Улар: 1. Мурид ҳеч кимсани Ўз шайхидан афзал кўрмаслиги, унга мутлақо таслимиёт изҳор этмоғи лозим. 2. Мурид шунчалик зукко ва идрокли бўлиши керакки, то Ўз шайхининг барча румуз ва ишораларини мукаммал англай олсин. 3. Шайхининг барча аҳволи (сўзлари) ва аъфолари (ишлари) га мурид содиқ бўлиб, унга мутлақо муте ва мўтақид бўлмоғи лозим. 4. Мурид Ўз муршиди (пири) нинг барча топшириқларини чаққонлик билан сидқидилдан бажариб, уни ҳамиша рози қилиб юрмоғи лозим. 5. Мурид Ўз сўзига содиқ, ваъдасига росих бўлиб, Ўз муршиди кўнглида ҳеч қандай шаку-шубҳа туғдирмаслиги зарур. 6. Мурид Ўз ваъдасига вафодор ва сўзида устивор бўлиши керак. 7. Мурид Ўз ихтиёридаги барча мол-мулкни, бутун бору-йўғини Ўз шайхига нисор (бахшида) этмоқ учун доимо тайёр бўлмоғи керак. 8. Мурид Ўз шайхининг барча сир-асроридан огоҳ бўлиб, унинг ифшосини (ошкор этишни) ҳеч вақт хаёлига келтирмаслиги керак. 9. Мурид Ўз шайхининг барча таклифларини назарда тутмоғи, унинг мушкулотини осон қилмоғи, панду насиҳатларини бажо келтирмоғи шарт. 10. Мурид Оллоҳ висоли учун Ўз шайхи йўлида бутун моли ва жонини нисор этмоққа тайёр туриши, унинг дўстига дўст, душманига душман бўлиб яшамоғи шарт.

Аҳмад Яссавийнинг фикрича **шариатсиз тариқат, тариқатсиз маърифат, маърифатсиз ҳақиқат** бўла олмайди. Улар доимо бир-бирини тўлдиради. Бу йўл камолот йўли бўлиб, инсон ҳаётининг асл моҳиятини ташкил этади.

Юсуф Ҳамадонийнинг яна бир шогирди **Абдуҳолик /иждувоний** бўлган. Яссавий билан /иждувоний шу даражада иқтидорли шогирдлардан бўлишганки, кейинчалик улардан бир “Яссавия”, иккинчиси “Нақшбандия” тариқатининг асосчилари бўлиб етишадилар. Хожа Абдуҳоликнинг таржимаи ҳоли, туғилган

ва вафот этган саналари аниқ. У 1103 йилда /иждувондда туғилиб, 1179 йилда Ўз ватанида вафот этади. Хожа Абдухоликқа дастлабки саводни Ўз туғилган юртида Имом Садриддин беради. Кейинчалик Ўқишни Бухорода давом эттириб, юқорида қайд қилинганидек, Юсуф Ҳамадонийга шогирд тушади. Тарихий манбаларнинг хабар беришича, устоз ва шогирднинг бир-бирларига ҳурмати, меҳроқибати шу даражада бўлган эдики, улар биргаликда Шарқнинг фан ва маданият ўчоқларидан бўлмиш Самарқанд, Бухоро, Марв, Исфохон, Балх сингари шаҳарларга борган эканлар ва у ерларда тасаввуф соҳасидаги Ўз билимларини янада чуқурлаштирган эканлар.

Хожа Абдухолик /иждувоний Шарқ фалсафа тарихида Ўзига хос Ўрин эгаллайди. Унинг фалсафий дунёқараши тасаввуфдаги Хожагон (Хожалар) халқасида шаклланди. Агар бизгача Аҳмад Яссавийнинг “Ҳикматлар”и мерос бўлиб қолган бўлса, Хожа Абдухолик /иждувонийдан “Рисолаи Соҳибия” “Рисолаи Шайхшшуюк Ҳазрати Абу Юсуф Ҳамадони” каби асарлар мерос бўлиб қолган. Аммо бу асарлар ҳали яхши Ўрганилмаган ва кенг халқ оммаси орасида тарғиб қилинмаган. Хожа Абдухолик /иждувоний устозидан кўп нарсаларни Ўрганар экан, Ўзи ҳам кўп ҳолларда мустақил фикр юритиб, баъзи масалаларда Ўз йўлини шакллантиришга ҳаракат қилган. У зикр айтиш усули бўйича “Зикри Ҳуфия”, “Зикри дил” амалини тарғиб қила бошлаган. Хожа Абдухоликнинг устози Юсуф Ҳамадоний Ўша вақтда Ўз саҳобалари билан “Алония” зикр тушиш амалини бажарган. Хожа Абдухолик /иждувоний юқорида қайд қилинганидек, “Хожагон” (Нақшбандия) тариқатининг асосий қонун-қоидаларини ишлаб чиққан буюк алломадир. Унинг асарлари, ҳаёти, қилган ишлари бутун турк оламида алоҳида Ўрин эгаллаб, маънавий ҳаётда Ўчмас из қолдирган.

Нажмиддин Кубро (1145-1221 йй.) - тасаввуф таълимотининг Ўрта Осиёдаги йирик вакилларида бири. Суфийликдаги Кубравия оқимининг асосчисидир. Хивада туғилиб, Миср, Табриз ва Ҳамадонда илм олган. Кўҳна Урганчга қайтиб, Ўз таълимотини ривожлантириб, шу ерда янги суфийлик оқимига асос солади. У “Фавоих ал-Жамол ва фовотих ал-Жалол” (“Жамолининг муаттарлиги ва камолотнинг эгалари”), “Ас-усул ал-ашара” (“Ўнта қонун ва қоидалар”) номли қатор рисола ва асарлар ёзиб, Ўз таълимотини такомиллаштиришга эришди. Кубровия тариқатининг асосини 10 тадан иборат қонун-қоидалар ташкил этади. Уларга асосан “тавба”, “зуҳд” (“мол-дунёдан воз кечиш”), “таваккал” (“Оллоҳ йўлида”), “қаноат”, “узлат”, “доимий зикр”, “таважжуз”, “сабр”, “муроқаб” (“камолот топиш”) ва “ризо” (халққа етишиш) каби қоидалар киради. Кубровия тариқати Яссавия тариқатидан фарқ қилиб, тарки дунёчилик рад этилади.

Унда камолот йўлида олиб бориладиган машаққатли меҳнат жараёнида бу дунё ноз-неъматларидан баҳраманд бўлиш кераклиги илгари сурилади. Бу таълимотда ватанга, халққа бўлган муҳаббат ғояси ниҳоятда кучли бўлиб, ҳар қандай оғир шароитда ҳам халқ билан бирга бўлиш, ватан ҳимояси учун курашиш, унинг мустақиллигини сақлаш зарурлигини даъват қилинади. Ўз ғоясига содиқ Нажмиддин Кубро ватан ҳимояси йўлида шаҳид бўлди ва жасорат намунасини Ўз муридларига кўрсата олди.

Шундай қилиб, тасаввуф Мовароуннаҳр аҳолисининг маънавий ҳаёти билан чамбарчас боғланган таълимот бўлиб, Ўрта асрнинг халқпарвар адиб ва машоихлари уни чуқур билишга ва у орқали оммага зиё ва маърифат тарқатишга интиланлар.

Меъморчилик ва санъат

IX-XII асрларда Ўлкада марказлашган йирик давлатларнинг шаклланиши ва уларнинг ривожини, давлатчиликнинг мустақамланиши, маънавий ҳаёт, илм-фаннинг ривожланишигагина эмас, балки моддий маданиятнинг ҳам ривожланишига асос бўлди. Самарқанд, Бухоро, Урганч, Термиз, Узган ва Марв каби шаҳарларда саройлар, масжид, мадрасалар, миноралар, мақбаралар, тим ва карвонсаройлар кўплаб қурила бошлади.

Бу давр Ўрта Осиё меъморчилигида ижтимоий шароитдан келиб чиқиб, қурилиш материали сифатида пахса, хом ғишт ва пишиқ ғишт ҳамда боғловчи элемент сифатида ганчдан фойдаланиш кенг йўлга қўйилган эди. Бу вақтда синч қадаб қуриладиган уй-жойлар ва умум аҳамиятга эга бўлган бинолар, саройлар, масжидлар, мадрасалар қурилишида ёғоч ҳам муҳим ўрин эгаллар эди.

X асрларга келиб бинокорликда қурилиш тартиби ҳам Ўзгара бошлади. Маҳобатли қурилишда томи гумбаз билан ёпилган куб шаклидаги бинолар муҳим аҳамиятга эга бўла бошлади. Бухорода қурилган Исмоил Сомоний қабри устига пишиқ ғишт билан қурилган гўзал мақбара фикримизга мисол бўла олади. Бу бино тўртбурчак шаклида бўлиб, томи гумбаз қилиб ёпилган. Тўртбурчакдан найзали равоглар ёрдами билан саккиз қиррали шаклга ўтилган. Шу билан бирга бу бино тўрт фасадлидир. Унинг тўрт тала томони ҳам бир хил, олд томонидек безатилган. Оддий қилиб айтганда, бинонинг олди, ёни ва орқа томони йўқ. Ҳамма томони бир хилда безатилган. Исмоил Сомоний мақбарасини қуришда ва безатишда араблардаги ўша давр учун хос бўлган меъморий хусусиятлардан ҳам кўп фойдаланилган. Масалан, бинонинг ташқи бурчакларига устунлар ўрнатиш. Бино ичидаги

бундай шаклдаги, шунингдек думалоқ манзарали майдонлар ҳам исломгача бўлган ёдгорликларда учрайди.

IX-X аср меъморчилиги услубларини сақланиб қолганлигини кўплаб масжидлар мисолида ҳам кузатиш мумкин. Ёзма манбаларда қайд қилинишича, сомонийлар давридаги кўпгина масжидлар Ўз вақтида арабларгача бўлган ибодатхоналарнинг масжидга мослаштириш асосида қурилган. Улар бир хонали бўлиб, масжиднинг томлари устунга таяниб турган. Масжидларнинг томи одатда гумбаз шаклида бўлган. Масжидларда, айниқса, меҳроблари шаклли, ёзувли қилиб қирқилган ғиштлар, Ўйма ганчлар ва ҳатто тилла сувлар билан безатилган. Бу даврга оид масжидлар тўғрисида сўз юритилганда, Бухородаги Мағоки Аттрон, Пойканд масжиди, Термиздаги Чорустун, Шаҳристондаги Чилдухтарон масжидларини қайд қилиш мумкин. Бу ёдгорликлар Ўрта Осиёда диний меъморчиликнинг ривожланиш йўллари кузатиш имкониятини берди.

Наршахийнинг ёзишича, амир Наср ибн Аҳмад Бухоро Регистонида Ўзи учун катта сарой қурдирган ва унинг қурилишига катта маблағ сарфлаган. Бу сарой ғоят гўзал бўлган. Саройнинг олдида эса девонлар учун бинолар қурилган. Амир ва ҳокимлар саройи Нишопур, Марвда, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда ҳам бўлган. Бу саройлар Ўзларининг катталиги ва гўзаллиги билан ажралиб турган. Кўп ҳолларда бундай саройлар хушманзара жойларда, боғлар ичида бунёд этилган.

Саройларнинг гўзаллигини Термиз шаҳридаги сарой мисолида кўриш мумкин. Бу сарой тўлиқ очиб ўрганилган. Сарой шаҳар мудрофаа деворларидан ташқарида, боғлар орасида жойлашган ва 10 гектарга яқин майдонни ишғол этган. Сарой мудрофаа деворлари билан ўралган. Сарой Ўзининг маҳобатлилиги, серҳашамлиги ва бағоят гўзал, нафис безаклари билан одамни Ўзига жалб қилади.

Сомонийлар даврига оид шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг уйлари тўғрисида ҳозир археология анча маълумотларга эга. Бу борада қадимий Самарқанд-Афросиёб, Хорашкент-Канка, Бинкент, Термиз, Марв, Деҳистон каби ўнлаб ёдгорликларда олиб борилган изланишларнинг натижаси диққатга моликдир. Афросиёбда бу даврга оид катта бир маҳалла очиб ўрганилган.

Сомонийлар даврида меъморчилик Ўз тараққиётида катта ютуқларни қўлга киритган. Ўрта Осиё меъморлари бу даврда шундай ноёб бинолар, санъат дурдоналарини бунёд этганларки, улар асрлар оша одамларни ҳайратга солиб келмоқда.

Қорахонийлар Ўрта Осиёни босиб олгандан сўнг бу ердаги маданий ҳаётда ҳам катта ўзгаришлар рўй берди. Шаҳарлар тараққий этди, хунармандчилик, савдо-сотик ривожланди. Шаҳарлар ривожланиши билан шаҳар аҳолиси сони ҳам кўпайиб

борди. Сомонийлар давридаёқ йирик шаҳарлар бўлган Самарқанд, Бухоро, Термиз, Марв, Қорахонийлар даврида янада кенгайди. Бу шаҳарлар энди уч қисмли-арк, шахристон, работдан иборат эди. Уларда янгидан-янги ҳашаматли иморатлар пайдо бўлиб, бу иморатлар Ўз тузилиши ва нақшлари билан ажралиб турарди.

Қорахоний ҳукмдори Шамс-ул-Мулк Бухоро яқинида сарой барпо этди ва бундан ташқари Ҳазара қишлоғи яқинида Дингарон масжидини ва унинг ёнида Барат-и-Малик номи билан машҳур бўлган карвонсарой қурдиради. Бухоро шаҳрида 1127 йилда Қорахоний Арслонхон томонидан машҳур иморат-Минораи Калон барпо этилди. Вобкентда XII асрнинг охирида Бухоро садри Абдулазиз II томонидан қурилган минорани, Жарқўрғонда (Сурхондарё вилояти) Қорахонийлар томонидан 1108-1109 йилларда барпо этган минорани, шунингдек Бухородаги Номозгоҳни ва Атторий масжидини алоҳида таъкидлаб ўтиш мумкин.

Қорахонийлар даврида Самарқанд шаҳрида ҳам кўплаб бинолар барпо этилди. Афросиёбдаги археологик қазилмалар шундан далолат бериб турибди. Лекин мўғуллар истилосидан сўнг бу бинолар вайронага айланди.

Термиз шаҳри XI-XII асрларда анча ривожланди, янги мустаҳкам муҳофаа девори қурилди, бу ерда барпо этилган Термиз ҳукмдорлари саройи айниқса машҳурдир. Бу саройни қазиб очган археологлар турли идишлар билан бирга афсонавий ҳайвонлар тасвирини ҳам топишди. XI-XII аср бошларида Хоразмда ҳам кўпгина бинолар қад кўтарди, жумладан, Урганчдаги Фахриддин Розий ва Шайх Шариф мақбарасини, кўплаб карвон саройларни, Буронқалъа, Наифқалъа ва бошқаларни айтиб ўтиш мумкин.

Биз ўрганаётган даврда меъморчиликдан ташқари бир неча сув иншоотларини қуриш ва унда йўнилган тош, пишиқ ғишт, сувга чидамли қурилиш қоришмаларидан-бандлар, новлар, кўприklar, сардобалар ва коризлар қурилган. Бу иншоотлар мамлакатда фан ва ишлаб чиқаришни ғоятда ривожланганлигидан далолат беради. 1,5 млн. м.куб сувни тўплаш имкониятига эга бўлган Хонбанди номли сув омборининг қурилиши фикримизнинг далили бўлиб хизмат қилади. Манбалардан маълум бўлишича, бундай сув иншоотларини қуриш учун сувнинг вертикал ва горизонтал босим кучларини ҳисоблаб чиқиш ва тоғда қурилганлиги учун тез-тез ернинг қимирлаб туриш кучларини ҳам математик йўллар билан ҳисоблаб чиқиш лозим бўлган ва бу иш муваффақиятли амалга оширилган.

Бу давр меъморчилиги билан бир қаторда унга боғлиқ бўлган наққошлик ва тасвирий санъат ҳам жадал суръатлар билан ривожланди. Иморатларни ўймакор устунлар ва тўсинлар, деворларни эса бўёқли, ганчкор нақшлар билан безаш кенг расм

бўла бошлади. Секин-аста наққошлик санъатида ҳам илгаригидек, одамлар ва ҳайвонларни тасвирлангандан кўра мураккаб геометрик ва гулли нақшларга ўтила бошланди.

Наққошлик санъати қадимги Термизда жуда ривожланган эди. Бу борада Ҳаким Термизий мақбараси даврдан сақланиб қолган ўйма нақш парча айниқса қимматлидир. Унда Самарқанд усулини эслатувчи себарча шаклидаги ўзига хос услублар мавжуддир. Бу даврда хаттотлик санъати китобларни кўчиришдагина эмас, балки биноларни безашда ҳам кенг қўлланила бошланди.

IX-XII асрларда маданий ҳаётнинг яна бир таркибий қисмини ташкил этувчи мусиқа санъати ҳам ривожланди. Албатта, марказлашган йирик давлатларда иқтисод, халқларнинг турмуш-тарзи яхшилана боргани сари илм-фан, меъморчилик, тасвирий санъат билан бирга мусиқа ҳам ривожлана бошлайди. Албатта, ҳар ердагидек бу ерда ҳам байрамлар, тўйлар, халқ сайиллари мусиқа ва кўшиқларсиз ўтмаган. Бу ҳақда Махмуд Қошғарийнинг “Девони луғати турк” асарида келтирилган маълумотлар диққатга сазовордир. Бу даврда қуйидаги мусиқа асбоблари бўлган: уд, танбур, кубуз, рубоб, най, сурнай, карнай, қушнай каби ғоят хилма-хил торли, забурли ва пуфлаб чалинадиган чолғу асбобларидан кенг фойдаланилган. Бу даврда ҳатто янги созлар ихтиро этилган. Масалан, Рудакийнинг замондоши Абу Хифз Суғдий найга монан шоҳруд номли торли асбоб яратган эди. Манбаларда Абу Бакр Рубобий, Бунаسر, Буамир, чангчи Лўкарий каби созанда ҳамда ҳофизларнинг номлари сақланиб қолган. Рудакий руд ва танбур каби созларни яхшигина чаладиган созанда ва хушовоз ҳофиз бўлган. Унинг машҳур «Буйи жўйи Мўлиён» шеъри ушшоқ куйида айтилиб, ниҳоятда шуҳрат қозонган. Ана шу давр куйлари, кўшиқлари халқимизнинг классик куйи “Шошмақом” ва бошқалар учун асос бўлиб хизмат қилди.

Бу даврда шеъриятни ғоятда тараққий этганлигини қайд қилган эдик. Шеърият доимо мусиқа билан, ўз навбатида мусиқа мусиқашунослик фани билан узвий равишда боғлиқ ҳолда ривожланади. Ўша даврнинг буюк алломаларидан Ал-Форобий, Абу Али ибн Синолар мусиқа ва мусиқашуносликка катта эътибор бердилар ва ўзларининг нодир асарларини яратдилар.

Биз аждодларимиз қолдирган буюк меросни IX-XII асрларда мамлакатимиз ҳудудида юз берган чуқур ижобий ўзгаришлар, илм-фан, маданиятни ривожланишини ўрганар эканмиз, уларнинг яратилишида ўзларининг буюк хиссаларини қўшган буюк алломалар, олиму-фузалоларининг жаҳон цивилизацияси ривожланишига қўшган улушларини алоҳида таъкидлаймиз. Жаҳон маданияти ривожига уларнинг ўринларини аниқлаб олишимиз ва кўрсатишимиз вақти келди. Уларнинг ҳаммаси мустақил Ўзбекистонда ёш авлодни миллий ғоя, миллий мафкура,

Ватанга муҳаббат, садоқат, ғурур руҳида тарбиялашда катта рол ўйнайди.

9-мавзу. Мўғуллар истилоси ва зулмига қарши кураш. Жалолиддин Мангуберди.

Мўғул давлатининг ташкил топиши. Чингизхон ва Хоразмшоҳ муносабатлари

Мўғуллар ҳақида жуда кўплаб маълумотлар мавжуд бўлиб, улар мэнуга (мэнва) номи остида Хитойнинг Тан сулоласи (618-908) солномасида илк бора тилга олинади. Мўғул атамаси ҳалигача Ўзининг илмий исботига эга эмас. Улар Олтой ва Жанубий Сибирдаги туркий қабилаларга яқин ва қондош бўлганликлари эҳтимолдан холи эмас. Бу хусусда олимлар турли фикрларни билдирадilar. Мўғул этногенези ҳам мураккаб масала бўлиб, ҳар ҳолда элат сифатида улар XIII асрда юзага келган бўлишлари керак. X-XI асрларда эса асли Амур дарёси бўйларида яшаган 16 та уруғ-аймоқларга бўлинган татан (татар)ларнинг таркибий қисми сифатида уларнинг бир уруғидан алоҳида, моҳэ (мўғул) қабиласи вужудга келган дейилади. Бу қabila тезда кучайиб 1135-39 йиллари Хитойга қатор юришларни амалга оширишади. Ҳатто Хитой императорлари 1147 йили мўғуллар билан иттифоқ тузишга ҳам мажбур бўлишади.

XII аср Ўрталарига келиб Байкал кўли атрофи, ҳозирги Мўғулистон ҳудудларида яшовчи туркий ва тунгус-манжур қабилаларининг кўпчилиги мўғуллар раҳномаси Есугай баҳодир таъсирига Ўта бошлайдилар. Лекин унга қарши турган татар, маркит қабилаларни бўйсундириш осонлик билан кечмайди. Есугайни татарлар зиёфат пайтида хиёнаткорона ўлдиришгандан сўнг, унинг ўғли бўлмиш Темучиннинг таъсири мўғуллар ичида кўтарила бошлайди. Темучин (1155-1227) (мўғулча, темир устаси)-кучли ва тадбиркор, айёр саркарда бўлиб, пароканда қабилаларни турли йўллар билан ўз қўли остида мустаҳкам бирлаштирган шахс эди. 1186 йилда у бошқа бир мўғул саркардаси Жамуха ёрдамида Ўзининг эски рақиб маркитларни бўйсундиради. Баъзи маълумотларга кўра бу ғалабадан сўнг мўғул нўён (ҳарбий бошлиқлар)лари ва навкарлари уни олқишлаб, мўғул ҳукмдори-хон деб эълон қилишган. XIII аср бошида эса яна бир бошқа кучли қabila татарлар устидан ҳам ғалаба қозонилади. Темучин 1203 йили керайтларнинг хони Ўнгхонни мағлуб этиб, қўнғирот ва найманлар устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатди.

Мўғулларни бирлаштириш чоғида Темучин кучли ҳарбий тузилмани ташкил этди. Унга кўра мўғул қабилалари мингликларга бўлинган бўлиб, у бутун бир бошли ҳарбий округ вазифасига тўғри келар эди. Округлар тепасига садоқатли кишилар қўйилар эди. Темучин жуда интизомли, садоқатли ва Ўта жанговар ҳарбий тузилмаларни яратишга муваффақ бўлди.

Уларни бошқаришни эса аввало, Ўз Ўғиллари-Жўчи, Чигатой, Ўгедей, Тули, хотини Буртэ-фужэн, сафдошлари Субутой, Жебэларга топширди. Ўз ҳокимиятини тўлиқ мустақамлаб олгач Темучин 1206 йили мўғулларнинг умум қурултойи (қурултой халқ хохиши деган маънони англатган)ни чақиради. Қурултойда у олий мўғул ҳукмдори-хон деб тантанали эълон қилиниб, унга бош шаман Теб-Тангрий “Чингизхон” деган фахрий ном беради. Чингиз сўзи тарихчи Рашидиддиннинг ёзишича, кучли, буюк деган маънони англатади.

Қурултойда одат бўйича Чингизхон Ўз туғи-байроғини кўтарди, 10 та лавозим жорий этиб уни Ўз яқинларига тақдим этади. Сахродаги Қорақурум шаҳрини марказий пойтахт деб белгилади. Ўз қўли остидаги мансабларни эса 3 тоифага бўлиб, уларга аниқ вазифаларни бўлиб берди. Уларга Бооргу, Мухали, Наяа маъсул бўлдилар. У Ўз қўшинларини ҳам ислоҳ этди. Бутун Мўғулистон 95 та ҳарбий-маъмурий бирликка бўлинди. Янги мўғул давлати-Еке Мўнғол улус (буюк мўғул давлати) деб атала бошланди. Қурултойдан аввалроқ 1203 йилдаёқ ҳали бир тизимга эга бўлмаган қонунлар тўплами вужудга келиб, у Ўз ичига ёрликлар (буйруқлар), ясоқ (қонунлар), билик (насихат)ларни олган эди. “Ясоқ” бизгача тўлиқ етиб келмаган бўлиб, у турли кўринишларда, манбаларда қайд этилади. “Ясоқ” Ўз ичига қуйидагиларни киритган: халқаро, шахсий, савдо ва суд ҳуқуқлари. Чингизхон тайин этган давлат бош ҳаками Шиқи-Хутухуга “Ясоқ”қа қараб иш тутишни қатъий белгилаб берган эди. “Ясоқ” қонунлари мўғулларнинг қадимий урф-одатлари, анъаналари, мавжуд сиёсий тузум моҳиятидан келиб чиққан ҳолда кескин ва жуда қаттиқ оҳангда, патриархал ҳарбий тузумни Ўзида акс эттирган равишда тузилган эди. “Ясоқ” қонунларининг асосий йўналишлари қуйидагилардан бўлган:

1. Ҳукмдор (хон) “Ясоқ”қа қатъий риоя этиши хусусида қасамёд қилиши ва унга амал қилиш, амал қилмагудек бўлса хонни умрбод қамаш мумкин бўлади;
2. Чингизхон мўғуллар орасида диний адоват келиб чиқмаслиги учун барчага тўла диний эркинлик беради. Рухонийлар солиқдан озод этилади;
3. Аёллар наслни давом эттирувчи бўлганликлари учун ҳам, уруш вақтида уларнинг гуноҳлари кечирилиши лозим;
4. Жазолаш даражаси сифатида Ўлим жазосини энг кўп миқдорда қўллаш;
5. Босиб олинаётган мамлакатлар халқларига буткул раҳм-шафқат қилмаслик.

Чингизхон шахсий гвардияси сонини (кешиктан) 9000 кишигача етказди. Улар ҳар 3 кунда навбатчилик қилар, уларнинг ишини шахсан хон назорат қилар эди. 1204 йили уйғур алифбоси мўғул ёзуви учун қабул қилинди. Шунингдек мустақил давлат белгиси бўлган муҳр (тамға), ҳамда тақвим қабул қилинди. Чингизхон 1209 йилда танғутларни, 1211 йилда уйғурларни, 1215 йилда эса шимолий Хитойни пойтахт Чжунду (Пекин) билан биргаликда Ўзига тобе қилиб олди. Хитойдаги Цинь сулоласи тугатилиб, жуда катта Ўлжа олинди. Хитой юриши вақтида юксак ҳарбий маҳорат ва урушнинг янги усуллари қўлланилди. Маданий жиҳатдан анча

колоқ мўғуллар кўп жихатдан уйғур ва мусулмон аҳли тажрибасидан кенг фойдаланишди. Шарқий уйғурларнинг бошлиғи Эдикут (Саодатбек) Чингизхоннинг дўсти ва маслаҳатчиси, собиқ найманлар хони Таянхоннинг мухрдори уйғур Тататунга эса мўғулларни саводга ўргатар эди. Мусулмон савдогарларини зехни, тадбиркорлигига Чингизхон доимо юқори баҳо берган эди. Шу билан бирга улардан кўпинча айғоқчилар сифатида ҳам фойдаланар эди.

Хитойни забт этган Чингизхон шу билан кифоя этиб қолмаслиги аниқ эди. Бадавлат Мовароуннахр савдо аҳли, Ўлкамиз беҳисоб бойликлари, юқори маданиятли аждодларимиз яратган ажойиб меъморий бинолар, қолаверса қадимий юртимизнинг файзу-таровати мўғулларни анчадан бери Ўзига жалб қилаётганлиги маълум эди. Мусулмон мамлакатларининг беҳисоб бойликлари тўғрисидаги афсона-ривоятларни эшитиб, текин Ўлжа ва бойиш истагида бўлган мўғул ҳарбий зодагонлари Чингизхон бошчилигида зимдан ҳарбий юриш қилиш истагида турар эдилар. Чингизхон давлати ғарбда Қипчоқ чўллари, қорахитойларнинг кўчманчи /арбий Ляо (Си Ляо) ва хоразмшоҳ-ануштегинийлар давлати билан чегарадош эди. Шубҳасиз унинг ғарбдаги энг йирик ва кучли қўшниси ҳамда рақиби буюк Хоразмшоҳ-ануштегинийлар давлати (1097-1231) эди.

Султон Қутбиддин Муҳаммад Оловиддин Хоразмшоҳ (Муҳаммад Хоразмшоҳ) (1200-1220) даврига келиб мамлакатнинг худудлари беҳад кенгая бошлади. Султон Ўз онаси бўлмиш «Худовандаи-жаҳон, дунё ва дин саховатпешвоси Улуғ Туркон- - икки дунё аёллари маликаси (Исмат ад-дунё ва ад-дин Улуғ Туркон)» унвонини унга пеш қилиб олган қипчоқ хони Жонкишининг қизи Турконхотун ҳарбий кўмаги ҳамда қўллаб-қувватлаши натижасида Ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб олишга, зафарли юришлар қилишга муваффақ бўлди. У 1203 йили /ур давлатини, 1204 йили Ҳиротни, 1207 йили Бухорони қўлга киритади. Султон Отсиз (1127-1156) давридан бошлаб хоразмшоҳлар қорахитойларга Ўлпон тўлаб турар, акс ҳолда кўчманчилар мамлакатга бостириб кириб, уни хонавайрон қилишлари турган гап эди. Муҳаммад Хоразмшоҳнинг қорахитойлар билан биринчи жанги 1207 йили муваффақиятсиз якун топган эди. Султон 1209 йили навбатдаги Ўлпон йиғиш учун келган қорахитойлар элчиси Туши олиб келган ёрликни намойишкорона йиртиб ташлаб, уни Ўлимга маҳкум этади. 1210 йили сентябр ойида Сирдарё бўйидаги Иламиш даштида, қорахитойлар билан бўлган ҳал қилувчи жангда эса қорахитойлар тўлиқ мағлубиятга учраб, уларнинг лашкарбошчиси Таянгу ўлдирилади. Мовароуннахр буткул Хоразмшоҳ қўлига ўтиб, ҳамма жойларда садоқатли кишилар ҳоким этиб тайинландилар. Қорахонийлар хони Усмонхон хоразмшоҳлар вассалига айланиб, Султоннинг қизи Хон-Султонга уйланади. Хоразмшоҳ – Ануштегинийлар давлати Шарқнинг энг буюк давлатига айланиб, Ўз ичига Мовароуннахр, Хуросон, Мозандарон, Кирмон, Ироқи Ажам, Озарбайжон, Сейистон, /азна, Балх, Қандаҳор ўлкаларини олган эди.

Қорахитойлар устидан қозонилган ғалаба мусулмонларнинг «ғайридинлар» устидан «буюк ғалабаси» деб таърифланиб, султон

фармониға кўра мусулмон оламининг ҳамма ўлкаларига бу хусусда махсус хитобномалар тарқатилди. Мазкур ғалабадан ўта руҳланган Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ўзига «Искандари Соний (иккинчи Искандар)» ва салжукийларнинг буюк султониға тақлид қилиб «Султон Санжар» унвонларини олади. Давлат муҳриға эса «зил Аллоҳи фил ард» (Оллоҳнинг ердаги сояси) деб «камтарона» ёздиришни буюради.

1212 йили хоразмлик ноиб Дўстобанинг зўравонлиғига қарши Самарқандда қорахонийлар хони Усмонхон бошчилиғида исён кўтардилар. Исённи қаттиққўллик билан бостирган хоразмшоҳ Муҳаммад Усмонхон ва 10000 дан зиёд кишини қатл эттириб, ўзганғача бўлган ҳудудда яшаётган барча қорахонийларни қирғин-барот қилдиради.

1215 йили Дашти қипчоқ юришида Хоразмшоҳ муғулларнинг Жўчи бошчилиғидаги ҳарбий кўшиниға дуч келади. Мўғуллар бу ерларда Чингизхоннинг буйруғиға кўра маркит қабилаларига зарба бериш учун юриш қилган эдилар. Ўзаро тўқнашувдан сўнг мўғуллар Чингизхондан Хоразмшоҳлар давлатиға нисбатан юриш қилиш хусусида ҳеч қандай кўрсатма олмаганликлари учун орқаға чекиндилар. Жузжонийнинг ёзишича, султонни ҳар вақт ундан Шарқда жойлашган давлатлар қизиқтирар ва унинг Хитой томониға ҳарбий юриш қилиш нияти ҳам бўлганлиғи аниқ эди. Лекин, Хитой Чингизхон томонидан ўша йили олинганлиғини эшитган султон бу ҳолни тасдиқлатиш ва қолаверса Чингизхон давлати хусусида аниқ маълумот олиб келиш мақсадида сайидлар авлодидан бўлмиш таниқли зот Баҳовуддин Розийни ўз элчиси сифатида хон ҳузурига жўнатади.

Баҳовуддин Розий бошчилиғидаги элчилик гуруҳини Чингизхон Пекинда қабул қилиб, уларға ижобий муносабатда бўлади. Хоразм давлати элчиларига Чингизхон ўзаро икки давлат ўртасида тинчлик ва дўстлик ҳукмдорлик қилиши лозимлиғини уқтириб, ўзини “Шарқ ҳукмдори”, Хоразмшоҳ Муҳаммадни “/арб ерларнинг эгаси” деб таъкидлайди. Хитой ерларига эндиликда юриш қилиш ножоиз эканлиғини англаган Хоразмшоҳ ўз диққат-эътиборини яна жануб ҳамда ғарб ерларига қаратади.

1217 йили Бағдод халифаси ан-Носир (1180-1225) султоннинг Бағдодни унга топшириши ва унинг номини хутбаға қўшиб ўқишини қатъий рад этгач, Муҳаммад Хоразмшоҳ 100 000 кишилиқ кўшин билан аббосийлар халифалиғига юришни бошлаб юборади. Хоразмшоҳлар тангалари ва хутбалардан халифа номи чиқариб ташланади. Султон фармониға кўра термизлик шайх Оламулк ат-Термизий халифа этиб тайинланади. Султоннинг юқоридаги хатти-ҳаракатлари кўпчилик уламолар, дин пешволари томонидан маъқулланмайди. Улар султонға барча мусулмонлар диний раҳнамо халифа устиға юриш қилиш, ислом дунёсида хоразмшоҳға нисбатан салбий муносабат келтириб чиқаришини тушунтирмоқчи бўладилар. Уламолар норозилиғини ҳисобға олмаган Султон уларнинг кўпчилиғини жазоға тортади, ҳатто таниқли шайх Мажиддин Бағдодийни қатл эттиради. Бу ҳол диний уламолар, руҳонийлар, дарвишлиқ гуруҳлари олдида султон обрў-эътиборининг пасайишиға ва унга қарши муҳолиф

кучлар сафининг кенгайишига олиб келади. Бағдод юриши табиий офатлар туфайли муваффақиятсиз якун топади.

Аббосийлар халифалигига муваффақиятсиз юришдан сўнг, 1218 йили Муҳаммад Хоразмшоҳ Ўзининг янги пойтахти деб эълон қилган Самарқанд шаҳрига кириб келди ва хутба, тангалардан эса халифа номини чиқариб ташлаш хусусида фармон берди. Ўша йили Муҳаммад Хоразмшоҳ Чингизхон ҳузурига яна Ўз элчиларини юборади. Бунга жавобан Чингизхон кечиктирмасдан қимматбаҳо совғалар ва моллар ортилган катта карвон билан Ўз элчиларини хоразмшоҳлар султони ҳузурига юборади. Султонга мўлжалланган қимматбаҳо совғалар ичида Чингизхон Ўлжа олган туя Ўркачидек келувчи олтин бўлаги ҳам бор эди. Элчиларга хоразмлик таниқли савдогар Маҳмуд Ялавоч (Маҳмуд ал-Аромий) раҳбар этиб тайинланиб, яна 2 та одам, бухоролик савдогар Алихўжа ва Ўтрорлик Юсуф қанқалар элчилик рутбасига эга эдилар.

Султон Муҳаммад бу элчиларни 1218 йил баҳорида Бухоро шаҳрида қабул қилади. Элчилар Чингизхон султоннинг зафарли юришларидан хабардор эканликлари, уни қудратли подшоҳ сифатида тан олиб “Ўзининг энг ардоқли Ўғиллари қаторида” кўришини баён этишади. Чингизхон Ўз номасида куч-қудрати зафарини кўрсатиш маъносида Хитой ва кўшни мамлакатларни қандай куч билан эгаллаганлигини ҳам айтиб ўтади. Элчилар номаси шубҳасиз султонга маъқул бўлмайди. Айниқса, мўғул давлатининг хонини, уни Ўзининг “Ўғли” қаторида кўриш, бу шарқ устамонлигида қарам қилиш ёки Ўз ҳомийлигини олиш деган маънони англатишни султон яхши тушунади. Элчиларга султон жавоби маълум эмас, лекин Ўша тунда у Ўз ёнига Маҳмуд Ялавочни чорлаб бор ҳақиқатни баён этишни, унинг хизматига ўтиб, махфий жосус бўлиб хизмат қилишни буюради. Ўз ҳаётидан хавфсираган Маҳмуд Ялавоч, муаррих ан-Насавийнинг ёзишича, “султон эшитишни ҳоҳлаган” маълумотни айтиб, султон таклифига кўнади. Хоразмшоҳ унга қимматбаҳо жавоҳир совға қилиб, Чингизхон билан шартнома тузишга рози эканлигини билдиради.

Чингизхон Маҳмуд Ялавоч гуруҳи хизматидан, тўпланган маълумотлардан мамнун бўлади. Зеро Ялавоч сохта “жосус” ролини ўйнаб, бор ҳақиқатни Чингизхонга етказган эди. Ўша йилиёқ, яъни 1218 йили, Чингизхон султон Муҳаммадга Ўз миннатдорчилигини изҳор этиш ва Ўзаро шартнома тузиш мақсадида катта савдо ва элчилар карвонини жўнатади. Улкан савдо карвони 450 та мусулмон савдогари ва 500 та туяга ортилган қимматбаҳо моллардан иборат эди. Ўз давлати қудратини намоён этиш ниятида Чингизхон Танғут ва бошқа давлатлардан Ўлжа олинган, жанубий Сибир ва Хитойдан талаб келтирилган ажойиб, сара моллар билан хуржунларни тўлдирган эди. Карвон билан шунингдек Чингизхон элчиси, мўғуллардан бўлган Ухуна ҳам бўлиб, у Хоразмшоҳга Чингизхон номасини олиб келаётган эди. Нома жаҳон фотиҳлигига даъво қилаётган Чингизхон номидан буйруқнома оҳангда ёзилган эди. Унда жумладан, “... биз бундан буён давлатлар ўртасида тинчлик ўрнатилишини буюрамыз...” дейилган эди.

Нома Чингизхон очик-ойдин жахон эгаси бўлишга иштиёки баланд эканлигидан далолат берар эди.

Ушбу карвонда асли мовароуннахрлик бўлмиш Умархўжа Ўтрорий, ҳаммол Меровий, Фахруддин Дизакий Бухорий, Аминуддин Ҳаравий сингари савдогарлар карвон сарбонлари ҳамда Ўрда элчилари эдилар. Карвон Урганч томон йўл олган эди. Лекин хоразмшоҳларнинг чегара вилояти Ўтрор ерларига кириб кириши биланоқ бу карвон ушлаб қолинди. Ўтрор ҳокими Иналхон (Инолчик, унинг форсий тахаллуси /ойирхон эди) Туркон хотуннинг яқин қариндоши, Хоразмшоҳга яқин шахс бўлган. Иналхон, араб тарихчиси ибн ал-Асир, ан-Насавийларнинг ёзишича, Хоразмшоҳ ижозати билан бу карвонларни талашга буйруқ бериб, карвон аъзоларини жосусликда айблади ва уларни қириб ташлайди. Талаб олинган моллар Самарқанд ва Бухоро савдогарлари Ўртасида тақсимланиб, Хоразмшоҳ ушбу савдо моллари пулини Ўзига олади. Баъзи тарихий манбаларда эса Иналхон гарчи карвонни тўхтатиш буйруғини олган бўлса ҳам, Ўз ҳолича уни қириб ташлаган деб ҳам айтилади. Нима бўлганда ҳам Хоразмшоҳлар қўпол сиёсий хатога йўл қўйиб, элчиларни қирғин-барот қилдирадидлар. Ўтрор фожеасидан сўнг Чингизхон Ибн Кафροжий Буғрони икки мулозим билан Хоарзмшоҳ хузурига элчи этиб жўнатди. Ас-Субкийнинг ёзишича, Чингизхон Ўтрор фожеасининг айбдори Иналхонни тутиб мўғуллар қўлига топширишини, элчилар Ўлимининг сабабларини кескин тарзда сўрайди. Мўғуллар билан муносабатларни кескинлаштирмаслик учун Ўтрор ҳокимини Чингизхон қўлига топшириш керак деган таклифни кўтарган Жалолиддиннинг фикрини султон рад этади. Султон буйруғи билан элчи бўлмиш Ибн Кафροж Буғро ўлдирилиб, икки мулозимнинг соқол-мўйловлари шармандали тарзда қириб ташланади. Хоразмшоҳ мўғуллар билан эртами-кечми, уруш бўлишини яхши англаган эди. Қолаверса, мамлакатда мўғуллар бостириб кириши хусусида турли миш-мишлар ҳам авж олган эди. Нима бўлганда султон ҳам Чингизхонга шу йўсинда дағдағали жавоб беришга қарор қилди. Тарихчи Рашиддин Ўзининг «Жомэ ат-Таворих» асарида ёзишича Хоразмшоҳнинг ушбу дағдағаси ва қилмиши «Чингизхоннинг юрагига шундай таъсир қилди-ки, унда ортиқ чидам ва тоқат қолмади. Нафрат Ўти билан ёниб у бир Ўзи тепаликка кўтарилди, бўйнига белбоғини ташлаб, бош яланг ерга ётиб ибодат қилди.... Уч кунгача йиғлаб худога нола қилиб ёрдам сўради...»

Чингизхон ислом оламининг душмани бўлиб қолмаслик учун шундай йўл тутди-ки, уруш бошланишига расман Хоразмшоҳ сабабчи бўлиб қолди. Ўзини эса “Олийжаноб халоскор” деб ҳисоблади. Аслида эса уруш бўлишини у ҳар жиҳатдан хоҳлар эди. Албатта Хоразмшоҳ ҳам катта хатога йўл қўйган эди, лекин урушнинг сабабчиси ва бошловчиси у эмас эди.

Мўғуллар Хоразмшоҳ устига ҳарбий юриш қилишдан аввал, хоннинг буйруғига кўра ҳарбий саркарда Жебе Еттисув ва Қашғар устига 1218 йил ҳарбий юришлар қилиб, Кучлук давлатини тор-мор келтирди. Мусулмонларни доимо таъқиб этиб келган Кучлукка қарши бош кўтарган Шарқий Туркистон ислом аҳли Жебени найманлар зулмидан озод этувчи

«халоскор» деб қабул қилди. Зеро, Жебе мусулмонлар учун дин эркинлиги кафолатланишини эълон қилиб, мўғуллар ҳукмронлигини мустаҳкамлаган эди. Шундай қилиб мўғуллар Ўрта Осиёга ҳарбий юриш қилишдан аввал захира кучларини мустаҳкамлаб Талас водийсигача бўлган ерларни Ўз империялари таркибига қўшиб олдилар. Шундай қилиб улар бевосита Хоразмшоҳлар билан чегарадош бўлиб қолдилар.

XIII аср бошларидан Хоразмшоҳ Ануштегинийлар давлати юқорида таъкидланганидек, Ўз ҳудудининг кенглиги, салтанат эгасининг нуфузи, халқнинг салоҳиятлиги, маданиятлиги, хўжалик ҳаётининг юқори савиялиги билан мусулмон оламида буюк давлат саналар эди. Ўзининг кўпроқ қанғли-қипчоқ ҳамда туркманлардан иборат мунтазам қўшинига эга эди. (Маълумотларга кўра умумий қўшиннинг сони 400.000 га қадар етиб, бу мўғуллар қўшинига нисбатан 2 баровар ортиқ эди.) Давлат мусулмон оламида қабул қилинган қонун чиқарувчи-даргоҳ ҳамда ижроия-депонлар тизимида бошқарилар, давлат бошлиғи султон ҳокимиятининг ҳуқуқлари ҳеч бир қонун-қоида билан чегараланмаган эди. Салтанатни ҳокимлар, ноиблар, вазирлар, лашкар бошлиқларидан иборат кучли ҳарбий аслзода гуруҳлар, муставкай (дафтардор ҳисобчилар), қозилар, садрлар ва бошқа кўплаб сарой мансабларидан иборат улкан арқони давлат доираси қуршаб турар эди.

Ҳокимлар кўп ҳолда Ўз билганича иш тутишар, солиқлар тўплашнинг ҳам аниқ тизими йўқ эди. Ҳашар йўли билан бирон-бир йўл, кўприк, қалъа ва бошқа иншоотларни қуриш (суҳра гирифта) кенг тарқалган эди. Давлат аҳволи танг бўлганда кўп ҳолда иктадорларга ишонч қолмас эди. Айрим вилоят ҳокимлари шахсан Туркон хотунга бўйсуниб, Ўз билганларича иш тутар эдилар. Султон Муҳаммаднинг волидаси Туркон хотуннинг қўшин олий саркардалари бўлмиш қипчоқ саркардалари билан алоқаси мустаҳкам, Ўзи шу қабилага мансуб бўлганлиги учун уларни ҳамиша қўллаб-қувватлаб турар эди. Саркардалар, қўшин бошлиқлари, вазирлар, ҳокимлар кўп ҳолда унинг ижозати ва кўрсатмаси ила тайин этилар, улар ҳам Ўз навбатида, Туркон хотунга аввало бўйсунар эдилар. Туркон хотун бошқа туркий қабиладан бўлмиш келини Ойчечак ва унинг ўғли, набираси Жалолиддинни ёқтирмас, бу икки аёл Ўртасида давлатда ички сиёсий ихтилоф кучли эди. Хоразмшоҳ “фарзандлик меҳри ва ҳокимиятга олиб келган шахс” сифатида онасини сўзини икки қилмас, ҳамиша унинг фикрларига ҳоҳласа-ҳоҳламаса қўшилар эди. Хоразмшоҳнинг онаси Туркон хотун аслида давлатдаги биринчи даражали шахс ҳисобланар, унинг шиори «эътасамту Биллоҳи Ваҳда» (яъни, ёлғиз Оллоҳдан паноҳ сўрайман) муҳрига ёзилган бўлиб, ҳукмдор фармонига шу муҳри билан у биринчи имзо қўйса, унинг фармони вожиб ҳисобланар эди. Туркон хотун амри билан тахт вориси этиб Ўз қавмидан бўлган невараси Ўзлокшоҳ тайин этилган эди.

Муҳаммад Хоразмшоҳ Ўзининг ён-атрофдаги (/ур, Хуросон, Мовароуннаҳр, Мозандарон, Озарбайжон ва бошқалар) унча кучли бўлмаган ерларни тезлик билан Ўз қўл остида бирлаштириб, Ўз ғалабаларига жуда берилиб кетган эди. Қорахитойлар устидан қозонилган ғалабадан (1210) сўнг эса у Ўзини мутлоқ енгилмас (“Искандари Соний”, “Султон Санжар”,

“Оллоҳнинг ердаги сояси” ва бошқа унвонларга эга) деб ҳисоблаб, ислом оламига эгаллигини ҳам даъво қила бошлади. Унинг армияси сони гарчи сон жиҳатдан кўпчиликни ташкил этсада, бу қўшин ҳарбий интизоми унча мустаҳкам бўлмаган, салоҳияти анча паст, кўпроқ жанубликлардан олинган ёлланма қўшин эди. Ўз навбатида бу қўшин ватан муҳофаази учун эмас, балки кўпроқ истило, талон-тарож, Ўлжа олиш учун мўлжалланган қўшин эди. Ҳақиқатда Хоразмшоҳ кучли, Ўзига муносиб келувчи рақиб билан кураш олиб боргани йўқ ҳисоби, бу эса юқорида қайд этилганидек Ўз ҳарбий маҳоратига улкан аҳамият беришига олиб келган эди.

Жойларда ноиб ва ҳокимлик лавозимидаги Хоразмдан бўлмиш амалдорлар оддий халққа нисбатан кўпинча зўравонлик, тайзиқ ила муносабатда бўлар, бу эса Хоразмшоҳлар давлатига нисбатан аҳолининг норозилигига сабаб бўлар эди. Солиқлар миқдори бир меъёрга турмас, меҳнаткаш омманинг аҳволи анча оғир эди. Масалан, 1219 йили Хоразмшоҳ хирож солиғини бир йўла уч маротабагача ундириб олишга буйруқ берган эди. 1206, 1212-йилларда Бухоро ва Самарқанддаги халқ ғалаёнлар зўравонлик ва солиқлар ошиб кетишига қарши қаратилган эди. Солиқлар ва зўравонликдан эзилган халқнинг Султон Муҳаммадга эътиқоди ва ишончи мўғуллар босқини арафасида сусайиб кетди. Шунингдек, султоннинг Бағдод халифалигига юриши ва Ўз ҳолича термизлик сайидлардан бўлмиш Шайх Оламулк Термизийнинг халифа деб эълон қилиниши Мовароуннаҳр уламолари ичида ҳақли норозиликка сабаб бўлди. Таниқли мовароуннаҳрлик дин арбоби Шайх Маждиддин Бағдодийнинг таъқиб этилиши эса султон билан руҳонийлар орасида муносабатларни мутлоқ кескинлаштириб юборди.

Чингизхон Ўзининг яхши тизимга асосланган айғоқчилар тармоғи орқали Хоразмшоҳлар давлатидаги ушбу аҳволдан бохабар эди. Шунингдек, у ушбу қадимий маданият ва юқори салоҳиятга эга Мовароуннаҳр аҳлини осонликча бўйсундириб бўлмаслигини ҳам яхши билиб, бўлажак маҳорабага жиддий тайёргарлик кўрди. Ўтрор воқеасидан аввалроқ Чингизхон қўшинларининг Еттисувга қилган ҳарбий юришлари султон Муҳаммадни ташвишга солиб қўйган эди. Гарчи Хоразмшоҳ катта қўшинга эга бўлса-да, Ўзаро ихтилофлар, саркардаларга ишончсизлик, Ўз ҳокимиятидан хавфсираш Хоразмшоҳ қўшинининг заифлашуви, интизомнинг пасайишига олиб келган эди. Муҳаммад Хоразмшоҳ мўғулларга зарба бериш хусусида Урганчда ҳарбий кенгаш чақиради. Унда кўзга кўринган давлат арбоблари, аслзодалар, ҳарбий саркардалар иштирок этадилар.

Асли хивалик машҳур фикҳшунос ҳамда давлат арбоби Шаҳобиддин ал-Хивақий бор қўшинни Сирдарё бўйига тўплаб, узоқ йўл босиб келаётган мўғул қўшинига чегара бўйидаёқ ҳал қилувчи зарба бериш тўғрисида ягона ва ҳарбий жиҳатдан ҳақ фикрни билдирди. Шаҳзода Жалолоддин ҳам аслида шу фикрга қўшилган эди. Лекин, Хоразмшоҳ Ўз саркардаларига, айниқса қипчоқ ҳарбийларига ишончсизлик билан қарар, катта қўшинни бир жойга тўплашдан, қўшин йиғилганда эса Ўзини тахтдан ағдариб ташлашлари мумкин эканлигидан чўчир эди. Шунинг учун султон ва унинг онаси тайзиқи

билан Кенгаш мудофаа усулига Ўтишни маъкул деб топди. Жами 450 тага якин шаҳар (қалъа) ва вилоятлардан иборат бўлмиш давлатда қўшин катта жангга кириб ватан шарафини ҳимоя қилиш ўрнига шаҳар ва қалъаларга бўлиб ташланди. Баъзи марказий шаҳарлар, жумладан Бухоро ва Самарқанд мудофаасини мустаҳкамлаш зарур деган фикрга келинди холос. Аммо бу мудофаа ҳам яхши ташкил этилмади.

Чингизхон 1219 йили Ўз Ўғиллари бошлиқ 200 мингга якин асосий ҳарбий кучлари билан анчадан бери пухта тайёрланган Хоразмшоҳ-Ануштегинийлар давлати устига ҳарбий юришни бошлади. Бу кучлар ёзни Иртиш дарёси бўйида Ўтказиб, сентябр ойида чегарадан Ўтади. Чингизхонга уйғур эдикути (хони) Баурчак, қарлуқлар хони Арслонхон ва Олмалиқ ҳукмдори Сифноқтегинлар ҳам Ўз қўшини билан келиб қўшилдилар. Чегарадан Ўтган Чингизхон Ўз қўшини билан жанубий қозоқ чўллариининг Сирдарёга туташган жойидаги Ўтрор шаҳри яқинида тўплаб уни 4 қисмга бўлади.

Чигатой ва Ўқтой қўшиннинг бир қисми билан Ўтрорни қамал этиб, эгаллаш учун қолдирилди. Иккинчи қисм эса Жўчи бошчилигида Сирдарёнинг юқори оқимидаги Жанд, Янгикент, Борчиғлиқкент, Сифноқ шаҳарларни босиб олиш учун юборилди. Учунчи қисмидаги беш минг чоғли қўшинга Улоқ нўён ва Сукету черби бош бўлиб Ўтрордан жанубга, Хўжанд ва Банокатни эгаллаш вазифаси топширилди. Чингизхон Ўзи бош бўлган тўртинчи, асосий қисм (унинг таркибида таниқли саркардалар Жебе ва Субутой ҳам бор эди) Зарафшон воҳаси томон-Бухоро ҳамда Самарқандни истило этиш учун йўл олди.

Чегарадаги Ўтрор мустаҳкам шаҳар қалъа бўлиб, мўғулларга олти ой давомида мардонавор қаршилик кўрсатган эди. Ўтрор ҳокими Иналхон (/ойирхон) қўлида 20.000 чоғли суворий бўлиб, Хоразмшоҳ унга ёрдам тариқасида 50.000 кишилик “лашкари бирун”ни ҳам юборган эди.

Қамал давомида қўшимча тарзда яна Қорача Ҳожиб бошчилигидаги 10.000 кишилик отряд ҳам юборилган эди. Ўтрор ҳокими жасур ва мард саркарда Иналхон унга маҳорат билан бошчилик қилар эди. Аммо, айрим зотларнинг хиёнаткорлиги туфайли беш ойлик қамалдан сўнг Иналхон деярли бир ой давомида Ўз отряди билан шаҳар қалъасида қаршиликни давом эттиради. Охир-оқибатда Иналхон деярли бир Ўзи қолиб, қалъа томига чиқиб, қўлига тушган нарсаи билан мўғулларга ҳужум қилган. Мард саркардани мўғуллар тириклайин қўлга тушириб, Самарқандга Чингизхон ҳузурига юборганлар. Чингизхон эса манбаларнинг ёзишига кўра, “кумушни эритиб Ўз ҳузурда саркарданинг кулоқ ва кўзига куйишни буюрган”. Иналхон шу тариқа ваҳшиёна равишда ўлдирилган. Ўтрор шаҳри Ўз жасорати эвазига мўғуллар томонидан буткул бузиб ташланди. Бухоро йўналишида кетаётган Чингизхонга эса Зарнуқ (Зеринух) ва Нур қалъалари жангсиз таслим бўладилар.

Чингизхон 1220 йилнинг феврал ойи бошларида (баъзи адабиётларда 7 февралда дейилади) Шарқнинг қадимий гўзал шаҳри, Шарқдаги ислом дини гумбази, “бутун мусулмон шаҳарлари онаси” номини олган “Исломиё

илмлар маркази” Бухоро яқинида пайдо бўлди. Уч кунлик шаҳар қамали бошланди. Бухорода бу пайтда 12.000 лик шаҳар гарнизони ва 20.000 кишилиқ “лашқари бирун” мавжуд эди. Лашқарларга нуфузли саркардалар Ихтиёридин Қўшлу, Инанчхон Оғулхожиб, Ҳамид Пура Қорахитой, Суюнчхон, мўғуллардан қочиб ўтган уйғур саркардаси Кўкхон (Гўрхон) бош эдилар.

Саркардалардан Инанчхон базўр Амударёдан ўтиб қутулишга муваффақ бўлади, Ҳамид Пура Қорахитой мардонавор жангда ҳалок бўлади, қолган-қутган ҳарбийлар Бухорога қайтиб чекинишга мажбур бўладилар. Аҳли Бухоро ўз ҳимоячиларидан айрилгандан сўнг, шаҳар аҳли жонини саломат сақлаб қолиш ниятида шаҳарликлар маслаҳатлашиб, Бухоро қозиси Бадриддин қози бошчилигидаги бир гуруҳ оқсоқолларни Чингизхон ҳузурига юборадилар. 10 феврал куни Бухорога мўғуллар кириб келадилар. Бухорога кириб келган Чингизхоннинг ҳатти ҳаракатлари хусусида Рашидиддин шундай деб ёзган эди: «Чингизхон отда масжиди жомэ олдига келиб тўхтади ва шаҳарнинг казо-казоларини ўз ҳузурига чақиртирди. Мўғуллар шаҳар омборхоналарини очиб, ғаллаларни ташиб олдилар. Қуръон нусхалари сақланадиган сандиқларни отларга охур қилдилар, масжидларга мешларда шароб келтириб жойлаб қўйдилар, шаҳар ҳофизлари ва ўйинчиларини чорлаб, рақсга туширдилар. Мўғуллар дол-гулига келтириб ўз ашулаларини айтар эдилар. Оксуяқлар, уламолар ва шайхлар отбоқарлар ўрнида отларни қўриқлаш учун отхоналарда турар ва ўша қабила келишларини, амр-фармонларини бажо келтириш балан машғул эдилар.» Бухоро талон-тарож хусусида муаррих ибн Аттор шундай ёзган эди: «Ул кун ҳақиқатда даҳшатли кун бўлди. Бори мангуга кетган эрларининг, хотинларнинг, болаларнинг товушларигина эшитилиб турди. Ваҳшийлар хотинларни, қизларни ҳам ўзларининг биродарлари кўз олдида таҳқирладилар. Бу таҳқирларга уларда кўз ёшларидан ўзга қурол топилмади. Кўплар даҳшатли манзаралардан кўра ўлимни ортиқ кўрдилар. Қози Бадриддин, Имом Рукниддин ва унинг ўғли бу номуссизлик манзараларига чидай олмай, ғазабланиб, ўзлари тенг бўлмаган душманга ҳужум қилиб, ҳалокат топдилар.»

Аксарият шаҳарликлар ўз қаршилиқларини давом эттирдилар, тунда эса яширинча аскарларга ёрдам бериб, мўғул аскарларига қарши ҳужумлар уюштирдилар. Чингизхон бунга жавобан шаҳарни ёқиб юборишга буйруқ берди. Кўкхон бошчилигидаги 400 та мудофаачилар Бухоро аркида яна 12 кун қаттиқ қаршилиқ кўрсатдилар. Аркни эгаллаш учун қилинган мўғуллар ҳатти-ҳаракатлари зое кетди. Қалъадаги чуқурликлар одам ва ҳайвон ўликлари билан тўлиб кетди. Кўкхон ва у бошчилигидаги мудофаачилар қахрамонона ҳалок бўлганларидан сўнггина арк эгалланди. Бухороликлар қаршилиги мўғулларни қаттиқ ғазаблантирди. Бу жасорат эвазига мўғуллар шаҳар аҳлидан 30000 чоғли кишини қириб ташладилар. Келиб чиқишидан қатъий назар қолган аҳоли куллиққа маҳкум этилди. Маърифатли, нозик таъб, маданиятли ва илмли Бухоро аҳли сахроилар томонидан зулм ва таҳқирланиш гирдобига тортилди.

Бухородан сўнг Чингизхон Самарқанд томон йўл олди. 1220 йил март ойи бошида у Самарқандга етиб келиб, ён-атрофдаги қишлоқларни ер билан яқсон қилди. Чингизхон Самарқандни эгаллашга алоҳида аҳамият берди. Самарқанднинг Мовароуннаҳр учун, Хоразмшоҳлар учун аҳамияти бекиёс эканлигини Чингизхон яхши билар эди. Шунинг учун уни эгаллашга катта эътибор билан қаради. Шаҳарда 110.000 кишилиқ ҳарбий гарнизон (ундан 60.000 таси туркий, 50.000 тожиклар эди.), 20 та ҳарб илмига ўргатилган фил ҳам мавжуд эди. Султон Муҳаммаднинг тоғаси Тўғайхон шаҳар ноиби бўлиб, шаҳар мудофаага бирмунча тайёр ҳам эди.

Шаҳар озиқ-овқат заҳираси, мудофаа истехкомларининг пухталиги жиҳатидан бир неча йиллик қамалга ҳам чидаш мумкин эди. Ўз қароргоҳини мўғуллар босқини бошланиши биланоқ саросимада Балхга кўчирган Султон Муҳаммад ҳам Самарқанд мудофаасига умид кўзи билан боқар эди.

Чингизхоннинг Ўзи шаҳар ташқарисидаги Кўксарой кўрғонидан туриб шаҳар қамалига бошчилик қилди. 1220 йилнинг март ойининг бошларида шаҳар қаттиқ қамал қилиниб, тўхтовсиз ҳужум бошланди. Қамалнинг 3-кунидан бошлаб шаҳар қамалига Чингизхоннинг шахсан Ўзи бошчилик қила бошлайди. Қамалнинг бешинчи куни уламо, зодагон, шаҳар ҳарбий бошлиқлари кейинги қаршилиқ мақсадга мувофиқ эмас ва оммавий қирғин бўлишини олдини олиш керак, деган мақсадда мўғулларга таслим бўлишга қарор қиладилар. Шаҳар қозиси ва шайхулислон бошчилигида Чингизхон ҳузурига Самарқанд аҳли номидан элчилар ташриф буюрадилар. Мўғуллар Самарқанд бош сув иншоати – «Жўйи арзиз – «Кўрғошли новаси» ни бузиб ташлаб, шаҳарни ташналиқ гирдобига гирифтор қилдилар. Шаҳар истехкоми бузиб ташланди. 20 000 чоғли шаҳар мудофаачилари сув тошқини боис таслим бўлишга мажбур бўлдилар. Тахминан 1000 нафарли мудофаачилар эса, султон томонидан 1211-1214 йилларда қурилган Жомэ – масжидига кириб, душманга зарба бера бошладилар. Мўғуллар масжидига ўт қўйиб, мудофаачиларни тирик ўлимга маҳкум этдилар. Шаҳар қозиси ва шайхулислон ваколоти билан ташқарига олиб чиқиб кетилган 50000 нафар кишидан бошқа барча аҳоли қатламлари беҳад талон-тарож қилинди. 30000 нафар хунарманд аҳли Чингизхон қариндош-уруғларига тақсим қилиб берилди. Тирик қолган шаҳар аҳлига 200000 динор ўлпон мажбурияти юклатилди. Самарқандда жами аҳолининг фақат ¼ қисмигина тирик қолди. Мўғуллар томонига хиёнаткорона ўтиб кетган собиқ шаҳар ноиби Тўғайхон тез орада ўзининг 30000 кишиси билан Чингизхон буйруғига кўра кириб ташланди.

Таслим бўлган шаҳарда мўғуллар қилган талон-тарожликлар туфайли «сайқали рўйи замин аст» деб улуғланган, шарқнинг буюк шаҳарларидан бири ҳисобланган, бир пайтлар гуллаб-яшнаб турган Мовароуннаҳр пойтахти хувиллаб қолади ва ер билан яқсон қилинади.

Ҳукмдорнинг субутсиз ва маъсулиятсизлиги, ҳарбий бошлиқларнинг ўзаро иттифоқ бўлмаганлиги халқ, мамлакат тақдирини ўз ҳолига ташлаб қўйиши оқибатида бу даҳшатли воқеа содир бўлган эди. Бу вақтда Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ жанубда, Балхдаги ўз қароргоҳида туриб, воқеликни

бефарқ кузатувчи сифатида ҳаракатсиз турар эди. Мўғуллар кириб келаётган вақтдаёқ унга Ироққа қараб чекинишни баъзи амалдорлар маслаҳат беришган эди. Кўпгина саргардонликлардан сўнг султон Каспий денгизининг жанубидаги Ашуради оролига бориб ўрнашади. Ҳам жисмоний, ҳам руҳий, маънавий эзилган собиқ ҳукмдор бу ерда плеврит (ўпка қобиғига сув йиғилиши) касалига чалиниб, ўз ўғилларини ёнига чорлайди. ўз гуноҳларига иқрор бўлган ҳолда ушбу оролда хорлик ва азоб-уқубат билан 1220-йилнинг декабр ойида вафот этади. Орадан бирмунча вақт ўтгандан сўнг Жалолоддин отасининг мурдасини тоғлик Ардаҳи қалъасига олиб бориб дафн этади. Ардаҳи мўғуллар томонидан забт этилгандан сўнг, ўз вақтида султонни тириклайин қўлга тушира олмаган аламзада мўғуллар унинг мурдасини кавлаб олиб, ўгедейга (ўктой) юборишган. ўгедей эса унинг мурдасини ёқиб юборишни ҳамда кулини кўкка совуришни буюрган. Шунингдек, хоразмшоҳларнинг ўз вақтида султон томонидан Ардаҳига яширилган энг қимматбаҳо 10 та сандиққа жойланган жавоҳирлари ҳам мўғуллар қўлига ўлжа бўлиб тушган эди.

Чингизхоннинг катта ўғли Жўчи бошчилигидаги мўғул босқинчилари режа бўйича Сирдарёнинг юқори қисмидаги ерларни эгаллаши лозим эди. Босқинчилар маълум муддатдаги қамалдан сўнг Сифноқ ва Борчиликент шаҳарларини эгаллаганидан сўнг мустаҳкам қалъа ҳисобланган Хўжандга ҳужум бошлайдилар. Мўғуллар 20.000 нафар қўшин ва 50.000 минг чоғли асирга тушган ҳашарчиларни Хўжанд атрофига йиғадилар. Хўжанд ҳокими Темур Малик асли туркий саркардалардан бўлиб, Хоразмшоҳлар давлатида ном чиқарган, султон ва унинг оиласига таниш бўлган шахс эди. Мўғулларга қарши тура олиш мумкин эмаслигини сезган Темур Малик (малик-ҳоким маъносида) тахминан 1000 нафар аскар билан Хўжанддан бир километр наридаги Сирдарёнинг мўъжазгина оролида жойлашиб олади. Қулай стратегик аҳамиятга эга бўлган оролга мўғуллар ўқлари, палахмон тошлари етиб бормас эди. Темур Малик буйруғига кўра 12 та қайиқ ясатилиб, ўқ ўтмаслиги, ёниб кетмаслиги мақсадида бу қайиқларнинг усти намат билан қопланиб, сирка билан шимдирилган лой билан суваб чиқилади. Темур Малик узоқ вақт мудрофаа учун эндиликда оролчада туриш мақсадга мувофиқ эмаслигини тушуниб, бор озиқ-овқат захираси ва аскарларини 70 та кемага жойлаб, тунда дарёнинг қуйи оқими бўйлаб сузиб кетади. Мўғуллар икки соҳил бўйлаб Темур Малик кемаларига тўхтовсиз ҳужумни уюштирар эдилар. Ҳатто Банокат бўйида дарёнинг у соҳилидан бу соҳилига занжир ҳам тортиб қўядилар. Узоқ, узлуксиз жанг билан улар Жандга қадар етиб келадилар. Мўғул саркардаси Улус Иди Борчиликент ва Жанд яқинида манжаниклар (тош отар замбараклар) ўрнатиб, қайиқларни бир-бирига туташтириб, жасур саркарда йўлини тўсади. Узоқ жанглардан сўнг Темур Малик Урганчга етиб келади ва Урганч ҳимоясида қатнашиб, Жалолоддиннинг озодлик курашида фаол иштирок этади. Кейинроқ, узоқ саргардонликлардан сўнг саркарда Темур Малик ўз юртига дарвеш сифатида келиб, қаҳрамонона равишда мўғул ҳарбийлари қўлида ҳалок бўлади. Чингизхон 1220 йилнинг ёзини Мовароуннаҳр жанубида

Ўтказмоқчи бўлди. Чунки у жануб шаҳарларини эгаллашга шахсан бош қўшган эди. Зеро, жанубда ҳали босқинчилар қадами етмаган бир қатор бой вилоят ва шаҳарлар мавжуд эди. Аввал у Наҳшабга бостириб борди. Шаҳарликлар мўғулларнинг мислсиз зўравонлик ва босқинидан яхши хабардор эдилар. Наҳшаб аҳли даҳшатга тушиб, шаҳарни мўғулларга ихтиёрий топширадилар.

Чингизхон ёзни Наҳшабда ўтказиб, 1220 йилнинг кузида Термизга юришни бошлайди. Термиз Ҳиндистон ва Ўрта Осиё савдо йўллари туташган бир қулай ерда жойлашган бўлиб, унинг Амударё соҳилига туташган қалъаси Ўз вақтида мустаҳкам равишда барпо этилган эди. Термиз ҳокими Фахриддин хабаш мўғуллар босқинига мардонавор туриб жавоб беришга қарор қилди. Мудофаанинг ўн биринчи куни шаҳар эгалланди. Шаҳар буткул талон-тарож қилиниб, хонавайрон этилди. Шаҳар аҳли эса даштга ҳайдаб чиқилиб кириб ташланди. Мовароуннахрнинг асосий қисмлари-Сирдарё ҳавзаси, Зарафшон, Қашқадарё водийлари, Бухоро воҳаси, Шош ва Фарғона водийси эгаллангач, Чингизхон эндиликда Ўзининг асосий эътиборини Хоразмшоҳлар давлатининг маркази Хоразм ўлкасига қаратди. Бу юришга Ўғиллари Жўчи, Чигатой, Ўктой (Угедей)ларни масъул қилди. Айниқса, хон мусулмон Шарқининг энг катта шаҳри бўлмиш, маданият, савдо гуллаб яшнаган бой-бадавлат қадимги Урганч (Гурганж) истилосига катта аҳамият билан қаради. Ушбу юриш 1221 йилнинг бошида бошланди.

1221 йилнинг бошида султон деб эълон қилинган Жалолиддин ва шахзодалар Оқшоҳ, Ўзлокшоҳлар билан Урганчга келади. Лекин Урганчдаги сиёсий вазият, собиқ Жанд ноибни Қутлуғхоннинг унга қарши суиқасди, қипчоқ саркардаларининг хоинона Ўзларининг тутишлари, Жалолиддинни шаҳар мудофаасига бош бўлиш фикридан қайтаради. Қипчоқлар уни ҳокимият тепасига келишини хоҳламас эдилар. Бундай вазиятда мудофаани ташкил этиб бўлмаслиги аниқ бўлиб қолган эди. Ушбу воқеалардан сўнг Жалолиддин Темур Малик билан биргаликда 300 та киши билан шаҳарни тарк этиб Хуросонга йўл олади. Унинг ортидан эса, тез орада Оқшоҳ ва Ўзлокшоҳлар ҳам йўл олишади. Жалолиддиннинг фаолиятини алоҳида қайд этиб ўтиш мақсадга мувофиқ бўлгани учун кейинроқ бу буюк шахс фаолияти тўғрисида батафсил тўхталинади.

Урганчда эса шаҳардаги қипчоқ саркардалари-Ўғул Ҳожиб, Эрбуқа паҳлавон, Али Даруғийний ва бошқалар Туркон хотуннинг жияни ёш Хумортегинни султон деб эълон қиладилар. Туркон хотуннинг Ўзи Мозандарондаги Илол қалъасига келиб ўрнашиб, Ўз ҳаёти ва бойликларини сақлаш тараддудига тушади. Қалъада сувсизликдан силласи қурилган собиқ малика мўғулларга асирга тушиб, хоразмшоҳлар хазинасини улар қўлига топширди. Қорақурумда чўри бўлган Туркон хотун 1233 йили хорузорликда вафот этади. Хумортегин лаёқатсиз, Ўз фикрига эга бўлмаган, қўрқоқ шахс эди. Урганчга Чингизхоннинг Ўғиллари Жўчи, Чигатой, Угедей, таниқли мўғул саркардалари Тулун черби, Устун нўён, Қозон нўён бошқалар Ўз ҳарбий кучлари билан етиб келадилар. Хоразм Жўчи бошқаруви илкига тушганлиги учун ҳам, Жўчи шаҳарни тинчлик билан

мўғулларга топширишни талаб этади. Лекин нима бўлганда ҳам жасур шаҳар ҳимоячилари мудофаага қатъий тайёргарлик кўриб жонажон шаҳарларини мўғулларга беришдан қатъий бош тортдилар. Пойтахт атрофини 100.000 дан зиёд мўғуллар қўшини билан ўраб олиш бошланди. Шаҳар деворларини бузиш учун манжаниқлар ўрнатилади. Мўғуллар шаҳарни катта куч билан забт этишга киришдилар. Янги “султон” шаҳар мудофаасига бош бўла олмайди. 1221 йили бошидан бошланган Урганч камали деярли 7 ой давом этади. Шаҳар аҳли мўғуллар қурол-яроғи, палаҳмон тошларни отувчи манжаниқлар замбараклардан чўчимай мардонавор курашга киришдилар. Найза ўқларидан қўрқмай шаҳар деворларининг бузилган ерларини қайта тиклай бошлайдилар. Бир гуруҳ урганчлик ҳарбий навқарлар шаҳардан деярли 1 фарсах узоқликдаги Боғи-Хуррам деган жойда мўғулларга зарба беришга ҳаракат қилиб, қаҳрамонона жанг қилдилар. Лекин, Жувайнийнинг ёзишига кўра, жангда қўшин ва қурол жиҳатидан устун мўғуллар шу ерлик тинч аҳоли жангчилар билан биргаликда 100.000 дан зиёд аҳолини қириб ташлайдилар. Султон зобитларининг бошлиғи Фаридун /урий ўзининг 500 кишилик ҳарбий отряди билан мардонавор шаҳар деворлари ва дарвозалари ҳимоясига бош бўлади. Лекин қўрқок “султон” Хумортегин шаҳар дарвозасини очиб бериб, ўз ҳаётини сақлаб қолиш мақсадида хиёнаткорона равишда мўғулларга таслим бўлади. Истилочилар шаҳарга бостириб кира бошлайдилар. Урганчда тарихчилардан ан-Насавий, Жувайнийларнинг ёзишларига кўра, ҳар бир кўча, мавзени жон-жаҳдлари билан ҳимоя қилганлар. Кўприк устидаги жангда шаҳарликлар 3000 нафардан зиёд мўғул аскарларини қириб ташлашга ҳам муваффақ бўладилар.

Шаҳардаги жангларда Хоразмлик машҳур аллома, файласуф ва олим, “Кубровия” тариқатининг асосчиси Аҳмад ибн Умар Абул Жаноб Нажмиддин ал-Кубро ал-Хевакий (1145-1221 йй.) ҳам фаол қатнашди. Ўзига “Ё Ватан, ё шарофатли ўлим” деган ғояни шиор қилиб олган бу 76 ёшдаги буюк шайх мўғулларнинг таслим бўлиш ҳақидаги таклифларини рад этиб, ўзининг беҳисоб шогирд, дўсту-ёрон, мухлису-сафдошлар билан шаҳар ички мудофаасида иштирок этади. Унинг жанговар чақириғига мувофиқ ҳар бир қарич ерни шаҳарликлар қаҳрамонона тарзда, бир томчи қонлари қолгунча ҳимоя қиладилар. Нажмиддин Кубро қаҳрамонона тарзда жанг қилиб, ўлим олдидан мўғул навқарига ташланиб уни аввал ҳалок қилиб, шаҳид бўлади. Шаҳар мудофааси чўзилиб, ҳатто Чингиз ўғиллари Жўчи ва Чигатой ўртасида ҳам ихтилоф чиқиб, шаҳарни эгаллаш бошқа бир ўғил - Угедейга топширилди. Беҳисоб қон дарё бўлиб оқиб, бундан сўнгги ҳимоя бефойдалигини сезган шаҳарликлар қолганларни жонини сақлаб қолиш мақсадида таслим бўлишдан ўзга чоралари қолмайди. 100000 дан кўпроқ хунармандлар ажратиб олиниб, Мўғулистонга жўнатилади. Шаҳар аҳли даштга ҳайдаб чиқарилиб, болалар ва аёллар бўлиб олинади. «Ортиқча» асирлар ҳақоратли ўлимга мубтало этилади. Жувайнийнинг ёзишича, ҳар бир мўғул аскарга шаҳарликлардан 24 та ўлдирилган аскар тўғри келган экан. Қолган барча нарсалар беаёв талон-тарож қилинди. Шаҳар қўлга

олингандан унинг асосий қисми бузилган, хонавайрон бўлган эди. Шундан кейин ҳам мўғуллар Амударё тўғонини бузиб, шаҳарни сувга бостирадилар.

Урганч қамали билан бир вақтда Чингизхон 1221 йилнинг баҳорида Ўзининг эътиборини Амударёдан жанубдаги йирик савдо йўллари устида жойлашган бой маданият марказлари бўлмиш Балх, Ҳирот, /азна, Қандаҳор, Нишопур ва бошқаларга қаратди. Чингизхон шахсан Балх юришига бошчилик қилиб, шаҳарни забт этди. Балх аҳолисини эса қириб ташлади. Баъзи бир жанублик Хоразмшоҳ ноиблари, жумладан Амин-ал мулк ҳам мўғуллар томонига хиёнаткорона ўтиб кетдилар.

Жалолиддинга қарши кураш вақтида қатор қалъа, шаҳарлар қаттиқ жанглар ила ишғол қилинди (Бамиён, /азна, Қандаҳор, Гардиз, Валиён ва бошқалар.) Уларнинг жанубдаги охириги эгаллаган шаҳри Ҳиндистоннинг шимолий ғарбидаги Мўлтон бўлиб қолди.

Манбаларда “Жаҳон султонлари пойтахти” ва “Инсоният буюк фарзандлари бешиги” номини олган Урганч, Шарқдаги “ислом таянчи” Бухоро, қадимий Афросиёб ватани Самарқанд, масжидларнинг сони (1200 тага етган) билан машҳур “қуббатул ислом” Балх, Ўз мадрасалари билан донғи кетган Марв, Ўзининг нозиктаъб илмли кишилари билан маълум Нишопур ва кўплаб маълум ва машҳур шаҳарлар талон-тарож этилиб вайрон қилинди. Мўғулларнинг кучли зарбасига учраган баъзи шаҳарлар, масалан, Ўтрор, Сиғноқ, Борчиликент ва бошқалар умуман узоқ вақтгача дашту-биёбонларга айланиб қолди. Шу даврда яшаган араб тарихчиси Ибн ал-Асир (1160-1244) мўғул босқини хусусида шундай деб ёзган эди: “Улар (яъни мўғуллар) ҳеч кимга шавқат қилмадилар, аксинча хотинлар, болалар, эркакларни ўлдирдилар, ҳомиладор аёлларнинг қоринларини ёриб, туғилмаган гўдакларни нобуд қилдилар... Бу мусибат тўлқинлари турли томонларга тарқалди ва унинг фожеаси умумий бўлиб қолди ҳамда у шамол булутларни турли томонга ҳайдагани каби бутун вилоятларга ёйилди. Хитой чегараларидан бир халқ чиқиб Туркистондаги Қашғар ва Баласоғун каби вилоятларни, Мовароуннаҳрдаги Самарқанд, Бухоро ва бошқа шаҳарларини вайрон этиб, қирғин қилиб, талон-тарож қилиб эгаллади. Татарлар ҳеч қайси шаҳарларни омон қолдирмадилар кетаётиб ҳамма ерни вайрон этдилар. Улар ниманики ёнидан ўтган бўлсалар ўзларига ёқмаган барча нарсаларга ўт қўйдилар”.

Жалолиддин Мангуберди-юрт ҳимоячиси.

Жалолиддин Мангуберди-она юрт
ҳимоячиси, жасур саркарда ва давлат
арбоби, халқимизнинг Спитамен,
Муқанна, Нажмиддин Кубро, Амир
Темур сингари тарихда ўчмас из
қолдирган миллий қахрамонидир

Ислом Каримов

Тарихимиздаги улуғ зотлардан бири мўғул босқинчиларига қарши мардонавор курашган, Ватан озодлиги йўлида жон фидо қилган Жалолиддин Мангубердидир. Ўрта аср мусулмон муаллифлари, жумладан унинг вазири ва мирзаси ҳам бўлган ан-Насавий уни Манкбурни, (яъни манк белги, хол деган маънода, холдор бурунли деган маънони англатган) номи билан аташган.

Жалолиддин Мангуберди (Манкбурни) хотирасини абадийлаштириш ва тарихий адолатни қарор топтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси 1998 йил 24-сентябрда 408-сонли махсус қарор қабул қилди. Ушбу қарорга мувофиқ буюк саркарданинг таваллуд тўйи кенг миқёсда нишонланиши қайд қилиб ўтилди. Юбилей муносабати билан Урганчда саркардага улкан мемориал ёдгорлик ўрнатилди, Ўзбекистон Республикаси ФА Тарих ва Шарқшунослик институтлари, Хоразм Маъмур академияси, бир қатор Олий ўқув юртлари, турли жамғармалар мутахассислари томонидан кўплаб рисоалар чоп этилди, моҳир рассом Т. Қурёзов томонидан саркарданинг портрети яратилди, “Жалолиддин Мангуберди-Ватан, юрт ҳимоячиси” мавзуида халқаро илмий анжуман ўтказилди ва энг муҳими Президент И. Каримов бошчилигидаги ҳукумат ва парламент аъзолари, чет эллик меҳмонлар, юртимиз меҳмонлари иштирокида улкан театрлаштирилган тамошалар бўлиб ўтди.

Жалолиддин оғир бир пайтда Мовароуннаҳр уруш домига тортилган, мамлакатнинг катта қисми мўғуллар томонидан истило этилган, империя қўшини яқсон қилинган, амирларнинг бир қисми хоинлик йўлига, қолгани ўз жони-мулкани асраш йўлига тушган, султон мамлакатни ўз ҳолига ташлаб қўйган, ўзаро саросима ва таҳлика ҳукм сурган бир вақтда тарих саҳнасида пайдо бўлди. Жалолиддин шундай бир оғир вазиятда, Ватан ва халқ эрки учун курашиб, мўғулларга қарши 11 йил кураш олиб борди. 14 маротаба мўғулларга қарши от суриб, унинг 13 тасида ғолибликни қўлга киритишга муваффақ бўлди. Мўғуллар босқини арафасида Жалолиддин гарчи катта ўғил бўлсада, бувиси Туркон-хотун томонидан ҳокимиятдан четлатилган бўлиб, тахт вориси этиб Туркон-хотун уруғидан бўлмиш бошқа бир шахзода Қутбиддин ўзлокшоҳ валиаҳд деб эълон қилинган эди.

/азна, Бамиён, ал-/ур, Бўст, Такинобод, Замин-Давора ва Ҳиндистон билан чегарадош ерлар эса Жалолиддинга мулк этиб берилган эди. Гарчи Жалолиддин бувисининг изми билан марказдан четлатилган бўлса-да, лекин султон унга алоҳида муҳаббат билан қарар, унинг жасурлигини кадрлар ва уни ўзидан узоқлашиб кетмаслигини хоҳлар эди. Шунинг учун ҳам унга вазир этиб таниқли давлат амалдори Шамс-ал Мулк Шаҳобиддин Алп ал-Харавийни, ноиб (ўринбосар) этиб эса саркарда Кузбар Маликни тайинлайди. Муҳаммад Хоразмшоҳ плеврит (ўпкага сув йиғилиш) касали билан оғриб тахминан 1220 йилнинг охирларида (ҳижрий 617 й.) қувғинликда Каспий денгизидаги Ашуради оролида вафот этади. Ўлими олдидан султон Жалолиддинни тахт вориси деб эълон қилиб, султонлик баъзи рутбаларини унга топширади. Жалолиддин ўз инилари ўзлокшоҳ ва Оқшоҳлар билан отасини дафн этгач, 70 та кишиси билан тўғри Урганчга

келади. Тез орада унга Хўжанд ҳокими Темур Малик ва бошқа эрксевар кишилар келиб қўшиладилар. Халқ Жалолиддин Мангубердини шоду-хуррамлик ва катта умид билан кутиб олади.

Лекин иниси Ўзлокшоҳ ва унинг тарафдорлари унга қарши фитна тайёрлаётганидан хабар топгач, бу алфозда мўғулларга қарши курашиб бўлмаслигини тушунган Жалолиддин 300 та кишиси билан яширинча Хоразмни тарк этади. Ҳозирги даврдаги янги тадқиқотлар шуни кўрсатаяптики, Жалолиддиннинг мўғуллар билан илк тўқнашуви аввал бошида Жанд вилоятидаги Ирғиз даштида бўлган экан. Жалолиддин 16 кун ичида Хоразмдан Хуросон ерларидаги Нисо кўрғони атрофига етиб келади. Чингизхон султон Ўғилларининг Хоразмга қайтганликларидан хабар топгач агарда улар Хуросонга чекинмоқчи бўлсалар, уларга қарши чиқади деган мақсадда Ўз қўшинидан Хуросоннинг ҳар ерига пистирмалар қўяди. Жалолиддин Нисо яқинида Ўзининг 300 та аскарлари билан мўғулларнинг 700 кишилиқ отрядини зарбага учратади. Мўғуллар батамом мағлуб этилади.

Бу вақтда Жалолиддиннинг укалари Ўзлокшоҳ ва Окшоҳлар саросимага тушиб, нима қилишларини билмай, Жалолиддин кетидан улар ҳам Хуросонга кетишади. Мўғулларнинг кичик отряди устидан ғалаба қозониб, бу ғалабага жуда катта эътибор бериб юборишади. Шундан сўнг айши-ишратга берилиб, Хуросоннинг Хабушан шаҳри яқинида мўғулларга қарши навбатдаги курашда қўлга тушиб, қатл этиладилар. Мўғуллар қатл этилган шахзодаларнинг каллаларини намоишкорона тарзда бирмунча вақт Хуросонда олиб юришади. Жалолиддиннинг яна бир иниси Рукниддин /урсанжий (манбалар унга «ақл-заковат ва кўркамликда тенги йўқ» деб таъриф беришган) Эроннинг Устунаванд қалъасида 6 ой мўғулларга қарши кураш олиб бориб, мардонавор тарзда ҳалок бўлади. Жалолиддин эса бу вақтда Нишопурга етиб келади. Бир ой давомида мўғулларга қарши курашиш мақсадида барча амир, саркардаларга қўшин йиғиш хусусида мурожаат қилади. Мўғуллар унинг ушбу фаолиятдан хабардор бўлганликларини билгач, Завзон (Нишопур ва Ҳирот оралиғида) туманидаги ал-Қоҳира қалъасига келиб ўрнашади. Афсуски, бу вақтда маҳаллий ноиб ҳокимлар унинг атрофида жипслаша ололмайдилар. Ҳали етарли кучга эга бўлмаган Жалолиддин қалъада узоқ туриш хавfli эканлигини тушуниб, /азна томон йўл олади.

Чингизхон эса бу вақтда улкан қўшин билан Хуросонга изма-из келаётган эди. Жалолиддин /азнага етмасдан яқин орада Ҳирот ҳокими ҳамда қайинотаси бўлмиш Амин Малик билан учрашади ва улар биргаликда Қандаҳор қалъасини қамал қилаётган мўғуллар устига юриш қиладилар. Жалолиддин бу курашда ҳарбий илм тарихида илк бора “пиёда ёйандозлар”ни мўғулларнинг отлиқ аскарларига қарши қўяди. Инглизлар кейинчалик бу ҳарбий усулга юқори баҳо бериб, Ўзларининг Кресс ёнидаги машҳур жангларда ундан фойдаланишади. Уч кунлик жангдан сўнг мўғуллар мағлуб этилиб Жалолиддин ғолиб бўлади ва у /азна томон йўл олади.

У 1221 йилнинг феввалида /азнага кириб келади. Манбаларнинг қайд этилишича, халқ Жалолиддинни жуда катта тантана билан кутиб олади. Шаҳар худди хайит байрамидек шоду-хуррамликка тўлади. /азнада Жалолиддин хизматига Сайфиддин Ўғроқ ал-Халажий, Балх ҳокими Аъзам Малик, афғон қабилалари сардори Музаффар Малик ва қарлуқлар раҳбари ал-Ҳасан қарлуқ Ўз қўшинлари билан қўшиладилар. Жами қўшиннинг сони тарихчиларнинг хабарига кўра 90-130 минг киши атрофида бўлган. Чингизхон Жалолиддиннинг куч-қудратини ошиб бораётгани ва мўғуллар ундан Қандаҳорда зарбага учраганлигидан ғазабланиб, нўён Шиқи Хутуху бошчилигидаги қўшинни унинг устига юборади. У 1221 йилнинг кузида Жалолиддин ерларига яқинлашиб келади. Бу вақтда мўғулларнинг Текечук ва Молгор бошчилигидаги илғор гуруҳи Чорикордан шимолроқдаги Валиён қўрғонини қамал қилишни бошлаган эди.

Жалолиддин бир ҳамладаёқ мўғулларни зарбага учратишга муваффақ бўлади. Бу жангда мўғулларнинг 1000 дан ошиқ кишиси ҳалок бўлади. Кўплаб тарихчилар жумладан, ибн ал-Асир, Жувайний, Рашидиддин бу жангга юқори баҳо берган эдилар. Жалолиддиннинг мўғулларга қарши муҳим жангларидан бири 1221 йилнинг кузида шимолий Афғонистоннинг Лагар дарёси бўйидаги Парвона дашти яқинида бўлиб ўтади. Бирлашган қўшинга шахсан Жалолиддиннинг Ўзи лашкарбошилиқ қилиб, ўнг қанотга Амин Малик, чап қанотга Сайфиддин Ўғроқ бошчилик қилишади. Мўғуллар жон-жаҳдлари билан курашга кирадилар. Ҳатто Шиқи Хутухунинг буйруғи билан Жалолиддин қўшинига хавф туғдириш мақсадида ҳар бир мўғул аскарни орқасига тулуп ўтказиб ҳам қўйишади. Парвона жанги мўғулларнинг мутлақ мағлубияти билан тугаб Шиқи Хутуху қолган қутган қўшини билан Чингизхон ҳузурига базўр қочишга улгуради.

Парвона яқинидаги жанг Мовароуннаҳр ва Хуросон аҳли учун ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлди. Шу пайтгача мўғулларнинг илоҳий, енгилмас куч-қудратга эгаликлари хусусидаги гап сўзларга, афсоналарга чек қўйилди. Жалолиддиннинг ғалабасидан Мовароуннаҳр ва Хуросон халқларининг руҳи кўтарилди, ғалаба таъсирида Сарахс, Марв, Ҳирот ва бошқа Хуросон шаҳарларида мўғулларга қарши халқ исёнлари бошланиб кетди. Бухорода бош кўтарган аҳоли эса мўғулларни шаҳардан сиқиб чиқаришга муваффақ бўлди. Чингизхон Жалолиддиннинг кучайиб бориши, унинг халқ оммаси томонидан қўллаб-қувватланилиши мўғуллар босиб олган ерлар учун қанчалик хавф туғдиришини яхши англаб етган эди. Шу сабабдан ҳам шахсан Ўзи Жалолиддинни қандай қилиб бўлмасин мағлуб этиш мақсадида шитоб билан катта қўшинга бош бўлиб, жануб томон йўл олди.

Жалолиддин қўшини Парвона жангидан сўнг катта ўлжани киритган эди. Ушбу ўлжанинг тақсимланиши вақтида Жалолиддиннинг икки саркардаси Амин Малик ва Сайфиддин Ўғроқ ўртасида ихтилоф чиқади. Ихтилоф натижасида Сайфиддин Ўғроқ ва ундан кейин бошқалар ҳам қўшиндан ажраб чиқиб кетадилар. Жалолиддиннинг қўшини камайиб, у ниҳоятда оғир бир аҳволда қолади. Жалолиддиннинг уни тарк этган саркардаларга қайта иттифоқ тузиш, душманга қарши биргаликда кураш

олиб бориш тўғрисидаги мурожаати зое кетди. Жалолиддин ичак оғриғи касалига дучор бўлиб турган пайтида мўғулларнинг илғор гуруҳи Гардезга (/азнадан 50 км. шарқда жойлашган шаҳар) ўрнашганлигидан хабардор бўлади. Жалолиддин хасталигига қарамасдан Гардездаги мўғул аскарларига тўсатдан зарба бериб, уларни мағлубиятга учратади. У Чингизхонга қарши озчилик қўшин билан кураша олмаслигини англаб, Синд (Ҳинд) дарёси бўйига чекинишга қарор қилади.

Жалолиддинни қандай қилиб бўлмасин мағлуб этиш ва уни қўлга тушириш илинжида бўлган Чингизхон уни изма-из таъқиб этиб келади. Жалолиддинни таъқиб этиб келаётган мўғулларга айниқса Бамиён қалъаси қаттиқ қаршилиқ кўрсатди. Бамиён қамали вақтида Чигатойнинг ўғли, Чингизхоннинг суюкли набираси Мутулк ҳалок бўлади. Бундан дарғазаб бўлган Чингизхон қалъадан биронта ўлжа, биронта одамни асирликка олмай барча қалъа аҳлини қириб ташлашни буюради. Ер билан яксон қилинган собиқ Бамиён қалъаси кейинчалик мўғуллар томонидан Мўбалиқ (яъни аҳмоқона шаҳар) номини олади.

Ниҳоят 1221 йилнинг 25 ноябри, пайшанба куни (ҳижрий 618 йил шаввал ойининг саккизинчи куни) Синд дарёси бўйида уч кун давом этган ҳал қилувчи жанг бошланди. Бир қатор ўрта аср мусулмон тарихчиларининг таъкидлашларича, бундай қонли, кескин ва даҳшатли жанг тарихда рўй бермаган экан. Жалолиддин ва унинг қўшини мисли кўрилмаган даражада жасорат ва баҳодирлик намуналарини кўрсатдилар. Фақат учинчи кунга келиб, Чингизхон қўшини устунликка эриша бошлади. Жалолиддиннинг тахминан 7-8 ёшли ўғли Чингизхон отряди қўлига тушиб қолиб ўлдирилади. Жангда мардонавор курашган Амин Малик ва бошқа кўплаб саркарда, навкарлар ҳалок бўлдилар. Чингизхон қандай қилиб бўлмасин Жалолиддинни тириклайин қўлга олишга буйруқ беради. Жалолиддин эса уни қўлга олишга интилаётган мўғул қўшини кўршовини шахсий баҳодирлиги билан ёриб чиқиб, Синд дарёси бўйига етиб келишга муваффақ бўлади. Дарё бўйида онаси Ойчечак ва ҳарамдаги бошқа аёллар уни кутиб туришар эди. Шундоқ ҳам бу жангдан руҳий ва жисмонан эзилган Жалолиддинга улар "... бизни ўлдириш ва машъум асирликдан қутқаринг" дея мурожаат қилишади. Жалолиддин барча ҳарам аёлларини сувга чўктиришга кўрсатма беришдан бошқа иложи қолмайди. Ўзи эса оти билан сувга сакраб, дарёнинг нариги бети-Ҳиндистон томонга сузиб ўтади.

Жалолиддиннинг ҳар қандай вазиятда ҳам ўзини йўқотмаслиги, унинг жасорати ва мардлигига Чингизхон ҳам тан беради. Тарихчилардан Жувайний, Рашидиддин ва бошқаларнинг ёзишларига қараганда Жалолиддиннинг жасоратига қойил қолиб Чингизхон ўз ўғилларига қарата "Отанинг фақат шундай ўғли бўлиши лозим. У оловли жанг майдонидан ўзини қутқариб, ҳалокатли гирдобдан нажот қирғоғига чиқдимми, ундан ҳали улуғ ишлар ва қиёматли исёнлар келади!",-деди ва унинг орқасида таъқиб этишни таъқиқлади. Синд дарёси бўйидаги жангдан сўнг Чингизхон уч ой давомида Жалолиддин қўшинидан ўз вақтида ажраб кетган саркардалар қалъаларини қўлга олиб, уларни йўқ қилиш билан банд бўлган.

Рашидиддиннинг ёзишига кўра, Жалолиддин дарёдан тахминан 120 та тирик қолган кишилари билан Ҳиндистон қирғоғида учрашади. Жалолиддин ҳам тирик қолганлар ҳам маънавий-руҳий ҳам оғир жанглардан жисмоний эзилган ҳолда мураккаб бир аҳволда қолишган эди. Бу вақтда Шатрадаги маҳаллий ҳинд рожаларидан бири 40.000 чоғли отряди билан дарёнинг бу бетиغا сузиб ўтган хоразмликларни қириб ташлаш учун етиб келади. Фақатгина Жалолиддиннинг тенгсиз баҳодирлиги ва қаҳрамонона ҳатти-ҳаракати туфайли Рожа ўлдирилиб, қўшин орқага чекинади. Бу жангдан хоразмшоҳ аскарларининг руҳи ҳам кўтарилиб, тез орада Жалолиддин ўз атрофига 3 минг кишилиқ аскарни йиғишга муваффақ бўлади. Оғир вазиятларда ҳам ўзини йўқотмасдан, қадди букилмаган саркарда Ҳиндистонга ўтгач, Синд дарёси бўйидаги ерларни ишғол қила бошлайди. Тез орада Жалолиддиннинг ҳокимиятини Деҳли султони Шамсиддин Элтутмиш (1211-1236) ва Синд, Учча, Мўлтон, Лоҳур ва Пешовар ҳокими бўлмиш Носириддин Қубача (1205-1227) ҳам тан оладилар.

Ҳиндистонда Жалолиддин 1223 йилнинг охирларигача бўлиб, хоразмшоҳларнинг азалий мулки бўлган Ироқ ва Эронни ўз измига киритиш мақсадида йўлга отланади. Ўз ўрнига ноиб этиб, таниқли саркарда Жаҳон полвон Ўзбекни қолдириб кетади. Жаҳон полвон то 1229 йилгача Ҳиндистон мулкларини бошқариб, сўнгра Жалолиддин хузурига Ироққа қараб кетади ва унинг ҳарбий юришларида елкадош бўлиб хизмат қилади. 1224 йилнинг бошида Жалолиддин Кирмонга келиб, Кирмон султони бўлмиш укаси /иёсиддиндан ёрдам учун 4000 кишилиқ қўшин олади. У ўзининг асосий мақсади мўғул истилочиларига қарши курашиб, мустақил давлат яловини тиклаш эканлигини билдиради. Унинг Шероз ва Исфаҳонга ташрифини халқ катта тантана билан кутиб олади.

Жалолиддин мўғулларга қарши биргаликда кураш олиб бориш мақсадида укаси /иёсиддин Пиршоҳ, Бағдод халифалари аз-Зоҳир (1225-1226), сўнгра ал-Мунтансир (1226-1242), Гуржистон маликаси Русудана ва бошқаларга мурожаат қилади. Лекин мўғуллар қасоси, қолаверса Жалолиддиннинг ҳокимияти кучайиб кетишидан чўчиган кўпчилик мусулмон ҳоким, ҳукмдорлари у билан иттифоқ тузишни хоҳламайдилар. Бағдод халифалиги, исмоилийлар ҳокими Муҳаммад III (1221-1255)лар эса мўғуллар билан яқинлашишга, Жалолиддинга қарши очикдан-очик курашишга бел боғлайдилар. Малика Русуданани ва унинг вазири Авак билан Ўзаро иттифоқ хусусидаги таклифлари зое кетгандан сўнг 1226 йил февралида саркарда Гуржистонга юриш қилади. Гуржистон қаттиқ жанг ила эгалланиб, бу ерда кўплаб қонли, машъум воқеалар бўлиб ўтади. Бош кўтарган Гуржистон иккинчи маротаба 1228 йил эгаллангач, бу ерлар қаттиқ талон-тарож қилинади.

Бир вақтнинг ўзида Жалолиддин Мангуберди Кирмонда унга қарши бош кўтарган хиёнаткор Барак Ҳожибга, исмоилийларга ҳам қарши кураш олиб боришга ҳам тўғри келади. Шунингдек, аҳамиятли ҳисобланган Арарат тоғлиқлари этакларида жойлашган Хилат қалъаси ҳам Жалолиддинга узок вақт мобайнида қаршилиқ кўрсатади. 1227 йили охирларида мўғулларнинг

Эронга кириб келиши ниятлари борлигини билган Жалолиддин уларга қарши қатъий жангга киришга тайёргарлик кўради. Мўғулларнинг Ўша йили юборилган 2000 кишилиқ авангарди тор-мор этилиб, улардан 400 таси Исфаҳонда намойишкорона тарзда қатл этилади. 1228 йил 25 августида Эронни забт этиш учун келган Тайнал нўён бошчилигидаги мўғул истилочилари билан Исфаҳон яқинида ҳал қилувчи жанг бўлиб ўтди. Гарчи жанг вақтида укаси /иёсиддин хоинлик қилиб, Ўз қўшини билан Луристонга чекинган бўлса-да, Жалолиддин қатъий равишда бу ҳолатга эътибор қилмай кураш олиб боради. Манбаларнинг сўзлашича, ҳатто мўғул нўённинг Ўзи “Сен ҳақиқатдан ҳам Ўз даврининг эркак ўғли экансан”,- деб унинг жасоратига тан берган экан. Жалолиддин бу жангга буткул ғолибликни кўлга киритади. У саккиз кун мобайнида Эрондаги мўғулларни изма-из таъқиб этиб уларни мамлакатдан ҳайдаб чиқаради.

Жума куни эрта тонгда музаффар саркарда сифатида Исфаҳонга кириб келгач, халқ уни ғолиб султон сифатида шоду-хуррамлик билан кутиб олади. Жалолиддиннинг зафарли ғалабаси овозаси бутун ислом оламига кенг тарқалади. Ўша йили ҳатто мўғулларнинг буюк хони бўлмиш Ўгедей Жалолиддиннинг мўғуллар илқига тушиб қолган эгачиси Хонсултон орқали мактуб юбориб, у билан сулҳ тузиш нияти борлигини ҳам баён қилади. Жалолиддин бу дипломатик келишувдан воз кечиб, хатни жавобсиз қолдиради.

Жалолиддин мураккаб ва зиддиятли даврда яшади. Шубҳасиз у Ўз даврининг фарзанди эди. У қўшинларининг кўплаб ҳарбий юришлар вақтида талончилик, зўравонлик қилишларига гоҳида кўз юмди, хонавайрончилик келтирувчи ишларга бош қўшди. Бу эса Эрон, Озарбайжон, Ироқ, Гуржистон аҳлида салбий фикрларнинг кўпайишига, норозиликларнинг кучайишига ҳам олиб келган. Лекин нима бўлганда ҳам Жалолиддин Мангуберди Ўзининг асосий мақсади мўғул истилочиларига қарши курашиш эканлигини ёдида сақлади. Бу курашда у ён-атрофдаги мусулмон ҳукмдорларининг қўллаб қувватлашларига умид боғлаган эди. Лекин кўп ҳолда улар билан умумий тил топа олмаслиги, унинг ташқи сиёсат борасидаги заиф томонидан далолат берар эди. Ўз вақтида турк, араб, мусулмон ҳокимлари унинг ҳокимияти Яқин Шарқда кучайиб кетишидан хавфсирашар, у билан иттифоқ тузишни хоҳлашмас эди. Уларнинг баъзилари ҳатто мўғуллар билан очикдан-очик яқинлашиш тарафдори эдилар. Айниқса, Хилат қалъасининг Жалолиддин томонидан эгалланиши унга даъвогар ҳокимларнинг иззат-нафсини топтаган эди. Жалолиддин унга қарши иттифоқ вужудга келганидан хабардор бўлса-да, ҳар ҳолда, ҳеч бўлмаганда уни туркий ҳукмдорлар қўллайди деб янглишган эди.

1230 йил 10 августида Кўния султони, Химс ҳокими, Халаб ҳокими, Майафириқин ҳокими ва Байнас ҳокимларининг бирлашган иттифоқи Жалолиддинни мағлуб этади. Исмоилийлар эса буткул хоинлик йўлини тутиб Жалолиддиннинг мағлубияти тўғрисида мўғулларга яширин нома ҳам юбордилар. Жалолиддин мағлубиятидан фойдаланган мўғуллар унинг Озарбайжоннинг Муғон, Ширкабутдаги қўшин йиғиши мумкин бўлган

жойларига қўқисдан зарба беришади. 1231 йил баҳорида у Ганжага келиб, барча гина-кудратларини унутиб, яна мўғулларга қарши иттифоқ тузиш учун мусулмон ҳукмдорларига мурожаат этди. Лекин унинг таклифи жавобсиз қолиб кетди. Шунда Суриядаги Амида қалъаси ҳокими уни Ўз олдига чорлайди. У Ироққа бориб яна қўшин тўпламоқчи бўлади.

Амида йўли яқинида унга тўсатдан мўғуллар ҳужум қилиб қолишади (1231 йил август боши). Уни 15 чоғли мўғул навкарлари таъқиб этишади. Жалолиддин Ўз шерикларидан ажраб, Майафариқин (Ҳозирги Туркиянинг Силван вилояти) яқинида Айн-ад-дар кишлоғига келади. Ушбу тоғлик кишлоқда у курдлар қўлига тушади. Ўзини султон деб таништиргандан сўнг уни курдлар ўлдиришга жазм этмайдилар. Уни тегишли жойга етказиб қўйиш эвазига мукофот ваъда қилади. Лекин курдлар раҳбари хонадонидан жой олган ҳориб-толган Жалолиддинни, бошқа бир курд кишиси ўлган иниси хуни эвазига ўлдиради. Бу воқеа тахминан 1231 йилнинг август охири 17-20 саналари оралиғида рўй беради. Эртаси куни султон буюмларни сотиб юрган курд хусусида Майафариқин ҳукмдори ал-Малик ал-Музаффарга хабар беришганда у кишлоққа Ўз саркардаси Шаҳобиддин /озийни юборади. Шаҳобиддин /озий султон жасадини олиб, кишлоқ эркаклари барини ўлдиради ва кишлоққа ўт қўйиб юборади. Муаррих ан-Насавий бунини эшитиб шахсан Майафариқинга келади. Жалолиддиннинг тоғаси, вазир ўтурхон унинг жасадини таниб, қаттиқ изтиробга тушди. Жалолиддин Мангубердиннинг мурдаси Майафариқинга дафн этилиб, мўғуллар кириб келгудек бўлса, ҳақоратланмасин деган мақсадда гўри ер билан текислаб юборилади.

Унинг ашаддий душмани Дамашқ ҳокими ал-Малик ал-Ашрафга султон ҳалокати хусусида хабар етказиб суюнчи сўраганларида, у қайғуга ботиб: ”Сизлар унинг ўлими билан мени қутламоқчимисизлар? Аммо сиз воқеанинг аччиғини татиб кўрасизлар. Оллоҳ номи билан қасам ичаманки, унинг ҳалокати ислом оламига мўғулларнинг бостириб киришини англайди. Эндиликда биз билан Яъжуж ва Маъжужлар ўртасида девор бўлиб турган Хоразмшоҳдек одам йўқдир”, -деб жавоб берган эди. Ибн Восил эса уни “мўғуллар ва мусулмонлар орасидаги истеҳком бўлган” деб таърифлаган эди. Жалолиддиннинг ўлиmidан сўнг унинг шонли номи тез орада халқлар тилида дoston бўлиб кетди. “Жалолиддин тирик”, “Жалолиддин қайтиб келаяпти” деган овозалар узоқ вақтгача муғулларни таҳликага солиб келган. Ўзини “мен Жалолиддинман” деб номлаган турли шахслар муғулларга қарши кўп ҳолатда исён ва қўзғолонларга бошчилик қилганлар (масалан, 1236 йили Эроннинг Устундорида кўтарилган қўзғолон, 1255 йили Амударё бўйидаги воқеалар ва ҳақозо).

Мусулмон тарихчилари Ўз асарларида ҳамиша уни мард ва жасур саркарда сифатида таърифлашган эди. Жалолиддин Мангубердини шахсан билган ан-Насавий у тўғрисида шундай таъриф берган эди.

“У туркий бўлиб, қора мағиз юзли, бурни олдида қора холи бор ўрта бўйли йигит эди. Форс тилида ҳам бемалол сўзлаша олар эди. У довюракликда тенги йўқ, шерлар ичида арслон, отлиқлар ичида энг жасури

эди... Қисқа сўзли, ҳеч қачон сўкинмаган, ёмон сўзларни ўзига эп кўрмаган, жуда жиддий, атрофдагилар олдида ўзини сипо тутар, ҳеч қачон кулмас, фақатгина табассум қилиб кўяр эди холос. У адолатни севган, лекин замон зайли уни ўзгартиришга мажбур қилган. У ўз фуқароларини дардини енгиллаштиришга ҳаракат қилган, шуни ҳоҳлаган, лекин таназул даври бўлганлиги боис ҳам зўравонликка йўл берган. ўзини улуғлашларини истамаган. Бачкана таърифларни ёқтирмаган, фақат султон дея мурожаат қилишларини сўраган. Унинг фармонларида ёлғиз сўз: ”Ёрдам ёлғиз Оллоҳдандир!” деган шиор бўлган.»

Хоразмшоҳлар авлодидан бўлган Миср ҳокими ал-Музаффар Сайфиддин Кутуз аждодларнинг шонли кураш йўлини давом эттириб, 1260 йили Яқин Шарқдаги Айн Жалут ёнида мўғулларга қақшатқич зарба бериб, уларнинг Сурия ва Мисрга кириб келишларига чек қўяди.

1999 йил ноябрда Жалолиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллигининг кенг нишонланиши, унинг ватани Хоразмда унга маҳобатли ҳайкал ўрнатилиниши, юртбошимиз таъкидлаганидек “/аним олдида бош эгмаган, тиз чўкмаган. Ватан дея ҳалок бўлган” миллий қаҳрамонимизга халқимизнинг эҳтироми, муҳаббати, аждодлар хотирасини муқаддас сақлаши рамзи бўлиб қолди.

Мўғуллар истилосидан кейинги сиёсий вазият. Чигатой улуси давридаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, хўжалик аҳволи

Мўғуллар истилосидан сўнг Мовароуннаҳр, Хоразм, Хуросоннинг гуллаб-яшнаган деҳқончилик воҳалари тамомила ҳалокатга учради. Шарқда донғи кетган қадимий ва обод шаҳарлар, жумладан Самарқанд, Бухоро, Урганч, Хўжанд, Марв, Термиз, Балх, Нишопур ва бошқа шаҳарлар харобазорга айлантирилди. Марвдаги машҳур сув билан шаҳарни таъминловчи-Султонбанд, Балхоб дарёсидаги Банди амир, Самарқанд шаҳрини сув билан таъминлайдиган ягона тўғонларнинг ҳаммаси Чингизхон буйруғига кўра бузиб ташланди. Жумладан Балх ва унинг атрофлари 6 ой мобайнида сув офатини бошдан кечиради. Самарқанднинг асосий аҳолиси, бухороликларнинг кўпчилиги, Урганч ва Марв каби улкан шаҳарлар аҳлининг барчаси она шаҳарларини ё тарк этдилар ёки қириб ташландилар. Истилочилар илк бора юқори маданиятли аҳолининг илм-фан, меъморчилик соҳаларидаги ютуқларини, юксак даражадаги ҳунармандчилик, тижорат, суғорма деҳқончилиқни шу ўлкага келиб кўрдилар.

Босқиндан сўнг шарққа донғи кетган заргарлик, қурол-аслаҳа яшаш, нафис матолар тўқиш, нақшикор нимчалар ишлаб чиқариш барҳам топди. Воҳаларда сувсизликдан ерлар қақраб деҳқончиликка қирон келди. Бир неча асрлик тарихга эга бўлган машҳур ипак савдо йўллари издан чиқди. Илм-фан, маданият намоёндалари хор-зор этилди. Тирик қолган аҳоли вайроналарга, зулм ва зўравонликка, очлик ва қашшоқликка маҳкум этилди.

Чингизхон тириклик вақтидаёқ ўз ўғилларига мулкларини улус қилиб бўлиб беришни бошлаган эди. 1207 йилдаёқ катта ўғил илқига Селенга

дарёсидан Иртишгача бўлган ерлар мулк этиб берилган эди. Чингизхон Ўлими арафасида (1227 йил август) эса бошқа Ўғилларига ҳам турли забт этилган ерларни улус этиб бўлиб берди. Жанубий Сибирдан Хоразм ва Дарбандгача бўлган ерлар Жўчига, Олтой тоғларининг жанубий сарҳадларидан то Амударё ва Синдгача бўлган ерлар иккинчи Ўғил Чигатойга, Хитой ва Мўғулистон ворис бўлмиш учинчи Ўғил Ўгедейга, Эрон ва Хуросон Тулига улус тарзида бўлиб берилди.

Рашидиддиннинг маълумотига кўра, Чингизхон вафотидан сўнг Чигатойга 4000 та аскар теккан экан. Уларнинг бошлиқлари Ўз навбатида барлос, жалойир, қовчин ва орлот қабилаларидан бўлган. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича қавчинлар Амударё шимоли Бухоронинг шарқий томонларида, барлослар Қашқадарё воҳасида, орлотлар Афғонистон шимолида жойлашган эканлар. Кейинчалик Маҳмуд Ялавоч ҳам Ўз сиёсати борасида шу қабилаларга суяниб иш кўрар эди. Мўғуллар кўчманчи халқ бўлгани учун бошқарув тизимини тушунмас эдилар. Чингизхон тириклик вақтидаёқ хоразмлик таниқли савдогар, мўғуллар хизматида анчадан бери фаолият кўрсатаётган Маҳмуд Ялавочни Мовароуннаҳр ноиби этиб тайинлашини билдирган эди ва у тез орада Мовароуннаҳр ноиби этиб тайинланади. Унинг қароргоҳи эса Хўжанд шаҳрида жойлашади. Шубҳасиз, Маҳмуд Ялавоч йирик ва бой савдогар бўлиб, манбаларнинг хабарига кўра унинг бойлиги шунчалик кўп бўлганки, ҳатто у бутун Мовароуннаҳрдан олинадиган солиқни олдиндан тўлаши ҳам мумкин эди. Унинг ихтиёрида мўғулларнинг таянчи бўлган солиқ йиғувчи мўғул босқоқлари, маҳаллий ҳокимлар, доруғалар-ҳарбий маъмурлар ҳамда бир мунча мўғул ҳарбий отрядлари бор эди.

Маҳмуд Ялавочга солиқлар тушумини мунтазам назорат этиш Ўлкада мўғулларга қарши ғалаён бўлишини олдини олиш маъсулияти юклатилган эди. Кўпчилик аслзода зодагонлар, савдогарлар, қисман уламолар ҳам Ўз жонлари ва қолган мол-мулкларини сақлаб қолиш борасида хиёнаткорона тарзда босқинчилар хизматида ўта бошладилар.

Ўз навбатида Ўлкада Ўзларининг таянч воситаси бўлишларига ҳаракат қилган мўғуллар ҳам бу тоифадаги кишиларни қўллаб-қувватлай бошладилар. Мўғул хонлари (вилоят ҳокимлари хон, олий ҳукмдор эса қоон ёки хоқон деб юритилинган) ва маҳаллий зодагон, ер эгаларининг зулми натижасида меҳнаткаш халқ эндиликда икки томонлама эзила бошланди. Ўлпону солиқларнинг миқдори тобора ошиб борди, ундан ташқари эса аҳолидан йиғиб олинадиган турли тўлову йиғимлар, жарималарнинг сони ҳаддан ташқари ошиб кета бошлади. Янги ер солиғининг номи-”калон” дейилиб, у ҳосилнинг ўндан бир миқдорида олинган. 1235 йилги қурултойдан сўнг эса чорва мол бошидан олинадиган ялпи солиқ-”қопчур” таъсис этилган. Унга кўра 100 тадан бир миқдорда чорва солиққа тўланар эди. (Бу солиқ асосан мўғуллар турмуш тарзи хусусиятини ҳисобга олган ҳолда жорий этилган эди). “Ясоқ”қа кўра давлат хазинаси учун “шулен” деб ном олган озиқ-овқат солиғи жорий қилинган.

Бу солиққа кўра ҳар бир подадан икки яшар қўй, қимиз учун ҳар мингта отдан бир бия ҳисобидан олинган. Солиқлар асосан хонлар томонидан барот (ижара) тарзида олдиндан хазина учун ундирилиб, сўнгра аҳолидан зўравонлик билан оширилган миқдорда ундирилар эди. Айниқса, хунармандларнинг аҳволи оғир бўлган уларнинг Ўз юртларида тирик қолганлари маҳаллий хонларнинг мулки сифатида ишлатилинар эди. Масалан, 1262 йил Бухорода бўлган Хубилай қооннинг вакили бу ерда 5000 та хунарманд Ботухонга, 3000 таси малика Сюркўктенига (Хубилай ва Мунқаларнинг онаси) тегишли бўлганлигини қайд этади. 1246 йил Мўғулистонда бўлган сайёҳ Плано Карпини энг яхши хунармандлар ҳоқон хизматида эканлигини ва уларга қулларча муносабатда бўлишларини қайд этиб ўтади. Бу гуруҳ шаҳарлик хунармандларга эса кундалик овқат берилиб, уларга дарҳақиқат қулларча муносабатда бўлинган бўлса, иккинчи гуруҳ шаҳарлик хунармандларга эса катта солиқлар солинган.

Мўғулларга қарашли бўлган ҳарбий қурол-аслаҳа ва анжомлар ишлаб чиқарадиган устахоналар-”**корхона**” номини олган бўлиб, у ердаги хунармандлар эса қул даражасидаги кишилар ҳисобланар эди. Хунармандлар тўлайдиган махсус солиқнинг номи “**тамға**” деб аталган. Мўғуллар шунингдек батамом ҳуқуқсиз қуллар меҳнатидан ҳам фойдаланишар эди. Мўғуллар ҳукмронлиги даврида ер эгаллиги ҳолати ҳам ўзгариб, янги инъом этилган ерлар мўғулча **суюрғол** номини олган. Суюрғол ҳажми жиҳатидан (униг таркибига жуда катта ер майдонлари, сув ҳавзалари, дашт-яйловлар ҳам кириб кетар эди) иқтадан фарқ қилар эди. Бу даврда давлат, мулк (хусусий ерлар), вақф (диний идоралар ихтиёридаги ерлар) ерларда кўп ҳолда ижарага чоракор деҳқонлар меҳнат қилишган. Бир қисм ижарадор-ўртаҳол деҳқонлар эса **музорийлар** деб юритилган.

Буюк ҳоқон ҳисобланган Ўтедей (1229-1241 йй.) давридаёқ мўғуллар ўзларига хизмат кўрсатаётган айрим кишилар, катта ер эгалари, савдогарларга турли ёрлик ва пайзалар бера бошладилар. Пайза қимматбаҳо металл (олтин, кумуш) ёки жез, ёғоч тахталардан ишланган бўлиб унга нўённинг муҳри қўйилар эди. Бундай пайзага эга бўлган кишилар шу жумладан элчилар, солиқ йиғувчилар ва бошқа шахслар аҳолидан турли йиғим, тўловларни талаб қилиб олиш ҳуқуқига эга эдилар. Кўплаб бериладиган пайза эгалари аҳолидан текинга от-улов, ем-хашак, ётар-жой, озиқ-овқат талаб қилишга ҳақли ҳам эди. Савдо йўлларида жойлашган бекатлар “**ём**” (**жом**) дейилиб, уларнинг хизмати ва ҳаражати маҳаллий аҳоли бўйнида эди. Бу бекатлар бўйлаб давлат ишлари бўйича кўплаб элчи, чопар, вакил ва бошқалар ўтиб, уларга халқ текинга хизмат қилиб, уларни таъминлаб туриши ҳам лозим эди. 1235 йилдан бошлаб ҳоқон фармонига кўра ҳар бир ёмнинг алоқа хизмати ва ҳаракати 2 та туман аҳолисига юклатилди. “Ёмлар бўйидаги аҳолида тоқат ва мажол ҳам қолмаган эди”,-деб ёзган эди Рашидиддин.

Маҳаллий аҳоли-хунарманд, деҳқон, чорвадор, ким бўлишидан қатъий назар умум ҳашар ишларида қатнашиши ва текинга ишлаб бериши шарт эди. Мўғулларнинг ички хўжалик ҳаётни савдо-сотик соҳасини бир оз

жонлантириш борасидаги чиқарган паст қийматли тангалари аҳоли ичида Ўз ўрнини топмади. Аксинча, зўрлик пўписага қарамай, 1232 йилдан бошлаб Самарқандда пул муомаласи тугатилди, савдо-сотик айрибошлов даражасига тушиб қолди. Фарғона, Шош, Термиз ва бошқа вилоятларда мўғул истилосидан сўнг пул зарб этиш Ўз-Ўзидан тугаган эди. Натижада тез орада Мовароуннаҳрда пул муомаласи буткул издан чиқди.

Мислсиз жабр зулм, аҳолининг хўрлик ва қашшоқлик домига ташланиши, солиқларнинг ҳаддан зиёд ўсиши, меҳнаткаш аҳолининг тинка мадорини қуритиб юборди. Аҳоли ичида мўғулларнинг зўравонлиги ва истибдодига қарши норозилик ҳаракати тобора кучайиб, бу норозилик айниқса, 1238 йилги Маҳмуд Таробий қўзғолонида Ўз аксини намоён қилди. Бу озодлик қўзғолони 1238 йил Бухородан уч фарсах (тахминан 18-21 км) узоқликдаги Тароб қишлоғида бошланди. Бу қўзғолонда мўғуллар ва маҳаллий зодагонлар зулмидан аҳволи оғирлашган хунарманд, деҳқон ва камбағал аҳоли айниқса фаол қатнашади. Қўзғолонга эса асли Тароб қишлоғидан бўлган ғалвир ясовчи хунарманд уста Маҳмуд Таробий бошчилик қилади.

Маҳмуд Таробий аввал Ўз қишлоғида истилочилар зулми, бедодлигига қарши оташин чақириқлар билан чиқади. Ўз атрофига йиғилган қўзғолончиларга мурожаат этиб: “Эй ҳақ толиблари, қачонгача кутамиз ва интизорлик тортамиз. Рўйи заминни тангридан қўрқмайдиганлардан пок қилмоқ лозим. Кимнинг қандай қуролга қурби етса, қиличми, ўқ-ёйми, қалтакми, қўлга олсин. Қўлдан келганча тангридан қўрқмайдиганлардан биронтасини ҳам тирик қўймаслик лозим”,-деган сўзлар озодлик курашига халқни даъват этади. Шу пайтда Шероздан келган ҳарбий анжомлар ортилган қарвон қўзғолончиларнинг қуролланишига ёрдам беради. Қўзғолон куч-қудрати ошиб бораётганлигини, халқ қўзғолончилар тарафига ўтиб бораётганлигини кўрган мўғул нўёнлари Мовароуннаҳр ҳокими Маҳмуд Ялавочдан ёрдам сўрашга мажбур бўладилар. Маҳмуд Таробий ўзининг кўплаб тарафдорлари билан Бухоро томон йўл олади. Бухоролик ақоид (диний илм) олими, машҳур шайх Шамсиддин Маҳбубий ҳам қўлига қурол олиб, Ўз сафдошлари билан қўзғолончилар сафига қўшилади. Тарихчи Жувайний Маҳмуд Таробий ҳақида шундай деб ёзган эди: “у акобир, бойбадавлат кишиларни ҳақорат қилди, шармандасини чиқарди, ўлдиртирди, уларнинг бир қисми эса ундан қочиб қутулди. У оддий халққа ва дарбадарларга аксинча илтифот ва марҳамат кўрсатди”. Дарҳақиқат Маҳмуд Таробий Бухоро аҳлига мурувват намуналарини кўрсатди. Бухородан қочган мўғул ҳарбийлари ва бухоролик зодагонлар Карманага келиб паноҳ топган эдилар. Бу ерда улар маълум куч тўплаб, Маҳмуд Таробий устига ҳарбий юришни бошлайдилар. Бундан хабардор бўлган Маҳмуд Таробий душманга қарши курашиш мақсадида шаҳар четидан Кармана йўлига катта ҳарбий куч билан чиқади. Икки ўртадаги қаттиқ жангдан сўнг истилочилар енгилиб орқага чекиндилар. Қўзғолончилар мўғулларни то Карманাগача қувиб бордилар. Ушбу жангда мўғуллардан 10000 киши қириб ташланди. Лекин бу зафарли жангда қўзғолончилар раҳбарлари Маҳмуд Таробий ва Шамсиддин

Маҳбубийлар ҳалок бўлдилар. Қўзғолончилар эндиликда шаҳид кетган Маҳмуд Таробийнинг ўрнига унинг укалари Муҳаммад ва Алини раҳбар этиб сайлайдилар. Лекин бу янги раҳбарларнинг ҳарбий тажрибалари йўқ, халқ уларни яхши танимас, омма ичида улар нуфузга эга эмас эдилар. Бу эса қўзғолоннинг боришига салбий таъсир ўтказди. Орадан бир ҳафта ўтмай мўғулларнинг Элдуз нўён ва Чаған қўрчи бошчилигидаги янги қўшини қўзғолонни бостириб учун етиб келди. Икки томонлама жангда Маҳмуд Таробий тарафдорлари буткул тор-мор қилиниб, иккала томондан 21 мингдан ошиқ жангчи ҳалок бўлди.

Маҳмуд Таробий бошчилигидаги ушбу халқ озодлик қўзғолони халқимиз озодлик курашлари тарихида ўзига хос из қолдирди. У аввало истилочилар ва улар томонига ўтиб кетган маҳаллий зодагонларнинг умумий зулмига қарши кўтарилган кураш эди. Бу озодлик қўзғолони мўғул истилочиларига улар қанчалик шавқатсиз тузум ўрнатмасинлар халқ ҳамиша ўз она ватани озодлиги йўлида курашдан чўчимаслигини намоён қилди. Мўғуллар бу қўзғолондан сўнг босқоқлар томонидан йиғиладиган солиқ ва ўлпонларни тартибга келтиришга ҳаракат қилдилар. Маҳмуд Таробий қўзғолонидан кейин Чиғатой қўзғолонни бостиришда сусткашлик қилган деган мақсадда Маҳмуд Ялавочни ўз амалидан четлаштириб, уни Мовароуннаҳрдан чиқартириб юборди. Тез орада ҳоқон уни Дасин (Пекин)га шаҳар ноибни этиб жўнатади. Шундан сўнг Мовароуннаҳр ноибни ҳамда ижарадори сифатида Маҳмуд Ялавочнинг ўғли Маъсудбек тайин этилади. У ўлимига қадар (1289 й.) шу лавозимни эгаллаб туради.

XIII асрнинг иккинчи чоракларидан бошлаб, мўғулларнинг ичида ҳам эндиликда маълум сиёсий низолар, парокандаликлар келиб чиқа бошлайди. 1241 йилга келиб босиб олинган Русия, Волга бўйи, Урал ва бошқа ерлардан Олтин ўрда давлати ташкил топади. Мўғуллар 1256 йили Хулагу бошчилигида Эрон, Курдистон, Ироқ ва Яқин Шарқнинг бошқа ерларига хужум қиладилар. Мўғул хонлари ўртасида олий ҳукмдорлик учун кураш авж олади. Айниқса, буюк ҳоқон Гуюкхоннинг (1246-1249) ўлимидан сўнг бу кураш кескин кучаяди. 1251 йили ҳокимият тепасига Ботухон ва Беркахонларнинг қўллаб-қувватлашлари билан Тулининг тўнғич ўғли Мунқа (1251-1259) улуғ хон сифатида сайланади. У дастлаб Чиғатой улусини мулк сифатида тугатади ва уни Ботухон билан бўлиб олади. Кейинчалик Мунқанинг ўлимидан сўнг Чиғатойнинг невараси Олғухон (1261-1266) Олтин ўрдага қарши курашиб, Чиғатой улусини қайта тиклашга муваффақ бўлади.

XIII асрнинг 60-70-йилларига келиб, расман ягона ҳисобланган мўғул империяси аслида Эрондаги Хулагийлар, Мовароуннаҳрдаги Чиғатойлар, Олтин ўрда деярли мустақил қисмларига бўлиниб кетган эди. Ҳар бир улус хони ўзини тамомила мустақил санаб, пайт келганда қўшни улусларга ўлжа учун хужум ҳам қилиб турар эдилар. Масалан 1272 йили Хулагийларнинг Оқбек бошчилигидаги аскарлари Кеш ва Наҳшаб шаҳарларини, 1273 йил январида Бухорони талон-тарож этадилар. Бухоро даҳшатли қирғин-баротни бошдан кечириб, етти йилгача вайрона тарзда ётади. Мўғуллар тўғрисида

сЎз кетганда яна бир муҳим хусусиятни эътиборга олмақ керак бўлади. Босиб олинган ерларда мЎғул ҳарбий саркардалари, нЎёнлари, зодагонлари орасида сиёсий дунёқараш Ўзгара бошлайди.

Баъзи нЎён, хонлар, ҳарбий маъмурларнинг кичик қисми, уларга эргашган маҳаллий зодагонлар, савдогарлар, диний уламолар ва бошқалар Ўтроқ ҳаётга Ўтиш, марказий ҳокимиятни кучайтириб, савдо-сотикни ривожлантириш тарафдорлари эди. Деҳқончилик ва савдо-сотик хазинанинг асосий манбаи бўлиши мумкин эди. Бунинг учун эса шаҳар ва қишлоқларни тиклаш, экинзорларни Ўзаро пайҳон этишга чек қўйиш, солиқларни тартибга тушириш, шаҳарлар ривожини, савдо, ҳунармандчиликка ҳомийлик қилиш даркор эди. Юқорида таъкидланган маданийлашиш тарафдорлари сафига Мунқохон (1251-1259) ва Чигатой ноибини, ҳоконнинг яқин маслаҳатчиси Маъсудбек (1238-1289) ҳам кирар эдилар. Мунқохон шубҳасиз тадбирли ва зеҳдли Мовароуннаҳр ноибини Маъсудбекнинг таъсири остида баъзи бир ижобий Ўзгаришларни амалга оширди.

Бутун мЎғуллар империясида солиқлар бир хил тарзда ундирилмас эди. Масалан, Хитойнинг шимоли, Мовароуннаҳрда бадавлат киши 10 динар, камбағал 1 динар тўласа, Хуросонда бадавлат киши 7 динар, камбағал эса 1 динар тўлар эди ва ҳақозо. Мунқохон солиқ ва ҳашар ишларини тартибга солиш борасида махсус фармон-ёрлик чиқарди. Унга кўра Чингизхон Ўлимидан сЎнг берилган пайза ва ёрликлар бекор этилди, ёмлар бўйлаб алоқа воситаси учун ажратиладиган отлар сони белгиланиб, аҳолидан ортиқча от-улов талаб этиш, ёмлар учун белгиланган отларда шахсий мақсадда фойдаланиш таъқиқлаб қўйилди. Мунқохоннинг қонунлаштириб қўйган чора тадбирлари аҳолини беҳисоб солиқ ва йиғинлардан озод этиб, уларнинг тинчлик-осойишталигини бир мунча таъминлади, шаҳар ҳаётининг, ички ва ташқи савдонинг ривожланишига қисман имкон яратиб берди. Бу ислоҳотлар натижасида мамлакатнинг айниқса шимолий-шарқий районлари, жумладан Фарғона водийсида хўжалик, иқтисодий ҳаётда жонланиш содир бўла бошлайди.

Айниқса хўжалик-иқтисодий ҳаётни бир меъёрга тушириш, савдо ва пул муомаласини изга солишда Чигатой улуси ноибини Маъсудбекнинг хизмати ва ислоҳотлари катта Ўрин тутган. Маъсудбек мЎғул қоонларига шахсан яқинлиги ҳам унинг ислоҳотлар Ўтказилишга имкон ҳам берган эди. 1271 йили мЎғулларнинг маданий, Ўтроқ ҳаёт тарафдорлари мадади, Талас қурултойи (1269 й.) қарорларига таяниб, Маъсудбек янги пул (молиявий) ислоҳот Ўтказишга киришди. Унга кўра ҳар қандай шахс Ўзига керакли тангаларни зарбхоналарга олиб бориб, уни ҳоҳлаган тарзда, лекин бир хил ҳажм, қиймат, вазнда зарб этиш мумкин эди. Аввал бошида қийинчилик билан кечган бу жараён XIII асрнинг 80-йилларига келгандагина фаоллаша борди. Тез орада 16 та йирик шаҳар ва вилоятларида бир хил вазн ва юқори қийматга эга соф қумуш тангалар зарб этилиб, муомалага киритилди. Гарчи атрофдаги ислоҳотларга қарши мЎғул ҳарбийлари Эрондан, Еттисувдан Мовароуннаҳрга вайронагарчилик келтириб чиқарувчи курашларни амалга ошириб турсаларда, лекин ислоҳотлар боришига тўсқинлик қила олмадилар.

Маъсудбек 1273-1276 йиллари қайта таланган Бухоронинг тикланишига Ўзи бош қош бўлди. 1282-83 йилларда Бухородаги зарбхоналар тўлақонли ишлашга киришди. Савдо-иқтисодий муносабатлар ривожланиб бораётган Фарғона водийсида эса Чигатой хони Дувахон (1291-1306) даврида Андижон шаҳрига ҳам асос солинди.

XIV асрнинг 1-ярмига келиб, Чигатой улусида мўғулларнинг ўтроқлашув жараёни кучайиб, мўғул зодагонларининг катта қисми савдо доиралари билан яқинлашиб, ислом маданияти таъсирига берилиши кучайиб борди. Мовароуннаҳр маданий ўлкаси билан яқин алоқа ўрнатиб, ўтроқ ҳаёт кечиришга интилган Чигатой хонларидан бири Кебекхон (1309, 1318-1326) бўлди. У бутунлай Мовароуннаҳрга кўчиб келиб Ўз қароргоҳини Насаф шаҳри ёнида барпо этди. Кейинчалик бу сарой ўрнида янги Қарши шаҳри юзага келди. Кебекхон давлатни идора этиш, унинг маъмурий тузилишини қайта ташкил этиш, иқтисодий ҳаётни тартибга солиш мақсадида 2 хил маъмурий ва молиявий ислоҳот ўтказди. Маъмурий ислоҳотга кўра маҳаллий тузилмалар туманларга, вилоятларга айлантирилди. Маҳаллий ҳокимлар-маликлар, садрларнинг ўринлари туркий-мўғул уруғ бошлиқлари кўлига ўтди. Ноиблик эса меросий бўлиб қолди. Бу ислоҳот давлатни бирмунча мустаҳкамлашда ўзининг ижобий самарасини берди.

Маъсудбек даврида пул ислоҳоти амалга оширилган бўлсада, Кебекхон уни такомиллаштирмакчи бўлди. Жумладан у Хулагийлар ва Олтин ўрда тангалари намунасида 2 хил пул: йирик кумуш танга-“динор” ва майда кумуш танга “дирҳам” лар зарб эттиради.

Динор (2 мисқол, 8 гр. атрофларида) 6 та дирҳамдан иборат бўлиб қолди. Кебек номидан тангалар асосан Бухоро ва Самарқандда зарб этилар эди. Шунингдек ўтроқ зарбхонаси ҳам фаол ишлай бошлади.

Кебекхоннинг ислоҳотлари анчадан бери ўтроқ ҳаёт, маҳаллий аҳоли маданияти билан яқинлашувига қарши бўлган гуруҳларнинг ҳам фаолиятини кучайтириб юборади. Кебекхонинг укаси Оловиддин Тармаширин (1326-1334) акасининг сиёсатини давом эттириб, ўтроқ ҳаёт анъаналарини қаттиқ туриб химоя қилади. У ислом динини қабул қилиб, ислом динини Чигатой улусининг расмий динига айлантиради. Тармаширин сиёсатидан норози кўчманчи мўғул зодагонлари исён кўтариб 1334 йилда уни ўлдиришади. Тармашириндан сўнг ҳокимият тепасида бўлган Чангши (1334), Бўзан (1334-1338), Эсон-Темур (1338-1342), Муҳаммад (1342-1343)лар даврида Мовароуннаҳрнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётида сезиларли ўзгаришлар бўлганлиги йўқ. Аксинча маҳаллий қабилалар ҳокимияти, уруғ бошлиқларининг таъсири бу пайтга келиб янада кучайиб, Чигатой ҳокимиятининг қудрати пасая бошлайди.

XIV асрнинг 40-йилларига келиб, Еттисувда Дуғлот амирлигининг юзага келиши, амалда Чигатой улусининг тарқаб кетишидан, ўрнига Мовароуннаҳр амирлиги юзага келганлигидан далолат берар эди. Чигатой хонларининг сўнгги вакиларидан бири Қозонхон (1343-1346) марказий хон ҳокимияти куч-қудрати таъсирини кўтариб, ички сиёсатда Кебекхон-Тармаширин йўлини тутишга ҳаракат қилди. У кўчманчи ҳарбийларга

қарши кураш олиб бориб Қашқадарё воҳасида ҳатто уларга қарши таянч маркази этиб-Занжирсарой қалъсини ҳам барпо этган эди. Қозағон бошчилигидаги бир гуруҳ кўчманчи, талончилик сиёсати тарафдорлари 1346 йили фитна натижасида Қозонхонни Ўлдиришга муваффақ бўлишади.

Қозағон Ўзига амир унвонини олиб, давлат бошқарувини Ўз қўлига олди. Мовароуннаҳр Қозағон давридаёқ бир неча ярим мустақил қисмларга бўлиб кетган эди. Мамлакатда сиёсий тарқоқлик авж олиб, Ўзаро низолар янада кучайган эди. Кеш (Шаҳрисабз) атрофидаги ерлар Ҳожи Барлос бошчилигидаги барлос уруғига, Хўжанд Боязид Жалойирийга қарам бўлиб қолди, Балх ва унинг атрофидаги ерлар Қозоғоннинг невараси амир Ҳусайнга тобе бўлди, Шибурғон эса Муҳаммадхўжа Апверди қўлига ўтиб кетди. Бундан ташқари Бухорода диний уламолардан иборат-садрлар, Хутталонда маҳаллий ҳокимлардан бўлиши Кайхусрав, Термизда-сайидлар, Бадахшонда Ўзбошимча маҳаллий шоҳлар ҳокимиятни қўлга олишди.

XIII аср II-ярми ва XIV аср I-ярмидаги маданий ҳаёт

XIII аср II-ярмида XIV аср I-ярмида хўжалик, иқтисодий ҳаётдаги силжишлар, савдо-сотикнинг ривожланиши, қолаверса Чигатой мўғулларининг тобора ўтроқ ҳаётга мослаша бориши, босқинчилик вақтида таназзулга юз тутган маданий ҳаётнинг нисбатан жонланишига олиб келди. Аввало шаҳарсозлик билан боғлиқ бинокорлик ва меъморилик йўлга қўйила бошланди. Маҳаллий диний уламолар ва дунёвий зодагонлар, гоҳида мўғул зодагонларининг баъзилари қурилиш ишларига ҳомийлик қила бошлашди. Меъмориликда алоҳида Ўрин тутган ганчкорлик, ғишт ўймакорлиги, кошинпазлик, меъморий хаттотлик қайта тикланди. Мовароуннаҳр, Хоразмда маҳаллий бинокорлар иштирокида хонақо, мақбара, масжид, мадраса, сарой, миноралар қад кўтара бошлади. Шу даврларда барпо этилган кўпгина меъморий обидалар у ёки бу кўринишда ҳозирги кунларгача етиб келган.

Жумладан, Бухородаги Сайфиддин Боҳарзий мақбарасини биринчилардан барпо этилган меъморий бино сифатида кўриш мумкин. Таниқли бухоролик шайх Сайфиддин Боҳарзий нуфузли диний уламолардан бири бўлиб, у 1258 йили оламдан ўтган эди. Унинг қабри устида тез орада катта мақбара ва хонақо барпо этилди. 1333 йили Бухорода бўлган араб сайёҳи ибн Баттута ушбу мақбарага юқори баҳо берган эди. Шунингдек, мана шу даврларда барпо этилган Бухородаги Қусам ибн Аббос мақбараси зиёратхонаси, Хўжа Аҳмад мақбараси, Қўҳна Урганчдаги Нажмиддин Қубро ва Тўрабекхоним мақбараси, масжид ва 2 та баланд миноралар (миноранинг ҳозиргача сақланган қисми 62 метрни ташкил этади, минораларнинг биттаси XX аср бошларида қулаб тушган), Хўжанддаги Дувахон мақбараси (кейинчалик вайрон бўлган) ва бошқаларни тилга олиб ўтиш мумкин. Қаршидаги бузилиб кетган сарой, Маъсудбек ҳукмронлиги даврида (1238-1289) Бухорода барпо этилиб, 1000 тача талабага мўлжалланган “Маъсудия”, “Хония” мадрасалари ва бошқалар тўғрисида манбаларда маълумот бериб ўтилади.

Ōīđàçìääāē áó àääāē, òìèíā àèđ ààèèèè машхур файласуф шоир ва мутафаккир Пахлавон Махмуд (1247-1326) ҳисобланади. У нафақат шоир, мутафаккир бЎлибгина қолмай, Ҳиндистон, Шероз, Румда ҳам бели ерга тегмаган курашчи полвон ҳам эди. Худди шу маънода “Пахлавон” тахаллуси унга ҳақли равишда берилган. Халқ ичида эса уни яна беҳад саховатли, бағрикенг, адолатли инсон сифатида ҳурмати катта эди. У ғолибликдан тушган мукофотларни етим-есир, ногиронларга ҳадя этар, пЎстиндЎзлик ҳунаридан келган даромадини атрофидаги камбағаллар билан баҳам кЎрар эди. Ўз ёнидан ҳатто Хива яқинида мақбара ҳам барпо этади. Унинг мардлиги, тантилиги, ҳақпарварлиги тЎғрисида бизнинг кунларимизга қадар турли ҳикоят, ривоятлар ҳам етиб келгандир. Унинг инсонга хос бЎлган ажойиб фазилатларни улуғловчи рубоийлари халқ орасида кенг тарқалган бЎлган. У инсон ақл-заковати, ахлоқий камолати ва ахлоқий поклигини қадрлайди.

Туркий тилда ижод қилган яна бир шахс, бу номи бизга ҳали яхши таниш бЎлмаган Носириддин Бурҳонуддин Рабғузидир. У XIII аср охири- XIV аср бошларида яшаб, ижод қилган. Бизгача унинг биргина “Қиссаи Рабғузидий” (Қиссасул анбиё) асари етиб келган. Бу асарда муаллиф Ўзини “Работ Ўғузидиннинг қозиси Бурҳон Ўғли Носириддин” деб таништиради. Ушбу асар ислом динини қабул қилган мЎғул бекларидан бири бЎлмиш Носириддин ТЎқбуғанинг илтимосига кЎра ҳижрий 709 (милодий 1309-1310) йилда ёзилган. Ушбу асар 72 қисмдан иборат бЎлиб, пайғамбарлар (Довуд, Сулаймон, Муҳаммад) ҳақидаги қиссалар, диний ривоят ва ҳикоятлар, халқ оғзаки ижоди, тарихий асарлар, диний китоблар асосида баён этилган диний-фалсафий, тарихий, ахлоқий асардир. Ушбу асар халқ орасида, бахши ва оқинлар орасида ҳамisha машхур бЎлиб келган. Асарда баён этилган ахлоқий фазилатлар, таълим-тарбия, маърифат хусусида фикрлар ҳозирги кунга қадар Ўзининг долзарб аҳамиятини йЎқотмаган.

Бу пайтга келиб туркий адабиёт ривожини билан бир қаторда, тасаввуф, дин илмларининг ҳам ривожланиши кЎзга ташланади. Тасаввуф илмининг машхур намоёниси, нақшбандийлик тариқатининг асосчиси Баҳовуддин Нақшбанд (Саид Муҳаммад ибн Жалолиддин) (1318-1389)-аввало Ўз меҳнати билан ҳалол кун кЎриш ғоясини ёқлайди. Унинг “дил ба ёру, даст ба кор” (яъни дилинг худога бЎлсину, кЎлинг меҳнатда бЎлсин) деган шиори кейинчалик жуда машхур бЎлиб кетди. Унинг номи халқ орасида маълум ва машхур бЎлиб кетиб, Бухоро яқинидаги қабри мусулмонлар зиёратгоҳларидан бирига айланиб қолган эди. Мустақиллик инояти билан бу аждодимизнинг номлари қайта тикланиб, унинг қабри жойлашган ер обод ва кЎркам зиёратгоҳ тусини олди.

10-iaâçó. Àìèđ Ōàìóđ àà Ōàìóđèèèèàđ ààâđèèà ùçáâê ààâèèàò÷èèèèè.
Èæòèìèèè-ñè, ñèè, èçòèñîäèèè àà ìàââíèèè ùà ò.

**Àìèđ Ōàìóđíèíā ìàðèàçèàøāāí ààâèèàò òóçèø ó÷óí èòðàøè àà ùàðáèèè
 þðèèèèàðè**

θαυθεαα εαεαααααα νυια αο αδαα υαι οςικ οοδιανααα ααααεεαα Εαφαα νυιαδα Αιοααδ, ιδκαεε Ααεοαα υδεα εαοααε. Ρκιδεαα οαυεεεαα υοααιελεααε, αο ιαεοαα Ιιαδιοιαυδιεια αιφ αιεδε Οοηαει γαε. Αεδιδ καθιδαα εαεεφ γηα οιεια εδριαηεαα αιφεεκ αυεααα. Οο ηααααεε Αιεδ Οαιοδ υαι οιεια ευδηαοιαηε αεεαι, ευι υιεεαδαα Οοηαειεια διεεεεε αεεαι εφ οοδεφαα ιαααοδ γαε. Ναιαδκαια θαυδε, κιεαααδηα, αοοοι Ιιαδιοιαυδ υς υιεεαα οαφεαα κυεεεεε. Ιυφοε οηε :-αηαεεεααα κοδεεεφ ηαιαδκαιαεεεεαδιεια υγεαα αιφεεκ γαε. Αο φαδιεοαα Ναιαδκαια ιοαηοααηειε ηαδαααιδεαδ υς κυεεαδεαα ιεαεεαδ.

Ναδαααιδεαδ ιυφοεεαδ ροειεααα ιςια αυεεεφ ευεεαα υγεαδειε κοδααα κεεεφαα οαε,δ γαεεαδ. Ναδαααιδεαδ υαδαεαοε XIV ανθιεια 30-εεεεαδεαα Υδριαα εαοειηεε-ηε, ηεε υαδαεαο ηεοαοεαα ιαεαι αυεεα, 50-60-εεεεαδαα Ιιαδιοιαυδαα υαι ,εεεαε. Υαδαεαο καοιαφ-εεαδειεια ανηηεε ιακηααε ιυφοε εηοεεη-εεαδε αα ροει υοεααοα-ε ιαυαεεεε καοεαιεαδαα καδφε εοδαφ γαε.

Οοδιηηαααε ηειααδε Ναιαδκαιααα υαι αο υαδαεαο καοιαφ-εεαδειεια εαοειηεε οαδεεαε αεαι αεδ οεε αυεααα. Υοιαδριαεαεαδ, αυεηηαδεαδ αεδει ιααδαηα ιοααδηεηαδε αα οαεααεαδ ιαεοοδ υαδαεαοαα οαιε κυφεεαε. Εε, ηοουαα ουφδεααα-ουφδε Ναιαδκαιααα οηηα ευε ιεαε. Θαυαδ αηηαυ ια-εοδεαα εεφεεααα αυηεε ιεαεαα ηαδαααιδεαδιεια αυεααεαε θαυααδεαααα αεδε αυεααα, ιααδαηα ιοααδηεηε Ιααειηςιαα -εκεα, θαυαδιεια υαδ αεδ αυςηηεααα εαοοα ιεκαηδαα ηηεεκ αα ουηηα εεφεα, οιε υς αεεααηε-α ηαδδ οδεα ηδααα υοειαιδειεια θαυαδιε υς υιεεαα οαφεαα κυεααηεεαειε οκοδεεα υοααε.

Ιοαηοαα θαυααδεεεαεαα Ιααειηςιαα καοιδεαα Ιααειη Ουδααε Αοοηδεε αα Ααο Ααεδ Καεααεε υαι κυφεεεεεαδ. Ιοαηοαα οαφεεε γοεεααηεεεααα οαααδηες ιυφοεεαδ υοειαιδηες θαυαδιε υειηηες ααα υεεαφαδαε. Οεαδιεια ανηηεε κυφεηαδε θαυαδαα εεδαααδεφαααε αιφ ευη-αααα υοαοι κεεααεεαδ. Οααο-οαοαδααα οοαυαηε αυηηαααα αιηκεη-εεαδ Ιααειηςιαα εαιηη-εεαδε αεεαι ιεηοεδιααα οοδααα αηεαα υκεηεαφααηεαδεαα ουηαοααα εαιηη υκεαδεαα αο- εαεαεεεαδ. Θαυαδ ιοαηοαα-εεαδε ιυφοεεαδαα ο- οαδαοααα υοαοι κεεαεεαδ. Αεδει-ε υαιεααα,κ θαυαδιε γαεεαειες ααα υεεαα αιηοεδεα εεδααα ιυφοεεαδ εαοοα οαειοαο ευδεα, ιδκααα -αεηεφαα ιαααοδ αυεαεεαδ.

Ναιαδκαιαεεεεαδιεια εφεαα -εκκαα υαδαεε θαααηε ιοοοα -εκαε αα υς ηαιαδαηειε ααδαε. Αεδ ια-α υοαοι ηαιαδαηες οοαααα- ιυφοεεαδ θαυαδ αοδιφειε κοδφαα ιεεα οςικ αακδ καιαε κεεεφ θαααηειε υεεαα -εκαεεαδ. Εαεει εαφεαδ ηαοεαα ηκοηεε εαηαεεεε οαδκαεαε. Αοιε ιο αααιηε (υεαοε) ααα αοαφαε. Υεαο ικεααοεαα Εε, ηοουαα κυφεηαδεαα ιαιηοα ιδεαδιεια εαοοα κηηε κεδεεεα εαοαε. Εε, ηοουαα εαοοα ευκηοεφεαδ αεεαι ααηοεαα Ναιαδκαιαηε εαεει γηα Ιιαδιοιαυδιε οαφεαα εαοεφαα ιαααοδ αυεεαε.

Αο ιαεοαα Εαφαα αυεααα Αιεδ Οαιοδ αο οαααδιε Αιοααδ, αυεεαδεαα αυεααα Αιεδ Οοηαειαα αοεααε. 1366 εεεηεια ααυηδεαα οεαδ Ναιαδκαιααα αοεα εαεααεεαδ αα ηαδαααιδεαδ θαυααδεαδειε υς υοςοδεαδεαα -ιδεααεεαδ. Ο-δαφοα Ναιαδκαιαααε Εηηεαεε ααααα αηεαα αυεαε. Αο αδαα ηαδαααιδεαδιεια θαυααδεαδε αεεαι εαεεοηηα-εεεε ης ααδααε αα οεαδ καοε γοεεααε. Αιεδ Οαιοδιεια εεοειηηε αεεαι οακαο Ιααειηςιαα ηηη κηεαεδεεεα, Οοδιηηαα αηηαοεεααε. Ναδαααιδεαδ υαδαεαοε αιηοεδεεεαααααα ηυια Αιεδ Οοηαει αα Αιεδ Οαιοδ υδδαηεαααε ιοηηαααοεαδ

Àìèð Òàìóðíεíā ùàðáεé þðεøεàððε ðàððεðāā “ó÷ εέεεεé” (1386-1388) “άαø εέεεεé” (1392-1396) “αòòε εέεεεé” (1399-1405) óðòøεàð āāā ìñ ìεāáì. Òàìóð 1381 εέεεā Ûεðíðāā þðεø κεεāāε. Άó āāāðāā Ûεðíðíε εóðāεεàð ñóεíεāñε áìøκàðàð ýāε. Óεàðíεíā ùòεíāíðε /ε, ñεāāεí Ìεð Άεε Òàìóðāā κàðòðεκ κàðøεεεé εúðñàðíāāε. Έāεεí 1383 εέεεā Ûεðíðāā κúçíεíí εúðàððεεāε. Κúçíεíí áìñðεðεεāε āā εóðāεεàð ñóεíεāñε κóεāøε áεεāì ñàðāāāíðεàðíεíā ñúíāāε ùíεεìε áúεāāí Άεε Ìóāε, ä εððε, ðεé ñóðàðāā ùç áðεàððε āā ùíεεìεýðεíε Òàìóðāā ðííøεðāε. XIV àñðíεíā 80-εέεεàððε ùðòàñεāā εāεεā áóóóí Õóðíñíí Àìèð Òàìóð εððε, ðεāā ùòāε. “Ó÷ εέεεεé” óðóø āāāðεāā Àìèð Òāóð Ìçàðāāεæíí, Òāáðç, Ìçáíāàðíí, /εεííε áúεñóíāεðāāε. Øóíāāí εāεεí ó Έāāεàçāā þðεø áìøεāā, Õεòεεñ, Άðçεðóí āā Άáí κàεúāñεíε ýāāεεāāε.

Øóíāāε κóεāε ìāεð εāεāāíεāāí, ýúíε Àìèð Òàìóðíεíā Ýðííāāεεāεāāí ðíεāāεáíāāí Õúðòàìεø Ìāàðíóííāùðāā Καìàðεāāεí áðāε÷εεεāεāā κúøεí þáíðāε.

1388 εέε ýíāàððεāā Àìèð Òàìóðíεíā κàεððεøεíε εóðāāí äóøìāí ìðκāāā κàεòā áìøεāāε. Àìèð Òàìóð àìεðεāððε Ûóñāεí, Øāεó Άεε Άαùíāεð āā áìøκàεāðāā äóøìāíε āàð κεεεøíε ðííøεðāε. Óεàð Ñεðāāð, áúεεāāāε Ñàðεñóā āāāāí æíεāā äóøìāíε κóāεā áðεā óíāā εāððā ðàεíðāð áðεāçāεεāð. Õúðòàìεø 1388 εέε ìøεðεāā Àìèð Òàìóðāā κàðøε κàεòā ùòæóí áìøεāāε. Àìèð Òàìóð ýñā óðòøāā ðāε, ðεāíεø ó÷óí Ñāāíðíí (Έàððàκúðíí)āā κàðíðāíùεíε ðεεεā, κúøεíεàððεíε æáíāíāāð ùíεàðāā εāεðεðāε. Àìèð Òàìóð äóøìāíεíā ìðκà ðàðàðεāāí ùòæóí κεεεø ó÷óí Κúííε ùíεíí, Òàìóð Κóðεóíí ùíεíí, Øāεó Άεε Άαùíāεð κúííāíεεεāεāāāε κúøεíεàððεíε þáíðāāε. Ûóæóí ìóāāððàκεýðεε áúεāε. Άóøìāí ðíð-ìíð ýðεεεā, Õúðòàìεø çúðíā κí÷εā κóðóεāε.

1393-1394 εέεε Àìèð Òàìóð Øāεε (Ìçàðāāεæííεíā øεííεεé κεñíε)āā ðóðāāí ìāεðāā Õúðòàìεø Έāāεàçíððε àεεíýðεàððεāā ùòæóí κεεεāε. Àìèð Òàìóð Øāεεāāí ÷εκεā Κóðā āàð, ñε áúεεāā þðāε. Ìεðεí ùðāāεεεεāð Àìèð Òàìóð κúøεíεàððε εāεā, ðāāíεíε ýøεðεā ÷āεéíεøāā ìàæáóð áúεāεεāð. 1395 εέε äíðāεεāā Àìèð Òàìóð āā Õúðòàìεø ùðòàñεāā óðòø ùàðāεàðεàððε ýíā áìøεāíεā εāðāε. Æáíāíεíā àñíñεé κεñíε ùíā κáíñðāā áúεāε. Óøáó κáíñðāā ìóøεóε āàçεýð ìāεāí áúεāāí. Àìèð Òàìóð çàùεðā κúøεí áεεāí æáíāāā εεðāε āā äóøìāíε ÷āεéíεøāā ìàæáóð κεεεāε. Õúðòàìεø ó÷εí÷ε æáíāāāí εāεεí ùíεεìεýðòāāí àæðāεāε.

Õúðòàìεø κúøεíεíεíā Òāðāε āàð, ñε áúεεāā ðíð-ìíð ýðεεεøε āā 1395 εέεāā Ñàðíε Άáðεāíεíā ðàðíāā κεεεíεøε Ìεðεí Ûðāāāā æóāā εó÷εε çàðāā áúεāε. Øóíāāí εāεεí ó ùçéíε ùíāεāε ìεíāāε.

Àìèð Òàìóðíεíā áεð ìāíεāεàððā κεεεāí þðεøεàððε óíεíā áìøκà ìāíεāεàððεàðāā κεεεāí þðεøεàððε áεεāí εāðíā-εāð áíðāāíεεāεíε óðòø áìκāāεàððε εúðñàðεā ðóðāāε. Àìèð Òàìóð Ìçàðāāεæííāā áεð ìā÷ā ìàðíðāāā ùòæóí κεεεā áíðāε āā 1387 εέεāā óíε áúεñóíāεððεøāā ìóýññāð áúεāε. Άðíāíεñóíí āā Άðóçýýíε Àìèð Òàìóð 1392 εέεāā áúεñóíāεðāāε. Òàìóðíεíā óçíκ Ûεíāεñóííāā þðεøε 1398 εέεāā ðàíñíεāíāε.

Ñíùεáκεðíí Àìèð Òàìóðíεíā ùàðáεé ìāùíðàððε øóíāā ýāεεε, ó ùç äóøìāíεàððεíε ýðεεí ìāðāñ ìεεøāā κúεíāāāí. 1400 εέεāā Àìèð Òàìóð κúøεíεàððε ðóððε ñóεðííε Άíýçεā I āā Ìεñð ñóεðííε Õāðāæ áεεāí εóðàø ìεεā áíðāεεāð. 1402 εέεāā Àìèð Òàìóð Áíκàðā, ìεāā Άíýçεā áεεāí εέεεí÷ε ìàððā ðúκíāøāε āā óíε ðíð-ìíð ýðāε.

Àìèð Òàìóð ùç κúøεíεàððε áεεāí 1404 εέεéíεíā ìøεðεāā Õεðíεāā κàðāā εúεāā ÷εκκáíāε. Ûøā εέεε κεø Ûððā Ìñε, ðàððεðεāā ýíā κàùðàðíí κεø áúεāāí. Ñεðāāð, ìεíā ñóāε 1 ìàðāā ìóçεāāāí, àñεàðεàðāāí εúíεíε κóεíκ-áóðóíεàððεíε, κúε-í, κεàððεíε ñíáóκ ìεāāí ýāε. Àìèð Òàìóðíεíā ùçε ùàì εúíí ùðíāε øàííεεāā κíεāāε. 1405 εέε ýíāàð ìεεéíεíā

úðòàèàðèàà Úððíðàà òúòðàøàà κàðíð κèèèøààè àà áó áðàà 18 òááðàè éóíè áóρè æàúííàèð Ñíùèáκèðíí Àìèð Õàìòð ààòíò ÿòàè.

Àìèð Õàìòð 35 èèè àááñìèàà ùàðáèè ρðèøèàð κèèààè. Áó ρðèøèàð íàðèæàñèàà ó áóρè àááèàð òàøèèè κèèèøàà ÿðèøàè. Óíèíà òàðèèáèèàà Ìáàðíóííàùð, Õíðàçí, Èàñíèè àððíðèèààè àèèíÿðèàð, ùçèðàè Àðçíèñòíí, Ýðíí, Õóðèèÿ, Ùèíáèñòíí, Èðík, Æàíóáèè ðíññèÿ, Èàáèàç àà /àðáèè Ìñè, íèíà àèð κàðíð ìàìèàèàðèàðè èèðààè. Àìèð Õàìòð ðíèíà ìóáàòòàκèÿðèèàà àááàèí óíèíà ííàèð ùàðáèè èñðàúáíàè ñàááá áúèàè. Àìèð Õàìòð κíøèíèàà κàðúèè òàððèá àà èíðèçíí ùðíàðèèàí ÿàè. Ùàð àèð æàíá ðáæàñèíè àà áàð-à κèñíèàð ò-óí éúè-éúðèκèàðíè ùçè èøèáá ÷èκàðàè. Óíèíà ùàðáèè èñðàúáíàè Àíκàðà ÿκèíèàà Ñóèòíí Áíÿçèààà κàðøè æàíáàà àéíèκñà ,ðκèí íàíí,í áúèàè. Àðìèÿíèíà ρðáàèíè àà κúííííèèè ùçààèíè áàðèíñ òðòçè àáèèèèàðè òàøèèè ÿòàðàè. Øó àááð àíκààèàðèíèíà øíùèàè áúèááíèàðíèíà áóáíùèèè áàðèøè-à áàðèíñèàð ùàðáèè κúíèíèçèèèèè àèùíÿðàà ÷èààìèè, ,éááí ùκ óçèøàà æóàà òñðà, ùç ùòèíáíðèàðèàà ñíàèκ àà ñàáð-ðíκàðèè áúèááíèàð.

Муस्ताқиллик шарофати ҳамда республикамиз Президенти И.Каримов ташаббуси билан советлар даврида унут бўлган буюк Соҳибқироннинг пок номи қайта тикланди. Тарихий адолат қарор топиб, 1996 йили Соҳибқироннинг 660 йиллик таваллуд ёши бутун жаҳонда кенг миқёсда нишонланди.

Àìèð Õàìòð ààòíðèààí ñííà Õàìòðèèèàð àááèàðèèààè èæðèíèè-ñè ñèè áàçèÿð

Ñíùèáκèðíí Àìèð Õàìòð Õèðíèíàà κèèèíà, òááí ùàðáèè ρðèø ààκðèàà κàððèκ íðèá, 1405 èèè 18 òááðàè èá-àñè Úððíð ùíèèèè Áàðáèááèíèíà ñàðíèèàà ààòíò ÿòààè. Ùç àááðèíèíà ñíùèð òàáèáèàððè àà òèàðíèíà ñàðáíðè áúèèèø òàíèκèè òàáèá Õàéçóèèíù Õàáðèçèèíèíà àááí-èíðèàððè áóρè ùòèíáíð òàíàñèààè íèðèèèèè àááí áúèà íèíààè. Καçíñèàà κàááð èððè, ðè ùçèàà áúèááí Ñíùèáκèðíí Àìèð Õàìòð ùçèàà áíðèñ àà òàòð àáèèàúàè ÿðèá íááàðàñè Ìèðíóùàííàà Æàúííàèðíè àáñèÿð κèèèá κíèàèðààè. Àìèð Õàìòð áàðíí ÿòááí áóρè ñàèðàíàð (æàìè ùç è-èèàà 27 òà ùèèà àà àèèíÿðèàðíè æàí ÿòááí) áàð-è Õàìòðíèíà ìàúíðàðè àà éó-κóáðàðè èèà ìòñðàùèàì òððááí áúèñà-àà, èáèèí ó è-èè æèùàðááí ñè, ñèè áí-à çàèð, òíòíèκðèñíàèè àñíñàà ÿàà áúèíàááí ÿàè. Ùçèèèàð, íááèðàèàððàà ìàìèàèàðíè κèñí-κèñíèàððàà áúèèá áàðèèááíèèèè àà ñóρðçíè òàððèáè ùàì Õàìòð àááèàððè ìàðíèáíááèèèèè èó-àéðèðàð ÿàè. Õàìòð æàñààè Ñàìàðκàíááà ààòí ÿðèèèèè àà ñðàì ìàðíñèíèàððè òóáàìàñàáííκ, òíæó-òàòð ò-óí øàùçíááèàð ùððàñèàà ùçàðí èððàø èó-àèèá èáðàè.

Èíáóè àà øèííèèè Ùèíá ìóèèèàðíèíà ùíèèèè áúèèèø, Ìèðíóùàííàáíè èúí-èèèè òàòð ÿàáñè ñèðàðèàà èúðèøíè χíùèàíàñ ùàì ÿàè. Áóíèíà òñðèàà ó áí-à óçíκàà áúèèá, Ñàìàðκàíááà òàçèèè áèèáí àðèá èáèèø ò-óí èíèíè ùàì éúκ ÿàè. Õàìòð ààòíðèààí ñííà Ìáàðíóííàùð, Õóðíñíí, Ýðíí, Ìçàðáàèæíí, Èðík àà áíøκà áðèàððàà ñíðèí-èèè áíøèáíèá, çàèá, íèè áàçèÿðèàð ρçààà èáèá áíøèáàè. Ñàèèí àñðà Õàìòð èó-κóáðàðè áèèáí áàðíí ÿðèèááí áóρè ñàèðàíàðàà ìóðòð áðà áíøèáàè. Õíñèù Ùàáíðèè Õàìòðááí ñííà òèðèè κíèááí óíèíà ùçèè àà ìááèðàèàððèíè ñàíáá, æàìè òèàðíèíà ñííè 36 òàáà áðèøèíè òàúèèèèèèèè ÿàè. Áéíèκñà òèàð ìðàñèàà Øíùðòù (1377-1447)íè àà óíèíà ùçèè Õéòçááè (1394-1449) àèíùèàà ùòðíàð áèèáí òèèáà íèèá ùðèèááí. Øó àááð ìóàððèèèèèèè òàòð ÿàáèèèèèè èúíðíκ Øíùðòùíè ìàúκóè èúðèá, óíèíà èíñíèèè

ñeðaðeððeäâ þkíðe áauí ááðað ýæeðð. Øíuðou ðaðð ýaãñe áúeèøeäái áááæðík uài úçeíeíá íkèe äà èeíeè, çóeéí äà ðàkáfíðeèe ñeðaðeððe áeèái uððíað kíçííáái ýæ. Øóíeíááæ, áó äàkðää Õaíóðíeíá áíøkà áeð úfèe Ìeðíøíu (1366-1408) uài uà, ð áúeèá, ó uài àñíñeè ðaðð áauáíáððeððeäái áeððe ùeñíáeáíað ýæ.

Õaíóðíeíá ñaáíkaðeè àieðeððeäái êúí-èeèæ, æóieäái Øíuàeèe äà Øæó Íóðeäæíeíað uài ðíæó ðaðð Øíuðou Ìeðçííá ðáãeøe ðaððaðíðe ýæeðð. Øóíáæe áeð äàkðää Ìeðíøíu Ìeðçííeíá úfèe, øeííeèe áðeðð (Øíøeáíð, Ñæðàì, Õóðeèñðí) úíeèie Õæeè Ñóeðíí (1384-1409) øíøeèeí- ðaàeøää, úçeíeíá ìeíá ÷ífèe àñeððe áeèái 1405 eèeíeíá 18 íaðð eóie Ñaíaðkáfíe ýæeèeæe äà úçeíe Ííaððíóííauð uòeíáíðe ááá ýúeíí kèeäæ. Ùaðoí ó Ìeðíouáííááá ðáãeøeè Àioáað, íeíá úíá ááðeäæe áðeððie uài úç ðañaððóðeäâ ááá ýúeíí kèeäæ. Áááæe áíøää óie kúeèääái Ííaððíóííauð àieðeððe, uaðáeè ñaðeððeäæeð êúí uðíæe óíáái eøeíñeððe kaèðà áíøeæeæ. Õæeè Ñóeðíí äà áeíekñà óieíá ðíðeíe Øíæeíóeè íeðaððää êúíeäá íæíeç eøeððää eçí ááðeøääe, Õaíóð áááðeäâ, κ íóóóçeè áúeäái ááúçe àíæeáíð, çíáááíeíað íóeèeððie ðíðeèá íeà áíøeððeæe.

Ááæeðð ðaçeíáñe úç úíeè-à ñíáððeèà áíøeáíeá, úíeèieýðää êúíeäá ííakáóe èeøeèað eáeà áíøeæeæe. Øíuðou áeèái áeðeí-è úçaðí íeçííáái ñúíá Õæeè Ñóeðíí áað-è óieíá íeèe uòeíáíðeèe uókókeíe ðaí íeñà-ää, Ííaððíóííauð óieíá eððe, ðeäâ kíeæææeíe íauéoi kèeäæ. Õæeè Ñóeðííe Èðík ðíííeäái áíøkà áeð eó- ìðañe Ìeðíøíu Ìeðçíí uài kúeèää-κóááðeæe áíøeæeæe. Ñe, ñeè eàeððáeíeèe eúeèie ðóðääí Õæeè Ñóeðííáái íðíçeèeèe ðíáíðà eó-äý áíøeæeæe. Õaðçííá úíeèie Àieð Õóáíeáíá Õæeè Ñóeðííáà kaðøe áíø êúðaððæe. Øíuðouíeíá ñaáíkaðeèe èeøeñe áúeíeø Øæó Íóðeäæeí Ùððíð úíeèie, úç øeañe áúeíeø Ááðæeáæe áeèái áeðää áíøkà áeð eñ, í êúðaðeèeøeäâ ñaááá-è áúeäæ. Õæeè Ñóeðííeíá øeañe Ìeðçíí Ñóeðíí Ùðñæí Àioáað, áúeèaðeäâ úç æeañeäâ kaðøe áíø êúðaððæe. Õíðaçí ýñà Ìeðeí Ùðæeèe ðaíekèe ñaðeððeäâ Àieð Èæeø úçáæe ðíííeäái eøçíe ýðeèääe.

1405-1406 eèeèaðää Õæeè Ñóeðííeíá Øíuðou, Ìeðíouáííá kúøeíeððe áeèái Ííaððíóííauð ðaððe ó-óí áeð íá-à áíð uaðáeèe ðúkíáøóæe ñíæð áúeäæ. Áóðoí Õaíóð ñæðáíaðe úçaðí ðíæó ðaðð eóðaðeððe áííeäâ ðíðeèeäæ. Ñáííá ùeñíáeáíáái ñæðáíað Øíuðou áíøkaððà, ðaái Õóðííí, Áæøääí ðí Ùeíá áðeððeäâ-à áúeäái áðeððeäâ úíeèie Ìeðíouáííá, /aðáeè Ýðíí, Íçaðáæeáíí, Èðík ðañaððóðeäâ áúeäái Ìeðíøíu äà óieíá áæííeððe (Øíað Ìeðçíí, Ááo Áæð) áðeððeäâ áúeèieá eáðæe. Ííaððíóííauð Õæeè Ñóeðííáà ðañíái kaðæøeè ááá ùeñíáeáííá-ää, Õóðeèñðí, Ùððíð, Ñæðáíáà Àieð Ááðæeáæe, Õaðçííááá ýñà Àieð Õóáíeáíá uòeíðííeèe kèeèøað ýæ. Áað-à Õaíóðeèeððie ñæðáíáðíeíá þðáæe áúeíeø, Ííaððíóííauðíe ýæeèæe èñðæe ðaððe ýòíàn ýæ.

Ííaððíóííauð úíeèie Õæeè Ñóeðííeíá úç úíeè-à eø ðóðeøe, ðaíóðeèe çíáááíí, àieðeððieíá eáíñeðeèeøe, íðñeííí øeáííeððe, æóieäái íakðááíæy ðaððekàðeíeíá ðaíekèe øæxe Íouáííáá Ííðñíeíá ðaukèðeáíeøe íóðíeèð eó-èaðíeíá äóøíáíeèeíe eó-æeðeðá þáíðæe. Øó äàkðíeíá úçeäâ úçaðí ðeðíá çæà, íeððíeíá íáááðääæe κóðáíeððe uài íæeáí áúeäæ. 1407 eèe 22 ðáððæeäâ ðaððe áæeèauæe ùeñíáeáííáí Ìeðíouáííáá úçeíeíá áaçeððe Ìeðæeè Õíç ðíííeäái ñóekañá íaðeæañeäâ úeæðeèeäæe. (Èæeèí-æeèe úçeíe Ìeðíouáííááíeíá “kañíñeíðe” ááá ýúeíí kèeäái Øíuðou Ìeðæeè Õíçíe Ùeðíðää kaðe ýðæe). 1408 eèe 22 áíðæeäâ ýñà kíðakúþíeíñ ðóðeíáíeððe áeèái æaííááá úíeèieýð ó-óí áíøkà áeð áauáíáð Ìeðíøíu Kíðà Þñóð ðíííeäái Íçaðáæeáíí äà

òàç-òàç àìàèàà ìøéá òóðàð, ìàìèàèàðòàà øàðκàáí ìúçóèèàð òàáò ñíèèá òóðàð ýàèèàð. Κίεàáàðñà ùòèìáíð ñíèðàðòíè òçík ààκò ýààñèç κίεàèðèøè ìóìèèí γíàñ γàè.

Òàðñíá æáíàè ìóààòóðàκèýòèè ýéóíèáíáàí áúèñà-àà, èáèèí Õéóçááè àà øàùçíáà Áááóèèàðèðèèàð ùðòàñèèàà ìóíññááàðèàðñíèá ñíáóκèàøóáèèà ùàì íèèá èáèèàè. Õéóçááè áó çàèàááíè èúíðík áíøκà áèð ùçèè Áááóèèàçèç ñíè áèèáí áíçèàð, çàèàáà ðèèκèàðèèàà Áááóèèàðèè ñíè Áááóèèàçèçáàí ñúñá òèèèàà íèèáð ýàè. Áááóèèàðèè ààð-è Ùèðíð òàðòèèàà ùòèðñà-àà, èáèèí Øíùðóù òàççèíàñè òíááí íèèá κíèèèàèè. Áàð-è áó Õéóçááè òñííèááí ìàúèóí áèð ñúàκèèè ááá ùèñíàèáíñà-àà, èáèèí áó áèèáí Õéóçááè áóíááí áó, ì àñíñèè ñíèðàðò Ñàìàðκàíá, Õóðñíñí ààèèàðíèíá áèð áúèààè ááááí çíýíè øó ùàðòè-ùàðàèàðè áèèáí áíáèàðííκ-è áúèààè. Ùòà ùíèèìèýòíàðàñð àà øòùðàòíàðàñð, ñíè-áóí, àà ù- Áááóèèàðèè ò-óí øóíèíá ùçè ìòàñèèàà κàðøè áíø èúòàðèø ò-óí èàðòà ááúñá ýàè. Áááóèèàðèè Ùèðíðáà 15 èóí-à ùòèìðííèèè κèèèá, ñúñá Àìóáàð, ááí ùòèá, Ìíààðíóíáùðàà èáèèàè. Áó ìàèòàà Ááóèκíñèí Àíáóð κíøèíè ýñà Ùèðíðáà ýκèíèàøèá èáèá, òááí ýàè. Õéóçááè òàðñíè áèèáí Áááóèèàðèè γíá Áàèòàà ñíèá ýòèá òàèèèèáíáèè. Áàèòàà Áááóèèàðèèðèíá ìòàñèèàà κàðøè ùàðòè-ùàðàèàðèèàðè èó-áèèá, ùç òíèè-à ó òíðèæèè ñàááíáàðèàðàáí íèèíáèèááí “òàìçà” ñíèèçèíè ááèíð κèèààè. Áó ñíèèκ ýñà ùç íáááàðèèàà áááèàð ààðñíáàèíèíá àñíñèè ìàíáàèàðèèáí áèðè ýàè. Ìòàñèèàà κàðøè èáèðèýòàáàè èèøèèàðíè ùç àððíðèèàà èèçèá, ùàðòí Ááóèκíñèí Àíáóð áèèáí ùàì Õéóçááèèèà κàðøè ýøèðèí òèè áèðèèèèèèàèè. Áó ìàèòàà Õéóçááè áááèàðèèíá ñè, ñèè àùáíèè ùàì áí-à ìòàèèèáà òàðçáà òóðàð ýàè. Õéóçááè Ááóèòàèðòíí áíø-èèèèèèàèè ááøð κíøèíèàðèèàà κàðøè èóðàøèøáà òúçðè èáèèàè. Ñàìàðκàíá ñíèáè ýòèá κίèàèðèèèááí ùçèè Áááóèèàçèç ýñà “àìèðèàð òííááííèèàà òàççèèκ ùòèàçýíòè” ááá íáíçà òàðκàèèá, áóíááí àìèðèàðíèíá ñíðíçèèèèè æóáà èó-áèèá èáðààè. Øóíèíááè Õéóçááè òóðèíáíèàðñíèá “ðàèè áíø-èèèèèèááàè èñ, íèíè, òáìòðèè øàùçíáàèàðàáí Ááóñàèáíèíá Ñàìàðκàíá àððíðèèààèè ùàðòè-ùàðàèàðèèàðèè ùàì áíñòèðèøáà òúçðè èáèèàè. Áááèàð ýòèèèèèèèè, òáìòðèèèèè àèðèèèèèè ñàκèàø ìàκñàèèèàà Õéóçááè Áááóèèàçèçíè ùçè áèèáí áèðáà íèèá, ìàèèíð ùçèè Áááóèèàðèèòàà κàðøè èóðàøáà ìòèáíáèè. Áááóèèàðèèò ýñà ìòàñèíèíá ñíèð àùáíèèèèáí òíèèàèáíèá, òàçáà ì-èκ èñ, ìí èúèèàà ùòààè. Õ Àìóáàð, ááí èá-èá ùòèá, Õáðíèç, Êáø, Ùèñíðíè κèèèí-èèèèèèèç ýààèèàèèè.

1449 èèèèíá ìèòýáð íèè áíøèèàà Ñàìàðκàíá ýκèíèááàè Áàìàøκ κèøèíçèèàà Ìèðçí Õéóçááè àà øàùçíáà Áááóèèàðèèò ùðòàèàðèèààè æáíá, Õéóçááè ìàçèòàèèèèè àèèáí òòáàèèèè. Ìàçèòá áúèèáí Ìèðçí Õéóçááè ñíèðàðò Ñàìàðκàíá òñííí èúè íèèàè. Èáèèí òè, ìàð èúèèèàà ùòàáí, Ñàìàðκàíááà ùíèèí ýòèá κίèàèðèèèááí, Ìèðñíøíù κàà-èí òíè øàùàðáà èèðèòíàè, ààðáíçàèàðíè ááðèèèèèá κíèèøáà áóèðòκ ááðààè. Øóíèíááè Øíùðòùèý κàèúàñè κóðáíèè Èáðíùèí ìàìèòè ùàì òíè κàèúáàà κíèíáèèè. Øóíááí ñúñá Õéóçááè èáèèíáè ùàðòè-ùàðàèàðèèàðè òíèèàñèç ýèáíèèèèèè àíáèèá, Áááóèèàðèèòàà òàñèèí áúèèèèèà ìàæáóð áúèèàèè. Мирзо Улуғбек тожу тахтдан воз кечиб, Маккага хаж сафарига кетишга изн с Ўрайди. Абдуллатиф хажга рухсат бериб, Амир Мухаммад Хусравни унга хамроҳ қилиб жўнатди. Лекин, орадан ҳеч қанча Ўтмасдан, шаҳар қозиси Шамсиддин Мухаммад Мискиннинг қаршилигига қарамай, уламоларнинг яширин фатвоси билан отасининг Ўлимини уюштиради. Ўз даврининг машҳур хукмдори ва забардаст олими Мирзо Улуғбек 1449 йилнинг 27 октябрида Самарқанд яқинида фожиали тарзда Ўлдирилади. Орадан 2-3 кун Ўтмасдан иниси Абдулазиз ва Улуғбекнинг садоқатли тўрт нафар амири қатл этилади.

κενήιε ἀεθεαυοδεθεωα ιοααοοακ αυεαε. Νοεοι Ααο Ναεα Ιεδχιεια (1451-1469) υοειδιεεε ααδεαα αααεαο υοαοαεαδε εαιαεεα, οιεια -αααδαεαδε Οαδκεε Οοδεενοιααι οι Εδικκα-α, Νεδαδ, αι οι Υειαενοι -αααδαεαδεα-α αυεααι αδεαδιε υς ε-εαα ιεεε. Υς υοειδιεεεε ααδεαα Ααο Ναεα αιειεε θαεθεα υιεειευοειε ιοηαυεαιεαθεα, εη, ιειθ αιεαιθ-ιεαεαδιε αεχιεαθεα ανιηεε υυοεαιθειε καθαοε. Οοιειααε, ο αεδιοι-α εκδεηιαεε αα ιαααιεε οαααεθεαδ υδεαχεθεα υαι οδειαε. Εαεει, οιεια αο ηυααααε εθεαδε υχειεια γοθε ιαοεαηειε ααδα ιειααε. Ιαυδεοαο αα ιαααιευο Οεογαε ααδεααε αοεεαα γοιαιαε. Οοιειααε, Ααο Ναεα Οοδιηι, Υδι, Οιδαγιααε ηε, ηεε οαδκιεεειε υαι αοδεοε οοααοα ιειααε. Υεδιο οαοδεαα ααυαιααδεαδααι αεθε Οιαδθαεοιεια γααδανε, ,ο οαιοδεε θαυχιαα Νοεοι Υοηαει (1438-1506) Ααοε Κηηει Αιαοθ ααοιθεααι (1457 ε.) εαεει Οοδιηι ιοεε ο-οι υς υαδαεαοεαδειε αιθεαα παιδαια γαε. Ο XV ανθ 60-εεεεαδεααι εαοοα υαδαεε ιοδυααα αιθ αυεεα, 1461-1464 εεεεαδαα Υεδιο, Ιαεααδα, Ιεηι, Ιαυαα αα Οιδαγιαα υιεειευο ο-οι αιυ ιοααοοακευοεε αιυι ιοααοοακευοηεε εοδαθεαδιε ιεεα αιθαε.

1469 εεεε γδαα ααυιδαα οαιοδεεεαδαα ααααεααι οαεεθεε αυεααι /αθαεε Υδι αδεαδειε καεοαδεα ιεεθ ιακηαεεα Νοεοι Ααο Ναεα Ικκηριευ οοδειαιεαδεαα καθθε ηθειε αιθεαεε. Αεδικ, ικκηριευεαδ υιεειε Οχοι Υαηαι (1453-1478) οηηεααι Ιαδααεαηιεια Ιοηι ααοθεαα ααια αακθεαα υεαεθεεααε. Ααο Ναεαιεια υρεεεαδε Νοεοι Υοηαει αεεαι οιαο-οαο ο-οι εοδαθεθεαα αιθεια ιειαε, Ιιααδιοιαυδαα καεοεα εαοαεεαδ. Νοεοι Υοηαει γηα 1469 εεε 24 ιαδαα οαιοαηεε ηοδυαοαα Υεδιοαα εεθεα εαεααε. Ιαοεααα οαιοδεεεαδ ηαεοαηαοε για εεεε κηηι: Οοδιηι αα Ιιααδιοιαυδαα αυεειεα εαοααε. Ιιααδιοιαυδ γηα εαοια-εαο ηοεοι Ααο Ναεαιεια υρεεεαδε Νοεοι Αυιαα (1469-1494), Νοεοι Ιαυιοα (1494-1496) υαιαα Ιαυιοαιεια υρεε Νοεοι Αεε Ιεδχι (1496-1501)εαδ οηηεααι ιοηακεε θαεθεαα αικαθεεαε. Εαεει ευι υιεαα αειεκηα Νοεοι Αυιααιεια ααεαο αικαθοαεαααε εαεοααει, οκαηεε αα ηοηοεαθεεαε, Νοεοι Ιαυιοα αα Νοεοι Αεε Ιεδχιεαδιεια ααεαο εθεαδειεια υς υιεεαα οαθεαα, αεθ-εθδαοαα ιοεεαεαδεααι εαοααιεεαε αιεη οθαο υοειαιδεαδ ααδεαα υααδι οαδκιεεεε γιααα εο-αγαε. Αεδει αεεγυο ηεαεαδε, αιεθεαδιεια οαυηεθε υηεα, ευιει-α οεαδ ιοηακεε οαιεεγυο ευεεαα υδεα ιεα αιθεαεαεεαδ. Νε, ηεε υα,ο, εαοειεε-εκδεηιαεε ιοηηαααοεαδαα δουηεεεαδιεια, αειεκηα ηΥοεεεαδιεια οαυηεθε γιααα εο-αγαα. Οοηοηαι οο αααδιεια ευαα ευδειααι αειεε αδαηαε Οοα Οααεαοεειυ Αυδιθ (1404-1490), ιαιεαεαοαα οαυηεθεε θαοηαα αεεαηεα, υααδι εοδαθ ιεχιεαδ αακθεαα ιαιεαεαο οει-εεαειε ηακεαθ ευεεαα αεθ ια-α ιαδιδααα αο εοδαθεαδιε ουοδαοεα κιεεθεαα ιοααοοακ αυεαε. Υε-ηδο οει-εεαε, ηηιεεοαεεε ευεεαααε οιεια οαιεεγυοε, ααοαηιαδααθεεαε αεααοοα υυοεαιθαα ηαχιαιθαεδ.

Οαιοδεεεαδ αααεαοειεια ααιοαεαα αυαιε υαα-α γαε. Νοεοι Υοηαει (Αιεκαθι) (1469-1506) αααεαοε υς οαδεεαεαα Οιδαγι, Οοδιηι, Υδιιεια αεθ κηηιεε ιεααι αυεεα, ο οαιοδεεεαδ οαδεοεαα ιοεδθαε εεθεε αααεαο αδαηαε αυεεα κιεεε. Οιεια ααγθεε 40 εεεεε υοειδιεεε αααδε υαι υααδι εοδαθεαδααι χιεε αυειαηα-αα, εαεει ιαιεαεαοαα εκδεηιαεε αα ιαααιεε υα,ο ηεηαε ααδαααα ηακεαηεα κιεεε. Ιαιεαεαο ιαιεεεε, οαδιαιηεεε, εκδεηιαεε υα,οιεια αεθ ιαυ,θαα εα-εθε, οαι-ιαααιεγυοιεια ηεηαεεθεαα υς αααδειεια οαααεθεε αα ικεε υοειαιδε Νοεοι Υοηαειεια θιεε ιευγυαα εαοοα αυεαε.

Οαιοδεεεαδ υοειδιηεεε (1405-1506 εε.) αααδεαα εει-οαι αα ιαααιεε υα,ο

Ãað÷:è XV añð áíøèääí è÷:èè íεçíεàð, ùçàðí éóðàøεàð ìàìεàεàð è÷:èè ùà, òεää ñàεàéè òàúñèð ùðεàççääí áúñà-ää, εääéí òàíóððéè ùóεìáíðεàððääí Øíùðóù (1405-1447), Ìèðçí Óéóγάâ (1409-1449), Ñóεðíí Ùóñáéí (Áίεκαðí) (1469-1506), κεñìáí Ñóεðíí Ááo Ñàεä (1451-1469) äääðεεàððεää è÷:èè ìñìεεøðàεéè, ìàúðεòàð äà ìääáíεýðää ýúðεáíð òóðàéèè èèìó-ðáí äà ìääáíεýð ðεñàεèá, Ìáàðíóíáùð äà Óóðíñíí ýíá Øàðκίεíá ìàúðεòàð äà ìääáíεýð ìàðεàçε ìñìεε κàεòàððεá ìεääè.

Áó äàκòää ìàðàκàð ìεðàðò Ùεðíò äà Ñàìàðκαíá, ááεèè Ìáàðíóíáùð äà Óóðíñííääè áíøκà øàùàððεàðää ùàì ìεèìó-òóçàéí, øíεðó-ìáúííðεàð, ááñðàéíðó-ìàκκίøεàð áóðóùεàððε òúñεáíà áíøεàéèè. Áóðíðí, Óíðàçì, Áàεò, Ìàøùää, Øáðίç ùàì ùçεää òíñ ìääáíεε ìàðεàçεàð ðíεεíε ùεíáε áíøεàéèè. Õàððεòää ìàúðεòàðíàðáàð äà ìκεèèèèè áεèáí ìñ ÷εκàððääí Øíùðóù (1405-1447) äääðεää añðéè èèì-ðáí, ìääáíεýð, áíúáíáεàððε κàεòà æíñεáíà áíøεääáí ýáè. Øàùàð κàεòà κóððεèà áíøεáíáè. Ùεðíòääè ýíá äääæòì æíεεàðääí áεððε Øíùðóùíεíá ùεè Áίεñóíκóð òàøéèè ýðääí εεðíáðííá ìñìεε ìεääí æíε áúñεà κίεää. Áó áðää ùç äääðεíεíá ýíá ñàðà εεðíáεàððε κàεòà εú÷εðεèàð, ñíðεá ìεèíáð äà ñíðεèàð ýáè. Áó ìàεòää ùóεìáíð äà ìääéáíðεàððíεíá ùñìεεèèè ìàðεæàñεää òàñáεððéè ñáíúàð, àìáεèè ñáíúàð, ùàððíðεèè ñáíúàðè áéíεκñà ùç ðεáíæéíε ìàðñíεää áðεàççáè. Ìεðáε ìàκκίø áíø÷:èèèèèèääè øàðκ ìεíεàðððà ñáíúàðè ùàì ùç φαολιπτεíε øó áðääí áíøεääáí ýáè.

Ùεðíòεèè äà òóðíñííεèè εúñεää áääááεàð çíääáííεàð, ñääáíáàððεàð ùàì èèì-ðáí, ìääáíεýðää ùñìεεèè κεèà áíøεàéèèèèè. Ìáñáεáí, Øíùðóù äääðεää ýøáääí òáíεκεè çíääáíí Χίæè Ìðñéíí òàððóíí ùçεíεíá ìàúðεòàðíàðáàððεèèè áεèáí ìñ ÷εκàððääí ýáè. Èáèéí, ùàð χίεää ùóεìáíðεàð è÷:èèè èèì-ðáí, ìàúðεòàð äà ìääáíεýðää áðàððεè ùñìεεèè κεèääí øàðñ-áó ùçε ùàì áóðε ìεèì áúñεääí Ìèðçí Óéóγάâ ùεñíáεáíáè.

Ìèðçí Óéóγάâ óíεíá çàìñíáíøεàððε, ìóàðððεòεàððíεíá òááàð ááððεøεàððε÷:à øàðκ ìóðàðàéèèèèèèèèè, øεàð ìðκàèè ðííí ìíòìç èèìεè áñàððεàððεääí òááàðáíð áúñεääí. Óéóγάâ çàìñíáíøε /ε, ñεääéí Èíøεéíεíá ççøεää εúðà, Ìèðçí Óéóγάâ ùòà çóééí äà æóää èèìεè øàðñ áúñεá, Κóðúííε εàððεíε ÿ áεèääí, áðáá äà òíðñ òεèèèèèèèè ýøøε áεèèá, òàðñèð äà ùääèñ èèìε áíáεää áεèèèíí éíñí áúñεääí. Óéóγάâ εñéñ ìεàìεää èèè áíðà ùóεìáíðεèè äà ìεèìεèèèèè áεððááεèèèèè ìεèá áíðáè. Ó Ìáàðíóíáùðíε ìóñóεííí ìεàìεíεíá èèìεè ìàðεàççεää áεèáíðεððεøää ùàðáεàð κεèää. Óóñóñáí Ñàìàðκαíá, Áóóíðí, Èáø (Øàùðεñááç) èèì-ðáí ìàðεàççεàððεää áεèáíáè. Ó 1417 éèè Áóóíðí, 1420 éèèè Ñàìàðκαíáää, 1433 éèèèèèèè /εæáóáííáà ìääðáñáεàð áàðíí ýðáè. Ñàìàðκαíáíεíá ìáíáíí÷:èèèè èøεàððεää áíø-κíø áúñεá, Áúðε Ìèðð, Øíùεçéíáà ìáúííðεè ìàæíóáεàððéíε ìðεðεää áðεàççáè. Ìàðáää ùàì áεð κàðíð áéíεé ìóàññáñáεàð κóðáεðááè. Ùääèñε øàððεòááèè ”Èèì ìεíáεèá εíðεèíκ ùàð áεð ìóñεèì äà ìóñεèìà ó÷:óí ùàì òàðç, ùàì κàðç” áääáí εáíðáñε Áóóíðí ìääðáñáñε ìáøðíκεää øεíð ñεòàððεää ùεèá ççàèðεá κúεèèääè. Óóñóñáí, γ Ñàìàðκαíáää ùç çàìñíáñεíεíá éèððε, òáíεκεè ìεèìεàððéíε ÷íðεàøää ùàðáεàð κεèääí.

Óíεíá ñáúεε-ùàðáεàððεàððε òóðàéèè çàìñíáñεíεíá 100 ááí ìøεκ ìεèìεàððε Ñàìàðκαíáää εεγεèèèèèè. Õεàð ìðáñεää Õàððàççíεε, Ìááéííí Ìúíáà, ùç çàìñíáñεíεíá “Àóεíðóíé” áää ìñ ìεääí Κίçεççíáà Ðóíεé, /ε, ñεääéí Èíøεé, Ìóùáííáà Ùàóíáεéèèèè äà áíøκà òáíεκεè çíðεàð ùàì áíð ýáè. 1420 éèè Ñàìàðκαíá ìääðáñáñε ì÷:èèèáíáà, óíáà 100 ááí çε, ÿ òáεääà ùκεääí, ìääðáñáà 50 òáááí εúíðíκ òáεääáεàð ó÷:óí ìàðñóñ ùóæðáεàð ìääæóá áúñεääí. Çàéíεääéí Áíñèððεéíεíá ççøε÷:à, 1420 éèè Ñàìàðκαíá

iaadañanè ì-èèaàíèää óíää 90 òääáí íøøk íèèì καοίαøääí. Èèè ìαύδοçáíè Ìαáèíí Ùαοίáèé ùκèääí àακòèää, óíè òακαò èèèè èèøè -Ìèδçí Óèογááè àà Κίçεçíää Ðοίèé òοøοίääí òíèíñ. Êáèèí-:áèèè ùç çàííèíèíá òàíèκèè èèøèèàðè Áááòðàùíí Æííèé, Õúæα Æòðíð àà áíøκàèàð ùàì Ñàìàðκαíá ìääðañαλαρεää òαùñèè ìèääíèàð.

Øοίèíáääè, Ñàìàðκαíáää áο àääðää àèð íá-:à ßοηκα ìääðañàèàð ùàì áúèèá (Õííèì, Õáððοçøíù, Øíùìàèèè, Κòðáèääèì àà áíøκàèàð) ó àðèàðää ùàì ñàèíùèγòèè ìèèèèàð ààðñ ááðèøàð γáè. 1424-1429 èèèèèàðää Ñàìàðκαíá γκèíèääèè Ìáèðàùìàð àíùíðè áúèèää Ìèδçí Óèογááè ðañààοííá κòðáèðääè. Ðañààοííá ùøà àääðíèíá ìí, á èíøñòèàðèääí áúèèá, ó àìèðà øàèèèää àáðñ γòèèääí, èíðàðòíèíá àèèáíñè 47 ì, áàèáíèèèèè 31 ì.ääí èáíðàð 3 καάàðèè èèíí áúèèääí. Áèííèíá è-:è àèð íá-:à òííá, àèèáíá çàè, ìαðñòñ òàèøèðèðø òííáèàðèääí èáíðàð áúèèá, ó àðèàðää ìαðñòñ àñáíá-òñèοίáèàð æíèèáíðèðèèääí.

Ðañààοííá è-:è èíèíò, àð èòððañè òañàèðèèàðè àèèáí ááçàèääí áúèèá, òàèκ è-:èää øοίèíá ó-:οί “Ìàκøè æαùíí” àääáí ìíí àèèáí øòùðàð òííááí γáè. Ñàííè èòçàðèø àà ùðääíèø áíðañèää /è,ñèääèì Æàìøèä, ðääìèää àñððíííèè ùè-:íá àñáíáè-òèèáí ñàèñòàíò ùðíàðèèèíáè. Áο ñàèñòàíò, ùç ìáääàðèèää, Øàðκääèè γíá èàðòà àñððíííèè àñáíá ùè-:íáè ùèñíáèáíáí. Øοίèíáääè, ìαùàèèèè òñòàèàð (Èñí Õñòðèíáèé, Ááο Ìαùìοá Õúæαíáèé, òñòà Èáðíùèì) κúèè àèèáí èúíèää çαððòèè àñððíííèè ùè-:íá àñáíáèàðè ùàì γñàèèè àà ùðíàðèèääè. Ðañààοííá κíøèää øοίèíáääè 15.000 жèèäáí èáíðàð áíè èòðòáοííá ùàì áúèèääí. Óíèíá àððíòèèää ìèèèèàð γøàèèèääí àð-:íðáíγèàð Áíγèíáèáíí àà ×èííèòííá ìíè àèèáí øòùðàð òííáè. Óèογááè Ñàìàðκαíáää ùçèää òíñ àñððíííèè ìèèèèèèèèèèè ÿðàðàè. Ðañààοííáää Óèογááè àèèáí àèð καοίðää ùç çàííáñèíèíá ìαøòð ìαðáíàðèèè àà àñððíííèèàðè Κίçεçíää Ðοίèé (Ñàèíùèääèì Ìòñí èáí Ìòùàìíá), /è,ñèääèì Æàìøèä Èíøèè, Óèογááèíèíá òíáèðàè ùç àääðèíèíá “Ìοίèáíáè”è ìíè àèèáí øòùðàð κίçííááí Àèè Κòø-:è (Áèíòáèèì èáí Ìòùàìíá) àà áíøκàèàð àèèáí-:àèèà òòðèá èèèèèè òàκèκíð èøèàðèíè ìèèáí áíðàèèèèè.

Ðañààοííáääγι òàκèκíðèèàð ìαðèæαñèää 1018 òà ñèáòçíèíá ùðíè àà ùíèàðè (èíðàèíáðèèàðè) àíèκèáíèá, àñððíííèè æαääàèè òòçèèèè. Õððà Ìñè, ßκèì àà Õððà Øàðκ ùèèèèèèè àúèèää æíèèèèèè 683 àáíðàðèèè ìοίèèèèèèèíá Ñàìàðκαíá èáííèèè èíðàèíáðèèèè àèèáí ááèèèèèè -:èκèèèè. Ìαðáíàðèèè òàíè ñíùàñèèää Óèογááè ìàèòáèè ÿðàðääí-òíèíá ààðàæàèè àèèáíðàèè òáíáèàìà á-:èèèá, àèð ààðàæàèè ,éíèíá ñèíòñè àíèκèáííáí.

Øò æèùàðääí áòρè ìèèíèíá “Çèæè æαáèèè Èùðááííèè” (Èùðááííèèèèíá ÿíáè àñððíííèè æαääàèè) ìíèè àñàðè àèκκàðää ñαçíáòðàèð. Áο àñàð 1437 èèè çèá òòáàðèèèääí áúèèñà-àà, ìèèì òíðèíèíá ìèðèèää καääð óíáà ÿíáè ìαðèæαèèèèè èèðèèèè áíðääí. Áο àñàð èèèè κèñíááí èáíðàð áúèèá, óíáà èáíá ìòκαääèèè àà 1018 òà ñèáòçèàðíèíá ùðíè ááðèèèääí. Óíááí òαøκαðè Óèογááèíèíá “Òàðèðè àðááú òèòñ” (Õúðð òèòñ òàðèðè) ìíèè òàðèðèèè àñàðè àà ìòñèκαää áαγèøèáííáí ááøðà ðèñíèáñè ùàì ìàáæòáèèè. Óèογááèíèíá ùòà ñàèíùèγòèè ìèèì áúèèääíèèèèèèè òíèíá çàííáíøèàðè /è,ñèääèì Æàìøèä, Áááòðαççíκ Ñàìàðκαíáèé, Áàáèàðøíù Ñàìàðκαíáèé àà áíøκàèàð ùàì ÿúðèðíò ÿðááíèèèè. Æοίèèääí, ùçááè àääàè, òèíèíá àñíñ-:èñè áòρè øíèð àà ìòðàðàèèèèè Æèøàð Ìááíèè (1441-1501) áο òòñòñää:

Òàìòðòíí ìáñèèèè Ñòèðíí Óèογááè

Èè ìèàì èúðíáàè ñòèðíí àíèíáääè,

ááá óíáà ùç òαúðèðèíè àáðääí γáè.

Óεóγááε áááδεάá, ϑóíεíáááε, Νáíáδκáíá Øáδκίεíá íáááíεé íáδεáçεάá áεéáíááíεéεε ό-όί íàøùóð óáεéáñóó Áεé εáí Íóυáííáá Αóδæííεé, ðáíεκέε ðááεά Íááεííí Íáòεñ, ϑίεð Χά,εéé Αóóíδεé, “Ρñóó áá Çóεáέχí” áññóííεíεíá íóáεéεòε Αóδááε, κáñεάá æáíðεíεíá ðáíεκέε íáíí,íááñε úçááε ϑίεðε Νáεéíεéé, íàøùóð ðáòòíð Αάáóðáυεí Õíðáçíεé áá áíøκáεáð Óεóγááε υñíεééεáε íñðεάá Νáíáδκáíááá γøáá εæíá κέεáεéáð. Óóíεíáááε, Øáδκίεíá εúíεάá ðáíεκέε íεéí áá ϑίεðεáððε óçáεíε-óεáííεáððε Νáíáδκáíááá ðáç-ðáç εáεéá ðóðáεéáð. Óεóγááε áááδεάá úçεάá òíñ ðáððεóíááεñεéé íáεòááε υáí íáεáí áúεáε. XV áñðáááε ðáíεκέε ðáððεó-εéáð, “Çóáááò áò ðááíðεó” (Øáððεóéáðíεíá ðκíðε κεñíε) áñáðεíεíá íóáεéεòε Õíðεçε Αάδú, “Íáòεá áñ-ñáááεéí áá íáæíóáε áε-ááυðáéí” (Éééε ááíáεçíεíá κúøεéεøε áá εééε ñáíááòεé ðεáóçíεíá áóεκεøε) áñáðεíεíá íóáεéεòε Αάáóðáççík Νáíáδκáíáéé, “Ðááçáò áñ ñáóí” (Αεáíáò áíçáðε) áñáðεíεíá íóáεéεòε Íεðóííá, “Ûááεά òñ ñεýð” (Αúñóáá íáεóóá) áá áíøκá κáòíð áñáðεáðíεíá íóáεéεòε Õííááíεð Óεóγááε γðáðááí íáááíεé ϑáðíεðáá υñεά óεçáεáεéáð. Óεóγááε áááδεάááε íáááíεé íáðεáç εáεéí-áεéé ”Óεóγááε áεáááíεýñε” íñíε íεéá, ááñðááááε íàøùóð óðáíóóç çóá-εñε áá íεéíε Αίεúðáð (1694-1778) ðíííεááí γύðεðíð γóðεéááí γáε. Αæáíáεáððεíεç ðáððεòεάá 1010 εééáá ðóççεéááí Íáυíóí áεáááíεýñεááí ñúíá, Óεóγááε áεáááíεýñε Ûððá Íñε, ðáððεòεάá εéééí-ε áεáááíεý ñεðáðεάá ðçááá εáεáε.

Íóñðáκεéééε ðóðáεéε áóðε áæáíáεíεç Íεðçí Óεóγááéíεíá áεçáá κίεáεðεá εáðááí íáðíñε υάκεκέε æεúáðááí υðááíεéá áíøεáíáε. 1994 εééε Íðáçεááíòεíεç ðáøáááóñε áεéáí Íεðçí Óεóγááéíεíá 600 εééééε ðáááεéóá ðúεé ðáñíóáεééáíεçáá áá æáυííáá εáíá íεøíεáíáε. Κáðíð εú-á, ðóíáí, øáυáð áá εíøíñεáððáá Óεóγááéíεíá ðáððεé íñε ááððεáε. Αεóíεáááí. Íðáçεááíòεíεç ðáðííε áεéáí 1995 εééε ñíáεκ ÕíøÁÓ, υίçεðáε Ûçááεεñðíí Íεéééε óíεááðñεðáðεáá Íεðçí Óεóγááε íñε ááððεáε.

Óεóγááéíεíá ááòíðεááí ñúíá íáááíεé íáðεáç Õóðíñíáá, æóíεáááí óíεíá íñεðáððε Õεðíðáá εú-áε. Õεðíð íáááíεé áá εéíεé íáðεáçεíεíá øáεééáíεøεáá Õóðíñíí υóεíáíðε Νóεðíí Õóñáεí (Αίεκáðí) (1469-1506) áá áείεκñá áóðε ϑίεð áá íóðáðáεéεðð, çáçáε íóεééíεíá ñóεðííε Íεð Αεεøáð Íááíεéíεíá (1441-1501) ðíεε íεúíγðáá ááκε,ñ áúεáε. Íáυðεðáðεé υóεíáíð áúεíεø Νóεðíí Õóñáεí (Αίεκáðí) áóðóí Õóðíñíáá εéí-ðáí, ááááε,ò, íáááíεýò υñíεéñεáá áεéáíááε. Óíεíá υçε “Ûóñáεíεé” ðáðáεéóñε íñðεάá çáçáεéáð çááí. Αέçíεíá εóíεáððáá-á óíεíá øáúðεé “Αááíí”ε áá íáñðεé “Ðεñíεá” асарлари етиб келган.

Αεεøáð Íááíεé 1441 εééε Õεðíðáá ðáíεκέε ááðεíñ ááυíáεðε ðííááííεáá áóí,áá εáεááí. Ó øεéáεááíκ íεúíγðáá çáεíááðεé áá çáυíεé áíεá áúεááí. Óíεíá ááø øεάá çááí çáçáεéáá ðáíεκέε úçááε ϑίεðε Éóððεé υç ááκðεάá εáððá ááυí ááðááí γáε. “øεéáεááíκ ó ðáíóððεé øáυçíáá Νóεðíí Õóñáεí áεéáí áυñð áúεεá, εáεéí-áεéé óεáð Õóðíñíí υíεéíε Αάóεκíñεí Αίάóð (1451-1457) ðεçíáðεάá áεðáá áúεááíεáð. Õóñáεíεíá ðεçíáð áááððεάá Αεεøáð Íááíεé Íáøυáá áá Õεðíð íááðáñáεáððεάá ðáυñεé εúðááε. Éáεéí-áεéé Íááðíóííáυð υíεéíε Νóεðíí Αάó Νáεá ðáεçεκε áεéáí Νáíáδκáíááá εáðεøáá íáæáóð áúεááε áá ó áðáá εééε εéε-á ðóðεá, υç áεééíεíε γíááá ðáεíñεéáøεðεðááε. 1469 εééε Õóðíñíí ðáððε Νóεðíí Õóñáεíáá ðáεéáíááí ñúíá, óíεíá ðáεééòε áεéáí Αεεøáð Íááíεé Õεðíðáá εáεéá, ááááε íóυðáíðεéé ñúíáðá ááçεðεéé εááίçεíεáá ðáíεéýð εúðñáðááε.

Αεóíεáááí, Αεεøáð Íááíεé υçεíεíá ááçεðεéé εááίçεíεíε γááεéáááí ááκðεάá (1472-1476) íáíεáεáðáá εéíæε áíðε-á íñíεéøðáεéé áá ááíεáð υðíáðεøáá

Úëëàìèçàà Íáâíëéíëíã óéóγ ííëíë áëëíàãáí çíò éúκáèð. Ìðáçëääíðèèç òàøáááóñëëà êúðà, 1991 éëëë Àëèøáð Íáâíëéíëíã 560 éëëëëëë æóää èàððà òàíòàíáëàð áëëàí íëøííëàíëá, øíèðíëíã ìàùíáàðèë ùàëéàëë òàëκëèëçíëíã íóκàáááñ ðàìçè ñèðàðèëà ñíëðàððèèçíëíã ìàðëàçëëà κàà êúðàðë.

XV àñðíëíã çàáàðáàñð ùçááë øíèðëàðè è÷èëà, øóíëíáááë Ëóðòèë, Áóðááë, Ñàëéíëëé, Áàáíëé, Àðíëé àà áíøκáëàððíëíã ùàì ííëàðè ìàúéòí àà ìàøúòð áúëääí. Æóíëääáí, Íáâíëéääí àááàë ýíã ìàøúòð òóðëëáúé øíèð Ëóðòèë (1366-1465) áúëääí. Óíëíã ùç áàκðèëà 20 àáí çè, à æéíëá àñàðëàðè ìàáæóá áúëëá, áëççà÷à òàκàò ìàøúòð “Áóë àà Íáàðúç” àà γαçàëëàð àááííë àðëá èáëääí òíëíñ.

Áó ààððëàðáà øóíëíáááë, Øàðàðèääéí Àëë Æçäééíëíã (1454 éëëë ààòíò) Òàíòð òàðèðèëà áàγèøëáíááí, Ìëçííëääéí Øííëéääí ñúíã çèëääí áèð òèë ííáááë “Çàðàðííà” àñàðè ÿðàðèëë. Óíðñ-òíæëë ááááë, òèää áéíëκñà ìàøúòð øíèð àà íëëí, Íáâíëéíëíã çàíííáíøë ùàíàà áúñðë Íóðëääéí Áááóðàùííí Æííëéíëíã (1414-1492) ðíëë áóρè áúëääë. Æííëë àà Íáâíëéíëíã áúñðèëëë ýñà, òàðèðèëà òàëκëàðèèç èððèðíκëëáëíëíã áóρè ðàìçè áúëëá κíëääë.

1499 éëëääí áíøëää Òððà Ìñë, àà ùç ððèøëàððèíë áíøëääáí Ìóùàííàà Øàéáííëéòíí (1451-1510) òàíòðèëëàð è÷èëàáë è÷èë íëçí àà ñíëððèðíκëëëääí òíëááëáíëá, Ìáàðíóíáíàðáà íëñàòàí èñðèëí÷èëë ùàðàëàðèàððèíë áíøëääë. Òàíòðèë øàùçíáàëàðááí, øó áàκðàááë ýáííã ñíààðíóíáíàðèëë èκðèáíðèë àà ùàðáéë ñàððëàðáàëëë ìàùíðàðèëà ýáà áúëääí, èáéëí÷àëëë áóρè øíèð àà àááëàð àðáíáë ààðàæàñëëà ÷èκκàí Çàùèðëääéí Ìóùàííàà Áíáóðíëíã (1483-1530) ñàúéë-ùàðàëàðèàðè ùàì ùçèíëíã òááèøèë ìàðèæàñíëíë ááðíááë. 1505-1506 éëëëàðáà èáëëá Øàéáííëéòíí Òíðàçí àà Ìáàðíóíáíàðíë òúëèκ ýáàëëáëë. Øàéáííëéòííáà κàðøë éóðàøèø ó÷óí éúëää ÷èκκàí Òóðíííí ùóéíáíðè Ñóëòíí Òóñàéí (1469-1506) 1506-éëëíëíã áàùíðèëà ààòíò ÿðááë. Ñóëòíí Òóñàéíëíã áíðèñëàðè ùðòàñëàà òíæó-ðàðð ó÷óí éóðàø àáæ íëëá, ìàðèæàáà ùíëëèëüð èëëëðà øàùçíáàáá-Áááèóççàííí Ìèðçí áëëáí Ìóçàðòàð Ìèðçíëàðáà ùðááë. Κóëáë áàçèüðááí òíëááëáíááí Øàéáííëéòíí 1507 éëëë øàùçíáàëàðíë òíð-ííð ÿðëá, κàððèκ æáíáëàðááí ñúíã ñíëðàðð Òëðíð àà áóðóí Òóðííííë ùç κúëë ññèëà ìëääë.

Øóíááë κèëëá, àäüðèë áèð ÿðèí àñð àááíí ÿðááí øíí-øàáëàðèë Òàíòðèëëàð ñàëòàíàðè ùç íëùíýñëàà áðááë. Òàíòðèëëàðíëíã ìðèðáë çàáàðáàñð àáëëëë Çàùèðëääéí Ìóùàííàà Áíáóð 1525 éëëë Ìáíëíàð æáíáëääí ñúíã øèííëë Òëíáëñòíííë ÿáàëëàøàà íóáàðòàκ áúëääë. Áíáóðèëëàð ñóéíëáñë Òëíáëñòííáà àäüðèë ó÷ àñð ñíááéíëàà ùóéíðííëëë κèëëá, éúí ùíëàà òàíòðèëëàðíëíã øíí-øóùðàðèíë áó áðáà òèëëàøàà íóáàðòàκ áúëääëëàð.

11-мавзу. Туркистоннинг хонликларга бўлиниб кетиши, унинг сабаблари ва оқибатлари.

XV аср охири - XVI аср бошларида Мавароуннахрдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт. Шайбонийлар ва Аштархонийлар сулоласи

XV асрнинг 90-йилларида Мовароуннахрдаги темурийлар салтанати амалда мустақил бошқариладиган вилоятларга айланиб қолган эди. Кичик

бир вилоятда ҳокимлик қилаётган темурий шахзодаларнинг ҳар бири пойтахт Самарқандни эгаллаш, бобокалонлари Ўтирган тахтга чиқиб, бутун мамлакатга ягона ҳукмдор бўлиш орзусида эдилар. Бу ниятга етиш учун улар Ўртасида Ўзаро ички низо авж олиб кетган бўлиб, мамлакат аҳолисининг ҳам темурийлардан норозилиги кучайиб бораётган бир давр эди.

Самарқанд ҳукмдори Султон Аҳмад Мирзонинг 1494 йилда вафот этиши, бу ҳолатни янада кескинлаштирди, мамлакатда бошбошдоқлик, кўп ҳокимиятчилик вужудга келди. Бу вазиятдан темурийларнинг шимолдаги қўшниси, Дашти Қипчоқда Ўз ҳокимиятини мустақамлаб олган Муҳаммад Шайбонийхон (1451-1510) фойдаланиб қолиш учун 1497 йилда Мовароуннахрни эгаллаш учун биринчи марта курул билан бостириб кирди. Бунга 1496 йилда Самарқанд тахтига Ўтқазилган Бойсунқур мирзо ибн Султон Маҳмуд (1479-1499)нинг бошқа темурий шахзодалардан Самарқандни мудофаа қилишда иттифоқчиликка чақириб қилган таклифи ҳам сабаб бўлган эди.

XI асрдан бошлаб Балхаш кўли ва Сирдарёнинг қуйи оқимларидан Днепр дарёсининг қуйи оқимларигача бўлган ҳудудларда қипчоқ ва бошқа туркий қабилаларнинг ҳукмронлик қилганликлари сабабли бу ҳудуд Дашти Қипчоқ деб аталган. Дашти Қипчоқ чегаралари баъзан Кавказ тоғлари, Қора ва Каспий денгизларигача етиб борган. Бу ерда Ботухон 1236 йилда асос солган Олтин Ўрда давлати XIV аср бошларида икки қисмга ажралиб кетган бўлиб, унинг шарқий қисмида айрим тарихий манбаларда “Ўзбеклар мамлакати” деб юритилган Оқ Ўрда давлати ташкил топди. Бу ҳудудда Жўжихоннинг бешинчи Ўғли Шайбон уруғидан бўлган Абулхайрхон (1412-1468) 1428 йилда мустақил давлатга асос солди.

Олтин Ўрда, Мўғулистон ва темурийлар давлатларидаги Ўзаро уруш ва парокандалиқдан усталик билан фойдаланган Абулхайрхон Ўз давлати ҳудудларини анча кенгайтириб олди. Лекин уруғ бошлиқларининг мустақил ҳукмронликка интилишлари ва 1468 йилда Абулхайрхон вафоти бу давлатнинг инкирозга учрашига сабаб бўлди. XV асрнинг 80-йилларига келиб, Абулхайрхоннинг набираси, Будоқ Султоннинг Ўғли Муҳаммад Шохбахт Шайбонийхон (1451-1510) бобосининг давлатини қайта тиклаб, шайбонийлар сулоласига асос солди. Ёшлигида етим қолган Муҳаммад укаси Маҳмуд билан Муҳаммад Мазид тархон, Султонали мирзо хомийлигида Туркистон, Самарқанд, Бухоро шаҳарларида илоҳият олимлари Муҳаммад Хитой, Ҳофиз Ҳусайн Бусурий каби уламолардан сабоқ олиб, Ўз даврининг билимдон, Ўқимишли кишиси, истеъдодли шоири бўлиб етишди. Муҳаммад Шайбонийхон буюк давлат тузиш фаолиятини дастлаб лашкар тўплаш ва ёлланма қўшин лашкарбошиси сифатида темурийларга хизмат қилишдан бошлади. Шайбонийхон ёлланма қўшин бошлиғидан хон даражасига кўтарилди.

XV аср 90-йилларининг Ўрталаридан Мовароуннахрнинг сиёсий ҳаётида Амир Темурнинг эвараси Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483-1530) ҳам сезиларли рол ўйнай бошлади. 1494 йил 10 июн куни 12 ёшида Фарғона

тахтига Ўтирган ёш Бобур амакиси Султон Аҳмад (1469-1494йй. Самарқанд ҳокими), Тошкент ҳокими, тоғаси Султон Маҳмудлар хужумларини қайтариб, 1496 йилда Самарқанд шаҳрини қамал қилади, лекин қиш яқинлашиб қолгани учун қамални тўхтатади. 1497 йил майида Бобур Самарқандни иккинчи бор қамал қилганида Шайбонийхон билан биринчи марта юзма-юз бўлди. Бойсунқур мирзонинг Шайбонийхонга Самарқанд дарвозасини очмагани сабабли, у Бобур билан жанг қилмасдан майдонни ташлаб кетди. 7 ойлик қамалдан кейин Самарқандни эгаллаган Бобур пойтахтда 100 кун ҳукмронлик қилди. Фарғонада укалари сабаб келиб чиққан низони бартараф этиш учун Бобур Самарқандни ташлаб чиқди ва 1500 йилгача у ерда тинчлик ўрнатиш билан овора бўлди. Бутун Мовароуннаҳр ерларини бирлаштириш мақсади билан ёнаётган Бобур ҳатто тинчлик учун Фарғонани ҳам икки қисмга бўлиб, укаси Жаҳонгирга Сирдарёнинг шимолий қисмини беришга мажбур бўлди.

Бу пайтда асосий мақсади Темурийлар салтанатига бутунлай барҳам бериш бўлган Шайбонийхон Бухоро, Самарқанд, Қарши, /узур, Шоҳрухия шаҳарларини эгаллади. Бу шаҳарлардаги дашт Ўзбекларининг қирғин ва талончиликлари маҳаллий халқ ичида Шайбонийхонга қарши ҳаракатларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Бундан фойдаланган Бобур 1501 йилда Самарқандни иккинчи марта эгаллади.

Мовароуннаҳрда Ўзининг асосий рақиби Бобур эканлигини сезган Шайбонийхон асосий кучларини Самарқанд яқинига тўплаб ҳал қилувчи жангга кирди. Очiq жангда енгилган Бобур шаҳарга кириб, мудофаага киришди, лекин бошқа темурийлардан ёрдам бўлмагач, Шайбонихон билан сулҳ тузиб, Самарқандни ташлаб чиқишга мажбур бўлди. Шундан кейин Бобур 250 кишиси билан Афғонистонга келди ва Қобул подшолигига асос солди. 1510 йилда Марв яқинида Шайбонийхон қўшини устидан ғалаба қозонган Эрон шоҳи Исмоил Сафавий Бобур Мирзога биргаликда Самарқандга қўшин тортишни таклиф этди. Бу таклифни қабул қилган Бобур Муҳаммад Шайбонийхон вафоти (1510) билан Ўзаро келишмовчилик сабабли анча заифлашиб қолган шайбонийлар ҳукмронлиги остидаги Ҳисор, Кўлоб, Қундуз, Бадахшон, Қарши, ерларини эгаллаб, Самарқанд шаҳрини 1511 йилда учинчи марта босиб олди.

Бобурнинг иттифоқчилари, шиа мазҳабидаги Эроний қизилбошлиларнинг талон-тарожлари сабабли маҳаллий аҳоли Бобурни қўллаб-қувватламади. 1512 йил охирларида Убайдулла султон қўшинларидан Бухоро яқинида мағлубиятга учраган Бобур Мовароуннаҳрдан, бутунлай умидини узиб кетди. Қобул атрофида Ўз ҳукмронлигини тўла мустаҳкамлаб, 1526 йил бошида Ҳиндистонга юриш бошлади ва у ердаги Иброҳим Лўдийнинг қўшинларини тўла тор-мор келтириб, янги салтанат-Бобурийлар салтанатига асос солди. Бу салтанат Ҳиндистонда 332 йил (1526-1858 йиллар) ҳукмронлик қилди.

1487-1488 йилларда Ўтрор, Сайрам, Ясса (Туркистон), Сигнок шаҳарларини босиб олиб, Ўз ҳукмронлигини Дашти Қипчоқда мустаҳкамлаган Муҳаммад Шайбонийхон 1499 йилдан Мовароуннаҳрни

эгаллашга жиддий киришди. У ердаги асосий душмани Бобурдан 1501 йилда Самарқандни тортиб олган Шайбонийхон 1503 йилда Тошкентни, 1504 йилда Хисорни, 1505 йилда 10 ойлик қамалдан кейин Урганчни, 1507 йилда Ҳиротни, 1509 йилда Марвни Ўзига бўйсиндиради. Натижада Дашти Қипчоқ, Хоразм, Моварауннаҳр, Хуросонни бирлаштирган Шайбонийхон Машҳад ва Тус шаҳарларини эгаллаб Эронда Шоҳ Исмоил асос солган Сафавийлар давлатига хавф солади. 1510 йилда Марв яқинидаги жангда Шоҳ Исмоил кўшинларидан мағлубиятга учраган Муҳаммад Шайбонийхон оғир ярадор бўлиб, вафот этади.

Муҳаммад Шайбонийхон вафотидан кейин Кўчкунчихон (1512-1529) ва Абу Саъид (1523-1533) даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда марказий ҳокимият заифлашиб, амирлар ва султонлар Ўртасида низо кучайди. Бу пайтда Хоразм мустақил давлат бўлиб ажралиб чиқди ва Туркистон ерлари парчalandи. Ўзаро урушларга бирмунча барҳам берган, Шайбонийхоннинг укаси Маҳмуд Султоннинг ўғли Убайдулла Султон 1512 йилда Бухоро ҳукмдори бўлган бўлса, 1533 йилдан бутун марказлашган Ўзбек давлатининг Олий Ҳукмдори этиб сайланди. Убайдуллахон пойтахтни Самарқанддан Бухорога кўчирди.

XVI асрнинг 40-йилларига келиб феодаллар ва маҳаллий сулолалар Ўртасида шаҳарлар ва ҳудудлар учун кураш авж олиб кетди. Самарқанд ҳукмдори Абдулатифхон (1541-1552 йй.) билан Бухоро хони Абдулазизхон (1540-1550 йй.) Ўртасидаги курашни Тошкент ва Сирдарё бўйидаги шаҳарларнинг ҳукмдори Бароқхон (Наврўз Аҳмадхон, 1540-1556) янада кучайтирди. У ҳатто 1551 йилда Самарқандни босиб олди. Кармана ва Миёнқол ҳукмдори Абдулла Султон Бароқхонга қарши кураш олиб борди. Бу курашларда Искандар Султоннинг ўғли Абдуллахон (1534-1598) Ўзининг қатъиятлилиги, яхши сиёсатчи ва саркардалиқ қобилияти билан ажралиб турди. У 1561 йилда отаси Искандархонни олий ҳукмдор деб эълон қилди.

Абдуллахон II марказлашган Шайбонийлар давлатини тиклаш мақсадида амирлар ва султонлар билан аёвсиз кураш олиб борди. Тинимсиз урушлар натижасида Фарғона (1573), Шахрисабз, Қарши, Ҳисор вилоятлари (1574), Самарқанд (1578), Тошкент, Шохруҳия, Сайрам, Оҳангарон (1582), Балх (1583), Бадахшон (1584), Ҳирот (1588), Хоразм (1595), Абдуллахон кўл остига бирлаштирилди. У 1561-1583 йилларда отаси номидан, 1583-1598 йилларда расмий хон сифатида давлатни бошқарди. Аммо, 1598 йилда Абдуллахон II вафотидан сўнг унинг ўғли Абдулмўмин узоқ муддат тахтни бошқара олмади. Сўнгги Шайбоний ҳукмдори Пирмуҳаммад II (1599-1601) ҳам бебош амирларни тийиб кўя олмади.

XV асрнинг охири XVI аср Дашти Қипчоқ, Моварауннаҳр ва Хуросонда бўлиб ўтган ижтимоий-сиёсий воқеалар, иқтисодий маданий аҳволи тўғрисида қимматли маълумотлар берувчи асарлар жуда кўп. Булар ичида Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг (1453-1530) “Бобурнома”, шоир ва тарихчи олимлардан Камоллиддин Биноий (1453-1512) ва Муҳаммад Солиҳ (1453-1535) ларнинг форсий ва Ўзбек тилда битилган “Шайбонийнома” асарлари, Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр”, Фазлуллоҳ ибн Рузбеҳон (1457-

1530) нинг “Меҳмонномаи Бухоро”, номаълум муаллифнинг “Таворихи гузида”, “Нусратнома”, Мирзо Муҳаммад Ҳайдар (1500-1556)нинг “Тарихи Рашидий”, Абдуллоҳ Насруллоҳийнинг “Зубдаж ул-Осор”, Хўжа Қулибек Балхийнинг “Тарихи Қипчоқхоний” ва Ҳофиз Таниш Бухорий (1547-1604) нинг “Шарофномаи шоҳий” (“Абдуллонома” номи билан машҳур) асарлари алоҳида аҳамиятга эга.

Муҳаммад Шайбонийхоннинг марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун амалга оширган баъзи чора тадбирлари, бекларнинг кучайиши ва Ўзаро курашларига ҳам сабаб бўлди. Масалан, давлат бошқаруви соҳасида суюрғол тизимининг жорий этилиб, босиб олган ҳудудларда бошқарув ишининг фарзандлари, қариндош-уруғлари, қабила бошлиқларига топширилиши унинг вафотидан кейин марказий ҳокимиятдан мустақил бўлишга интилишларни кучайтирди.

Мамлакат хўжалигини тиклаш учун бўш ётган ерлар, вафот этган ёки солиқлар оғирлигидан кўчиб кетган маҳаллий мулкдорлар ерлари қайта тақсимланди. Бу эса ижтимоий ҳаётни тартибга солишга ёрдам берди.

Иқтисодий тартибга солиш, савдо сотиқни жонлантириш мақсадида 1507 йилда пул ислоҳоти ўтказилиб, марказий шаҳарларда вазни бир хил бўлган (5,2 грамм) кумуш ва мис чақа пуллар зарб қилинди. Асосан марказий ҳокимиятнинг сиёсий, иқтисодий мавқени кучайтириш, шайбоний хонлари ва беклари ҳукмронлигини мустаҳкамлашга қаратилган бу ислоҳот Шайбонийхон вафотидан кейин кучайиб кетган Ўзаро урушлар натижасида яхши натижа бермади ва пул қадрсизланди. 1515 йилда олий ҳукмдор Кўчкунчихон пул ислоҳоти ўтказишга мажбур бўлди. Айниқса Абдуллоҳон II даврида ўтказилган пул ислоҳотлари хонлик иқтисодий ҳаётида катта аҳамият касб этган бўлиб, марказий ҳокимият кучайиши, хазинага фойда тушиши ва савдо-сотиқнинг жонланишига ёрдам берди.

Пул ислоҳотини босқичма-босқич ўтказган Абдуллоҳон II олтин, кумуш, мис пулларни отаси номидан (1560-1583) чиқарганда мамлакатдаги бир қанча шаҳарларда пул зарб қилинган бўлса, мустақил ҳокимиятни бошқарган йилларида (1583-1598) асосан Бухорода марказлашган пул зарб қилишни йўлга қўйди. Манбаларга қараганда, Абдуллоҳон II баъзан Балх, Самарқанд ҳамда Тошкентда кам миқдорда пул чиқаришга рухсат берган.

Муҳаммад Шайбонийхон даврида таълим соҳасида ҳам ислоҳот ўтказилиб, унга кўра бола 6 ёшдан мактабга берилган ва икки йил ўтгач мадрасага ўтказилган. Мадраса уч босқичдан иборат бўлиб ҳар босқичда 8 йилдан ўқитилган. Бу даврда илоҳиёт, ҳисоб-китоб, математика, шеър санъати каби фанлар ўқитилган.

Иқтисодий ҳаётда суъний суғориш асосий рол ўйнаганлиги сабабли шайбонийлар даврида сув иншоотлари қурилишига анча эътибор берилди. 1502 йилда Зарафшон дарёсида қурилган сув айирғич, 1556-1585 йилларда Қашқадарё, Зарафшон, Амударё, Мурғоб ва Вахш дарёларидан чиқарилган каналлар, сув айирғич ва сув омборлари бунинг яққол мисоли бўла олади.

Хонлик иқтисодийнинг асосий тармоқлари қишлоқ хўжалиги, савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик бўлиб, ер асосий бойлик ҳисобланган.

Шайбонийлар даврида мулкий муносабатларда айтарлик ўзгаришлар юз бермади. Дашти кипчоқдан келган Ўзбеклар ер эгалиги муносабатларини бошидан кечираётган бўлиб, улар Мовароуннаҳрга янги ишлаб чиқариш муносабатларини олиб келганлари йўқ, балки темурийлар даврида шаклланган ижтимоий-иқтисодий тизимни қабул қилдилар, ҳамда унга мослашдилар.

Ер эгалигининг мулки султоний (давлат ерлари), мулки холис (хусусий ерлар), вақф (диний маҳкамаларга қарашли ерлар) ва қишлоқ жамоалари эгалик қиладиган ерлар каби асосий турлари бўлиб, улар иқтоъ, суюрғол, танҳо ва жоғир кўринишида бўлган. Давлат олдидаги хизматлари учун ҳарбий-маъмурий амалдорларга ва йирик дин арбобларига бериладиган бундай ерларда ерсиз деҳқонлар ишлаганлар. Улар ҳам давлатга, ҳам амалдорга солиқ тўлаганлар. Шайбонийлар даврида чорвачилик ва хунармандчилик анча ривожланган бўлиб, улар етиштирган маҳсулот ички ва ташқи бозорларда сотилган. Ҳиндистон, Эрон, Россия каби мамлакатлар билан савдо-сотик қилинган.

Шайбонийлар даврида 40 дан ортиқ солиқ ва жарималар бўлиб, хирож ва закотдан ташқари, тагжой жизья, ихрожат, тоғар, улуфа, кўналға, бегар, мадади лашкар, бож, тухфа каби номлар билан аталган солиқ турлари ва ясоқ деб аталувчи мажбуриятлар бўлган. Солиқ тўловчи аҳоли фуқаро (раият) деб аталган. Жуйбор шайхлари каби йирик уламолар-дин пешволари барча солиқлардан озод қилинган. Олий табақага хон ва унинг яқинлари кирган. Ҳарбий-маъмурий бошқарув тизимидаги амалдорлар умаро, олим ва шоирлар фузало деб аталганлар, бундан ташқари яна шайбонийлар даврида қуллар ҳам бўлган.

Шайбонийлар давлати маъмурий жиҳатдан вилоятларга бўлинган бўлиб бошқарув тизими марказий ва маҳаллий амалдорлар кўлида бўлган. Марказий бошқарувда хондан кейин кўкалдош, оталиқ, нақиб, парвоначи, вазири аъзам каби масабдорлар дунёвий ишларни бошқарган бўлсалар шайх ул-ислом, қози калон, аълам, имом, садр, муфтий, раис (мухтасиб)лар диний ишларни назорат қилганлар, ҳамда нўён, туғбеги, товочи, жевачи, қутвол, доруға, тўпчибоши каби ҳарбий унвонлар бўлган. Маҳаллий бошқарув ҳоким ва беклар кўлида бўлиб, бу жараёнда қози, муфтий, раислар муҳим рол ўйнаганлар.

Муҳаммад Шайбонийхон, Кўчкинчихон ва Убайдуллахонлар ўз даврининг ўқимишли кишилари бўлиб, туркий ва форсий тилларда ижод қилганлар. Абдулазизхон ва Абдуллахон II ларда катта кутубхона мавжуд бўлган. Бу даврда математика, астрономия, тиббиёт, тарих, адабиёт соҳаларида кўзга кўринарли ажойиб асарлар яратилган. Шайбонийлар даврида қурилган Мир Араб мадрасаси (1535-1536), Масжиди Калон (1540-1541), Тоқи Заргарон (1559), Тоқи Саррофон (1559), каби иншоотлар ва Модарихон мадарасалари ҳозирга қадар меъморчилигимизнинг ажойиб намуналари сифатида сақланиб турибди. Шайбонийлардан Абдуллахон II даврида марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш йўлида олиб борилган урушлар натижасида темурийлар давридаги кўпгина иншоотлар вайрон

қилинган бўлса, иккинчи томондан у кўплаб работ, сардоба, мадраса, масжид, кўприк, сув омборларини курдириб, мамлакат ободончилигига катта ҳисса қўшган.

Шайбонийлар давлатидаги куйи табақа-меҳнаткашлар билан зодагонлар, маҳаллий ҳокимият билан марказий ҳокимият Ўртасидаги асосий зиддиятлар бу сулола ҳукмронлигининг инқирозга юз тутишига сабаб бўлди. Мамлакатни бирлаштириш, марказлашган ҳокимият куриш учун курашларда Абдуллахон II шайбонийзодаларнинг кўпчилигини қатл қилган бўлса, унинг ўғли Абдулмўмин Ўз мавқеини сақлаб қолиш учун энг яқин қариндошларини ҳам ўлдиртирди. Натижада 6 ой ҳам ҳокимиятга эга бўла олмаган Абдулмўмин вафотидан кейин мамлакатни идора қилишга лаёқатли шайбонийлардан бирор киши қолмади. Уларнинг охирги ҳукмдори Пирмуҳаммад Ўз ҳукмронлигини шайбонийлар давлатининг кичик бир бўлагига ўрнатиб, ўзаро жангларда ҳалок бўлди. Бу вазиятдан фойдаланган Хоразм Ўз мустақиллигини тиклаб олди.

Эрон шоҳи Аббос I Ҳиротни, Сабзавор ва Машҳадни эгаллади, қозоқ султонлари Тошкент ва Самарқандни босиб олиб, Бухорони қамал қилдилар. Ана шундай оғир шароитда Бухоро задогонлари Жони Муҳаммад Султон (Жонибек)ни тахтга таклиф қилиб, 1601 йилда унинг номига хутба ўқитдилар ва Жонимуҳаммадхон Бухоро хони деб эълон қилинди. Шу йилдан бошлаб Бухоро хонлигида аштархонийлар номини олган сулола ҳукмронлиги бошланиб, у 1753 йилгача-ҳокимиятга манғитлар сулоласи чиққунга қадар давом этди.

Аштархонийлар XIV асрнинг 80-йилларидан бошлаб Астрахан (Ҳожи Тархон, Аштархон) атрофларида ҳукмронлик қилганлар. 1556 йилда рус князлари Астраханни босиб олгач, аштархонийлардан Ёрмуҳаммад Бухорога келиб, Искандар султондан паноҳ топди. Искандар султон қизи Зухрахонимни Ёрмуҳаммаднинг ўғли Жонибекка берган. Жонибек султоннинг Зухрахонимдан учта ўғли (Динмуҳаммад, Боқимуҳаммад, Валимуҳаммад) бўлган.

Жонибек султон Бухоро хони деб эълон қилинган, ўғли Динмуҳаммад фойдасига тахтдан воз кечади. Сейистон ҳукмдори бўлган Динмуҳаммад Ҳирот яқинида сафавийлар билан бўлган жангда ҳалок бўлади ва тахтга Боқимуҳаммад (1601-1605) ўтқазилиб, укаси Валимуҳаммад (1605-1611) ворис деб эълон қилинади.

Боқимуҳаммад 1602 йилда Балхни эгаллади, 1603 йилда эронийларнинг Балхга хужумини қайтарди. 1604 йилда қозоқ хони Келимуҳаммад кўшинларига зарба бериб, давлат ҳокимиятини мустаҳкамлашга ҳаракат қилди. Ундан кейин тахтга кўтарилган Валимуҳаммад ўзи мустақил ҳаракат қилолмас, давлат аҳамиятига молик масалаларни бекларнинг розилиги билангина ҳал этар эди. Мустақил бошқарувга интилган беклар хонга бўйсунмай кўйишган. Ўзаро ички кураш, тарафкашлик Валимуҳаммадга қарши фитна уюштиришга олиб келган ва бунинг натижасида Имомқулихон (1611-1642) тахтни эгаллаган эди.

Имомқулихон маҳаллий бекларни бўйсундириш, Эрон қўшинларига зарба беришда қозоқ султонлари кучларидан фойдаланди. Мамлакат ҳудудларини кенгайтирган Имомқулихон Тошкентга ўғли Искандар султонни ҳоким қилиб қўйди, лекин 1613 йилда Искандар зулмидан безор бўлган тошкентликлар исён кўтарди, Искандар ўлдирилди. Имомқулихон бу хабарни эшитиб, Тошкентга катта қўшин билан келиб, исёнчиларни бостирди ва аҳолини қирғин қилди. У қозоқлар, қалмоқ (жунғор)лар, мўғуллар ва қорақалпоқларга қарши муваффақиятли кураш олиб борди. Бу Имомқулихоннинг мавқеини мустаҳкамлади, хон ҳокимияти кучайди. Узок вақт ҳукмронлик қилган Имомқулихон зодагонларнинг қарши чиқишлари ва Ўзаро курашларини бирмунча вақт тўхтатишга муваффақ бўлди. Лекин уруғ амирларининг кўпчилиги хон ҳокимиятини тан олмас эдилар. Улар ички, ҳатто ташқи масалаларда ҳам тўла мустақил фаолият олиб борганлар. Бир неча йил Самарқандни бошқарган йирик ер эгаси Ялангтўшбий шундай амирлардан бири эди.

1642-1645 йилларда ҳукмронлик қилган Нодирмуҳаммад мамлакат ҳудудларини 12 та ўғли ва иккита жиянига бўлиб бериб, ижтимоий-сиёсий тарқоқликни кучайтирди. Унинг зодагонлар билан келиша олмаслиги давлат асосларининг зайфлашувига олиб келди. Натижада унинг пойтахтда йўқлигидан фойдаланиб амирлар Абдулазизхон (1645-1680)ни хон деб эълон қилдилар. Нодирмуҳаммад Балх шаҳрига қочди ва Ҳиндистон ҳукмдори Шохжаҳон (1628-1658)дан ёрдам сўради. Аммо, унинг ёрдами муваффақиятли бўлмади.

Абдулазизхон ҳукмронлиги йилларида Хива хонлари Абулғозихон (1643-1663) ва унинг ўғли Анушахон (1663-1687) Бухоро ҳудудларига бир неча марта талончилик юришларини амалга оширдилар. Хоразмликлар 1655 йилда Қоракўл, Бухоро атрофларини, 1662-1663 йилларда Бухоро ва Бухоро атрофларига ҳужум қилиб, у ерларни талон-тарож қилдилар. Душман қўшинларига зарба бериш, Ўзаро феодал урушларни тўхтатиш имконини топа олмаган Абдулазизхон тахтдан воз кечди. Унинг ўрнига тахтга ўтирган укаси Субҳонқулихон (1680-1702) даврида ҳам Бухоро-Хива муносабатлари мураккаблигича давом этди. Айниқса Самарқанд амирларининг Хива хони Анушахон ҳукмронлигини тан олиб, унинг номига хутба ўқитишлари баъзи амирларнинг норозилигига сабаб бўлди. Шундай вазиятда Субҳонқулихонни Маҳмудбий қатағон қўллаб қувватлади, самарқандликлар жазоланди. Шунга қарамай Бухоро ва Хива муносабатлари кескин бўлиб қолаверди. XVII аср охири XVIII аср бошларида тинимсиз бўлиб турган Ўзаро курашлар, сиёсий тартибсизликлар халқ оммасининг аҳволини оғирлаштирди, солиқлар кўпайиб, порахўрликнинг авж олиши, бошбошдоқлик мамлакат хўжалигининг вайрона ҳолга келиб, издан чиқишига олиб келди. Шундай оғир вазиятда вафот этган Субҳонқулихон ўрнига Убайдуллахон (1702-1711) тахтга ўтирди. У марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш, мустақилликка интилган бебош амирларни бўйсундириш, кўтаришган қўзғолонни бостириш учун тинимсиз урушлар олиб борди. Убайдуллахон йирик зодагонлар, қабила бошлиқларининг мавқеини пасайтириш, сиёсий

тарқоқликни бартараф этиш мақсадида уларни марказий ҳокимиятдан четлаштирди, ҳатто диний-сиёсий ҳокимиятга катта таъсири бўлган Жўйбор шайхларини солиқ тўламаслик имтиёздан маҳрум этди. Яна давлатни бошқаришга хунармандлар ва савдогарларнинг болаларини жалб қилиб, Ўзига ишончли янги амалдорларни шакллантиришга ҳаракат қилган Убайдуллахон фаолияти юқори табақа вакилларининг норозилигига сабаб бўлган бўлса, 1708 йилда марказий ҳокимиятни кучайтириш учун Ўтказган пул ислохоти аҳолининг Ўрта табақаси орасида ҳам хоннинг таъсирини анча пасайтирди.

Аштархонийлар орасида нисбатан қатъиятли, марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун бир неча тадбирларни амалга оширган Убайдуллахон даврида ижтимоий-сиёсий парокандалик кучайди ва унинг Ўзи фитна курбони бўлди. Фитна иштирокчиси бўлган укаси Абулфайзхон (1711-1747) тахтга чиқарилди. Иродаси кучсиз Абулфайзхон кучли амирлар таъсиридаги қўғирчоқ хон сифатида тарихда қолди. У номигагина хон бўлиб, ҳақиқий ҳокимият кучли амирлар қўлида бўлган. Айниқса, Абдуллабий, Иброҳимбий, Муҳаммад Ҳақимбийлар давлат бошқарувида катта таъсирга эга бўлганлар. Абулфайзхон даврида сиёсий тарқоқлик ғоятда кучайиб, ҳар бир вилоят амалда мустақил бошқарувга эга бўлган ҳокимиятга айланиб қолган эди. Тошкент, Хўжанд, Балх, Бадахшон, Шаҳрисабз, Ҳисор ва унинг атрофидаги ерлар Бухорога бўйсунмаганди. Бу поракандалик марказий ҳокимиятда юқори мавқега эга бўлишга интилан бийлар Ўртасидаги кураш сабабли рўй берган эди. Бу курашда Шаҳрисабз ҳокими кенагас Иброҳимбий билан барча шахзодалар оталиқларининг бошлиғи бўлган манғит уруғидан чиққан Муҳаммад Ҳақимбийлар катта рол ўйнадилар.

Иброҳимбий Самарқанд пойтахти бўлган мустақил давлат тузиш мақсадида қариндоши Ражаб Султонни Самарқанд ҳокими деб эълон қилди ва Бухорога қарши юриш қилди. Бийларнинг Ўзбошимчалигига қарши қатъият билан курашаётган Муҳаммад Ҳақимбий тўқнашувда мағлубиятга учраган бўлса ҳам, Бухоро аҳлининг қаттиқ қаршилиги сабабли Ражаб Султон шаҳарни эгаллаб ололмади.

Бухоро хонлигидаги поракандалик, Ўзаро урушлар 1736 йилда Эронда ҳокимиятни эгаллаб, мустаҳкамланиб олган Нодиршоҳ Афшар (1736-1747) эътиборидан четда қолмади ва у Бухоро ва Хива хонларини Ўзига бўйсундириш ҳаракатини бошлади. 1740 йилда Эрон ҳукмдори Бухорога қўшин тортганда Абулфайзхон оғир шартларга қўниб, сулҳ тузишга мажбур бўлди ва Нодиршоҳ ҳокимиятини тан олди. Абулфайзхоннинг Эронга қарамлигини тан олиш билан Аштархонийларнинг мустақил ҳукмронлиги тугади. Мамлакат бошқаруви 1743 йилгача Муҳаммад Ҳақимбий, унинг вафотидан кейин Муҳаммад Раҳимбий қўлида бўлди. 1747 йилда Нодиршоҳ вафоти билан Абулфайзхон ўлдирилди, унинг ворислари Абдулмумин (1747-1748), Убайдулла III (1748-1756) номигагина хон деб эълон қилиниб, давлат ҳокимияти амалда Муҳаммад Раҳимбий асос солган манғитлар сулоласи қўлига ўтди. Чингизхон авлодига мансуб бўлмаган Муҳаммад Раҳим 1753 йилда Ўз номига хутба ўқиттириб, Ўзини амир деб атади.

Манғитлар сулоласининг 1920 йилгача ҳукмронлик қилган даври тарихда шунинг учун ҳам Бухоро амирлиги деб аталди.

Аштархонийлар даврида Мовароуннаҳр сиёсий, иқтисодий ва маданий соҳаларда инқирозга юз тутиб, учта мустақил давлатнинг шаклланиши билан изоҳланади. Ўзаро урушлар ва чет эл босқинчиларининг ҳужуми мамлакат иқтисодий ҳаётини тўла издан чиқарди. Сув иншоотлари қаровсиз қолиб, кўпгина экин экиладиган ерлар издан чиқди. Бу мамлакат иқтисодий, ижтимоий ҳаётида оғир ҳолатни келтириб чиқарди.

Сиёсий ҳаётда шайбонийлар давридаги давлат тузуми асосан Ўзгармаган бўлса ҳам, бошқарувда оталиқлар ва диндорларнинг мавқеи ошиб, мамлакат сиёсий ҳаётини ҳал қилиш уларнинг қўлига ўтган эди. Бу ижтимоий тузумга таъсир қилиб, хон ва унинг амалдорлари ҳарбий-маъмурий амалдорлар, уруғ бошлиқлари, йирик уламолар фикри билан ҳисоблашишга мажбур бўлардилар.

Ҳарбий соҳада ислохотларнинг амалга оширилмаганлиги замонавий ҳарбий техникага эътибор берилмаганлиги қўшиннинг салоҳиятини пасайтириб, шайбонийлар даврида Бухорога қарам ерларнинг қўлдан чиқиб кетишига ва ҳатто аштархонийларнинг бутунлай Ўз мустақилликларини йўқотишларига сабаб бўлди.

Тинимсиз олиб борилган урушлар қишлоқ хўжалиги каби шаҳар ҳаётига ҳам салбий таъсир кўрсатди. Сайидо Насафий Бухорода 200 хилдан ортиқ ҳунармандчилик соҳалари мавжуд эди деб маълумот берсада, улар жуда тор доирада бўлиб мамлакат иқтисодий аҳволини яхшилашга сезиларли таъсир кўрсата олмади. Убайдуллахон даврида ўтказилган пул ислохоти савдогарлар ва ҳунармандларнинг норозилигига сабаб бўлди. Ҳунармандчилик соҳасидаги етакчи тармоқлар тўқимачилик ва кулолчилик эди. Мамлакат иқтисодида деҳқончилик ва чорвачилик етакчи соҳа сифатида бу даврда ҳам Ўз мавқеини сақлаб қолди. Халқ хўжалигининг бу соҳаларидаги маҳсулотларнинг турли-туманлиги ички савдога йўл очиб берган бўлса, ташқи савдодан келадиган катта фойда чет мамлакатлар билан иқтисодий алоқани ривожлантириб хон ва унинг амалдорларини рағбатлантирар эди. XVI-XVII асрлардан бошлаб Бухоро хонлигида Россия ва унинг турли шаҳарлари билан савдо алоқалари кучайиб борди. Шу билан бирга қўшни мамлакатлар Ҳиндистон, Эрон, Қашқар ҳамда узок Туркия мамлакатлари билан ҳам савдо алоқалари олиб борилди.

Аштархонийлар давридаги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётдаги таназзул маданий ҳаётга ҳам салбий таъсир кўрсатди. Диндорлар мавқеининг кучайиши аниқ фанларга нисбатан эътиборни пасайтирди. XVII асрда Бухоро хонлигида 150 дан ортиқ мадраса фаолият кўрсатган бўлса-да, уларда замон тараққиётига таъсир кўрсатиш даражасидаги алломалар етишиб чиққани йўқ. Бу дунёвий илмлар соҳасида умуман иш қилинмади дегани эмас. Математика, астрономия, айниқса тиббиёт, тарихнавислик ва адабиёт соҳасида бир қанча янги асарлар яратилдики, булар XVII аср ва XVIII аср биринчи ярмидаги Ўзбек халқи маънавий меросининг буюк намуналари сифатида қайд этилади. Бобоҳўжа ибн Хожа Ориф

Самарқандий, Мулло Турсун Фаройизий Самарқандийлар фалакиёт соҳасида, Субҳонқулихоннинг “Лубб ул-лавойиҳ ул-қамар фил-ихтиёрот”, “Иҳё а-табиби Субҳоний”, Саъид Муҳаммад Тоҳир ибн Абулқосимнинг “Ажойиб ул-табқот” асарлари шу даврдаги кўзга кўринган асарлар сирасига киради.

Аштархонийлар даври ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти ҳақида маълумот берувчи Мирзо Содик Муншийнинг “Даҳмай шоҳон” мажмуаси, Муҳаммад Балҳийнинг “Субҳонқулинома” маснавийси, Муҳаммад Амин Бухорийнинг “Убайдуллонома”, Муҳаммад ибн Муҳаммад Замон Бухорийнинг “Муҳит ут-таворих”, Абдурахмон Тoleънинг “Абулфайзхон тарихи”, Муҳаммад Юсуф муншийнинг “Муқимхон тарихи” ва бошқа асарлар шу давр маданий ҳаётининг ажойиб намуналаридир.

Бу даврда Турди Фароғий (XVII аср), Бобораҳим Машраб (1640-1711), Сўфи Оллоёр (1644-1723), Мирзо Абдулқодир Бедил каби ижодкорларимиз ўз асарлари билан Ўзбек адабиёти равнақига салмоқли ҳисса қўшдилар. Хожа Самандар Термизийнинг “Дастур ул-мулук” асари Субҳонқулихон даври давлатчилиги тарихи ва тузуми ҳақида маълумот берса, Мутрибийнинг “Тазкират уш-шуаро”, Малехо Самарқандийнинг “Музаққир ул-асҳоб”, мулла Содик Самарқандийнинг “Риёз уш-шуаро” каби тазкиралари давр илмий муҳити ва ижодкорлари ҳақидаги асарлардир. Уларда 200 га яқин ижодкорлар ҳаёти ва ижоди ҳақида фикр юритилади.

Бухородаги Абдулазизхон мадрасаси ва Нодир девонбеги томонидан қурилган Лаби Ҳовуз меъморий мажмуаси, Самарқанд регистонига Ялангтўшбий қурдирган Шердор ва Тиллакори мадрасалари, Қаршидаги Ёрмуҳаммадбий ва Ҳўжа Қурбонбий мадрасалари, Шаҳрисабз воҳасидаги Хўжа Илимқон меъморий мажмуалари аштархонийлар даври меъморчилигининг юксак намуналаридир. Марказий ҳокимиятнинг заифлашуви, ўзаро урушлар, сиёсий поракандалик билан изоҳланувчи аштархонийлар даврида тарихнавислик, адабиёт, меъморчилик соҳасида қўлга киритилган бу ютуқлар, ижобий силжишлар, меҳнаткаш халқимизнинг бунёдкорлик, яратувчанлик хислатларининг буюк кўринишидир.

Бухоро амирлиги

Манғитлар сулоласининг асосчиси Муҳаммад Раҳимбий 1747 йилда эроний қизил бошларни тор-мор келтириб, Бухорода ҳокимиятни тўла ўз қўлига олган эди. У барча вилоят, шаҳар ва қабилалар бошлиқларини Бухорога таклиф қилиб, марказий ҳокимиятни кучайтиришга қаратилган дастурини эълон қилиб, бўйсунмаганларни қатл қиламан деб огоҳлантирди.

Муҳаммад Раҳимбий Абдулмўмин (1747-1748), Убайдулла Султон (1748-1756) номларидан давлатни бошқарган даврида Миёнқалъа, Нурота, Ҳисор, Қободиён, Бойсун, Шаҳрисабз, Ургут вилоятларига бир неча бор юриш қилиб, уларни ўзига бўйсундирди. Бу муваффақиятлар унинг расмий ҳокимиятни ҳам қўлга олишига йўл очиб берди. Абулфайзхоннинг қизига уйланиб, хонлар авлоди билан қариндош бўлган Муҳаммад Раҳимбийга амир унвони берилди ва оқ кигизда кўтарилиб олий ҳукмдор деб тан олинди. Унинг 1757-1758 йилларда марказий ҳокимиятни кучайтириш учун олиб

борган урушлари бир қанча вайронагарчиликларга сабаб бўлди. Хива хонлигига Ўз таъсирини Ўтказишга муваффақ бўлган Муҳаммад Раҳимбийни Қўқон, Балх, Тошкент, Марв ва Қундуз каби мустақил мулклар ҳукмдорлари Бухоронинг қонуний ҳукмдори деб Ўз элчиларини жўнатганлар.

1758 йил 24 мартда вафот этган Муҳаммад Раҳимбий Ўрнига манғит уруғидан бўлган Миёнқалъа ҳокими Дониёлбий (1758-1785) тахтга кўтарилди. Дониёлбий Муҳаммад Раҳимбийнинг набираси Фозилтўрани хон тахтига Ўтказиб, ҳокимиятни Ўз қўлида сақлаб қолди. Марказий ҳокимиятни мустақамлаш учун янги солиқлар тизимини жорий қилиб, бир қанча маъмурий чора тадбирларни амалга оширган Дониёлбий кўп вақтини бебош амирларни бўйсундириш, исёнларни бостиришга сарф қилди. У 1784 йилда Бухорода кўтарилган қўзғолон сабабли ҳокимиятни шаҳар аҳолиси орасида обрўлироқ бўлган Ўғли Шоҳмуродга топширди.

Амири Маъсум (“Бегуноҳ амир”) номини олган амир Шоҳмурод (1785-1800) Ўз ҳукмронлиги йилларида саройда камтарона яшаб, бир қанча солиқларни камайтирди, Бухоро аҳлига тархон ёрлиғини бериб, баъзи тўловлардан озод қилди, халқ орасида золимлиги билан танилган амалдорларни жазолади. Мадраса таълимини олган Шоҳмурод фикҳ илми ҳақида “Айн ул-ҳикмат” номли рисола ёзиб, унда илгари сурилган қоидаларни барча вилоятларга жорий этди. У пул ислоҳоти Ўтказиб тижорат ишларини тартибга солди, сув иншоотларини яхшилаш билан ишлаб чиқаришнинг ривожланишига замин яратди. Буларнинг ҳаммаси марказий ҳокимиятнинг нисбатан кучайишига ва Шоҳмуроднинг умрини охиригача давлатни бошқаришига имкон берди.

1800-1826 йилларда Бухоро тахтини бошқарган амир Ҳайдар даврида ҳар 3-6 ойда узлуксиз ички урушлар ва қўзғолонлар бўлиб турди. 1800 йилда Қарши ва Каттақўрғондаги, 1804 йилда Марвдаги, 1821-1825 йилларда Миёнқалъа қўзғолонлари амирлик сиёсий ҳаётидаги муҳим воқеалар бўлди. Айниқса халқ Хива қўшинларининг талончилик юришларидан кўп зарар кўрар эди. 1806 йилда Элтузархон бошлиқ хиваликларнинг ҳужумини қайтариш учун бутун Бухоро аҳли сафарбар қилинди ва Амударё бўйигача тақиб қилинган хиваликлар дарёдан кечиб Ўтишда кўп кишиларидан ва Элтузархондан ажралишди. Бундан кейин ҳам Хива хонлиги қўшинлари амирлик ҳудудига бир неча бор бостириб киришган.

Амир Ҳайдар ҳукмронлиги давридаги катта қўзғолонлардан бири бу Миёнқалъа қўзғолони эди. 1821 йилда амир амалдорларининг Миёнқалъа аҳлидан хирож йиғишдаги талон-тарожга қўл урганлиги сабабли қўзғолон бошланган. Қўзғолончилар Каттақўрғон, Челак, Янгиқўрғон ҳудудларини қўлга олиб амир одамларини ҳайдаб юборишган. 1822 йилда Қўқон ва Хива хонлари ҳужумини қайтариш билан машғул бўлган амир Ҳайдар қўзғолончиларни бостира олмайди. Хитой-қипчоқлар бошчилик қилаётган қўзғолончилар амирнинг иниси Исҳоқбекни Ўзларига амир қилиб Самарқанд ва Карманага юриш қиладилар. 1825 йил баҳоригача қўзғолончилар билан амир Ўртасидаги курашлар натижасида

қўзғолончиларни тамомила енга олмаган амир ён босишга, уларнинг мулки дахлсизлиги тўғрисида ёрлик беришга ва бир қанча амалдорларни жазолашга мажбур бўлган.

1826 йилда амир Ҳайдарнинг учинчи ўғли Насрулло (1826-1860) тахтга ўтирди. У ўз йўлига тўсиқ бўлиши мумкин бўлган акаларини шавқатсизлик билан қатл эттирди ва бир ой мобайнида қунига 50-100 кишини қатл қилиш билан “Қассоб амир” деган номни олди. Айниқса урушлар пайтида бўйсунмаган шаҳар ва қишлоқлар аҳолисини қаттиқ қирғин қилди.

Амир Насрулло ҳокимиятни қўлга олгандан кейин Шаҳрисабз, Китоб ҳокимликлари ўзларини мустақил деб эълон қилган эдилар. Бошқа бир қанча бекликлар ҳам амирга расмангина бўйсундирилган. Амир Насрулло уларни ягона давлатга бирлаштириш, марказий ҳокимиятни кучайтириш йўлида қатъият билан кураш олиб борди. Бунда у ўзининг амалдор хизматкорлар табақасига ва ҳарбий қўшинига таяниб иш кўрди. 1840 йилда Амир Насрулло Хўжанд ва Ўратепани Қўқон хонидан тортиб олиб Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ бекликларини ҳам ўзига бўйсундирди ва 1942 йилда Қўқон хонлигини эгаллашга муваффақ бўлди. У ерда Қўқон хони Муҳаммад Алихонни оила аъзолари билан ва шоира Нодирабегимни ҳам ваҳшийларча қатл эттирди.

Бу пайтда Хива хони Оллоқулихоннинг Бухоро ҳудудларига бостириб қирганлигининг хабарини эшитган Амир Насрулло ўз қўшинларини Хива хонлиги ерларига олиб келиб, Хазораспни қамал қилди, аммо мағлубиятга учради. Шундай оғир шароитда ҳам Амир Насрулло Бухоро амирлиги вилоятларини бирлаштириш учун курашни давом эттирди. Бу кураш 30 йил давом этди. Шаҳрисабз беклигини бўйсундириш учун Амир Насрулло 32 марта юриш қилиб 1856 йилдагина ўз мақсадига эришди. Шундай қилиб Бухоро ҳудудларини тўла бўйсундирган Амир Насрулло Бухоронинг сўнгги мустақил ҳукмдори бўлиб қолди. Ундан кейин ҳукмдорлик қилган Саид Музаффархон (1860-1885) даврида Шаҳрисабз, Китоб беклари яна Бухорога бўйсунидан бош тортдилар. Бухоро Россия вассалига айлангандан кейин (1868) бу шаҳарлар ҳам русларга бўйсундирилди.

Манғитлар сулоласи ҳукмронлиги даврида давлат тизимида анчагина ўзгаришлар амалга оширилди. Амир олий ҳукмдор бўлиб, давлат ҳаётига тегишли сиёсий, иқтисодий, диний ва бошқа барча масалалар унинг қўлида эди. Марказий ижроий ҳокимият сарой аёнларидан ташкил топган бўлиб Арқда жойлашган. Давлат бошқарувида бош вазир-қушбеги, девонбеги, парвоначи, оталиқ, додҳох, ҳудайчи, мирзабоши каби сарой аёнлари ва шайхулислон, қозикалон каби диний раҳбарларнинг мавқеи катта бўлган. Маҳаллий бошқарув амир томонидан тайинланган вилоят беклари ва унинг қўл остидаги миршаббоши, солиқ йиғувчи амалдорлар, қози, раис, қишлоқ оқсоқоллари қўлида бўлган.

Манғитлар сулоласи даврида амирлик 30 та беклик ва туманлардан иборат маъмурий бирликлардан ташкил топган. Ҳар бир беклик ҳокими хирожнинг бир қисмини амирга юбориб турган.

Бухоро амирлигида ерга эгалик муносабатлари иқтисодий ҳаётда катта аҳамиятга эга бўлиб, ер эгалигининг давлат, хусусий, вақф каби турлари бўлган. Қишлоқ аҳолисининг катта қисми ерсиз деҳқонлар бўлиб, улар ижарага ер олиб ишлаганлар. Шаҳар аҳолисининг асосини ташкил қилган хунармандлар ҳаёти ҳам оғир солиқлар сабабли жуда қийин кечган.

XVIII аср охири XIX аср биринчи ярмида Бухоро аҳолисининг умумий сони ҳақида аниқ маълумотлар йўқ бўлиб, тахминан 2 млн. атрофларида бўлган. Уларнинг кўпчилигини Ўзбеклар, шаҳар ва баъзи қишлоқларда тожиклар, жанубий-ғарбий туманларда кўчманчи туркманлар, кам сонли араб ва яхудийлар ташкил этган.

Бухоро амирлигининг халқ хўжалигида деҳқончилик, чорвачилик, хунармандчилик, савдо-сотик соҳалари катта аҳамият касб этган. Аҳолидан хирож, закот, бож, тўла, яксара, нимсара каби солиқлар ундириб олинган.

XVIII асрнинг иккинчи ярмида Россия-Бухоро савдо ва дипломатик алоқалари анча ривожланди. Бунда 1774-1776, 1779-80 йилларда Эрназар Мақсудов бошчилигида ва 1797 йилдаги Полвонқули қўрчи элчиликлари катта аҳамият касб этди. XIX аср бошларида Россия-Бухоро алоқалари анча фаоллашди. Бу XIX асрнинг 20-йилларида Ўрта Осиёга сиқилиб киришга ҳаракат қилаётган инглизлар билан руслар Ўртасидаги рақобатнинг кескинлашувига олиб келди. Амирлик кўшни хонлиқлар Афғонистон, Ҳиндистон, Эрон давлатлари билан ҳам савдо алоқалари олиб борди. Йирик савдо-сотик маркази бўлган Бухорода 1848 йилда 38 та карвонсарой, 9 та тим ва кўплаб бозорлар мавжуд бўлган.

Бухоро шаҳри амирлик даврида ҳам ислом динининг маркази ҳисобланган. Бу даврда бошланғич таълим мактаби ва олий таълим берувчи мадрасалар фаолияти ҳам анча юксалди. Бу ерда фақат Ўрта Осиёдангина эмас, балки Волга бўйлари, Шимолий-/арбий Ҳиндистон, Афғонистон ва бошқа мамлакатлардан ҳам билим олиш учун талабалар келишар эди. Бу пайтда Бухоро амирлигининг ҳар битта шаҳарида мадрасалар бўлиб, Бухоро шаҳрининг Ўзидаги 103 та мадрасадан 60 таси асосий таълим маскани сифатида машҳур бўлган. Мадрасада ўқитиш 3 босқичда амалга оширилган бўлиб унинг барча харажатлари, мударрислар ва бошқа хизматчиларнинг маоши, талабалар нафақаси, кутубхона харажатлари ва бошқалар мадрасага бириктирилган вақф ерларидан келадиган даромад ҳисобига қопланган. Мадрасада фикҳ, шариат асослари, адабиёт, тил, тарих, фалакиёт, мантиқ, фалсафа, математика фанлари ўқитилган бўлса ҳам дунёвий таълимга нисбатан диний ахлоқий таълим беришга асосий эътибор қаратилган. Бу давр маданий ҳаёти ҳақида адабиёт, тарих, ҳаттотлик, мусиқа санъати ёдгорликлари, меъморчилик обидалари муҳим маълумотлар беради.

XIX аср адабий ҳаётининг кўзга кўринган намоёндалари Мирзо Содик Мунший, шоир Ҳозик, шоир Мужрим, Муҳаммад Шариф Шавқий, Мулла Қурбон Хиромий, Аҳмад Дониш (1827-1897), Очилди Мурод Мери Каттақўрғоний (1830-1899) ва бошқалар Ўз асарлари билан адабиёт ривожига катта ҳисса қўшганлар. “Манғит ҳукмдорлари тарихи” шеъринг усулда битилган асарлар, “Чор дарвеш”, “Тўтинома”, “Порахўр қозилар”,

“Мурид овловчи” каби асарлар бу давр адабиётининг ажойиб намуналаридир.

Манғитлар ҳукмронлиги даврида ҳам Ўрта аср тарихнавислигининг етакчи анъаналари сақланиб қолганлигини қуйидаги асарларда кўрамиз: Мулло Ибодулло ва Муҳаммад Шарифларнинг “Тарихи амир Ҳайдар” ва “Дастони амирони манғит”, Миролим Бухорийнинг “Фатҳномаи-султоний”, Мирзо Абдулазим Сомийнинг “Тарихи салотини манғития”, “Даҳмаи шоҳон” каби асарлари, Муҳаммад Шариф ибн Муҳаммад Нақининг “Тоҷу таворих” асарини, Аҳмад Донишнинг “Манғитлар хонадони ҳукмдорлари тарихидан қисқача рисола” асарини ва Мирзо Содик Муншийнинг “Тарихи силсилоти манғития” (“Манғит ҳукмдорлари тарихи”) асарлари манғит амирлари тарихи ҳақидаги бирламчи манбалардир.

XVIII аср иккинчи ярми-XIX аср биринчи ярми Бухоро амирлиги меъморчилиги Ўзига хос услубда ривожланди. Бу даврда амирликнинг бир канча шаҳарларида масжид ва мадрасалар бунёд этилди. Бухоро шаҳрида қурилган Домулло Турсунжон (1796-1797) мадрасаси, Худойдод меъморий мажмуаси (1777-1855), Эрназар элчи мадрасаси (1795), 1807 йилда қурилган Чорминор мажмуаси, Қаршида қурилган Мир Муҳаммад мадрасаси каби меъморий ёдгорликлар Ўзбек халқининг ноёб маданий меросидир.

Хива хонлиги

Амударёнинг қуйи оқимида жойлашган, қадимий деҳқончилик марказларидан ҳисобланмиш Хоразм XIV аср охирларидан XVI аср бошларига қадар темурийлар давлати таркибида бўлган. 1505 йилда Шайбонийхон Хоразмга юриш қилган пайтда у ерда ҳукмронлик қилаётган Чин Сўфи расман Ҳусайн Байқарога қарам эди. Шунинг учун ҳам хоразмликлар темурийлардан ёрдам умид қилиб 10 ой шаҳарни мудофаа қилдилар. Хоразмда Шайбонийхон ҳукмронлиги узоқ чўзилмади. У 1510 йилда Шох Исмоил томонидан Ўлдирилгач, Хоразм эроний сафавийлар қўл остига ўтди. Шох Исмоил Хоразм шаҳарларини бошқариш учун юборган доруғаларининг иқтисодий, диний ва миллий зулмига қарши аҳоли кенг қатламларининг чиқишлари бошланди.

Абулғозихоннинг “Шажараи турк” асарида ёзилишича Вазир шаҳрида яшовчи Умар деган кекса олим эроний қизил бошлиларга қарши курашни ташкил қилиб, унга Ўзи бошчилик қилган. Хоразмликлар икки йил деганда эронийларни Ўз юртларидан ҳайдаб чиқардилар. Машҳур Сайидота авлодларидан бўлган Саид Хисомиддин ташаббуси билан Шайбон уруғидан бўлган Берка султоннинг Ўғли Элбарсхон Вазир шаҳрига таклиф қилинди. Элбарсхон таклифни қабул қилиб, Вазирга келаётганини эшитган халқ шаҳардаги эронийларни қириб ташлашди. Элбарснинг Вазир шаҳрига кириб келиши билан Хоразмда 1512 йилда Ўзбек султонлари ҳокимияти ўрнатилди.

Элбарсхон (1512-1525) Урганч ва Хива шаҳарларидан эронийларни ҳайдаб чиқариб мустақил хонликка асос солади. У билан бирга Дашти

Қипчоқдан Хоразмга келган халқлар Ўтроқлашдилар. 1524 йилда шох Исмоил вафотидан кейин хоразмликлар Туркменистоннинг жанубий қисмини, Эрон шимолидаги Сарахс худудларини, Орол ва Манғишлоқни эгаллашди. Янги ерларни Элбарсхон Ўз Ўғиллари ва укаси фарзандларига бўлиб берган эдики, бу мустақилликка интилган майда ҳокимликларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Натижада кўшниси ерига кўз олайтирган ҳокимлар Ўртасидаги, узлуксиз Ўзаро низолар келиб чиқди ва Элбарсхон вафотидан кейин хонларнинг тез-тез алмашиб туришига олиб келди. XVI асрда Хоразмни Элбарсхон авлодларидан Сўфиёнхон, Аванешхон, Ақатойхон, Дўстхон, Ҳожимхон каби хонлар бошқарганлар.

Битта хонадон вакиллари бўлган Берка султон ва Шайбонийхон авлодлари Ўртасидаги Ўзаро низо эндиликда Бухоро ва Хоразм ҳукмдорлари Ўртасидаги жанжалларга сабаб бўлди. Элбарсхоннинг бешинчи вориси Аванешхон (1526-1538) даврида Шайбоний Убайдулла султон (1533-1539) Хоразмни босиб олиб, 1537 йилда Ўғли Абдулазизни у ерга ноиб қилиб қолдирди. 1538 йилда Хоразм султонлари яна ҳокимиятни қайтариб олдилар. Хоразм ерлари учун Ҳожимхон (1558-1602) даврида Абдуллахон II (1557-1598) бир неча марта юриш қилди. 1575 йилда бошланган Ўзаро урушлар натижасида Абдуллахон II 1593 йилдагина Хоразмни Ўзига бўйсундирди. 1598 йилда Абдуллахон вафоти билан шайбонийлар давлатида авж олган Ўзаро низо ва тартибсизликдан фойдаланиб Хоразм Ўз мустақиллигини узил-кесил тиклаб олди.

XVI асрнинг 70-йилларида Хоразм пайтахти Урганчдан Хива шаҳрига кўчирилди. Унга Амударё Ўзанининг Ўзгаиб, Каспий денгизига оқмай кўйганлиги сабаб бўлди. Бу ҳолат Хоразм иқтисодиётига салбий таъсир кўрсатган. Шу даврдан бошлаб Хоразм давлати Хива хонлиги деб атала бошлаган.

XVII аср бошларига келиб, Хоразм тахти учун бўлган сулолавий курашлардан сўнг тахтга Ўтирган Араб Муҳаммадхон (1602-1621) даврида Хива хонлигида давлат поракандалиги юқори чўққига етди. Рус казаклари, козоклар ва қалмиқлар талончилик юришлари қилиб мамлакат аҳолисининг тинчини бузишга сабаб бўлган бўлса, мамлакат ичида мавқеи кучайган дарвеш шайхлари таъсиридаги Араб Муҳаммаднинг Ўғиллари Ҳабаш ва Элбарсларнинг отасига қарши чиқиши парокандаликни авж олдирди. Улар отасига қарши курашда муваффақият қозониб, унинг кўзига мил тортдилар, сўнгра Хивада қатл эттирдилар. Шундай қилиб тахтга Ўтирган Элбарс ва Ҳабаш султонлар (1621-1623) укалари Исфандиёр (1623-1643) томонидан тахтдан туширилдилар.

Туркманлар ёрдами билан тахтга чиққан Исфандиёр даврида мамлакат сиёсий ҳаётидаги кескинлик сақланиб қолди. Орол бўйидаги Ўзбек кўнғиротлари Исфандиёрга бўйсунмай кўйишди. Туркманлар хонлик сиёсий ҳаётига кўпроқ таъсир эта бошладилар.

Хоразм тарихида йирик давлат арбоби ва тарихнавис ижодкор сифатида Ўз Ўрнига эга бўлган Абулғозихон (1643-1663) акаси Исфандиёр вафотидан кейин тахтни эгаллади. У оғир ҳаёт йўлини босиб ўтди. Акалари

Элбарс ва Ҳабашхонлар исёни даврида Бухоро хони Имомқулихон саройида яшади. Исфандиёр тахтни эгаллагач, 1623 йилда Урганч ҳокими бўлди. Акаси билан келиша олмай Туркистон ҳокими Эшимхон ҳузурига борди ва унинг вафотидан кейин 2 йил Тошкентда яшади. Бухоро хонлиги орқали яна Хоразмга келгач, акаси Исфандиёр уни Эрон шоҳи ҳузурига гаров тариқасида жўнатди. 10 йил тутқинликда бўлган Абулғози 1639 йилда Эрондан яширинча чиқиб, Орол Ўзбеклари олдига келди ва онаси вафотидан кейин қўнғирот Ўзбекларининг ёрдами билан ҳокимиятни қўлга киритди. Унинг ҳукмронлиги даврида марказий ҳокимият нисбатан кучайди. Туркман, қалмиқларга қарши муваффақиятли уруш олиб борган Абулғозихон Бухоро хонлиги ҳудудларига ҳам талончилик юришлари қилди. Хива аскарлари Чоржўй, Варданза, Қоракўл, Карманагача бўлган ерларни бир неча бор талашди. 1662 йилда Абдулғози Бухоро хони билан сулҳ тузди.

Лекин унинг ўғли Анушахон (1663-1687) даврида ҳам Бухоро ва Хива ўртасидаги урушлар давом этди. Бу даврда Хива қўшинлари Бухоро, Самарқанд, Қаршига ҳужм қилиб турдилар. 1685 йилда /иждувон яқинидаги мағлубиятдан кейин Бухоронинг Хивадаги таъсири кучайди. Субҳонқулихон Анушага қарши фитна уюштириб, унинг ўғли Эрнакка тахтни эгаллашга ёрдам беради. Отасини қўр қилиб, тахтни эгаллаган Эрнак (1687), ҳокимиятни узоқ вақт сақлаб қола олмади. Субҳонқулихон Хивадаги тарафдорлари ёрдамида тахтга Шоҳниёзни (1688-1702) ўтқазиб, амалда Хивани вассал давлатга айлантирди.

Шоҳниёз хонлик мақомига эга бўлгач ўз ҳомийсидан юз ўгириб, мустақкам таянч қидириб, Россия ҳукмдори Петр I га хат йўллаб, Хивани Россия таркибига қўшиб олишни сўрайди. Шарқда таъсирни мақсад қилиб қўйган рус подшоси 1703 йилда Хиванинг Россия ҳудудига қўшиб олингани хақида ёрлиқ жўнатади. Лекин 1702-1715 йилларда хонлик қилган Араб Муҳаммад бунга аҳамият бермади. Бу рус подшосининг ўрта Осиёга эътиборини қаратди, холос. У Хива хонлигини расман тобе қилиш мақсадида Александр Бекович-Черкасский раҳбарлигида Хивага ҳарбий экспедиция тайёрлади.

Араб Муҳаммад ва унинг вориси Шерғозихон (1715-1728) даврида хонликдаги сиёсий низолар мамлакатнинг иқтисодини ҳам издан чиқарди. Шерғозихон олти минг рус аскар билан 1717 йилда хонлик ҳудудига кириб қолган рус ҳарбий экспедициясини яхши кутиб олди. Унинг маслаҳати билан Бекович-Черкасский қўшинларини 3 га бўлиб жойлаштирди. Қулай вазиятдан фойдаланган хиваликлар рус қўшинларини бутунлай қириб ташлашди. Натижада рус ҳарбий экспедицияси самарасиз яқунланди.

Ташки хавф бартараф этилгач хиваликларнинг ўзаро низолари давом этди. 1728 йилда ҳокимиятни қўлга олган Элбарсхон (1728-1740) ички низоларни бостириб, қўшни ҳудудларга босқинчилик юришларини уюштира бошлади. Хива қўшинларининг босқинчилик юришлари ва уларнинг Бухоро хонларига берган ёрдамлари туфайли 1740 йилда Эрон шоҳи Нодиршоҳ Хоразмни бутунлай ўзига бўйсундирди. 1741 йилда кўтарилган қўзғолон сабабли Хива эронийлар зулмидан озод бўлди. Лекин Нодиршоҳнинг ўғли

Насрулло катта қўшин билан Хоразмга келгач, Нуралихон (1741) тахтни ташлаб қочди ва эронийлар 1747 йилга қадар Хива хонлигида ҳукмронлик қилдилар.

1747 йилда қозоқ султони Гаибхон тахтга ўтказилди (1747-1757). Унинг даврида қозоқ султонларининг мавқеи ошиши Хивада қўзғолон кўтарилишига сабаб бўлди. 1757-1758 йилларда Хива тахтини унинг укаси Абдуллахон бошқарган. Хива хонлигидаги сиёсий парокандаликдан фойдаланган Бухоро ҳукмдори Муҳаммад Раҳимбий ўз одами Темур /озихонни (1758-1763) Хива тахтига ўтказди. Шу даврдан бошлаб Хива хонлигида қўнғиротлар уруғининг мавқеи мустаҳкамланиб барган.

Хоразм тарихчилари Абулғозий, Мунис, Огахий, Баёний асарларида ёзилишича, Абулғозий акаларидан қочиб кетаётганда отидан айрилди. Шунда қўнғирот уруғидан бўлган ўнбой деган йигит унга ўз отини бериб, қутилиб кетишга ёрдам берган. Абулғозий кейинчалик Эрондан қочиб келгач, уларнинг уруғ бошлиқларига иноқ унвонини беради. Шу даврдан бошлаб Хива хонлигида қўнғирот уруғларининг мавқеи ортиб борган. XVIII асрнинг 60-йилларидан бадавлат шаҳарликлар ва руҳонийларнинг қўллаб-қуватлашишига эришган қўнғирот уруғлари Хива хонлигида ҳокимиятни қўлга ола бошлайдилар.

Иноқ Муҳаммад Амин (1763-1790) 1770 йилда туркманларнинг, 1782 йилда бухороликларнинг ҳужумини қайтариб, Хива хонлигида қўнғиротларнинг амалдаги ҳокимиятнинг мустаҳкамлайди. Аваз Иноқ (1790-1804) даврида Хива хонлигида марказий ҳокимият мустаҳкамланиб, хонликдаги иқтисодий аҳвол яхшиланди. Бу XIX аср бошларида қўнғиротлар сулоласининг ҳокимиятни расман эгаллашларига замин бўлди.

1804-1806 йилларда ҳукмронлик қилган Элтузархон иноқ Хива тахтига ўтирган қўнғиротлар сулоласининг биринчи хони ҳисобланади. Унинг вориси Муҳаммад Раҳимхон I (1806-1825) Хива хонлигини бирлаштиришни ниҳоясига етказди. 1811 йилда бўйсунмас ороликлар-қорақалпоқларни ҳам Хива таркибига қўшиб олди. У ўтказган сиёсий, иқтисодий, маъмурий ислохотлар натижасида бошқарув тизим такомиллашиб, солиқлар тартибга тушди. Хазина даромадлари кўпайди.

Оллоқулихон (1825-1842), Раҳимқулихон (1842-1845) ва Муҳаммад Аминхон (1845-1855) даврларида Хива қўшинларининг Хуросонга юришлари кучайди, Марв шаҳри учун Бухоро амирлиги билан тез-тез урушлар бўлиб турди. Хива хонлари бу даврда Сирдарёнинг Орол денгизига қуйиладиган жойидан Туркменистон ҳудудидаги Кушкагача бўлган ерларни бошқарганлар. 1855 йилда Серахсни қамал қилиш пайтида Муҳаммад Аминхоннинг ҳалок бўлиши мамлакатда парокандаликка сабаб бўлди. Абдуллахон (1855-1856), Қутлуғмуродхонлар (1856) 6 ойдан кўп ҳукмронлик қилмасларидан ўлдирилдилар. 1856 йилда тахтни Саид Муҳаммадхон (1856-1864) эгаллади. У бўйсунмас туркманлар ва қорақалпоқларга қарши уруш уюштирганлиги натижасида бу халқларнинг кўпчилиги кўчиб кетдилар. 1859 йилда Муҳаммад Паноҳ Оренбургдан ёрдам олиб, Орол бўйида мустақил давлат тузиш учун қилган ҳаракати

бостирилди. Хиваликлар томонидан дарёга тўсиқ қўйилиши натижасида Бутаков флотилияси қорақалпоқларга ёрдам бера олмади.

Хива хонлигидаги сўнги мустақил ҳукмдор Феруз таҳаллуси билан ижод қилган Муҳаммад Раҳимхон II (1864-1910) бўлди. Унинг даврида хонликнинг сиёсий, иқтисодий, маданий жиҳатдан юксалиши кўзга ташланади. Лекин 1873 йилда Россия Хива хонлигини босиб олди ва Муҳаммад Раҳимхон II ва Кауфман имзолаган Гандимиён шартномасига кўра Хива хонлиги Россияга қарам давлатга айланиб қолди.

Хива хонлиги бошқарув тизими асосан Бухоро ва Қўқон давлатларидагидек бўлиб, фарқи XIX аср бошларидан Хон ҳузурида Кенгаш (Девон) бўлган. Энг юқори амалдорлар аъзо бўлган кенгаш ваколати чекланган бўлиб, асосий қарорлар хон томонидан қабул қилинган бўлсада, амалдорларнинг хонлик бошқарувида мавқеи баланд бўлган. Мансаб ва унвонлар хонликларда ҳарбий-маъмурий, ҳарбий ва диний тоифаларга бўлинган. Иноқ, оталиқ, бий, амир ул-умаро, меҳтар, кушбеги, беклар беги, девонбеги ва бошқа унвон ва мансаблар хонлик иқтисодий, сиёсий, молиявий, ҳарбий ҳаётида муҳим ўрин тутган. Хонликда суд ишлари асосан диний уламолар қўлида бўлиб, уларнинг мамлакат ҳаётида таъсири кучли бўлган.

Хонликда давлат тили Ўзбек тили бўлиб, Бухоро ва Қўқондан фарқли ўлароқ барча фармонлар, давлат ҳужжатлари фақат Ўзбек тилида ёзилган.

XVI-XVIII асрларда Хива хонлигининг маъмурий жиҳатдан бўлиниши вилоят деб аталган бўлса, XVIII асрдан бекликлар деб атала бошланган. Энг кичик маъмурий бўлиниш мачитқўм деб юритилган. Дастлаб хонликда 16 та вилоят 2 та ноиблик бўлган бўлса, кейинчалик вилоятлар сони 22 тага етган. Уларни хон томонидан тайинланган ҳоким ва ноиблар бошқарган. Хива шаҳри эса хон ва бош вазир томонидан бошқарилган.

Хонликда асосан Ўзбеклар деҳқончилик туманларида яшаб кўпчилиқни ташкил қилганлар. Шунингдек, туркманлар, қорақалпоқлар, кам миқдорда тожиклар, эронликлар, яҳудийлар, араблар ҳам истиқомат қилишган.

Ижтимоий ҳаётда хон ва унинг амалдорлари ва диний уламоларнинг мавқеи юқори бўлиб, иқтисодий ҳаётнинг асосини ташкил қилувчи ер ҳам асосан улар қўлида бўлган. Кам ерли ва ерсиз деҳқонлар улардан ижарага ер олиб ишлаганлар ва аҳволи жуда оғир бўлган. Сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик мамлакат иқтисодида муҳим ўрин тутгани учун Амударёдан чиқарилган каналларни қазиб давлат аҳамиятига молик иш ҳисобланган. Шунингдек, чорвачилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ҳам иқтисодий ҳаётда муҳим ўрин тутган.

Хонлик ҳарбий қўшини ва қурол аслаҳасини яхшилаш жуда паст даражада бўлган. Қўшинни кўпроқ ярим кўчманчи туркманлар ташкил этган. Олдинги даврлардаги ҳарбий соҳадаги ижобий тажрибалар ривожлантирилмай ташлаб қўйилган.

Хива хонлиги Бухоро, Қўқон, Эрон ва Россия каби қўшни давлатлар билан савдо-сотиқ ишларини олиб борган. Солиқлар барча мусулмон

давлатларидагидек хирож, закот, бож ва жазядан иборат бўлган. Шу билан мажбурий меҳнатнинг баъзи турлари амалга оширилган.

Хива хонлигида ҳам адабиёт, тарихнавислик, меъморчилик бир мунча ривожланган бўлса ҳам табиий ва техника фанларига, дунёвий илмларга эътибор қаратилмаган.

Бошланғич мактабда ўқиш ёзишни ўрганган болалар мадрасаларда ўқитилган. XIX асрда Хива хонлигида 1500 га яқин бошланғич мактаб ва 130 та мадраса мавжуд бўлган. Хива шахрининг ўзида 22 та мадраса бўлган. XIX асрда Хива хонлигида адабиёт, тарихнавислик, ҳаттотлик, мусиқа санъати, меъморчилик ва маданиятнинг бошқа соҳаларида катта ютуқлар қўлга киритилган.

Шермуҳаммад Мунис Хоразмий, Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий, Феруз, Комил Хоразмий, Камрон, Баёний, Хусравий, Муродий, Рожий, Мутриб, Лаффасийлар асарлари ўзбек адабиёти ривожига ўзга хос ўринга эга.

Танбур чизиқи нотасини яратган Комил Хоразмий “Мақоми Ферузшоҳий” асари ва “Панжгоҳ” мақоми билан ўзбек мусиқа санъати ривожига катта ҳисса қўшди.

Абулғозийхон “Шажараи Турк”, “Шажараи тарокима” асарлари билан Хоразм тарихнавислик мактабини бошлаб берган бўлса, Мунис ва Огаҳийлар тарихнавислик ва таржимонлик мактабини яратиб, “Фирдавс ул-икбол”, “Зубдат ут-таворих”, “Риёз уд-давлат”, “Гулшан ул-давлат”, “Жомийъ ул-воқеоти султоний”, “Шоҳид ул-икбол” асарлари билан тарих соҳасини ривожлантирдилар. Баёнийнинг “Шажараи хоразмшоҳий”, “Хоразм тарихи” асарлари юқоридаги асарлар каби Хива хонлиги тарихини ўрганишда асосий манбалар ҳисобланади.

Ҳозирги Хива шаҳрида сақланиб қолган қадимий меъморчилик иншоотлари асосан хонликлар даврида қурилган бўлиб, энг қадимийси XVI асрда қурилган Сайид Ота мақбараси бўлса, энг кейинги XX аср бошларида қурилган Нуриллабой саройидир. Ичан қалъадаги ўнлаб иморатларнинг кўпчилиги XIX асрда қурилган бўлиб, улар халқимиз буюк заковатининг бир қисми сифатида қад кўтариб турибди.

Қўқон хонлиги

XVIII аср бошларида Бухоро хонлигида сиёсий парокандалик унга расман қарам бўлган Фарғона водийсига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. 1709 йилда Чодак хўжалари исён кўтариб, Фарғонанинг бир қисмини эгаллаб олиб, мустақил давлат тузилганлигини эълон қилдилар. 1710 йилда водийда анча кучли таъсирга эга бўлган, ўзбекларнинг минг уруғи бошлиғи Шохруҳбий (1710-1721) ҳокимиятни қўлга олди. Шохруҳбий ўз ҳукмронлиги даврида Қўқон, Наманган, Марғилон, Конибодом, Исфара атрофларини бўйсундириб, ўз ҳокимиятини мустаҳкамлади. Унинг вориси Муҳаммад Абдурахимбий (1721-1733) Хўжанд, ўратепа, Самарқанд, Жиззах ҳатто Шаҳрисабзни ўзига бўйсундириб мамлакат ҳудудларини анча

кенгайтирди. Шунинг билан бирга у курдира бошлаган шаҳар дастлаб “Қалъаи Раҳимбий” деб аталди. Абдурахимбийнинг бевақт вафоти сабабли укаси Абдулкаримбий (1733-1750) шаҳар қурилишини якунлаб, ТепакЎрғондан пойтахтни янги шаҳарга кўчирди ва Эски Ўрда деган жойида Ўрда-қалъа курдиради.

Ўш, Андижон, Марғилонни эгаллаган қалмоқлар 1745 йилда Қўқонни қамал қилганда Абдукаримбий Ўратепа ҳокими Фозилбек ёрдами билан қалмоқларни мамлакат ҳудудидан ҳайдаб чиқариб, давлат мустақиллигини сақлаб қолди. Қалмоқлар гаров тариқасида Муҳаммад Абдурахимбийнинг Ўғли Бобобекни олиб кетишади. Абдукаримбий вафотидан кейин хонлар тез-тез алмаштирилади. 1750-1754 йилларда Абдурахмонбий (1750-1751), Эрдонабий (1751-1753), Бобобек (1753-1754) хонлик қилганлар. Ниҳоят, 1755 йилда Эрдонабий 2-марта ҳокимиятга келгач, хонлик анча мустаҳкамланди. У Ўш ва Ўзганни бўйсундириб, 1758-1759 йилларда Шарқий Туркистонга ҳам юриш қилган. Бу даврда Қўқон хонлиги Бухоро ва Хитой билан тенгма-тенг курашадиган давлатга айланди. Лекин Эрдонабий даврида олиб борилган урушлар меҳнаткаш халқнинг аҳолини анча оғирлаштирди. Эрдонабий 1769 йилга қадар тахтни бошқарган. Ундан кейин тахтга Ўтирган Сулаймонбек бор йўғи 6 ой хонлик қилди.

Қўқон хонлигини 1770-1800 йилларда бошқарган Норбўтабек марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш ва бўйсунмас ҳокимлар қаршилигини бостиришда бир мунча муваффақият қозонди. У Чуст ва Наманган ҳокимларининг Ўзбошимчаликларини тугатиб, кўзғолон кўтарган Хўжанд шаҳрини бўйсундирди ва уни хонликка бутунлай кўшиб олди. Лекин 1799 йилда унинг Тошкентни эгаллаш учун юборган кўшини мағлубиятга учради. Унинг ҳукмронлиги даврида олинган мўл ҳосил натижасида халқ фаравонлиги бир мунча яхшиланди, Хитой ҳукмдорлари Норбўтабек мустақил хон эканлигини тан олган. Унинг вориси Олимхон (1800-1810) даврида Қўқон хонлигининг сиёсий қудрати мустаҳкамланди. Ҳарбий ислоҳот Ўтказиб, кўшинни анча мустаҳкамлаган Олимхон Ангрен воҳасини, Тошкент, Чимкент ва Туркистонни Ўзига бўйсундирди. Натижада Қўқон савдогарлари Россия билан бевосита савдо қила бошладилар. 1805 йилдан Қўқон хонлигидаги ҳукмдорлар расман хон деб юритила бошладилар. Бунгача улар “бий” ва “бек” деб аталардилар.

Олимхон исён кўтарган Тошкентни бўйсундириш, Ўратепани эгаллаш ва босиб олинган ҳудудларда Ўз мавқени мустаҳкамлаш учун тинимсиз урушлар олиб борди. У Ўратепани бўйсундириш учун 10 дан ортиқ юриш қилган. Олимхон олиб борган сиёсат бутун халқнинг Олимхондан норозилигига олиб келди ва бу фитнага сабаб бўлди. Олимхон 1810 йилда укаси Умархоннинг тахтга чиқарилганини эшитиб, Қўқонга кетаётганда Олтиқуш деган жойда фитначилар томонидан Ўғли Шохруххон билан бирга отиб ўлдирилади.

Ўзини амир деб атаган Умархон (1810-1822) даврида сиёсий жараён мураккаблашиб, Чимкент, Туркистон ва бошқа шаҳарларда ғалаёнлар кўтарилди. Давлатни бошқаришда йирик ер эгалари, диндорлар, ҳарбий

саркардалар манфаатини химоя қилиб, улар билан иттифокда бўлган Умархон бу ғалаёнларни бостириб, хонлик ҳудудини парчаланишдан сақлаб қолди. Узоқ уринишлар натижасида 1817 йилда Ўратепани босиб олди. Россия билан алоқаларни мустаҳкамлади. 1818 йилда Умархон “Амир ул-муслимин” унвонини олиб хонликдаги диний ҳокимиятни ҳам эгаллади. Амирий тахаллуси билан шеърлар ёзган Умархон даврида Қўқонда адабиёт, шеърят анча юксалди. 1822 йилда Умархон касалланиб вафот этди.

Умархоннинг ўғли Муҳаммад Алихон (1822-1842) ҳукмронлигининг дастабки йилларида Қўқон хонлигининг ерлари анча кенгайди. У 1826-1831 йилларда Қашғарга бир неча марта юриш қилиб, у ердаги Хитой ҳукумати билан Ўзи учун фойдали шартнома имзолаган бўлса, 1834 йилгача Қўқон қўшинлари Қоратегин, Кулоб, Дарвоз вилоятларини босиб олган. Ички сиёсатда Мадалихон хонлик ҳаётида катта таъсирга эга бўлган, отаси томонидан қўллаб-қувватланган йирик амалдорларни сургун қилди, кўпчиликни қатл қилдирди. Бу ҳолат хонликда ундан норози бўлган кучларнинг, бирлашишувига, душманларининг кўпайишига сабаб бўлди. Муҳаммад Алихоннинг Шарқий Туркистон ва Олтой тоғлари ортида қўлга киритган, ғалабаси сабабли хушомадгўйлари уни “ғозий” деб улуғлашгани билан мамлакатда ундан норозилар кўпчиликни ташкил қилар эди.

Муҳаммад Алихоннинг шариатга зид ахлоқий бузуқликлари ҳам унга қарши айбнома бўлди. Натижада хонга қарши фитна тайёрлана бошланди. Лекин фитначилар Ўз кучларига ишонмай 1839 йилда Бухоро амири Насруллодан ёрдам сўраб, хонинг устидан шикоят қилишди. Амир Насруллонинг Мадалихонни “кофир” деб фатво жўнатиши 1840 йилда Қўқон ва Бухоро Ўртасидаги урушга баҳона бўлди. Аслида Бухоро ва Қўқон чегара шаҳарлар учун тинимсиз урушлар олиб боришган. Бу урушда Мадалихон қўшинлари мағлубиятга учраб, унинг Ўзи Бухоро ҳукмронлигини тан олишга ва Хўжандни топширишга мажбур бўлди. 1842 йилда Қўқон хонлигида кўтарилган қўзғолондан фойдаланиб, амир қўшинлари Қўқонни эгаллашди ва Насрулло Мадалихонни оила аъзолари билан тутиб келтириб, унинг ўзини, онаси-шоира Нодирабегимни, катта ўғли Муҳаммад Аминни, укаси Султон Маҳмудни ва бошқаларни қатл эттирди. “Қассоб амир” Қўқон хонлигининг Бухоро амирлигига қўшиб олинганини эълон қилиб, Иброҳим додхоҳни Қўқонга нойиб этиб тайинлади. Кўп ўтмай Тошкент ҳам Бухорога бўйсундирилди.

Лекин бухороликларнинг талончилик сиёсати халқнинг нарозилигига сабаб бўлди ва орадан уч ой ўтгач, қипчоқлар мададига таянган қўқонликлар Бухоро амалдорларини ҳайдаб, Норбўтабийнинг укаси Шералихон (1842-1845)ни тахтга ўтқаздилар. У шаҳарни мустаҳкамлади. Натижада Бухоро қўшинлари Қўқонни 40 кун қамал қилиб, қўлга ололмагач, қайтиб кетишга мажбур бўлдилар. Кўп ўтмай Хўжанд Ўз ихтиёри билан Қўқон хонлигига қўшилди ва Тошкент ҳам қайта эгалланди. Ҳамда хонлик ҳудудлари қайта тикланди. Бу жараёнда алоҳида хизмат кўрсатган қипчоқлар хонликда юқори мавқега эга бўла бошладилар. 1845 йилда Қўқон тахти давогарларидан бири Муродхон амир ёрдами билан

тахтни эгаллаб, бор йўғи 8 кун ҳукмронлик қилди. Бу сиёсий ўйинни кузатиб турган амири лашкар Мусулмонкул ўз қизини унинг ўғли 13 ёшли Худоёрхонга никоҳлаб берди ва Муродхонни фитначи сифатида қатл қилдириб, куёвини Қўқон хони деб эълон қилди.

Худоёрхон (1845-1858; 1863 (4 ой), (1865-1875 йй.) ёш бўлганлиги сабабли хонликдаги бошқарув Мусулмонкул бошлиқ қипчоқлар қўлига ўтди. Саройда чексиз ҳокимиятга эга бўлган, бош вазир, биринчи амалдор Мусулмонқулнинг ўз мавқеидан шахсий манфаатлари йўлида фойдаланиши 1853 йил охирларигача давом этиб, бу ҳолат хонликда кўпчиликнинг норозилигига сабаб бўлди. Ўратепа, Хўжанд, Марғилон ҳокимлари Тошкент ҳокими Нурмуҳаммад бошчилигида Мусулмонқулга қарши гуруҳ ташкил этишди. 1852 йил феврал ва июн ойларида Мусулмонкул Тошкентга катта қўшин билан юриш қилди. Лекин июн ойидаги жангда қайин отаси васийлигидан норози бўлган Худоёрхон қўзғолончилар томонга ўтди. 1853 йил кузига келиб Мусулмонкул ҳам қўлга олиниб қатл этилди. Бу пайтда рус қўшинлари хонлик сарҳадларига бостириб кириб, Оқмачит, Жўлак, Кумушқўрғонни босиб олаётган эди. Россия билан Қўқон уруш ҳолатига ўтди. Россиядек ташқи душман хонлик сарҳадларига хавф солиб турган бир пайтда хон амалдорлари, хонлар бирлашиш ўрнига улар орасидаги ўзаро кураш, фитна авж олди. Натижада Қўқон хонлиги ҳудудлари чет эл босқинчиларининг зулми остига тушиб қолди. 1876 йилда Қўқон хонлиги тугатилди.

Миразиз бин Муҳаммад Ризо Марғилонийнинг “Тарихи Азизий”, Отабек Фозил ўғлининг “Муфассал Тарихи Фарғона”, Шавқийнинг “Тарихи Туркистон”, Жунайдуллахожа ўғли Ибратнинг “Тарихи Фарғона”, Муҳаммад Солиҳ Тошкандийнинг “Тарихи жадиди Тошканд” каби асарлари Қўқон хонлиги тарихи ҳақидаги муҳим манбалар ҳисобланади. Шунингдек рус элчилари, сайёҳлари, ҳарбийлари томонидан ёзилган ҳисоботлар ва архив ҳужжатлари ҳам маълум қимматга эга манбалардир.

Хонликдаги давлат бошқарув тизими, иқтисодиёти ва ижтимоий тузилишида баъзи бир ўзига хосликни ҳисобга олмаганда Бухородагидан айтарли фарқ қилмаган. Маданий ҳаёти, таълим тизими ҳам айнан Бухородаги каби бўлиб, табиий, дунёвий фанларга унчалик эътибор берилмаган. XIX асрда хонликнинг марказий шаҳарларида мадрасалар фаолият кўрсатган бўлиб, Қўқоннинг ўзида 15 та мадраса бўлса ҳам, Бухорода таълим олган кишиларнинг мавқеи анча баланд бўлган.

Умархон даврида шаклланган ва ривожланган Қўқон адабий муҳити таъсирида яратилган адабиёт ва шеърят намуналари маданият ривожининг кўриниши бўлди. Умархон буйруғи билан Фазлий ва Мушрифлар томонидан тузилган “Мажмуат уш-шуаро” номли тазкира XVIII аср охири XIX аср бошларида Қўқонда яшаб ижод қилган ижодкорлар ҳақида муҳим маълумотлар берувчи қимматли асардир. “Девони Ҳувайдо”, “Роҳати дил” асарларининг муаллифи Хўжаназар Ҳувайдо, “Ҳапалак”, “Таърифи вилояти Қурама” каби шеърлар ижодкори Махмур, ҳажвчи шоир Гулҳаний (у “Зарбулмасал” асари билан машҳур), Фазлий, Мушриф, /озий, Содик,

Хотиф, Амирий ва бошқалар бу даврнинг кўзга кўринган ижодкорларидир. Улар қаторида Увайсий, Нодирабегим, Дилшоди Барно, Махзуна каби ижодкор аёлларнинг ҳам сезиларли ўрни бор. XVIII-XIX асрда Қўқон, Тошкет, Наманган ва Андижон каби шаҳарларда, масжид, мадраса, меъморий мажмуалар бу давр маданиятининг бир кўриниши сифатида қад кўтарган.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак XVI-XIX асрдаги ўлкамиздаги ижтимоий, маданий ҳаёт кўриб ўтганимиздек ўзига хосликлардан иборат. Бир томондан адабиёт, тарих, меъморчилик, санъати соҳаларида катта юксалишларни, бетакрор ютуқларни қўлга киритган бўлсак, иккинчи томондан бирликнинг йўқотилиши, ўзаро низоларнинг авж олиши, табиий ва техника фанларига эътиборнинг йўқотилиши ўрта Осиё халқларини нафақат жаҳон тараққиётидан орқада қолишига, балки халқимизнинг чет эл босқинчилари зулми остига тушиб қолишига сабаб бўлдики, бу юртимизнинг 130 йилдан ортиқ қарамликда қолиб кетишига олиб келди.

III. Россия империяси мустамлакачилиги даври.

12- мавзу. Россия империясининг Туркистонни босиб олиши.

Россия империяси истибдодига қарши Туркистон халқларининг миллий-озодлик кураши. Жаҳидчилик ва миллий уйғониш.

XIX асрнинг биринчи ярмига келиб, ўрта Осиёда уч хонлик ўртасидаги тўхтовсиз урушлар, келишмовчиликлар хонликлардаги иқтисодий, ижтимоий-сиёсий вазиятни танг аҳволга олиб келди, бу ҳудудлардаги маданий ҳаётни издан чиқарди. Ўлкадаги бундай вазият Россиядек босқинчи давлат учун ўз имкониятларини амалга оширишга қулай шароит яратди.

XIX аср ўрталарида жаҳоннинг йирик давлатлари ўртасида янги мустамлакалар учун кураш қизиқ кетган даврда Россия империяси ҳам бу курашдан четда қолмади. Шу жиҳатдан XIX аср ўрталарида Англия ва Россиянинг манфаатлари Туркистонда тўқнашди. Россия империяси сиёсатчилари Буюк Британиянинг Туркистон ва Каспий денгизининг шарқий томонларини эгаллаб олишидан ғоят хавфсираётган эдилар. Бунга асос ҳам етарли эди. Чунки Англия ўз тасарруфидаги Ҳиндистон ва Афғонистон орқали ўзбек хонликлари билан савдо-сотик ва дипломатик алоқалар олиб борар эди. Англиянинг асосий мақсади хонликларни босиб олишга чоғланаётган Россиянинг режаларини барбод қилиш, учала хонликни унга қарши бир куч қилиб бирлаштириш ва ўрта Осиё бозорларини эгаллаш эди. Шу ўринда, Россиянинг ўрта Осиёни босиб олишини тезлаштирган қуйидаги омилларни кўрсатиб ўтиш мақсадга мувофиқдир:

1. Россия енгил саноатини таъминлаб берувчи арзон хом ашё базасини ўрта Осиёда мавжудлиги.

2. Қрим уруши (1853-1856) туфайли Қора денгиз бандаргоҳларининг қўлдан кетиши ва унинг ўрнини ўрта Осиёни эгаллаш орқали тўлдириш. Шу орқали жанубдаги музламайдиган денгизларга чиқиш, ўрта Осиё орқали Эрон, Афғонистон Хитой, Ҳиндистон каби давлатларда Анжиеннинг таъсирини йўқотиб, бу давлатлар билан савдо ва дипломатик алоқалар ўрнатиш. Туркистон бу агрессияларда плацдарм вазифасини ўташи.
3. Россиянинг Европа бозорлари билан рақобат қила олмаслиги сабабли ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сотиш учун ўрта Осиё бозорларини эгаллаш.
4. Россияда ўтказилган ер ислохотлари туфайли қашшоқлашиб қолган аҳолини қўчириб келтириш ва уларни ер билан таъминлаш.

Юқоридаги иқтисодий ва сиёсий сабабларнинг кун тартибида туриши натижасида Россия империяси дастлабки ҳарбий ҳаракатларни бошлаб юборди. Уруш ҳаракатлари Қўқон хонлигига қаратилган эди. Босқинчилар замонавий қурол-аслаҳага эга бўлиб, уларга Европа урушларида тажриба орттирган генераллар раҳбарлик қилдилар. Қўқон хонлиги эса ички низо, ҳокимият учун урушлар авж олишига қарамасдан, хонлик аҳолиси даҳшатли ёв билан ўз она юрти, дини, ғурури учун курашга отландилар. Дастлаб генерал Перовскийнинг қўшини 1853 йили шиддат билан Қўқон хонлигининг стратегик қалъаси бўлган Оқмачитни эгаллаш учун юриш бошлади. Салкам бир ой давом этган қамал натижасида 28 июл куни ҳал қилувчи жангда қалъа ҳимоячилари таслим бўлдилар. Рус ҳукумати Оқмачитни қўлга киритилишининг катта аҳамиятини англаб, уруш катнашчиларининг унвонларини ошириб, орден-медаллар ва пул мукофотлари билан тақдирлади. Оқмачит ўрнига қурилган рус қалъасига генерал Перовский номи берилиб, “Перовский порти” деб аталадиган бўлди.

Қрим уруши туфайли тўхтаб қолган ҳарбий ҳаракатлар 1860 йил ёзида яна жонланди. Полковник Циммерман бошчилигидаги рус қўшинлари Тўқмоқ, сўнгра Пишпак қалъасини эгаллади. 1864 йил 1 май куни Верний истеҳкомидан йўлга чиққан полковник Черняевнинг отряди каттиқ жангдан кейин Авлиё ота қалъасини ҳам босиб олди. Черняев Авлиё отани олганлиги учун генерал унвони ва орден билан тақдирланди. Хуллас, 1847-1864 йилларда рус давлати Қўқон хонлигининг ҳозирги Қозоғистон ва Қирғизистон ерларидаги мавқеига каттиқ зарба бериб, қўп жойларни қўлга киритди. Туркистон ва Чимкент шаҳарлари Қўқон хонлигининг муҳим ва таянч шаҳарларидан эди. Шу боис душман ушбу икки муҳим шаҳарга шиддат билан зарба беришга киришди. Туркистон ва Чимкентни ҳимоя қилиш учун саркарда Алимқул (Алиқули) етиб келди ва шаҳар мудофаасини ташкил қилишга киришди. 1864 йил 12 июлда Туркистон босиб олинди. Верёвкин Хўжа Аҳмад Яссавий мақбарасидаги ноёб тарихий осари-атиқаларни талон тарож қилиб, Россияга жўнатиб юборди. Генерал Черняев бошчилигидаги қўшинлар Чимкентни қамал қилар экан, бу ерда саркарда Алимқул зарбасига учради. Ниҳоят 1864 йил сентябр ойининг бошларида шиддатли жанглар Чимкент остонасида бошланиб кетди. Ҳарбий-техник

устунликка эга бўлган душман 22 сентябрда Чимкентни эгаллашга муваффақ бўлди.

Туркистон ва Чимкентнинг босиб олиниши натижасида рус ҳарбий қўшин босқинчилик ҳаракатлари янада кенгайиб, эндиликда минтақанинг энг катта ва бой шаҳарларидан бўлмиш Тошкентни босиб олишга кенг йўл очилди. 1864 йилнинг 1 октябрида генерал Черняев катта ҳарбий қўшинлари билан бирга Тошкентнинг шарқидаги Дарвишак қопқа деган жойга етиб келади. 2 октябрда дастлабки ҳужум бошланди. Аммо тошкентликлар шу даражада қаршилиқ кўрсатдиларки, генерал Черняев мағлубиятга учраб Чимкентга қайтиб кетишга мажбур бўлди. Мағлубият ўчини олиш ҳиссида генерал Черняев 1865 йил 28 апрелда Ниёзбек қалъасини олишга буйруқ берди. Шунини таъкидлаш керакки, Тошкент мудофаасини тайёрлашда Алимқул саркарданинг хизматлари катта бўлди. У 8 май куни ўзининг катта қўшини билан Қўқондан Тошкентга етиб келди, 1865 йил 9 май куни ҳар икки томон кучлари тўқнашди.

Алимқулнинг жангда ҳалок бўлиши билан тошкентликлар орасида саросима бошланди. 1865 йил 17 июнда эса кўплаб қон тўкилишини олдини олиш мақсадида музокаралар бошланди. Черняев шаҳарнинг Ҳакимхўжа қозикалон, Абдурахмон эшон, домла Солиҳбек Охун сингари нуфузли кишилари билан музокара ўтказиб, “Тошкент шаҳар аҳолиси ўз ихтиёри билан Россия империяси таркибига қўшилди”, деган сохта ахдномани тўлдиришга мажбур қилди. Улар бунга кўнмагач, жазоланиб, сохта ахдномани тўлдиришни Абдусаттор Қорабоши ўғлига топширади. Сўнгра шаҳар “катта”ларининг барчасига мажбурий равишда қўл қўйдириб муҳр бостирилади. Бу ахднома туфайли босқинчилик сиёсати оқибатида Англиядек кучли давлат билан урушга мажбур бўлиб қолишдан чўчиган Россия империяси ҳукумати халқаро жамоатчилик кўз ўнгида ўз ҳатти-ҳаракатларини оқлашга уринди. Ахдномадан нусхалар кўчирилиб, 1865 йилда Россиянинг Туркистондаги элчиси қилиб тайинланган Н.Игнатъев орқали Истамбулга жўнатилиб, шаҳар кўчаларига ёпиштириб чиқилди. Хулоса қилиб айтганда, Тошкент босиб олингач, бу шаҳар Россия империясининг Туркистон масаласига дахлдор барча сиёсий масалаларни ҳал қиладиган, рус қароргоҳи хизматини бажарувчи маконга айланиб борди.

Тошкент учун бўлган жанглардан сўнг 1865 йили босиб олинган ҳудудларда Туркистон вилояти ташкил қилинди. Истилочилар Бухоро хонлигига қарши уруш ҳаракатларини икки ҳарбий мавсумда-1866 ва 1868 йилларда ўтказдилар.

1866 йилда олиб борилган истилочилик босқинлари оқибатида хонликнинг ўратепа, Жиззах, Янгиқўрғон сингари ҳудудлари Россия таркибига киритилди.

1866 йили Александр II нинг Тошкентни Россия тасарруфига олинганлиги эълон қилинди. Россия империясига бундан ташқари ўз манфаатларини амалга ошириш учун мустаҳкам маъмурий тузум зарур эди. Бу масалани ҳал этиш учун ҳарбий вазир Милютин бошчилигида комиссия ташкил этилади. Мазкур комиссияга Оренбург генерал губернатори

Крижановскийнинг Тошкентни Оренбургга бўйсундириш ҳақидаги таклифи киритилган эди. Лекин, бу мустамлака манфаатлари билан тўғри келмас, Тошкентни марказ сифатида қолдириш ва у орқали хонликларни доимий назорат остида олиб туришларни эди. Шу сабабли Крижановский таклифи рад этилиб, 1867 й июл ойида Туркистон генерал губернаторлиги ташкил этилди. Маркази Тошкент бўлган Сирдарё вилояти, маркази Верний бўлган Еттисув вилоятлари генерал-губернаторлиги таркибига киритилди.

1868 йилда бўлиб ўтган бу ҳаракатлар Абдулмалик (Катта тўра) номи билан боғлиқ бўлиб, Бухоро амири Саид Музаффархоннинг тўнғич ўғли эди. Абдулмалик тўра бошчилигидаги халқ-озодлик ҳаракатининг бошланиш нуқтаси /узор беклиги бўлиб, бу ерда юрт мустақиллиги кайфиятидаги ватанпарвар кучлар, империя кучларининг тобоа давлат ичига кириб бораётганлигидан ташвишланиб Катта Тўра атрофида бирлашган эдилар. 1868 йил 2-8 июн кунлари рус гарнизонига қарши кураш уюштирилиб, рус ҳарбийлари билан биринчи ҳарбий тўқнашув бўлиб ўтди. Генерал-адъютант К.П.фон Кауфман ўзига берилган ваколатлардан фойдаланган ҳолда, Бухоро амирлигини тақдирини ҳал қилишга киришди. 1868 йил 1 май куни Бухоро амири қўшинлари билан чоризм қўшинлари ўртасида Чўпонота тепалигида жанг бўлди. Бу хужумга Туркистон генерал-губернатори фон Кауфманнинг шахсан ўзи бошчилик қилди. 2 май куни Самарқанд эгалланди.

Фон Кауфман амир билан Зирабулоқда урушаётган бир пайтда Қарши, Шаҳрисабз ва Китоб бекликларидан кучлар келиб, Самарқандда қўзғолон бошланди. Кауфман зудлик билан Самарқандга қайтиб, қўзғолонни бостириш баҳонасида минглаб маҳаллий аҳолини қиришга буйруқ берди, ҳамда қимматбаҳо бойликлар таланди.

1868 йил 23 июнга келиб, чорасиз қолган амир Музаффар Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман билан сулҳ тузишга мажбур бўлди ва Россия императорининг вассалига айланди. Бу сулҳга кўра, Бухоро амирлиги ўз мустақиллигини йўқотибгина қолмай, Самарқанд, Каттақўрғон ва Зарафшон дарёсининг юқори қисмидан ҳам ажралди.

Маълумотларга кўра, Самарқандни амирликда қолдириш юзасидан мунозаралар бўлиб ўтган. Лекин, Кауфманнинг ҳаракатлари билан Самарқанд Россия империяси таркибида қолдирилади. 1868 й. июнда Самарқанд ва Каттақўрғонни ўз ичига олган Зарафшон округи ташкил этилиб, унга генерал-майор А.К. Абрамов бошлиқ этиб тайинланади.

Амир товон сифатида 500 минг олтин тўлашга, хорижий мамлакатлар билан мустақил равишда алоқа ўрнатмаслик мажбуриятини олишга ва рус савдогарларининг амирлик ҳудудида эркин савдо қилишларига, карвонсаройлар ҳамда дўконлар очишларига рози бўлди. Амирликдан тортиб олинган ҳудудларда 1868 йил Зарафшон округи тузилиб, унга генерал-майор Абрамов бошлиқ этиб тайинланди. Амир Музаффар томонидан амирлик мустақиллигини амалда йўқотувчи ва катта иқтисодий талофатларга сабаб бўлувчи сулҳга қўл қўйилиши халқ юқори табақа вакилларининг норозилиги ва нафратини янада кучайтирди. Шу ваддан ҳам унга қарши ҳаракатлар айниқса Шаҳрисабз ва Қаршида авж олди.

Амирдан норози кучлар уни ҳокимиятни бошқара олмаганликда ва амирликнинг анча қисмини қўлдан бой берганликда айблаб, чор ҳукуматига қарши урушни давом эттиришни асосий мақсад қилиб қўйган эдилар. Музаффарнинг тўнғич ўғли амирзода Абдулмалик Тўра (Катта Тўра) ва эрксевар беклар Жўрабек, Бобобек ҳамда Султон Содик биргаликда озодлик курашини давом эттирдилар. Ватанпарвар кучлар амир Музаффарга қарши урушиб давлатнинг уч қисмини, жумладан, Қаршини эгаллайдилар. Кармана, Чироқчи ҳам тез орада уларнинг қўлига ўтди. 1868 йилнинг кузида амир Музаффар фон Кауфмандан ёрдам сўради. Бунга жавобан Кауфман генерал Абрамов бошчилигидаги ҳарбий қўшинларни қўзғолонни бостириш учун юборди. 1868 йил 21 октябрдаги жангда Абдулмалик тўра бошчилигидаги ватанпарвар кучлар мағлуб бўлди. Шундан сўнг, Абдулмалик билан Султон Содик Хива хони ҳузурига боради. Абдулмалик Хивада кўп турмай Афғонистон томон йўл олди. У ердан ҳам ёрдам ололмагач Худоёрхон ҳузурига келди. Бу ердан Қашқарга, Ёқуббек ҳузурига боради ва шу ерда паноҳ топиб, 1909 йили Пешоварда вафот этади.

Россия империясининг ҳукмрон доиралари Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлиги ерларидан ташкил топган Туркистон генерал-губернаторлигини Ўрта Осиёдаги ҳарбий операциялар учун таянч марказига айлантириб истило тифини Хива хонлигига қаратишди. Бекович-Черкасский экспедициясининг ҳалокати ва 1839 йилда Перовский юришининг барбоди ҳали рус генераллари ёдидан чиқмаган эди. Ўзбек хонликларининг учинчиси-Хива Ўз мустақиллиги билан мустамлакачилар учун жиддий хавф солиб турар эди. 1872 йил охирларида ҳарбий вазир бошчилигида Петербургда Туркистон, Оренбург генерал-губернаторлари ва Кавказдаги подшо ноиб иштирокидаги маҳфий кенгашда Хива хонлигини босиб олишга узил-кесил қарор қилинди. Генераллар режасига кўра Туркистон генерал-губернаторлигига оид кучлар шарқдан, Оренбург губернатори ва Кавказ ноиблигига оид ҳарбий кучлар ғарбдан ва шимолий-ғарб томондан юриши керак эди. Россиянинг тажовузкор нияти Хива хони ва унинг амалдорларига сир бўлмаган. Сайид Муҳаммад Раҳимхон II руслар таҳдидига қарши Англиядан мадад сўрагани. Англиянинг ҳукмрон доиралари Хива мустақиллигини сақлаб қолишдан манфаатдор бўлсалар ҳам Россия билан очик тўқнашувдан хавфсирар эдилар. Хива энди Ўз кучига ишониб иш кўриши лозим эди. Хонлик қўшинида 27 эски замбарак, 2 минг отлик, 4 минг навкардан иборат ҳарбий куч бўлиб, улар ҳам асосан пойтахтда жамланган эди. Хива истилосига отланган Россия мустамлакачи қўшин ҳам сон, ҳам сифат жиҳатидан ва ҳарбий қурол-яроғлар техникаси билан ҳам Хива хонлиги қўшинидан устун эди. Туркистон отрядига генерал Кауфман (22 рота, 1800 казак ва 18 тўп), Оренбург отрядига полковник Верёвкин (15 рота, 600 казак, 8 тўп) қўмондон бўлиб, Орол флотилияси ҳам улар ихтиёрида эди. Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман юриш олдидан Хивани сиёсий тарафдан ҳам яккалаб қўйиш учун Бухоро амири ва Қўқон хонига таҳдидли мактублар йўллаб, уларни Хивага ёрдам бермасликка чақиради.

Хива хони масалани тинч йўл билан ҳал қилишга уринишлари беҳуда кетгач, ҳарбий кенгаш чақириб, мудофаа режаларини тузади ва душман истилочиларига қарши Ўзининг лашкарбошиларини сафарбар қилади. Матмурод девонбеги, Маҳмуд ясовулбоши, Ёқуббек қалмоқ, Элтузар иноқ ва Бобо Меҳтар раҳбарлигидаги Ўзбек ва туркман йигитлари рус қўшинлари хужумини қайтариш учун икки гуруҳга бўлиниб йўлга тушадилар. Генерал Верёвкин Қўнғиротга юриш қилиб, талофатлар бериб бўлсада Хўжайли ва Манғит қалъаларини ишғол қилди. Кейинчалик Хоразмнинг қўҳна қалъаси Хазорасп эгалланди. Бу қалъани бош қўмондон фон Кауфман Ўзига қароргоҳ қилиб, ичкари силжиш учун таянч пунктига айлантирди. 1873 йил 29 май куни русларнинг асосий кучлари Хива остоналарида пайдо бўлдилар. Муҳаммад Раҳимхон II Хивани Ўз ихтиёридаги кучлар билан мудофаа қилиб бўлмаслигига кўзи етиб, Измиқшўр тарафидаги туркман овулига кетишга мажбур бўлди. Бундан фойдаланган Амир Тўра ва Отахон тўра хон номидан фон Кауфман Хива шахрини вайрон этмасликни сўради. Аммо Кауфман улардан хонни топишни талаб қилди ва музокараларни фақат у билан олиб бориш мумкинлигини билдирди.

Муҳаммад Раҳимхон Хивага қайтиб келгунча босқинчилар саройни талаб, барча қимматбаҳо буюмларни, 300 та қўлёзма асарни Петербургга жўнатдилар.

1873 йил 12 августда Гандимиён қишлоғида фон Кауфман сулҳ шартномаларини Муҳаммад Раҳимхон диққатига ҳавола қилди. Бунга кўра Амударёнинг Ўнг қирғоқлари Россия ихтиёрига ўтди, рус кемаларини Амударё бўйлаб сузишлари учун барча имкониятлар яратилди. Рус савдогарлари хонлик ҳудудида эркин савдо қилиш, Амударёнинг чап қирғоғидаги савдо омборлари қуриш ҳуқуқини олдилар. Хива хонлиги Россия вассалига айланиб, хонлик зиммасига 2.000.000 сўмлик товон тўлаш мажбурияти юкланди. Россия фуқароларига хонликда кўчмас мулк сотиб олишга рухсат берилди.

Россия империяси Бухоро ва Хива хонликларига қарши уруш олиб бораётган йиллари Қўқон хонлигида чуқур сиёсий ва иқтисодий инқироз ҳукм сурмоқда эди. Бу вақтда хонлик ерларининг ярми рус давлати томонидан босиб олинган эди. Унинг ҳудуди асосан Фарғона водийсидан иборат бўлиб, Худоёрхоннинг сўнгги ҳукмронлик йиллари (1865-1875) эди. “У,-деб ёзган эди, Ибрат Ўзининг ”Фарғона тарихи” асарида,-Русиядан хотиржам бўлиб; вақтини Ўйин-кулги билан ўтказиб, уламо ва фузало насихатларига амал қилмай, жабру зулм тарафига ўтиб турганида раияту халқ ундан юз ўгурди... “ Худоёрхоннинг қаттиқ зулми, оғир иқтисодий ҳаёт ҳамда уни Россиянинг итоатли хизматкорига айланиши халқ ғазабини кўзғатди. Хонга қарши халқ билан биргаликда сарой ҳарбийлари ва амалдорлари, руҳоний ва савдо вакиллари ҳам бош кўтарди. Бунда Ўзбеклар, қирғизлар ва тожиклар фаол қатнашиб Худоёрхонга ва рус давлатининг тажовузига қарши курашдилар.

Бу ҳаракатнинг юзага келишида қирғиз Мулло Исҳоқ Ҳасан Ўғлининг ўрни катта бўлиб, у Пўлатхон номи билан шуҳрат қозонган эди. 1872 йили

Шердодхоҳ бошчилигидаги бир неча қирғизлар Самарқандга бориб, Пўлатхонни тахтга ўтказиш ҳақидаги мақсадларини баён этадилар. Аммо, Пўлатхон таклифни рад этгач, Мулло Исҳоқ унинг номи билан тахт учун курашишни зиммасига олган. Шу равишда Мулло Исҳоқ Пўлатхон, яъни собиқ ҳукмдор Олимхоннинг невараси сифатида сиёсий курашга киришади. У халқнинг Худоёрхон зулми ва рус давлатига қаршилигини яхши англаган ҳолда ҳаракат қилиб, Наманган уездининг шимолий қисмидаги, Косон ва Нанай оралиғида истиқомат қилган Қутлук Саид қабиласининг ёрдами билан атрофига 500 кишини тўплайди. Шу равишда Пўлатхон бошчилигидаги қўзғолон бошланди.

1875 йилда атрофига 200 дан зиёд кишини тўплаган Пўлатхон Ўзганга келиб, хонга қарши катта хавф туғдирди. Уларга қарши Хон Исо Авлиё, Абдурахмон Офтобачи ва Саримсоқ Эшиқоғаси бошчилигида 4000 кишилик аскар юборди. Бироқ 1875 йил 28 июлда йирик амалдорлар Ўз қўшини билан, Худоёрхоннинг Ўғли Андижон ҳокими Насриддинбек 5000 кишилик қўшини билан қўзғолончилар томонга ўтиб, бирлашди. Хонликнинг асосий ҳарбий қисмлари ва лашкарбошилариининг қўзғолончилар томонига ўтиб кетиши Худоёрхон тақдирини ҳал этган омил бўлди. Шундан сўнг Худоёрхон Кауфман ҳузурига оила аъзолари билан қочишга мажбур бўлди. Қўқонда эса Абдурахмон Офтобачи бошчилигидаги гуруҳлар Насриддинни тахтга ўтказишга муваффақ бўлдилар. Насриддинхон Туркистон генерал-губернаторлиги билан гўё яхши алоқаларни ўрнатиш мақсадида Кауфманга хат юборади. Бунда у ўзининг тахтга ўтирганлигини маълум қилиш билан бирга, дўстона алоқада бўлиш ҳақида сўз юритади.

Аслида эса у империянинг тажовузига қарши кучларни тўплашга уринди ва шу ўринда Ўз ҳаракатини сўраб Бухоро амири ва Тошкентнинг энг нуфузли кишиларидан бири бўлган Саидазимбойларга хат жўнатди. Қўқон хонлигидаги халқ ҳаракатлари ва Худоёрхоннинг қочиши орқасида юзага келган оғир вазият рус ҳукуматида қўл келди. 1875 йил 20 августда Кауфман бошчилигидаги қўшинлар томонидан Маҳрам қаъласининг эгалланиши хонлик тақдирини узил-кесил ҳал қилди. Насриддинхоннинг Кауфман билан келишуви халқнинг қаҳр-ғазабини уйғотди. Пўлатхон атрофида тўпланган хоннинг атоқли амалдорлари Андижоннинг Бўтақора қишлоғида уни хон деб эълон қилдилар. Кауфман Андижонга Троцкий ва Скобелев бошчилигида катта қуролли кучларни юборди. Октябр ойи бошларида Андижон руслар томонидан оёқ-ости қилинди. Айрим маълумотларга қараганда, Андижонда шахсан Скобелев бошчилигида 20 минг киши ўлдирилган.

Пўлатхон Наманганда мағлубиятга учрагач Асакада ўрнашиб, курашни давом эттиради ва Ўш, Андижон ва Марғилонни эгаллайди. Ўзига ёқмаган одамларни ўлдириб юбориши Пўлатхон обрўсини анча тушириб юборди. Шунингдек, Абдурахмон Офтобачи ҳам душманга таслим бўлди. 1876 йил 28 январидан Учқўрғонда мағлубиятга учраган Пўлатхон Олой водийсида сўнгги кучлари билан тор-мор этилди. 1876 йил феврал ойида Қўқон қамал қилинган Насриддинхон таслим бўлди ва Абдурахмон

είδοίναεαδ νίτε 1900 εέεα εάεεα, 170 ααί ίδοεά εάοαε. Αό είδοίναεαδίεία ανίναί 80 ότεεείε ίαδοααα καεοα ερεία αάδοα-ε είδοίναεαδ οαεεεε γοαε.

Ίαυαεεεε αυίεείεία ίαυίαοεαί όίεαεαίεε ίοίεεί αυεαί αό είδοίναεαδία υαί ανίναί ίαυαεεεε αυίεε γία ίαηο ερεαδθα κααοε κεεείαε. Ϛααία αα οααδεεαεαδθααε ίαεαεαεε ερεαδθα ανίναί δοη ίεεεαοεα ίαίηοα αυεαί εερεεαδ κααοε κεεείαίεεεε ηααααεε ίαυαεεεε αυίεε αό ερεαδθα κααοε κεεεηαααί. Ίαοεααα, ίοηοαίεαεα υεεαα ίαυαεεεε εο-εεαδ νίτε ίευίγοαα ίϚ ηίίε οαεεεε γοεα, οεαδ εο-εε εαοείίεε καοεαίίε οαεεεε γοίαεε. Ααυκίεαδ ηίηηείεία καοοίκεαίεε, οεαδ υδοαηεα ηίηαεε ηίδοεεεεεαδ εο-αεεεε υεεαα ηε, ηεε ααεεγο εαηεείεαοεείεία ανίηεε Ϛαίεε αυεεε.

Ίοηοαίεαεα υεεαααε εαοείίεε, ηε, ηεε ααεεγο εαηεείεαοεεά, ίαυαεεεε αυίεε οοδίοε οαδϚε, ηίεαοαεα ίεεα εαεαί ηεεεαδθαί αεδε, ευί ηίίεε δοη αυίεεηείεία ευ-εδεα εαεοδεεεεεε αυεεε. Οεαδ υεεαίε αίεεεε ίδοοεδεε ίαίαεαδεααί αεδε αα αεεααίεεεεαδε ο-οί Ίαδεαεε Δίηηεγαί υεεαα αίείεε γοαε ο-οί εαεα, οααίεαδ νίτε ευίεαεε. Οοδεεηοίηα δοη οαυαδεαδε αα κεοείκεαδε καα ευδαδθε. Αοίεαααί, 1875 εεεααί οί 1890 εεεαα-α Οοδεεηοίηα 1300 ίεεα ευ-εα εαεεα, 19 οα δοη κεοείεε αοαοααα εαεεε. 1891-92 εεεεαδθα Δίηηεγα ί-αδ-εεεε εο-αεεααί αακοαα αό κεοείκεαδ νίτε 25 οααα αοαε.

1888 εεε 15 ίαδοαα ε-εκαί “Οοδεαηοαίηεεα ααηίηοε” ααϚαοαηεαα αό υαδαεαοεαδ “Δίηηεγαί ευ-εα εαεα, οααίεαδ αυε αδεαδίε υεεαοεδεεοαα, αίη-δίεαδ γδαοεοαα, δααί ααδαεε” ααα ευδηαοεεααί γαε. Αηεεαα καοοίκεαοεεα εαδοαί δοη αυίεεηείε Οοδεεηοίηα ευ-εδεα εαεοδεεεεεε Δίηηεγαα οίαίδα ε-οκοδεεαοεα αίδα, οααί ε-εε Ϛεαεγδεαδίε υαε γοεοίεία αεδ ευίεε γαε. Εεεεί-ε οηίηααί γηα, ίοηοαίεαεα υεεααα ευί ηίίεε δοη αυίεεηείεία αυεεεε Δίηηεγ ααεεαοε ο-οί υαδαεε αα ηε, ηεε οαγί- υαί γαε. Δοη ίεεεαοείε υεεααα ευ-εδεα εαεεε, οεαδίε ίαυαεεεε αυίεε αεεαί ανηείεεγοεεε κεεεα ηαίδεε, Οοδεεηοίηα αίείεε γοαεεεααί δοη αυίεεηείε οαδεεα οηίοδεεε ίοηοαίεαεα ηε, ηαοίεία ανίηεε ίακηαεαδεααί αεδε αυεεαίεεεε ηααααεε ε-ίδ Δίηηεγηε ευ-εδεεε ηε, ηαοείε αίεεα ίοεδεε ο-οί 1896-1906 εεεεαδθα 3 ίεί ίεοεί ηυί ίεκαίδεαα υαδαεαοε κεεεε. 1907 εεεαα εαεεα αό υαδαεαοε 13 ίεί ίεοεί ηυίηα αοαε.

Ευ-εδεα εαεοδεεεεααί δοη ααυκίεαδε εαδοα είοε, Ϛεαδθα γαα αυεεεεαδ, οεαδθαί ίαυεοί ίοααοαα-α ηίεεκ ίεεηαεε. Ίηαο υοεοίαοε αό υαδαεαοεαδίε “Ίαυαεεεε αυίεείεία ίαίοαοεαα ανηί Ϛεα εαεηαεεε, ε-οίεε ευ-εα εαεεαίεαδ γίεε υεεαοεδεεεα, οααί αα αυε οοδααί αδεαδθα αίεεαοαεεεαδ, ίαυαεεεε αυίεε γηα υϚ γυοε, αείε ουεα κίηαεδεα εαεα, οααί αδεαδίεία ουεεκ γααηε αυεεεα κίεαααδαεε” ααα ανίηεααε. Αεδίκ, αό αίεεαα ααααδεεηαεε. ×ίδεεί υαδ καίηαε ευε αεεαί αυεηα υαί οίοίηδ αδεαδίε δοη ααυκίεαδεαα αεδαοεα ααδεοαα υαδαεαοε κεεεε αα αδ ηίεεκεαδηίε ίοεδεα, ίαυαεεεε αυίεείε υϚ αδεαδείε ηίοεοαα ίαααοδ γοαε. Αοίαε “αυε οοδααί αδεαδ” αεδεί-ε ίαααοαα υαδαεε οεϚαοααί αυεαααί ανηεαδεαδθα, Δίηηεγααί ευ-εα εαεα, οααί ααυκίεαδθα ααδεεεε. Αία οοίαε υοδίκ δεείεαδεαί οίδοεα ίεεηααί αδεαδ Ξεδααδ, αεείγυοεαα 47.600 οαίηα, Οαδγίηα αεείγυοεαα 75.000 οαίηα, Ξαίηακαίηα αεείγυοεαα 3000 οαίηα, Εαηίεε ίδοε αεείγυοεαα 7000 οαίηαίε οαεεεε γοαε.

Δίηηεγ империяηε υεεααα δοη ίοοοείε ευδαδεε ίακηαεεαα ίαααίεε κίείκεεείε ε-οκοδεεαοεδεεε, ίαυαεεεε αυίεείε υϚ οαδεοε, ίαυίηαεγυοε, κααδεγυοεαδε αα ίεεεεε οδο-ηααοεαδεααί ααααυδα κεεεεοαα καδαοεεεαί γυοεαίδε υαί ανίηαί

ó÷ðàøèø ó÷óí Ýñèè øàùàð òíííí éúè íεàè áà Áíðííóíá χε, áίίεάά κúςγíεíí÷εεàð áεεάí
ó÷ðàøèè. Íεííííááεεεàð øàùàð íκñíκíεε Íóùáííáá `κρά όñðεάáí øεεíγò κεεεøάá
εάεà, ðάáíεεεεàðεíε áεðáεεεàð. Íòðεíóáá áεεάí εάεάáí γñèè øàùàð íκñíκíεε íεííííáá
κàðáá áúκ óðεά, κàí÷ε áεεάí κúðκεðεά íðκàáà κàεòàðííκ÷ε áúεάε. Έεøεεàð óíε
òíøáúðíí κεεà áíøεάáεεεàð. Øó áàκò áíøκàðíà íεάεάá ñíκ÷εεàð áεεάí ùàðáεε
áóááðíàðíð, εάεεí κòðíεεε ñíεάàðεεàð εάεάε. Άóíε εúðεά, ñàðíñεíááá ðòøεά κíεάáí
àùíεε úςεíε ùεíγγ κεεεøάá εíðεεíàñááí àñòà ðàðκàεà áíøεάáε. Óεàð ùàðòí áðáá ðááí
, γí÷íε íεεά, úςεàðεíε ùεíγγ κεεεøάá ùàí εíðεεíááεεεàð. Øóíááí ñúíá κúςγíεíí÷εεàðááí
κàðòεκ ù÷ íεεø áíøεάíεά εáðáε.

Κúςγíεíí μυσταμλακα ùòεóíàòε κúøεíεàðε òíííεάáí øàðκàðòñεςεεàð÷à
áíñòεðεεεά, 8 εεøε áíðáá íñεά úεάεðεεεøíáá, 15 εεøεíε 2 εεε ίóáááò áεεάí
íàùáóñεàð ðíðáñεάá ðáíðεøάá, 2 εεøεíε íεðε íεάá κàííκ æαςíñε áεεάí æαςíεàøάá ùòεí
κεεεíáε. Έáεεí, μυσταμλακachi íàúíòðεàðε áóí, æáííàò÷εεεáε íεάεάá áó æαςíεàðíεíá
øíá-øóááá ñáááá áúεεøεάáí ÷ú÷εά, úεεí æαςíñεíε óíðáíá ñóðáóí áεεάí
àεíàøòεðáεεàð. Άàð÷ε, κúςγíεíí Óíøεáíò øàùðεíεíá úςεάá ðς ááðááí áúεñà-áá, óíεíá
ðàùíñεðε áóòóí Óòðεεñòíí úεεáñε áúεεάá ,εεεάε. ×óíεε áó íςíáεεε ùàðáεàðε
íòñòáíεáεà÷εεεε ςóεíε íñòεάá ðááí ðáεκεàð ðòεγòñεíε εòíáá γòàð γáε.

Δíññεý империяñεíεíá Óòðεεñòííáááε àíεάíðεàðε áαςεγò
εáññεíεàøà ðááíεεεáááí ðááòñεðáá, ííáøí ùòεóíàðεεáí æíεεàðáá ðááòñεςεεéíε
ñàκεàøíεíá εó÷áεòεðεεááí úíεàðεíε æíðεε γòεøíε ðáεεεò γòáεεàð. Άó íðκàεε
μυσταμλακachi íàúíòðεàðε úς íεάεάá εáðòà ñε ñεε íàκñááεàðíε κúεεά, àùíεεíε
κúðκεðεεø, империя ùòεíðííεεáεάá κàðøε εóðáøάá ÷εκεøάá áíðεíá íεíàñεεε
εáεòεγòεàðεíε εó÷áεòεðεøάá ùàðáεàð κεεάε. Øóíááε áúεñááá, 1898 εεε Άíáεæííáá
μυσταμλακachi íàúíòðεàðεάá κàðøε, óíεíá íòñòáíεáεà ñε ñàðεάá κàðøε γíá áεð
íςíáεεε ùàðáεàðε áúεεά úòáε. Óàðεðáá áó “Άíáεæíí κúςγíεííε” ííεíε íεάε. Άó
κúςγíεíí 1898 εεε Άíáεæíí øàùðεíεíá Íεíáòáíá κεøεíγεάá áíøεáíáε. Άàñòεάá
κúςγíεíí÷εεàð ñíε 500 εεøεάáí íðòíáááí áúεñà-áá, áεðíκ àððíòáááε κεøεíκεàðááí
εάεεά κúøεεà ðááí àùíεε ùεñíáεάá κúςγíεíí÷εεàð ñíε íððεά áíðáε. Κúςγíεíí÷εεàðáá
Íóùáííáááεε Ýøíí “Άóε÷ε Ýøíí” áíø÷εεεε κεεάε.

Άóε÷ε Ýøíí úεεάáááε íòñòáíεáεà ñε ñàðíáá κàðøε Óàðγíá áεεíγòεάááε
àùíεεíε áεðεàøòεðεøάá, óεàðíε империянинг íòñòáíεáεà ñε ñàðεάá κàðøε ÷εκεá,
áó ςóεííε áγááðεá ðàøεàøάá ùàðáεàð κεεάε. Κúςγíεíí ñðεòεγεε ðàðςάá áíøεáíáε. 17
íáε εóíε Óíæεε κεøεíγεάá ðúíεáíááí ðáεκ ñíáñε Άíáεæíí øàùðεáá κàðáá éúè íεάεεàð.
Κúςγíεíí÷εεàð ñàòε éúεáá εúíáεεά áíðáááðáε. Íàðεæááá, øàùàðáá áðεá εάεάíáá
òεàðíεíá ñàòε εáíááεεά, 2000 εεøεάá áðáε. Íεííí Άíáεæííáááε ðòñ áàðíεςíεáá
òúñàðááí ùòøóí κεεάε. 23 ñíεάàð úεάεðεεεά, 24 ñíεάàð γðáεáíáε. Ñíεάàðεεàð áàðúíε
κòðíεεáíεά, κúςγíεíí÷εεàðááí 12 εεøεíε úεάεðááεεàð, κíεάáíεàð κí÷εά εáðááε.
Óαςάá Óàðγíá ááíáðáε-áóááðíàðíðεεεáεáá ááðεεááí ðáááðááí ñúíá áó áðáá κúøεí÷à
ùàðáεε εó÷ εáεòεðεεáε áà íàùáεεεé àùíεεááí ù÷ íεεø áíøεáíεά εáðáε. Óαςεεεáá
íòñòáíεáεà÷εεàðáá κàðøε κàðáðεεááí ùàðáεàðεàðáá εòεðéíε γòááíεàð, áóííí
κεεεíááíεàð κàííκκà íεεíáε. Óεàð áó áεεáíáεíá ÷áεεáñáñááí ùàðáεε εó÷εàðááí
óíεááεáíεά, íàùáεεεé àùíεεíε κúðκεðεεø ñε ñàðεíε εó÷áεòεðáε.

Íòñòáíεáεà÷εεàð κúςγíεííε áàùøεεεεé áεεάí áíñòεðεøεàðεáá κàðáíáε áóíεíá
áεñ ñááíñε áóòóí Óàðγíá áíáεεñεáá ðàðáεáε. Άñáεà, Κρóaá, Øαòðεοíí, Ûø, Íàðγεεíí
εάáε øàùàðεàð áà κεøεíκεàðáá ùàðáεàðεàð εáíá ,εεεάε. Έáεεí, ðòñ κúøεíεàðε ùàíá

Жадидчилик ҳаракати ва миллий уйғониш

“Жадид” арабча сўз бўлиб, “янги” деган маънони англатади. Шунинг учун ҳам янгилик ва ислохотчиликка интилувчи, янгилик яратувчи фаолият билан машғул бўлган тараққийпарвар, илғор руҳдаги миллий зиёлилар тарихда “жадид” деган номга мушарраф бўлдилар. Уларнинг ҳаракати эса жадидчилик деб номланди. Бу ҳаракатнинг пайдо бўлиши бевосита ўша даврдаги ички муҳит ҳамда ташқи халқаро майдондаги ижтимоий-сиёсий ва демократик янгиланишлар билан боғлиқ бўлди.

XIX аср охири - XX аср бошларига келиб, Туркистонда миллат тақдирига таҳдид солувчи ўта қалтис ва оғир ички тарихий муҳит пайдо бўлди. Бир томондан, Россия мустамлакачилиги сиёсий жиҳатдан мустаҳкамланди. Мустамалка ва зўравонликка муккасидан кетган рус босқинчилари эса, энди ўз мафкурасини сингдириш орқали маънавий устунликка ҳам эга бўлиши учун маҳаллий халқни руслаштириш, унинг ғурурини синдириш, ўзлигини йўқотишдек, ўта разил шовинистик сиёсатни кучайтирдилар. Иккинчи томондан эса, миллат ва халқимиз ўз сиёсий, маънавий ҳуқуқлари, эрки ва ҳошиш-иродасини йўқотди. Учунчидан, умуман мусулмон мутаассиблиги (консерватизм ва бидъат) кучайди. Миллатнинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий аҳволи ҳамда маънавияти тубанлашди. Бунинг устига устак, дин пешволари орасидаги мутаассибларда янгиликка, дунёвий маърифат ва тараққиётга қаршилик ҳам авж олди. Бу эса, Ислом дини ҳамда шариатига мутлақо зид равишда авж олди.

Мутаассиблар бидъат ботқоғига ботган ҳолатда, ижтимоий мажхул (ноаник)ликдаги ғафлат уйқусига маст бўлиб, ақл ва фаҳм-фаросатлари ожизлиги эвазига, ўзлари сезмаган ҳолда мустамлакачилар манфаати (мафкураси)га хизмат қила бошлайдилар.

Миллат ва халқимиз мана шундай икки томонлама ўта аянчли ва ҳавфли ижтимоий-сиёсий муҳит ҳамда вазиятга дуч келган бир пайтда мусулмон зиёлилар дин хомийлари орасидан янги бир тараққийпарвар гуруҳининг ҳаракати пайдо бўлди. Улар «жадид» (янги) деган улуғ номга муяссар бўлган ҳолда, Миллат ва Ватан, мусулмон халқлари учун маънавий қалқон бўлиб, кураш майдонига отилдилар. Жадидлар миллатни бўйин эгиши ва танама-тақдир қилиш ҳавфидан қутқаришнинг бирдан-бир тўғри йўли аввал тарбия ва маърифат, сўнг ислохот эканлигини жуда тўғри англаб етдилар.

Шунинг учун ҳам жадидлар миллат ва халқни ғалаён ва қўзғолонга, инқилобий бузғунчилик каби ёввойиликка даъват этмади. Аксинча, уларни диний-дунёвий маърифат, илм-фан, маданият ва янгиликлар билан куроллантириб тарбиялаш, ўзлигини англатиш, ижтимоий-маънавий ғафлат уйқусидан уйғотиб, турмуш тарзи, тафаккури, маънафияти, маданияти, адабиёти ва маорифини ўзгартиришга бел боғладилар.

Абдулла Авлонийнинг ушбу ҳикмати жадидлар учун асосий эътиқод ва амалий фаолият дастури бўлиб қолди: «Тарбия бизлар учун ё ҳаёт – ё нажот, ё ҳалокат – ё саодат, ё фалокат масаласидир». Дарҳақиқат, бу пайтда миллатни ҳалокат ва фалокатдан асраб, саодатга олиб чиқувчи жадидлар тарбияси билан миллатни маънан тобе қилиб, ҳалокат ва фалокатга дучор этувчи мустамлакачилар «тарбия»си қарама-қаршилиги пайдо бўлган эди.

Жадидчилик ҳаракати баъзи-бир тарихга оид адабиётларда айтилганидек, “олдин маданий-маърифий ҳаракат бўлиб, кейин ижтимоий-сиёсий ҳаракатга ўсиб ўтгани” йўқ. У ўз табиати мақсад ва моҳиятига кўра, дастлабки кунданок, ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ва ислохотчилик ҳаракат бўлган. Аммо, Ватанни озод ва обод қилиш, миллат ва халқни хурриятга олиб чиқиш, тўқ ва фаровон, маданиятли қилиш учун жадидлар асосий эътиборни дастлаб маданий-маърифий ишларга қаратдилар.

Мустамлакачиларининг асосий мақсади, халқни мутлақ тобе ва қарам қилиш, Туркистонда сиёсий эрксизликни қарор топтириб, миллий ўлимни амалга ошириш бўлганлигига шарқшунос олим Н. Н. Веселовский (1848-1918) қуйидагича гувоҳлик беради: «Биз Туркистонга маданият олиб келдик деб ўйлаймиз. Бўйсундирилган осиеликларга тинчлик ва осойишталик бердик деб ўзимизни овутамиз. Аммо буларда бир олий туйғу борки, бу миллат ва унинг миллий ифтихоридир...

Мусулмонлар аҳволини тушунишимиз керак. Сиёсий ўлим (миллий давлатни йўқотиб, сиёсий халқ-хуқуқдан айрилиш-муҳаррир) оғир, миллий ўлим эса ундан ҳам оғирроқдир. Бизнинг ҳукмронлигимизда улар (туркистонликлар) худди шундай аҳволга тушдилар. Шундай миллий манфаатлар борки, улар халқ оч ёки тўқлийдан қатъий назар, бир кунмас бир кун ўзини намаён этажак”.

Туркистонда рушлаштириш сиёсатини амалга ошириш билан маълум миссионерлар гуруҳи мунтазам равишда иш олиб боради. Н.Остроумов, М.Мироппиев, В.П.Наливкин ва бошқа ашаддий шовинистлар мана шу гуруҳнинг энг кўзга кўринганлари эдилар. Н.Остроумов ўз миссионерлик вазифасига кўра, Туркистонда генерал-губернатордан ҳам юқори мавқега эга бўлган. В.П.Наливкин эса “Ярим ёввойи осиеликларни ҳамиша қўрқув ва ваҳима ичида қалтираб туришга мажбурлаш керак” деган “дастуриламал” ишлаб чиқиб, уни мустамлакачи маъмуриятга ижро учун тақдим этади.

XX аср бошига келиб миллатни миллий ўлимдан сақлаб қолиш ва истиқлолга олиб чиқиш учун маърифат, ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий тарбия асосий омил, энг муҳим маънавий қуроли даражасига кўтарилди. Буни эса жадидлар Ватан озодлиги йўлидаги кураш ҳаракатининг асоси деб билдилар. Улар мусулмон мутаассиблигига қарама - қарши равишда диний ва дунёвий маърифатпарварлик ғояларини олға сурдилар. Шариат қоидалари, “Қуръони карим”ни яхши билганлари учун ҳам дин пешволари орасидаги қоқоқликка, “Тараққиёт исломга зид” деган ақида ва тушунчаларга қарши курашдилар. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, жадидчиликнинг пайдо бўлишига аввало Исломдаги диний-дунёвийликнинг, тараққиётпарварлик ва илм-фан, шариат амалларининг ўрни катта бўлди.

Жадидларнинг дадил янгилик яратиши, дунёвийликни тарғиб этиши учун Пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васалламнинг мана бу икки ҳадиси - шарифлари маънавий асос ва куч-қувват бўлди: ”Охиратини деб дунёсини тарк қилган ҳам, дунёсини деб охиратини тарк қилган ҳам сизларнинг яхшингиз эмас...”, “Динда Ўртача йўл тутганлар, Ўртача йўл тутинглар, Ўртача йўл тутинглар, чунки ушбу дин амалларида ким оғирлаштириб юборса уни амал енгиб қўяди”.

Хулоса шуки, биринчидан, жадидчилик Исломдаги таракқиётпарварлик, илм-фанга рағбат ва дунёвийликнинг янги даврдаги кўриниши сифатида пайдо бўлди. Жадидлар Исломни ҳар хил мутассиблик бидатлардан асраб ривожлантирди. Иккинчидан, жадидчиликни пайдо бўлиши ва ривожланишига Шарқ ва /арб мамлакатларида ривожланган куйидаги демократик, миллий-озодлик, ислоҳотчилик ҳаракатларининг таъсири ҳам кучли бўлди:

1. Жамолиддин Афғоний (1839-1897) ва Муҳаммад Абдолар (1848-1903) асос солган мусулмон дунёсидаги ислоҳотчилик ва “наҳда” (уйғониш) ҳаракатлари.

2. XIX асрнинг 90-йилларидан бошланиб, 1905-1907 ва 1917 йилларда катта ғалабаларга эришган рус социал демократик ва инқилобий ҳаракатлари.

3. Туркиядаги аксилмонархистик, конституцион демократик, ижтимоий-миллий уйғониш ҳаракатлари: Танзимат (1840-1860), Ёш усмонлилар (1865-йилдан 80-йилларгача), Ёш Турклар (1889-1918) ва 1908-1909 йиллардаги демократик-инқилобий ҳаракатлар.

4. Жадидчилик ҳаракатининг пайдо бўлиб, ривожланишида қримлик Исмоилбек Гаспиралининг (1851-1914) ҳиссаси беҳат катта бўлди. У Қримда XIX асрнинг 80-йиллардаёқ, Россия босиб олган мусулмон халқлари орасида биринчи бўлиб жадидчиликка асос солди. Унинг рус ва туркий тилларда чоп этилган “Таржимон” (1883-1914) газетаси, “Россия мусулмонлиги” (1881), “Оврупа маданиятига бир назар мувозини “ (1885) ва бошқа асарлари ҳамда жадид мактаби учун ёзган дарслик ва қўлланмалари Туркистонга тез кириб келди.

Исмоилбек Гаспирали 1884 йилда “Таржимон” газетаси орқали мусулмонларга қарата шундай мурожаат қилади: “ Суюкли дўстларим, бизнинг учун энг гўзал иш илм ва маориф ишидир. Энг муқаддас интилиш илмга, маорифга интилишдир. Чунки инсонни инсон этган меҳнат ва билимдир. Билим маданий турмуш (цивилизация) га етишиш воситасидир.”

И.Гаспирали 1884 йилда Ўн иккита болани янгича усул-”усули жадид”-савтия (товуш) усули билан ўқитиб, қирқ кунда саводини чиқаради. Улар ўқиш ва ёзишги мукамал ўзлаштира бошладилар. У 1892 йилда Туркистон генерал-губернатори А.Б. Врөвский¹га махсус мактуб йўллаб, унда мактабларни ислоҳ қилиш, жадид мактабларини ташкил этиш мадрасалардан бирини замонавий – дунёвий олий ўқув юртга мослаб ислоҳ қилишни таклиф этади. Аммо, бу таклифлар амалга ошмайди. Шундан сўнг Исмоилбек

---

¹ Олдинги кыпгина ма=ола ва китобларда бунинг ырнида Разенбах кырсатилиб, хатога йыл =ыйилган мухаррир.

Гаспирали 1893 йилда Тошкентга келади ва зиёли уламолар билан учрашади. Самарқандда бўлади. У ердан Бухорога бориб, амир Абдулахадни жаид мактаби очишга кўндиради ва бу мактабга “Музаффария” деган номни беради.

Жаидчилик ғояси Туркистонда XIX аср 80-йилларининг иккинчи ярмидан бошлаб тарқалиб, шу асрнинг 90- XX асрнинг 5-йили оралиғида мунтазам ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ҳаракат сифатида шаклланди.

Жаидчилик ҳаракати асосан икки даврга бўлинади: 1) XIX асрнинг 90-йилларидан-1917 йил февралгача; 2) 1917 йил февралдан-1929 йилгача. Биринчи даврнинг ўзи уч босқичга бўлинади: 1) Жаидчилик ғоясининг пайдо бўлиши ва мунтазам уюшган ҳаракат шаклига эга бўлиши (XIX асрнинг 90-йиллари-1905 йил); 2) Жаидчилик ҳаракатининг нисбатан тез ва қаршиликсиз ривожланиши (1905-1909 йиллар); 3) Жаидчиликнинг чоризм томонидан озодлик, демократик ва инқилобий ҳаракатларга қарши курашни кучайтирган даврдаги ривожланиши (1909-1916 йиллар). Иккинчи давр ҳам воқеалар ривожланишига қараб уч босқичга бўлинади: 1) 1917 йил феврал-октябр; 2) 1917 йил ноябр-1924 йил; 3) 1925-1929 йиллар.

Жаидлар маорифи. Жаидчилик ҳаракати, шу вақтгача Ислом дунёсида сира ҳам кўринмаган илғор ва тезкор ўқитиш “Савтия” (товуш) усулига асосланган жаид мактаблари ташкил топишидан бошланди. Бу мактабларда болалар бир йилда савод чиқариб, мукамал ўқиш ва ёзишни ўзлаштиради. Бунинг учун эса қадим анъанавий мусулмон мактабларида 5-6 йил ўқиш керак бўлар эди. Айтиш мумкинки, “Савтия” усулидаги жаид мактаби Ватанимиз тарихидаги буюк кашфиётлар силсиласини бойитди.

Жаид мактабида диний ва дунёвий таълим-тарбия ҳамда илм ўзаро уйғунлаштирилди. Болалар қулай парталарда ўтириб, харита ва расмлар ёрдамида тез савод чиқарди ва диний – дунёвий илмиларни ўрганди. Жаид мактабларида куръони-карим, математика, география, она тили, рус, араб тиллари, ашула ва ҳатто жисмоний тарбия ўқитила бошланди.

Жаид мактаблари тўрт (бошланғич) ва етти йиллик эди. Масалан Мунавварқори Абдурашидхоновнинг етти йиллик мактабини битирган ёшлар дунёвий илмларни, рус тилини яхши ўзлаштирган ҳолда жаид мактабида ўқитувчи, масчитларда имом бўлиш, мадраса ва ҳатто, хориждаги дунёвий олий ўқув юрларида ўқиш, савдо ва бошқа корхоналарда котиб бўлиб ишлаш малакасига эга бўлганлар. Бундай етти йиллик мактаблар Тошкентдан ташқари, Қўқон, Самарқанд каби йирик шаҳарларда ҳам очилади.

Жаид мактаблари пуллик эди. Ҳар ойига ота-оналар баҳоли қудрат, эллик тийиндан бир ярим сўмгача пул тўлади. Бу ўринда ҳар ота-она ўзларининг бойлик ва камбағаллик даражаларини шарият асосида белгилаб пул берадилар. 35 фоизгача камбағал ва ночорларнинг болалари текин ўқитилди. Ўзига тўқ оилалар эса ўз хоҳиши билан уч сўмдан ва ундан ҳам кўп пул берган. Булардан ташқари жаидларнинг ўзлари ташкил этган

хайрия жамиятлари ҳам жаид мактабларини маблағ билан таъминлаб турган.

Жаид мактабларининг очилишига рус амалдорлари, мусулмон мутаассиблари қаршилик қиладилар. Жаидлар катта матонат ва фидойилик билан эски мактабларга тегмайнамуна сифатида жаид мактабларини ташкил этиб, омма орасида катта обрў қозондилар. Жаид мактаблари қатъий низом ва дастур ва дарсликларга асосланди. Тарихда биринчи бўлиб, жаидлар ўқувчиларга кундалик, чорак ва йиллик баҳолар қўйишни жорий этдилар. Ўқувчилар синфдан-синфга ўтиш ва битириш учун жамоатчилик олдида очиқ чорак, йиллик ва битирув имтиҳонларини топширганлар.

Мактаб очган жаидлар дастур, қўлланма ва дарсликларни ҳам ўзлари яратдилар. Саидрасул Саидазизовнинг “Устои аввал”, Мунавварқори Абдурашидхоновнинг “Адиби аввал”, “Адиби соний”, “Тажвид” (Қуръонни кироат билан ўқиш усулига оид қўлланма), “Ҳавойижи диния” (Шариат қонунлари тўплами), “Ёр юзи”, “Усули ҳисоб”, “Тарихи анбиё”, “Тарихи ислом”, Абдулла Авлонийнинг “Биринчи муаллим” ва “Иккинчи муаллим”, “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”, Маҳмудхўжа Бехбудийнинг “Қисқача умумий география”, “Болалар мактуби”, “Исломнинг қисқача тарихи”, “Амалиёти ислом”, “Аҳоли географиясига кириш”, “Россиянинг қисқача географияси” ва бошқалар шулар жумласидандир.

Жаид мактаблари очилиши билан баъзи жойларда қадим ва мактаблари бўшаб қолдилар. Натижада қадим ва жаид мактабдорлари ўртасида жиддий қарама-қаршиликлар пайдо бўлди. Бунга мутаассиб қози мулла ва уламолар ҳам қўшилдилар.

Жаид мактабларининг жами сони ва улар қаерларда очилиб фаолият юритганлиги ҳақида ҳозирча тўла маълумот йўқ. Лекин, 1903 йилда биргина Тошкентда 20 та (шундан 2 таси ўрта), жаид мактаблари бўлган. Маълумки, 1909 йилдан кейин жаид мактаблари қаттиқ назорат остига олинади, арзимас баҳонолар билан ёпилади. Уларда ўқитиладиган адабиёт ва дарсликлар “охранка”нинг диққат марказида бўлади. Жаид мактаблари Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Андижон, Хива, Тўқмоқ, Янги Марғилон, Эски Марғилон, Каттақўрғон, Қизил ўрда, Туркистон, Чуст, Чоржўй, Термиз, Марв шаҳарларида очилади. Шунингдек, Жума (Самарқанд вилояти), Қовунчи (Тошкент вилояти), Тўрақўрғон (Наманган вилояти), Пўстиндўз (Бухоро вилояти) каби катта қишлоқларда ҳам жаид мактаблари очилган. Жаид мактаблари М.Бехбудийнинг ёзишича, 15-20 йил ичида жами Кавказ мамлакатлари, Эрон, Ҳинд, Миср, Ҳижоз ва бошқа жойларида ҳам жорий бўлдилар.

Жаидчиликнинг асосий мақсадларидан бири мамлакатда замонавий (европача) олий таълимни йўлга қўйиш бўлди. Университет ташкил этиш гояси Туркистонда илк бор 1892 йилда Исмоилбек Гаспирали томонидан олға сурилди. И. Гаспирали 1906 йилда, яна “Таржимон” газетасида тўғридан-тўғри Бухоро амири ва Хива хонига мурожаат қилиб шундай дейди:

“Фуқоройи ислом сизлардан мол истамас, ош истамас. Дин-”Қуръон”дан, жон-Худодан. Сиз давлатлик хонлардан аҳолига эҳсон этиладиган нарса-нашри маорифга, тараққиёт ва камолатга омил бўлувчи олий даражалик маориф мактабларидир. Кўхна мадрасалари кўп Бухорои шарифда ва Хивада энди бирор дорилфунуни исломия таъсис этмоқ лозим. Бу дорилфунунларга бир даража илм олган талаба қабул қилиниб, тарих, жўғрофия, кимё, ҳандаса, илми ҳуқуқ, усули идорайи давлат, илми иқтисод ва бошқа лозим фанлар, туркий, форсий, русий ва франсавий тиллар ўргатилса... Ушбу дорилфунунларда муаллим ва мударрислик қила оладиган аҳли камол бор”

Жадидлар олий таълимнинг асоси-университет ташкил этиш учун Тошкент шаҳар Думасидан ҳам фойдаландилар. Мунавварқори, Фитрат, М. Бехбудий, У. Асадуллахўжаев ва бошқа жадидлар миллий дунёвий олий таълим ғоясини ўз асар ва мақолаларида кенг тарғибот-ташвиқот қиладилар. Олий таълимга замин яратиш учун, жадид мактабларида дунёвий илмлар ўқитилди, хорижга ёшлар ўқишга юборилди.

Дунёвий ҳозирги замон олий ўқув юрти – университетга асос солишга жадидлар фақат 1918 йилда Мусулмон халқ дорулфунунини ташкил этиш билан муваффақ бўлдилар.

Умуман, жадидлар жуда қисқа вақт ичида бутунлай янги яъни жадид халқ маорифи тизими яъни, ҳозирги замон халқ маорифи тизимига асос солдилар.

Жадид матбуоти ва журналистикаси. Жадидчилик ҳаракатининг иккинчи бир муҳим фаолияти миллий матбуот ва журналистикасига асос солиш бўлди. Туркистон жадидлари рус демократик ва инқилобий ҳаракатининг ютуқларидан ҳам самарали фойдаландилар.

Золим “оқ пошшо” Николай II инқилобий-демократик ҳаракат босими остида 1905 йил 17 октябрда махсус манифестга имзо чекиб, демократия, матбуот ва сўз, ҳар хил йиғинлар ўтказиш эркинлигини жорий қилишга мажбур бўлди. Буни жадидлар катта қувонч билан кутиб олдилар.

Мана шундан сўнг жадидлар миллат ҳимояси учун жанговар қалқон ва муаззам минбар бўлган газета ва журналларни ташкил этиш учун жуда шахдам курашадилар.

Тошкентда Исмоил Обидий “Тараққий” (1906), Мунавварқори Абдурашидхонов “Хуршид” (1906), Абдулла Авлоний “Шухрат” (1907), Саидқарим Саидазимбоев “Тужжор” (1907), Аҳмаджон Бектемиров “Осиё” (1908), Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев “Садои Туркистон” (1914-1915) газеталари, шунингдек, Абдурахмон Содик ўғли (Сайёх) “Ал-Ислоҳ” (1915) журналини нашр этишга муваффақ бўлдилар. Самарқандда эса Мухмудхўжа Бехбудий “Самарқанд” русча (1913) газетаси ва “Ойна” (1913-1915) журналини, Қўқонда Обиджон Маҳмудов “Садои Фарғона” (1914) газеталарини чиқарди. Бу газета ва журналлар доимо маҳфий полиция “охранка”нинг айғоқчилари кузатуви, таъқиби остида бўлдилар.

Жадид матбуоти 1917 йил февралда рус подшоси тахтдан ағдарилгач, янада ривожланди. Жуда қисқа вақт оралиғида февралдан октябргача

Тошкентда Мунавварқори Абдурашидхонов “Нажот” (1917 й. март), А. Баттол “Шўрои ислом” (1917 й. май), Абдулла Авлоний “Турон” (1917 й.), Аҳмад Заки Валидий ва Мунавварқори Абдурашидхонов “Кенгаш” (1917 йил июн), “Улуғ Туркистон” (1917 й.), Қўқонда Бўлат Солиев “Эл байроғи” (1917 й. сентябр) газеталарини, Х.Х. Ниёзий “Кенгаш”, Ашурали Зоҳирий “Юрт” (1917 йил июн) журналларини, Самарқандда эса Шохмуҳаммадзода “Хуррият” (1917 йил апрел) газеталарини чоп этдилар.

Буюк миллатпарвар жаидлар, жаид матбуоти орқали миллатни Ўз маданий-иқтисодий аҳволи, сиёсий қарам ва ҳуқуқсизлигини англатишга, унда боскинчиларга қарши нафрат, миллий истиқлолга ишонч руҳини тарбиялашга муваффақ бўлдилар. Шунинг билан бирга улар миллий мухторият ва жумҳурият ғоясини, миллатлараро тенглик ва қон-қариндошлиқни тарғибот қилишни тўғри йўлга қўядилар.

Жаид адабиёти ва санъати. Академик А. Н. Самойлович жаид адабиётини Ўрганиб, 1916 йилда “Туркистонда янги адабиёт майдонга келди. Бу мен учун кутилган хол эди” деб ёзган эди. Дарҳақиқат, олим учун кутилган “Янги адабиёт”-жаид адабиёти бўлди. Бу адабиёт Ўз мазмун ва моҳияти ҳамда жанрларига кўра, минг йиллар давомида шаклланиб ривожланган мумтоз адабиётимиздан тубдан фарқланувчи янги адабиёт бўлди.

1. Агар мумтоз адабиётда дунёвийликка нисбатан диний жиҳат устунроқ бўлган бўлса, жаид адабиётида буларнинг ўртасида Ўзаро тенглик яъни диний-дунёвийлик қарор топди.

2. Жаид адабиёти мумтоз адабиётдан фарқли равишда ғарб адабиётидаги роман, драма, эссе, ҳикоя ва бармоқ вазнига асосланган шеърят (поэтика) каби бадий жанрлар кўринишига эга бўлди. Проза ва публицистика пайдо бўлди.

3. Жаид адабиёти бевосита ижтимоий-сиёсий ва маърифатчилик мафкураси, миллий-озодлик хусусиятига эга бўлди. Унда мазлум халқ ҳаёти бевосита Ўз ифодасини топди. Бадий асарлар жонли халқ тилида ёзилди. Ижтимоий фаоллик ва миллий руҳ бу янги адабиётнинг энг муҳим хусусиятига айланди.

4. Жаид адабиётидаги бадий-лирик қаҳрамон қиёфаси мумтоз адабиётдаги қаҳрамон қиёфасидан тубдан Ўзгарди. У энди анъанавий ошиқ ёхуд маърифатпарваргина эмас, балки мавжуд мустамлака жамияти тартиб-қоидалари ҳамда миллий тенгсизлик билан келиша олмайдиган, шу билан бирга янгича Ўз ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий қарашига эга бўлган шахсдир.

Жаидчилик ҳаракати жаид адабиётининг асосчилари бўлган йирик истеъдод эгалари-жаид адиби, шоири, драматурги ва санъати арбобларини ҳам тарбиялади. Жаидшунос таниқли олим профессор Бегали Қосимовнинг таъкидлашича, уларнинг 1905-1917 йилларда адабий-маданий ҳаракатчиликда қизғин фаолият кўрсатганлари саксондан ортиқ бўлган. Маҳмудхўжа Бехбудий (1875-1919), Саидахмад Сиддиқий Ажзий (1864-1927), Васлий Самарқандий (1869-1925), Мунавварқори Абдурашидхонов (1878-1931), Абдулла Авлоний (1878-1934), Тўлаган Хўжамёров-Тавалло (1882-1939), Сидқий Хондайлиқий (1884-1934), Аваз Ўтар Ўғли (1884-1919),

Муҳаммадшариф Сўфизода (1869-1937), Абдурауф Фитрат (1886-1938), Садриддин Айний (1878-1954), Абдулвоҳид Бурхонов (1875-1934), Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий (1889-1929), Абдулла Қодирий (1894-1938), Абдулҳамид Чўлпон (1897-1938) ва бошқалар шулар жумласидандир.

Жадид адабиётида драматургия яъни жадид драмаси энг сермахсул ва оммабоп жанр сифатида алоҳида кўзга ташланади. Жадид ғояларининг халққа ёйилиши, сингиши ва амалий натижалар беришида драматургия ва театр санъатининг таъсир кўрсатиши кучли бўлди. Шунинг учун ҳам жадид адибларининг аксарият йирик номаёндалари Ўз ижодий-амалий фаолиятини драма ёзиш ва театр билан боғлиқ ҳолда олиб бордилар.

Мутахассисларнинг аниқлашича, 1917 йил октябр тўнтарилишигача драматургия соҳасида ўттиздан ортиқ драма, трагедия, комедия асарлари ёзилган ва уларнинг кўпчилиги театрларда сахналаштирилган. Ўзбек жадид драматургияси ва театрига илк бор асос солган Маҳмудхўжа Бехбудий бўлди. Унинг “Падаркуш” драмаси биринчи бор 1914 йил 27 февралда Тошкентдаги “Колизей” театрида қўйилиши жуда катта маданий-маърифий воқеа бўлди. Бу кун Ўзбек театрига асос солинган сана сифатида тарихга кирди. Шундай қилиб, миллий жадид адабиёти драматургияси ва театри пайдо бўлди. Адабий танқидчилик ва бадиий таржимончилик ҳам шаклланди.

Жадид хайрия ва бошқа маданий-маърифий жамиятлари. Ҳар қандай ҳаракатда бўлгани каби бу ҳаракат ҳам Ўз иқтисодий асосига эга. Акс ҳолда у, бу даражада ривожланмаган бўлур эди. Унинг иқтисодий таъминот манбаини маданий-маърифий хайрия жамиятлари, бой-бадавлат кишилар томонидан савоб олиш ва миллат нуфузини кўтариш учун берилган беминнат эҳсонлар ташкил этди. Жадидчилик ва жадидлар асосан ўрта ҳол мусулмон зиёлилари ҳамда дунё кўрган илғор руҳдаги савдогардан иборат бўлди. Тошкентлик Саидкарим Саидазимбой ўғли, туркистонлик Саидносир Миржалилов (таниқли ёзувчи Ойбекнинг қайнотаси), андижонлик Миркомил Мирмўминбоев ва бошқа бойлар жадидчилик ҳаракати ривожланишига катта иқтисодий ҳисса қўшдилар.

Жадидлар ҳар хил хайрия жамғармаларини ташкил этиш, бой ва бадавлат кишиларнинг ортиқча маблағларини миллат ва Ватан манфаати йўлида сарфлашга ҳам катта эътибор бердилар.

Тошкентда 1909 йилда “Кўмак”, 1913 йилда «Дорилу ожизин» Бухорода 1910 йилда “Тарбияи атфол” хайрия жамиятлари ташкил этилади. Уларнинг олдига қўйилган асосий мақсад сармоя топиб, жадид мактабларига ёрдам бериш ва иқтидорли ёшларни Туркия ва бошқа хорижий мамлакатларга ўқишга юборишдан иборат бўлди.

“Кўмак”нинг таъсисчилари Мунавварқори Абдурашидхонов, Низомқори Хасанов, Абдулла Авлоний, Башарулла Асадуллахўжаев ва Тошхўжа Туёқбоевлар бўлди. Бу ва “Тарбияи атфол”нинг ёрдамида 1911 йилда 15 та, 1912 йилда 30 та туркистонлик иқтидорлик ёшлар Истанбулда ўқиганлиги ҳақида маълумот бор.

Жамият Ўз аъзоларидан тушадиган пулдан ташқари ҳар хил ишбилармонлик йўллари билан ҳам пул топади. Масалан, грамофон жамияти билан келишиб, бир неча халқ ҳофизлари ва Ўз тарбиясидаги мактаб болаларининг ашулаларини грампластинкаларга ёздириб, сотиш билан, уларнинг ҳар биридан Ўн тийиндан фойда олади. 1913 йилда қўйилган биргина спектаклдан 600 сўмга яқин, Рамазон байрами куни “Томоша кечаси” ташкил қилиб эса, 1087 сўм 17 тийин фойда олинади.

Мусулмон жамияти “Кўмак” уставида камбағал ўқувчи ва етим болалар, қари ва ногирон мусулмонларга маънавий ҳамда моддий ёрдам бериш, уларга бошпана, ошхона, касалхона ва амбулатория очиш, шунингдек, мактаб ўқувчилари ва олий ўқув юртлари талабалари учун нафақа (стипендия)лар таъсис этиш кўрсатилган эди.

Тошкентда Мунавварқори, Абдулла Авлоний ва бошқалар 1911 йилда ташкил этган кўп тармоқли “Турон” номли жамият совет ҳокимиятининг дастлабки йилларигача самарали фаолият юритади. Унинг қошида театр труппаси (1913 й.), “Турон” номли кутубхона ва нашриёт (1913 й.) ҳам ташкил этилади. Булар бутун Туркистон бўйлаб маърифат ва зиё, илм-фан тарқалиши, китоб чоп этиш ва босмахона ишлари ривожланишига катта ҳисса қўшдилар.

Қўқонда “/айрат” (1913 й.), Самарқандда “Зарафшон”, Тўрақўрғонда (Наманган вилояти) “Кутубхонаи Исҳоқия” (1908 й.) номли кутубхоналар ташкил топади. Шунингдек, жадид босмахонаси ва китоб дўконлари анча кенг тармоқ отди.

Жадидларнинг 1916 йилдаги халқ кўзғолонига муносабати. Жадидчилик аслида Ватан озодлиги ва миллат равнақи учун курашнинг тинч демократик ва маданий-маърифий, ислохотчилик йўлини танлайди. Халқни беҳуда кўзғолон кўтариб қон тўкишдан сақлаб, сиёсий ташкилий уюшишга, ақл-фаросат билан иш олиб боришга чорлайди. Шунинг учун ҳам улар 1916 йилдаги умумхалқ кўзғолонига бефарқ бўлмадилар, халқ билан бирга бўлиб, уни кўп қон тўкишдан сақладилар. Совет тарих фани жадидларни кўзғолонда халқ томонида эмас, балки чор ҳукумати томонида бўлган деб нотўғри кўрсатиб келди.

Жадидлар кўзғолон кўтариб, Ўлимга ҳам тайёр турган халқни тинчлантириб, йигитларни ташкилий уюшган холда мардикорликка юборишга раҳбарлик қилдилар. 15 августда Тошкент шаҳрида Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев раислигида махсус кўмита тузилди. Бу ташаббус бошқа жойларда ҳам амалга ошади. Улар ҳарбий маъмурият билан келишган холда иш олиб бордилар. Самарқанд вилояти ҳарбий губернатори, генерал-майор Ликошиннинг 759-рақамли маълумотига кўра, Жиззахда 44 та кишлоққа ўт қўйилган. Уларнинг кўпи бутунлай, ёниб-кул бўлган.

Жиззах кўзғолони ҳақида маълумот тўплаб, китоб ёзмоқчи бўлган ва 1938 йилда “Миллий иттиҳод”нинг аъзоси сифатида қамалиб, қамокхонада уриб ўлдирилган Мамадиёр Аллаёровнинг ёзишича, рус аскарлари 40 кишини уйига қамаб, ўт қўйиб юборган.

Мардикорликка юбормасликнинг иложи йўқлигини яхши билган жадидлар йигитларни ижтимоий биқиклик ва мутаассиблик муҳитдан чиқиб, Ўзга юртларда “кўзи очилиши”ни ҳам назарда тутдилар. Ҳақиқатан ҳам 1917 йилдан кейин мардикорликдан қайтган йигитларнинг кўпчилиги миллий-озодлик курашида ва жадидчилик ҳаракатида фаоллик кўрсатдилар. Жадидлар жойлардаги норозиликлар эвазига чоризм амалдорларини бироз ёнберишга мажбур этишга ҳам муваффақ бўлдилар.

Андижон жамоатчилиги номидан 1916 йил июлда У.Асадуллахўжаев билан Вадим Чайкин Санкт Петербургга бориб, IV Давлат Думасига Туркистондаги хунрезлик ва ўзбошимчаликлардан шикоят қилади. Шундан сўнг депутатлар Туркистондаги рус аҳолиси ҳарбий мажбуриятдан озод қилинган бир пайтда, маҳаллий аҳолидан мардикорликка олиш сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан хавфлик эканлиги ҳақида ҳарбий вазир номига телеграмма юборади. Подшо Николай II ҳам буни эътиборга олган ҳолда мардикорликка олиш мудатини 15 сентябргача кечиктиришга мажбур бўлади. А.Н. Куропаткинни эса Туркистон генерал-губернатори қилиб Тошкентга юборади. Унинг билан бирга дума аъзолари Керенский, Таваккалов ҳамда М.Чўқаев, Ш.З.Муҳаммадиёров ҳам вазиятни ўрганиш учун Ўлкага келади.

Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев берган маълумотлар асосида Куропаткин ўзини халқчил қилиб кўрсатиш мақсадида баъзи амалдорларни ишдан олади.

Шундай қилиб, жадидлар халқ миллий-озодлик ҳаракатига ғоявий-мафкуравий ва ташкилий раҳбарлик қилишга муваффақ бўлади. Бу эса жадидчилик, бу даврга келиб Туркистонда катта таъсирчан ижтимоий-сиёсий кучга айланганлигидан далолат беради.

Жадидчилик ҳаракати ва рус ижтимоий демократик инқилоби. 1917 йил 27 февралда Россия императори Николай II рус демократик инқилоби тазйиқи остида ўз тахтидан воз кечди. Бу билан Россиядаги Романовлар сулоласининг уч юз йиллик монархистик ҳокимияти барҳам топади. Давлат думаси Муваққат ҳукумат тузиб, унга мамлакатни бошқариш ва Таъсис мажлисини чақириб ҳокимият масаласини узил -кесил ҳал қилиш вазифасини топширади.

Иккинчи томондан эса. бу совет тарихида “буржуа ҳукумати” деб номланган ҳукуматга қарама-қарши равишда инқилобий ҳаракатга раҳбарлик қилаётган социал-демократик партиялар жойларда ишчи, аскар ва деҳқонлар депутатлари совет (шўро)ларини тузиб, янги ҳокимиятнинг маҳаллий жойлардаги органларини ташкил этдилар. Бу ҳолат Россия босиб олган барча мамлакатлар қатори Туркистонда ҳам истиқлол учун кураш авж олишига сабаб бўлди. Жадидчилик ҳаракатининг ҳиссаси миллий озодлик курашида беҳад катта бўлди.

Маҳаллий халқ ва жадидлар рус инқилобинини фақат миллий истиқлолга эришиш нуқтаи назаридангина кўллаб-қувватладилар. Туркистондаги инқилобий ҳаракатга асосан рус социал-демократик партиялари раҳбарлик қилди. Инқилобнинг бош шиори эса “Озодлик, Тенглик ва Биродарлик” эди.

Жадидлар эса “Озодлик, Тенглик ва Адолат” деган шиорга амал қилар эди. Улар мана шу шиор остида миллий ҳокимият, миллий давлатчиликни тиклаш учун мусулмон халқ оммасига раҳбарлик қилдилар. Бунинг натижаси Ўлароқ, Туркистонда Россиядаги каби икки ҳокимиятчилик эмас, балки қуйидаги уч ҳокимиятчилик пайдо бўлди:

1. Жадидлар ташкил этган “Шўрои исломия” ва унинг жойлардаги шўъбалари, Тошкентдаги Туркистон Ўлка мусулмонлари маркази ёки баъзи адабиётларда “Миллий марказ” деб номланган марказ;

2. Туркистондаги рус ва аскар (кейинроқ дехқон) депутатларининг маҳаллий ва марказий советлари;

3. Россия Муваққат ҳукуматининг Туркистон Муваққат қўмитаси ва унинг вилоятлардаги бўлимлари.

Рус подшоси Ўз тахтидан воз кечганлиги ҳақидаги хабар етиб келиши биланоқ, жадидларнинг Тошкентдаги маданий-маърифий жамияти “Турон” тезда сиёсий фаоллашди. Унинг ташаббуси билан 1917 йил 6, 9 ва 13 март кунлари бўлиб ўтган халқ йиғинларида маҳаллий ҳокимият бошқаруви масаласи муҳокама қилиниб, демократик руҳдаги қарорлар қабул қилинди. 9 март куни Тошкентнинг Чорсудаги Жоме масжидида 20 минг кишилик йиғин бўлиб, у Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев (раис), Мунавварқори (раис муовуни), Ислombек Худоёрхонов (котиб) лар раҳбарлигида ўтади. Аввало хуррият қурбонлари руҳига тиловат ўқиб, фотиҳа тортилди. Шундан сўнг Эски шаҳар полицмейстри Колесников бўшатилиб, унинг ўрнига ҳокимият бошлиғи этиб собиқ Қўқон хони Худоёрхон ўғли Ислombек Худоёрхонов сайланади.

6 мартдаги йиғилишда жадидлар томонидан шаҳар ижриоя қўмитасига сайланган Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев Тошпўлатбек Норбўтабеков ва бошқалар қайта сайланадилар. Бу халқ қурултойи мақомидаги йиғинда рус ишчиси ва аскарлари советларига ўхшаш маҳаллий халқ бошқаруви вакиллар ҳам сайланади. Кейинчалик бу вакиллар йиғини Мунавварқори таклифи билан Қуръони Каримдаги «Шўро» сурасига нисбатан “Шўрои исломия” деб номланади. Бу йиғинда сайланганларга яна қадимчилар норози бўлганлари сабабли 13 мартда яна ўша Жоме масжидида катта халқ йиғини ўтказилади. Унга Мунавварқори, Абдулвоҳидқори, Саидрасул Махмуд Саидазизлардан иборат раёсат (президиум) раҳбарлик қилади. Тошкент шаҳар Ижроқўмитасига Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев Шайхонтохур, Тошпўлатбек Норбўтабеков Кўкча, Зайниддинхўжа Саримсоқхўжаев Себзор, Абдусафийхон /анихон ўғли Бешёғоч даҳаларидан вакил қилиб сайланади.

15 март куни “Шўрои исломия” нинг биринчи ташкилий мажлиси бўлиб, унга Абдулвоҳид қори Абдурауфқори ўғли раис, Мунавварқори Абдурашидхон ўғли эса муовун этиб сайланади. Кейинроқ эса Абдулвоҳид қори Шайхонтохур даҳасига қози бўлиб сайлангач, 6 апрелда унинг ўрнига Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев сайланади.

Апрелнинг бошларидан бошлаб “Шўрои исломия”нинг Ўш, Андижон, Фарғона (Скобелев) Туркистон, Мари, Самарқанд, Қўқон, Наманган ва бошқа шаҳарларда ҳам маҳаллий шўъбалари пайдо бўлади.

Бу сиёсий ҳокимият ташкилотларининг “Нажот” (1917 йил март), “Кенгаш” (1917 йил июн), “Шўрои ислом” (1917 йил 16 май Тошкент) “Эл байроғи” (1917 йил сентябр Қўқон), “Хуррият” (1917 йил апрел Самарқанд) каби газета ва журналлари чоп этилиб, улар мухторият, тенглик, эрк ва мустақиллик ғояларини кенг ёядилар.

“Шўрои исломия” маҳаллий бошқарув органи ва миллий ҳукумат куртаги сифатида Ўз фаолиятини асосан қуйидагиларга қаратди:

- Туркистон мусулмонлари орасида сиёсий, илмий ва ижтимоий, иқтисодий ислохотлар ўтказиш ғояларини кенг ёйиш;
- Туркистон мусулмонларини ягона ғоя, маслак ва фикр асосида бирлаштириш чора, тадбирларини кўрмоқ;
- Бошқа мамлакатнинг мустақиллик ва демократияга асосланган бошқарув идора усули ва шаклларини ўрганиш, таъсис мажлисини ўтказишга тайёргарлик кўриш;
- Туркистоннинг ҳамма шаҳар, қишлоқ ва овулларида митинглар ўтказилиб, сиёсий, ижтимоий хутба (маъруза) лар ўқитиш;
- Эски маъмурий раҳбарларни янгилари билан алмаштириш йўлларини халққа тушунтириш;
- Туркистондаги барча миллат вакиллари орасидаги эски ихтилофларни бартараф этиш ва бўлажак ихтилофларнинг олдини олиш;
- Турли миллат ва фирқалар билан аълоқада бўлиб, мусулмон халқининг талабини ва Ўз вакиллари орқали маълум қилмоқ, зарур бўлганда эса улардан ёрдам олмақ.

“Шўрои исломия” томонидан Тошкентда 16-23 апрелда Умум Туркистон мусулмонларининг биринчи қурултойи чақирилади. Унда қуйидаги масалалар муҳокама қилинади: Муваққат ҳукуматга муносабат; Россиядаги бошқарувни шакли ҳақида; Таъсис мажлисига тайёргарлик; Туркистонда маҳаллий фуқароларни бошқарув идораси; Ўлкадаги диний-шариат муассасаларни янгилаш; диний маҳкама бошқармасини ташкил этиш; озиқ-овқат, урушга муносабат; уруш ортида ишлаётган мардикорлар; “Шўрои исломия”нинг Ўлка марказий ташкилотини ташкил этиш; “Шўрои исломия”нинг ижроия қўмиталарига муносабат; умумроссия мусулмонлари съезидига делегатлар сайлаш; ер-сув масаласи.

Қурултой Россия конституциясини қайта ишлаш, Россия Федератив Демократик Республикаси таркибида миллий-худудий-федератив демократик республика ташкил этиш ҳақида қарорлар қабул қилади. Шунингдек, қурултой Туркистон Ўлка мусулмонларининг Марказий шўросини таъсис этади. Унга Мустафо Чўқаев раис, Заки Валидий Тўғон котиб этиб, Мунавварқори Абдурашидхонов, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Ислом Шоҳиаҳмедов ва бошқалар раёсат аъзоси бўлиб сайланадилар. Қурултойда қатнашган рус фирқалари вакиллари ҳам мухторият масаласини кўллаб-қуватлайдилар.12

июнда Туркистон мусулмонларининг Ўлка Марказий шўроси (Миллий маркази) мажлиси бўлиб, унда унинг Низоми қабул қилинади.

Миллий ҳокимият учун кураш авж олган бир пайтда жадиждлар билан қадимчи уломолар Ўртасида келишмовчилик жуда кескин тус олади. Уламолар 1917 йил июнда “Шўрои исломия” дан ажралиб чиқиб, “Шўрои уламо” ни ташкил этадилар. Бу билан улар миллий манфаат ва демократик ҳаракатга хиёнат қиладилар.

“Шўрои уламо” ташкилоти Ўзининг “Ал-Изоҳ” журналини ҳам ташкил этади. Бу журналда мутаассиблик билан тараққиётпарварликка оид мақолалар ҳам босилиб туради. Уламочилар ҳам миллий истиқлол тарафдори эди. Лекин улар жадиждлардаги дунёвийлик билан келиша олмай, жадиждларни шариятга хиёнат қилишда ноҳақ айбладилар.

Жадиждлар билан уламолар Ўртасида келишмовчилик Тошкент шаҳар Думасидаги депутатлар орасида ҳам кучли бўлди.

Сентябр ойининг бошларига келиб большевиклар таъсирида рус ва ишчи аскар советлари Тошкентда ҳокимиятни Ўз қўлига киритиш йўлида маҳаллий халқ манфаатини хаспўшлаши ҳокимият учун кураш масаласини жуда мураккаблаштириб юборди. Шунинг учун ҳам жадиждлар ташаббуси 1917 йил 7-11 сентябрида бўлиб, Ўтган Туркистон мусулмонларининг иккинчи Ўлка қурилтойида кўрилган асосий масала маҳаллий ҳокимиятни ташкил этиш масаласи бўлди.

Қабул қилинган қарорда, умумхалқ манфаатини тўла ифода этувчи коалицион ҳукумат тузиш ғояси олға сурилади. Бу тўғрида “Туркистанские ведомости” газетаси шундай деб ёзади: “Туркистон мусулмонларининг иккинчи Ўлка қурултойи ҳокимият ишчи ва деҳқон депутатлари советларига берилишига қаршилик билдиради. Ҳокимият коалицион яъни умумхалқ ҳокимияти бўлмоғи ва мамлакатдаги барча кучларга суянмоғи лозим” (1917 йили 13 сентябр).

Қурултой большевикларнинг “Бутун ҳокимият советларга!” деган шиорига нисбатан жиддий норозилик билдиради. Коалицион ҳукумат масаласини Туркистондаги кўпчилик русийзабон аҳоли ва социал-демократик партиялар ҳам қўллаб-қувватлайдилар.

Жадиждчилик ҳаракатининг сўл қанотига айланган “Шўрои уламо” намоёндалари ҳам большевикларнинг ҳокимият масаласидаги бир томонлама синфий қарашларига Тошкентда (17-20 сентябрда) Туркистон ва Қозоғистон мусулмонларининг қурултойини чақириб қаттиқ зарба беради. Ушбу қурултой қуйидаги қарорларни қабул қилади:

1. “Шўрои Исломия”, “Шўрои Уломо”, “Турон”, ва бошқа Туркистон ва Қозоғистондаги ҳамма мусулмон ташкилотларини бирлаштирувчи “Иттифоқи-ул-мусулмин” партиясини ташкил этиш.

2. Россия демократик республикаси таркибига кирувчи Туркистон Федератив Республикасини ташкил этиш.

Туркистон Федератив республикасининг таркиби 12 кишилик Туркистон Ўлка қўмитаси, 5 йиллик муддатга сайланувчи “Маҳками

шаърия” (Парламент) ҳамда “Шайхул ислом” (Бош прокурор) дан иборат бўлиши белгиланади.

Қурултой ҳокимият тўғрисида қуйдагича қарор қабул қилди: “Туркистон Ўлкасининг 98 фоиз нуфузини ташкил этувчи 10 миллион мусулмон рус инқилоби эълон қилган Хуррият, Тенглик, Биродарлик асосларида миллий-маданий мухторият ҳуқуқига мутлоқ равишда эга, маҳаллий ҳокимият биринчи навбатда мусулмон вакилларида, ҳам маълум миқдорда бошқа сиёсий ташкилотлар вакилларида ташкил топиб, таъсис этилуви лозим. Ҳокимиятнинг тасодифий ерли аҳоли манфаатига ёт бўлган кичик гуруҳлардан тузилган ишчи, аскар ва деҳқон ташкилотларининг қўлида жамлануви халқчиллик асосларига зиддир ва маҳаллий мусулмон халқига одил ҳаёт тузумини таъминлаб беруви амри маҳолдир.”

Қурултойда очарчилик хавфини олдини олиш учун 1917 йилда 50 фоизга қисқартирилган пахта майдони бутунлай тугатилиб, ҳамма ерга фақат буғдой ва бошқа дон экилиши алоҳида кўрсатилди.

Ўлка мусулмонлари марказий шўроси-”Шўрои исломия” (Миллий марказ) Тошкентда ҳокимиятни большевиклар босиб олишга тайёргарлик кўраётганлигидан ташвишланиб, ҳокимиятни қандай йўл билан бўлса-да, қўлга киритиш учун бор имкониятлардан фойдаланишга ҳаракат қилади.

Жадидчилик ҳаракати жуда қисқа муддатда, айниқса, рус феврал инқилоби ғалабасидан сўнг, энг таъсирчан ижтимоий-сиёсий ва маданий-маърифий кучга айланди. У миллатда ижтимоий-сиёсий онгни уйғотишга, истиқлолга ишонч руҳини тарбиялашга муваффақ бўлди.

Бу дарвга келиб жадидлар нафақат мусулмон балки, русизабон халқ орасида ҳам раҳбар куч сифатида катта нуфуз ва обрў-эътиборга эга бўлди. Улар миллий демократик ва озодлик ҳаракатларига раҳбарлик қилдилар. Демократик инқилоб ғалабасидан сўнг тўла демократлашган Россия таркибида демократик Миллий Мухторият ҳукуматни ташкил этиб, миллий давлатчиликни тиклаш учун жадидлар омма орасида ташкилий-тарғибот ишларини жонлантirdи. Буни русийзабон халқлар ва кўпчилик рус социал-демократик партия ва ташкилотлар ҳам қўллаб-қувватладилар.

Хулоса шуки, жадидларнинг жасоратли ва заҳматли, бунёдкорлик ва ислохотчилик буюк ижодий –маърифий меҳнатлари самараси Ўлароқ, XX аср бошларига келиб, Туркистонда тарихан ҳақиқий Миллий Уйғониш (Ренессанс) ҳодисаси (даври) пайдо бўлди. Бу даврни иккинчи бир маънода жадидлар Ренессанси (уйғониши) деб айтиш ҳам ҳақиқатга тўғри келади.

Миллий Уйғониш ёки жадидлар Ренессанси ходисаси тарихий тараққиётнинг сўнгги босқичидаги учинчи уйғониши бўлди. У олдинги IX-XII ва XIV-XV асрлардаги икки буюк Уйғонишларнинг тарихан қонуний давоми сифатида юз берди. Лекин улардан фарқли равишда аниқ миллийлик хусусияти ва диний-дунёвийлик мазмун ҳамда моҳият эга бўлди.

Шунингдек, юқоридаги мана шу Ўзларига хос ва мослик билан бирга, бу уч Уйғонишда Ўзаро умумийлик яъни тарихий бағрикенглик ҳам мавжуддир. Аввало, Миллий Уйғониш билан олдингиларнинг орасида биринчисидан Ўн икки – тўққиз, иккинчисидан етти – олти асрлар фарқ

бўлса-да, улардаги умумийлик дин билан дунёвийлик ўртасида ўзаро мўътадил уйғунлик муносабати ҳукмрон бўлди. Иккинчидан, биринчи Уйғониш қадим антик дунё маданиятини «уйғотиб, тирилтирилган» бўлса, иккинчи Уйғониш шу биринчи уйғонишни қайта уйғотди. Жадидлар эса бу тарихий анъанани давом эттирди. Олдинги икки Исломий уйғонишларни «тирилтириб», «қайта уйғотиб», уларни XX аср дунё тамаддуни (цививлизацияси)га мослаб янада такомил топтирди.

Муборак истиқлол йилларида тарих фани ва айниқса, жадидшунос адабиётчи катта олим Бегали Қосимов яратган жадидшунослик илмий мактабининг сўнгги хулосаси, қўлга киритган ютуқлари мана шу юқоридагилардан иборат бўлди. Шунини ҳам айтиш жоизки, жадидчилик ҳаракати даврида Ўз мазмун ва моҳияти ҳамда кўринишига кўра Миллий Уйғониш даври бўлганлигини Ўз вақтида жадидларнинг Ўзлари ҳам қайд этган эди. Масалан, Мирмуҳсин Шермуҳаммедовнинг «Туркистон бобойи» (1916 й.) мақоласи, Лазиз Аслзоданинг «Туркистоннинг миллий уйғониши тарихи» асари ва Водуд Маҳмуд ҳам Ўз мақолаларида «уйғониш» сўзларини ишлатгани бунга мисолдир.

Туркистондаги Миллий Уйғониш – жадидлар Ренессансини хориждаги олимлар ҳам тан олиб, Ўз асарларида бунга амал қилмоқдалар. Шу ўринда япон олими Хиса Коматсу Ўзининг «Чигатой гурунчи»да «Турк дунёсини уйғотиш йўлида жон тиккан адиблар» иборасини ишлатилиши ва немис олимаси Ингобарг ҳам Туркистон уйғониши ҳақидаги ёзганини эслаш кифоядир. Шунингдек, Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов жадидлар Уйғониш даврига асос солганлигини эътироф этган ҳолда шундай дейди: «XX аср бошида, мустамлакачилик зулмига қарамай, халқимиз янги уфқларга – миллий ва эркинлик сари интилиб яшашган бир даврда буюк аждодларимиз – жадидлар томонидан амалга оширилган бу улкан иш, бу ҳаракатни Ўзига хос маънавий жасорат наъмунаси, деб аташ мумкин».

Ҳақиқатан ҳам жадидлар юқорида кўрсатиб ўтилганлиги ва мусулмон мутаассиблиги кучли бўлишига қарамай жамиятда туб маданий – тараққий бурилиши яшашга муваффақ бўлдилар. Туркистонда миллий тафаккур ўзгарди, миллат ижтимоий ғафлат уйқусидан уйғониб сиёсий ва маърифийлашди. Миллат адабиёти янгиланди, миллий театр маориф ва мактаб, матбуот, маданий-маърифий уюшма (жамият) ва сиёсий партиялар пайдо бўлди.

Буларнинг самараси ила бутунлай янги, яъни жадид маданияти ривож топди. Бу маданият ҳозирги замонавий маданиятимизнинг пойдевор тоши бўлди.

IV. Ўзбекистон советлар ҳукмронлиги даврида

13-мавзу. Туркистонда мустабид совет ҳокимиятининг ўрнатилиши ва унга қарши қуролли ҳаракат.

1917 йил феврал инқилобининг Туркистонга таъсири. Мухториятчилик ҳаракати

1917 йил 27 февралда Петроградда бўлган демократик инқилоб Туркистон Ўлкасига ҳам Ўз таъсирини ўтказди. Туркистонда янги жамият куртакларини шакллантириш учун ҳаракат бошланиб кетди. Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаётида Ўлка мухторияти масаласи асосий масала бўлиб қолди. Туркистонга мухторият мақомини бериш ғояси нафақат демократик зиёлилар орасида, ҳатто оддий одамлар ўртасида ҳам анча оммалашган эди.

1917 йилнинг март-апрел ойлари Ўлканинг сиёсий уйғонишида бурилиш даври бўлди. Туркистон жадидлари, миллий зиёлилари ва ислом уламоларининг етакчилари бўлган Маҳмудхўжа Бехбудий (1875-1919), Мунаввар Қори (1878-1931), Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев (Убайдулла Хўжаев; 1882-1938), Фитрат (1886-1938), Файзулла Хўжаев (1896-1938), Садриддин Айний (1878-1954), Абдулвоҳид Бурҳонов (1875-1934), Мустафо Чўқай (1886-1941), Муҳаммаджон Тинишбоев (1879-1939), Шерали Лапин (1868-1919), Аҳмад Закий Валидий (1890-1970), Обиджон Маҳмудов (1858-1936) Ўлкада янги ташкил қилинган “Шўрои Исломия” (1917 йил март), “Шўрои Уламо” (1917 йил июн), “Турон” жамиятлари ва “Турк адами Марказият (федералистлар) фирқаси” (1917 йил июл), “Иттифоқи муслимин” (1917 йил сентябр) сиёсий партияларининг тузилишида муҳим роль ўйнадилар.

1917 йил 7 апрелда Петрограддаги Муваққат ҳукумат қарори билан кадет Н.Н.Шчепкин раислигида Муваққат ҳукуматнинг Туркистон Комитети ташкил қилинди. Комитет таркибига 9 киши кирган бўлиб, уларнинг тўрттаси: Алихон Букейхонов (1868-1937), М.Тинишбоев, Садри Мақсудов, А. Давлетшинлар туркий халқлар вакиллари эди. Кейинчалик Туркистон Комитетининг таркиби ўзгартирилди.

Жадидчилик 1917 йилда маърифатчилик ҳаракатидан сиёсий ҳаракат даражасига аллақачон кўтарилган эди. Ўша 1917 йилнинг ўзида тўрт марта Бутунтуркистон мусулмонлари қурултойи ўтказилди. 1917 йил 16-23 апрелда Тошкентда бўлган I қурултойда демократик Россия таркибида Туркистон Мухториятини ташкил этиш ғояси олға сурилди. Бу ғоя Туркистон халқларининг Ўз миллий давлатчилигини тиклаш йўлидаги дастлабки қадами эди.

Бутунтуркистон мусулмонлари I қурултойининг сўнгги мажлисида Марказий раҳбар орган-Туркистон Ўлка мусулмонлари Кенгаши (Краймуссовет) ташкил этилиши ҳақида қарор қабул қилинди. Уни тузишдан асосий мақсад миллий озодлик ҳаракатига ташкилий ва марказлаштирилган хусусият касб этиш учун бир-бири билан тарқоқ алоқада бўлган жамият, қўмита ва иттифоқларни бирлаштириш эди. Туркистон мусулмонлари Маркази Кенгашига Мустафо Чўқай раис, Валидий бош котиб, Мунаввар Қори, Бехбудий, У.Хўжаев, О.Маҳмудов, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Ислом Шоаҳмедов ва бошқалар аъзо қилиб сайланди. Мунаввар Қори ва Садриддинхон Шарифхўжа Қози ўғли бошчилигида Тошкент қўмитаси

тузилди. Шунингдек, Бехбудий раҳбарлигида Самарқанд ва Носирхон тўра етакчилигида Фарғона бўлими ҳам ташкил топди. Марказий шўронинг органи сифатида “Нажот” (муҳаррири-Мунаввар Қори), кейинчалик “Кенгаш” (муҳаррири-Валидий) газеталари чиқа бошлади. Шунингдек, 1917 йилда нашр қилинган “Улуғ Туркистон”, “Турон” газеталарида мухториятчилик ғояси билан суғорилган мақолалар чоп қилинди.

Шундай қилиб, 1917 йил баҳорида Туркистоннинг бирлиги ва яхлитлиги томон муҳим қадам ташланди. Тарихда илк марта Бутунтуркистон микёсида мусулмонлар қурултойи чақирилиб, унда туб халқларнинг мухторият томон қатъий интилиши, Ўз анъаналари, урф-одатлари ва турмуш тарзини изчил туриб ҳимоя қилиши айтилди. Бу манфаатларнинг ифодачиси бўлган Миллий Марказ - Туркистон мусулмонлари Марказий Кенгаши ташкил этилди.

Афсуски, бирлашиш жараёнлари ҳар доим ҳам бир текис ривожланмади. Аср бошидан буён давом этаётган “жадид-қадим” низолари демократик ҳаракат сафларида парчаланиш юз беришига олиб келди. Маълумки, 1917 йил 14 мартда Тошкентда “Шўрои Исломия” ташкил топган эди. Аксарияти жадидлардан иборат бу ташкилот аъзолари Туркистон мустақиллиги учун кураш олиб бордилар. 1917 йил июн ойида Мунаввар Қори бошчилигидаги “Шўрои Исломия” ташкилотидан “Шўрои Уламо” ажралиб чиқди. Шерали Лапин унинг Тошкент шубҳасига асос солди. Орадан кўп вақт ўтмай, Қўқон шаҳрида ҳам “Шўрои Уламо” жамияти тузилди. Лекин икки жамият ўртасида ғоявий келишмовчиликлар мавжуд бўлиб, улар бир-бири билан келиша олмасдилар. Чунки “Шўрои Уламо” жамияти Ўз дастурида ислом динининг анъанавий асослари бўйича иш кўришини маълум қилса-да, аслида Лапин бошчилигидаги Тошкент уламочилари аввал рус монархияси, сўнгра большевизм ғоялари билан Ўз ҳаракатларини мувофиқлаштиришга беҳуда уриндилар. “Шўрои Уламо” жамияти Ўз мақсадлари тарғиботи учун “Ал - Изоҳ” журналинини чиқара бошлади (муҳаррири-Абдумалик хожи Набиев). Ҳар икки жамият ўртасида ғоявий кураш, хусусан, матбуот саҳифаларида авж олиб кетди.

1917 йил 10 сентябрда Тошкентда Бутунтуркистон мусулмонларининг II қурултойи очилди. “Шўрои Исломия” ташаббуси билан чақирилган ушбу қурултой ҳокимиятни ишчи, солдат ва дехқон депутатлари Советларига беришга қарши чиқди. Ушбу қурултойда қабул қилинган резолюцияларда миллий демократия Ўзи тутадиган йўлнинг муҳим асосларини биринчи марта қатъий қилиб айтди: ҳукумат демократик сиёсат юргизадиган бўлса, ана шундагина мусулмонлар бу ҳукуматда иштирок этадилар. Иккинчи қурултойда фақат Миллий Марказ-Туркистон мусулмонлари Марказий Кенгаши минтақадаги туб ерли аҳоли манфаатларини ҳимоя қилиши мумкин деган фикр қатъий қилиб қўйилди.

1917 йил 20 сентябрда Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон ва Қозоғистон мусулмонларининг қурултойи “уламочилар” билан “шўрои исломчилар” ўртасидаги узоқ ва қизғин баҳсларга қарамай, ниҳоят, келишиш ва муроса йўлини топди. Қурултойда “Шўрои Исломия”, “Шўрои Уламо”,

“Турон” ва бошқа сиёсий ташкилотларни бирлаштириш йўли билан бутун Туркистон минтақаси учун умумий бўлган “Иттифоқи муслимин” деган сиёсий партия тузишга қарор қилинди.

Қурултой ишидаги асосий масала Туркистон Ўлкасининг бўлажак сиёсий тузумини белгилаш эди. Ўша пайтда Тошкентда нашр қилинган “Улуғ Туркистон” газетасида ёзилишича, “Қурултой Мулла Муҳаммадхўжа эшон ва Мулла Сиддиқхўжа эшонларнинг бошқарув шакли ҳақида”ги нутқларини тинглаб, дуою ижобат ила Туркистон Мухториятини тайин этишга жазм қилди. Қурултой мухториятга “Туркистон Федератив Республикаси” деган номни қўйиб, парламент республикаси асосида тузилажак бўлғуси давлат тузумининг бош тамойил ва меъёрларини белгилаб берди.

Шу тарзда Туркистонда мухторият ҳукумати юзага келмасдан анча олдин жамиятнинг кенг қатламлари вакиллари, илғор зиёлилар бу ҳаракатда фаол қатнашиб, унинг пойдеворини яратишга замин ҳозирладилар.

Октябр тўнтариши. Туркистонда совет тузумининг ўрнатилиши, большевикларнинг мустамлака ва шовинистик сиёсати

1917 йил 25 октябрда (янги сана билан 7 ноябрда) қурол кучига таянган В.И.Ленин бошчилигидаги большевиклар (коммунистлар) Петроградда Муваққат ҳукуматни ағдариб ташлаб, ҳокимиятни зўравонлик йўли билан эгаллашдилар. Россиянинг марказида юз берган воқеаларнинг акс-садоси орадан кўп ўтмай Туркистонга ҳам етиб келди.

28 октябрда Тошкентнинг янги шаҳарида рус ишчилари ва солдатлари большевикларнинг қутқуси билан қуролли тўқнашувларни бошлаб юборишди. Улар генерал Коровиченко қисмларидан устун келдилар. 1 ноябрда Коровиченко ва Муваққат ҳукуматнинг Туркистон Кўмитаси қамоққа олинди. Тошкентда зўравонлик йўли билан совет ҳокимияти ўрнатилди.

Ҳужжатларнинг гувоҳлик беришича, 1917 йилнинг кузига келиб, Ўлка шаҳарлари, вилоятлари ва уездларида аҳолининг ҳокимиятни советларга ўтишини талаб қилувчи фаол чиқишлари кузатилмаган. Аксинча, жойлардан келиб турган хабарлар ва телеграммаларда Муваққат ҳукуматни қўллаб-қувватлаш ҳақида гапирилар экан, большевиклар ва бошқа босқинчиларнинг ҳокимиятни советларга бериш ҳақидаги талаблари фош этилар, мамлакат тақдирини ҳал қиладиган Таъсис Мажлисини чақириш ғояси қўллаб-қувватланарди.

Демак, 1917 йил ноябр ойининг бошида большевиклар фақатгина қурол кучига таянган ҳолда Тошкент шаҳрида ҳокимиятни қўлга киритишди. Бу ҳолни архивларда сақланиб қолган ўша даврга оид кўплаб расмий ҳужжатлар ҳам исботлайди. Туркистон республикаси раҳбарларида бири кейинчалик қуйидаги фикрни эътироф этишга мажбур бўлган эди: “Туркистон бир неча ўн йиллар мобайнида чоризм мустамлакаси бўлиб келди ва бу ҳол барча ижтимоий кайфият ва муносабатларда ўзининг ўчмас муҳрини қолдирди. Самодержавие томонидан олиб борилган мустамлакачилик кайфияти ва сиёсати амалдорлар ва хизматчи унсурлардан

ташқари ҳатто, рус темир йўлчиларига ҳам Ўз таъсирини ўтказган эди. Шундан маълум тўнтариш ҳам, совет ҳокимиятини ҳам бу ерда фақат рус кишилари амалга оширди. Туб аҳолидан эса, мустамлакачи ҳокимиятга алоқадор кишиларгина, унда қатнашиши мумкин бўлиб, туб аҳолининг қолган қисми учун бу ғоялар бегона ва тушунарсиз эди”.

1917 йил 15-22 ноябрда Тошкент шаҳрида бўлиб ўтган ўлка рус ишчи, солдат ва деҳқон депутатлари Советларининг III съездида 15 кишидан иборат ҳукумат-Туркистон ўлкаси Халқ Комиссарлари Совети тузилди. Унда 8 ўрин сўл эсерларга, 7 ўрин большевиклар билан максималистларга берилди. Бироқ ҳукумат фақат руси забон европаликлардан иборат бўлди. Туркистон Халқ Комиссарлари совети (ХКС) раиси лавозимини касби чизмачи бўлган большевик Ф. Колесов эгаллади. Ҳарбий комиссар қилиб, извошчи Перфильев, бошқа комиссарлик лавозимларига ҳам шунга ўхшаш келгиндилар тайинландилар. Ҳукумат таркибига туб аҳоли вакиллари билан битта ҳам вакил киритилмади. Бу тасодифий ҳол эмас эди, албатта.

Туркистонда сўл инқилобий сиёсий гуруҳлар, уларнинг намояндаларидан тузилган ҳукумат, биринчи галда большевиклар моҳиятан чоризм мустамлакачилик сиёсатига амал қилдилар. Шу билан бирга Октябр тўнтаришидан кейин Россияда бўлгани сингари, Туркистонда ҳам инқилобий ақидаларга, энг аввало синфийлик тамойилларига амал қилинди. Мулкдорлар эксплуататор ва эзувчилар; миллий зиёлилар, ўқимишли, обрў-эътиборли халқ вакиллари-миллий буржуазия корчалонлари ва малайлари; ислом дини раҳнамолари-реакцион оқим деб, уларга қарши аёвсиз кураш бошлаб юборилди.

Туркистон ўлкасидаги дастлабки совет ҳукуматининг зиддиятли таркиби минтақада европалик аҳоли ҳукмронлигини мустаҳкамлашга қаратилган эди. Йўқотилиши интизорлик билан кутилган мустамлакачилик, янгича асосда бошланиб кетди. “Туркистондаги мустамлакачилик ҳатто, совет ҳокимияти тараққиётининг бутун бир йўналишини белгилаб берди”,- деб кейинчалик тан олган эди Г. Сафаров.

Маҳаллий миллатларни сиёсий жараёнга аралаштирилмаганлиги ўлка халқларининг совет ҳокимиятига бўлган ишончсизлигини янада кучайтирди. Ҳатто, Туркистондаги рус аҳолисининг демократик қатламлари ҳам большевиклар ва сўл эсерларнинг бундай маккорона сиёсатига қарши чиқдилар. Ҳукумат тузишда улуғ давлатчилик шовинизми ақидаларига амал қилинганлиги янги ҳокимиятнинг сиёсий фаолиятини олдиндан белгилаб берди.

Ҳокимият большевиклар қўлига ўтиши билан ўлкада Муваққат ҳукуматнинг барча бўғинлари тугатилиб, ўрнига аввало жазо органлари ва совет бошқарув тизими ўрнатилди. Бу тасодифий ҳол бўлмаган. Большевиклар ҳукмронлиги зўравонлик ўрнатилгандагина сақланиб қолиши мумкин эди. Шунинг учун ҳам, Туркистон ХКС 1917 йил 28 ноябрда ўлкада қизил гвардия бўлинмаларини тузиш ҳақида қарор қабул қилади. Бу бўлинмалар совет тузуми ва большевикларга қарши кўтарилган дастлабки онгли чиқишларни бостиришда фаол иштирок қилдилар. Шу вақтнинг ўзида

Бутунроссия Фавқулодда комиссияси (чека) органлари ва Инқилобий трибуналлар ташкил этилди. Пролетариат диктатурасининг бу жазо органлари озодлик ва демократияни бўғишда, тўғри фикрлайдиган кишиларни қатагон қилишда муҳим қурол бўлди ва Ватанимизнинг тарихида Ўзининг машъум асоратларини қолдирди.

Туркистон ХКС 1917 йил охирларида Ўз қарори билан “Шўрои Исломия” ва бошқа маҳаллий демократик ташкилотларни тарқатиб юборди. Бу ташкилотларнинг раҳбарлари кейинчалик Туркистон Мухторияти ҳукуматига қўшилдилар, айримлари совет ҳокимиятига қарши қуролли ҳаракатига ғоявий раҳнамолик қилдилар. Шуниси характерлики, “Шўрои Уламо” ташкилотининг Тошкент шўъбаси фақат 1918 йил 13 майда ёпилди.

Шундай қилиб, даставвал Россия марказида қарор топган совет тузуми Туркистонда ҳам ўрнатилди. Зўравонлик ва халқларни эзишга қаратилган совет сиёсати Ўзининг илк кунларидан бошлаб, Туркистондаги туб халқларга нисбатан мустамлакачилик зулмини юритди. Чор Россиясининг мустамлакачилик тизими совет Россияси даврида янада такомиллаштирилди.

Туркистон Мухторияти ҳукумати ва унинг фаолияти

Сиёсий партиялар тузилиши, улар томонидан дастурий ҳужжатлар қабул қилиниши Туркистонда миллий ҳаракатнинг кенг қулоқ ёйганидан далолат беради. Бироқ, юқорида кўрсатиб ўтилганидек Санкт-Петербургдаги октябр тўнтариши оқибатида 1917 йил октябр-ноябр ойларида Туркистон Ўлкасида, хусусан, Тошкент ва Қўқонда юз берган воқеалар миллий озодлик ҳаракатини кучайиб кетишга мажбур қилди.

1917 йил 26-28 ноябрда (янги ҳисоб билан 9-11 декабрда) Қўқон шаҳрида Туркистон Ўлка мусулмонларининг фавқулодда IV қурултойи бўлиб ўтди. Қурултой ишининг бутун тафсилотларини (жадидлар) ўша давр газеталарида тарих учун муҳраб қўйдилар.

Мустафо Чўқай қурултойни очар экан, Россия ва Туркистоннинг сиёсий ва иқтисодий аҳволи хусусида қисқача маълумот беради. Унинг айтишича, Марказда юз бераётган воқеалар, чекка Ўлкаларда ҳокимият масаласини мустақил муҳокама этувини тақозо қилур. Октябр хунрезлигини бошдан кечирган Россия ва Туркистон Ўз тақдирлари ҳақида Ўзлари мулоҳаза юритмоқлари лозим.

Маълумки, мусулмонларнинг ушбу нуфузли қурултойи ва унда қабул қилинган қарорлар ўн йиллар давомида миллатчилар гуруҳининг йиғинидан эълон қилинган буржуа мухторияти деб нотўғри талқин қилиб келинди. Ҳужжатлар эса ушбу ҳолнинг бутунлай акси бўлганлигини исботлайди. Масалан, Туркистон жадидларининг отаси саналган Бехбудий Ўз маърузасида қурултойнинг Туркистон халқлари тарихида улкан ижобий, тарихий ҳодиса ва бурилиш даври эканлигини таъкидлаб, “Қурултойимиз қабул қилаётган қарорлар шунинг учун ҳам аҳамиятлики, унда Туркистон аҳолисининг европалик вакиллари ҳам иштирок этмоқдалар”, дейди. Бехбудий ва Обиджон Маҳмудов қурултой ҳайъатида мусулмонлар билан

бир қаторда бошқа миллий гуруҳларнинг ҳам вакиллари бўлишини ёқлаб чиқдилар.

Туркистонни бошқариш шакли уч кун давом этган қурултойнинг диққат марказида турди. Бу масала муҳокамасида сўзга чиққанларнинг кўпчилиги Туркистоннинг мухтор республика деб эълон қилиниши ўлка аҳолисининг ижтимоий мақсадларидан келиб чиққан ва унга мос тушишини уқтирди. Мухторият ва мустақиллик эълон қилиш фикрини ҳамма қўллаб-қувватладилар.

Қурултойда 1917 йил 27 ноябр (янги ҳисоб билан 10 декабр) куни кечқурун қабул қилинган қарорда шундай дейилади: “Туркистонда яшаб турган турли миллатга мансуб аҳоли Россия инқилоби даъват этган халқларнинг ўз ҳуқуқларини ўзлари белгилаш хусусидаги иродасини намоён этиб, Туркистонни Федератив Россия Республикаси таркибида ҳудудий жиҳатдан мухтор деб эълон қилади. Шу билан бирга мухториятнинг қарор топиш шакллари Таъсис Мажлисига ҳавола этади”. Қурултой Туркистонда яшаб турган миллий озчилик ҳуқуқларининг муттасил ҳимоя қилинишини тантанали равишда эълон қилди.

28 ноябр (янги ҳисоб билан 11 декабр)да таркиб топаётган мазкур давлатнинг номи аниқланиб, ТУРКИСТОН МУХТОРИЯТИ деб аталадиган бўлди. Қурултой ўша куни йиғилишда Бутунроссия Таъсис Мажлиси чақирилгунга қадар ҳокимият Туркистон Муваққат Кенгаши ва Туркистон Халқ (Миллат) Мажлиси қўлида бўлиши керак, деб қарор қабул қилади.

Қурултойда Туркистон Муваққат Кенгаши аъзоларидан 8 кишидан иборат таркибда Туркистон Мухторияти ҳукумати тузилди. Ҳукуматнинг Бош вазири ҳамда ички ишлар вазири этиб Муҳаммадjon Тинишбоев сайланди. Ислон Султон ўғли Шоаҳмедов-Бош вазир ўринбосари, Мустафо Чўқай-ташқи ишлар вазири, Убайдуллаҳ ўжа Асадуллаҳ ўжаев (Убайдулла Хўжаев) - ҳарбий вазир, Ҳидоятбек Юрғули Агаев-ер ва сув бойликлари вазири, Обиджон Маҳмудов-озиқ-овқат вазири, Абдурахмон ўрозаев-ички ишлар вазирининг ўринбосари, Соломон Абрамович Герцфельд-молия вазири лавозимларини эгаллашди. Ҳукумат таркибида кейинчалик айрим ўзгаришлар юз берди. Муҳаммадjon Тинишбоев истеъфога чиққач, Мустафо Чўқай Бош вазир лавозимини бажаришга киришади. Вазирлардан уч киши олий маълумотли ҳуқуқшунос, икки киши ўртача малакали ҳуқуқшунос эканлиги мухторият ҳукумати аъзолари билим даражасининг нақадар юқори эканидан далолат беради.

Қурултойда 28 ноябр куни Туркистон Миллат Мажлиси очилиши тўғрисидаги қарор ҳам тасдиқланди. Миллат Мажлиси 54 нафар аъзодан иборат бўлиб қурултой қарорига биноан “36 нафар мусулмонлар ва 18 нафар ғайри мусулмонлардан сайланадур. 36 мусулмон вакиллари Туркистоннинг 5 вилоятидан бўлиб: Фарғона-10 нафар, Самарқанд-5 нафар, Сирдарё-9 нафар, Еттисув-6 нафар, Закаспий-2 нафар; 4 нафар эса бутун Туркистон шаҳар думалари тарафидан тайин бўлурлар”. 18 нафар ўрин эса ўлканинг европалик ташкилот ва фуқароларига, жумладан, темир йўлчилар иттифоқи, ишчи ва содат депутатлари совети, социал демократлар, дашноқцутюн, ерлик

жухудлар, яҳудийлар, эсерлар, украинлар, полякларнинг вакиллари ва бошқаларга берилиши кўзда тутилган эди. Демак, ташкил этилаётган ҳукумат таркибига турли сиёсий ва миллий гуруҳлар вакилларининг катнашуви кўзда тутилди. Демократик руҳдаги миллий зиёлилар курултойда қабул қилинган дастурий ҳужжатларга Ўзига хослиги билан ажралиб турадиган халқчил ва демократик ғояларни киритишди.

Курултой жараёнида Туркистон Миллат Мажлиси 32 кишидан иборат қилиб сайланди. “Шўрои Уламо”нинг раҳбари Шерали Лапин Миллат Мажлиси таркибига, унинг раиси сифатида киритилган бўлса ҳам, аммо унинг Ўзи бу таклифни рад этди.

Курултой тугагач, 1 декабрда Туркистон Мухториятининг Муваққат ҳукумати аъзолари (барча 8 киши) имзолаган махсус Мурожаатнома эълон қилинди. Ушбу Мурожаатномада Туркистондаги барча аҳоли: ирқи, миллати, дини, жинси, ёши ва сиёсий эътиқодларидан қатъий назар, улар яқдиллик ва ҳамжиҳатликка даъват этилган эди.

Орадан кўп ўтмай Миллат Мажлиси томонидан тасдиқланган қонунлар эълон қилинди, шунингдек, янги ҳукумат мамлакат Конституциясини тайёрлаш учун таниқли ҳуқуқшуносларни жалб қилди. “Эл байроғи”, “Бирлик туғи”, “Свободнўй Туркестан”, “Известия Временного Правительства Автономного Туркестана” каби ҳукумат гезаталари Ўзбек, қозоқ ва рус тилларида нашр қилина бошланди. Аввал чиқаётган “Улуғ Туркистон” газетаси ҳам Ўз саҳифаларида мухторият ҳукумати фаолиятига алоҳида ўрин берди. Нашр ишларини яхшилаш учун О.Маҳмудовнинг босмаҳонаси ҳукумат ихтиёрига ўтди. Мухторият ҳукумати миллий қўшинни ташкил қилишга киришди. 1918 йил бошида бу қўшин сафларида бир мингдан ортиқ аскар бўлган. Ҳарбий вазир Убайдулла Хўжаев иштирокида ўтказилган кўрик-парад вақтида аскарлар сони 2000 кишига етган. Бундан ташқари Қўқонда тахминан шунча миршаблар ҳам бор эди. Ҳукумат иқтисодий соҳада 30 миллион сўм миқдоридан ички заём чиқаришни йўлга қўйди. Чунки газеталарни нашр қилиш, мухторият қўшинларининг таъминоти ва ҳукуматнинг ички харажатлари учун маблағ зарур эди. Шунингдек, ҳукумат аъзолари очлик чангалида қолган Туркистон аҳолисига Оренбург орқали ғалла келтириш муаммосини ҳал қилиш учун ҳам амалий қадамлар ташлади. Туркистон Мухторияти ҳукумати қисқа муддат ичида халқ ўртасида катта эътибор қозонди. Унинг фаолияти фақат Қўқонда ёхуд Фарғона водийсида эмас, балки бутун Туркистон минтақасида яшаётган туб ерли халқлар томонидан қизғин қўллаб-қувватланди. Фитрат, Чўлпон, Ҳамза мухторият ҳукуматини алқаб, ўтли шеърлар битишди. Фитрат мухторият эълон қилинган 27 ноябр (10декабр) тунини “Миллий Лайлатулқадримиз” деб атади.

Туркистон халқининг мухторият учун олиб борган курашида 1917 йил 13 декабрда бўлиб ўтган фожеали воқеалар муҳим ўрин тутди. Ўша куни Тошкентда эски шаҳар аҳолиси “Мухтор Туркистон учун!” шиори остида тинч байрам намойишини ўтказдилар. Аммо, Тошкент советидаги большевиклар шаҳарда қуролли куч билан «тартиб» ўрнатишга буйруқ

берадилар. Оқибатда тинч намоёиш қатнашчилари пулемётдан ўққа тутилди, эски шаҳарлик 16 киши ана шу тўқнашув қурбони бўлди.

Мухтор ҳукуматнинг халқ ўртасидаги обрў-эътибори ва нуфузи большевикларни ташвишга солиб қўйди. 1918 йил 19-26 январ (янги ҳисоб билан 1-8 феврал)да Тошкентда бўлган Туркистон ўлкаси ишчи, солдат ва деҳқон депутатлари Советларининг фавкулудда IV-съездида мухторият масаласи асосий ўринда турди. Съезд Туркистон Мухторияти ҳукумати ва унинг аъзоларини қонундан ташқари ҳолатда деб, ҳукумат аъзоларини камоққа олиш тўғрисида қарор чиқарди. Большевиклар ўзларининг бу қабих ва мудҳиш “ҳукми”ни амалга оширишга зудлик билан киришдилар.

30 январ (янги ҳисоб билан 12 феврал)да Туркистон ХКС мухторият ҳукуматини тугатиш учун ҳарбий ҳаракатларни бошлади. Туркистон большевиклари бунинг учун қизил аскарлардан ташқари арманларнинг “Дашноқцутюн” партияси аъзоларидан тузилган қонхўр қуроли тўдалардан ҳам фойдаланди. Уларга қарши дастлабки жангда мухториятнинг миллий қўшинидан ташқари қўқонлик тинч аҳоли вакиллари ҳам қатнашди. Асосан болта, чўкич, таёқ кўтарган халойиқнинг сони 10000 кишига етди. Шунга қарамай, қуроли бу кишилар қизил аскарларнинг Қўқон шаҳрига ҳужумини уч кун давомида мардонавор қайтардилар. Шаҳар устига уч кун давомида тўплардан ёндирувчи снарядлар отилди. Мухторият қўшинининг тирик қолган қисми кўрбоши Кичик Эргаш кўрбоши бошчилигида шаҳардан чиқиб кетди.

Туркистон Мухторияти ҳукумати қизил аскарлар ва дашноқларнинг қонли ҳужумлари оқибатида ағдариб ташланди. Аммо Қўқон ва унинг атрофидаги тинч аҳолини талаш, ўлдириш авжига чиқди. Фақат Қўқоннинг ўзида уч кун давомида 10000 киши ўлдирилди. Шаҳар буткул вайронага айлантирилди.

Ҳукумат бошлиғи Мустафо Чўқай шаҳарни тарк этиб, яширинишга мажбур бўлди. Вазирларнинг айримлари ҳалок бўлди. Баъзиларини большевиклар қўлга олишди.

“Улуғ Туркистон” газетаси чуқур қайғу билан хабар берганидек, “20 (эски ҳисоб билан 7) феврал Хўқанд (Қўқон) тарихининг энг даҳшатли кун иди. Арманилар айрича фаолият кўрсатганлар ...” Газетадаги ушбу мақола “Хўқанд ҳозир ўликлар шаҳри” деган даҳшатли ибора билан тугайди.

Ниҳоят, 1918 йил 22 (эски ҳисоб билан 9) февралда Қўқон шаҳридаги Рус-Осиё банки биносида большевиклар томонидан тайёрланган “тинчлик шарнома”си Қўқон аҳли вакиллари билан имзоланди.

Туркистон Мухторияти ҳукумати атиги 72 кун умр кўрган бўлса ҳам, у эркесвар халқимизни миллий мустақиллик ва истиқлол учун курашга даъват этди. 1918 йилнинг эрта баҳорида аввал Фарғона водийсида, сўнгра бутун Туркистонда қуроли қаршилиқ ҳаракати бошланди. Аммо, бу даврга келиб Туркистон Мухториятини тор-мор этиб, ўлкада яқка ҳукмрон бўлган, қурол ва зўравонликка таянган большевиклар Тошкентда советча андозадаги автономия (мухторият)ни ташкил этишга киришган эдилар.

1918 йил январ ойидаёқ большевиклар Туркистон Мухториятига қарши Туркистон автономиясини тузиш масаласини кўтаришган эди. Бу муаммо фақат Туркистон советларининг V-съездида (1918 йил 20 апрел-1 май) ҳал қилинди. Съезд Россия Совет Социалистик Федерацияси таркибида Туркистон республикаси (тарихий адабиётларда Туркистон автоном республикаси)ни тузиш тўғрисида қарор қабул қилди. Туркистон республикасининг Марказий Ижроия Комитети (МИК) ва ХКС сайланди. Улар таркибига илк марта туб миллатларнинг вакиллари киритилди. Шунингдек, съезда саноат корхоналарини мусодара (национализация) қилиш ва бошқа айрим масалалар юзасидан қарорлар қабул қилинди. Шундай қилиб, совет Россияси таркибида қўғирчоқ марказга тобе Туркистон автоном республикаси ташкил қилинди.

Туркистон республикаси ХКС ва МИК ичида ҳокимият учун ўзаро курашлар, можаролар ва жанжаллар авжига чиқди. Октябр ойида Туркистон ХКС раиси Ф.Колесов ва бошқа айрим амалдорлар эгаллаган лавозимидан бўшатилади.

1919 йил 19 январда ҳарбий комиссар К.Осипов бошчилигида Тошкентда исён кўтарилди. К.Осиповнинг буйруғи билан 14 комиссар отиб ташланди. Исёнчилар томонидан совет ҳокимияти ағдарилди, ҳокимият масаласи Таъсис Мажлисида ҳал қилинади, деб эълон қилинди. Бироқ исён Тошкент темир йўл устахоналари ишчилари ва бошқа ҳарбий қисмлар томонидан тезда бостирилди. К. Осипов аввал Фарғона водийсига, сўнгра Бухоро амирлигига қочиб кетди. Бу исён баҳонасида большевиклар 1919 йил март ойи бошида сўл эсерларни ҳукуматдан сиқиб чиқариб, яқка ўзлари ҳукмрон бўлиб олдилар.

1919 йил 8 октябрда Москвада Турккомиссия (Россиянинг Туркистон ишлари бўйича комиссияси) ташкил қилиниб, у Тошкентга жўнатилади. Турккомиссия, кейинчалик Туркбюро ва Ўрта Осиё бюроси каби турли хил комиссия ва бюролар мунтазам равишда Россия Марказидан Туркистонга жўнатиб турилади. Марказ ўзининг бу фавқулодда органлари орқали Туркистон минтақасини бошқаришга, маҳаллий халқларни мустамлакачилик асоратида ушлаб туришга интилади.

Бу пайтда бутун Россияда бўлгани сингари Туркистон республикасида ҳам “ҳарбий коммунизм” сиёсати жорий қилинди. Бу сиёсат ўз моҳиятига кўра халққа қарши қаратилган эди. У хусусан бойликларни ҳарбий йўл билан деҳқонларга катта зарба берди Туркистонда ҳам совет тузуми бир қатор декретлар чиқариб, озиқ-овқат развёрсткаси (таксимоти)ни жорий қилди. Аслини олганда, деҳқондан у етиштирган маҳсулотнинг деярли ҳаммаси тортиб олинди. Бозорлар ёпилди, савдо-сотик таъқиқланди. 16 ёшдан 55 ёшгача бўлган барча эркак ва аёллар учун мажбурий меҳнат мажбурияти жорий қилинди. Совет тузумининг бундай мустамлакачилик сиёсати оқибатида миллий-озодлик ҳаракати минтақада кучайиб, авж олиб кетди.

Туркистон минтақасида совет ҳокимиятига қарши қуролли ҳаракат ва унинг тарихий аҳамияти

Туркистонда октябр тўнтаришидан кейин содир бўлган воқеалар жараёни шуни кўрсатадики, большевиклар ўрнатган совет тузumi ўлка халқларига нафақат мустақиллик, ҳатто миллий мухториятни ҳам раво кўрмади. Мустақиллик осонликча кўлга киритилмаслигини тушуниб етган миллий ватанпарварлар кўлга қурол олиб, большевиклар ва босқинчи қизил армияга қарши қуролли ҳаракат бошлаб юбордилар. Бироқ совет тузumi ва коммунистик мафкура ҳукмронлиги йилларида, уларга “босмачи” деб ноҳақ тамға босилди.

Бу ҳаракат ҳақида сўз юритилган 1918-1919 йилларнинг ўрталаригача бўлган даврга тегишли архив ҳужжатларида ҳам “босмачи” сўзи учрамайди. Бу ҳужжатларда “қароқчи” (разбойник), “шайка”, жуда бўлмаса “босқинчи” (бандит) иборалари кўлланилган. 1919 йилнинг ўрталаридан бошлаб аввал айрим расмий ҳужжатларда, кейинчалик эса совет вақтли матбуотида “босмачи” иборасини кўллаш бошланган. “Босмачи” ва “босмачилик” иборалари миллий озодлик ҳаракатининг моҳиятини пасайтириш, аждодларимизнинг Россия зулми ва большевиклар ҳукмронлигига қарши олиб борган қонли курашларини хаспўшлаш учун буюк давлатчи шовинистлар томонидан ўйлаб топилди ва “бандитлик”, “қароқчилик” сўзлари билан асоссиз равишда бир қаторга кўйилди. Коммунизм мафкурачилари ва уларнинг маддоҳлари ҳатто 1917 йилгача бўлган миллий озодлик ҳаракатларини ҳам кўп ҳолларда шу атама билан номладилар.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, “босмачи” ёрлиғи ёпиштирилган ота-боболаримизнинг муборак номлари қайта тикланди ва уларнинг ҳақиқий қиёфалари истиқлолчилар сифатида намоён бўлди.

Советларга қарши ҳаракати “Туркистон Мухторияти ҳукуматининг тор-мор қилиниши билан бошланганлиги” деярли барча тарихчиларнинг асарларида эътироф қилинади. Аслини олганда, мухторият ҳукумати ағдариб ташланмаганида ҳам ёки бу ҳукумат ҳатто мутлақо бўлмаганида ҳам бу ҳаракатининг вужудга келиши табиий бир ҳол эди. Зотан, бу даврда Туркистонда вужудга келган ижтимоий-сиёсий вазият совет ҳокимиятига қарши истиқлол курашининг бошланишини муқаррар қилиб кўйган эди.

Биринчидан, 1917 йилда содир бўлган октябр тўнтариши ва бунинг натижасида ҳокимиятни кўлга киритган большевиклар томонидан илгари сурилган коммунистик мафкура Туркистон халқлари учун мутлақо ёт тушунча эди. Маҳаллий аҳоли бу ғояни аввал бошданок ўзига сингдира олмади ва унга қарши турди.

Иккинчидан, совет ҳукумати ўрнатилган дастлабки даврда ҳокимиятни бошқаришга маҳаллий халқ вакиллари жалб қилинмади, уларнинг миллий ғурури, ҳақ-ҳуқуқи инкор қилинди. Туркистонда большевиклар томонидан ўрнатилган совет тузumi чор Россияси мустамлакачилигининг янги шакли эканлиги ўша дастлабки кунларданок ошкор бўлган эди.

Учинчидан, янги тузум ўрнатилган илк кунларданок маҳаллий халқнинг асрлар давомда шакланган урф-одатлари, миллий қадриятлари топталди. Шариат асослари ва қозихоналар бекор қилинди, вақф ерлари тортиб олинди, мулкчиликнинг барча шаклига чек кўйилди.

Туркистон Мухторияти ҳукуматининг тугатилиши бу ҳаракатнинг бутун Фарғона водийсида оммавий равишда бошланишига бир туртки вазифасини ўтади, холос. Чор Россиясининг мустамлакачилик зулми остида эзилиб келган фарғоналиклар Туркистонда биринчи бўлиб большевиклар режимига қарши қуролли курашга отландилар. Шу тариқа, Туркистонда совет ҳокимияти ва большевикча тузумга қарши истиқлолчилик ҳаракати 1918 йил феврал ойининг охирларида бошланган эди.

Бу ҳаракатнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи деҳқонлар, чорикорлар, мардикорлар, хунармандлар ва косиблар бўлган. Туркистон республикаси раҳбарларидан бирининг эътироф этишича, унга асосан деҳқонлар ва хунармандлар катнашди. Уларга шаҳар аҳолисининг аксарият қисми: ўзига тўқ бадавлат оилаларнинг вакиллари, савдогарлар, ислом дини арбоблари ҳамда баъзи бойлар қўшилди. Ҳаракат қатнашчилари сафида оқ-қорани тушунган саводхон кишилар-зиёлилар ҳам кўпчиликини ташкил қилар эди ва улар жадидлар орасидан ажралиб чиққан Туркистон мунавварлари ва муборизлари эди. Бир сўз билан айтганда, улар сафида халқнинг барча табақасига мансуб кишилар бор эди.

Дастлабки миллий ҳарбий ҳаракатнинг ташкил топиши Кичик Эргаш (тахминан 1885-1918) ва Катта Эргаш (тахминан 1880-1921)нинг номлари билан боғлиқдир.

1918 йил 27 февралда Қўқон атрофидаги Бачқирда бўлган жангларнинг бирида Кичик Эргаш шаҳид бўлгач, унинг ўрнига Катта Эргаш (уни Мулла Эргаш ҳам дейишган) Фарғона водийсида большевикларнинг мустамлакачилик тартибига қарши озодлик байроғини кўтарди. Қўқон уездидаги ҳаракатнинг дастлабки таянч нуқтаси Бачқир эди. 1918 йил март ойининг охирига келиб Катта Эргашнинг номи Фарғона водийси аҳолиси ўртасида жуда машҳур бўлиб кетди.

Марғилонда эса милициянинг собиқ бошлиғи Муҳаммад Аминбек Аҳмадбек Ўғли-Мадаминбек (1892-1920) кураш бошлади. “Ўз олдида совет ҳокимиятини ағдариш ва Фарғона мухториятини тиклаш вазифасини қўйган Мадаминбек устомон сиёсатчи ва уддабурон ташкилотчи фазилатларига эга эди”,-деб тан олинади 1918 йилга оид архив ҳужжатларининг бирида.

Фарғона водийсида 1918 йилнинг ўрталарига келиб, тахминан юзга яқин қўрбошилар Ўз дасталари билан қизил армия қисмларига қарши кураш олиб бордилар. Бу гуруҳларда 15000 йигит бор эди.

Туркистондаги бу ҳаракатнинг ўзига хос миллий кўриниши ва хусусиятлари мавжуд бўлган. Бу хусусиятлар ҳаракатдаги қўрбошилар дасталари ва гуруҳлари фаолиятида, уларнинг мақсад ва истакларида Ўз ифодасини топган бўлиб, унда ислом шариати қонун-қоидалари асосидаги миллий давлат барпо қилишдан тортиб, то миллий демократик тартибдаги мустақил давлат тузишгача каби ғоялар мужассамлашган эди.

Туркистон минтақасидаги мазкур ҳаракатнинг муҳим хусусияти шундаки, бу ҳаракатда мақсадлар ва вазифалар қандай бўлишидан қатъи назар бошдан охиригача бир устувор ғоя-Туркистоннинг миллий мустақиллиги ётади. Бу ҳаракат гоҳ кучайиб, гоҳ пасайиб туришига қарамай,

унда иштирок этувчиларнинг таркиби Ўзгариб туриши ва иккиламчи манфаатлар Ўртада турганлиги ҳамда объектив ва субъектив омиллар кучлар мувозанатига салбий таъсир қилишига қарамай, ҳаракатнинг асосий мақсади Туркистон мустақиллиги бўлиб қолаверди.

Туркистондаги бу ҳаракатнинг уюшган бир шаклда намоён бўлишида қўрбошилар кўрсатган ғайрат-шижоатни алоҳида таъкидлаб ўтиш керак. Қўрбошилар ҳаракатнинг ҳарбий раҳбарлари бўлиб, улар Ўз жанговарликлари билан машҳур эдилар. Ўз вақтида Фарғона водийсида Кичик Эргаш, Катта Эргаш, Мадаминбек, Шермухаммадбек, Муҳиддинбек, Ислон Полвон, Ёрмат Махсум, Самарқанд вилоятида Очилбек, Баҳромбек, Бухоро республикасида Иброҳимбек, Мулла Абдулқаҳҳор, Анвар Пошо, Салим Пошо, Давлатмандбек, Фузайл Махдум, Хоразм республикасида Жунаидхон каби қўрбошилар бу ҳаракатни ягона кучга бирлаштириш учун раҳбарликни бирин-кетин Ўз қўлларига олсалар-да, лекин Туркистон минтақасидаги истиқлолчилик уруш ҳаракати бошдан охиригача ягона марказга тўлиқ уюша олмади. Туркистон фидойиларининг озодлик ҳаракатини ягона марказга бирлаштириш учун изчил курашаётган Мадаминбек билан Анвар Пошонинг тақдирлари эса фожиали тугади.

Фарғона водийсидаги бу ҳаракат 1919 йил ёзининг охири ва кузида Ўзининг энг юқори чўққисига чиқди. Мадаминбек бошчилигидаги истиқлолчилар сафига Жалолободда турган рус крестьянлари армиясининг қўшилиши водийда совет ҳокимиятини ағдариш учун реал куч эди. Сентябр ойининг дастлабки кунларида Мадаминбек лашкарлари Жалолобод ва Ўш шаҳарларини эгаллашди. Улар 13 сентябр Эски Марғилон шаҳрини қизил босқинчилардан озод қилдилар. Шу билан бирга водийдаги энг йирик стратегик шаҳар-Андижонни қамал қилишга киришдилар. Мадаминбек бошчилигидаги қўшиннинг ҳужуми Фарғона водийсини ларзага келтирди. 1919 йил 22 октябрда Помирнинг Эргаштом (Иркештам) овулида бўлган анжуманда Мадаминбек бошчилигида Фарғона муваққат мухторият ҳукумати тузилди. Ҳукумат таркибига 16 туб аҳоли ва 8 европалик киритилди. Мадаминбек ҳукумат бошлиғи бўлиш билан бир қаторда Фарғона водийсидаги бу ҳаракатнинг Олий бош қўмондони ҳам этиб сайланди.

1919 йилнинг кеч кузига келиб Мадаминбек қўл остида 30000га яқин йигит қизил армияга қарши жангларни олиб бордилар. Бу пайтда Шермухаммадбек қўл остида 20000, Катта Эргаш қўрбошида 8000 аскар бўлган. Ана шу учта лашкарбоши водийдаги жанговар ҳаракатларни йўналтириб турдилар.

Мадаминбек сиймосида саркардалик, давлат ва сиёсат арбобига хос сифатлар уйғунлашган эди. У водийдаги совет ҳокимияти органларига муқобил равишда Ўз сиёсий бошқарув усулини жорий қилди. “У бизнинг раҳбарлик фаолиятимизда йўл қўйган хато ва камчиликларимиздан усталик билан фойдаланарди. Унинг бошқарув аппарати, Ўзининг трибунали ва генштаби бўлган; у қонунлар чиқарган”,-деб эътироф этади Мадаминбекка қарши курашган душманларидан бири қизил комиссар Граматович.

Туркистондаги бу ҳаракат 1920 йилнинг ёзи ва кузида Ўзининг янги босқичига кадам қўйди. Кураш яна ҳам шафқатсиз ва мурасасиз тус олди. Фарғона водийси ва Самарқанд вилоятидаги ватанпарварлар билан бир қаторда эндиликда Хоразм ва Бухоро республикаларидаги истиклолчилар ҳам босқинчи қизил армия жангчиларига қарши муқаддас курашга отландилар. Кураш байроғини водийда Мадаминбек Ўрнига энди Шермуҳаммадбек кўтарди. Фарғона водийсидаги бутун қўрбошилар ва тинч аҳоли вакиллари Олтиариқ туманидаги /ойибота қишлоғида Ўзларининг навбатдаги қурултойларига тўпландилар. Қурутой 1920 йил 3 майда Шермуҳаммадбек бошчилигида Туркистон-турк мустақил ислом жумҳурияти ёки қисқача қилиб айтганда Туркистон муваққат ҳукуматини тузди.

Шермуҳаммадбек Фарғона водийсидаги курашчиларнинг Олий бош қўмондони ҳам қилиб сайланди. Большевик маддоҳлардан бирининг эътирофича, “Мадаминбек қўрбошилар Ўртасида энг кучлиси бўлган бўлса, Шермуҳаммадбек шубҳасиз энг хавфлиси эди”.

Туркистон МИК раиси Иномжон Хидиралиевнинг кейинчалик ёзишича, “1920 йил сентябрда босмачиларнинг сони 70000 кишига етди ва кучли ваҳима уйғотди”.

Қарҳи қуролли ҳаракатни ташкилий жиҳатдан уюштиришда Фарғона водийси, Бухоро ва Хоразмдаги қўрбошиларнинг мазкур даврда бўлиб ўтган ўттиздан ортиқ қурултойларининг аҳамияти катта бўлган. Бу қурултойларда ҳаракат раҳбарлари сайланган, қўрбошилар ягона қўмондонлик остига бирлаштирилган. Аммо бунга доим ҳам амал қилинмас эди. Шунингдек, қурултойларда қўрбошилар гуруҳлари ҳаракат қиладиган жойлар ва уларнинг таъсир доираси белгилаб олинган. Баъзи қўрбошилар Олий бош қўмондонга бўйсунмай, Ўзларича мустақил ҳаракат қилган. Холхўжа Эшон каби маишатпараст кимсалар ҳам бўлганлиги тўғри.

Туркистонда ўша пайтдаги беқарор вазиятдан фойдаланган баъзи кишилар талончилик гуруҳлари тузиб, халқни талаганлар. Уларни Туркистон мустақиллиги учун қизил армияга қарши ҳаёт-мамот жанглари олиб борган ватанпарварлар билан чалкаштирмаслик лозим. Бироқ коммунистик мафкура ҳар икки тоифага бир хил “босмачилар” тамғасини ёпиштирган.

Туркистондаги бу қуролли ҳаракатнинг ғоявий раҳнамолари етарли даражада мавжуд бўлиб, улар асосан жаҳид мунавварлари ва ислом уламолари эди. Ҳаракатга ғоявий раҳбарлик қилиш учун жаҳидлар билан уламолар Ўртасида Ўзаро рақобат мавжуд бўлган.

Наманганлик Носирхон тўра Саид Камолхон тўра Ўғли, тошкентлик муфтий Садриддинхон Махсум Шарифхўжа қози Ўғли, Туркистон МИК раисининг собиқ ўринбосари Тўракул Жонузоқов, асли бошқирдистонлик Аҳмад Закий Валидий ва бошқалар бу ҳаракатнинг ғоявий мафкурачилари эдилар. Ҳаракатга раҳбарлик қилган ислом уламолари орасида яссавийлик ва нақшбандийлик тариқатининг пирлари кўп бўлган.

Туркистон, Бухоро ва Хоразм республикаларидаги жаҳидларнинг бир қисми бу пайтда совет ташкилотларида фаолият кўрсатишса-да, миллий мустақиллик тўғрисидаги Ўз ғояларидан воз кечишмаган эди. 1921 йил

августда Бухоро шахрида Валидий бошчилигида тузилган Туркистон Миллий Бирлиги ташкилоти бутун Туркистон минтақасидаги бу гуруҳларига сиёсий жиҳатдан раҳбарлик қилувчи марказ вазифасини бажарди. Бу даврда Мунавварқори Абдурашидхонов раҳбарлигида Тошкентда “Миллий Иттиҳод” ва “Миллий Истиқлол” ташкилотлари махфий ташкил этилган бўлиб, улар ҳаракатнинг кейинги ривожланишида муҳим ўрин тутади.

Маълумки, Туркистон аёллари учун Ватан озодлиги ва унинг тинчлиги муқаддас ҳисобланган. Олис ва яқин тарихда босқинчиларга қарши туркий аёлларимиз ҳам неча бор жанг майдонларида от сурган, ватанпарвар кучларга бошчилик қилган. Ҳатто аёллардан махсус бўлинмалар тузилган. Истиқлолчилар сафида аёллар нафақат оддий жангчи, балки айрим ҳолларда қўрбоши сифатида жанг қилишган. Фарғона водийсида Шакархон ва Муҳиддинбекнинг онаси сингари Ўзбек ва қирғиз аёлларидан етишиб чиққан қўрбошилар миллий истиқлол кураши тарихига шонли саҳифалар қўшдилар. Карманалик Нодира қиз эса Иброҳимбек қўшинида махсус аёллар гуруҳига бошчилик қилиб, Шарқий Бухорода қизил аскарларга қарши мардонавор курашган.

Фарғона водийсидаги ватанпарварлар қўшинига 1923-1924 йилларда олдин Ислом Полвон (тахминан 1882-1923), сўнг Ёрмат Махсум (1929 йил ҳалок бўлган) каби қўрбошилар раҳбарлик қилдилар. Бу пайтда Қўрбошиларнинг кичик-кичик гуруҳлари жанг ҳаракатларини олиб бордилар. Фарғонада уларнинг сони 1923 йилда 350-400 атрофида эди. Лекин қўрбошилар курашнинг мазкур босқичида турли сабаб ва маҳаллий шарт-шароитлар натижасида доим ҳам бир-бирлари билан келишиб иш қўрмадилар.

1920-1924 йилларда бу ҳаракат Бухоро ва Хоразм республикаларида ҳам авж олди. Бухоро ва Хоразмдаги миллий муҳолифатнинг озодлик курашлари алоҳида Ўзига хос йўналиш ва хусусиятга эга бўлиб, Ўта мураккаблиги ва зиддиятлилиги билан Туркистон республикасидаги қуроли ҳаракатдан ажралиб туради. Большевиклар қизил армия ёрдамида Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини куч билан ағдариб, ҳокимиятни Бухорода асосан Ёш бухороликлардан, Хоразмда эса Ёш хиваликлардан иборат демократик кучлар қўлига берди.

Бухоро ва Хоразм Халқ Совет Республикаларида юзага келган қуроли муҳолифат шу боисдан ҳам бир йўла икки кучга қарши: биринчидан, бу давлатлар ҳудудида жойлашиб олган қизил армия қсmlарига қарши, иккинчидан эса большевиклар ёрдамида ҳокимиятни эгаллаб олган жадидларга қарши муҳолифлик урушини олиб бордилар. Бу урушнинг Туркистондаги, хусусан, Фарғона водийсидаги ҳаракатдан фарқи ҳам ана шунда.

Бироқ, Бухоро ва Хоразм республикаларидаги бу курашга унинг моҳияти ва йўналиши нуқтаи назаридан ёндашадиган бўлсак, у ҳам умумий советларга қарши ҳаракатнинг Ўзига хос кўриниши эди. Бухородаги қарши қуроли ҳаракатнинг Ўзига хос хусусияти бир гуруҳ қўрбошиларнинг Бухоро республикаси ҳукумати раҳбарларига йўллаган мактубида аниқ

ифодасини топган эди. Мактубда ватанпарварлар Бухоронинг мустақиллиги, эркин ва хур Ватан қуриш учун курашаётганликлари, бундай Ватанда коммунистлар бўлмаслиги лозимлиги, “Фавқулодда комиссия орқали камбағал аҳолининг мол-мулки тортиб олинган”лиги, “большевиклар жабр ва зулмни авж олдириб юборган”ликлари ва “Бухоронинг мустақиллиги қурук сўз бўлиб қолган”лиги, “ҳақиқатда ундан дарак йўқ”лиги таъкидланади.

Шунинг учун ҳам Бухородаги бу ҳаракат қисқа муддат ичида оммавий тус олиб ҳатто, Фарғона водийсидаги ҳаракатга нисбатан ҳам кучайиб борди. Файзулла Хўжаевнинг таъкидлашича, “Шарқий Бухородаги босмачилик ўзининг стратегик мавқеи жиҳатидан қараганда Фарғона босмачиларига нисбатан кучлироқ эди”.

Бухородаги қўрбошилар ўртасида Иброҳимбек (1889-1932) алоҳида салмоққа эга. У амирлик тузуми ағдариб ташлангач, Шарқий Бухородаги қўрбошилар гуруҳларига умумий раҳбарлик қилиб, большевиклар ва босқинчи қизил армияга қарши мустақиллик курашини бошлади. У ўз олдига Бухоро тупроғини қизил аскарлардан тозалаб, ағдариб ташланган амирлик тузумини қайта тиклаш ва салтанатни собиқ амир Саид Олимхон (1881-1944) қўлига олиб беришни асосий мақсад қилиб қўйди. Шунинг учун ҳам у курашга кирган дастлабки кунларданок собиқ Бухоро амири томонидан моддий ва маънавий жиҳатдан ҳар томонлама қўллаб-қувватланди ва рағбатлантирилди.

Иброҳимбек 1921 йил сентябрда бўлган Бухоро қўрбошиларининг қурултойида “Ислом лашкарбошиси” унвонига сазовор бўлди ва Бухородаги барча истиқлолчиларнинг Олий бош қўмондони қилиб сайланди. У қисқа муддат ичида ўн минг нафардан ортиқ аскар тўплаб, Қоратегин ва Дарвоз вилоятларини қизил аскарлар қўлидан озод қилишга муваффақ бўлди.

Иброҳимбек қўл остидаги Шарқий Бухоро ҳудудида ўзининг бошқарув усулини амалга оширди. Жойлардаги янги тузум тугатилиб, унинг ўрнига амирлик давридаги бошқарув усли жорий қилинди. Иброҳимбекни бу ердаги маҳаллий аҳоли, хусусан, лақайлар қўллаб-қувватлашарди. Бундан Туркистонда иш олиб бораётган марказий ҳукумат вакиллари каттик ташвишга тушдилар. “Иброҳимбек-бутун Шарқий Бухородаги марказий сиймо”, деб тан олинади улар тайёрлаган ҳужжатларнинг бирида.

1921 йил октябрда Туркиянинг собиқ ҳарбий вазири Анвар Пошо (1881-1922) Бухоро шахрига келиб, бироз муддатдан сўнг мамлакатнинг шарқий қисмига жўнайди ва советларга қарши кучларга қўшилади. У тез орада Бухоро республикасидаги истиқлолчилик ҳаракатининг тан олинган йўлбошчисига айланди. Анвар Пошонинг саъйи-ҳаракатлари билан Шарқий Бухорода бирлашган лашкар бунёд этилди ва у турк зобитлари билан мустаҳкамланди, ғарбча қўмондонлик услуби жорий қилинди. 1922 йил март ойида Фарғона ва Самарқанд вилоятларидан тортиб то Хоразм ва Шарқий Бухорогача бўлган улкан ҳудудда Анвар Пошо бошчилигида истиқлолчи кучларнинг умумий fronti тузилди. Бутун Туркистон ҳудудида большевикларга қарши курашаётган кучларнинг ҳаракатлари ягона марказга мувофиқлаштирилди. Боймирза Ҳайитнинг таъкидлашича, Анвар Пошо

кўрсатмаси билан Бухоро, Фарғона, Хоразм кўрбошиларининг учрашувлари мунтазам ўтказиб турилди ва уларга керакли йўл-йўриқлар берилди. Анвар Пошо билан Шермухаммадбек ва Жунаидхон ўртасида доимий равишда ўзаро алоқалар бўлиб турган. 1922 йил 15 апрелда Бойсун атрофидаги Кофирун қишлоғида бўлган Туркистон кўрбошиларининг курултойида Анвар Пошо истиқлолчиларнинг Олий бош кўмондони ва сиёсий раҳбари қилиб сайланди. “Улар ўша пайтда миллатпарварлик ҳаракатининг энг қудратли, эҳтимол энг оммавий қисмини ташкил қила олдилар”,-деб ёзган эди хорижлик тадқиқотчи Гленда Фрэнгер.

1922 йил 4 августда Анвар Пошо Балжувон яқинида бўлган жангларнинг бирида қаҳрамонларча ҳалок бўлди. Анвар Пошонинг ўлими ҳақидаги хабар бутун Туркистонга яшин тезлигида тарқалди. Унга атаб мотам марсиялари тўқилди. Ана шундай мотам марсияларидан энг машҳури Туркистоннинг буюк миллий истиқлол шоири Чўлпон қаламига мансуб “Балжувон” марсиясидир. Бу марсия 1922 йил август ойида битилган. Ўзбек шеърияти тарихида мазмун моҳияти, маслак мурасасизлиги жиҳатидан “Балжувон”га ўхшаш ёки яқин келадиган иккинчи бир шеър ёзилмагандир. Бу шеър “Анвар Пошонинг жасур сиймосини гавдалантирувчи сўздан яралган шеърий бир ҳайкал” (Иброҳим Ҳаққул) десак асло муболаға бўлмайди.

Бухоронинг марказий ва ғарбий вилоятларида ҳам кураш шиддатли тус олди. Қисқа муддат давомида Мулла Абдулқаҳҳор (1884-1924) бошчилигида пойтахт Бухоро туманларида лашкар тўпланди ва жанговар ҳаракатлар олиб борилди. Шунингдек, Мулла Абдулқаҳҳор раҳбарлигида Бухоро, Кармана ва Нуротада ўнлаб кўрбоши гуруҳлари фаолият кўрсатди. Бир ҳужжатда ёзилишича, /арбий Бухорода унинг қўл остида 20 та кўрбоши бирлашган. Ўрмон Полвон, Ҳайит Амин, Остон Қоровулбеги, Ҳамро Полвон, Азимхўжа, Метан Полвон унинг энг нуфузли кўрбошилари саналган. Улар асосан /иждувон, Шофиркон, Вобкент, Ромитан туманлари ва Нуротада ўз фаолиятларини кучайтирдилар.

Уларнинг катта армияси 1922 йил март ойининг бошида пойтахт Бухоро шахрига юриш қилди. Улар қизил аскарлар билан шахар атрофида бўлган икки кунлик шиддатли жанглардан сўнг Бухоро шахрининг катта бир қисмини эгалладилар ва бир неча соат мобайнида ўз қўлларида тутиб турдилар. Сўнгра шахар атрофидаги Баҳоуддин Нақшбанд зиёратгоҳини босқинчилардан тозалادилар.

Бухородаги ватанпарварларга қарши кураш қизил армия ва унинг кўмондонлигидан катта куч-ғайрат талаб қилди. Москва, Тошкент, Бухорода 1923 йил май-июн ойларида ўтказилган олий даражадаги бир қатор расмий анжуманларда бу масала энг долзарб муаммо сифатида кун тартибида турди.

Мулла Абдулқаҳҳор йигитлари билан қизил аскарлар ўртасида 1924 йил ёзи ва кузида /иждувон туманининг /ишти ва Катта /амхўр қишлоқларида, Нурота тоғларида, Шофиркон туманига туташ Қизилқумнинг Жилвон қумликларида, Боғиофзал ва Вардонзе қишлоқларида каттик тўқнашувлар бўлди. Кучлар тенг бўлмаган ушбу жангларда /арбий Бухоро

ватанпарварларининг етакчиси мағлубиятга учради. /арбий Бухородаги қўрбошилар гуруҳларига сезиларли зарба берилди Мулла Абдулқаҳҳор қўрбоши Қизилқум чўлларида қизил аскарлар билан бўлган тўқнашувларнинг бирида 1924 йилнинг охирида ҳалок бўлди.

Бухоро мамлакатадаги бу ҳаракат қизил армия ва большевикларнинг тажовузкорлиги, зўравонлиги ва талончиликка қарши қаратилганлиги билан алоҳида аҳамиятга эга. Мужоҳидларнинг асосий мақсади қизил қўшинни ҳайдаб юбориш, миллий қадриятлар, асрий эътиқод ва урф-одатларнинг поймол қилиниши, хўрланишига барҳам бериш эди. Юқорида ҳам айтиб ўтилганидек, ватанпарварлар Бухорода икки жабҳада туриб кураш олиб боришларига тўғри келди. Бир томондан, амирлик тузуми тарафдорлари бўлган истиқлолчилар (улар ўзларини мужоҳидлар деб аташган) жадиidlардан иборат ёш Бухоро ҳукуматига ва шунингдек, қизил армия қўшинларига қарши кураш олиб бордилар (Иброҳимбек, Мулла Абдулқаҳҳор ва б.). Иккинчи томондан, миллий истиқлол ғояларига содиқ бўлган истиқлолчилар Файзулла Хўжаев бошлиқ Бухоро Халқ Республикаси ҳукумати билан яширин алоқалар ўрнатиб, Бухоронинг муқаддас тупроғидан босқинчи қизил аскарларнинг олиб кетилиши, Бухоро республикасининг мустақиллиги амалда қарор топиши учун курашдилар (Анвар Пошо, Давлатмандбек, Жабборбек ва б.). Айнан улар сафига кейинчалик Бухоро республикасининг жуда кўпчилиқ раҳбарлари (Бухоро МИКнинг биринчи раиси Усмонхўжа Пўлатхўжаев, ҳарбий ишлар нозири Абдулҳамид Орипов, республика милицияси ва Чека бошлиғи Али Ризо Афанди ва б.) қўшилдиларки, бу арбобларнинг аксарияти кечаги жадиidlар ва ёш бухороликлар эди. Афсуски, Бухоро ҳукумати таркибидаги миллий ватанпарвар кучлар билан муҳолифатдаги қуролли истиқлол гуруҳларининг йўлбошчилари ўртасидаги очиқ битишув амалга ошмади.

Хоразм республикасида ҳам 1920 йил баҳоридан бошлаб қизил аскарларнинг мисли кўрилмаган талончилик ва зўравонликларига қарши ҳаракат бошланди. Қуролли курашни туркманларнинг ёвмут уруғи бошлиғи Қурбон, Мамед, Сардор-Жунаидхон (1857-1938) бошчилигидаги гуруҳлар кўп йиллар давомида олиб борди. Унинг қўшини сафларида Ўзбек, қорақалпоқ ва қозоқлар ҳам кўпчилиқ эди. Қисқа муддатда Жунаидхон ўз қўшинини 20000 кишига етказди.

Ўзбек деҳқонлари ва хунармандларидан иборат гуруҳларга Мадраимбой, Саъдулла бола, Шоқир бола, Мавлонбек ва бошқалар раҳбарлик қилдилар. Хусусан Кўҳна Урганч, Иляли, Тошховуз, Манғит, Қўшкўпир, Чимбой, Қўнғирот ва Тўрткўлда ҳаракат қилган ўнлаб сардорларнинг гуруҳлари қизил аскарларга жиддий зарбалар берди. Жунаидхон бошчилигидаги армия ҳужумга ўтиб, 1920 йил ёзида Кўҳна Урганч, Хўжайли, Иляли ва Тахтани қайта эгаллади, кўплаб қизил аскарларни асир олди. Жунаидхон совет қўмондонлигига махсус мактуб юбориб, агар қизил армия Хоразмдан чиқиб кетмаса, асирларни отиб ташлашини билдирди. Бироқ совет қўмондонлиги Жунаидхоннинг ҳақли талабларини рад қилгач, у босқинчиларни отиб ташлашга буюрди.

1921 йил ёзида Қўнғиротда қўзғолон кўтарилди. Бундай оммавий кўтарилишлар тез-тез такрорланиб турди. Қишлоқ ва шаҳарларнинг аҳолиси истиқлолчиларга хайрихоҳлик билдирган. 1922-1923 йилларда Хоразмда олиб борилган жанговар ҳаракатлар қизил армия қўмондонлигини танг аҳволга солибгина қолмай, балки республикадаги сиёсий муҳитга ҳам жиддий таъсир қилди.

Совет тузуми 1923 йил охирида Жунаидхон билан сулҳ музокараларини бошлашга уриниб кўрди. Бироқ Жунаидхон Ўзининг олдинги талабини, яъни: 1) Россия қўшинларини Хоразмдан дарҳол олиб чиқиб кетиш; 2) шариатга тўла эркинлик бериш; 3) барча собиқ ҳокимлар ва оқсоқолларни яна Ўз лавозимларига тиклаш; 4) солиқлар ва патентларни бекор қилишни катъий талиб қилди. Бироқ бу талабларни совет ҳукумати рад қилгач, музокаралар Ўз-Ўзидан тўхтаб қолди.

Жунаидхон қўлида бўлган катта миқдорда ҳарбий куч тўпланган эди. Шу билан бирга 1923 йилнинг декабрида Питнак, Ҳазорасп, Боғот, Хонқа туманларида янги совет ҳукуматига қарши деҳқонларнинг оммавий қўзғолонлари бошланиб кетди. Қўзғолончилар жойлардаги совет ташкилотларини тугатиб, мамлакат пойтахти Хива шаҳри устига юриш қилдилар. Қорақумда турган Жунаидхон қўшини ҳам ғарб томондан, бир вақтнинг ўзида, шаҳарга қараб ҳаракат бошлади.

1924 йил 10 январдан бошлаб Жунаидхоннинг 15000 кишилиқ пиёда ва отлиқлардан иборат қўшини Хива шаҳрини қамал қилишга киришди. 16 январда Хоразм республикасида ҳарбий ҳолат жорий қилинди.

Хоразм республикасида содир бўлаётган воқеаларнинг бундай жиддий тус олишидан ташвишга тушган РКП (б) МК Ўрта Осиё бюроси 1924 йил 6 январда бу масалани махсус муҳокама қилди. Жунаидхон бошчилигидаги истиқлолчиларга қарши курашиш учун Э.Берзин (раис), Городецкий, Адинаев ва Хидиралиевдан иборат фавқулодда комиссия ташкил қилинди ва у Хоразм республикасига жўнатилди. Хоразмга зудлик билан Россиядан қўшимча ҳарбий қисмлар келтирилди. Натижада Жунаидхон қўшини қарийб бир ой давом этган қамални тўхтатиб, орқага чекинишга мажбур бўлди. Катта ҳарбий кучни тўплаган қизил армия қисмлари Жунаидхон ва бошқа ватанпарвар кучларга қарши ҳужумга ўтди. Март-апрел ойларида бўлган жангларда Жунаидхоннинг пири бўлган Оғажон Эшон ва бошқа катор сардорлар асир олинди.

Хоразм воҳасида истиқлолчилик ҳаракати айрим гуруҳлар томонидан 1935 йилгача давом этди. Ҳақракат Шарқий Бухоро ва Фарғона водийсида ҳам баъзи узилишлар билан шу пайтгача мавжуд бўлди. Туркистон минтақасидаги қуролли ҳаракат тарихига яқун ясаб, бу ҳаракатни кенг халқ оммаси, биринчи навбатда деҳқонлар ва ҳунармандлар қаҳр-ғазаби ҳамда норозилигининг юксак даражага кўтарилганлиги ифодаси деб эътироф этишига тўғри келади.

Ўзбекистон ХКС раиси Файзулла Хўжаев 1927 йилда “Катта совет энциклопедияси”да унга баҳо бериб, куйидагиларни ёзган эди: “Босмачилик ҳаракати шиддатли сиёсий, аксилсовет хусусият касб этди ва бутун Ўрта

Осиёнинг мавжуд уч республикаси-Бухоро, Туркистон ва Хоразмдаги деҳқонлар аҳолисининг қарийб оммавий ҳаракатига айланди. Ҳаракатнинг дохийлари фақатгина... Кўршермат (Шермухаммадбек), Иброҳимбек кабилар... бўлиб қолмасдан, балки унга маҳаллий миллий зиёлилар, мулла ва бойлар ҳам раҳбарлик қила бошладилар...”

Бу ҳаракатга алоқадор бўлган умумий хусусият босқинчи қизил армияни, большевикларни Ватанимиз ҳудудидан олиб чиқиб кетиш талаби эди. Бу талаб бутун ҳаракат давомида илгари сурилди.

Шундай қилиб, қизил армиянинг босқини ва мустабид совет режимига қарши кўтарилган куролли ҳаракат 1935 йилга келиб бутун Туркистон минтақасида тамомила мағлубиятга учради.

Бироқ ватанпарвар боболаримиз тўккан қутлуғ қон беҳуда кетмади. Туркистон минтақасидаги бу ҳаракат Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллигига эришиши учун бўлган курашлари босқинчида муҳим роль ўйнаб, XX асрдаги Ватанимиз тарихининг энг шонли саҳифаларини ташкил қилади. Зеро, она-Ватан мустақиллиги учун бўлган жангларда шаҳид кетган ота-боболаримизнинг хотираси ҳеч қачон унутилмайди.

Хива хонлигининг тугатилиши. Хоразм Халқ Совет Республикасининг тузилиши ва ундаги ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар

XX аср бошларида ҳам Россиянинг ярим мустамлакаси ҳисобланган Хива хонлигидаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, бошқарув тизими руслар босқинига қадар шаклланган ҳолатда қолган эди. Мамлакатда хон бошлиқ феодал амалдорлар, диндор руҳонийлар мамлакат бошқарувида чекланмаган ҳуқуққа эга бўлиб, иқтисодий ҳаётда эса ерга эгалик муносабатлари ҳам аввалги ҳолатдагидек сақланиб қолган эди. Руслар ҳукмронлиги таъсирида кўпгина юқори мансаблар (иноқ, оталиқ, бий) олдингидек иқтисодий асосини йўқотган бўлса ҳам, лекин юқори унвон сифатида мамлакат сиёсий ҳаётида катта таъсирга эга эди.

Хива хонлигидаги асосий шаҳарларга Хива, Урганч, Тошҳовуз, Ҳазорасп, Питнак ва бошқалар кирган. Хонлик ҳудуди Россия босқинидан кейин 62.236 кв.км бўлиб, у 20 та беклик ва 2 та ноибликдан иборат эди. Аҳоли аниқ рўйхатга олинмаган бўлиб, бу даврга оид манбаларда, у 600 мингдан 900 мингга қадар кўрсатилади. Уларнинг 60 фоиздан кўпроғини Ўзбеклар, 28 фоизини туркманлар, қолганларини қозоқ, қорақалпоқ, форс (эроний), араб, рус ва бошқа миллат вакиллари ташкил этган.

Ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий тараққиётда анча орқада қолган Хива хонлигида саноат ишлаб чиқариши йўқ даражада бўлиб, бу ерда ўндан ортиқ пахта, ёғ заводларигина бор эди. Аҳолининг асосий қисми деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик, косибчилик ва бошқалар билан шуғулланган. Халқ оммасининг турмуш шароити анча оғир бўлиб, улар ҳосилдор ерлар, суғориш манбаларини ўз қўлида тўплаб олган амалдорлар ва руҳонийларга кўплаб солиқлар тўлаб турганлар. Ўша давр манбаларида қайд қилинишича, Хива хонлигида 20 дан ортиқ солиқ тўловлари ва

мажбуриятлар бўлган. Айниқса, Биринчи жаҳон уруши йилларида солиқ ва тўловларнинг миқдори ҳамда тури янада ошган.

XX аср биринчи чорагида бутун Туркистон Ўлкаси, Бухоро амирлиги каби Хива хонлигида ҳам халқ ҳаракатининг мафкуравий асосини жадиличлик ҳаракати, жадиличлик ғоялари ташкил этди. Туркистон ва Бухородан фарқли Ўлароқ Хива хонлигидаги жадиличлик ҳаракатининг шаклланишида, ҳаракатнинг асосий йўналиши ҳисобланган мактаб, маориф ишининг тараққиётида Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз), қозикалон Салим Охун ва унинг ўғли Бобо Охун, вазир Исломхўжа, мирзабоши ва девонбеги лавозимида ишлаган Паҳлавонниёз Комил Хоразмий, Хонқа хокими Муҳаммад ва бошқалар катта рол ўйнадилар. Улар Ўз ҳисобларидан бир қанча мактаблар очишди. Бобо Охун Салимов дўсти Бекжон Раҳмонов билан бу мактаблар учун дарслик китобларини ҳам ёзишган. Хонликда жадиличлик ҳаракатининг шаклланишида Мунис, Огаҳийлар асос солган ва кейинчалик Баёний бошчилигида давом эттирилган тарихчилик ва таржимонлик мактабининг мавжудлиги, тарих ва ўтмишга эътиборнинг кучлилиги ҳам катта рол ўйнаган. Шунингдек, Туркистон ва Бухородаги каби Хива хонлигида жадиличлик ҳаракатининг шаклланишида ташқи омил, яъни Россиядан келган илғор фикрли зиёлилар, инқилобий руҳдаги сургун қилинган ёшлар ва Россиядаги Ўзгаришлар ҳам Ўз таъсирини кўрсатган. Жадиличликнинг асосий йўналишларидан бири бўлган матбуот Хива хонлиги ҳудудида мавжуд бўлмаса ҳам хонликдаги илғор зиёлилар Туркия, Эрон, Россия, шунингдек, Тошкент Самарқанд ва Бухорода чиқадиган жадилич газеталари ва журналлари билан танишиб борганлар.

Хоразмдаги жадиличлик ҳаракатидан 1914 йил август ойида Ёш хиваликлар ташкилоти тузилди, унга раис қилиб Полвонниёз Ҳожи Юсупов (1861-1936) сайланган. Ёш хиваликлар ҳаракатида бу даврда қозикалон Бобо Охун Салимов (1874-1929)нинг ҳам ўрни бўлакча эди. Ёш хиваликлар дастурининг асосини мавжуд тузум доирасида ислохотлар ўтказиш, мактаб-маориф ишини яхшилаш, хон ҳокимиятини чеклаш каби масалалар ташкил қилар эди.

Иқтисодий қийин шароитда яшаётган хонлик аҳолисининг аҳволи бошланиб кетган биринчи жаҳон уруши боис янада оғирлашди. Хонлик истибдодига қарши 1915-1916 йилларда туркманлар Жунаидхон бошчилигида қўзғолон кўтардилар. Туркман, Ўзбек, қозок аҳолисининг мавжуд тузумга қарши курашини Ёш хиваликлар партияси раҳбарлари фаол қўллаб-қувватлашди.

1917 йил феврал инқилоби пайтида Хива хони Асфандиёрхон Ялтада дам олаётган эди. Шунинг учун ҳам у Россия императорининг тахтдан воз кечганини эшитган заҳоти хонликка шошилди. Асфандиёрхонни кутиб олишга чиққан давлат арбоблари орасида Ҳусайнбек Матмуродов, Полвонниёз Ҳожи Юсуповлар ҳам бор эдилар. Хива гарнизонидаги солдатлар ҳам худди Россиядаги каби Ўз советларини ташкил қилишган эдилар. Ана шу советларнинг фаолларидан Латипов, Тиниев ва бошқаларнинг ташвиқотлари билан Полвонниёз Ҳожи Юсупов бошлиқ Ёш

хиваликлар 4 апрелда солдатларнинг Муваққат ҳукуматга қасамёд қилиши учун тупланган тантанага кишиларни йиғиб бориб, солдатлардан Хива хонини ағдариб ташлашни сўрашди. Гарнизон бошлиғи хонни тахтдан олиб ташламаслик талаби билан Ёш хиваликларга ёрдам беришга рухсат берди. 5 апрел куни Асфандиёрхон рус солдатлари ҳимоясида саройга келиб, халқ номидан қўйиладиган талаб (манифест)ни имзолашга мажбур бўлди. Манифестга асосан хон ҳокимияти қошида қонун чиқарувчи орган-Мажлис ва Нозирлар кенгаши ташкил этилди. Мажлиснинг биринчи йиғини 1917 йил 26 апрелда бўлиб ўтди. Унда Мажлис раиси этиб Бобо Охун Салимов, нозирлар кенгашининг раиси этиб Ҳусайнбек Матмуродов сайландилар. Бу ташкил қилинган давлат органлари таркибида Ёш хиваликларнинг аъзолари кўпчилиқни ташкил қилар эди. Лекин кейинчалик Асфандиёрхон Хива гарнизони бошлиғи генерал Мирбадалов ва Зайцевларнинг ёрдами билан Мажлистан Ёш хиваликларнинг аъзоларини сиқиб чиқаришга муваффақ бўлди. Турли баҳоналар билан Ҳусайнбек Матмуродов ва бир қанча Ёш хиваликларни зиндонга ташлади. Полвонниёз Ҳожи Юсупов, Назир Шоликоров, Бобо Охун Салимов, Жуманиёз Султонмуродов, Бобожон Яқубов ва бошқалар хоннинг таъқибидан қутулиш учун Тўрткўл, Чоржўй, Тошкент каби шаҳарларга қочиб кетишди. Бу пайтда Тўрткўл ва Тошкентда совет ҳокимияти ўрнатилган эди. Совет ҳукумати орқали Ёш хиваликларнинг Асфандиёрхон, Зайцев, Жунаидхонларга ўз ҳамфикрларини зиндондан озод қилишни талаб қилиб, юборган бир қанча телеграммалари ҳеч қандай натижа бергани йўқ. Аксинча, октябр тўнтаришидан кейин Хива шаҳридан рус аскарлари олиб чиқиб кетилди ва Асфандиёрхон ўзининг ҳарбий таянчидан маҳрум бўлди. Бу 1916 йил қўзғолонидан кейин Эронга қочиб кетган Жунаидхоннинг Хива хонлигига қайтиб келиши ва бу ерда катта мавқега эга бўлишига сабаб бўлди. Чунки мингдан ортиқ қуролланган сарбозларга эга бўлган Жунаидхон билан мураса қилмасдан Асфандиёрхон ва унинг атрофидаги аъёнлар бундан кейин ҳокимиятни сақлаб қолишга таянчлари йўқ эди. Шунинг учун ҳам Асфандиёрхон Жунаидхонни “сардори карим”, яъни хоннинг лашкарбошиси қилиб тайинлади. Шу билан ўзи Жунаидхон қўлидаги қўғирчоқ хонга айланиб қолди. Хонликдаги ҳокимият эса тўла равишда Жунаидхон қўлига ўтди. Тошкентга етиб келган Полвонниёз Ҳожи Юсупов бошлиқ Ёш хиваликлар 1918 йил баҳорида совет ҳокимиятининг фаолларидан бири бўлган Юсуф Ибрагимовнинг маслаҳати билан ўзлари тўрт киши бўлишига қарамасдан Ёш хиваликлар партиясининг Марказий Қўмитасини ташкил қилдилар.

1918 йил октябр ойларига келганда Ёш хиваликлар таъсири билан Жунаидхон ва Асфандиёрхон ўртасига низо солинди ва бунинг натижаси ўлароқ Жунаидхоннинг ўғли Эшши томонидан Асфандиёрхон қатл қилинди. Унинг ўрнига акаси Саид Абдуллохон хон деб эълон қилинди. Жунаидхон Хива хонлиги ҳудудида большевиклардан мустақил бўлган давлатни сақлаб қолишга ҳаракат қилди. 1918 йил ноябр ойида Амударёнинг ўнг қирғоғидаги ерларда ташкил қилинган совет ҳукуматига қарши Жунаидхон бир неча маротаба муваффақиятсиз уруш олиб борди. 1919 йил

апрел ойида совет ҳукумати билан Жунаидхон Ўртасида Тахта шартномаси тузилди. Унга совет ҳукумати томонидан Христофоров, Хива хонлиги томонидан Жунаидхон имзо чекдилар. Бу вақтинчалик келишув бўлиб, унга иккала томон ҳам амал қилмади. Бу пайтда Тўрткўлда мулла Жуманиёз Султонмуродов бошлиқ Ёш хиваликлар партиясининг қўмитаси тузилган бўлиб, уларнинг сони Хива хонлиги ҳудудидан қочиб ўтганлар ҳисобига кундан-кунга кўпаётган эди. Уларни совет ҳукумати хивалик инқилобчилар деб, большевиклар партиясини сафига қайд қилишган. Мана шу Ёш хиваликларнинг талаблари ва туркман уруғлари орасида Қўшмамедхон, /уломалихон каби уруғ сардорларининг Жунаидхон билан келишмай қолганлиги ҳақидаги хабарни ҳисобга олган большевиклар Скалов раҳбарлигида 1919 йил 22 декабрда мустақил давлат-Хива хонлиги ҳудудига бостириб кирдилар. 1920 йил 1 февралда Жунаидхон қўшинларини тор-мор қилган қизил армия Хива шаҳрига кириб борди. 2 феврал куни сўнгги Хива хони Саид Абдуллохон тахтдан воз кечди.

Хивада Жуманиёз Султонмуродов раислигида Муваққат инқилобий қўмита ташкил этилди. 1920 йил 26-30 апрел кунлари Хоразм меҳнаткашларининг биринчи курултойи бўлиб ўтиб, унда Хива хонлиги ҳудудида Хоразм Халқ Совет Республикаси ташкил этилганлиги эълон қилинди ва Полвонниёз Ҳожи Юсупов раислигида Халқ Нозирлар Шўрои тузилди. Бу ҳукумат таркибига асосан Ёш хиваликлар партиясининг аъзолари кирган бўлиб, улар мамлакатда демократик тузумни ўрнатиш, мустақил давлатни барқарорлаштириш борасида катта ишларни амалга оширдилар. Ана шундай ишларнинг биттаси сифатида Бобо Охун Салимов раислигидаги делегациянинг уч ой давомида Москва ва Петроград шаҳарларида бўлиб, 1920 йил 13 сентябрда РСФСР билан ХХСР Ўртасидаги иқтисодий-сиёсий шартноманинг имзоланиши бўлди. Бу ҳужжатга асосан ХХСР мустақил давлат ҳисобланиб, совет Россияси билан Ўзаро тенг ва бир-бирларининг ички ишларига аралашмасликка келишиб олинди. Лекин ХХСР ҳукумати раҳбарлари олиб борган мустақил сиёсат совет тузуми ва унинг республика ҳудудидаги вакилларига ёқмади. Чунки Полвонниёз Ҳожи Юсупов бошлиқ ҳукумат хусусий мулк, вақф ерларини, диний муассасаларни тарқатиб юбориш ўрнига уларни сақлаб қолиш ва мустаҳкамлашга ҳаракат қилаётган эди. ХХСРнинг Конституциясида ҳам хусусий мулк эътироф этилган эди. Бу нарса Ўша пайтдаги совет ҳукуматининг Хоразмдаги вакиллари Скалов, Иоффе, Дубянский, Шокиров ва бошқаларга ёқмади. Дубянский ва Шокировлар 1920 йил август ойида Қўшмамедхон ва /уломалихонларни Хивага чақириб, уларни йигитлари билан қатл қилишга ва бу билан маҳаллий ўтроқ аҳоли ва туркман чорвадорлари Ўртасида низо туғдиришга ҳаракат қилишди. /уломалихон қочиб қутилган бўлса ҳам Қўшмамедхон ва унинг йигитлари қатл этилди. Бироқ бу ҳолатларнинг ҳаммаси Ёш хиваликлар ҳукумати зиммасига юклатилди. Натижада, 1921 йил 6 мартда Хива шаҳрида қизил аскарлар томонидан намоёиш уюштирилиб, инқилобий қўмита тузилди ва Полвонниёз Ҳожи Юсупов бошлиқ ҳукумат аъзолари қамокқа

олинди. Полвонниёз Ҳожи Юсупов ва Назир Шоликоровлар қочиб яширинишга улгуришди.

ХХСРда коммунистлар олиб борган сиёсат маҳаллий кадрларни, зиёлиларни, мустақил фикрга эга бўлган инсонларни йўқотишга қаратилган эди. Хоразм республикаси мавжуд бўлган атиги 5 йилга яқин муддат ичида республика ҳукумати-Халқ Нозирлар Шўроси ва Хоразм МИК раислари ўн мартадан ўзгартирилганлиги фикримизнинг яққол исботидир.

1920-1921 йилларда аграр соҳада дастлабки ўзгаришлар амалга оширилиб, 10000 десятина ер деҳқонларга бўлиб берилди. Бундан ташқари, уларга уруғ, деҳқончилик асбоблари ҳамда ссуда (қарз) ажратилди. Деҳқонларга кредит ҳисобидан 5000 чорва мол сотилди. Эски суғориш иншоотларини қайта тиклаш билан бирга янгилари ҳам қурилди. Масалан, 1922 йил охиригача Хоразм деҳқонлари Ҳазораспдан Хўжайлигача бўлган ҳудудда 12 та дамба қурдилар. 1922 йилда чоракор ва камбағалларга ер бўлиб бериш учун давлат ер фонди тузишга ҳамда деҳқонларга узок муддатли ва қайтариб олинмайдиган ссудалар бериш учун давлат деҳқонлар банкини таъсис этишга қарор қилинди. Банкка 3 млрд. сўм маблағ ажратилган. Хуллас, 1921-1922 йилларда 400000 танобдан ортиқроқ ер камбағал деҳқонларга берилди.

XX асрда иқтисодий сиёсат ва хўжалик соҳасидаги ислохотлар зиддиятли тарзда кечди. Хоразм Республикасидаги солиқ сиёсатида совет Россиясининг таъсири кучлироқ бўлганлиги учун синфий ёндошув яққол номоён бўлди. Солиқнинг оғир юки савдогарлар, судхўрлар ва йирик ер эгалари зиммасига тўғри келди. Қишлоқ хўжалигида ягона солиқ тизими (1922 й. декабр) жорий қилинди. Солиқ тўлашни тўғри йўлга қўйиш мақсадида давлат банки ва солиқ палатаси ташкил қилинди. Янги иқтисодий сиёсат (НЭП)нинг эълон қилиниши билан карвонсаройлар, корхоналар, куллар ва тўқайлар ижарага берилди бошланди. Симлари тортилиб, дарё кемачилигини тиклашга киришилди. Бир қанча йирик кўприklar қурилди. Пахта майдонларининг ҳудуди 1921 йилдаги 10000 танобдан 1924 йилда 85000 танобга, ҳосилдорлик 100000 пуддан 800000 пудга кўтарилди. Умумий экин майдонлари 1913 йилдаги даражанинг 62 %ни, ҳосилдорлик 70-75 %ни ташкил қилди. 1924 йилга келиб 6 та пахта тозалаш заводи, 10 та гишт заводи, ёғ заводи, босмаҳона, электростанция тикланди. Қоғоз ва шиша заводлари қурилди. Саноатда давлат сектори устивор мавқени эгаллади.

Ҳукумат маданий-маърифий ва соғлиқни сақлаш ишларига ҳам катта эътибор қаратди. 1920 йил баҳорида Республикада янги типдаги мактаблар ташкил қилина бошланди. 1921 йил сентябрида Хивада очилган халқ дорулфунуни республика маданий ҳаётида катта воқеа бўлди.

Хоразм республикаси тузилган давтлабки ойлардан бошлаб ғоявий-сиёсий вазият кескинлашиб борди. Ёш хивалиklar ҳукумати, демократик кучлар маҳаллий шароитни тушунган ҳолда аҳолининг урф-одатлари ва кадриятларини эъзозлаб иш олиб бордилар. Аммо Хивани босиб олиш жараёнида кириб келган қизил армия, унинг кўмондонлари, европалик большевиклар республикадаги ижтимоий-сиёсий ҳаётга салбий таъсир

кўрсатдилар. Улар маҳаллий шароитни, халқ оммаси кайфияти ва қарашларини назар-писанд қилмай тезкорлик билан инқилобий чоратадбирларни амалга оширишга киришдилар. Бу ишларни амалга оширишда Хоразм Компартияси (1921 йил декабрда тузилган) уларнинг энг яқин ёрдамчисига айланди.

Хоразм республикасида кейинги йилларда ҳам ғоявий-сиёсий кураш давом этди. Республиканинг кўплаб раҳбарлари мустақиллик учун, адолатсизликка қарши курашни тўхтатмадилар. 1923 йил баҳорида савдо-саноат нозири Нуруллаев Москвада РСФСР билан бўлаётган музокараларда қатъийлик кўрсатгани учун Хоразмга чақирилиб, қамоққа олинди. Совет Россиясининг кўрсатмалари асосида 1923 йил ёз-кузида Хоразм республикасида туб сиёсий тўнтариш амалга оширилди. 1923 йил октябрда ХХСР Хоразм Совет Социалистик Республикаси (ХССР)га айлантирилди. ХССРнинг янги Конституцияси қабул қилинди. Афсуски, бу Конституция мамлакатни социалистик қурилиш йўлига ўтишини қонун йўли билан мустаҳкамлади.

Хулоса қилиб айтганда, 1923 йил кузидан бошлаб Хоразм республикасидаги демократик ўзгаришларга бутунлай чек қўйилди. Хоразмни советлаштириш жараёни ўзининг юқори босқичига кўтарилди. Бу ҳолат 1924 йилнинг охиригача давом этди.

Бухоро амирлигининг ағдарилиши. Бухоро Халқ Совет Республикасининг ташкил топиши ва ундаги сиёсий ўзгаришлар

1917 йил Бухоро амирлиги ҳам худди Хива хонлиги сингари муҳим ўзгаришлар арафасида турарди. Бу даврда Бухорода жадиличлик ҳаракати ва ундан ўсиб чиққан Ёш бухороликлар партиясининг фаолияти кучайди. Ёш бухороликлар 1910 йилдаёқ ўзларни алоҳида ташкилот сифатида эълон қилган эдилар. Улар даставвал мавжуд монархия тузуми доирасида демократик ислохотлар ўтказиш, конституцион монархияни ўрнатиш орқали амирнинг мутлоқ ҳокимлигини чеклаб қўйиш тарафдори бўлишган.

1917 йил 7 апрелда Бухоро амири Саид Олимхон мамлакатда ислохотлар ўтказиш тўғрисида фармон чиқарса ҳам, амалда уни жорий қилмади. Жадиждлар Бухоро шаҳрида намойиш уюштирганларидан сўнг мамлакатда уларни ёппасига таъқиб этиш бошланди.

Бухородаги апрел воқеаларининг якуни шу бўлдики, ҳукуматда консерватив кучлар яна устунликка эришдилар. Саид Олимхон қозикалон Шарифжон Махдумни лавозимидан бўшатди, ғазабланган мутаассиблар раис Абдусамадхўжани оломон қилиб ўлдирдилар. Насруллобек қўшбегининг буйруғи билан Ёш бухоролик жадиждларнинг машхур намояндаси Садриддин Айний ва бошқалар 75 таёқ уриб жазоландилар. Ислохотчилик ҳаракатининг бу босқичи мана шундай нохушлик билан якунланди.

Октябр тўнтаришидан кейин совет Россияси билан Бухоро амирлиги ўртасидаги муносабатлар кескинлашди. Туркистон республикасининг большевиклардан иборат раҳбарияти Бухоро амирлигининг давлат мустақиллигини расмий равишда тан олишига қарамай, амалда унинг ички ишларига доимий равишда аралашиб турди.

Ёш бухороликлар амирлик истибдодига қарши курашни давом эттирди. Партия ичида турли гуруҳларнинг борлиги, қарашларнинг хилма-хиллиги туфайли ягона дастур тузишга эҳтиёж туғилди. Марказий қўмита бу вазифани 1917 йил ноябрда Фитратга топширди. Фитрат томонидан 1918 йил январда ёзилган Ёш бухороликлар партиясининг дастури (программаси) Марказий қўмита томонидан тасдиқланди ва ислохот лойиҳаси сифатида эълон қилинди. Унда Бухоро мамлакатада конституциявий монархия ўрнатиш, Бухоронинг иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий мустақиллигини таъминлаш, маданий тараққиётга эришиш лозимлиги, деҳқончилик ва солиқ тизимига алоҳида эътибор берилди. Бухорода замонавий армияни ташкил этиш, 2 йиллик мажбурий ҳарбий хизматни жорий қилиш, давлат ҳисобидан мактаблар ва олий ўқув юртлари очиш зарурлиги айtilди. Лойиҳада Бухорода 10 та нозирликдан иборат Нозирлар Шўроси тузиш таклиф этилди. Кейинчалик Файзулла Хўжаев Фитрат лойиҳасининг анча чекланганлигини танқид қилиб, унда бошқарувнинг республика усулини жорий этиш талаб қилинмаганлигини кўрсатган эди.

Туркистон ХКС Бухоро давлатига ғанимлик қилиб, амир ҳукуматини куч билан ағдаришга уринди. Большевиклар шу мақсадда Ёш бухоролик жадидларни қўллаб-қувватлашди. 1918 йил март ойида Туркистон Ўлкаси ХКС раиси Ф. Колесов қўмондонлигидаги қизил аскарлар мамлакат пойтахти Бухоро шахрига хужум уюштирдилар. Уларнинг хужуми муваффақиятсиз тугаган бўлса ҳам, Бухородаги сиёсий тузумни ўзгартириш учун уриниш тўхтамади. Афсуски, амир Олимхон мамлакат тақдири ҳал қилинаётган ушбу фурсатда муҳолифатдаги Ёш бухороликлар партияси арбоблари билан тил топиша олмади. У мамлакатла конституцион монархия ва демократик тартиботларни ўрнатмоқчи бўлган жадидлар-Ёш бухороликларни йўқотиш йўлини тутди. Файзулла Хўжаевнинг таъкидлашича, Колесов воқеасидан кейин амир мамлакатда 3000 кишини қатл қилган. Садриддин Айнийнинг ёзишича фақат пойтахт-Эски Бухоро эмас, балки /иждувон, Шофиркон, Вобкент, Қоракўл, Чоржўй, Хатирчи, Кармана, Қарши, Шаҳрисабз бекликларида ҳам минглаб кишилар жадидликда айибланиб, ноҳақ ўлдирилди. Бухоролик жадидарнинг тирик қолган вакиллари Самарқанд, Тошкент ва Москвага жўнаб кетишга мажбур бўлишди. Ёш бухороликларнинг бир қисми 1918 йилнинг ёзида Тошкентда Бухоро Компартиясини тузишди. Файзулла Хўжаев Москвадаги муҳожирлик даврида-1918 йил октябрда Туркистон республикасининг РСФСР ҳукумати ҳузуридаги муҳтор ваколатхонаси қошида Ёш бухороликлар партиясининг бўлимини ташкил қилди. 1920 йил январда Тошкентда Файзулла Хўжаев бошчилигидаги инқилобчи Ёш бухороликлар партиясининг Туркистон Марказий бюроси тузилди. Большевиклар Ёш бухороликлардан амирлик

хокимиятини ағдаришда фойдаландилар. Улар ҳам тактик мақсадларни кўзлаган ҳолда большевикларга яқинлашишди.

Ёш бухороликлар партиясининг Туркистон Марказий бюроси 1920 йил 13-14 июнда бўлган бирлашган конференциясида Файзулла Хўжаев тузган дастур (программа)ни қабул қилди. Дастур “Зулмга қарши бирлашингиз!” деган шиор ва кириш қисми билан бошланади. Бу қисмда Бухоронинг умумий аҳволи ва Ёш бухороликларнинг асосий мақсадлари, иккинчи қисмида эса Ёш бухороликларнинг амалий таклифлари, ислохот ва мамлакатнинг идора қилишни ташкил қилиш режаси баён этилди. Шариат-адлия ишларини олиб боришнинг негизи, деб қуйидагича эътироф қилинди: “Шариат-адолатни талқин қилувчи ва камбағалларни ҳимоя этувчидир”. Дастурда амирликни қурол кучи билан ағдариб ташлаш ва Бухорони демократик халқ республикаси деб эълон қилиш талаби қўйилди. Ёш бухороликлар катта бойлар қўлидаги ерларни мусодара қилиш, бепул бошланғич таълим жорий этиш, шунингдек, қишлоқ хўжалиги, хунармандлар саноати, ички ва ташқи савдонинг аҳволини яхшилаш йўлида амалий чора-тадбирлар кўриш зарурлигини таъкидлашди.

1920 йил 25 августда Туркистон fronti қўмондони М.В.Фрунзе қизил аскарларга Бухорони босиб олиш учун буйруқ берди. Кескин жанглардан сўнг-2 сентябрда Бухоро шаҳри босиб олиниб Саид Олимхон хокимиятдан ағдариб ташланди. Қизил аскарлар Шарқнинг энг қадимги шаҳарларидан бири, “Ислом динининг гумбази” ва “шариф шаҳар” ҳисобланган муқаддас Бухорони вайрон қилдилар. Қадимий Бухоро ўт ва ҳаробалар ичида қолди.

Шафқатсиз ўқ ёмғири ва бомбардимон натижасида шаҳар обидаларининг бешдан бир қисми вайрон этилиб, минглаб бегуноҳ одамлар нобуд бўлган. Ўша давр воқеаларининг бевосита шоҳиди бўлган маҳаллий тарихчи Муҳаммад Али Балжувоний ўзининг “Тарихи Нофеий” (“Фойдали тарих”) асарида қизил аскарлар томонидан қилинган Бухоро босқини оқибатларини қуйидагича тасвирлайди: “Бухорони босиб олиш натижасида 34 гузар, 3000 дан ортиқ дўкон, 20 та сарой, 29 та масжид ёниб хароб бўлди. Минораи Калонга ҳам зарар етиб, Олимхон ва Мир Араб мадрасалари ёниб кетди... Ҳазрати Имом дарвозасидан Гузари Назаргача, Кофиробод, ўғлон дарвозаси, Масжиди Қалон, Зиндондан Тўқимдўзий ҳаммомигача, минора остидан то Сўзангарон даҳаси, Гул бозор, Латтафурушлар растаси, Регистондан то Пули ошиқоннинг бошигача батамом ёниб кетди. Қарши дарвозаси ҳам ёниб кетди... Шаҳарда 3000га яқин ҳовли ёниб кул бўлди. Бухоро шаҳри қарийб 20 кун ёнганди. Бухоронинг шу даражада хароб бўлганини ҳеч бир тарих кўрмаган эди”. Бухороликлар бу кунларни “кичик қиёмат” деб аташган.

Шаҳарга кирган қизил аскарлар Аркдаги амир хазинасини, Бухоро қозикалони, қўшбеги ва бошқа амалдорларнинг бойлигини мусодара қилганлар. аскарлар ва қўшин раҳбарлари катта бойлик орттирганлар. Ҳатто Фрунзе хазинадаги қимматбаҳо бойликларнинг бир қисмини ўзи учун сақлаб қўйган. Туркистон ҳарбий-инқилобий бюро “учлиги”нинг аъзоси А.Машицкийнинг 1920 йил сентябрда В.И.Ленинга ёзган маълумотномасида

шаҳар маркази яқсон қилинганлиги, Регистон ва Арк ёндирилгани, Арк ертўллари ва омборхоналаридаги бойликлар-олтин, кумуш, бриллиантлар талангани, бунда қизил армия бевосита қатнашгани ҳақида хабар берган.

Сентябр ойининг бошида амирлик хазинаси ва бошқа бойликлар ортилган 2 эшелон юк Самарқанд ва Тошкент орқали Москвага йўл олди. Қарийб 15 сентябргача давом этган Бухоро таловининг гувоҳи бўлган Туркбюро раиси Ўринбосари Г.Сафаров қуйидагича ёзган эди: “Бухорога келган қизил қўшинлар энг аввало талончилик билан шуғулландилар. Улар ҳаммани ва ҳамма нарсани таладилар. Умуман қизиллар Бухорони талаш учун келган эдилар”.

Бухоро шаҳридан сўнг қизил армия 27 беклик (баъзи манбаларда 32 беклик)ни ҳам бирин-кетин эгаллаб, Бухоро амирлигига барҳам беришди.

1920 йил 14 сентябрда бўлган Халқ Нозирлар Шўроси, Ревком ва Бухоро Компартияси МКнинг умумий йиғилишида 9 кишидан иборат Бутун Бухоро инқилобий қўмитаси (раиси-Абдулқодир Муҳитдинов) ва республика ҳукумати-11 кишидан иборат Халқ Нозирлар Шўроси (раиси-Файзулла Хўжаев) тузилди. Мамлакатни бошқариш мақсадида тузилган Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси таркиби қуйидагича эди: раис ва хорижий-ташки ишлар (нозир-Файзулла Хўжаев), маориф (Қори Йўлдош Пўлатов), дохилия-ички ишлар (Мухтор Саиджонов), молия (Усмонхўжа Пўлатхўжаев), давлат назорати (Нажиб Хусаинов), фавқулодда комиссия (Чека раиси-Юсуф Иброҳимов), адлия (Мукамил Бурҳонов), ҳарбий ишлар (Баҳовуддин Шихобуддинов), ер-сув ишлари-деҳқончилик (Абдулқодир Муҳитдинов), савдо ва саноат (Мирзо Муҳитдин Мансуров) нозирликлари. Бу пайтга келиб инқилобчилик таъсирида бўлган ёш бухороликлар партияси аъзолари Бухоро Компартияси сафига киришга мажбур бўлган эдилар. Ушбу Ўринда таъкидлаш жоизки, асосан жадидлардан ташкил топган Бухоро ҳукумати Ўша пайтда маълумотли кишилар йиғилган ҳукуматлардан бири ҳисобланган. Бухоро жадидлари Ўзларининг ислоҳотчилик ғояларини янги ҳукуматдаги фаолиятлари давомида амалга оширишга ҳаракат қилдилар.

1920 йил 6-8 октябрда амирнинг ёзги саройи-Ситораи Моҳи Хосада чақирилган Бутун Бухоро халқ вакилларининг I қурултойида Бухоро Халқ Совет Республикаси (БХСР) тузилганлиги тантанали равишда эълон қилинди. Бу давлат тузуми жиҳатидан халқ демократик ҳокимияти эди. Унинг зиммасига қисқа муддат ичида Ўрта асрчилик анъаналари мерос қолган амирлик Бухоросини демократик давлатга айлантиришдек тарихий вазифани бажариш тушди. Қурултой давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи олий органи бўлган Бухоро инқилобий қўмитаси (Марказий Ревком), Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси-дастлабки ҳукумат таркибини узил-кесил тасдиқлади. Уларнинг ваколат муддати II қурултойгача узайтирилди. 1920 йил октябр-ноябр ойларида БХСР билан РСФСР Ўртасида муваққат ҳарбий-сиёсий ахдлашув ва шартнома тузилди. 1921 йил 4 мартда ҳар икки давлат Ўртасида Иттифоқ шартномаси имзоланди. Ушбу шартномалар мустақил сиёсат юритишга ҳаракат қилаётган ёш Бухоро давлати арбоблари фаолиятини муайян даражада чеклашга олиб келди. Иттифоқ шартномаси

мустақил Бухоро давлати худудида совет қўшинлари туришини “қонуний” асослаб бердики, мазкур ҳол БХСР ички ишларига Россиянинг тўғридан-тўғри ҳарбий жиҳатдан қуролли аралашувидан бошқа нарса эмас эди.

Бухоро ҳукумати олдида турган энг асосий вазифалардан бири ер-сув масаласини ҳал қилиш эди. 1920 йил 30 сентябрда Бухоро Марказий Ревкоми «Ер тўғрисида»ги декретни қабул қилди. Декретга мувофиқ, собиқ амир унинг қариндошлари ва амалдорлари қўлидаги бутун ер-мулк камбағал ва ерсиз деҳқонларга берилиши керак эди. Шунингдек, декретга кўра, «хирож», «амлок» ва бошқа солиқлар бекор қилинди. Архив ҳужжатларида келтирилишича, фақат Эски Бухоро туманлари ва Чоржўй беклигида собиқ амир ва бекларга қарашли 10000 таноб ер мусодара қилиниб, камбағал деҳқонларга тақсимлаб берилди.

Бухородаги янги тузум ва унинг ижобий чора-тадбирларини аҳоли маъқуллаб кутиб олди. Бироқ янги ҳокимият томонидан мулкдорлар табақасига нисбатан қўрилган қаттиқ чоралар, уларга тегишли бутун мол-мулкнинг мусодара қилиниши, сарой аъёнлари ва амир амалдорларининг ёппасига ҳибсга олиниши ва отиб ташланиши амир хазинасининг Москвага олиб кетилиши, мажбурий озик-овқат развёрсткаси ва унинг қаттиққўллик билан амалга оширилиши, ислом дини ва уламоларга нисбатан душманлик сиёсати, республика худудида турган қизил армия таъминотининг аҳоли зиммасига юклатилиши бунинг устига, қизил аскарларнинг босқинчилик ва талончилик фаолияти ҳаққоний равишда халқнинг кучли норозилигига сабаб бўлди. Республикадаги ижтимоий-сиёсий муносабатлар ҳам кескинлашди. Бухорода амир ҳокимияти ағдариб ташланган дастлабки ҳафталардаёқ мамлакатнинг ғарбий, марказий ва шарқий қисмларида қизил армиянинг босқинчилик сиёсати ва большевиклар зулмига қарши бошланган қуролчилик ҳаракат авж олиб кетди.

Ёш давлат етакчиси Файзулла Хўжаев мураккаб ва оғир шароитда ишлашга мажбур бўлди. Бухоро ҳукумати ичида сиёсий бўлиниш кучайди. Бир тарафдан, Бухоро Компартияси ичидаги сўл ва ўнг коммунистларга қарши ғоявий жиҳатдан кураш олиб боришга тўғри келса, иккинчи тарафдан, РСФСР ва унинг фавқулодда органлари бўлган Турккомиссия, Туркбюро, Ўрта Осиё бюроси ёш мустақил давлатнинг босган ҳар бир қадамини сергаклик билан назорат қилиб турар эди. Шундай бўлишига қарамасдан Ф.Хўжаев, У. Пўлатхўжаев, Отаулла Хўжаев, Фитрат, Муинжон Аминов, Мухтор Саиджонов, Саттор Хўжаев, М.Мансуров, А. Мухитдинов ва бошқалар ҳукуматда демократик йўл тутиб, мўътадил мавқеда турдилар. Улар БХСРнинг амалда мустақил бўлиши, ислохотлар ўтказиш зарурлигини ёқлаб чиқдилар.

1921 йил 18-23 сентябрда бўлган Бутун Бухоро халқ вакилларининг II қурултойида демократик руҳдаги БХСР Конституцияси қабул қилинди. Бухоро тарихидаги дастлабки Конституция фуқароларнинг демократик ҳуқуқ ва эркинликларини қонун билан мустаҳкамлади. Конституцияда давлатни идора этиш учун халқнинг барча табақа вакилларининг иштироки таъминланди. Хусусий мулк ва савдо-сотик эркинликлари унда ўз

ифодасини топди. БХСР Конституцияси барча фуқароларга тенг сиёсий ҳуқуқ берди, миллий тенгсизликни йўқотди.

II қурултойда Бутун Бухоро МИК ташкил қилиниб, унинг раиси қилиб Усмонхўжа Пўлатхўжаев (1887-1968) сайланди. 1922 йил августда бўлган III қурултойда бу лавозимни Порсо Хўжаев эгаллади.

Бухоро Республикасидаги иқтисодий сиёсат ва хўжалик соҳасидаги ислохотлар зиддиятли тарзда кечди. Бухоро инқилобий қўмитасининг 1921 йил 2 февралдаги декрети ҳамма ерларни умумхалқ мулки деб эълон қилди. Вақф ерлари тугатилди, айрим тоифадаги хўжаликларнинг чорва моллари ва мулклари мусодара қилинди. Суғориш тизими издан чиқди. Экин майдонлари қисқариб чорва молларининг сони камайиб кетди. Шу билан бир вақтда кўплаб ижобий ишлар ҳам амалга оширилди. 1921 йил кузида ерни тортиб олиш бекор қилинди. БХСР МИКнинг умумий авф тўғрисидаги 1922 йил 25 май декрети вақфларни тугатишни тўхтатиш, қозихоналар ишини шарият кўрсатмаларини тиклаш ва бошқаларини эълон қилди. Ўша йилнинг ноябр ойида янги иқтисодий сиёсат (НЭП)га ўтиш эълон қилинди. Бухоро давлат банки тузилиб, «пул ислохоти» амалга оширилди. Дехқонларни моддий рағбатлантириш чоралари кўрилди. Бу қишлоқ хўжалигини барқарор ривожланишига олиб келди. 1923 йили суғориладиган ерлар майдони 1913 йилдаги даражага яқинлашиб қолди. Темир йўл тикланиб, завод ва фабрикалар қайтадан ишга тушди. Бу пайтга келиб Бухоро Республикасида 19 та корхона, 500 дан ортиқ бозор ишлаб турди. Хусусий сармоя 12000 савдогарлар маблағидан иборат бўлди.

1923 йил март ойида Туркистон, Бухоро ва Хоразм иқтисодий жиҳатдан бирлаштирилди ва уни бошқариш учун Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши (Средаз ЭКОСО) тузилди. БХСР ҳукумати раиси Файзулла Хўжаев Ўрта Осиёнинг иқтисодий жиҳатдан бирлашуви тўғрисидаги фикрни бошида кўллаб-қувватламади. Чунки у иқтисодий сиёсатини ишлаб чиқиш, ҳатто минтақа халқ хўжалиги истиқболлари тўғрисида қарор қабул қилишгача бўлган барча ишлар марказ кўлига ўтаётганлигини энг аввало сезган ва бу сиёсатнинг машъум оқибатларини чуқур тушунган арбоб эди. Ўзи кучли иқтисодчи бўлган Файзулла Хўжаев Бухоро томонидан Россия ва Туркистонга етказиб бериладиган молларга аниқ товар эквивленти белгилаш зарурлиги тўғрисида айниқса, ташвишланиб гапирар эди. Бухоро ҳудудида жойлашган совет Россияси кўшинлари Бухоро давлатининг озиқ-овқати ва ем-хашаги билан таъминланар эди. Ҳукумат бошлиғи Ф.Хўжаев Россия кўшинлари сонини 15000 кишигача қисқартириш тўғрисидаги масалани Москва олдига бир неча марта қўйди.

Бироқ Бухоро республикасидаги демократик жараёнларга мамлакат ташқарисидан тазйиқ тобора кучайиб борди. 1923 йил 3 июнда Бухорога СССР Қурулли кучларининг Бош қўмондони С.С.Каменев, Туркфронт Инқилобий ҳарбий кенгаши раиси А.И.Корк, РКП (б) МК Ўрта Осиё бюроси аъзоси Михайлов ва бошқалар келишди. Улар Бухоро ҳукумати фаолиятдан коникмаётганликларини очиқ айтиб, социалистик ўзгаришларни жадаллаштириш кераклигини таъкидлашди. Орадан кўп ўтмай-12 июнда

РКП (б) МК Сиёсий бюроси махсус қарор қабул қилиб, Бухоро ҳукуматини советлаштириш чора-тадбирларини белгилаб берди. Совет ҳукумати Ўз буйруқларини тез ва қаршиликсиз амалга ошириш учун РКП (Б) МК котиби Я.Э.Рудзутакни Бухорога жўнатди. 23 июнда БКП МК ёпиқ пленумида Рудзутак иштирок қилиб, Бухоро ҳукумати раҳбарлари ва маҳаллий коммунистлар олдига қатъий талабларни қўйди. Файзулла Хўжаевнинг энг яқин сафдошлари бўлган собиқ Ёш бухоролик жадидлар Отаулла Хўжаев (ташқи ишлар нозири), Фитрат (маориф нозири), Саттор Хўжаев (молия нозири), Муинжон Аминов (Бухоро ЭКОСО раиси) лавозимларидан четлаштирилиб, Бухоро давлати ҳудудидан чиқариб юборилди. Қори Йўлдош Пўлатов, Абдурахим Юсуфзода, Музахар Махсум Бурҳонов, Ҳожи Ҳамро Йўлдошев ҳам маъсул лавозимлардан олиб ташланди. Бухоро ҳукумати Москва ва Тошкентнинг “коммунистча сабоғи”ни олган “тажрибали совет ходимлари” билан тўлдирилди.

Бухоро ҳукуматида Туркистондан юборилган эмиссарларнинг таъсири тобора кучайиб борди. Коммунистик унсурлар бу билан чекланиб қолмасдан 14 августда бўлган Бухоро МИК фавқулодда сессиясида Конституция матнига Ўзгартириш киритишга ҳам муваффақ бўлдилар. 1923 йил 11-17 октябрда бўлган Бутун Бухоро халқ вакилларининг IV курултойи Конституцияни Ўзгартириш тўғрисидаги қарорни тасдиқлади. Унга биноан барча савдогар, мулкдор ва собиқ амалдорлар сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилинди. Аммо ишчи ва косибларнинг сайлов ҳуқуқи кенгайтирилди. Шунингдек, курултой жамиятда ижтимоий беқарорликни кучайтирадиган “Совет қурилиши тўғрисида” номли махсус қарор қабул қилди. Жамият тобора сиёсийлашиб борди. Бухорода ўтказилаётган демократик ислохотларнинг тақдири хавф остида қолди. Марказнинг талаби билан мамлакатда сунъий равишда социалистик қайта қуришларни амалга оширишга киришилди. Республикадаги бу кескин вазият қуролли мухолифат ҳаракатининг кучайишида ҳам Ўз ифодасини топди.

Шундай қилиб, 1923 йил ёзида мустабид совет тузуми Бухорода Ўзига хос давлат тўнтаришини амалга оширди. Миллий қўшин ва миллий валюта большевиклар томонидан тугатилди. Бу ҳолат Бухоро мустақиллигига катта хавф туғдирди. Бироқ Хоразм республикасида фарқли равишда, фақат 1924 йил кузидан бошлаб Бухорода социалистик тараққиёт томон йўналиш бошланди.

1924 йил 18-20 сентябрда бўлиб ўтган Бутун Бухоро халқ вакилларининг V курултойида БХСР Бухоро Совет Социалистик Республикаси (БССР)га айлантирилди. БССРнинг тузилиши юқоридан туриб сунъий тарзда амалга оширилган ходиса эди. Натижада тараққиётнинг демократик йўли инкор қилиниб, социалистик йўналиши танланди. Марказдаги большевик раҳбарларининг Бухоро ва Хоразм республикаларини социалистик республикаларга айлантиришдан кўзда тутган асосий мақсади маҳаллий халқларни тезроқ советлаштириш ва руслаштириш, халқимиз онгига коммунизм мафқурасини мажбуран сингдириш эди. 1924 йил ноябр ойи охирида худди Хоразм республикаси сингари Бухоро ССР ҳам

тугатилиб, унинг худуди 1925 йилда ташкил этилган Ўзбекистон ССР (1929 йилгача таркибида Тожикистон АССР ҳам бўлган) ва Туркменистон ССРга киритилди.

Хулоса қилиб айтганда, Бухоро ва Хоразм Халқ республикаларининг демократик ислохотлар томон босиб ўтган йўли ўша давр учун ҳам, бугунги кун нуқтаи назаридан олиб қаралганда ҳам машаққатли ва улуғ йўл бўлди. Бухоро ва Хоразм республикалари атиги 4-5 йил ичида дунёвий ислохотлар жорий қилинаётган демократик давлатга айлана бошлади. Афсуски, бу жараёнлар мустабид совет тузуми томонидан сунъий равишда тўхтатиб қўйилди ва нисбатан мустақил бўлган бу давлатларнинг мавжудлигига ҳам барҳам берилди.

Бухоро ва Хоразм республикаларининг тугатилиши билан камида уч минг йиллик тарихга эга бўлган Ўзбек халқининг миллий давлатчилиқ халқаси деярли узиб ташланди. Ўзбекистон ССР тузилса ҳам (1925 йил феврал) орадан кўп ўтмай у СССР таркибига киритилди. ЎзССР амалда ҳеч қандай мустақил сиёсий ҳуқуқларга эга бўлмади, балки янги шаклдаги мустабид совет режимининг бир қисми бўлганлиги учун ҳам мустақил давлат вазифасини ўтай олмади.

14-Ҷаъза. 20-30 йилларда совет ҳокимиятининг Ўзбекистонда юритган иқтисодий ва маданий сиёсати, оқибат ҳолати ва натижаси.

Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг иқтисодий ва маданий сиёсати

20-30-йилларда совет ҳокимияти Ўзбекистонда иқтисодий ва маданий сиёсатни юритганда, дунёвий ислохотларнинг умумий қонуний қоида-қоидаларига асосланган равишда, давлатнинг иқтисодий ва маданий ҳаётини тартибга солишга ҳар қандай ҳаракатни қилган. Совет ҳокимияти Ўзбекистонда иқтисодий ва маданий сиёсатни юритганда, давлатнинг иқтисодий ва маданий ҳаётини тартибга солишга ҳар қандай ҳаракатни қилган. Совет ҳокимияти Ўзбекистонда иқтисодий ва маданий сиёсатни юритганда, давлатнинг иқтисодий ва маданий ҳаётини тартибга солишга ҳар қандай ҳаракатни қилган.

Ўзбекистонда совет ҳокимияти иқтисодий ва маданий сиёсатни юритганда, давлатнинг иқтисодий ва маданий ҳаётини тартибга солишга ҳар қандай ҳаракатни қилган. Совет ҳокимияти Ўзбекистонда иқтисодий ва маданий сиёсатни юритганда, давлатнинг иқтисодий ва маданий ҳаётини тартибга солишга ҳар қандай ҳаракатни қилган.

кўмаги билан камбағаллар қўмиталари тузилди. “Қўшчи” уюшмаси камбағалларнинг қўмиталари ва иттифоқлари ўрнига вужудга келган эди. Ушбу уюшма қишлоқ ва овулларда совет хокимиятининг таянчи, “меҳнаткаш деҳқонларни” синфий тарбиялашнинг ўзига хос мактаби сифатида ер-сув ислоҳоти давомида “меҳнат билан шуғулланмайдиган хўжаликлар” ва уларнинг мол-мулкани аниқлашда, советлар сиёсатидан норози бўлган деҳқонлар чиқишини бостиришда ва уларнинг олдини олишда ҳам қатнашди. Уюшма кооперация ишига ўз ҳиссасини қўшган бўлса ҳам, унинг фаолиятидаги асосий эътибор қишлоқнинг бой қатламлари билан кураш олиб бориш ва қишлоқни “социалистик асосдан қайта куриш”га қаратилган эди.

Марказ Туркистон ўлкасига асосий хомашё базаси сифатида қараб келганлиги боис, ўлка қишлоқ хўжалигининг бош соҳаси ҳисобланган пахтачиликни ривожлантиришга алоҳида эътиборини қаратган. Хусусан, РКП (б) МКнинг 1922 йил 11 январидagi “Туркистон Компартиясига” деб номланган хатида, Туркистон Компартиясининг қишлоқ хўжалиги соҳасидаги фаолиятида биринчи ўринга суғориладиган ерларда экин майдонларини тиклаш, пахтачиликни ривожлантириш ҳамда мавжуд суғориш тизимини тузатиш масалалари ҳал этилиши лозимлиги таъкидланган эди. Пахтачиликни тиклаш ва ривожлантириш ишларига раҳбарлик қилиш учун 1920 йилда Бош Пахтачилик Қўмитаси ва пахта етиштирувчи республикаларда унга бўйсунувчи пахтачилик қўмиталари тузилди. Туркистон республикасидаги барча ҳайдаладиган майдонлар, селекция станциялари, ирригация иншоотлари, Пахтачилик қўмитаси ихтиёрига ўтказилди. Бош Пахтачилик қўмитаси катта ваколатларга, яъни бошқа қишлоқ хўжалик экинлари ҳисобига чигит экиладиган майдонларни кенгайтириш, пахта харид нархларини белгилаш, марказий давлат органларининг руҳсатсиз махсус қабул қилиш ҳуқуқларига эга эди. Пахтанинг нархи ҳукумат томонидан белгиланиши унинг бу масалада якка ҳокимлигидан далолат берар эди. Туркистонлик кўпгина арбоблар пахтачиликда давлат монополиясини тугатиш зарурлигини бир неча маротаба кўтариб чиққан эдилар. Хусусан, Ер ишлари Халқ комиссари С.Асфандиёров ва ҳукуматнинг бошқа аъзолари давлатнинг пахтага бўлган яккаҳокимлигига қарши чиқиб, Бош Пахтачилик қўмитасини тугатиш масаласини ўртага ташлаган эди. Бироқ, Туркистон республикаси ва РСФСР партия-давлат аппаратининг аксарият ходимлари пахта монополияси тарафдори эдилар. 1922 йилнинг 1 январида РСФСР Олий Халқ Хўжалиги Кенгаши (ОХХК) томонидан қабул қилинган қарорда эса, “пахтага давлат монополиясини сақлаш” масаласи қатъиян кўтарилган эди.

Пахтачиликни тиклаш ишлари ҳамда республикага дон олиб келтиришни жадаллаштириш мақсадида, ОХХК Еттисув темир йўлини тезроқ тугатишга қарор қилди.

1923 йилнинг январида СССР Меҳнат ва Мудофаа Кенгаши қабул қилган қарорда “Республика ичида пахтани харид қилиш давлат монополияси бекор қилинсин” дейилган эди. Шу билан бир вақтда пахтанинг қатъий нархи бекор қилинди.

Туркистон республикасида пахтачиликни ривожлантириш ишларини, суғориш иншоотларини тикламасдан амалга ошириб бўлмасди. Суғориш ишларини тиклашни тезроқ амалга ошириш, деҳқончилик учун яроқли ерларни сув билан таъминлаш ва қишлоқ хўжалигини, биринчи навбатда эса пахтачиликни ривожлантириш учун сувдан тўғри фойдаланишни йўлга қўйиш мақсадида, 1921 йилнинг феврида ТАССРдаги барча сувларни республика мулки деб эълон қилган сув тўғрисида қонун қабул қилинди. Қонунда, сувни тақсимлаш одат (бой ва руҳонийларга бериладиган имтиёзлар) бўйича эмас, балки, биринчи навбатда деҳқонлар манфаатини кўзлаган ҳолда берилиши керак деб айтилган эди. 1921 йилнинг ноябрида, аҳолининг даромадларини суғориш ишларини тиклашга сафарбар қилиш мақсадида сув солиғи жорий қилинди.

Шу йилда ТАССРнинг суғорма ер майдони 1920 йилдаги кўрсаткичга қараганда 300 минг десятинага кўпайган эди. Пахта экин майдонлари эса деярли 100 минг десятинага ортди.

Иттифоқ ҳукумати аввал бошданок ёш Ўзбекистон республикаси раҳбарияти олдида “Совет Ўзбекистон”ини СССРнинг асосий пахта базасига айлантириш стратегик вазифасини қўйди. “Оқ олтин”нинг аксарият қисми, яъни 90%дан кўпроғи “Советлар мамлакати”нинг тўқимачилик марказларига юборилди. Масалан, 1922 йилнинг бошларида Туркистондан марказга Красноводск йўналиши бўйича 1150 вагон (63470 та той пахта), Оренбург йўналиши бўйича 1547 вагон (85030 та той пахта), ҳаммаси бўлиб, 2724 вагон (14850 та той пахта) пахта толаси жўнатилган эди. Совет ҳукуматининг пахта мустақиллигига эришишга қаратилган чора-тадбирлари зое кетмади. Ўзбекистонда пахта етиштиришни кўпайтириш совет ҳукуматига ҳар йили четдан пахта сотиб олинишга сарфланадиган 100 млн рубл олтинни тежаш имконини берган эди. 1928 йилда эса, Ўзбекистон пахтакорларининг давлатга топширган 543,7 минг тонна “оқ олтин”и эвазига СССР пахта етиштириш бўйича 4-чи ўринга чиқди ва бу билан пахта мустақиллигига эришиш йўлида қўйилган дастлабки қадамлардан бири бўлди. “Советлар мамлакати”га пахта етказиб беришда республиканинг салмоғи 1940 йилда 63%га етди. Буларнинг ҳаммаси, ўша йиллардаги ҳукумат ҳужжатларида расман эътироф қилинишича, “...Совет Иттифоқининг четдан пахта келтиришдан озод бўлишида ва СССР тўқимачилик саноатининг пахта хом ашёси билан тўла-тўқис таъминланишида ҳал қилувчи роль ўйнайди” ҳақиқатан ҳам, агар 1925 йилда СССРга четдан 103,1 минг тонна, 1930 йилда-57,9 минг тонна пахта келтирилган бўлса, 1933 йилда бор йўғи 24,3 минг тонна пахта келтирилди. Ўзбек пахтакорларининг машаққатли меҳнати эвазига эса совет давлати пахтани четдан сотиб олмай, пахта етиштириш бўйича жаҳонда иккинчи ўринга чиқди. Мана шу тариқа собиқ СССР пахта мустақиллигига эришди.

Пахта яққаҳоқимлигини таъминлаш мақсадини амалга ошириш оқибатида қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари, хусусан, чорвачилик инқирозга учради, ғалла тайёрлаш кескин камайиб кетди. Ҳосилдор ерлар миқдори камайди. Дон, полиз экинларининг ҳосилдорлиги қисқарди.

Янги иқтисодий сиёсат туфайли қишлоқ хўжалигида кооператив ва ширкатчилик ҳаракати авж олди. 1923 йилда Туркистон республикасида қишлоқ хўжалиги ва кредит кооперациялар тизими ташкилий жиҳатдан тугал равишда шаклланди дейиш мумкин. Давлатнинг кооператив қурилиш сиёсати икки йўналишда олиб борилди. Бир томондан, кооперация майда товар хўжалигини социализмга жалб қилиш воситаси, шахсий ва жамоа манфаатларининг келишув шакли сифатида баҳоланса, иккинчи томондан кооперацияга хусусий секторни сиқиб чиқарувчи ижтимоий қурол деб қаралди.

Марказ қишлоқ хўжалик кредити- қишлоқ хўжалигининг асосий сармоясини (мол-мулки, уруғ фонди, қурилишларни) тиклаш учун фойланиш, бу ресурсларни чорвачиликни, пахтачиликни, ирригацияни, боғдорчиликни ва узумчиликни ривожлантиришга ёрдам кўрсатишга йўналтирди. 1923 йилда Туркистонда 1169 та кредит-кооператив ширкати бўлиб, кредитдан фойдаланадиган хўжаликлар сони 28 мингга эди.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини саноатга контракция (шартнома) асосида етказиб беришда қишлоқ хўжалик кооперативлари воситачилик қилди. Майда товар деҳқон хўжалиги ривожлана бошлади.

Бироқ, ҳар кимни ҳам кооперативга қабул қилишавермасди. Синфий танлов мавжуд эди. Камбағалларга устиворлик бериларди. Аҳолининг ўзига тўқ қатламларига нисбатан қатъий талаблар белгиланган эди. Масалан, “бой”, “қулоқ”лар тоифасидаги шахслар биринчи тўлов сифатида ўрта ҳоллар тўлайдиган тўлов миқдоридан икки баробар, камбағалларникидан эса ўн икки баробар кўп ҳақ тўлашлари керак бўлган Кооперативларга қабул қилишдаги бундай синфий ёндашув ўз навбатида, аксарият қишлоқ аҳли фуқаролик ҳуқуларининг поймол этилишига, ишбилармон деҳқонларнинг иқтисодий ривожланган жамият қуриш ишидан сунъий бегоналаштирилишига олиб келди.

1927 йилдан кооператив уюшмаларини “давлатлаштириш” сиёсати бошланиб, унинг хўжалик ҳисоби асосидаги негизлари тобора кўпроқ кўпорилди. Деҳқон хўжалигини юксалтиришга доир масалаларнинг ҳаммаси давлатга келиб тақаладиган бўлиб қолди (солиқ сиёсати, кредит, нархлар ва бошқалар).

20-йиллар бошларидаги Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётининг алоҳида хусусияти-бу ўлка маҳаллий аҳолисининг миллий ўз-ўзини англашининг ўсганлиги дейиш мумкин. Маҳаллий аҳолининг кескин норозилигига биринчи навбатда Марказнинг унинг миллий манфаатларини ҳисобга олмаслик сиёсати сабаб бўлди. Туркистон туб аҳолисининг кучайиб бораётган норозилиги турли шаклларда намоён бўлди. Шундай норозилик шаклларида яна бири хокимият поғоналаридаги миллий раҳбар кадрлардан иборат миллий муҳолифат бўлди. Улар мустабид тузумга, унинг сиёсатига очиқдан-очиқ қарши фикр билдириб, маҳаллий аҳолининг манфаатларини ҳимоя қилдилар, Марказнинг шовинистик ва империяча сиёсатига қарши фаол кураш олиб бордилар. Мана шундай миллий раҳбарлардан давлат ва

сиёсат арбоби, олим ва дипломат Назир Тўрақулов (1892-1939) бўлган. Назир Тўрақулов совет ҳокимиятининг турли лавозимларида ишлаб келди.

Марказнинг сиёсий раҳбарияти Ўзининг сиёсий мавқеини сақлаб қолиш мақсадида Ўлкадаги вакиллариغا Туркистон Компартиясининг VI (1921 йил 11-20 август) қурултойида миллий муаммоларга эътиборни кучайтиришни, Туркистон партия-давлат органлари таркибида миллий кадрларни кўпайтиришни тавсия этган эди. Ушбу кўрсатмалар асосида қурултойда Туркистон Компартияси Марказий Қўмитасининг аъзолари этиб бир қанча маҳаллий раҳбарлар билан бир қаторда Назир Тўрақулов ҳам сайланган эди. Шу билан бирга Назир Тўрақулов ва Абдулла Раҳимбоевлар РКП(б) МКнинг Туркистон бюроси таркибига киритилдилар. Миллий раҳбарлар Марказнинг буюк давлатчилик шовинизмига қарши чиқиб, Турккомиссияни йўқ қилиш талабини бир неча маротаба Ўртага ташлаган эдилар. Бу даврда ТКПга бошчилик қилиб турган Назир Тўрақулов ҳам Турккомиссия ва Туркбюронинг ҳатти-ҳаракатларига норозилик белгиси сифатида улар сафидан чиқиш тўғрисида ариза беради.

Лекин миллий раҳбарларнинг ватанпарварлик чиқишлари Марказнинг кескин норозилигига сабаб бўлди. Марказ уларга қарши сиёсий қувғинни авж олдиради. Қ.Отабоев ва А.Раҳимбоевлар “қўпол хатолари” учун Ўз лавозимларидан бўшатилади. Лекин совет ҳукумати бир оз вақт ўтгандан сўнг, уларга “Ўз хатоларини тузатиш” имкониятини бериб, раҳбарлик лавозимларида ишлашга рухсат берган эди. Бироқ, миллий раҳбарлар Ўлканинг тараққиётини унинг мустақиллигида кўрдилар ва Ўз қарашларида мустақам туришда давом этдилар.

Назир Тўрақулов нафақат сиёсий арбоб, балки тилшунос олим сифатида ҳам таниқлидир. У турк, форс, араб, рус, немис ва француз тилларини яхши билган. Республика ва вилоят газеталарида мақолалари билан қатнашиб турган. *Óíeíã íîeðeèè àà úe÷:èèèè òàíeèüðe ùà,ðeìeíã êàeèíãe ääâðeäà ðùğðe êâeäâí.*

Кўпгина миллий раҳбарлар қатори Назир Тўрақулов ҳам қатағонлик тўлқинидан қутулиб қолмади ва 1939 йилда отиб ташланди.

Юқорида айтиб ўтилганидек, 20-йилларнинг бошларида Ўлка партия-давлат органларининг раҳбарлик лавозимларига миллий кадрлар жалб қилинган эди. Улар орасида таниқли давлат ва жамоат арбоби Қайғусиз Отабоев (1887-1937) ҳам бор эди. Ўз сиёсий фаолияти давомида Қ.Отабоев Марказнинг айримачилик, шовинистик сиёсатига қарши бир неча бор Ўзининг дадил фикрлари билан чиқди. У Марказ томонидан юборилган эмиссарларнинг маҳаллий халқларга нисбатан қўллаётган усулларини танқид қилиб, Россиядан келган ходимлар туб аҳолининг Ўлкани мустақил бошқара олиш қобилиятига ишонмаётганликлари, Ўзлари эса Туркистоннинг турмуш-шароитларини яхши билмасдан туриб, ҳокимиятнинг маъсул лавозимларига даъвогарлик қилишлари ҳақида ТКП Советларининг X қурултойи минбаридан туриб гапирган эди.

Қ.Отабоев миллий раҳбарлардан биринчилар қаторида қаршиликчилик ҳаракатига тўғри баҳо берган. Унинг 1922 йил 18 июлда Туркистон

Тадқиқ қилинаётган даврдаги давлат арбобларидан яна бири Йўлдош Охунбобоевдир (1885-1943). У 1926-27 йилларда Ўзбекистонда ер-сув ислохотини ўтказиш марказий комиссияси раиси сифатида иш олиб борган, Фарғона вилояти ҳамда республика қишлоқ хўжалигини тиклашда иштирок этган. Йўлдош Охунбобоев 1943 йилда Тошкентда вафот этган.

Тарихимизда Ўзининг ўчмас изини қолдирган буюк сиймо бу-Файзулла Хўжаевдир (1896-1938). 1920 йили инқилобчи Ёш бухороликлар Туркистон марказий бюроси раиси, 1920-24 йилларда Бухоро Халқ Совет Республикаси Нозирлар Кенгашининг раиси (шунингдек, Ташқи ишлар, Ҳарбий ишлар нозири) бўлиб ишлаган.

Файзулла Хўжаевнинг фаолияти ниҳоятда мураккаб сиёсий вазиятда ўтган. Ўзбекистонда юз бераётган ўзгаришлардан қониқмаганлигини у Ўзининг бир қанча танқидий чиқишларида билдиради. Масалан, 1924 йилдаги большевикларнинг миллий-худудий чегараланишига қарши ўз фикрларини илгари сурган, “Бухоро инқилоби тарихига доир” асарида Файзулла Хўжаев жаидчиликка холис баҳо беришга ҳаракат қилган. Ушбу асардаги жаидчиликнинг ижтимоий моҳиятига ижобий муносабати ва жаидчиликни ижтимоий-инқилобий ҳаракат сифатидаги қарашлари хато деб баҳоланди.

Файзулла Хўжаев ҳам мустабид тузумнинг қатағон қурбонларидандир. У 1937 йил Москвада “халқ душмани” сифатида қамокқа олиниб, 1938 йилда отиб ташланган.

20-30 йилларда кўзга кўринган миллий етакчи - Абдулла Раҳимбоевдир (1896-1938). Абдулла Раҳимбоевнинг сиёсий фаолияти ниҳоятда серқирра бўлиб, мустабид тузум сиёсатига қарши дадил чиқишлари бунинг ёрқин ифодасидир. Масалан, у 1921 йилнинг декабрида бўлиб ўтган РСФСР Советларининг IX қурултойи минбаридан туриб, Россия ҳукуматига очикдан-очик “Туркистондаги советларнинг жазолаш сиёсати ҳар қандай чегаралардан ўтиб тушди. Фарғона вилоятидаги жазо отрядлари эса мутлақо мухтор ҳолатда, ҳеч ким билан, партия органлари билан ҳам, совет органлари билан ҳам ҳисоблашмасдан, турли шубҳали шахсларни хизматга олиб ҳаракат қилмоқдалар” деган баёнот билан чиқди. Лекин бундай тарзда советлар сиёсатини танқид қилиш кечирилмас эди ва 1922 йилда ишда йўл қўйилган “қўпол хатолари” учун ТАССР МИК раиси А.Раҳимбоев лавозимидан четлаштирилди. Бироқ вақт ўтиши билан Марказ унга “ўз хатоларини тузатиш” имконини беради ва яна раҳбарлик ишига жалб қилади.

А.Раҳимбоев РКП(б) МҚ ўрта Осиё бюросининг аъзоси ҳамда ТКП МҚнинг маъсул котиби сифатида миллий-худудий чегараланишни ўтказишнинг тепасида турди. 1924 йилнинг феврида у Бухорога юборилади ва бу ердаги БХСР раҳбар ходимларининг кенгашида миллий-худудий чегараланиши тўғрисида маъруза қилди. 1924 йилнинг 10 мартада Туркистон Компартияси МҚси ва Туркистон МИК раҳбар ходимларининг кенгашида ҳам маъруза қилиб, Раҳимбоев миллий-худудий чегараланишни

”...нисбатан маъқул тарзда, оғриқсиз усуллар” билан Ўтказиш кераклигини уқтирди.

Абдулла Раҳимбоевнинг қисмати ҳам миллий етакчиларники каби қатағон тўлқинлари авж олган пайтда ҳал қилинди. У 1938 йилда қурбон бўлди.

И.Хидиралиевнинг ҳаёти 1928 йилда фожиали тугайди.

Туркистон халқларининг илдизи бир, деган ғоя авлоддан-авлодга ўтиб, миллий етакчилар, жамоат арбоблари ва миллий зиёлилар қарашлари ҳамда фаолиятларида Ўз аксини топиб келган. Тарихан таркиб топган учта давлатни тугатиб, Ўрнига янги тузилмаларни вужудга келтириш марказ ва Ўлкадаги большевистик раҳбарлар ташаббуси бўлди. 1920 йил бошидаёқ Турккомиссия Туркистон АССРни бўлиб ташлаб, миллий тил белгисига қараб мухтор республикалар ташкил қилиш масаласини қўйган эди. Бу Ўша йили июн ойида РКП (б) нинг Туркистонга оид қабул қилган ҳужжатларида Ўз аксини топди. Ленин Туркистоннинг “Ўзбекия, Қирғизия, Туркмания” га бўлинган харитасини тузиш кераклигини уқтирди. Бу режанинг амалга ошиши қаршилиқ ҳаракати туфайли бир оз кечикди. Туркистонни миллий жиҳатдан қайта чегаралаш марказ ва РКП(б) Ўрта Осиё бюроси томонидан ишлаб чиқилди ва 1924 йилда қатъийлик билан амалга оширилди.

1924 йилнинг 31 январида РКП(б) МКнинг Ташкилий бюроси Туркистон, Бухоро, Хоразм республикаларининг миллий-худудий чегараланиши масаласини кўриб чиқди ва Я.Э. Рудзутакка мазкур республикаларнинг маъсул ходимлари билан биргаликда бу ғояни амалда қандай рўёбга чиқариш мумкинлигини олдиндан муҳокама қилишни топширди. 1924 йилнинг феврида эса Файзулла Хўжаевнинг миллий чегаралаш масаласи бўйича тезисларида марказнинг туркий халқларнинг илдизи бирлигини ҳисобга олмаётганлиги, чегаралаш ғоялари ўтмиш истилочилари сиёсатидан фарқ қилмаётганлиги айтилган эди. Туркистон, Бухоро, Хоразм республикаларида ташкилий ва ташвиқот ишлари олиб борилгандан сўнг, 1924 йилнинг 11 октябрида РКП(б) Сиёсий бюроси Ўрта Осиёни қайтадан бўлиб чегаралаш ҳақида Ўзининг сўнгги қарорини қабул қилади ва 1924 йил 14 октябрда РСФСР БМИҚ II сессияси миллий чегараланиш ҳақидаги Турк МИҚ қарорини тасдиқлади. Миллий чегараланиш натижаларига кўра, Ўрта Осиёда Ўзбекистон ва Туркманистон Совет Социалистик Республикалари, ЎзССР таркибида бўлган Тожикистон Автоном республикаси, РСФСР таркибида Қорақирғиз (Қирғизистон) ва Қорақалпоғистон Автоном вилоятлари ташкил топди. Собиқ Туркистон АССРнинг қозоқ вилоятлари эса, Қирғизистон (Қозоғистон) АССР таркибига киритилди.

Шу тариқа, 1924 йилнинг кузида миллий-худудий чегараланиш ҳукумат қарорлари билан қонуний тарзда расмийлаштирилди.

1925 йилнинг 13 феврида ЎзССР Советларининг Бухорода очилган I-УмумЎзбек қурултойида “Ўзбекистон ССР тузилгани тўғрисида декларация” қабул қилинди. Ўзбекистон ССР советлари МИҚнинг раиси этиб Йўлдош Охунбобоев сайланди. Ўзбекистон ХКС раиси этиб Файзулла Хўжаевни тасдиқлади. Тузилган Ўзбекистон ССРга тугатилган Туркистон АССРдан

Сирдарё, Фарғона ва Самарқанд вилоятларининг катта қисми, Бухоро республикасидан унинг марказий ва ғарбий қисми (Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхондарё воҳалари), шунингдек Хоразм ССРдан Хоразм воҳаси кирди.

Миллий-чегараланишдан сўнг, Ўзбекистон советларининг I-қурултойи (1925 йил 13-17 феврал) “Ўзбекистон ССРнинг ташкил топиши ҳақидаги Декларация”ни тасдиқлагач, Иттифоқ советларининг 3-қурултойида (1925 йил, 13 май) эса, Ўзбекистон Республикаси СССР таркибига киритилди. Шу тариқа, Ўзбекистон ССРнинг қонуна расмийлаштириш жараёни тугалланди.

Ўзбекистон ССР аҳолисининг сони республика ташкил этилишининг дастлабки йилларида 3.963.285 кишини, яъни, Ўрта Осиё аҳолисининг деярли ярмини-48,7 фоизини ташкил этар эди. 1926 йилда ўтказилган аҳолини рўйхатга олиш бўйича республикада истиқомат қилувчи аҳолининг таркиби қуйидагича эди: Ўзбеклар -74,2%, тожиклар -7,8%, руслар-5,6%, козоклар-2,4%, қирғизлар-2,04%.

Туркистон ўлкасини бўлиб ташлаш билан шўролар миллий давлатчилигимизнинг минг йиллик ривожланиш тарихига путур етказдилар. Миллатнинг бир қисми ўз ота-боболари ерида яшаб, меҳнат қилса-да, расмий таърифга кўра, “оз сонли миллат”га айланиб қолган эди. Большевиклар андозасидаги миллий-худудий чегараланиш ўрта Осиё халқлари ўртасидаги бўлажак миллатларо муносабатларни кескинлаштириб туриши, фавқулодда вазиятларда портлаб, турли низоларга сабаб бўлиши муқаррар эди. Янги совет республикаларини “миллий давлатчиликнинг ташкил этилганлиги”, деб баҳолаш хато бўлса керак. Зеро, СССР таркибидаги ушбу тузилмалар Марказ ихтиёрида бўлиб, илгаригидек унга арзон хом ашё етказиб беришга ихтисослаштирилган мустамлакалар бўлиб қолаверди.

1924 йилда миллий-худудий чегараланиши натижасида ўрта Осиё харитасида иттифоқчи республикалар билан бирга мухтор тузилмалар ҳам пайдо бўлди. Шулар орасида Қорақалпоғистон мухтор вилояти ҳам бор эди. Ушбу вилоят Қирғизистон (Қозоғистон) АССР таркибида бўлиб, унга волостлардан иборат Тўрткўл, Чимбой, Хўжайли ва Қўнғирот округлари кирди. 1925 йил 12-19 февралда вилоят маркази Тўрткўл шаҳрида бўлиб ўтган Қорақалпоғистон автоном вилояти Советларининг биринчи қурултойи “Қорақалпоғистон автоном вилояти ташкил топганлиги тўғрисида Декларация” қабул қилди ва “қорақалпоқ миллий давлатчилиги” ташкил этилганлигини қонуний расмийлаштирди. Қорақалпоғистон автоном вилояти Ижроия Қўмитасининг раиси этиб А. Қудабоев сайланди. Қорақалпоғистонда яшайдиган асосий элатлар қорақалпоқлар-38,5%, Ўзбеклар-28,7%, козоклар-28,6%дан иборат эди.

Қорақалпоғистон Мухтор вилояти ташкил этилгандан сўнг, советлар бу ерда ҳам социалистик қурилишни авж олдириб юбордилар. Жумладан овул ва қишлоқларни советлаштириш кенг миқёсда олиб борилди. Советларга батрак ва камбағаллар сайланиб, уларнинг асосийларини коммунист ва комсомоллар ташкил қилди. Мамлакатда вайрон бўлган саноатнинг турли соҳалари, қишлоқ хўжалиги ва суғориш ишларини тиклаш амалга оширилди.

Қорақалпоғистон иқтисодиётининг тараққиёти бир томонлама хусусиятга эга бўлиб, СССРнинг марказий минтақалари саноатини ривожлантириш эҳтиёжларини таъминлашга қаратилган эди. Масалан, 1933 йилнинг 3 октябрида СССР Ер ишлари Халқ Комиссарлиги Қорақалпоғистонни мамлакатни беда уруғи етказиб берувчи асосий база деб тан олган эди. Бунинг асосий сабаби мамлакат халқ хўжалигида иттифоқдош республикалар ўртасидаги меҳнат тақсимоотида Қорақалпоғистонга олий сифатли пахта, беда ҳамда балиқ билан таъминлаб туриш юклатилганлигида эди.

Мухтор вилоят саноатининг етакчи тармоқларини пахта тозалаш ва балиқ-консерва заводлари ташкил этар эди. Саноатни юксалтириш билан бир каторда қишлоқ хўжалигининг барча соҳаларини ривожлантиришга ҳам катта эътибор қаратилди ва бу ерга кўп миқдорда қишлоқ хўжалик анжомлари келтирила бошланиб, бой ва руҳонийлардан тортиб олинган ерлар ҳисобига ерсиз ва кам ерли деҳқонлар ер билан таъминланди.

1930 йилда Қорақалпоқ мухтор вилояти РСФСР таркибига киритилди. 1932 йилнинг 20-мартида эса, СССР МИК Раёсати “Қорақалпоғистон автоном вилоятини Автоном Совет Социалистик Республикасига айлантириш ва уни РСФСРга кириши тўғрисида” қарор қабул қилди. Ўша йилнинг май ойида автоном республика Советларининг I Таъсис қурултойи ҳукуматни тузди. Унда ҚҚАССР МИК раиси этиб, Коптлеу Нурмухамедов, Халқ Комиссарлари Кенгаши раиси этиб эса Қосим Авезовлар сайландилар. 1936 йилда СССРнинг янги Конституцияси қабул қилинди ва унга кўра ҚҚАССРнинг Ўзбекистон ССР таркибига кириши кўзда тутилган эди. Бунинг асосий сабаби ҳудудий яқинлик, ягона тарихга эга бўлганлиги деб эътироф этилди. 1937 йил 12 февралда ЎзССРнинг янги Конституцияси қабул қилинди. Ўша йилнинг 6 мартида эса, ҚҚАССРнинг янги Конституцияси эълон қилинади. Қорақалпоғистон Ўзбекистон таркибида бўлганида, Ўзбек ва қорақалпоқ халқлари ўртасидаги дўстлик янада мустаҳкамланди.

Ўзбекистон Республикасида иқтисодиётнинг тараққиёти

Республика иқтисодиёти табиатан аграр тусга эга, саноати асосан қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш корхоналаридан иборат бўлиб, унинг учдан икки қисмини пахтачилик саноати ташкил қилар эди. Ўлканинг ишлаб чиқариш ҳаётида кустар-хунармандчилик ишлаб чиқариши ҳамон олдинги ўринни эгаллаб, аҳолининг пойафзал, кийим-кечак ва уй-рўзғор буюмларига бўлган эҳтиёжларини қондирар эди. Хунармандлар бозорга чиқарилган пойафзалнинг 86%ни, ошланган терининг 76%ни, кийим-кечак ва бош кийимларининг 85%ни, идиш-товоқларнинг 60%ни ишлаб чиқарар эдилар. 1925 йилнинг охирига келиб собиқ СССРда халқ хўжалигини тиклаш ишлари асосан Ўз ниҳоясига етказилди. 1925 йилнинг декабрида бўлиб ўтган ВКП(б) XIV қурултойи социализм ғалабасининг асосий шarti сифатида шўролар мамлакатада “социалистик

индустрлаштириш”ни авж олдиришга эътиборини қаратди. Саноатлаштириш Ўзбекистонда дастлаб секинлик билан амалга оширилди. Чунки косибу-хунармандчилик устивор соҳа эди. Мамлакатни жадал индустрлаш учун маблағ масаласи кескин мунозараларга сабаб бўлди. Индустрлаштиришни жадаллаштириш тарафдорлари маблағни қишлоқ хўжалиги ҳисобидан олиш режасини илгари сурдилар, муҳолиф тараф эса, саноатлаштириш сиёсатини ёқлагани ҳолда уни аҳолининг моддий аҳолини, турмуш шароитини яхшилаш ва қишлоқ хўжалигида кооперацияни аста-секин ихтиёрий равишда амалга ошириш билан биргаликда олиб боришни таклиф қилди. Кескин сиёсий баҳс мунозаралардан кейин маблағни аграр сектордан олишга қарор қилинди. Ўзбекистон иқтисодиёти аграр характерда эди, зеро 1927-28 йилларда иқтисодиётда қишлоқ хўжалигининг ҳиссаси 61,6%ни, саноатники эса 38,4 %ни ташкил қиларди эди. Республикадаги мавжуд саноатнинг 90%и қишлоқ хўжалик хомашёсини ишлашга ихтисослашган эди, маҳсулотларни қайта ишлаш корхоналаридан иборат бўлиб, унинг 2 дан 3 қисмини пахтачилик саноати ташкил қиларди.

Биринчи беш йиллик (1928-1932)да 289 та янги саноат корхонаси, жумладан, Тошкент қишлоқ хўжалик машинасозлик заводи, Қувасой цемент ва оҳак заводлари ишга туширилди, Чирчиққурилиш, Олмаликқурилиш, Тошкент тўқимачилик комбинати қурилиши давом этди. Фарғонада тўқимачилик фабрикаси ва ёғ заводи, Тошкент, Бухоро, Марғилон ва бошқа шаҳарларда тикувчилик фабрикалари ишга туширилди. Саноатлаштириш йиллари республика пахта тозалаш заводларининг техник имкониятлари ошиб, 1927-28 йилларда 3363 тонна пахта толаси етиштирди ва пахта тозалаш саноатининг ялпи маҳсулоти эса 165,7 млн рублни ташкил этган эди.

Республикани саноатлаштиришда электрлаштириш ҳам муҳим ўринлардан бирини эгаллаганлиги туфайли, электрстанциялар қурилиши авж олдирилди. Масалан, Тошкент яқинида қуввати 4 минг киловатни ташкил этган Бўзсув ГЭСи барпо этилди. 1932 йилга келиб эса, электр станцияларининг сони 49 тага етди. Шунингдек, республикада нефт саноати ҳам жадал суръатлар билан ўсди, 1925-26 йилларда нефт ишлаб чиқариш 5,6 тонна бўлган бўлса, 1927-28 йилларда бу кўрсаткич 47,7 тоннани ташкил этди.

Айрим саноат маҳсулотлари бўйича Ўзбекистон собиқ Иттифоқда етакчи ўринга чиқди. 1932 йилда пахта толасининг 89,7 %, цементнинг 54,2%, ўсимлик мойининг 56,4%, хом ипакнинг 42% ишлаб чиқарилди.

Фақатгина биринчи беш йилликнинг ўзида йирик саноатдаги ишчилар сони деярли 3,5 баравар кўпайди. Лекин улар орасида маҳаллий миллат вакиллари озчиликни ташкил қилганлиги боис, уларни тайёрлашга ёрдам тариқасида иттифоқдош республикалар, асосан Россиядан кўплаб саноат мутахассислари кела бошлади. 1926 йилдан 1940 йилгача Ўзбекистон аҳолиси янги келганлар ҳисобига 750 минг кишига ёки 10%дан ортиқроқ кўпайди. Марказнинг русийзабон аҳолининг кўчириб келтиришда миллий ўлкаларда ўзининг таянч ижтимоий қатламини вужудга келтириш ҳамда руслаштириш сиёсатини амалга ошириш манфаати ётар эди.

Саноатни жадал ривожлантириш натижасида Ўзбекистон Марказга рангли ва нодир металллар, олтингургурт, озокерит, волфрам, молибден, пахта толаси, хом ипак билан таъминлайдиган ва шўролар мамлакатини хом ашё қарамлигидан халос этишга ёрдам берадиган йирик хом ашё минтақасига айланди. Ўзбекистоннинг олтин саноати бутун мамлакатнинг тўлов балансини мустаҳкамлаш учун катта маблағлар бериб турди. Бироқ, аҳолининг ижтимоий эҳтиёжлари назар-писанд қилинмади, унинг моддий фаровонлигига эътибор берилмади, бу эса турмуш даражасининг пасайиб кетишига олиб келди.

Шўролар даврида шаҳар ва портларни бирлаштирувчи янги темир йўл линиялари қурилишига ҳам эътибор берилди. Фарғона (Искобил)-Қувасой (1922), Қарши-Китоб(1924), Амударё (Самсоново)- Термиз (1925). 1928-29 йилларда пахтачиликни ривожлантириш мақсадида Асака –Шаҳрихон, Сирдарё-Пахтаорол темир йўллари қурилди, шунингдек, Қорасув-Ош (1935) ва бошқа темир йўл линиялари қуриб фойдаланишга топиширилди. 1929-1931 йилларда узунлиги 1452 км бўлган Туркистон-Сибир (Турксиб) темир йўли қурилди.

20-йиллардан Ўзбекистонда автомобил транспорти вужудга келтирилди. 1921 йилда республика автомобил транспорти ихтиёрида 40 енгил ва 15 юк автомобили ҳамда Тошкент автомобил таъмирлаш устахонаси бор эди. 1940 йилгача Ленин номидаги катта автомобил йўли (710 км), Фарғона автомобил йўли (343 км) қайта таъмирланди ва бир қанча янги йўллар қуриб битказилди.

Республика ҳукумати 1940 йилда узунлиги 708 км бўлган Катта Ўзбек трактини (Тошкент-Термиз автомобил йўли) қуриш ҳақида махсус қарор қабул қилди. Бу йўлнинг 376 км Тошкент, 222 км Самарқанд, 162 км Бухоро вилоятлари меҳнаткашлари томонидан 1941 йилнинг 4 ойида қуриб тугалланди.

1924 йилга келиб республикадаги автомобил корхоналарида 223 автомобиль бўлиб, 145 минг тонна юк ташилди. 30-йилларда автомобиль транспортининг ривожланиши билан қаттиқ қопламали йўллар қурилиши бошланди, таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш корхоналари, кадрлар тайёрлайдиган ўқув юртлари очилди.

Янги иқтисодий сиёсат (НЭП) туфайли Ўзбекистон қишлоқларидаги аҳвол анча яхшиланди, деҳқонлар ўз маҳсулотини сотиш, фўза ва бошқа экин майдонларини кенгайтириш орқали турмуш даражасини яхшилаш имкониятига эга бўлишди. Бироқ, 20-йилларнинг иккинчи ярмидан ЯИС (НЭП) ўз моҳиятини йўқотиб, эркин савдо ва хусусий тадбиркорликка чек қўйила бошлади. Шўролар бойларнинг ерларини мусодара қилиш ҳисобига камбағал деҳқонларни ер билан таъминлаш орқали қишлоқда “социалистик ижтимоий тузум” нинг асоси бўлган жамоа бўлиб хўжалик юритишни ривожлантиришни кўзлаб, кенг миқёсли аграр ислоҳотини авж олдирдилар. 1925 йил 2-декабрдаги ЎзССР МИҚнинг Фавқулодда Сессиясида қабул қилинган “Ер ва сувни национализация қилиш” тўғрисидаги декрети қабул қилинди.

Йирик ер эгаларидан тортиб олинган ерларда 60603 дехқон хўжалиги ташкил этилади. Булардан ташқари, янги ва тикланган суғорма ерларида яна 14751 батрак ва ерсиз дехқонлар хўжаликлари тузилди.

Қашқадарё, Сурхондарё ва Хоразм вилоятларидаги ер-сув ислохоти давомида суғориладиган 20 га ва 45 га ортиқ лалми ерлар, собиқ амир ва хон хизматчилари, руҳоний ҳамда савдогар, судхўрларнинг хўжаликлари мусодара қилинди. Умуман, 1925-29 йиллардаги ер-сув ислохотини ўтказиш натижасида Ўзбекистонда помешчик туридаги 4801 хўжаликлар тугатилди, 23036 хўжаликларнинг ортиқча ерлари мусодара қилинди, ер жамғармаси 474893 десятина ерга эга бўлди, 89729 хўжаликлар ер билан таъминланди. Ер билан бирга кўпгина хўжаликлар мол-мулк, уруғ, асбоб-ускуналарга ҳам эга бўлдилар.

Бироқ ислохот ўтказишнинг репрессив-мажбурий усуллари, бой дехқонларнинг давлат томонидан террор қилиниши Ўз навбатида уларнинг кескин норозилик чиқишларига сабаб бўлди. Шу тарихқа, ер-сув ислохоти қишлоқда синфий курашнинг кескинлашувига олиб келган эди. Давлат Ўз навбатида “бой-қулоқ унсурлари”нинг қаршиликларини бартараф этиш учун Ўзининг бор кучини ишга солди. Тортиб олинган ерларнинг асосий қисми колхозлар ва совхозлар ихтиёрига топширилган эди.

Ислохотнинг жиддий салбий оқибатларидан қишлоқ иқтисодий ҳаётининг қашшоқлашиши, фермерлик куртакларининг бўғиб қўйилиши ва бозор-савдо муносабатларининг ривожланишининг тўсиб қўйилиши ҳамда ижара имкониятларининг чекланиши бўлди.

Шундай қилиб, 1925-29 йиллардаги ер-сув ислохоти шўро ҳукуматининг мулкдор синфларни тугатиш, синфсиз жамият куриш учун қилган чоратадбирларидан бири бўлди. Ушбу жараён кейинги йилларда қишлоқ хўжалигини мажбурий жамоалаштиришга замин яратган эди.

1929 йил тарихга қора белги остидаги “буюк бурилиш йили” деб ном олган йил бўлиб кириб келди. Бу дехқонлар синфини ижтимоий қатлам ва меҳнаткаш омма сифатида мақсадли йўқ қилишнинг бошланиш даври эди. Бунда “қулоқлар” ва “бойлар” тоифасига асосан янги иқтисодий сиёсат шароитида Ўз хўжаликларини оёққа турғазиб олган ўрта ҳол дехқонлар киритилди. Чунки бирмунча бадавлатроқ қатламлар олдинги йилларда тугатилган эди. 1929 йилнинг ёзида “қулоқлар”ни жамоа хўжаликлари (колхоз) киритишини таъқиқловчи қарор қабул қилинади. Ўша йилнинг 7 ноябрида “халқлар отаси” Сталиннинг матбуотда босилиб чиққан “Буюк бурилиш йили” номли мақоласи ҳамда 27 декабрда қишлоқ хўжалик ходимларининг илмий конференциясида сўзлаган нутқи “қулоқлар”ни синф сифатида тугатиш ва жадал жамоалаштириш сиёсатини бошлаб берди. Ёппасига жамоалаштириш бу-бой ва ўрта ҳол дехқонларга тегишли ишлаб чиқариш воситалари, моллар, уй-жой, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва уруғ захираларини тортиб олиниши ҳисобига колхозлар тузиш дегани эди.

Ўзбекистонда жамоалаштириш ЎзКП МҚнинг 1930 йил февралда қабул қилган “Коллективлаштириш ва қулоқ хўжаликларини тугатиш” тўғрисидаги қарори эълон қилингандан сўнг бошлаб юборилди.

Ўзбекистонда ёппасига жамолаштиришни тезлаштириш ҳамда “кулоқлар” билан кураш олиб боришни кучайтиришга ёрдам тариқасида Марказ 25 минг ташкилий–сиёсий тажрибага эга бўлган рус ишчиларни юборади. Бу ерга “25 мингчилар” асосан Москва, Ленинград, Иваново-Вознесенск ва СССРнинг бошқа саноат марказларидан Ўзбекистонга 433 ишчи юборилди. Улардан тузилган бригадалар Ўзбек қишлоқларида колхозлар тузиш ҳамда “кулоқ қилиш” компаниясида “фаол” иштирок этдилар.

1930 йилнинг Ўзидаёқ республикада 2648 та бой ва “кулоқ” хўжаликлари тугатилиб, қишлоқ аҳлининг тадбиркор қисми оёғига болта урилди. “Кулоқ қилиш” сиёсати деҳқонларда ишончсизлик ва хавотирликни кучайтирди. Кўплаб деҳқонлар Ўз хўжалиklarини ташлаб қочдилар. Чорва сони кескин камайиб кетди. Республикадаги сиёсий вазият кескинлашиб борди. Деҳқонларнинг норозилиги 1930 йил 25 февралда Фарғона округида ғалаёнга айланди. Норозилик чиқишлари Андижон, Тошкент, Хоразм, Самарқанд округларига ҳам ёйилди. Масалан, Чуст ва Олмосда бой деҳқонлар чорва молларини ёппасига сотишни авж олдирдилар. Жамолаштиришга қарши бу ҳаракат баъзи жойларда совет ҳокимиятига қарши чиқишларга айланди. Мана шундай норозилик чиқишларининг олдини олиш учун 1930 йилда Ўз МҚ КП(б) қошида “кулоқ” ва бойларни йўқ қилиш бўйича махсус республика комиссияси тузилади ва “кулоқ қилиш” сиёсати янада шиддатлироқ тус олади.

Ўзбекистонда жамолаштириш асосан 1932 йилнинг охири 1933 йилнинг бошларида тугалланди. Бу даврга келиб республиканинг 79 дан 61 туманида барча деҳқон хўжалиklarини колхозларга бирлаштириш ниҳоясига етказилган эди. Жами Ўзбекистонда жамолаштирилган хўжалиklar 74,9%ни ташкил этди. Биринчи беш йиллик(1928-1932) охирларида республикада 9734 колхоз ва 94 та совхоз ташкил этилган эди.

1930-33 йилларда Ўзбекистонда 5550 деҳқон хўжалиги ҳибсга олиниб, кулоқ қилинади ва Украина, Сибир, Қозоғистон ва бошқа жойларга зўрлик билан кўчирилди. Лекин шуни ҳам айтиш жоизки, бунда нафақат Ўзига тўқ, мол-мулкка эга деҳқонлар, балки Ўрта ҳол, айрим ҳолларда эса батрак хўжалиklarга мансуб кишилар ҳам “кулоқ” сифатида сургун қилинди.

Совет давлатининг бундай ғайриинсоний сиёсатини амалга оширишдан мақсади, биринчидан, қишлоқдаги Ўзига тўқ кишиларнинг ер-суви, мол-мулкни тортиб олиш, иккинчидан, тортиб олинган бойлик ва ишлаб чиқариш воситалари ҳисобига жамоа ва давлат хўжалиklarининг дастлабки моддий базасини яратиш, учинчидан, камбағал деҳқонларнинг бу хўжалиklarга “Ўз ҳоҳишлари” билан киришларига эришиш ва уларнинг арзон меҳнатидан фойдаланиш, тўртинчидан, “кулоқ” бўлиб сургун қилинган кишилар ёрдамида масалан, Украинанинг иқлими Ўзбекистонга яқин зонасида пахтачилик совхозларини ташкил этиш ва пировардида пахта ёрдамида СССРнинг моддий имкониятларини яхшилаш эди. Шўролар бу мақсадларга асосан эришди. Кулоқлар ҳисобига қаддини тиклади, социалистик қурилишнинг моддий базасини яратди. Пахта мустақиллигига

эришди. Шўроларнинг фақат битта орзуси амалга ошмади. Украинада пахтачилик хўжалиги қарор топмади.

Мажбурий жамолаштириш сиёсати қишлоқнинг мустақил ривожланишини барбод қилди, қишлоқ аҳли онгига салбий таъсир кўрсатди, деҳқонларнинг ерга эгалик туйғусини йўқ қилди.

Ўзбекистон учун сув иншоотлари куриш муҳим эди ва шунинг учун 1939 йилдан бундай курилишлар умумхалқ хашар йўли билан амалга оширила бошлади. 1939 йил 1 августда бошланган 270 км узунликдаги Катта Фарғона канали халқнинг машаққатли меҳнати эвазига 45 кунда барпо этилди. Канал курилишида 160 минг киши иштирок этди ва асосан қўл меҳнати билан курилди.

Чорвачилик Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг муҳим соҳалари қаторида шўролар даврида ҳам муҳим ўрин эгалалаб келди. Хусусан, 1932 йилдан 1937 йилгача йирик қорамоллар сони 150 мингга, қўйлар 230 мингга кўпайди. Лекин шунга қарамасдан чорвачилик қишлоқ хўжалигининг бошқа соҳаларига қараганда орқада эди. Бунинг асосий сабаби пахтачиликка эътиборнинг кучайтирилганлиги ва чорвадорларнинг моддий рағбатлантирилмаганлиги бўлди.

Ўзбекистон КПнинг 1934 йилда бўлиб ўтган VI курултойидан сўнг, республикага кўп миқдорда қорамол келтирила бошлади.

Пиллачилик республика қишлоқ хўжалигининг асосий тармоқларидан бир эди. 1922 йилда Тошкентда “Туркипак” акционерлик жамиятининг ташкил этилиши пиллачиликни ривожлантиришда муҳим босқич бўлди. 1927 йилда Тошкент ипакчилик станцияси негизида Ўрта Осиё ипакчилик илмий-тадқиқот институти ташкил этилди. 1930 йилларда тут кўчати етиштиришга алоҳида эътибор қаратилди. Биринчи ва иккинчи беш йилликларда Ўзбекистон ипак ишлаб чиқариш бўйича биринчи ўринда эди. 1932 йилда 5674 тонна пилла етиштирилган бўлса, ушбу кўрсаткич 1937 йилда 11 422 тоннага кўпайди.

Республика қишлоқ хўжалигида мевалар ва узум етиштириш энг қадимги ва озиқ-овқат ҳамда саноат хом ашёси берадиган асосий тармоқлар қаторига киради. 20-йилларнинг 2-ярмидан ихтисослаштирилган боғдорчилик ва токчилик давлат хўжаликлари барпо этила бошлади, тоғ ва тоғ этаклари зоналарида жойлашган жамоа хўжаликларида ҳам бу тармоққа катта эътибор берилди. Меваларнинг нав таркибини яхшилаш мақсадида олма, нок, узум ва бошқаларнинг Европа мамлакатларида етиштириладиган навлари келтирилиб экилди. Ўзбекистоннинг 1937 йилда етиштирган мева ҳосили 800 минг центнерни ташкил этди. Шундан учдан бир қисми собиқ иттифоқнинг турли вилоятларига юборилар эди.

Ўзбекистонда “маданий инқилоб” ва унинг оқибатлари

20-30 йиллардаги мураккаб ижтимоий-сиёсий вазият республика маънавий-маданий ҳаётида ҳам Ўз аксини топди. Шўроларнинг “маданий инқилоб” тадбири жамиятнинг барча жабҳалари қаторида илм-фан,

маданият, санъат, маориф, олий таълим соҳаларини ҳам Ўз измига солган эди. Таълим-тарбиянинг Ўчоқлари бўлган миллий мактабларга ҳам бу сиёсат Ўзининг салбий таъсирини Ўтказмасдан қолмади. Совет хокимиятнинг дастлабки йиллариданоқ анъанавий таълим тизимини йўқ қилиш авж олдирилди.

Давлатнинг “пролетариат диктатураси”нинг мавжуд барча кучларидан фойдаланиб, совет сиёсий раҳбарияти қисқа муддат ичида Туркистонда чор империяси ўрнатган таълим тизимини таг-томири билан йўқ қилишга эришди. Бир вақтнинг Ўзида анъанавий мактабларга нисбатан ҳам маъмурий-репрессив ҳамда иқтисодий чоралар кўрилди. Бироқ, кенг халқ оммаси анъанавий мактаб тарафдори бўлиб қолаверди. Туркистон мусулмонларига Ўзининг мафкуравий таъсирини кенгайтириш мақсадида, совет “миллий” мактаблари тармоғини ташкил этишга алоҳида эътибор қаратилди. Мустабид давлат муқобил ўқув масканлари фаолиятининг барча имкониятларини чеклаб қўйди. 1927 йил июндаги Ўз КР МҚ VI пленуми қарорлари бошлаб берган, дин асосларини емириш бўйича янгидан авж олган ҳаракат эски мактабга етказилган асосий зарба бўлди. Пленумнинг “Мусулмон руҳонийлари ва мактаб тўғрисида”ги резолюциясида: “ислоҳ қилинган мактаблар зарарли эканлигини ҳисобга олиб, бундан буён вақф мактабларини ислоҳ қилишга асло йўл қўйилмасин, шу вақтгача ислоҳ қилинган мактабларга келганда эса шу районда янги совет мактабларини олиш, шунингдек ислоҳ қилинган мактабларда диний фанларни ўқитишни ҳамда умуман руҳоний шахслар ўқитишини таъқиқлаш йўли билан ҳам уларни ёпиш учун бутун чоралар кўрилсин” деб таъкидланган эди.

Айниқса, 1927 йилнинг декабрида ВКП (б)нинг XV съездида қабул қилинган қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш тўғрисидаги қарордан кейин бу махсус маърифий ҳайрия мулклари бўлмиш вақф мулклари тугатилиб, бунинг оқибатида анъанавий мактаблар ҳам иқтисодий асосдан маҳрум бўлдилар. Ушбу чоралар камдек, уларга дин-хурофот ўчоқлари тамғаси ёпиштирилиб, 10 асрдан ортиқ тўпланган анъанавий кадриятлар кераксиз, зарарли, янги тузумнинг тараққиёт этишига тўсиқ бўлувчи ижтимоий институтлар сифатида изсиз тугатиб юборилди. Охир оқибатда 1920 йилга келиб, ТАССРда “социалистик” турдаги 2080 мактаб фаолият кўрсатиб, улардаги ўқувчилар сони эса, 174820 ни ташкил қилар эди.

Анъанавий мактаб ва мадраса ҳамда жадид мактабларини йўқ қилиш билан бирга совет органлари маҳаллий аҳоли фарзандлари мактабларига ҳам жиддий эътибор беришмаган бўлса-да, совет ўқув масканларини ўқитувчи кадрлар ҳамда керакли маблағ билан таъминлай олиш имкониятларини топа олишган. Чунончи, шўро таълим тизимига мос ўқитувчи кадрларнинг миқдорий ўсишини таъминлаш кенг йўлга қўйилиб, 1917 йилнинг Ўзидаёқ, Тошкент, Андижон, Самарқанд, Қўқонда дастлабки ўқитувчилар тайёрлайдиган қисқа муддатли курслар ташкил этилган эди. 1920 йилларнинг бошларига келиб, мана шундай курслар орқали 3 минг маҳаллий миллат ва 802 та европалик ўқитувчи тайёрланди.

Мана шундай шароитда маҳаллий зиёлиларимиз замонавий миллий олий таълим тизимини яратиш, дунёвий билимлардан дарс бера оладиган Ўқитувчилар тайёрлаш давр талаби эканлигини теран ҳис этиб, замонавий миллий университет яратиш ишига бел боғладилар. Миллий университет ҳақида гап борар экан, шуни таъкидлаш лозимки, Ўрта Осиёнинг биринчи университети ҳисобланмиш ҳозирги Ўзбекистон Миллий Университети икки асосга эга бўлган. Бири 1918 йил 12 майда жадид зиёлилари томонидан ташкил этилган Мусулмон Халқ Дорилфунуни бўлиб, иккинчиси 1918 йил 21 апрелда рус зиёлилари очган Туркистон Халқ Университетидир.

Мунаввар Қори Абдурашидхонов ташаббуси билан Мусулмон Халқ Университети (дорилфунуни)ни ташкил этиш гуруҳи сайланади ва 1918 йилнинг 9 апрелида унинг ҳовлисида шу дорилфунунининг 9 кишидан иборат ташкилий ҳайъати таъсис этилади. Мусулмон Халқ Дорилфунуни 1918 йилнинг 12 майида Тошкент шаҳрининг эски шаҳарида тантанали равишда очилди. Унинг 13 та мактаби 14 майдан очила бошлади, энг охиргиси эса 17 июнда таркиб топди. Улардан 4 таси аёллар мактаби эди.

1918 йилнинг 31-майида эса, Мусулмон Халқ Дорилфунунининг олий таълим босқичи- Мусулмон Дорилмуаллимини ташкил этилади. Лекин шўролар сиёсий ва ижтимоий муҳитнинг мураккаблиги ва Россиядаги сиёсий воқеаларни рўқач қилиб, 5 йиллик ўқишга мўлжалланган дорилмуаллимини фақат 4 ойлик ўқитувчилар курслари билан чегаралаб қўйдилар. Дорилфунунининг "Халқ дорилфунуни" номли газетаси биринчи сонининг чиқиши ҳам айна шу кунга тўғри келган эди.

Мазкур ўқув даргоҳида машғулотлар 1918 йилнинг 1 июнида қуйидаги ўқитувчилар таркиби билан бошланди: Абдурауф Фитрат, Иброҳим Исмоил, Бурхон Ҳабиб, Мунаввар Қори Абдурашидхонов, Абдулла Раҳимбоев, Абдурахмон Исмоилзода, Хайдар Шавқий, Анна Поройкова, Владимир Сергеев. Институт мудирини қилиб Иброҳим Исмоилов ва котиб Абдулла Раҳимбоев тайинланди.

Мусулмон дорилмуаллимини Туркистон Халқ Университети маблағ билан таъминлаганлиги сабабли, моддий томондан тамоман унга бўйсунган эди. Олинган маблағ кўп ҳолларда ночор аҳволда яшаган ўқитувчиларнинг ҳаётини бирмунча бўлса ҳам енгиллаштиришга сарфланар эди. Мана шу муаммоларнинг барчаси кўрсатиб турганидек, мусулмон ўқитувчилари тайёрлайдиган курслар эмас, олий таълим маскани-институт ниҳоятда зарурлигини тушуниб етган мусулмон зиёлилари қанчалик ҳаракат қилишмасин уларнинг талаблари турли баҳоналар билан эътибордан четда қолаверди. Тез орада Туркистон Халқ Университети бошқармаси дорилмуаллимини 1918 йил 15 августдан 1 сентябргача ўқиш тўхтатилиши ҳақида қарор қабул қилади ва шу йилнинг кузида дорилмуаллимин иккинчи даражали ташкилот қаторида ёпиб қўйилади.

Мусулмон Халқ Дорилфунуни 1918 йилнинг кузигача, бор йўғи 100 кун фаолият кўрсатган бўлса ҳам, Туркистон мусулмонларининг саводини чиқариш, илм-маърифатли қилиш, олий малакали миллий зиёлилар етиштириш каби ижобий ва ҳимматли, ўша давр учун ниҳоятда муҳим

ишларни амалга оширишга, юртимизда маориф соҳасини ривожлантиришга эришди. Ўлкада миллий зиёлиларни етиштиришда муҳим аҳамият касб этган Мусулмон Халқ Дорилфунуни фаолияти шўролар даври адабиётида мутлақо ёритилмаган, у ерда дарс берган 300 га яқин ўқитувчиларнинг номлари ҳозирги кунга келиб аниқланди.

Коммунистик мустамлака ҳукумати маҳаллий халқни руслаштириш мақсадида русча Туркистон Университетини ривожлантирди. Унинг биринчи ректори В.Попов эди. Мусулмон Халқ Дорилфунуни фаолияти совет ҳукумати томонидан тўхталиб қўйилгандан сўнг, фақат рус тилини билган маҳаллий миллат вакиллари мана шу даргоҳда олий таҳсилга эга бўлишлари мумкин эди.

Íeðyáð òúíðàðèøeäái ñúíã øúðíeàð øàðқ à,ëeàðeíe “íçíäeëe” eà ÷eқàðeø ó÷óí eóðàø, oëàðíeíã ñe,ñeë òàííeëeäeíe íøeðeø ùàíàà ýíãe ùà,ò қòðeëeøeäà æeëá кeëeø eàííäíeýñeíe ààæ íeäeðeá þáíðeäeäð. Óøáo æàðà,ííeíã ýíã ÷úққeñe 1927 eëe áúeëá, ó òàðeðãà “Úóæóí” ùàðeäeòe ííe áeëái eëðäe. Þúíe øúðíeàð òàeқeíeäà áó ýñeë òóðíøø òàðçeäà ùóæòí кeëeø íàúíñeíe àíãeäòàð ýäe. Úóæóííeíã íeäeäà қúeëeäái áeðeí÷e íãããòãããe ààçeðàeäðeäái áeðe áó- eúí oíðeíeëe, àãeíçàðãà àðíããái кeçeàðíe òóðíøøãà áàðeø àà қæeí íøeëíe eúқ кeëeø ýäe.

Áeðíқ, ñíããðeäð øeäããðeëe òoñ áãðãái óøáo ùàðeäeò àñðeë àíúãíãeäðíe ùeñíããà íeíããái қàðíðeäð, eúðñàòíãeäð àñíñeäà íeëá áíðeëäe, eúí ùíeëäðãà çúðeëe eøeàðeëäe. Қæñe äeëíýð, қæñe òóíãíãà, øàùàð àà кeøeíқeäðãà қáí÷à oíðeí-кeçeäð íãðáíæeñeíe òàøeäããíeëãe ùàқeäããe íàúeóííðeäð íóíðàçàí òàeäá кeëeíã áíðäe.

Èøãà áãáíøeëe òoñ íeããíãe: eú÷-ãeäðãà à,ëeàðíeíã íãðáíæeñeíe òíðòeá íeëøàð, áeð æeíãà eëçeá, кeá þáíðeøàðäe. À,ëeäð eø áeëái òàúíeíeãíãeäeäð. Óeäð àñíñái òúқeíà÷eëe ñãíãòeäà íàúíãò кeëeøãe. Óó áeëái áeðãà oíðeí-кeçeäð eæðeííeë ùàíàà eæíãeë eøeäðãà æeëá кeëeíãeëäð.

Øàðқ à,ëeàðeíeíã àñðeäð áããíñeäà íóæeýí òðò-íããðeäð àà øàðeäò íãçíeäððe áeëái øàeëeãíãái eæðeííeë íããқæíe oëàðíe íçíãeëeëãà ÷eқàðeø àà ýðeäeëäð áeëái òáíã ùóқóқeë кeëeø øeíðe íñðeäà òããқoëíããà àà øeäããò áeëái úçããðeðeðeëøe eúí òúқíãøøãeäð àà қòðáííeäð áúeëøeäà ñãããá áúeäe. Íãñãeái, 1928 eëe 8 íãððãà Úçããe äããeäò eííøãðò-ýðíãðãòeý áóðòúe eøðeðíe÷eñe Óúíãøíí ñàúíãíeíã úçeäà ùeäeðeëäãe, áeð eëeäái ñúíã ýñà Íóðøíí eñíeë äeððeñà òãeíe áúeäãe.

Óøáúãñeç, “Úóæóí” øàðқ à,ëeäðeäãà áeðíóí÷à ýðeëíeëeëäð, ùóқóқeäð áãðäe. Èãeëí, óøáo òàðãeäò áíñқe÷íà-áíñқe÷, çúðããííeëe óñóeëäðeíe eøeäòíãñãái, ùòà íçeëeëe áeëái eáíã òãeқ ííã ííãeíe óøáo æàðà,íãà òãe,ðeäá àíãeäà íøeðeëãíããà íðãñíeë íeëíúeäð, àæðãeëøeäð, çeçeç ííãeäð, äãííãðãòeë æeùãðãái à,ëeäðíeíã ýðeäeëäðãà íeñããòái eúíeëãe ñããããeë æàíeýðãà íeëã қòðeø ùóқóқeäái íàúðóí áúeäái “íðòeқ÷à” à,ëeäð eúíãeëã eãòíãñ, ýðeäeëäð áeëái à,ëeäð ùðòãñeäã “òáíãeëe” ùðíãðeëeøe íқeããðeäã à,ëeäð úçeíeíã øàðқííã íçeëeëeë eäòíðãðeíe eúқíðeá қúeíããái áúeäð ýäe.

Èíííãðeëeýíeíã íãããíeë íãðíñíe eíeíð ýðeø ñe,ñãðe äðãá çóãeíe eíðeí äðãòeëãñeäà æeíãøðeðeø ùàқeäããe қàðíðeäà ùàí úç æeñeíe oííãe. Áóíeíã ñããããeíe øúðíeäð ”íãããíeëe ùñeøãà òãðíeëe òoñøñeýðãã ýãã òúñeқeäðãái áeðe áó қíeíқ òðáíñeðeíøeýãeð” ùàíãã ”áíúãíããeë äðãã÷à çóãà òãқãðãeíã æeíeë íóñóeííí áíúãíãeäðe íóқðãe íãçãðeäãíãeíã қeííãðeëeäð” äãã óқðeðeá, äðãá çóãeíeíã íããқæíe

Ūçááê ðñáí÷èèèãèíèíã àññ÷èñè Ááãóèèà Κῑãèðèè 20-èèèèàðãã “Ūðèáí éóíèãð” àáí èãèèí, “Íãùðῑããáí ÷ã,í” àñãðèãðèíè ḡðãðèã, ūçááê ðñáí÷èèèãèíè æãùíí ìãããíèḡòè àãðãæãñèãã ìèèã ÷èκãè. Áèðῑκ, ñῑããò ðãæèíè óíèíã “Ūðèáí éóíèãð” àñãðè èèðῑãðῑíèãðíè ñῑããò àῑκãèèèèããáí óçῑκèãèðèðããè àã óῑãã ìèèèãð÷èèèè κãðãøèãðè ì÷èκ àèñ ḡðããáí àãã ðãíκèã ìñðèãã ìèèøããè àã áó óíèíã 1937 èèèãã κãíῑκκã ìèèèèøè ó÷óíí àñññ áúèèã ðèçῑãð κèèèãè. Áãããè, ðèíèçῑèíã ḡῑã ñãðã àðãῑãèãðè κãðῑðèèãã Á.Κῑãèðèè ùàí 1938 èèè 4 ìèðḡãðãã ìðèèèãè.

Ōãíèκèè ūçááê øíèðè, àðãῑãðòðã àã ðãðæèíí Ōñῑí Íñèð ūçèíèíã “Þðãè”, “Íãùðèí, “Íῑðãùðã, “Íãðøῑí” àã áῑøκã øãùðèè àññòῑíèãðè àèèáí øóùðãð κῑçῑíããáí. Øóíèíãããè, ó ÁῑãðῑèÞῑãáí, Èãðῑῑῑðῑã àñãðèãðèíè ūçááê ðèèèèãã ðãðæèíã κèèèããí. Ōñῑí Íñèð ùàí 1944 èèèãã ñῑããò ðãæèíèíèíã áããóῑíñ κóðãῑíè áúèèããí.

Ūçááèèñòῑí Íðãçèããáíðè È.Á.Èãðèíã ðãùèèèèèèèèèèèè, ðãñῑóãèèèè ÈÈÁÁñè “ó÷èèè” èãðè ðñῑíèèèè 1937-39 èèèèèèè 41 ìèíῑããáí çè,ã èèèèè κãíῑκκã ìèèèèè, óèãðããáí 6 ìèíã 920 ðãñè ìðèã ðãøèãῑããáí ḡãè.

Ìèèèèèèèè èèñῑð ðãðãκκèèèèèèèèè çè èèèèèèè ìèèèèèè ìèèèèèè ðãèκκèèèè ç èèãðῑèíã ìñ,á àñãðèãðèíè ìκèèèèè óçῑκ àãκò ìãùðòí áúèèè.

Íãùèóῑèè, ñῑããò çãíῑèèè àèí àããèãðããáí àæðãðèèèè, àãã ḡùðèðῑò ḡðèèèè, ìñèèèèèè àèæãíí ḡðèèèèèè ḡùèíí κèèèèèè áúèèèè-àã, àñèèèè àèíèè ḡùðèκῑã áñù ìøèíðã, áñù ìèíῑῑã ðãðçãã ðãùκèãó ðãçèèκκã ìèèíãð ḡãè. Ūíèãóèè æãìèḡðñèç àèí, àèíñèç æãìèḡð áúèèèèè ìòíèèí ḡῑãñ. Ñῑããò ðóçóíèèè áóῑãã ìòðèèκῑ ḡùðèãῑð áãðèèèèè ḡãè. Áãèèè, èèíæè áíðè÷ã, àèíãã, àèíèè ðãðãèḡã ðùñκèèèè èúí áúèèè, æãìèḡðããáí óèãðῑè ñèκèã ÷èκãðèøãã ùãðãèèð κèèèèèè. Ñῑããòèãðῑèíã ḡùðèκῑãè àãùðèèèèè ḡãè.

30-èèèèèð áῑøè àèíῑῑð àã ḡùðèκῑãèè èèèèèèèðãã çùðããῑíèèè àã ñè,ñèè κãðãῑíèèèèèè ÷ìκκèñè áúèèè.

Ūãððí Àèèñù ðãíèíèíèíã óèè ùèñῑãèèñèø ìãñæèèèèð ðòãῑñèçèèð óèèèè, àðãèçῑ ìóçãèèè àèèèðèðèèèè. Óøãó ñè,ñãð ìκèããðèèè èúíèèè κῑùῑã ìãñæèèèèð óçῑκ àãκðãã÷ã κãðῑãñèç κῑèèã èãðãè, ḡῑãè ìãñæèèèèð κóðèø ðῑñðèñèèè ḡñã ùãððí ñῑç áúèèèè ìòíèèí ḡῑãñ ḡãè. Áó àããðãã Ūçááèèñòῑíããè àèíèè óèãῑèãðῑèíã àñññèè κèñèè κãíῑκ èãããðèãðèèè æèḡῑãðèèèè.

Èíñῑ ùòκóκèãðè àìãèèè ñèíῑè ḡðèèèè. Κãíῑκòῑãèèèè ìãùãóñèèð øãðκãðñèç æèñῑíῑèè æãçῑèèèè ìãùèóῑ ḡðèèèèèèð.

20-30 èèèèèðããè ìòñðããèè ðóçóíèíèíã κãðãῑíèèè ñè,ñãðè æèèèèè àã ðῑæèèèè ìκèããðèèèè ìèèã èãèèè. Ìèèèèè çè èèèèèèè æèñῑíῑãáí èúκ κèèèèèè ìκèããðèèè ìèèèèè ìãããíèḡò ðῑèè-ðῑèèñ ðèãῑæèíã ìèíãèè. Ìèèèèèèè àκè-èãðῑèè èèèèèèè ìãùã ḡðèèèè, ùãíã “èúèãῑø÷è”íèíã èðῑãðèíð κóèèè àèèèðèðèèèè. Øóíῑãèè κèèèã, ùãð κãῑíãèè ūçãã÷ã ðèèèè èó÷ àèèáí áúñãèèè, ìñããèè ūçãῑøèí÷ãèè àã çùðèèè àèèáí Áãðãῑãã ñῑãèκ ῑã÷ã ùí ìèíῑèèè èèèèèèèðè κèðèã ðãøèèèè ìòñðããèè ðãððèãῑð κãðῑð ðῑñè àã èó÷ã ḡῑðãè.

15-мавзу. Иккинчи жахон уруши йилларида Ўзбек халқининг фашизм устидан қозонган ғалабага қўшган ҳиссаси.

Урушнинг бошланиши. Умумий ҳарбий сафарбарлик

Инсоният жуда кўплаб урушларни бошидан кечирган бўлиб, булар ичида энг даҳшатлиси, 50 млндан ортиқ кишининг ёстиғини қуритган, ХХ

аср фожиаси бўлмиш иккинчи жаҳон урушидир. Олти йил (1939 йил сентябр-1945 йил сентябр) давом этган бу уруш ер шарининг 80% аҳолиси жойлашган ҳудудни Ўз ичига олган 61 та мамлакатни қамраб олди.

Иккинчи жаҳон урушини Англия, Франция ва СССР каби йирик давлатлар Ўртасидаги ихтилофлар, хусусан, пайдо бўлган дастлабки дамлариданоқ ташқи сиёсат стратегияси “жаҳон пролетар инқилоби” мафкурасига таяниб, бутунжаҳон коммунистик империясини тузишга қаратилган совет давлати ҳамда Германия ва Япония каби агрессив кучларнинг дунёга ҳукмрон бўлиш учун интилишлари келтириб чиқарди. Урушнинг асосий айбдорлари жаҳонга ҳукмронлик қилиш даъвоси билан майдонга чиққан Адольф Гитлер ва Иосиф Сталин юргизган агрессив сиёсат бўлди. Франция ва Англия сиёсий етакчиларининг жавобгарлиги шундан иборат бўлдики, улар большевизм хавфига қарши турувчи кучни ташкил қилиш ғояси билан Германияда гитлерчилар партиясининг мустаҳкамлашувига ёрдам берибгина қолмасдан, Австриянинг Германия таркибига қўшиб олинишига (1938й март) ва Мюнхен битишувига (1938 й сентябр) йўл очиб бердилар. Бу эса, Иккинчи жаҳон урушининг бошланиши учун асос бўлиб хизмат қилди.

30-йиллар охирларида халқаро кескинликнинг ва иккинчи жаҳон урушининг бошланишида Сталин бошлиқ совет раҳбарлари капиталистларни Ўзаро уруштириб, уларнинг кучи камайиши билан қизил армия кучларининг қакшатқич зарбасини беришга интилишлари ва айнан шу мақсадда 1939 йил 23 августда Германия билан 10 йил муддатга Ўзаро ҳужум қилмаслик тўғрисидаги шартномаси уларнинг жавобгарликларини ташкил қилади. Совет-герман битимининг махфий қўшимча баённомасига кўра, Германия билан СССР таъсир кўрсатиш доираларини бўлиб олишган эди. Уларнинг манфаатдор ҳудудлари чегараси Польшадан ўтган бўлиб, /арбий Украина ва /арбий Белоруссия ҳудудлари ҳамда Болтиқбўйи мамлакатлари СССР таъсир доирасидаги ҳудуд эканлиги Германия томонидан тан олинган эди. Энг сўнгги тарихий тадқиқотлар “август битими” мамлакат хавфсизлигини мустаҳкамлаб, совет-герман урушининг бошланишини орқага сурган эмас, балки, иккинчи жаҳон урушини ва унга СССР нинг тортилишини тезлаштирган ҳужжат бўлганлигини кўрсатади. Чунки Германия давлатининг ҳам, Совет давлатининг ҳам стратегик мақсадларини акс эттирган бу шартномага мувофиқ Германия билан СССР Польшага бир вақтда қўшин киритишлари лозим бўлган. Шунга кўра 1939 йил 1 сентябрда фашистлар Германияси Польшага бостириб кирди. 3 сентябрда эса Англия ва Франция Германияга уруш эълон қилдилар ҳамда иккинчи жаҳон уруши бошланди. Натижада Германия икки фронтда уруш ҳолатида бўлиб қолди. Гитлер жаҳон жамоатчилиги кўз ўнгида ҳалокатли уруш ёнғинининг асосий айбдори бўлиб намоён бўлди. Сталин эса айнан шуни кутган эди. У совет қўшинларини 17 сентябрдагина Польша ҳудудларига кирита бошлади ва Шарқий Европанинг халоскори сифатида /арбий Белоруссия ерларини босиб олиб, кейинроқ расмий равишда СССР га қўшиб олди.

1939 йил охири-1940 йил бошларида бўлган совет-фин уруши натижасида Финландия Ленинград ва Мурманск оралиғидаги Ўз ерларини СССРга беришга мажбур бўлди. 1940 йил июнда Эстония, Латвия ва Литва давлатларини босиб олиб, август ойида Ўз таркибига киритди. Ўз худудларини бундай кенгайтириш сиёсати Германия ва СССРни 1939-1940 йилларда янада яқинлаштирди. /арбий Европада фашистлар Германияси Польша, Норвегия, Франция, Бельгия, Голландия, Дания, Люксембург каби давлатлар пойтахтларини босиб олганда, советлар ҳукумати немис кўмондонлигини табриклаб борган.

Капиталистлар Ўзаро уруш натижасида заифлашишини кутаётган Сталин бошлиқ советлар ҳукумати бир зарба билан Европани советлаштиришга тайёрланар, буни зимдан ҳис қилган Гитлер ҳукумати Сталиндан хавфсирар, уларнинг ҳар бири “ҳужум қилмаслик ҳақидаги битим”ини Ўзи учун қулай бўлган пайтда бекор қилишни оқилона иш деб Ўйлардилар. Айнан шу нарса иккита “дўст” давлат Ўртасидаги муқаррар урушни тезлаштирди.

1941 йил 22 июл якшанба куни тонготарида август шартномасини бузиб, фашистлар Германияси СССР га ҳужум бошлади. Германия билан унинг иттифоқчилари-Италия, Финландия, Венгрия, Руминия, Болгария ҳам Совет Иттифоқига қарши урушга кирдилар. Бу урушга мажбуран тортилган Совет Иттифоқи халқлари мустамлака асоратида бўлган барча республикалар шу жумладан, Ўзбекистон халқлари учун оғир синовлар вақти ва уларнинг немис фашист босқинчиларига қарши фидокорона кураши бошланди.

Урушнинг дастлабки кунлариданок, бутун мамлакатда бўлганидек, Ўзбекистонда ҳам партия ташкилотлари томонидан митинглар ва йиғилишлар ташкил қилинди. 1941 йил 22 июндаёқ Тошкент тўқимачилик комбинатининг ишчилари ана шу дақиқадан бошлаб Ўзларини Ватан ҳимоясига сафарбар қилинган деб ҳисоблашларини билдирдилар. 23-24 июнда Самарқанд, Бухоро, Андижон, Наманган, Фарғона, Нукус ва бошқа шаҳарлардаги йиғилишларда Ватан ҳимояси учун ҳар қандай вазифани бажаришга шай эканликларини билдирган Ўзбекистонликлар ҳарбий комиссарликларга фронтга кўнгилли сифатида жўнатишларини сўраб аризалар бера бошладилар.

Архив ҳужжатларининг далолат беришича, урушнинг дастлабки кунларида республиканинг шаҳар ва туман ҳарбий комиссарликларига 14 мингдан ортиқ ариза тушган. Бу Ўзбекистонликларнинг Ўз ватанпарварлик бурчларини, ҳар бир уруш инсоният бошига келган офат эканлигини юксак даражада англаб, уруш оловини ёқувчиларга қаттиқ нафрат билан қарашликларини кўрсатади. Чунки бошланган уруш юқори ҳокимият раҳбарлари орасида саросималикни келтириб чиқарган бўлиб, фақат 29 июндагина Халқ Комиссарлари Кенгаши номидан жойларга кўрсатмалар жўнатиб, унда уруш аҳволни кескин ўзгартириб юборганлиги, Ватан жиддий хавф остида қолганлиги, барча ишларни ҳарбий изга солиш учун тез ва қатъий равишда қайта қуришни амалга ошириш зарурлиги кўрсатилиб,

“хамма нарса фронт учун, хамма нарса ғалаба учун!” чақириғи талаб даражасига кўтарилган эди. 1941 йил 30 июнда И.В.Сталин бошчилигида Давлат Мудофаа Қўмитаси ташкил этилиб, давлат, ҳарбий ва партиявий ҳокимият унинг қўлига ўтди. Сталин ҳукумат номидан 3 июлда радио орқали халққа мурожаат қилиб, ҳақиқий аҳволни баён қилди. Қуролли кучларга стратегик раҳбарликни амалга ошириш учун Олий Бош Қўмондон Қароргоҳи ташкил этилиб, 8 августда Сталин Олий Бош Қўмондон лавозимини қабул қилди. Барча муҳим ҳарбий-сиёсий қарорларни қабул қилиш ҳақиқатдан унинг қўлида тўпланган бўлиб, бу қарорлар ДМҚ ёки ВКП (б) МҚ Сиёсий бюросининг қарорлари сифатида расмийлаштирилган.

Урушнинг дастлабки кунлариданоқ совет халқи-Ўзбекистонликлар ҳам босқинчилар устидан ғалабага эришишга бутун кучларини бахшида этдилар. Мустабид тузум зулми остида эзилаётган халқлар қандайдир ғояларни эмас, балки она-юрт-Ватанларини ҳимоя қилдилар. Ўзининг ватанпарварлик бурчини юксак даражада ҳис қилган Ўзбек халқи фашизмдан фақат СССРни эмас, энг аввало Ўзбекистонни ҳимоя қилишни, уни яна бир босқинчидан сақлаб қолишни мақсад қилиб қўйган эди. Чунки халқимиз социализм ниқоби остида қилинган босқинчилик сиёсий қатоғонлар захмини ҳали унутмаган бир даврда гитлерчи босқинчиларнинг босиб олинган ҳудудларда қилган ашаддий жиноятлари, улар ўрнатаётган тартиб тўғрисидаги хабарларни эшитиб фашизмнинг мустабид тузумдан ҳам даҳшатлироқ, инсоният бошига келган офат эканлигини англаб етган эди, яъни халқ Ўзини душманни тўхташишга ва улоқтириб ташлашга қодир бўлган бирдан бир куч деб ҳис қилди. У коммунистик тизим фойдасини эмас, балки фашизмга қарши курашнинг адолатли эканлиги ғоясини танлади. Шу жиҳатдан ҳам И.А.Каримовнинг “уруш даври воқеаларини, жангчиларимизнинг жасоратларини таҳлил этишда ва таърифлашда ҳам мафкурабозликни... камроқ айтиш” га доир чақириғи ниҳоятда долзарб бўлиб жаранглайди. Президент ҳақли равишда бундай деб таъкидлаган эди: “Иккинчи жаҳон урушига қандай қаралмасин, бу уруш қайси ғоя остида ва кимнинг изми билан олиб борилган бўлмасин, Ўз Ватани, эл-юртининг ёруғ келажаги, беғубор осмони учун жанг майдонларида ҳалок бўлганларни, Ўз умрларини бевақт хазон қилган инсонларни доимо ёдда сақлаймиз. Бу аччиқ, лекин олий ҳақиқатни унутишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ ва бунга йўл ҳам бермаймиз!” Чунки Ўзбекистонликларнинг жанг майдонларидаги жасорати, фронт орқасидаги фидокорона меҳнати мустабид давлат машинасининг тазйиқи, эркисиз ҳаракат тарзида эмас, балки онгли, асл ватанпарварликнинг манбаи бўлган Ватанга муҳаббат туйғусининг юксак даражадаги кўриниши бўлди.

Урушнинг дастлабки кунларидаёқ Ўзбекистоннинг барча моддий ва маънавий кучлари, ресурслари фронт учун сафарбар қилина бошланди. Умумий ҳарбий сафарбарлик эълон қилинди.

Ўрта Осиё ҳарбий округи фронт учун 1941 йил июндан 1942 йил охиригача ҳарбий сафарбарлик асосида 109 та ҳарбий қўшилма тузди, ҳаракатдаги армияга ва Олий Бош Қўмондонлик қароргоҳи резервига 86 дивизия ва бригада жўнатди.

Ўзбекистон ҳукумати миллий ҳарбий қўшилмалар тузиш ташаббуси билан чиқди. 1941 йил 13 ноябрдан 1942 йил мартигача 14 та миллий ҳарбий қўшилма, жумладан, 9 та ўқчи бригада, 5 та отлик аскарлар дивизияси тузилиб фронтга жўнатилди. Умуман, уруш бошларида 6,5 миллион кишидан иборат бўлган Ўзбекистон аҳолисининг 1.433.230 таси урушга сафарбар этилган. Уларнинг кўпчилиги мардлик намуналарини кўрсатиб, жанговар орден ва медаллар билан тақдирланди. Чунки ота ва оналар, Ўзбекистон халқи ўз ўғлонларини фронтга жўнатар эканлар, уларга босқинчиларга қарши шараф билан курашиш, ўтмишда босқинчиларга қарши курашларда ғолиб чиққан қаҳрамонларнинг жанговар жасоратларидан намуна олишни, мард, ботир аскар бўлиб, душманлар устидан ғалаба қозонишларини тилаб қолгандилар.

Ҳарбий вазият фронт орқасини мустаҳкамлаш юзасидан шошилиш чора-тадбирлар кўришни талаб қилди. Халқ хўжалигини қайта қуриб, ҳарбий изга тушириш умумий дастурнинг таркибий қисми бўлди. Ўзбекистон иқтисодиёти ҳам ҳарбий вазиятдан келиб чиқиб зудлик билан фронт манфаатларига бўйсундирилди. Республика саноат корхоналари уруш бошланиши биланоқ қайта қурилиб, мудофаага зарур маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ўтказилди. Қайта қуриш граждандар уруши йилларида синовдан ўтган ҳарбий-коммунистик усуллар билан амалга оширилди. 26 июндан бошлаб мамлакатда ишчилар ва хизматчилар учун ишдан ташқари вақтда мажбурий ишлаб бериш жорий этилди. Катта ёшдагилар учун иш куни олти кунлик иш ҳафтасида 11 соатгача узайтирилди. Аслида иш куни 12-14 соатга чўзиларди. Таътилга чиқиш бекор қилинди. Бу ҳол ишчи хизматчилар сонини кўпайтирмасдан туриб ишлаб чиқариш қувватлари ҳажмини тахминан 1/3 га ошириш имконини берди.

Ишчи кучининг етишмаслиги натижасида идора хизматчилари, уй бекалари, ўқувчилар ишлаб чиқаришга жалб этилди. 1941 йил декабрда ҳарбий корхоналарнинг барча ходимлари сафарбар деб эълон қилинди ва мазкур корхоналарга бириктириб қўйилди. Корхоналардан ўзбошимчилик билан кетиб қолганлар 5 йилдан 8 йилгача муддат билан қамокқа ҳукм қилинарди. Бироқ одамлар мамлакат ичкарисида-Ўзбекистонда ҳам “юқоридан” ортиқча қистовсиз озодлик ва мустақиллик йўлида фидокорона меҳнат қилдилар.

Республика ҳукумати 1941 йил сентябр-декабрда Ўзбекистонда саноат ишлаб чиқаришни ҳарбий изга мослаб қайта қуришнинг умумий режаларини белгилаб берди. Қабул қилинган қарорларда халқ хўжалигини қайта қуришга доир аниқ вазифалар белгиланган бўлиб, саноат корхоналарининг мудофаа маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ўтиш муддатлари белгиланиб, ички имкониятлардан фойдаланиш тавсия этилган.

Кадрлар, хом ашё, ишлаб чиқариш воситалари танқислигига қарамаздан 1941 йил декабрдаёқ республикадаги 30 га яқин корхона мудофаа учун маҳсулот бера бошлади. Корхоналарда фронт бригадалари номини олган бригадалар тузила бошлади, дастлаб октябрда “Ташсельмаш” заводидида ташкил этилган бўлса, 1942 йил бошларида уларнинг сони 1,5 мингга етган.

1942 йил Ўрталарига келиб халқ хўжалигини қайта қуриб, ҳарбий изга ўтказиш Ўзбекистонда асосан охирига етказилди.

Ўлка аҳолиси анъанавий ватанпарварлигининг ажойиб намуналаридан бири фронтга умумхалқ ёрдами кўрсатиш эди. Ўзбекистонликлар урушнинг дастлабки кунлариданоқ мудофаа жамғармасини ташкил этиш ҳаракатида фаол иштирок этди. Мудофаа жамғармасига ишчилар, зиёлилар бир кунлик иш ҳақлари, “коммунистик шанбалик”ларда ишлаб топилган пуллар, фуқароларнинг шахсий жамғармалари, қимматбаҳо бойликлари, давлат заёмлари, буюмлар, озиқ-овқат маҳсулотлари топширилди. Урушнинг дастлабки кунларида республика аҳолисидан 30 миллион сўмлик миқдорда пул, облигация ва қимматбаҳо буюмлар тўпланди. Ўзбекистон аҳолиси уруш йилларида мудофаа жамғармасига жами 649, 9 млн. сум пул ва 55 кг.га яқин олтин, кумуш ва бошқа қимматбаҳо металллар топширди. Бу жамғарма ҳисобига танк колонналари, авиация эскадрильялари, бронепоездлар қурилиб фронтга жўнатилди.

Аҳоли томонидан иссиқ кийимлар тўплаш ва тайёрлаш кенг авж олди. Республика аҳолиси урушнинг дастлабки олти ойи мобайнида 421,5 мингта турли иссиқ кийимлар фронтга юборди. Жангчилар учун тўпланган буюмлар, озиқ-овқатларни ЎзССР Олий Совети Президиумининг раиси Й. Охунбобоев (1885-1943) раҳбарлигидаги делегация фронтнинг олдинги марраларига етказиб берди.

Мустабид тузум тазйиқи, қатағонларга қарамасдан Ўзбекистонликларнинг иккинчи жаҳон уруши йилларида кўрсатган юксак ватанпарварлик намуналари бу халқнинг кўп минг йиллик тарихга, бой маънавий меросга эга эканлиги, умуминсоний ва миллий қадриятларни бир хилда ҳис қилишини кўрсатади.

Урушнинг оғир йилларида Ўзбек халқининг асосий маънавий-ахлоқий хусусиятлари, унинг инсонпарварлиги ёрқин намоён бўлди, яъни юртбошимиз айтганларидек: “тарихнинг ўйини ҳам, омонсиз жангу жадаллар ҳам, табиий офатлар ва очлик ҳам халқимизнинг инсонийлик табиатиغا доғ тушираолмади”.

Урушнинг дастлабки кунларидан бошлаб бутун мамлакатда бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам озиқ-овқат ва саноат моллари камайиб кетди. Аҳолининг аҳволи кескин ёмонлашди. Шаҳар аҳолисини озиқ-овқат билан таъминлаш “чипталар” бўйича амалга оширила бошланди. Ишчилар ва хизматчилар кунига фақат 400-500 гр. паст навли нон оларди, қарамоғдагилар эса, юқоридаги миқдордан 1,5 баробар камроқ олишарди. Аҳолига гўшт, балиқ, ёғ, ёрма, макарон сотишда ҳам меъёрланган тақсимот жорий қилинди. Меъёрланган тақсимот қишлоқ аҳолисига умуман тадбиқ этилмаган. Қишлоқ меҳнаткашлари меҳнат кунларига оладиган натура (маҳсулот билан) тўлови ва шахсий ёрдамчи хўжаликларидега етиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ҳисобига озиқ-овқат билан таъминланишлари лозим эди. Лекин бу маҳсулотлар жуда чекланган миқдорда эди. 4 йил уруш мобайнида колхозлар деҳқонларга амалда пул тўламаганлар ва меҳнат кунларига ниҳоятда кам миқдорда маҳсулот

берганлар. Уруш туфайли қийин ва оғир шароитда қолганига қарамасдан кўчириб келтирилганларга, ярадор ва ногиронларга, фронтга кетганларнинг хотинлари ва болаларига кўрсатган ғамхўрлиги Ўзбек халқининг бирлик ва қардошларча дўстликка инсонпарварлик билан интилишининг ёрқин тимсоли, улкан ахлоқий куч-қудрати ва ҳақиқий самимий олижаноблигининг чин маънодаги исботи бўлди.

Ўзбекистон уруш йилларида Россиянинг босиб олинган районлардан Украинадан, Белоруссиядан ҳаммаси бўлиб бир миллиондан ортиқ кишини қабул қилди. Улардан 200 минг нафари болалар эди. Аҳоли уларга турар-жой бериб, Ўзи сиқилиб яшади, кўчиб келганларни тўйдириш учун охириги бўлак нонини ҳам бўлиб берди, улар пойабзал, кийим бош тўплади. Уларга 135 минг кв.м турар-жой майдони ажратиб берилди. Кўчириб келтирилганларни ишга жойлаштириш юзасидан катта ишлар амалга оширилди. Фақат Тошкент шаҳрининг Ўзида 1941-1942 йилларда қарийиб 240 минг киши жойлаштирилди ва иш билан таъминланди.

Кўчириб келтирилган болаларни қабул қилишни тартибли йўсинда ташкил этиш мақсадида республика ҳукуматининг қарори билан 1941 йил октябрда эвакуация қилинган болаларни қабул қилиш учун марказий пункт, ташкил этилиб, жойлаштириш бўйича республика, вилоят, шаҳар ва туман комиссиялари тузилди. Фақат 1941 йил 25 ноябрда 1942 йил октябрга қадар республиканинг эвакуация пунктлари орқали 15649 нафар бола ўтди. Кўпгина оилалар икки ва ундан ортиқ етим болаларни Ўз тарбияларига олдилар. Тошкентлик Шомахмудовлар турли миллат фарзандларидан 14 болани Ўз оилаларига тарбияга олдилар. Каттақўрғонлик Ҳамид Самадов оиласи 12 болани асраб олди. Ф. Қосимова 10, М. Жўраева ва Ашурхўжаевалар 8 болани Ўз оилаларига олдилар. 1943 йилнинг охирига келиб шаҳарларда 4672 бола, қишлоқларда эса, 870 бола Ўзбек оилалари томонидан тарбияга олинган эди. Уруш арафасида республикада 106 та болалар уйида 12 минг бола тарбияланаётган бўлса, 1945 йилга келиб, уларнинг сони Ўзбекистон вилоятларида ва Қорақалпоғистонда 263 та болалар уйида 31300 болага етди. 1943 йилда болалар боғчаларида тарбияланаётган 53072 боладан 15108 нафари эвакуация қилинган болалар эди. Юқоридаги аниқ далиллар халқимизнинг бошқа миллатларга бўлган меҳр-муҳаббатининг, бағрикенглик фазилатларини акс эттиради.

Уруш йилларида Ўзбекистонга фронтда ярадор бўлган жангчилар кўплаб келтирилди. Уруш бошлангандаёқ республика ҳукумати госпитал базасини ташкил қилишга киришган эди. 1941 йил 1 октябргача Ўзбекистон соғлиқни сақлаш халқ комиссарлиги тизимида 14950 ўринга эга бўлган 47 госпиталь барпо этилди ва зарур ускуналар билан жиҳозланди. Фақат Москва, Калинин, Ростов ва бошқа вилоятлардан 15900 ўрин-кароватга эга бўлган 48 госпиталь республикамизга кўчириб келтирилди ва ишга туширилди. Эвакуация қилинган госпиталларга Тошкентдаги ва Ўзбекистоннинг бошқа йирик шаҳарлардаги энг яхши бинолар ажратиб берилди. 1942 йилнинг охирида Ўзбекистон ҳудудида 39140 ўринга эга бўлган 113 та эвакуация госпиталлари жойлаштирилди. Уруш йилларида бу

госпиталларга 164382 ярадор келтирилган бўлиб, улардан 87 фоизи даволаниб чиқди. Даволанаётган жангчилар учун тўлақонли овқатланишни ташкил қилиш учун 750 дан ортиқ корхона, ташкилот, колхоз ва савхозлар госпиталларни оталиққа олди ва бутун Ўзбек халқи ярадорларга ғамхўрлик қилди.

Уруш йилларида Ўзбекистон саноати ва қишлоқ хўжалиги

Яшин тезлигида уруш олиб бориш режасига эга бўлган немис-фашист қўшинлари шиддат билан Шарққа қараб ҳаракат қилар эди. Фронт яқинидаги шаҳар ва қишлоқлардан юз минглаб аҳоли, саноат корхоналари, ўқув юртлари, илмий ташкилотлар ва бошқа моддий бойликларни мамлакат ичкарасига-Шарққа кўчириш бошланди. Ўрта Осиё республикаларига эвакуация қилинган 308 корхонанинг 104 таси (Ленинград тўқимачилик машиналари заводи, “Қизил-Оқсой”, “Россельмаш”, Сумск компрессор ва Днепропетровск карборунд заводлари, Москвадаги “Электрокабель” ва “Подъёмник” заводлари, Темир йўллар халқ комиссарлигининг машинасозлик заводи, Чкалов номидаги авиация заводи, “Красный путь” заводи, Киевдаги “Трансигнал” заводи, Сталинград кимё комбинати ва бошқалар) Ўзбекистонга; улардан 55 та корхона Тошкент ва Тошкент вилоятига, 14 та завод ва фабрика Самарқандга, 22 таси Фарғона водийсига, иккитаси Бухоро вилоятига жойлаштирилди. Бу корхоналарни жойлаштириш, монтаж қилиш ва ғоят қисқа муддатларда ишга тушириш вазифасини ташкилий жиҳатдан таъминлаш иши билан махсус комиссия шуғулланди.

Эвакуация қилинган завод ва фабрикаларни тиклашда талабалар, ўқувчи, уй бекалари, фан ва маданият ходимлари, хизматчилар ва колхозчилар катта куч ғайрат билан тиним билмай меҳнат қилдилар ва қисқа кунларда, яъни “Россельмаш” 25 кунда, “Қизил Оқсой” заводи бу ерга етиб келганидан кейин орадан 29 кун ўтганда ишга туширилиб, маҳсулот бера бошлади. 1941 йил декабрга келиб эвакуация қилинган корхоналарнинг қарийб 50 таси ишга туширилди. 1942 йил биринчи ярмида эса барча келтирилган саноат корхоналари маҳсулот чиқара бошлади.

Электр энергияси ва ёқилғи ишлаб чиқариш, кўмир, қора ва рангли металл базаларини ташкил этиш, кимё саноатини ривожлантириш, қурилиш материалларини ишлаб чиқаришни кўпайтириш уруш йилларидаги Ўзбекистон саноатининг асосий йўналишлари эди. Ҳарбий ишлаб чиқариш қувватларини ошириб бориш зарурати саноат қурилишини кўпайтиришни талаб қилар эди. Асосий қурилиш ишлари ҳашар усули билан олиб борилди. Электр энергияси ишлаб чиқаришни кўпайтириш мақсадида 7 та йирик ва 30 га яқин кичик ГЭСлар қурилди. Айниқса, Ўзбекистоннинг энг йирик гидроэлектростанцияси бўлиб қолган Фарҳод ГЭСи қурилиши умумхалқ қурилишга айлантириб, 10 ой ичида Сирдарё тўсилиб, ГЭС ишга туширилди. Салар, Қуйи Бўзсув, Товоқсой, Оққовоқ, Оқтепа, Қибрай ГЭСлари ҳам муддатидан олдин қурилиб ишга туширилди. Бу республикада электр

энергияси ишлаб чиқаришни кўпайтирди. Электр энергияси 1940 йилга қараганда 1943 йилда 3,5 бароварга ошди, 1945 йилда эса 1187 миллион киловатт соатга кўпайди.

Республикада кўмир, нефт конларидаги иш суратларини кўпайтириш, янги конларни очиш борасида ҳам самарали ишлар олиб борилди. Натижада 1945 йилга келганда 1940 йилдагига нисбатан 30 марта кўпроқ, яъни 103 миллион тонна кўмир қазиб олинди. Уруш йилларида республикада “Чуқурлангар”, “Толмозор”, “Наймон”, “Шаҳрихон-Хўжаобод”, “Жанубий Оламушук” ва бошқа янги нефт конлари ишга туширилиши билан бирга Фарғона водийсида ишлаб турган “Андижон”, “Полвонтош”, “Чангартош”, “Чимён”, нефт конларида маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш тадбирлари натижасида республикада нефть ишлаб чиқариш 4 марта кўпайди.

Вольфрам, молибден, мис ва олтин захираларининг топилиши натижасида Ўзбекистон рангли металл саноати яратилди. Олмаликда мис кони, Лангарда молибден фабрикаси ишга туширилди. Чирчиқ электр кимё комбинатининг иккинчи навбати, Қўқон тукқориш (аралаш менерал ўғитлар) заводининг суперфосфат заводига айлантириб ишга туширилиши билан республика кимё саноатида ҳам сезиларли ривожланиш кўзга ташланди.

ЎзСССР ХКС нинг 1942 йил 17 июнда Бекободда металлургия заводини қуриш тўғрисидаги қарорини бажаришга 30 мингдан кўпроқ киши жалб этилиб, 1944 йил 5 мартда Ўзбекистоннинг биринчи металлургия заводи ишга туширилди. 1945 йил февралда Бекобод металлургия заводининг иккинчи навбати ҳам маҳсулот бера бошлади.

Уруш йилларида қурилиш материаллари, тўқимачилик ва пойафзал, озиқ-овқат ва маҳаллий саноат тармоқлари ҳам ривожланди.

Саноатнинг янги йўналишларининг пайдо бўлиши, завод ва фабрика тармоқларининг кенгайиши кадрларга бўлган талабни ҳам оширди. Шунингдек, кўп минглаб тажрибали ишчиларнинг фронтга кетиши ҳам завод ва фабрикаларда ишчилар сонининг қисқаришига олиб келди. Натижада касбга эга бўлмаган кишиларни ҳам ишга жалб қилиб, ишлаб чиқариш жараёнида касб ўргатила бошланди. Айниқса 1942 йил 13 февралдаги ЎзСССР Олий Совети Президумининг фармони билан ишламаётган меҳнатга лаёқатли аёллар, ўсмир ёшлар, нафақахўрлар ҳисобига ишчилар сафи тўлдирилди. 1942 йилга келиб республика саноат корхоналарида ишлаётган хотин-қизлар 63,5 % ни ташкил қилган. Республика ишчилар синфининг ўсишида салмоқли ўрин тутган ёшларни касбга ўргатиш учун 1942 йил охирида 31 та ФЗО (фабрика-завод таълими) мактаби очилди. Умуман 15 та хунур мактаби ва 45 та ФЗО мактаблари ёшларга касб маҳоратларини ўргатди. Айниқса қисқа курсларда ишчиларни оммавий тайёрлаш, яқка тартибда ва бригада усулларида шогирдларни тайёрлаш бу даврда кенг ёйилди. Натижада урушнинг икки йили давомида Ўзбекистонда 105673 нафар оммавий касбдаги саноат ишчилари тайёрланган бўлиб, шундан 73 минг нафари бевосита ишлаб чиқариш жараёнида хунар

эгаллади. Ишчилар синфининг умумий сони уруш охирларига келиб 196,2 минг кишига етди-ки, бу уруш бошлангандаги сонидан 54,6 мингга кўпдир. Очлик, чарчок, толиқиш, қийин шароитларга қарамасдан илғор ишчилар кунлик нормаларини 300-400, ҳатта 500 фоизга қадар бажарган вақтлари ҳам бўларди. Буларга: Қирғизбоев, Ҳамроев, Юсупов, Нишонов каби “Янги турмуш” артелининг ишчиларини санаб ўтиш мумкин.

Республика ишчилари фронт орқасидаги оғир меҳнатда ҳақиқий жасорат намуналарини кўрсатдилар. Шароит оғир, озик-овқат етишмас, сиёсий вазият оғир, берилган режани қаттиқ талаб қилиш кўпчиликини толиқтирар, баъзилар бардош беролмасдан ҳалок бўлардилар. Шунга қарамасдан 1943 йилга келганда СССР ҳарбий ишлаб чиқаришда Германияга етиб, ҳатто ўтиб кетишида мамлакат ичкарисидаги ишчиларнинг хизмати жуда катта бўлди. Уруш йилларида Ўзбекистонда вужудга келган ҳарбий саноат комплекси томонидан фронт учун 2100 та самалёт, 17342 та авиамотлар, 2318 минг дона авиабомба, 17100 та миномёт, 4500 бирликдан иборат миналарни йўқ қилувчи қурол, 60 мингга яқин ҳарбий-кимёвий аппаратура, 22 млн. дона мина ва 560 минг дона снаряд, 1 млн дона граната, дала радиостанциялари учун 3 млн. радио лампа, қарийиб 300 мингта парашют, 5 та бронепоезд, 18 та ҳарбий санитария ва ҳаммом кир ювиш поезда, 2200 дона кўчма ошхона ва 7518,8 мингта гимнастёрка, 2636,7 мингта пахтали нимча, 2861,5 мингта армия этиги тайёрлаб бердилар. Бу Ўзбекистонликларнинг фашист-босқинчиларини тор-мор этишга, ғалабага қўшган катта ҳиссаси бўлди.

Уруш йилларида республикамизда 280 та янги корхонанинг қурилиб ишга тушурилиши натижасида 1945 йилга келиб, саноат ишлаб чиқариши уруш арафасидагига нисбатан деярли икки барабар ортди, нефт қазиб олиш 4, металл ишлаб чиқариш 4,8, машинасозлик маҳсулотлари 13,4 баравар, кўмир қазиб чиқариш 30, энергия ишлаб чиқариш 2,42 кўпайган.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида республикада транспорт ва алоқа воситаларининг узлуксиз ва унумли ишлашини ташкил қилишга алоҳида эътибор берилди. Муҳим ва асосий транспорт воситаси ҳисобланган темир йўл ҳам ҳарбий ҳолатга ўтказилди. Жорий қилинган поездлар ҳаракатининг янги графигига асосан ҳарбий юкларни биринчи навбатда тўхтовсиз ўтказиб юбориш кўзда тутилди.

Мамлакат шарқи ва Ўрта Осиё республикаларини Марказ билан боғлаб туришда Тошкент темир йўли катта аҳамият касб этди. Кўчириб келтирилаётган саноат корхоналарнинг асбоб ускуналарини /арбдан Шарққа, Шарқдан /арбга эса қурол-аслаҳа, ўқ-дорилар, озик-овқат, қўшинларни етказиб беришда у катта роль ўйнади.

Ўзбекистон темир йўллариининг фидокорона меҳнати натижасида 1941-1942 йиллар давомида кўчирилган саноат корхоналарининг асбоб-ускуналари ортилган 17,5 минг вагон ташиб берилди. Фронт орқаси билан фронт ўртасидаги асосий алоқа воситаси бўлиб хизмат қилган темир йўл тармоқлари 1941-1945 йилларда 2 баравар узайди. Автотранспорт воситаси ҳам уруш йилларида юк ташиш ва алоқа воситаси сифатида муҳим ўрин

тутди. 1945 йилда республика автотранспортида ташилган юкнинг ҳажми 1940 йилдагига нисбатан 2 баравар ўсди.

Уруш йилларида фронт орқасида оғир, қийин шароитда меҳнат қилишларига, ишчи кучининг етишмаслигига қарамасдан Иттифоқнинг мудофаа қурилишлари ва саноат корхоналарига 155 мингдан ортиқ Ўзбекистонлик жалб қилинган. Улар РСФСР нинг Урал, Сибирдаги заводлари, қурилишда, асосан тошқўмир, қора ва рангли металлургия корхоналарида меҳнат қилишган. Бу ёрдам халқларнинг ҳамкорлигини Ўзаро янада мустаҳкамлади.

Немис-фашистларни тор-мор келтириш учун олиб борилган умумхалқ курашига Ўзбек деҳқонлари ҳам муносиб ҳисса қўшдилар. Улар олдида фронт ва мамлакат ичкарасидаги аҳолини қишлоқ хўжалик маҳсулоти билан, саноатни хом- ашё билан таъминлаш вазифаси қўйилди. Бунинг учун қишлоқ хўжалигини ҳам ҳарбий изга ўтказиш, дон, картошка, сабзавотлар ва техника экинларини кўпайтириш лозим эди. Чорвадорлар ҳам армия ва аҳолини гўшт-сут маҳсулотлари билан таъминлашлари зарур эди.

Марказ кўрсатмалари билан асосан пахта экишга мослаштирилган, қишлоқ хўжалигидаги яхши техника воситалари, отлар фронт учун олиб кетилган, тажрибали деҳқонларнинг кўпчилиги фронт ва фронт орқасидаги ишларга жалб қилинган бир пайтда юқоридаги вазифани бажариш янада мушкуллашар эди. Сталинча маъмурият Ўзбекистонга озиқ-овқат билан “Ўз-Ўзини таъминлаш” вазифасини кўяр экан, мудофаа саноати учун ғоят муҳим бўлган хом ашё-пахта етиштиришни камайтирмасликни талаб қилди. Бунинг устига деҳқонларни қишлоқ хўжалик машиналари билан таъминлаш тўхталиши билан бир пайтда механизаторларнинг сони ҳам қисқарди, яъни уруш арафасида Ўзбекистонда 27 888 механизатор бўлган бўлса, 1942 йилда уларнинг сони 2775 кишига тушиб қолди, кейинчалик янада камайди. Улар ўрнида аёллар, болалар, кексалар меҳнат қила бошладилар. Кетмон ва омовлар асосий иш қуролига айланиб қолди. “Меҳнат интизомини мустаҳкамлаш” соҳасида ҳаддан ошишлар авж олди. 12 ёшдан бошлаб меҳнат куни белгиланиб, уни бажармаганларнинг оиласи судга берилган. Лекин қаттиқ қийинчиликларга қарамай Ўзбек деҳқонлари Ўз олдиларига қўйилган вазифани шараф билан бажардилар.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришни кўпайтириш, сувдан фойдаланишни яхшилаш ва янги ерларни ўзлаштириш билан боғлиқдир. Уруш йилларида ҳашар йўли билан Ўзбекистонда шимолий Тошкент, юқори Чирчиқ, шимолий Фарғона, Сўғх-Шоҳимардон, Учқўрғон каналлари, Рудасой, Каттақўрғон сув омборлари қурилиб ишга туширилиши янги ерларни ўзлаштиришга имкон берди. 1942-1943 йилларда Ўзбекистонда суғорилиб экин экиладиган ерлар майдони 546 минг гектарга кўпайди.

Уруш йилларида Ўзбекистон деҳқонлари қанд лавлаги, кунгабоқар каби озиқ-овқат экинлари, зиғир ва каноп каби техника экинларини етиштиришни ўзлаштирадилар, маккажўхори, кунжут экишни кўпайтирдилар. Самарқанд, Фарғона, Тошкент ва Қашқадарё вилоятларидаги ҳосилдор ва сув билан яхши таъминланган янги ерлар ҳам қанд лавлаги

етиштиришга ажратилди. Қишлоқ меҳнаткашлари 1565 минг центнер қанд лавлаги етиштирган 1945 йилда республикадаги Зирабулоқ, Красногвардейск, Қўқон, Янгийўл қанд заводларинигина эмас балки бошқа республикаларни ҳам қанд лавлаги билан таъминлаш имконига эга бўлди. Бу билан Ўзбекистон мамлакатда етиштириладиган қанднинг тўртдан бирини ишлаб чиқаришга эришган бўлса, 1942 йилда СССР даги кунжут экиладиган майдоннинг 50 фоизи Ўзбекистонга тўғри келган эди.

Уруш йилларида Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида ипакчилик, қоракўлчилик алоҳида аҳамият касб этган бўлса, мева, узум, сабзавот ва полиз маҳсулотларини етиштириш ҳам салмоқли ўринга эга эди. 1942-1943 йилларга келганда сабзавот майдонлари уруш арафасига қараганда 12,5 минг, узумзорлар майдони 5,1 минг гектарга кўпайди.

Пахта етиштиришни кўпайтириш уруш йилларидаги Ўзбекистон деҳқонларининг олдидаги энг муҳим вазифалардан бири бўлиб қолаверди. Объектив сабабларга кўра 1942-1943 йиллардаги пахта топшириш режалари бажарилмай қолди. Лекин уруш даври шароитидаги техника воситалари, ишчи кучининг етишмовчилиги, минерал ўғитларнинг камлиги сабабли рўй берган бу ҳолатни Марказ тан олишни истамади ва ўша пайтдаги Ўзбекистон раҳбари Усмон Юсупов қаттиқ огоҳлантириш олди 1944 йил январида ўтказилган республика пахтакорларининг биринчи қурилтойида пахтачиликни юксалтириш вазифалари тўғрисидаги фикр алмашув ва кўрилган чора тадбирлар натижасида Ўзбекистон йиллик пахта тайёрлаш режасини 101,4 фоизга бажарди.

Уруш йилларида Ўзбекистон қишлоқ меҳнаткашлари 4 млн. 148 минг т. пахта, 82 млн пуд ғалла, 54067 т. пилла, 195 минг т. шоли, 57 минг 444 т мева, 36 минг т. қуруқ мева, 159 минг 300 т. гўшт, 22 минг 300 т. жун ва бошқа маҳсулотлар етказиб бериш билан душман устидан қилинган ғалабага муносиб ҳисса қўшган бўлса, немис-фашист оккупантларидан озод қилинган ҳудудларда қишлоқ хўжалигини тиклаш ишлари учун техника ва ишчи кучлари билан ёрдам бериб, Ўзбек халқи ўзининг инсонпарварлик, дўстлик, биродарлик туйғуларини намоён этди. 1943 йилда Ўзбекистондан озод қилинган туманларга 1152 та трактор, 25 та комбайн, 1138 та плуг, 379 та сеялка, каби техникалар, Украина ва Ставраполь ўлкасига 1596 нафар комбайнчи, 41 нафар механик, 30 нафар агроном, 11 нафар бухгалтер юборилди. РСФСР, Украина, Белоруссия, Болтиқ бўйи республикаларининг халқ хўжалигини тиклашда минглаб Ўзбекистонликлар фаол иштирок этдилар.

Уруш йилларида фан ва маданият

Ўзбекистон ишчи ва меҳнаткашлари билан бир қаторда фан, маориф ва маданият ходимлари ҳам немис-фашист босқинчилари устидан қозонилган ғалабага ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар. “Ҳамма нарса фронт учун, ҳамма нарса ғалаба учун!” шиорига “лаббай!” деб жавоб берган кўпгина олимлар урушнинг биринчи кунларидаёқ фронтга кетдилар. Улар

орасида Ўзбекистоннинг машҳур олимларидан-У.А. Арифов, Я.Х. Тўракулов, И. Исмоилов, Х. Усманов ва бошқалар бор эди. Т.Н. Қори-Ниёзов, В.И. Ромоновский, Т.З. Захидов, И.А. Райкова, О.С. Содиков каби олимлар натижаси халқ хўжалиги ва фронт зарурияти учун хизмат қилган муаммоларни ҳал қилишда катта куч билан меҳнат қилдилар.

Ўзбек математик, механик ва астрономлари авиация, Ўқ-дори, ҳарбий техника сифатини оширишга алоқадор бўлган бир қанча муҳим илмий муаммоларни ҳал қилдилар. Бунда Т.А. Саримсоқов, В.И. Ромоновский, М. Камолов, Н.Н. Назаров ва бошқа олимлар ҳиссаси катта бўлди. Уларнинг эҳтимоллик назарияси ва математика статистикаси соҳасидаги ижодий изланишлари артиллерия отишмалари ва бомба ташлаш аниқлигини, жанговар самолётларнинг юк кўтариш имкониятини оширишга, республикада ишлаб чиқарилаётган ҳарбий техниканинг сифат кўрсаткичларини такомиллаштиришга имкон берди.

Геолог олимлар фойдали қазилма бойликларни қидириб топиш, саноатни зарур хом ашё билан таъминлаш вазифаларини бажаришга катта эътибор бердилар. Ўзбекистон тоғлари ва чўлларида 1943 йилнинг Ўзидагина 35 та геология экспедициялари иш олиб борди. Ўзбекистонлик кимёгарлар пахта чиқиндисидан халқ хўжалигида фойдаланиш таклифини, этил спиртини, сирка кислотасини, камишни қуруқ қайта ишлаш натижасида кўмир брикетини олишнинг янги усулларини ишлаб чиқдилар. Бунда академик О.С. Содиков бошлиқ гуруҳ ишлари алоҳида аҳамият касб этди. Ўзбекистон Ўсимликларининг алколоидлик хусусиятини Ўрганиш юзасидан академик С.Ю. Юнусов раҳбарлигида катта ишлар олиб борилди. Ўрта Осиё давлат университети (ЎЗМУ)нинг кимё факультетида уруш даврида муҳим аҳамиятга эга бўлган нархоз эфири, хлорли кальций, кофеин, стрептоцид, сульфидин, никотин кислотаси ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Факультет базасида Тошкент фармацевтика заводи ташкил этилди. Ўзбекистонлик фармацевтлар маҳаллий хом ашёдан 15 та янги дори препаратларини ишлаб чиқариш усулларини кашф этдилар.

Ўзбекистоннинг ижтимоий-гуманитар фанлари олимлари-тарихчилар, шарқшунослар, адабиётшунослар, тилшунослар, иқтисодчилар ва файласуфлар Ўзларининг ижодий меҳнатлари билан мамлакат илмий салоҳиятини ривожлантиришга, оммага инсонпарварлик, ватанпарварлик, эрксеварлик ғояларини сингдиришга қимматли ҳисса қўшдилар.

Илмий тадқиқот ишларига раҳбарлик қилиш, уларни мувофиқлаштиришни дастлаб 1940 йилда ташкил этилган СССРФАнинг Ўзбекистон филиали (ЎзФАН), кейин 1943 йил ноябрда очилган ЎзФА амалга оширди. ЎзФА нинг биринчи президенти қилиб Т.Н. Қори Ниёзов сайланди. Бу Ўзбек халқи ҳаётида муҳим воқеа бўлди. 1943-1945 йилларда қўлга киритилган муваффақиятлар билан ЎзФА Иттифоқда танилган илмий марказга айланди. Бу пайтда академия таркибидаги 22 та илмий муассасада 818 илмий ходим фан оламининг турли жабҳаларида тадқиқот ишларини олиб бордилар. ЎзФАНинг фаолиятида кўчириб келтирилган илмий ходимларнинг ҳам Ўзига хос ҳиссаси бўлди.

Уруш йилларининг қийинчиликларига қарамасдан Ўзбекистонда Олий ва Ўрта махсус юртлари ва маориф муассасаларининг фаолияти ҳам тўхтаб қолмади. Ўзбекистонда 29 та олий ва 52 та Ўрта махсус ўқув юрти ишлаб турди, уларнинг сони марказдан кўчириб келтирилган 31 та олий ўқув юрти ва 7 та ҳарбий академия ҳисобига яна ортиб борди. Бу ўқув юртларида уруш йиллари мобайнида 11.750 нафар юқори малакали мутахассис ва 6.673 нафар кадрлар тайёрланди.

Халқ таълими соҳасида ҳам ўқитувчиларнинг фронтга кетиши, кўпгина биноларнинг госпиталларга, болалар уйи ва ҳарбий-ўқув пунктларига берилиши, дарслик ва ўқув қўлланмаларининг, мутахассис кадрларнинг етишмовчилиги анчагина қийинчиликларни келтириб чиқарган эди. Шундай бўлса ҳам уруш йилларида ўқитиш ишлари мунтазам олиб борилди. Ўқувчилар мактабда ўқиш билан бирга ярадорларга, фронтга кетганларнинг оила аъзоларига, уруш ногиронлари оилаларига ёрдам бердилар.

Ўзбек адабиёти ҳам халқимизнинг ёвуз душманга қарши кураш йилларида ўзининг муносиб ҳиссасини кўшди. Ойбек, Ҳамид Олимжон, Шайхзода, /офур /улом, Уйғун, Собир Абдулла, Зулфия, Темур Фаттоҳ каби шоир ва ёзувчилар уруш майдонларига сафарбар этувчи шеърлари ва мақолалари билан халқни ғалабага руҳлантирдилар. Ойбекнинг “Ёвга Ўлим!” шеъри, “Навоий” романи, “Мен яхудий”, Ҳамид Олимжоннинг “Йигитларни фронтга жўнатиш”, “Жангчи Турсун”, “Роксананинг кўз ёшлари” ва бошқа асарлар уруш йилларидаги Ўзбек адабиётининг ёрқин намуналаридир. М. Исмоилий, Илёс Муслим, Назармат, Адҳам Раҳмат, Н. Сафаров, Иброҳим Раҳим, З. Фатхуллин, Адҳам Ҳамдам каби ёзувчи ва журналистлар фронтда иштирок этиб, “Қизил армия”, “Фронт ҳақиқати”, “Қизил аскар ҳақиқати”, “Суворовчи”, “Ватан шарафи учун” каби фронт газеталарида хизмат қилиш жараёнида, Ҳамид Олимжон, Ойбек, А. Умарий, /афур /улом, Раъно Узоқова ва бошқа шоир, ҳам ёзувчилар ҳукумат делегациялари таркибида фронтнинг олдинги марраларига бориб, Ўз қаҳрамонлари билан танишдилар, юртдошларининг жасоратларини тараннум этдилар.

А. Ахматова, И. Вирта, С. Городецкий, А. Дейч, К. Зелинский, Я. Калас, Н. Погодин, А. Толстой, В. Ян каби ёзувчи-шоирлар ҳам Ўзбекистонда яшаб, Ўзбек адабиётчилари билан ҳамкорликда ажойиб асарлар яратдилар. Бунда республика ёзувчилар уюшмасига раҳбарлик қилган Ҳ. Олимжоннинг хизмати катта бўлди. Драматургия соҳасида Н. Погодин, Ҳамид Олимжон, Уйғун ва Собир Абдуллалар ёзган “Ўзбекистон қиличи” ва А. Умарийнинг “Қасос”, Яшин ва Собир Абдулланинг “Даврон ота” каби асарлари билан бирга Уйғун ва Иззат Султон “Алишер Навоий”, Ҳамид Олимжон “Муқанна”, Мақсуд Шайхзода “Жалолиддин Мангуберди”, Ойбек “Маҳмуд Таробий” каби драматик асарларини яратдилар-ки, уларда Ўзбек халқининг босқинчиларга қарши кураш саҳифалари акс эттирилди.

1941-1945 йиллардаги уруш даврида Ўзбекистонда таъсирчан восита ҳисобланган театр ва санъат анча ривожланди. Театр ва санъат арбоблари фронтнинг олдинги марраларида бўлдилар. Бу даврда Ўзбекистонда 35 та

махаллий ва 16 та кўчириб келтирилган театр жамоаси фаолият кўрғазиб, бутун уруш давомида 203 та янги постановка тайёрладилар ва 6 667 303 томошабинга 13.568 та спектакль ва концертлар кўрсатдилар.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида республикамизда 30 дан ортиқ концерт бригадалари ташкил этилиб, улар ҳаракатдаги армия қисмларида 35 мингдан ортиқ, Туркистон ҳарбий округи қисмлари ва госпиталдаги ногиронларга 26 мингта концерт кўйиб бериб, жангчиларни руҳлантирдилар, уларни фашизм устидан ғалабага ундадилар. Айниқса, Тамарахоним, Ҳалима Носирова, Мукаррама Турғунбоева, Сора Эшонтўраева, Аброр Ҳидоятлов, Шукур Бурҳонов каби санъаткорлар иштирокидаги концерт ва томошалар жангчилар, томошабинлар қалбига зўр кўтаринкилик баҳшида этган. А. Абдуллаев, Ч. Аҳмаров, Ў. Тансиқбоев каби рассомлар уруш лавҳалари, бадиий йилномаларни яратиб, халқимизнинг фронт ва фронт орқасидаги фидокорона меҳнاتини маҳорат билан тасвирладилар.

Қисқа метражли фильмлар ва 10 та овозли бадиий фильмларини яратиш билан И. Аъзамов, К. Ёрматов, Н. /аниев, С. Муҳамедов каби Ўзбек режиссёрлари уруш йилларида киномотографияни ривожлантирдилар. Бу даврда ишланган “Насриддин Бухорода”, “Тоҳир ва Зухра” каби фильмлар “Ўзбекфильм”нинг олтин фондига айланди.

Умуман олганда урушда қўлга киритилган ғалабага Ўзбекистонликлар ўзларининг фидокорона меҳнатлари билан катта ҳисса қўшдилар.

Ўзбекистонликларнинг уруш жангоҳларида кўрсатган жасоратлари

Иккинчи жаҳон уруши фронтларида Ўзбекистонлик жангчилар ўзларининг ботир, мард, қўрқмаслик хислатларини намоён қилиб қаҳрамонлик намуналарини кўрсатдилар.

Совет сиёсий раҳбарларининг разведка маълумотлари етарли бўлишига қарамасдан 1941 йилда Германия ССРСга ҳужум қилмаслигига ишончи, ғарбий фронтда чарчаб қолган капиталистлар устига ҳужум қилиш мақсадида чегарада қўшин ва қуролларни тўплаш билан мудофаа иншоотларини барпо этмаганлиги, 1937 йилда армиядаги оммавий катағонлар натижасида совет қуролли кучларининг жанговар қобилиятига берилган зарбанинг ўрни тўлдирилмаганлиги, қўмондонлар касбий тайёргарлигининг паст даражадалиги сабабли урушнинг дастлабки кунларида шиддат билан бостириб кирган душман қўшинлари тўхтатиб қолинмади ва қўшлаб кишиларнинг қурбон бўлишига сабаб бўлди. Бунинг учун Сталин бошлиқ совет ҳукумати раҳбарлари жавобгардирлар.

Чегара қўшинларида хизмат қилаётган совет жангчилари орасида Ўзбекистонликлар ҳам кўпчиликини ташкил қилар эди. Улар ўз заставаларини ҳимоя қилишда қаҳрамонлик намунасини кўрсатиб, охириги ўқлари қолгунча душманга қарши жанг қилдилар. Улар ҳалок бўлганларидан кейингина душман заставаларига кириш имконига эга бўлди. Гродно яқинида лейтенант Усов, сиёсий раҳбар Шарипов, Брест қалъаси мудофаасида Аҳмад Алиев, Дониёр Абдуллаев, Бобокомил Кашанов, Узок

Ўтаев, Нурум Сиддиқов, Мадамин Ҳожиёв, Е.Я.Лисс, Раҳимбой Арслонбоев, Саидахмад Бойтемиров, Ф.И.Лаенков каби Ўзбекистонларнинг кўрсатган жасоратлари Ватан ҳимоячиларининг қаҳрамонона жасоратининг рамзи бўлиб қолди.

Душманнинг шиддатли ҳужуми, ягона фронтни ташкил қилиш, умумий аълоқанинг йўқлиги, тартибсизликлар, мудофаа жангларидаги қаҳрамонликларни қўллаш имконини бермади. Немис-фашистлар суткасига 30 км суръат билан ҳужум қилиб, қисқа вақт ичида мамлакатнинг марказий районларига етиб келди. СССР қуролли кучлардаги 2 млн. дан ортиқ одами, 43,3 мингта тўпи, 8,3 мингта танки, 8,2 мингта самолётдан маҳрум бўлди. Бу жуда катта йўқотиш эди. Сталин маъмурий-қатағон воситалари билан армия таркибини кўрkitиш чораларини амалга оширди. 1941 йил 16 август қарорида асирга тушганларни ҳарбий хизматни ташлаб кетган, уларнинг оиласини “Ватанни сотганларнинг оиласи сифатида қамаш” каби кўрсатмалар берилди. Тўсиқчи отрядлар ва жарима батальонлари ташкил этилиб, улар сафида 1,5 млн.дан ортиқ жангчи бўлди. Лекин бу усуллар ўзини унча оқламади.

Иккинчи жаҳон урушида Смоленск, Одесса, Ленинград, Москва мудофаалари совет жангчиларининг ҳақиқий қаҳрамонлик мўжизалари бўлди десак хато қилмаймиз. Бу жанглар душманни тўхтатиб қолиш имконини берди. Гитлернинг яшин тезлигида уруш олиб бориш режаси барбод бўлди.

Москва мудофаасига етиб келган, Туркистон ҳарбий округида тузилган, генерал-майор И.В. Панфилов қўмондонлик қилган, таркибида 180 дан ортиқ ҳарбий ва ҳарбий сиёсий билим юртларини тамомлаган командирлари бўлган 316-ўқчи дивизия Волоколамск, Дубасекова, Ново-Петровск ёнидаги жангларда қаҳрамон курашди. Ўзбекистонлик Абдулла Тоғаев, Мамадали Мадаминов, Лейтенант Пилюгин бошлиқ тўққизта жангчи жасоратларини алоҳида қайд қилиш мумкин. Москва учун олиб борилган жангларда Ўзбек халқининг қаҳрамон қизларининг жасорати намунасини кўрсатган Зебо /аниева Қизил Байроқ ордени билан тақдирланди. Москва остонасида фашист қўшинларини тор-мор қилишда кўрсатган жасоратлари учун 1753 Ўзбекистонлик жангчи “Москва мудофааси учун” медали билан тақдирланди. С. Қосимхўжаев Қаҳрамон унвонига сазовар бўлди.

Москва ёнидаги ғалаба совет раҳбарларида 1942 йилдаёқ урушни яқунлаш, мамлакатни озод қилиш фикрини вужудга келтирди ва бутун фронт бўйлаб ҳужум қилиш ҳақида буйруқ берилди. 1942 йилдаги қишки ҳужумларда мардлик ва жасорат намунасини кўрсатиб, маҳорат билан жанг қилган Қўчқор Турдиевга 1942 йил май ойида Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилди. Жангчиларимизнинг жасорати ҳали Ўз ҳарбий кучининг асосий қисмини сақлаб душман қўшинларини тамомила йўқ қилишга, совет раҳбарларининг хатолари ўрнини қоплашга камлик қилар эди. Бунинг учун душманниқидан кучли ҳарбий-техника яроғ ва тактика керак эди.

1942 йил май-июн ойларидаги совет қўшинларининг ҳужумкор операцияларини тўхтатган душман 25 июнда Волга ва Шимолий Кавказ

йўналишида хужумга ўтди. Мамлакатда яна қалтис вазият вужудга келди. Ана шундай бир пайтда Ўзбек халқи Ўзбек жангчиларига очик мактуб билан мурожаат қилиб, Ўз фарзандларини ватанга содиқлик ва жангда қўрқинчимаслигини билмасликка чақирди. Бу чақирикқа Ўз қаҳрамонликлари билан жавоб берган жангчиларимиздан 1974 нафари “Кавказ мудофааси учун” медали билан мукофотланди.

Волга бўйидаги Сталинград мудофаасини ёриб, душман устидан катта ғалабани қўлга киритилиши урушнинг боришида туб бурилишга асос бўлди. Бу жангларда кўрсатган жасоратлари учун 2733 та Ўзбекистонлик жангчилар “Сталинград мудофааси учун” медалига сазовар бўлди. Кавказ учун олиб борилган жангларда Тошкентда тузилган Собир Раҳимов қўмондонлигидаги дивизия жиддий муваффақиятларни қўлга киритиб, 8 мингдан ортиқ душман жангчиларини қириб ташладилар. Бу дивизия юртдошимиз қўмондонлигида Шарқий Пруссиягача жанговар йўлни босиб ўтди. Кейинчалик Польша ерларини озод қилишда Собир Умарович Раҳимов раҳбарлигидаги 37 гвардиячи Речицк ўқчи дивизияси алоҳида ажралиб турди. Данциг шаҳрига биринчилардан бўлиб киришди. Оғир ярадор бўлган С.У. Раҳимов 1945 йил 25 мартда ҳалок бўлди. 1965 йил 6 майдагина тарихий ҳақиқат тикланиб, Ўзбек халқининг мард ўғли С.У. Раҳимовга ўлиmidан сўнг Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонини берилди.

1943 йилда Орёл-Курск йўналиши бўйича олиб борилган жиддатли жангларда кўрсатган жасоратлари учун Аҳмаджон Шукуров, В. Шаландин, М. Абдуллин, А. Солиҳовлар Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига сазовар бўлдилар. Днепрни кечиб ўтишдаги қаҳрамонликлари учун 100га яқин Ўзбекистонликлар Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони билан тақдирландилар. Улардан Ж. Усмонов, В. Набиев, Х. Аминов жасоратларини алоҳида қайд этиш мумкин.

1944-1945 йилларда Белоруссия, Украина, Молдавия, Болтиқ бўйи республикалари ва Россия Федерациясининг ғарбий вилоятларида фаолият кўрсатган Ўзбекистонликлар жангчилар фаолияти иккинчи жаҳон уруши тарихи саҳифаларига битилган бўлиб, уларнинг номлариёқ душман кўнглига қўрқув солган эди. Булар орасида Мамадали Топиболдиев, Ж. Отабоев, И. Мусаев, А. Хақимов, И. Қосимов ва бошқаларнинг мардлик намуналарини таъкидлаш мумкин.

1944 йил кузига бориб СССР чегаралари бутунлай тикланди, совет қўшинлари Европа мамлакатларига озод қилувчи сифатида кириб борди. Польша, Руминия, Болгария, Югославия, Венгрия, Чехословакия, Австрияни озод қилиб, Берлинни эгаллашда совет қўшинлари таркибида Ўзбекистонлик жангчилар ҳам ўзларининг байналминаллик туйғуларини намоён қилиб, Европа халқларининг фашистлар асоратидан озод бўлишларига Ўз хиссаларини қўшдилар. Бу мамлакатларни озод қилишдаги жасоратлари учун Б. Бобоев, П. Нурпексов, Т. Назаров, А. Раҳимов, М. Фаёзов ва бошқалар Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони, 2430 нафар ҳамюртимиз “Будапештни озод қилиш учун” медали, 1706 киши “Берлин олингани учун”,

109208 киши “Германия устидан ғалаби қозонганлиги учун” медали билан тақдирланганлар.

Ўзбекистонлик жангчилар Европадаги қаршилик кўрсатиш ҳаракатларида фаол иштирок этиб, немис-фашистлари устидан қозонилажак ғалабага ва Европа халқларининг озод бўлишларига Ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар.

Польша, Югославия, Италия, Франция, Норвегия, Австрия, Германия давлатларида ташкил топган озодлик армиялари сафида, партизанлар тузилмаларида иштирок этган, 40 мингдан ортиқ совет фуқароларининг орасида Ўзбекистонликлар ҳам кўпчиликини ташкил қилар эди. Масалан, Югославия халқ озодлик армиясида 260 дан кўпроқ Ўзбекистонлик бўлган. Л. Колантаров, У. Холмабоев, А. Мамажонов, О. Бербиев, Р. Раҳимов, Ҳ. Жабборов, Ҳ. Исмоиловлар қаршилик кўрсатиш ҳаракатида фаол иштирок этган ҳамюртларимиздир.

Ҳозирги кунда “Туркистон легиони” тўғрисида турли фикрлар мавжуд бўлиб, бу масала муфассал бир тадқиқотни талаб қилади. Маълумки, Сталин бошлиқ совет коммунистлари Коммунистик Интернационал аъзолари, умуман чет эл коммунистларидан Европадаги мавжуд сиёсий ҳукуматга муҳолиф куч сифатида фойдаланган. Гитлер ҳам “оқ” муҳожирилардан советларга қарши куч сифатида фойдаланишга ҳаракат қилиб, 1941 йил декабрда асир олинган совет генерали Лукинга ҳарбий асирлардан сталинизмга қарши кураш олиб боришни ташкил этувчи русларнинг муҳолиф ҳукумати тузишни таклиф этади. Бундай таклиф 1941-1942 йиллар бўсағасида миллий ваколатхона тузиш учун интилаётган қувғиндаги Туркистон миллий зиёлиларига ҳам қилинди. Натижада 1942 йил ноябрда Вали Қаямхон раҳбарлигидаги “Туркистон миллий кўмитаси” ташкил топди. Бу кўмита 1941 йил кузида ташкил топган Туркистон батальони базасида ҳарбий асирлардан “Туркистон легиони”ни ташкил қилиш тўғрисида 1942 йил декабрда Вермахтнинг Олий кўмондонлиги расман фармойиш эълон қилди. Шунингдек, бу даврда “Арман”, “Грузин” легионерлари ҳам тузилиб, А.А. Власов раҳбарлигидаги рус озодлик армияси таркибига киритилди. Лекин бу, миллий ”тузилмаларга урушнинг охирига келиб 1 млн. га яқин киши ёзилган бўлса ҳам, улар гитлерчилар кутгандан зарбдор кучга” айланмадилар. Чунки бу тузилмаларга кўпинча мажбуран ёзиб қўйилган ҳарбий асирлар фронтга юборилса, Ўзимизникилар томонга ўтиб оламиз деган умид билан қарар, буни сезган немислар ҳар бир ротага асосан немис зобитларини қўйган эдилар.

Ҳақиқатдан ҳам “Туркистон легиони”да ташкил топган яширин гуруҳлар қаршилик ҳаракати жангчилари ва партизанлар билан алоқа боғлаб, немис-фашистларнинг бир қанча режаларини барбод қилганлар. 1943 йилда Десна дарёси ёнидаги Купчиха қишлоғи ҳудудида жанг қилаётган 74-двизия томонига Абдулла Отахонов бошчилигида тўла қуроолланган, 370 кишидан иборат Туркистон батальони ўтган. Кейинчалик совет кўмондонлигининг ишончсизлиги билан улар фронтдан четлатилади. 1944 йилда Черногорияга юборилган “Туркистон легиони” бирлашмалари фашист командирларини

Ўлдириб, тоғдаги партизанлар олдиға чиқиб кетишган. Ўзбекистонликлар партизан отрядлари ва қаршилик кўрсатиш ҳаракатларида фаол қатнашиб, душманни тор-мор қилишга Ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар.

Урушнинг дастлабки кунларидаёқ советлар давлатида авж олиб кетишига умид боғлаган гитлерчилар турли хил миллий тузилмалар тузиш, совет халқлари орасида сохта ташвиқотлар олиб бориб бунга асос ҳозирлашга интилган бўлса, Сталин бошлиқ совет сиёсий раҳбарлари ҳам миллий келишмовчиликлар юзага келишига сабаб бўларлик халқларни мажбуран кўчириш, бутун-бутун халқларга “сотқин” тамғасини босишдек чораларни амалга оширганлар. Шундай тамға билан 1944 йил мамлакат бўйлаб 2.230.500 киши мажбуран кўчирилган. Шулардан Ўзбекистон худудига Қримдан-151604 қрим татарлари, Грузиядан-110 мингга яқин месхети турклари, Шимолий Кавказдан 20 мингдан ортиқ ингуш, 4,5 минг арман ва греклар кўчириб келтирилган.

Улар НКВД назоратида, репрессив режимга қатъий риоя қилган ҳолда яшашга маҳкум этилиб, миллий давлат тузилмалари ва конституцион ҳуқуқларидан маҳрум этилган эди. Кўчириб келтирилган жойлардаги маҳаллий аҳоли билан боғланиш каби ҳуқуқлардан ҳам маҳрум қилинган эдилар. Лекин Ўзбекистонликлар кўчириб келтирилганларни Ўз уйларига қабул қилиб, охириги бурда нонларини бўлишиб еб Ўзларининг юксак манавияти буюк инсонпарварлигини намоён қилди.

Халқимизнинг фидокорона меҳнатлари, жангчиларимизнинг қаҳрамона жасоратлари сабаб немис-фашист босқинчиларига қарши олиб борилган, 43 кун кам 4 йил (1941 йил 22 июн-1945 йил 9 май) давом этган уруш ғалаба билан якунланди. Лекин иккинчи жаҳон уруши давом этарди. Иттифоқчи давлатлар билан бўлган келишув ва Шарқда хавф бўлиб турганлиги сабабли 1945 йил 9 августга Ўтар кечаси совет ҳукумати Японияга қарши уруш бошлади. 2 сентябргача давом этган бу жангда 6770 нафар Ўзбекистонлик жангчилар иштирок этиб, Квантун армиясини мағлубиятга учратишда, Япониянинг таслим бўлишида Ўз ҳиссаларини қўшдилар. Н. Латипов, А. Каримов, У. Дониёров каби кўплаб ҳамюртларимиз юксак ҳарбий маҳорат ва жанговар фаолликларини намоёиш этдилар.

Иккинчи жаҳон урушининг ғолибона якунланишида Ўзбекистонликларнинг фронт ва фронт орқасидаги жасоратлари катта ҳисса бўлиб хизмат қилди. 120 мингдан ортиқ Ўзбекистонликлар СССРнинг орден ва медалларига сазовар бўлди. Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига эга бўлган 300 дан ортиқ жангчидан 75 таси Ўзбек Ўғлонлари эди. Ўзбекистонлик 82 та жангчи “Шухрат” орденининг учала даражаси билан тақдирланди. Италия, Англия, Франция, Югославия, Польша, Чехославакия, Венгрия каби мамлакатларининг орденлари билан тақдирланган ҳамюртларимиз бир неча минг кишини ташкил этади.

Ўзбекистон урушдан катта йўқотиш билан чиқди. 1939-1945 йилларда бўлиб ўтган Иккинчи жаҳон уруши фронтларига сафарбар қилинган 1433230 кишидан 263005 киши ҳалок бўлди, 132.670 киши ногирон бўлиб қайтди.

Уруш йилларида асирга тушган 6,2 млн. кишидан 4 млн. киши ҳалок бўлган, 1 млн. киши “Власовчилар”га қўшилган, тирик қолган 1 млн. киши эса немис лагерларини совет лагерлари билан алмаштиришга мажбур бўлдилар. Улар орасида ноҳақ жазоланганлардан юртдошларимиз ҳам бор бўлиб, С. Абдуллаев, Л. Попов, К. Абрамович, П. Рустамов ва бошқалар шулар жумласидандир.

1945 йилга келиб мамлакатда яхшилик сари қатъий ўзгаришларни кутаётган халқ яна мустабид тузум асоратида қолди. Ижтимоий ҳаётдаги зиддиятлар яшириниб барқарорлик вужудга келтирдик, улар бу тузумнинг муқаррар кулашини кўрсатарди.

Катта қурбонлар эвазига бўлса ҳам Ўзбекистонликлар инсониятни фашизм балосидан қутқаришга муносиб ҳисса қўшдилар. Урушда ҳалок бўлганлар хотирасини тиклаш ва қадрлаш мақсадида “Хотира” китоблари тузилди, пойтахтимиз марказида Хотира майдони ва мотамсаро аёл ёдгорлик мажмуаси тикланди. Бу ишларга бошчилик қилган юртбошимиз фармони билан 9 май “Хотира ва Қадрлаш” куни деб эълон қилинди. Ҳозирги кунда ҳаёт меҳнат ва уруш фахрийларимиздан ёш авлод ҳамиша миннатдордирлар.

16 мавзу. Урушдан кейинги йилларда Ўзбекистоннинг иқтисодий ва маданий ҳаёти. Иқтисодий ва маънавий қарамликнинг оқибатлари

Урушдан кейинги йилларда Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий ҳаёти

Урушдан кейинги йилларда Ўзбекистон халқ хўжалигининг тинч қурулишга ўтиши мураккаб халқаро вазиятда кечди. Уруш даврида умумий душман фашизмга қарши кураш антифашист давлатлар ва халқларни бирлаштирган бўлса, уруш тугагандан кейин бу иттифоқдаги давлатлар орасида ажралиш юз берди ва икки ўртада совуқ урушлар муносабати бошланиб кетди.

Урушдан сўнг фашизм устидан қозонилган ғалабага катта ҳисса қўшган Ўзбекистон халқлари олдида ҳарбийлашган халқ хўжалигини тинч қурулиш йўлига солиш, уни урушдан олдинги даражага етказиш ва ривожлантириш каби мураккаб вазифалар турарди.

Уруш давридаги ҳарбий-иқтисодий ҳамкорлик тажрибаси урушдан кейинги вайрон бўлган иқтисодиётни тиклаш ва ривожлантиришда ҳам ғарб давлатлари билан ҳамкорлик қилиш зарурлигини кўрсатарди. Лекин ҳаддан ташқари мафкуралашган совет тизими Республикаларни хорижий мамлакатлардан “темир қўрғон” билан ажратиб мамлакатни ортиқча қийинчиликлар ва қурбонга маҳкум этди. Собиқ Иттифоқ бошқа мамлакатлардаги тикланишнинг илғор тажрибаларидан, чет эл сармояларидан фойдаланишни истамади. Ўзбекистон Президенти И.А. Каримов II-жаҳон урушида вайрон бўлган Европа, Япония, Жанубий Корея мамлакатлари биринчи навбатда, албатта, “Ўз кучига таяниб, Ўз

имкониятларига суяниб юксак тараққиёт даражасига кўтарилди”,-дейди. Лекин, уларнинг бу ютуқларида четдан келган сармоялар ҳам катта ўрин эгаллаган. Америка Қўшма Штатларида қабул қилинган “Маршалл плани” асосида ажратилган тахминан 50 млрд. доллар Европа мамлакатларининг иқтисодини ўнглаб, ҳаёт даражасини кўтаришга, илғор технологияларни жорий этишда ҳал қилувчи куч бўлди. Совет давлатининг ғоят мафқуралашган иқтисодий сиёсати эса яққаланиб қолди ва бу халқимизнинг бошига ортиқча кулфат олиб келди.

Ўзбекистон урушдан кейинги йилларда Ўз халқининг арзон кучидан, бой хомашё манбаларидан чексиз равишда фойдаланишига асосланган, компартия чизиб берган беш йиллик режаларни бажаришга киришди. Бир томонлама, Марказ манфаатига бўйсиндирилган Республика иқтисодиётини урушдан олдинги даражага етказиш ва янада ривожлантиришга қаратилган вазифани бажаришда Ўзбек халқининг меҳнатсеварлиги, сабр-тоқатли ва тинчликсеварлиги каби фазилатлардан фойдаланилди.

Иқтисодиёт олдига қўйилган энг муҳим вазифалар Ўзбекистон ССР Олий Кенгашининг 1946 йил августида чақирилган 8-сессиясида қабул қилинган 1946-1950 йилларга мўлжалланган режада белгиланди. Бунга кўра, халқ хўжалигининг барча соҳаларига 3 млрд. 900 млн сўм капитал маблағ ажратилди. Саноатни ривожлантириш ишлари жумҳурият иқтисодиётининг етакчи соҳаси пахтачиликни ривожлантиришга қаратилди. Электр қуввати ишлаб чиқаришга алоҳида эътибор берилди. 5 йилда 8 та йирик ва ўрта ҳажмдаги электростанциялар, шу жумладан 300 000 кв. соат кучга эга бўлган Фарход сув электр станцияси ишга туширилди. Бу станция собиқ иттифокда учинчи ўринда бўлиб, урушгача Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган электр қувватига тенг қувват берадиган бўлди.

Қисқа давр оралиғида, 20-30 йиллардаги “социализм қуриш” азоблари, айниқса иккинчи жаҳон уруш даври қийинчиликларини, машаққатларини бошдан кечирган Ўзбекистон халқи иқтисодни тиклаш ва ривожлантириш йўлида ҳам хормай-толмай меҳнат қилди. Беш йилда саноат маҳсулотининг ялпи ҳажми 71 фоизга кўпайди, бу урушдан олдинги даражадан 1,9 баробар кўп эди. Саноатнинг халқ хўжалигидаги салмоғи 47,7 фоизни ташкил қилган эди. Шу йилларда Фарход, Оққовоқ-2, Бўзсув-2 электростанциялари, жами 150 та янги саноат корхоналари ишга туширилди.

Ўзбекистоннинг келажақдаги тараққиёти режалари Иттифок марказида ишлаб чиқарилиб, аксарият ҳолларда маҳаллий шароит, ижтимоий аҳвол ҳисобга олинмасдан иқтисодни бир томонлама, яъни ўлкани хом-ашё базаси сифатида сақлаб қолишга қаратилди. Саноат, халқ хўжалигининг деярли барча тармоқлари пахтачиликни ривожлантиришга бўйсундирилди. Совет ҳукуматининг 1946 йил 2 февралдаги Ўзбекистонда пахтачиликни тиклаш ва янада ривожлантириш чоралари тўғрисидаги қарори Ўзбекистонда пахта яққахоқимлигини кучайтириш учун асос бўлди.

Иқтисодиётни тиклаш ишлари қишлоқ хўжалигида айниқса пахтачиликда қийинчилик билан ўтди. Ўзбекистонда пахтачиликни ривожлантириш тўғрисида совет ҳукуматининг урушдан кейин қабул қилган

ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан асосланмаган Ўнлаб қарорлари изчиллик билан амалга оширилмади, шунинг учун ҳам кутилган натижаларни бермади. 1947-1948 йилларда пахта тайёрлашнинг давлат режаси бажарилмади. 1949 йилдан бошлаб аҳвол бирмунча Ўзгарди. 1950 йили 2 млн. 222 минг тонна пахта етказиб берилди, хосилдорлик гектаридан 20,7 центнерга етди. 1950 йилдан пахтанинг харид нархи оширилиб, 1 тоннасига 2200 сўм яъни аввалгидан икки баравар кўп ҳақ тўланди. Лекин деҳқончиликнинг бошқа соҳаларида экин майдонининг қисқартирилганлиги оқибатида ғалла ва сабзавот тайёрлашда урушдан олдинги даражага етмади.

Иқтисодни режали равишда ривожлантириш билан бир қаторда баъзи ижтимоий масалаларга ҳам эътибор қилинди. Жумладан, иш ҳақи оширилди, ҳарбий солиқ, карточка тизими бекор қилинди. Пул ислоҳоти ўтказилди, қисқартирилган иш соати жорий этилди, кундалик истемол маҳсулотларининг нархи арзонлаштирилди. Бу тадбирлар пулнинг харид қувватини ошириш имконини туғдирди. Лекин шунга қарамасдан нарх наво ҳали анча юқори эди. 1950 йили Ўзбекистонда озиқ-овқат маҳсулотлари 1940 йилга нисбатан деярлик икки баробар қиммат эди.

Кенг истеъмол молларини ишлаб чиқариш тобора камайди. Улар асосан четдан келтириладиган бўлди натижада Республика аҳолисининг енгил саноат, озиқ-овқат молларига эҳтиёжи кучайди.

Жумҳурият аҳолисининг учдан икки қисмини ташкил қилган қишлоқ аҳолисининг моддий аҳволи ачинарли эди. Уларнинг ойлик даромади ўртача 20 сўмни ташкил қилган ҳолда, бу кўрсаткич ишчиларда 64 сўм эди. Ваҳоланки, урушдан кейинги хўжаликни тиклаш ва ривожлантиришнинг асосий оғирлиги қишлоқ меҳнаткашлари зиммасига тушди. Ўзининг боғ ва мевалари билан машҳур бўлган Ўзбекистон аҳолиси ҳаддан ташқари кўп олинадиган солиқ туфайли боғларидан воз кечди. Чорвадорлар шу сабабга кўра мол боқиб фойда кўрмади. Аҳвол шу даражага етдики, аҳолининг шахсий моллари солиқ ҳисобига давлат ва жамоа хўжаликлари фойдасига олинди. Сотишдан бош тортганлар жиноий жавобгарликка тортилди. Оқибатда шахсий хўжаликларда чорва молларининг сони кескин камайди. Бундай зўравонликлар уруш оқибатлари, вақтинчалик, ўткинчи ҳолат деб тушунтирилди.

50-60 йилларда кўрик ва бўз ерларни ўзлаштиришга ва шу асосда пахта ва ғалла етиштиришни кўпайтириш чоралари кўрилди. Ўзбекистонда уч йил ичида (1953-1955 йй.) 130 минг гектар янги ерлар очилди. 1956 йили Мирзачўлнинг Ўзида суғориладиган майдон 205.000 гектарга етди.

Шу йилларда Марказий Фарғонани ўзлаштириш муносибати билан Катта Фарғона канали қайта таъмирланди. Тошкент вилоятида Оҳангарон сув омборининг 2-навбати, Юқори Чирчиқ сув тармоғи, Бухоро вилоятида Қуйимозор сув омбори, Сирдарё вилоятидаги Жанубий Мирзачўл магистрал канали курилиб фойдаланишга топширилди. 1960 йили республикада суғориладиган ер майдони 2.571 минг гектарга етди.

Пахтачиликни ривожлантириш учун минерал ўғитлардан фойдаланишга катта эътибор қаратилди. Республикада 1951 йилда 0,9 млн т.

минерал Ўғит ишлатилган бўлса, 1980 йилда унинг миқдори 5 млн. тоннадан ошиб кетди. /Ўза барглари тўкиш ва зараркунандаларга қарши курашда ишлатилган Ўта захарли химикатлар (бутифос, меркаптафос ва б.)дан ҳаддан ташқари кенг миқёсда фойдаланиш, аҳоли соғлигига кескин ёмон таъсир қилди.

Дунё бўйича пестицидлар ҳар бир кишига 300 гр.дан, АҚШ да 800 гр.дан тўғри келган бўлса, республиканинг пахта экиладиган худудларида ҳар бир кишига 1989 йил 25-45 кг.дан тўғри келади. Республика бўйича бўлса, бу ҳар бир кишига 7-8 кг.ни ташкил этди.

Пахта хом-ашёси етиштириш 1946-1985 йилларда 5,5 баровар кўпайди, пахта экиладиган майдонлар 1 млн. га. дан ортди. 1966-1986 йиллар мабойнида Ўзбекистон қишлоқ хўжалигига 45 млрд сўм маблағ ажратилган бўлиб, шундан 17,1 млрд сўми суғориш тармоқларига сарфланди. Шу даврда 1,5 млн. га ер ўзлаштирилди. Ўзлаштирилган ерларда янги 160 та совхозлар ташкил этилган бўлиб, 20 йил давомида бу ерларда 10,4 млн тонна пахта хом ашёси етиштирилди.

Қишлоқ хўжалигининг экстенсив йўлдан ривожлантирилиши, тоталитар режимнинг суғориш технологиясига кўпол аралашуви оғир экологик ва бошқа турли нохуш ижтимоий оқибатларни келтириб чиқарди.

1985 йилга келиб республикада 900 та суғориш тармоғи 92 минг гидротехник қурилмалар, 10 млрд м³ ҳажмда сув тўплайдиган 23 та сув омборлари мавжуд эди. 70-80 йилларда сувнинг табиий мувозанатини бузилиши ер, сув, ҳаттоки хавонинг захарланишига олиб келди.

Мавжуд сув захираси имкониятларидан ортиқ ерларнинг ўзлаштирилиши, тоғ ён бағирларига экин экилиши, ўрмонларни шафқатсизлик билан кесилиши, дарё ва кўл сувларининг ифлосланиши ҳайвонот оламида ҳалокатли ўзгаришларни юзага келтирди. Орол денгизи яқин ўтмишда дунёдаги энг катта кўллардан ҳисобланиб, балиқчилик, овчилик, транспорт соҳаси яхши йўлга қўйилган эди. Бироқ бир авлод умри давомида бир денгиз қуриди. Бир мустабид тузум раҳбариятининг республикадаги пахта яқка хокимлиги сиёсати, маъмурий буйруқбозликка асосланган иқтисодиёт Орол атрофида фавқулодда ҳалокатли экологик хатарни келтириб чиқарди.

Орол денгизининг қуриши 1960-70 йилларда йилига-18 см, 1971-1980 йилларда-53 см, 1981-1985 йилларда-78 см, 1985 йилга келиб эса-87 см.га етди. 1961 йилдан 1991 йилгача денгиз ҳажи 3 баравар қисқарди, денгиз Ўз қирғоғида 75-80, баъзи жойларда 100 кмга чекинди. 1980 йилларнинг бошида Орол денгизига сув келиши деярли бутунлай тўхтаб, нодир сув макони қурий бошлади. Бу ерларда 2 млн. га туз ва қумдан иборат майдон очилиб қолди.

Саноат ва қишлоқ хўжалигида юзаки ислоҳотлар халқнинг турмуш аҳволида деярлик ўзгариш ясамади. Айниқса, собиқ иттифоқдагина эмас, балки меҳнат шароити энг оғир бўлган Ўзбек пахтакорларининг турмуш даражаси айниқса ачинарли аҳволда бўлди.

Ўзбекистонда озиқ-овқат маҳсулотлари “социализм узил-кесил ғалаба қилган” даврда аҳолининг жон бошига ҳисоблаганда куйидагича эди: гЎшт 29 кг, сут 150 литр, тухум 78 дона, қанд-шакар 21,2 кг, картошка 28, сабзавот ва полиз маҳсулотлари 66 килограмдан тЎғри келди. Бу микдор умумиттифоқ даражасидан анча паст эди. Қишлоқ аҳолисининг истеъмол даражаси бу Ўрта ҳисобдан кЎра яна ҳам ачинарли эди.

Пахта яккахокимлигининг кучайиши қишлоқ хЎжалигини бошқа соҳаларини қоқоқликка олиб келди, ғалла, чорвачилик маҳсулотлари, сабзавот-мевага аҳолининг талаби қондирилмади. Бунинг устига томорқага нисбатан нотЎғри сиёсат олиб борилди. 50-йилларнинг бошларида республика раҳбарларининг ташаббуси билан суғориладиган ерларда томорқа ҳажми 25 сотихдан 13 сотихга туширилди. Бу кЎрсаткич жойлардаги раҳбарларнинг Ўзбошимчалиги билан 10 сотихгача, Фарғона, Тошкент вилоятларида эса, ҳатто 6-8 сотихгача камайиб кетди. Бу ҳолат республика қишлоқ аҳолисининг турмуш даражасини ғоят оғир қилиб қЎйди.

1990 йил бошига келиб республикада 9 млн. ёки республика аҳолисининг 45 фоизи жон бошига ҳисоблаганда ойига 75 сЎмдан камроқ даромадга эга эди. Бу эса кун кечириш учун зарур бўлган энг паст даражадагидан ҳам камдир. 80 йилларда кундалик ҳаётда ҳаммага керак бўлган мебел гарнитури, холодильник, сифатли чанг юткич топиш муаммога айланиб қолди.

50 йилларда саноат ва қурилиш, ижтимоий ишлаб чиқаришдаги тарқоқликнинг республика иқтисодини комплекс ривожланишига тЎсқинлиги янада кучайди. Республиканинг саноат ва қурилиш ишлари учун ҳуқуқи ва маъсулияти чекланганлиги сабабли 1953 йили республика ихтиёридаги корхоналар жами саноат маҳсулотларининг 31 фоизни ишлаб чиқарган бўлса, иттифоққа бўйсунган корхоналарга 69 фоиз тЎғри келди. 1956 йилида эса саноат маҳсулотларининг салмоғи 55% фоизга кЎтарилди.

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришда хатоларга ҳам йЎл қЎйилди. Хусусан Тошкент ва Тошкент вилоятида йирик саноат корхоналари қурилиб, саноат ишлаб чиқариш жойлаштиришда номутаносибликни келтириб чиқарди. 1955 йил декабрда Ўзбекистон Компартиясининг биринчи котиби лавозимига аввал Вазирлар Кенгашининг раиси вазифасида ишлаган Нуриддин Муҳиддинов сайланди. Унинг ташаббуси билан Марказ қарамоғидаги юзлаб саноат корхоналари республика ихтиёрига Ўтказилди. 1960 йилларда Ўзбекистон саноатида бир қанча Ўзгаришлар юз берди. 1959-65 йиллар 450 дан зиёд саноат корхоналари (шундан 150 йирик) ва цехлар ишга туширилди. Тошкент (биринчи навбати) Навоий, Тахиатош иссиқлик электростанциялари, газли газ кони шулар жумласидандир.

1953 йили Сеталантепа, 1955 йилда Жарқоқ, 1956 йилда Газли нефт конларининг очилиши натижасида газ саноатининг моддий базаси яратилди. 1958-1960 йилларда Жарқоқ-Бухоро-Самарқанд-Тошкент магистрал газ қузури қурилиши билан республика саноат корхоналари, шаҳар ва айрим қишлоқларни газлаштириш бошланди.

Республика аҳолисининг аксарият кўпчилиги табиий газга мухтожлигини қондириш ва бутун иқтисодий ишлаб чиқаришини газлаштириш асосида қайта қуриш мумкин бўлган шароитда четга табиий газни олиб кетиш авж олди. Ўзбекистон табиий газ собиқ иттифоқнинг Европа қисми, Урал, Қозоғистон, Тожикистон, Болтиқ бўйи мамлакатлари ва бошқа минтақаларга узлуксиз жўнатиб турилди. Ваҳоланки, табиий газ етиштириш Республикада йилдан-йилга ортиб борди. Масалан, 1960 йилда 447 млн м³ ҳажмда табиий газ олинган бўлса, 1970 йилга келиб бу миқдор 32 млрд. м³ ни ташкил қилди.

Рангли металлургия саноати соҳасида Оҳангарон, Олмалик ҳавзаси ва Зарафшон тизма тоғлар конлари ўзлаштирилди.

Машинасозликнинг қишлоқ хўжалигига ихтисослашган соҳаси 1959-1965 йилларда 1952-58 йилларга нисбатан кескин ошиб кетди.

Собиқ СССРнинг 50-60 йилларида фан-техника соҳасидаги эришган ютуқларида Ўзбекистоннинг кўшган ҳиссаси катта бўлди. Маҳаллий аҳолининг машаққатли меҳнати ҳисобига етиштирилган қимматбаҳо маҳсулотлари совет мамлакатининг иқтисодий ва ҳарбий куч қудратини оширишга бўйсундирилди. Урушдан аввалги йилларда ҳам, Фарғона водийсида ураннинг бир неча манбалари очилган бўлиб, урушдан кейин барча уран конлари иттифоқ ихтиёрига ўтказилган эди. 1948 йил январидан Ўрта Осиёдаги уран қидириш ташкилотлари ягона-Красногорский экспедициясига бирлашди. 1951 йил ана шу “10-корхона” деб ном олган ташкилот базасида Краснохолм экспедицияси тузилиб, иттифоқ геология вазирлигига бўйсундирилди. Қизилқумда 50-60 йилларда жами 27 комплекс уран конлари очилди. Навоий, Учқудук, Зарафшон, Зафаробод, Нуробод шаҳарларида бир неча юз километрни ташкил этган темир йўл, автомобиль йўллари қурилди.

Урушдан кейинги қийин шароитда транспорт қурилишига алоҳида эътибор берилди. Амударёнинг чап қирғоқлари бўйлаб 400 км масофага Чоржой-Урганч темир йўли қурилди. Бу билан Ашхабад, Самарқанд, Душанба, Тошкент ва бошқа шаҳарлардан товар, йўловчи поездлари Россия орқали Европа мамлакатларига йўл олди.

1966-1970 йилларда саноатда зўраки жадаллаштириш натижасида янги (олтин, уран, нефть ишлаб чиқарувчи) соҳалар ривожланди. Республикада кимё толаси, органик синтез маҳсулотлари ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, бошқаришнинг буткул марказлаштирилиши кўп ўтмай самара бермай қўйди. 70 йиллардан бошлаб йилдан-йилга саноат ва қишлоқ хўжалик режалари бажарилмай қолди.

70-80 йилларнинг биринчи ярмида халқ хўжалигини ишчи кадрларга бўлган талаби илмий асосланган тарзда ўрганилмади. Натижада кадрлар тайёрлашни режалаштиришда жиддий хатоликларга йўл қўйилди, баъзи соҳаларда керагидан ортиқ ишчи кадрлар тайёрланди, бошқа соҳаларда, айниқса техника тараққиётини белгилайдиган тармоқларда маҳаллий миллат вакилларида ишчи кадрлар танқислиги сезилиб қолди.

Иккинчи жаҳон уруши Ўзбекистон аҳолисининг сони ва таркибига, республика иқтисодий тараққиётига ниҳоятда салбий таъсир кўрсатитган. Лекин, 1971 йилдан - 1985 йилларга қадар Ўзбекистон халқ хўжалигида ишчи ва хизматчилар сони 2641,5 мингдан 4833,5 минг нафарга кўпайди. Бироқ, бу ўсиш сунъий равишда, яъни республикаимизга ташқаридан кўплаб кишиларни кўчириб келтириш ҳисобига рўй берди.

Аҳоли таркибида ишчилар сони анчагина ўсганига қарамай, республикаимиз бу кўрсаткич бўйича собиқ Иттифоқ республикалари ичида 1979 йилги маълумотга кўра, 13 ўринда турар эди. Ўзбекистон ишчилар синфининг миллий салмоғи жиҳатидан орқада қолмоқда эди. Масалан, Ўзбеклар 1973-1983 йилларда саноатда 51,1 фоизни, қурилишда 46,5 транспортда 38,6 алоқада-40,6 кимё ва нефт кимёсида 24,9 фоизни ташкил қилар эди.

Тошкент шаҳрида 1985-1986 йилларда меҳнат ресурслари ортиқчалиги 200 минг киши бўлишига қарамай, республикага ташқаридан 125 мингга яқин ишчи ва мутахассислар жалб қилинди.

Шу билан биргаликда ишлаб чиқаришда банд бўлмаган аҳоли сони ортиб борди. Уларнинг сони 1983 йилда 836 минг нафарни ташкил қилди.

Саноатнинг замонавий тармоқларида “Ўзбек халқи гўё ишлашга қодир эмаслиги” ва шу муносабат билан кўп ёшлар ишсиз юрганлиги ҳақида асосиз турли мулоҳазалар кенг тарқалди. Дарҳақиқат республикаимизда 80-йиллар охирида бир млн.га яқин ишсизлар бор эди. Бироқ, бунинг боиси уларнинг ишлаш иштиёқи йўқлигидан эмас, балки юқорида таъкидланганидек, асосан марказнинг махсус йўналтирилган сиёсати туфайли ва қолаверса баъзи маҳаллий мутасадди раҳбарлар томонидан ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишнинг замонавий усуллари яхши йўлга қўйилмаганлиги, уларнинг иш жойлари, турар жой, болалар боғчалари, ҳунар-техника билим юртлари билан таъминлаш имконини етарлича ярата олмаганидандир. Ўн йиллар давомида маҳаллий ёшлар орасидан ишчи кадрлар тайёрлаш билан астойдил шуғулланиш ўрнига миллий ғурури топталган ҳолда Россия ва Украинадан тайёр кадрлар келтириш сиёсатини маъқул кўрдилар.

Республика иқтисодиётини аҳволи, жамиятни бошқариш усулларини қайта кўриб чиқишни, уларни янги шароитга мослаштиришни талаб қилса ҳам Ўзкомпартия, унинг қўмиталари, уруш даврининг иш тажрибасини давом эттириб, марказда ва жойларда ҳокимиятни ўз қўлида маҳкам ушлаб, маъмурий буйруқбозлик тизимини яна ҳам кучайтирди.

Урушдан кейинги йиллари партия ва ҳукумат раҳбарлигига назарий жиҳатдан кам тайёрланган, иш тажрибаси етарли бўлмаган ходимлар келди. Давлатни бошқарув тизимида маҳаллий халқ вакиллари фақат 47 фоизни ташкил қилди. Партияга қабул қилишга юзаки, тўраларча ёндашув натижасида қабул қилинганларнинг кўпчилигини ишчи ва деҳқонлар ташкил қилиб, илғор зиёлилар, малакали мутахассислар раҳбарлик ишларидан четлаштирилди. Ўзбекистон ССР Олий ва маҳаллий кенгашларига сайловлар юзакилашиб, олдиндан тузилган рўйхат ва режа асосида депутатликка

номзодлар кўрсатилди. Сайловчиларнинг 99,9 фоизи овоз беришда қатнашиб, “якдиллик” билан коммунистларнинг вакилларига овоз берди. Бу қанчалик ҳақиқатга тўғри келади, тушуниш қийин эмас. Советлар фаолиятида юзакичилик, қоғозбозлик кучайди. Олий Советнинг, айниқса маҳаллий советларнинг сессиялари вақтида чақирилмасдан ундаги масалалар кўпинча муҳокама қилинмай ёки хурфикрлиликсиз қабул қилинарди. Сайланган советлар вазифасини унинг ижроия қўмиталари бажарадиган бўлди. Советларга депутат бўлиб сайланганларнинг аксарият қисми жамият тараққиётининг қонунларидан хабарсиз, умуман ҳокимиятни бошқариш масалалари билан қизиқмайдиган шахслар эди. Айниқса олий советларга сайланган депутатлар рус тилида олиб борилган сессия мажлисларида республика манфаатларини ҳимоя қиладиган даражада фаолият кўрсата олмасди. Партия ва жамоат ташкилотларининг олий органларига аъзо бўлиб сайланганлар, бу ташкилотларнинг анжуманларига делегат бўлиб борганлар орасида ҳам Ўз вазифаларини тушунмайдиган, тушунса ҳам уни рўёбга чиқаришни билмайдиганлар, лоқайдлар кўпчилиқни ташкил қилар эди. Бундай депутатлар ва делегатлар ичида Республикамиз номига доғ туширганлар ҳам оз бўлмади.

Республика Олий Кенгашининг I чақириқ депутатларидан 158 депутат, II чақириқ депутатларидан эса 167 нафари қайта сайланган. Булар партия, маъмурий хўжалик ходимлари, жамоа хўжалиги раислари бўлган. Бундан кўринадики, маъмурий буйруқбозлик тизими даврида депутатлик номенклатура ходимларига имтиёз бўлиб хизмат қилган. Йиллар ўтиши билан бундай депутатлар ишга тўғанок бўла бошладилар.

Партия, совет ходимларининг саводхонлик даражасини кўтаришга қанчалик уринишмасин депутатлар орасида ўрта ва тўлиқсиз ўрта маълумотлилар сони салмоқли эдики, бу республика Олий Кенгаши фаолиятига салбий таъсир кўрсатди. Баъзи депутатлар ўрта маълумот билан Олий Кенгашнинг доимий қўмиталари аъзоси ҳам бўлди.

1930 йилларнинг иккинчи ярмидан 1959 йилгача Советларга Марказдан келган раҳбар партия ва совет ходимларини сайлаш йўлга қўйилди. IV чақириқ Олий Кенгашнинг 294 депутатидан 16 таси марказ вакиллари эди. Бундай иш юритиш 70 йиллардан қайтадан йўлга қўйилди.

Урушдан кейинги йилларда дунё халқлари ўртасида тинчлик ва ҳамкорликни мустаҳкамлашга Ўзбекистон Ўз ҳиссасини кўшди, унинг хорижий мамлакатлар билан савдо ва маданий алоқалари кенгайди. 1958 йили Ўзбекистон дунёнинг 32 мамлакатига саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини чиқарган бўлса, 1970 йил 76 мамлакат билан савдо алоқаларини ўрнатди. Чет давлатларга маҳсулот чиқаришда Ўзбекистон собиқ Иттифокда РСФСР ва Украинадан кейинги учинчи ўринда турди. Қоракўл тери ва пахта толасидан бошлаб, машинасозлик маҳсулотларининг 250 тури тўрт қитъанинг деярли ҳамма мамлакатларига чиқарилди. Минг афсуски, бу маҳсулотлар Ўзбекистон номидан эмас “СССРда ишланган” деган тамға билан дунёга танилди.

Андижон машинасозлик заводининг махсулотлари 44 мамлакатга, Тошкент кабел заводининг махсулоти 27, Чирчиқ электрохимкомбинати 20, Самарқанддаги “Кинап” заводи 30 мамлакатга Ўз махсулотини чиқарди. Кўп йиллар давомида пахта ташқи бозорга чиқарилган асосий махсулот бўлиб, 1953 йилдан бошлаб Ўзбекистон пахтаси Америка Қўшма Штатлари, Мексика, Сурия каби пахта етиштирувчи мамлакатларнинг рақобатини енгиб йирик капиталистик давлатлар бозорига чиқди ва жами 35 давлатнинг бозорини эгаллади.

1960-70 йиллари Ўзбекистон Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатлари учун минглаб Олий ва Ўрта маълумотли мутахассислар ва малакали ишчи кадрлар тайёрлаб берди. 1961 йили Тошкент Давлат Университети (ҳозирги Ўзбекистон Миллий Университети) қошида чет эллик учун тайёрлов бўлими очилди. Ўзбекистоннинг минглаб мутахассислари кўпгина мустақилликка эришган мамлакатларнинг иқтисодиётини ривожлантиришга Ўз ҳиссаларини кўшди. Ўзбекистонлик машинасозлар, пахтакорлар, сув ҳўжалиги иншоатлари ва ипакчилик мутахассислари кўп мамлакатларда Ўзларининг бой тажрибаларини ташвиқот қилдилар. Мисрдаги Асуан ва Хелуан сув иншоатлари, Афғонистондаги Жалолобод канали ва Кубадаги саноат қурилмаларида Ўзбекистонлик мутахассислар иштирок қилдилар.

“Феодализмдан социализмга сакраб Ўтиш мумкинлиги тўғрисидаги марксистик таълимотни” Ўзбекистон мисолида исботлаш мақсадида, Осиё ва Африка давлатлари учун социализмнинг тажриба мактаби сифатида унинг хорижий мамлакатлар билан иқтисодий ва маданий алоқалари кенгайтирилди, делегациялар алмашиш борасида ишлар жонлантирилди.

1947-1955 йиллари дунёнинг 46 мамлакатларидан, шу жумладан илғор тараққий этган давлатлардан 180 делегация Ўзбекистонга ташриф буюрди. Ана шу даврда собиқ иттифоқнинг делегациялари таркибида 200 дан ортиқ Ўзбекистон фуқаролари хорижий мамлакатларда бўлиб қайтди. Бундан ташқари саънат ва адабиёт ходимлари Ўртасида делегациялар алмашилди. Бу тадбирлар натижасида бизнинг Ўлкада “казарма социализми” ўрнатилгани ҳам ошқора бўлди.

Америка Қўшма Штатлар Олий судининг аъзоси Уильям Дуглас Ўзбекистонда бўлиб қайтгандан кейин “Лук “ журналида Ўрта Осиё республикаларидаги ҳаётда Франциянинг мустамлакачилик тамғаси кўринаяпти деб ёзади. Маҳаллий матбуотда бунга тухмат деб қарайди.

Ўзбекистон халқаро биродорлашган шаҳарлар уюшмасига аъзо бўлди. Тошкент, Покистоннинг Карачи, Ливиянинг Триполи, Ҳиндистоннинг Патлала, АҚШнинг Сиэтл, Марокашнинг Марокаш, Югославиянинг Скопле шаҳарлари билан биродарлашди. Ўша даврнинг муҳим муаммолари бўйича Тошкентда халқаро йиғинлар, учрашувлар ва илмий кенгашлар чақирилди. Жумладан, 1959-72 йилларда Ўттиздан ортиқ илмий сессия ва кенгашлар бўлиб ўтди. 1958 йилни кузида Тошкентда 37 Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг анжумани ўтди ва бу ерда “Тошкент руҳи” юзага келиб, халқаро миқёсда Ўзбекистоннинг мавқеини оширди.

Ўзбекистон чет давлатлар билан сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқаларини кенгайтириш, уни самарали олиб бориш учун барча имкониятларга эга бўлса ҳам бу имкониятдан тўла фойдалана олмасди.

Ваҳоланки, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 76, 77, 112, 122 моддаларига кўра Ўзбекистон чет давлатлар билан алоқалар ўрнатиш, дипломатлар ва элчилар тайинлаш ва чақириб олиш ҳуқуқларига эга ва халқаро ташкилотлар билан мустақил алоқалари ўрнатиш мумкин. Лекин, амалда республиканинг халқаро муносабатлари Марказда режалаштирилиб, чизиб берилган доирада олиб борилди. Чет давлатлардан бирорта делегациянинг қабул қилиниши, жумҳуриятда ўтадиган учрашувлар, кенгашлар, анжуманлар учун “марказдан” рухсат шарт эди. Иттифоқчи республикаларнинг, жумладан, Ўзбекистоннинг тенг ҳуқуқлиги ва мустақиллиги тўғрисидаги қонунлар аслида қоғозда қолди.

Республикада 1946-90 йиллардаги маънавий-маданий қарамлик ва унинг оқибатлари. Қатағонликнинг янги тўлқини

Тоталитар тизим шароитида маданий-маърифий муассасалардан оммага ғоявий таъсир ўтказиш мақсадида улардан кенг фойдаланилди. 1960 йиллар республикада 2.977 клуб бўлса, 1970 йилда уларнинг сони 3.441 тага етди. Шу йиллари кутубхоналар сони тегишли равишда 3.418 тадан 5.822 тага; музейлар сони 14 тадан 26 тага; киноқурилмалар сони 2.178 тадан 3.988 тага ошди. Лекин, буларнинг кўпчилиги статистик ҳисоботларда ошириб кўрсатилган бўлиб, аслида ўзларининг бевосита функцияларини самарали бажариш учун ҳаётий имкониятга эга бўлмади. Уларнинг моддий техника базаси паст даражада бўлиб, молия билан етарли таъминланмади. Бу жиҳатдан Ўзбекистон собиқ совет республикалари ўртасида энг қуйи поғонада турди.

1969 йилда Россияда аҳолининг 10 минг нафарига 14 клуб муассасаси тўғри келса, Белоруссияда 11 та, Ўзбекистонда эса атиги 4 та эди. Маданий-маърифий муассасаларга давлат томонидан ажратилган маблағ аҳолини жон бошига Эстонияда 21,3 сўмни, Арманистонда-17,9 РСФСРда-9,7 сўмни ташкил қилса, Ўзбекистонда 4,5 сўмни ташкил қиларди. Республика кутубхоналарининг китоб фонди 1950-1970 йилларда ўн баробарга кўпайган бўлса, лекин уларнинг кўпчилигини мафкуравий тарғибот учун зарур бўлган марксизм-ленинизмга оид асарлар ташкил қилар эди. Олинган китобларнинг 8-10 фоизгина республикада нашр этилган бўлиб, қолганлари четдан келтирилиб, уларнинг аксарияти рус тилида эди. Маданий-маърифий муассасалар молиявий жиҳатдан давлат назорати четда қолганлиги учун бундай муассасалар кўпинча жамоатчилик асосида қурилди. Масалан: 1961 йили Ўзбекистон қасаба уюшмалари ташкилотлари томонидан жамоатчилик асосида 45 маданият ва техника университетлари, 5 та халқ театрлари, 1.258 жисмоний тарбия жамоалари иш олиб борди.

Ўзбекистонда таълим тизимини яхшилаш учун ўнлаб қарорлар қабул қилинарди. Бироқ, бу қарорлар миллий мактабларда тўлиқ бажарилмасди.

Мақтаблар урушдан кейин ҳам дарсликлар билан тўлиқ таъминламади. Моддий ўқув базаси русийзабон мақтабларникидан анча паст эди.

Ўрта мақтабни битирувчилари орасида эрта турмушга берилиши туфайли қизлар камчиликни ташкил қилар эди. Маорифни ривожлантиришда маҳаллий миллатларга паст назар билан қараш совет тузуми сиёсатининг пинҳона фаолиятига яширинган эди. Кейинги йилларда очилган архив маълумотларида собиқ иттифоқдаги республикаларда онгли, маданиятли, ҳурфикрли кишиларни бўлишига йўл қўймаслик ҳақидаги махфий кўрсатмалар бежиз эмас эди. 1985 йилда олий ўқув юртлари сони 42 тага етди.

1946-47 ўқув йилида республикада 4483 мақтаб бўлиб, 212.000 ўқувчи ўқиган бўлса, 1965-66 ўқув йилида 9716 га ундаги ўқувчилар сони 2.476.000 кишига етди. Олий ўқув юртларида талабалар сони 21.190 дан 168.800 тага етди. Бу миқдор “маҳаллий миллат йигит қизлари билим учун эмас, диплом учун қизиксин” деган ақидага асосланганлигини кўрсатади. Шундай бўлишига қарамай Ўзбекистонликларни, хусусан Ўзбекларни илмга чанқоқлиги ҳар қандай сунъий тўсиқларни енга бошлади.

Ўзбекистонда фан ва техниканинг ҳамма соҳаларида йирик олимлар етиштирилиб, фан номзодларини ва докторларини тайёрлаш бўйича собиқ СССРда олдинги қаторларга чиқди.

1950 йил Ўзбекистонда 1760 фан номзоди 180 фан докторлари илмий иш олиб борди. 1965 йилда эса, фан номзодларининг сони 4000 ва фан доктори 324 га етди. 50-60 йиллари Республика Фанлар Академиясининг олимлари айниқса математика-механика, тиббиёт, энергетика, кишлок хўжалиги соҳаларида ишлар олиб борди. Бир қанча илмий-текшириш институтлари травматология ва ортопедия, энергетика, математика, онкология ва радиология, Ўрта Осиё кишлок хўжалигини механизациялаш ва электрлаштириш, кибернетика ва бошқа бир қанча институтлар шу йилларда ишга туширилди. Фанлар Академияси қошида Фалсафа ва Ҳуқуқ институти ташкил этилиб, Шарқшунослик институти фаолияти кенгайтирилди.

50-йиллардан бошлаб республикада илмий-тадқиқот ишлари атом қувватидан фойдалана бошлади. Дастлабки пайтда атом қуввати Тошкент ва Самарқанд Давлат Университетлари лабораторияларидан фанлар академиясининг физика-техника институтида, Политехника ва медицина институтиларида ишлатилди. Лекин техника базаси етарли бўлмаганликдан атом қувватидан фойдаланиш доираси тор бўлди. 1956 йил бошларида Тошкентдан 30 км йироқда, 750 штат бирлигида мўлжалланган илмий-тадқиқот ядро институти ва барча қулайликларга эга бўлган шаҳарча қурилиб, 1958 йили ишга туширилди. Унинг биринчи директори этиб йирик физик олим, академик Убай Орифов тайинланди.

1951-1954 йиллари республикада яна бир йирик илмий марказ бунёд этилди. 80 гектар майдонда, иттифоқда ягона тиббий шароитда ўсадиган, Тошкент ботаника боғи яратилди. 1956 йили 5 ноябрда Ўрта Осиёда биринчи

Тошкент телемаркази ишга туширилди. Кейинчалик 1962 йил Урганчда, 1964 йил Нукусда ҳам телевизион марказлар иш бошлади.

Ўзбекистонлик олимларнинг бир қанчаси, айниқса табиий фанлар соҳасида, Ўзларининг илмий ютуқлари билан нафақат собиқ Иттифок доирасида, балки жаҳон миқёсида тан олинди ва юқори даражадаги давлат мукофотларига сазовор бўлдилар. Ўзбек олимларидан математиклар-Т.Н.Қори-Ниёзий, Т.А.Саримсоқов, С.Х.Сирождидинов, физиклар-У.О.Орипов, С.А.Азимов, химиклар-О.С.Содиқов, С.Ю. Юнусов, М.И.Набиев, геологлар-Х.М.Абдуллаев, И.Х.Хамрабоев, Г.А.Мавлонов, биологлар- А.М.Музаффаров, К.З. Зокиров, Т.З.Зоҳидов, техника соҳасида М.Т.Ўразбоев, Х.А.Раҳматуллин, Х.Файзиев, жамиятшунослик фани соҳасида И.М.Мўминов, Х.Сулаймонова, Я./уломовлар шулар жумласидандир.

Республика зиёлилари қаторида 125 мингдан ортиқ олий ва Ўрта махсус маълумотга эга мутахассислар бўлиб, шулардан 25 мингдан кўпроғи муҳандис ва техниклар, 10 минг қишлоқ хўжалик мутахассислари, 24 минг врачлар ва 60 мингдан ортиқ ўқитувчилар, юздан ортиқ ёзувчи, шоир, драматурглар, рассомлар уюшмасида 105 киши, композиторлар уюшмасида 26 нафар аъзолари бор эди. 1956 йилнинг охирларида республика зиёлиларини биринчи қурултойи бўлиб ўтди.

Партиявий ғоявий тизгинга қарамасдан адабиёт ва санъат соҳасида кўзга кўринарли асарлар яратилди. /офур /улом, Уйғун, Зулфия, Миртемир, Туроб Тўла, М. Бобоев, Мирмухсин ва бошқаларнинг тинчлик мавзусига бағишланган шеърлари ёруққа чиқди. Ойбекнинг “Олтин водийдан шабадалар”, Парда Турсуннинг “Ўқитувчи”, Асқад Мухторнинг “Опасингиллар” романлари, Абдулла Қаҳҳорнинг “Шоҳи сўзана”, “Оғрик тишлар”, Б.Раҳмоновнинг “Юрак сирлари” драмалари катта шухрат қозонди. 50-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб сиёсий қатағонликдан озод бўлган ижодкорларнинг асарлари ёруққа чиқа бошлади. Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романи, Миртемирнинг “Сурат” достони, Шайхзоданинг “Тошкентнома”си нашрдан чиқди.

60-йиллардан адабиётда янги авлод пайдо бўлди. Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Ўлмас Умарбеков, Ҳусниддин Шарипов, Озод Шарафутдиновлар билан изма-из янги ижодий тафаккурга эга бўлган истеъдодли Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Шукур Холмирзаев, Ўткир Хошимов, Муҳаммад Али, Жамол Комол, Омон Матжон, Рауф Парпи каби ёш адабиётчилар майдонга чиқди. Ўзбек адабиётининг ривожланишида адабиётга мафкуравий таъсир ўтказишнинг қуроли сифатида қараб, ижод эркинлиги бўғилди ва партиявий синфий ақидалар тикиштирилди. 50-80 йилларда ахён-ахёнда бўлса ҳам озодликка интилувчи фикрлар кўзга чалинарди. Бироқ бунга дарҳол танқидлар, маъмурий жазолар тўсиғи қўйиларди.

80-йилларнинг ўрталаридан адабиёт халқ ҳаётини ҳаққоний акс эттириш йўлида янгича қадамлар қўя бошлади. Бадий асарларнинг мавзу доирасига Орол фожеаси, Ўзбек деҳқонининг машаққатли тақдири, табиат,

тил, маданият ва тарихимизга оид муаммолар шиддатлироқ кириб келди. Янги мазмун ижодда янги замонавий шакл, халқона оҳангларида кенг йўл оча бошлади.

50-60 йилларда Республика санъатида, хусусан театр ва рақс санъатида илгари силжишлар юз берди: 1947 йили Тошкентда хореография билим юрти очилди. 1957 йили машҳур раққоса М.Турғунбоева томонидан “Баҳор” Ўзбек халқ рақс ансамбли, 1958 йили Г.Раҳимова раҳбарлигида-Хоразм ашула ва рақс ансамбллари тузилди. Бу жамоалар Ўзбек сахна рақсларини бойитди. Республикада театр санъатининг ривожланишида Самарқанд Давлат ашула ва балет театрининг (1964 йил) Тошкентда “Ёш гвардия” (1990 йилдан Аброр Хидоятлов номидаги) Ўзбек драма театрининг очилиши катта аҳамиятга эга бўлди.

Муסיқа ва театр соҳасидаги бу Ўзгаришлар бир томонлама бўлиб жаҳон санъати даражасига тезроқ етиб олиш учун Ўзбек миллий маданиятидан узоқ бўлган опера, балет, симфоник муסיқага асосий эътибор берилиб, миллий драма театрларимиз эътибордан четда қолди. “Шаклан миллий мазмунан социалистик” шиори остида ривожланган совет адабиёти ва санъатининг асл мақсади “байналмилаллаштириш” бўлиб бадиий асарларида миллийлик йўқола борди.

Урушдан кейинги чорак аср мобайнида Ўзбекистон саноати ва қишлоқ хўжалиги, маданияти ва фани ривожланишида маълум натижаларга эришди. Лекин бу ривожланиш зиддиятлар билан тўла бўлди, демократиялаштириш йўлида олиб борилган тадбирлар етарли натижаларни бермади.

Маъмурий буйруқбозлик тизими кучайиб бораётган Ўзбекистонда халқнинг турмуши, аҳолига кўрсатиладиган маиший хизмат жиҳатидан Республика собиқ Иттифоқда охириги Ўринларда эди. Таълим тарбия ва соғлиқни сақлаш соҳасидаги баланпарвоз кўрсаткичлар социалистик тизимнинг ташвиқот-тарғиботи учун фойдаланилди. Умуман олганда, жамиятнинг инқироз томон йўл тутиши кучая борди.

Урушдан кейинги йилларда мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий тизимида партиянинг якка ҳукумронлиги кучайиб борди. Сиёсий қатағонликнинг янги босқичи бошланди. Агар 30-йилларда қатағонликни ички ишлар халқ комиссарлари (НКВД) олиб борган бўлса, эндиликда бу мудҳиш ишларни коммунистик партиянинг марказий комитети ва унинг қуйи ташкилотлари бажарди. 1949 йилнинг мартида чақирилган Ўзбекистон коммунистларининг X съезди республика меҳнаткашларини коммунистик руҳда заҳарлаш, миллий кадриятларга, “диний хурофот”га қарши курашни кучайтириш вазифаларини кўйди. Бу билан жамиятда социалистик мафқурани вайронкорлик роли яна ҳам кучайтирилди.

1949-1952 йилларда кўпгина машҳур Ўзбек ижодий зиёлилари асосиз равишда айбланиб, қатағон қилинди. Ўзкомпартиянинг 1949 йил 25 июндаги бюро мажлисида бир гуруҳ ёзувчилар миллатчиликда, эски феодал маданияти олдида бош эгиш, Ўтмишни идеаллаштиришда айбланди. Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Мамарасул Бобоев, Миртемир, Шайхзода каби Ўзбек ёзувчилари бадном қилинди. 1951 йили августда бир гуруҳ атоқли ижодкор

зиёлилар “миллатчилар” деб матбуотда ноҳақ танқид қилинди, “бузғунчиликда” айбланди. Кейинчалик ёзувчилардан Шайхзода, Шукрулло, Шухрат, Саид Аҳмад ва бошқалар узоқ муддатга озодликдан маҳрум этилди.

Хуршид, Чустий, /айратий ва бошқалар ёзувчилар уюшмасидан хайдалди. Буни эшитган /./улом куйиниб “Токайгача Ўзбекнинг ақли кирганда бошини чошиб ташлайдилар” деган эди.

1951 йил апрелида Ўзкомпартия бюро мажлиси “Муסיқа санъатининг аҳволи ва уни янада яхшилашнинг чоралари тўғрисидаги” масалани муҳокама қилди.

Мажлисида санъат ишлари бўйича бошқарма кўп йиллар давомида “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Тоҳир ва Зухра” каби афсонавий мазмунда опера, балет ва муסיқали драматик спектаклларни яратиб, зарарли ишларни амалга оширяпти деб қайд этилди. Мажлис қарорида жанр репертуарлари ва радио эшиттириш программаларини қайта кўриб чиқиш тавсия этилди. Мазкур спектакллар сахнадан олиб ташланди. Қатағонликлар тўлкини бу билан тўхтаб қолмади. 1983 йилдан бошлаб собиқ КПСС Марказий қўмитаси раҳбарлигида Ўзбекистонда навбатдаги ошкора қатағонга йўл очилди. “Пахта иши”, “Ўзбеклар иши”, “Шарқий фронт” деб аталган машъум сиёсат ниқоби остида минглаб бегуноҳ кишилар жиноий жавобгарликка тортилди. Москва юборган генераллар, прокурорлар, терговчилар истаган одамларни ҳибсга олишарди.

Машъум номлар билан аталган компаниявозлик даврида йўл қўйилган хатолар, порахўрлик қўшиб ёзиш, мансабни суистеъмол қилиш каби иллатлар очиб ташланди. Бироқ бу нуқсонлар собиқ Иттифоққа, мавжуд чириган тузумга қолаверса Марказга ҳам тегишли эди.

Марказий матбуотнинг баъзи бир муаллифлари Кавказ, Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг юзига қора чаплашга ҳаракат қила бошладилар. Бу ҳудудларда яшаган миллатлар Ўз вақтида мавжуд жиноий гуруҳлар фаолиятига қарши курашганлар. Улар социалистик қонунчиликни бузилаётгани ҳақида Москвага арз қилишган, бироқ уларнинг Ўзлари, яъни “сувни лойқалатувчилар” қувғинга учраганлар!

1983 йилнинг охирида республикада жуда оғир вазият вужудга келган эди. Биринчидан, жиноятчиликка қарши курашиш ниқоби остида собиқ марказдан кетма-кет турли тергов гуруҳлари ташланди. Республикамиздаги раҳбарлик лавозимларига собиқ Иттифоқнинг ҳар хил жойларидан кадрлар кела бошлади. Ўзбекистон компартияси марказий комитетининг иккинчи котиблигига Анишчев, Министрлар совети раисининг биринчи ўринбосари Огарок, Олий Кенгаш Президиуми раисининг ўринбосари этиб Романовскийлар тайинланди, Тошкент шаҳрининг тақдири Сатинга топширилди.

Республика прокурори этиб Бутурлин, унинг ўринбосарлигига Гайданов, тергов бошлиқлигига Лаптев, Ички ишлар вазирлигига Дидоренко тайинланди. Барча вилоятларда ҳам аҳвол шундай бўлиб, улар республикадаги ҳукмронликни тўла қўлга олган эдилар.

“Пахта иши” ва “Ўзбеклар иши” деб юзсизларча номланган терговлар бошланиб кетди. Гдлян гуруҳи Ўзбекистонликларга нисбатан қонунсиз, бешафқат ишларни бошлаб юборди. Уларнинг зўравонлиги оқибатида судлар адолатсиз ҳукмлар чиқара бошлади.

1989 йилгача бу ишлар бўйича 4,5 мингдан кўпроқ киши судланди. Ўша пайтда республикадаги қамоқхоналарда жой қолмагани учун судланганларнинг мингдан ортиғи жазони Ўташ учун Сибир қамоқхоналарига жўнатилди.

Гдлян гуруҳи Ўзбекистон ҳудудида чекланмаган ваколатларга эга бўлди. Айбсиз одамларни, уларнинг оила аъзоларини қамоққа олиш, жисмоний ва руҳий қийноққа солиш авж олди. Ҳибсга олинганлар тергов усулларига дош беролмай Ўз жонларига қасд қилишгача бориб етдилар.

Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари беҳад топталаётганлиги ҳақида Москвага минглаб хатлар жўнатилди. Афсуски, бу хатлар текширилмасдан, хатто жавоб ёзишга эп кўрилмади. Аксинча Гдлян ва унинг гумашталарига кетма-кет унвонлар берилди.

1989 йил 23 июн куни республика раҳбарлигига Ислом Каримов сайланди. Янги раҳбарнинг фаолияти Ўзбекистон фуқароларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, топталган ҳуқуқларини тиклаш каби олийжаноб ва хайрли ишдан бошланди десак янглишмаймиз.

“Пахта ишлари”ни кўриб чиқиш учун махсус комиссия тузилди. Комиссия иш фаолиятига 40 минг томдан иборат ишни кўриб чиқиш топширилди. 1990 йилнинг июн ойига келиб, комиссия энг муҳим бир хулосага келди. 1990 йил 13 июн куни Москва шаҳрига СССР Бош прокурори, СССР Олий судининг раиси ва СССР Адлия вазири номига ёзилган хатда комиссия хулосалари батафсил кўрсатилди. Бу хатда “Пахта ишлари” чуқур таҳлил қилиниб, судланганларни оқлаш масаласи қўйилган эди. Бироқ юқоридаги ташкилотлар кўмак ўрнига тайзикни кучайтирдилар.

Республика раҳбарининг қатъиятли ҳаракати билан ноҳақлик барҳам топди. Комиссия икки йилдан кўпроқ вақт орасида 40 минг томлик ишни кўриб чиқди. 3,5 мингдан кўпроқ киши оқланди. Қолганларнинг жазо муддатлари камайтирилиб, бир қисми Президентимиз томонидан авф этилди.

Пахта комиссияси фаолиятининг энг муҳим томонларидан бири шундан иборатки, пахта ишлари бўйича судланганларнинг кўпчилиги ҳаётлигида оқланди, юзлари ёруғ бўлди, топталган ҳуқуқлари тикланди, Ўз иш жойларига қайтишди, мусодара қилинган мулки қайтарилиб, бошқа етказилган моддий зарарлар қопланди.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, хусусан, республика раҳбариятининг қатъиятли ҳаракати билан ноҳақлик барҳам топди. Минглаб бегуноҳ фуқароларнинг номлари оқланди.

КПСС МК Април (1985 й) пленуми совет жамиятини “қайта қуриш”, бу жамият ҳаётининг барча соҳаларини “чуқур ислоҳ қилиш” йўлини эълон қилди. Бунда аввало ижтимоий ҳаётни демократлаштириш, ошкоралик, иқтисодий ўсишни фан техника ютуқларига таяниб жадаллаштиришга қарор қилинди.

Бироқ узоқ йиллар тоталитар режимга мослашган давлат монополияси, идоралари бюрократик аппарат кўзда тутилган режаларни амалга оширишга йўл қўймади.

80 йилларнинг ўрталарига келиб мамлакатдаги иқтисодий тараққиётни чуқур таҳлил қилмасдан 90 йилларнинг охирига бориб, собиқ СССР да миллий даромадни 2-2.5 баробар ўстириш, аниқроғи аввало 70 йил ичида амалга оширилган ишларни кейинги 15 йил ичида бажариш вазифалари қўйилдики, булар мутлақо ҳақиқатдан узоқ эди. Бу ҳол табиий равишда 70-80 йиллар бошларида жамият олдидаги муҳим халқ хўжалиги вазифаларини ишлаб чиқаришни жадаллаштириш билан эмас, балки қўшиб ёзиш, пора бериш, ошна-оғайнигарчилик билан осонгина ҳал қилишга олиб келди.

Давлат режалаштириш тизими мураккаб ижтимоий ва хўжалик вазифаларини маъмурий-буйруқбозлик йўли билан ҳал қилишга қодир бўлмай қолди. Натижада иқтисодий ўсиш ҳар йилига камайиб борди. Республика халқ хўжалигида умумий ижтимоий меҳнат унумдорлигини пасайиши ҳисобга мўлжалдагидан 4,3 фоиз ёки 850,4 миллион сўмга кам миллий даромад олинди. 1989 йилда Ўзбекистондаги ҳар бир кишига собиқ иттифокдаги ўртача даражадан бир ярим баравардан кам капитал маблағ тўғри келди.

Шу даврга келиб республика қишлоқ хўжалигида кўплаб муаммолар тўпланиб қолди. Совет тизимининг навбатдаги ислоҳоти ҳам йўл қўйилган хатолар туфайли барбод бўлди.

Ушбу муаммолардан халқ эътиборини чалғитиш учун кўп йиллар давомида йиғилиб қолган миллий норозиликлардан фойдаланилди. Коммунистик мафкура ўз ҳукмронлигини сақлаб қолиш учун хатто айрим республикаларда миллатлараро низоларни уюштира бошлади. 1989 йилда Тошкент, Фарғона, Андижонда рўй берган миллатлараро можаролар, Кавказдаги қуролли тўқнашувлар, қувғин қилинган халқларни норозиликларидан разилона манфаат йўлида, республикаларда, шу жумладан Ўзбекистонда пайдо бўлаётган ҳурлик овозини бўғиш учун фойдаландилар.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида мустабид тузум томонидан депортация қилинган бир қатор халқлар қаторида месхети турклари ҳам бўлиб, улар асосан аҳоли зич яшайдиган Фарғона вилоятига, бир қисми Андижон, Наманган ва Тошкент вилоятларига жойлаштирилган бўлиб, бунинг оқибатида ижтимоий-иқтисодий ва миллатлараро муносабатларда қўшимча муаммоларни юзага келтирган эди. Бу муаммога совет давлати ўз вақтида эътибор бермади. 1989 йил 24 майда Қувасой шаҳрида ёшлар ўртасида (Р. Нишонов таърифича, “бир банка қулпуной учун”) бўлган безорилик миллатлараро (махаллий ёшлар билан месхети турклар ўртасида) тўқнашувни келтириб чиқарди ва бу можора Фарғона водийсида оммавий тус олди. Республиканинг сиёсий раҳбарияти юзага келган бу мураккаб вазиятни тўғри баҳолай олмагани учун, ёшларнинг оммавий чиқишлари, миллалараро тўқнашувлар содир бўлди.

Бундай оммавий чиқишларга, коммунистик мафкура тартибига қарши боришларига “кўникмаган” мустабид тузум сиёсий раҳбарияти намойишчиларга қарши ҳарбий қисм ташлади. 1989 йил 8 июнда Қўқонда тинч намойишчилар ана шу ҳарбий қисм аскарлари томонидан ўққа тутилди. Натижада, 50 дан зиёд номойишда қатнашган аҳоли ҳалок бўлди (уларнинг кўпчилиги ёшлар эди), 200 дан ортиғи эса ярадор қилинди. Умуман 3-12 июн кунлари Фарғона вилоятида бўлган миллатлараро тўқнашувлар ва уларни ҳарбийлар томонидан ўққа тутилиши оқибатида 103 киши ҳалок бўлган. 1009 киши ярадор бўлган ва 650 хонадонга ўт қўйилиб, вайрон қилинган.

Фарғона фожиаларига тааллуқли маълумотларнинг (лекин маълумотлар йўқ даражада) таҳлил шуни кўрсатадики, месхети турклари учун бу можаро мустабид тузум айби билан уруш даврида мажбуран ташлаб чиқилган она ватанларига қайтиб боришлари учун баҳона сифатида керак бўлган. Маҳаллий аҳоли эса бу можарога табиий равишда қўшилиб кетган. Чунки жойларда аҳолининг ижтимоий-иқтисодий муаммоларига эътибор берилмаган, маҳаллий ёшлар ўртасида ишсизлик кўпайиб, аҳолининг турмуш даражаси пасайиб борган, аҳоли уй-жойлар билан таъминланмаган, уй қуриш учун участкалар ажратилмаган, пахта яккаҳокимлиги, экология, муаммолари ҳал қилинмаган, порахўрлик, кўзбўямачилик, қонунбузарлик авж олган.

Мудҳиш воқеалардан кейин берилган расмий баёнотларга кўра, республикада вужудга келган ижтимоий-иқтисодий кескинликдан оммавий тартибсизликларни, миллатлар ўртасида нифоқ ва тўқнашувларни келтириб чиқаришга уринган экстремистик кучлар турган. Бу атайлаб уюштирилган сиёсий ифвогарлик эди. Фарғонадаги мудҳиш воқеа Сумгаит, Боку, Тоғли Қорабоғ, Ўш-Ўзган ва бошқа минтақаларда худди шундай тарзда уюштирилган ифвогарлик билан бир қаторда турар эди. Фарғона воқеаларидан кейин Ўзбекистоннинг И.Каримов бошлиқ сиёсий раҳбарияти бу масалада принципал мавқеини эгаллади. Республика қиёлилари ва сиёсий кучлари ана шу таҳликали кунларда сиёсий ва маънавий жиҳатдан юксак мавқеда турди. Фожеанинг асл сабабларини очиб ташлаш, Ўз халқининг шон-шухрати ва қадр-қимматини ҳимоя қилиш йўлидаги ўзларининг машаққатли уринишларида улар республиканинг энг кескин муаммоларини биринчи бор ошқора равишда муҳокамага қўя бошладилар.

Республикада кенг мунозарага сабаб бўлган муаммолардан бири Ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш масаласи бўлди. Маълумки, шахсга сиғиниш, турғунлик йилларида Ўзбек тилининг мавқеи қўлланиш доираси жуда ҳам торайиб кетди. Ўзбек тили давлат идораларида ҳам, мажлислар, йиғилишларда ҳам деярли ишлатилмай қўйилди.

80 йилнинг ўрталарига келиб СССРнинг парчаланиши реал объектив ҳақиқатга айланиб қолди. Миллий онгни ўсиши, Ўзбек тили масаласини кун тартибига қўйилди. Р. Нишоннов бошчилигидаги республика раҳбарияти бу ҳаракат ўртага ташлаган муаммони ҳал қилишга эмас, аксинча бу ҳаракатни “жамиятга қарши” деб, уни барҳам топтиришга, қонунчилик, ошқоралик ва оммавий талабларга риоя қилиш оқимига буриб юборишга уринди.

Демократик тараққийпарвар кучлар қўйган масалани И.Каримов бошчилигидаги янги раҳбарият Ўз вақтида англаб етди ва уни ҳал этишга киришди.

17-мавзу. Ўзбекистонда давлат мустақиллигининг қўлга киритилиши ва унинг тарихий аҳамияти.

Мустақилликка эришув йўлида

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви узоқ давом этган тарихий жараённинг натижаси бўлди. Ўзбек халқи қарайиб 3000 йиллик тарихимизда қисқа вақтгина мустақил яшаган холос. Айниқса, кейинги оқ ва қизил салтанатнинг 130 йил давом этган ҳукмронлиги Ўз тарихий давлатчилигига эга бўлган Туркистонни мустамлака ва қарамга айлантирганди. Бу зулматга қарши кураш гоҳ пинҳона, гоҳ ошқора бўлсин халқимиз азал-азалдан Ўз фикри-зикри билан мустақил, озод, эркин яшаш учун тинимсиз интилди.

XX аср 90-йилларига келиб жаҳон ва собиқ Иттифоқдаги Ўзгаришлар, ҳамда юзага келган вазият Ўзбек халқини мустақиллик учун бўлган курашини тезлаштириб юборди. Мана шундай жараёнда Ўзбек халқига муносиб йўлбошчи зарур эди. Тарих тақозоси билан элим деб яшовчи Ислом Каримовдек жасоратли инсон 1989 йил 23 июнда Ўзбекистонга раҳбарликка келди. Ўзбекистоннинг янги ҳукумати Марказ билан бўладиган муносабатларни Ўзгартирмай туриб, ижобий силжишларга эришиб бўлмаслигини ва бунинг учун республиканинг тўлиқ мустақиллигини таъминлаш зарурлигини тушуниб етди. Унинг ташаббуси билан Ўзбекистон ҳукумати томонидан 1989 йил 15 август “колхозчилар, совхоз ишчилари, фуқаролар, шахсий томорқа хўжаликлари ва индивидуал уй-жой қурилишини янада ривожлантириш тўғрисида” махсус қарор қабул қилинди. Гарчи, бу гоҳ Иттифоқ раҳбарларига ёқмаган бўлса ҳам, И.А.Каримов Ўз фикридан қайтмай, уни жасорат билан амалга ошира борди. Натижада Ўша йилнинг 4 ойида аҳоли қўшимча 90,7 минг гектар ер олишди.

Ўта қисқа фурсат ичида 1,5 миллиондан кўпроқ оиланинг томорқа участкалари кенгайтирилди, томорқага етолмай юрган 580 минг оила унга эга бўлди. Томорқа хўжалиги майдонининг ўсиши, унга бўлган эътиборнинг кучайиши, аграр сиёсатнинг устувор йўналишларидан бирига айланиши қишлоқ хўжалигининг кескин ўсишига олиб келди. 1989-2000 йиллар мобайнида дон етиштириш 2,5 баравар ўсиб, дон бўйича четга қарамликдан кутулган эканмиз, бу муваффақиятга эришишимизда томорқачиларнинг ҳам муносиб ҳиссаси бор. Яна қатор маҳсулотлар ишлаб чиқаришда ҳам томорқачиларнинг улуши катта. Масалан шу даврда картошка ишлаб чиқариш, мева, сут маҳсулотлари етиштиришда ҳам яхши ўсишларга эришилди. Мазкур маҳсулотларнинг асосий қисми томорқадан олиниши ҳеч ким учун сир эмас.

Шунингдек, Ўша вақтда ҳали ҳам “Пахта иши”, “Ўзбеклар иши” каби уйдирмалар билан Ўзбек халқи нафсониятига тегиш давом этарди. Ўзбекистоннинг амалда мустақиллик сари ташланган энг муҳим қадамлардан бири ЎзКП Марказий Комитетининг 1989 йил 25 ноябрдаги XVIII пленумида Ўзбекистон ҳукумати аввало республика ва Ўзбеклар бошига ёғилаётган маломат тошларига чек қўйиш, “Пахта иши”, “Ўзбеклар иши” деган уйдирмаларни бас қилиш, Москва матбуотида Ўзбекларнинг миллий нафсониятига тегадиган чиқишларни тўхтатиш зарурлиги уқтирилди. 1989 йил 21 октябрда Ўзбекистон Олий Кенгашнинг XI сессияси Ўзбекистоннинг давлат тили ҳақидаги Қонунни қабул қилди. Ушбу қонуннинг қабул қилиниши Ўзбек халқининг, республикамизда яшовчи бошқа халқларнинг маданий-маънавий ва сиёсий ҳаётида рўй берган ғоят муҳим воқеа бўлди.

Воқеалар жараёни шу даражада тезлашдики, И.А. Каримовнинг сиёсати бевосита Ўзбек халқи хоҳиш-иродаси, саъй-ҳаракати билан қўшилиб кетиб, иттифоқ раҳбариятини ҳийла талвасага солиб қўйди. Ўзбекистон ССР Олий Кенгашнинг 1990 йил 24 мартада бўлиб ўтган сессиясида бошқарув тизимини тубдан ислоҳ қилиш, президентлик лавозимини жорий этиш тўғрисида қарор қабул қилинди ва Ўзбекистонда иттифоқдош республикалар орасида биринчи бўлиб президентлик лавозими жорий этилди. Демократик жараёнларини янада чуқурлаштириш, сиёсий ўзгаришларни такомиллаштириш ва конституцион тизимни мустаҳкамлаш мантиқан том маънодаги мустақилликни талаб этади ва унинг замирида марказга бўйсунмаслик, Ўз тақдирини Ўзи белгилаш тамойили ётади. Шунингдек, давлат ҳокимияти ва бошқаруви олий органларининг Ўзаро алоқасини такомиллаштириш-бу бевосита партия яккахокимлигини бартараф этиш, фуқаро ва давлат ўртасидаги муносабатларни яқинлаштириш демакдир. Бу эса охир-оқибатда республиканинг Ўз тараққиёт йўлини ишлаб чиқадиган ва уни амалга оширадиган Президент лавозимини жорий қилишни тақозо этди. Бу табиийки, Горбачев бошлиқ иттифоқ раҳбариятини қаттиқ ташвишга сола бошлаган эди. Аслини олганда, Ўзбекистон бошқа иттифоқчи республикаларда кундан-кунга тазйиқ ва зўравонлик ошираётган, кам сонли халқларга зуғум ўтказилаётган бир пайтда ана шундай дадил сиёсат юрита бошлаган эди.

Ўзбекистоннинг мустақиллиги йўлидаги яна бир муҳим қадам Ўзбекистон ССР Олий Кенгашнинг XII чақириқ иккинчи сессиясида (1990 й. 20 июн) қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси “Мустақиллик Декларацияси”дир. Ушбу Декларацияни қабул қилишда республика Олий Совети депутатлари жонбозлик кўрсатдилар. “Мустақиллик Декларацияси”да ҳар бир миллат Ўз тақдирини Ўзи белгилаши, Декларация қонидаси билан кафолотланиши таъкидланди. Унда Ўзбек халқининг асрлар давомида қўлга киритган давлат қурилиши ва маданий тараққиёт борасидаги бой тарихий тажрибаси ва анъаналари ҳисобга олинди. Декларация 12 моддадан иборат бўлиб, унинг 1-моддасида “Ўзбекистон ССР нинг демократик давлат мустақиллиги республиканинг Ўз ҳудудида барча таркибий қисмларини белгилашда ташқи муносабатлардаги танҳо

хокимлигидир”,-деб, ёзиб қўйилган. Сессия қабул қилган бу “Мустақиллик Декларацияси” халқимиз томонидан катта мамнуният билан кутиб олинди. Шу кундан бошлаб республикада Ўзбекистоннинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётига доир масалалар мустақил тарзда ҳал қилина борди. Бунга мисол тариқасида 1991 йил 22 июлида Ўзбекистон ССР Олий Кенгаши Президиуми қарорида Президент ҳузуридаги Вазирлар Маҳкамасига Иттифоққа бўйсунувчи корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг Ўзбекистон ССР ҳуқуқий тобелигига ўтиши тартибини белгилаш вазифаси топширилди. Ўша вақтда Марказ раҳбарлари Республикалар Иттифоқини қанчалик сақлаб қолишга уринмасинлар, бунинг иложи йўқ эди. Чунки, энди эскича тартиб билан мамлакатни идора этиб бўлмас, Ўз навбатида иттифоқдош республикаларнинг мустақилликка бўлган интилиши тобора кучайиб борарди. Бироқ Марказни кучайтириш тарафдорлари бошқа усуллардан: намоишлар ўтказиш, митинглар ташкил қилиш, ҳатто ғайри конституцион йўллар билан давлат тўнтариши ўтказиш билан бўлсада, олдинги буйруқбозлик тизимини мустаҳкамлашга ҳаракат қилдилар. Бунинг акси сифатида Ўзбекистон ҳукумати Ўзбек халқи манфаатларини ҳисобга олган ҳолда Ўзининг фаол сиёсатини давом эттирарди. 1991 йил 11 январида мамлакат Президенти қишлоқ аҳолисига бевосита амалий ёрдам бериш учун навбатдаги Фармонга имзо чекди. Мазкур Фармон 1989 йилда бошланган ҳақиқий янгиланишларнинг мантиқий давоми эди. Президент имзолаган ҳужжатда 1991 йилда пахта экин майдони қисқартирилишини назарда тутиб, томорқа майдонларига 108,5 минг гектар ер ажратиш кўрсатилган. 1991 йил 14 февралда Ўзбекистон Олий Кенгашининг навбатдан ташқари тўртинчи сессияси бўлиб ўтди. Сессияда мамлакат Президенти И.Каримов нутқ сўзлади. Мазкур нутқ матбуотда “Мураккаб вазиятда оқилона сиёсат юритайлик” деган сарлавҳада чоп этилди. Ушбу нутқда Ўзбекистон раҳбари Иттифоқ шартномасига Ўз муносабатини билдириб, Ўзбекистоннинг бу шартномага кирмаслигини қайд этиб ўтди. 1991 йил Наврўз байрами арафасида Президент авф этиш тўғрисидаги Фармонга имзо чекди. Ушбу Фармон ҳам халқ томонидан зўр қувонч билан кутиб олинди. Қолаверса, амнистиянинг ўша даврда фақат Иттифоқ Президенти эълон қилар эди. 1991 йил 19 августга келиб, бутун жаҳонни ҳаяжонга солган Москвада давлат тўнтарилишига уриниш бўлди.

Тўнтариш тарафдорларининг асл мақсадлари Иттифоқда яшовчи барча халқларнинг мустақилликка эришувига йўл қўймаслик, ҳамда мамлакатдаги парокандаликдан фойдаланиб қолиш эди. Лекин, Ўзбекистон раҳбарияти мавжуд ижтимоий-сиёсий вазиятни сақлаш, республика ҳудудида фавқулодда ҳолат жорий этилишига, Конституцияга қарши давлат тўнтарилишини қўллаб-қувватлаш йўлидаги ифвогарона ҳаракатларга учмаслик учун Ўзларининг бутун имкониятларидан фойдаландилар. Ўша вақтда Ўзбекистон Президенти Ҳиндистон сафарида эди. Сафардан қайтиб 19 август кuni кечқурун Тошкент шаҳри фаоллари билан учрашиб, қатъий тарзда Ўзбекистон нуқтаи-назарини маълум қилди. Республика раҳбарияти: “Марказдан, ким бўлишидан қатъий назар, Қонунга хилоф кўрсатмаларни

бажариш мумкин эмас”,-деб ҳисоблади. 20 августда Ўзбекистон Президенти ҳузуридаги Вазирлар Маҳкамасининг Қорақолпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри раҳбарлари иштирокида қўшма мажлиси бўлди. Унда Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиш йўли Ўзгармаслиги ҳақида Баёнот қабул қилинди. Президент И.А.Каримов республика аҳолисига мурожаат билан чиқди ва Ўзбекистоннинг Ўз мустақиллигига эришиш йўли қатъий эканлигини таъкидлади. Ўзбекистон Президентининг Фармони билан Фавқулодда ҳолат давлат комитетининг ғайри конституциявий, ҳуқуққа қарши қарорлари ва бошқа кўрсатмалари ноқонуний деб эълон қилинди. Шундай мураккаб шароитда, яъни марказ ва республикалар ўртасидаги муносабатлар тобора таранглашиб, марказ бошқарув қобилятини йўқотган ҳар бир жумҳурият Ўз ҳолига ташлаб қўйилган бир шароитда тарихий вазиятни тўғри баҳолаган Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов Олий Кенгаш сессиясини чақириш ва унда Ўзбекистон Мустақиллиги ҳақида Қонун қабул қилишни талаб қилди. Чунки ҳар бир миллий жумҳуриятнинг чинакам тенг ҳуқуқлиги ва мустақиллиги таъминлангандагина таназулдан чиқиш мумкин эди. Айни шу мақсадларни кўзлаб, жумҳурият Олий Кенгашининг XII чақириқ навбатдан ташқари сессияси 1991 йил 31 августда Ўз ишини бошлади. Ўзбекистоннинг мустақил давлат деб эълон қилинишида мазкур сессия катта тарихий аҳамиятга эга бўлди. Унда “Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида” ҳамда “Ўзбекистон Республикасининг давлат байроғи тўғрисида”ги масалалар кун тартибига қўйилиб, қизгин муҳокама қилинди. Сессияда Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида Президент И.А. Каримов маъруза қилди. У Ўз нутқида 1991 йил ўрталарида Марказий Ҳукумат олиб бораётган ички сиёсатни таҳлил қилди. 19-21 август кунлари Москва Фавқулодда ҳолат давлат комитети аъзоларининг халқлар озодлиги, жумҳуриятлар мустақиллигига қарши қаратилганлиги халққа рўйи-рост билдирилди. Олий Кенгаш депутатлари моддама-модда муҳокамадан сўнг Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги тўғрисидаги қонунни қабул қилдилар. Сўнгра Республика Давлат мустақиллиги тўғрисидаги Баёнот қабул қилинди. Ўзбекистон ССР нинг номи Ўзбекистон Республикаси деб ўзгартирилди. Мустақиллик белгиланган кун 1 сентябр 1991 йилдан бошлаб миллий байрам ва дам олиш куни деб эълон қилинди. Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги ҳақидаги бу ҳужжатлар Ўзбек халқининг асрий орзуси рўёбга чиққанлигининг ҳуқуқий ифодаси бўлди.

“Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги тўғрисида”ги қонун 17 моддадан иборат бўлиб, мустақил республика учун вақтинча конституция ролини ўйнайдиган бўлди.

Ушбу қонунда Ўзбекистон мустақил демократик давлат деб эълон қилинди, маъмурий-ҳудудий тузилиши, ҳокимият ва бошқарув идоралари тизимини мустақил белгилаш қонунлаштирилди. Республиканинг давлат бўлиниши ҳамда иқтисодий асослари ҳам қонунда Ўз аксини топди. Шунингдек, ушбу ҳужжатда Ўзбекистоннинг Қорақолпоғистон билан муносабатлари хусусида сўз бориб, Ўзбекистон Қорақолпоғистоннинг

худудий яхлитлигини тан олиши ҳақида фикр юритилади, у Ўзбекистон таркибида эканлиги эътироф этилади. Бундай қонуннинг қабул қилиниши Ўша даврда эришилган ютуқларнинг юқори чўққиси бўлди. Шундай қилиб, Ўзбек халқи асрлар давомида орзу қилган мустақилликка тинч йўл билан, Юртбошимиз И.А. Каримов бошчилигида республика раҳбариятининг оқилона йўл тутиши орқали эришилди.

Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги эълон қилиниши билан бирга Давлат мустақиллиги билан боғлиқ қонунлар тизимини яратиш зарур эди. Ўзбекистон эришган истиқлолни мустаҳкамлаш учун мамлакатда референдум ўтказишга қарор қилинди. 1991 йили 18 ноябрда Олий Кенгаш VIII сессияси Ўзбекистон Республикаси референдумини ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилди. Шунга мувофиқ 29 декабрда; “Сиз Олий Кенгаш томонидан Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат деб эълон қилинишини маъқуллайсизми?” мавзуида референдум ўтказишга катта тайёргарлик кўрилди. Референдум якунига кўра унда қатнашган аҳолининг 98,2 фоизи Ўзбекистон мустақиллигини ёқлаб овоз берди. Ўзбекистон мустақил республика деб эълон қилиниши жаҳон жамоатчилиги томонидан ҳам зўр қониқиш билан кутиб олинди. Фикримиз исботи сифатида Америка Қўшма Штатларининг Ўша пайтдаги Президенти Жорж Бушнинг И. Каримов номига юборган телеграммаси ҳамда Швеция бош вазири К. Билотднинг телеграммаларида кўриш мумкин. 24 сентябрда Тошкентда халқаро анжуман ўтказилди. Ўзбеклар (Туркистонликлар) нинг биринчи халқаро учрашувида Ўзбекистон Президенти нутқ сўзлади. 1991 йил 14 сентябрида Ўзбекистон Компартиясининг Фавқулодда XXIII съездида И.А.Каримов таклифи билан Ўзбекистон Компартияси КПСС таркибидан чиққанлиги эълон қилинди. Партиянинг бундай буён фаолият кўрсатмаслиги эътиборга олиниб, ушбу партия ўрнида Халқ-Демократик партияси тузилгани эълон қилинди. Ўзбекистон мустақил давлат деб эълон қилинган куннинг ўзидаёқ мустақил давлат рамзларини жорий қилиш юзасидан амалий чоралар кўрилди. Ўзбекистон Республикасининг Давлат Байроғи тўғрисида, республика гербининг нусҳаси ва Давлат мадҳиясининг мусиқий баёни ҳақида махсус қарор қабул қилинди. Унда Конституция комиссиясининг эксперт гуруҳига Давлат байроғининг вариантлари устида ишлашни давом эттириш, Олий Кенгашнинг тегишли қўмиталарига Конституция комиссияси ижодий гуруҳи билан ҳамкорликда Давлат байроғи, мадҳияси ҳақида қонун лойиҳаларини ишлаб чиқиб, навбатдаги сессияга тақдим этиш топширилди. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1991 йил 18 ноябрида бўлиб ўтган VIII сессияси “Ўзбекистон Республикасининг давлат байроғи тўғрисида” қонун қабул қилди. Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи улуғ аждодларимизнинг ақида ва маслақларига мос келувчи, миллат табиати ва халқимиз руҳиятидан келиб чиқиб, унинг миллий ва маънавий жиҳатларини ҳам ўзида акс эттирмоғи керак эди. Мамлакатимиз давлат байроғи юртимизнинг ўтмиши, бугунги кунни ва келажаги ёрқин рамзи бўлиб қолди.

1992 йил 2 июлда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг X сессиясида “Ўзбекистон Республикасининг давлат герби” тўғрисида қонун қабул қилинди. Давлат гербидаги ҳар бир белги чуқур маънога эга. Герб рангли тасвирда бўлиб, хумо қуши қумуш рангда, қуёш, бошоқлар, пахта чаноғи ва “Ўзбекистон” деган ёзувлар тилла рангда, ғўза шохлари, барглари ва водийлар яшил рангда, тоғлар ҳаво рангида, чанокдаги пахта, дарёлар, ярим ой ва юлдуз оқ рангда. Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи тасвирланган лента тўрт хил рангда берилган. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1992 йил 10 декабрида бўлиб ўтган XI сессиясида “Ўзбекистон Республикасининг Давлат мадҳияси тўғрисида”ги қонун қабул қилинди. Сессияда шоир Абдулла Орипов ва бастакор Мутал Бурхонов томонидан тайёрланган мадҳия нусҳаси тасдиқланди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин давлат бошқарувининг Президентлик шакли ривожланди. 1991 йил 29 декабрда Ўзбек халқи хоҳиш-иродаси билан Ўзбекистон Республикаси Президентини сайлади. Сайловга жиддий тайёргарлик кўрилиб, Ўзбекистон Республикаси сайловлари муқобиллик асосида ўтди. Олий лавозимга икки номзод-Ўзбекистон ХДП ва Ўзбекистон касаба уюшмалари федерацияси номзоди И.А. Каримов ва “Эрк” Демократик партияси вакили Салой Мадаминов (Муҳаммад Солих) номзоди кўйилди.

Сайловлар якунига кўра 8 миллион 514 минг 136 овоз ёки овоз беришда қатнашганларнинг 86 фоизи Ислом Каримов номзодини, 1 миллион 220 минг 474 сайловчи (12,3 %) Салой Мадаминов номзодини ёқлаб овоз берди. Марказий сайлов комиссияси округ комиссиялари мажлис баёнларини кўриб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисидаги қонуннинг 35-моддасига асосан Ислом Абдуғаниевич Каримовни Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига сайланган деб ҳисоблашга қарор қилди.

И.А.Каримов-Ўзбекистон мустақиллигини асосчиси ва етакчиси

Жаҳон цивилизациясида алоҳида ўрин тутадиган, кўп асрлик бой тарихга эга Ўзбекистон диёрида бутун дунёга машҳур олимлар, давлат арбоблари етишиб чиққан. Буюк халқ, буюк эл буюк зотларни яратади.

Халқимизнинг кўп йиллар давомида олиб борган матонатли кураши натижасида қарор топган мустақил Ўзбекистонда бозор муносабатларига асосланган одил, ҳаққоний демократик жамият қуриш стихияли (кўр-кўрона) равишда эмас, балки жаҳон тараққиётининг, чунончи, буюк заминимизда яратилган тарихий тажрибаларга, ғояларга, маърифий-илмий тараққиётга амал қилган ҳолда рўёбга чиқди.

Ўзбекистон мустақиллик томон йўл тутар экан 1989 йилни ёз ойлари ва 1990 йилни баҳорида Ўзбекистон ҳаётида унинг раҳбарлигида бурилиш даври бўлди. Худди шу пайтларда Ўзбек халқининг тақдирини ҳал қиладиган тараққиёт йўллари ишлаб чиқилди. Хусусан, тенг ҳуқуқли Мустақил Ўзбекистоннинг инсон манфаатини ҳимоя қилиш устивор вазифа

деб мақсад қўйган демократик йўлда ривожланиши бош стратегик йўналиш деб белгиланди. Ана шу йўлнинг бошида, 1989 йилни июнидан Ўзбекистоннинг раҳбари, 1990 йилни мартдан Ўзбекистон Республикасининг Президенти сифатида Ислом Абдуғаниевич Каримов турди.

Советларнинг кучи тугаётган ва аламини кимдан олишини билмай турган бир пайтда Коммунистик мафкура ва амалиётнинг ҳаётга зид томонларини икир-чикиригача тушуниб етган ва дадил ошқора қила биладиган жасоратли довюррак И. Каримов ўша чириб бораётган тизим учун “иттифоқчи республикаларда энг хавфли” шахсга айланди.

Асрларга тенг қисқа вақтда Ўзбекистонда эришилган ютуқлар, хусусан, мамлакатда ўрнатилган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий барқарорлик, тарихий, диний, миллий кадриятлармизнинг тикланиши, жамиятда ўрнатилган осойишталикни, мустақил Ўзбекистон республикасининг халқаро ҳамжамиятда тутган ўрнининг ортиб боришини бутун халқимиз, жаҳон жамоатчилиги Ислом Каримов номи билан боғлайди.

Дунё мамлакатларида янги жамият қуришнинг “Ўзбек моделига” унинг асосчиси ва етакчиси Ислом Абдуғаниевич Каримовнинг сиёсий чизмасига кизиқиш ортиб бормокда. Америка Қўшма Штатларида чиқадиغان нуфузли “Новое русское слово” ҳафтаномаси (Қаранг: “Московские новости”. 4-сон, 1993 йил 10 октябрь). Ўзбекистон Президенти И. Каримовни Мустақил давлатлар ҳамдўстлигининг кўп раҳбарларига намуна қилиб кўрсатади ва БМТ хавфсизлик Кенгашига мурожаат қилиб Ўзбекистон Президентининг ижтимоий-сиёсий фаолиятига эътибор беришга ва унинг тажрибаси билан нотинч мамлакатларнинг давлат раҳбарларини таништиришга чақиради. 1996 йили Венада (Австрия) “XX аср халқлари дохийлари” номида чоп этилган китобларнинг бир жилди Ўзбекистон Президентига бағишланган. Китоб муаллифлари “... Ислом Каримов коммунизмдан кейинги Ўрта Осиё минтақасидаги энг буюк давлат арбобидир” деб тан беради.

Ислом Каримовнинг ҳар бир асари, маъруза ва мақолалари бозор муносабатларига асосланган демократик жамият қуришнинг ғоявий-назарий асосларини, амалий ишларининг кундалик дастурини ташкил қилади.

/арб ва шарқнинг ривожланган мамлакатлари асрлар давомидаги тараққиёт йўлларини, Ўзбек давлатчилигининг минг йиллар давомидаги тарихий тажрибасини ўрганган ҳолда яратилган И.А. Каримов асарларида Мустақил Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий-маданий тараққиётининг муҳим йўналишлари, янги жамият қуришнинг бутун дунёда тан олинган асосий тамойиллари тўғрисида таълимот яратилди.

Истиклолнинг дастлабки босқичида ёруға чиққан “Ўзбекистоннинг Ўз мустақил ва тараққиёт йўли”, “Ўзбекистон-бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли” ва бошқа бир қанча асарлари ва нутқларида баён этилган Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг биринчи навбатдаги вазифалари кейинчалик ғоят муҳим аҳамият касб этган “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида”, “Демократик

ислохотларни чуқурлаштириш вазифалари” ва бошқа асарларида Ўзривожини топди.

Ўзбекистоннинг яқин ўтмишида ва XX асрнинг сўнги ўн йилида босиб ўтган йўллари, уларнинг сабоқлари, XXI асрда Республика истиқлолини мустақамлашнинг стратегик вазифаларининг асосий йўналишлари И.А.Каримовнинг бир қанча хорижий мамлакатларда босилиб чиққан “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.”, “Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда.” асарлари ва Иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг биринчи сессиясидаги (22 январь 2000 йил) нутқида баён этиб берилди.

Ислом Каримов донолигининг яна бир кўриниши бозор муносабатларига ўтиш ва демократик жамият куриш жараёнида маънавий-маърифий, ғоявий ва мафкуравий ишларнинг юксак аҳамиятини таъкидлаб кўрсатганлигидадир.

/арбнинг тараққий этган демократик мамлакатларида, Совет империяси парчалангандан кейин вужудга келган ҳамдўстлик мамлакатларининг ҳеч бирида юксак маънавиятли инсонни тарбиялаш ишларига муҳим вазафалардан деб қаралмаган. Мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб И.А.Каримовнинг ҳар бир маъруза ва нутқлари ва асарларида бозор муносабатларига ўтиш даврида инсоннинг бойиш учун бўлган табиий ҳаракатлари унинг моддий ва маънавий қашшоқланишига олиб келмаслигини, юксак маънавиятли, эътиқоди кучлик шахсни шакллантириш янги жамият куришнинг зарурий шарти эканлигини кўп мартаба таққослаб кўрсатади.

Истиқлол шароитида одил демократик жамият куриш вазифаларининг ортиб бориши, халқаро экстремистик, диний ақидапарастлик ҳаракатларнинг мустақиллигимизга таҳдидини ҳисобга олиб Ислом Каримов жамиятшунос олимлар билан учрашувида (апрел, 2000й), газета ва журналлар мухбирларининг саволларига жавобларида (феврал 1998й, август 1998й, июн 2000 й.) миллий истиқлол ғояси ва мафкурасини ишлаб чиқиш ва уларни аҳоли ўртасида кенг тарғиб қилиш, айниқса ёшларимиз онгига сингдириш зарурати бу мураккаб лекин муҳим ишларнинг йўллари ва усулларига эътиборини кучайтирди.

И.А.Каримов истиқлолнинг биринчи кунларидан бошлаб таълим-тарбия соҳасида туб ўзгаришлар яратишга, янги жамият куриш талабларига жавоб берадиган кадрлар тайёрлаш масаласига катта аҳамият берди. Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган “Таълим тўғрисида”ги Қонун ва Кадрлар тайёрлашнинг миллий дастурига илғор тараққий этган мамлакатларни жамоатчилиги томонидан юксак баҳо берилмоқда. М. Ломоносов номидаги Москва Давлат университетининг ректори академик В.Садовничий Ўзбекистонда янги авлод тарбияси, таълим тизимини тубдан ислоҳ этиш борасида амалга оширилаётган ишлар россиялик олимлар, таълим соҳаси мутахассислари томонидан юксак баҳоланаётганини таъкидлайди. “Биз сизни келажак авлод учун катта ғамхўрликлар қилаётган давлат раҳбари сифатида алоҳида хурмат қиламиз”-дейди у Ўзбекистон

Президентига мурожаат қилиб. И.А.Каримовга дунёнинг энг илғор илм-фан, маданият ва сиёсат арбоблари қаторида жаҳоннинг энг йирик Ўқув юртларидан бўлган Москва Давлат университетининг фахрий профессори унвони берилди.

Ўзбекистон республикасининг қисқа вақт ичида таълим-тарбия, маданият ва спорт соҳасида эришган катта ютуқларини ҳисобга олиб И.А.Каримовга ЮНЕСКО “Олтин медали”, халқаро Олимпия комитети томонидан “Олтин медаль” топширилиши, Россия федерацияси Олий педогогика академиясига фахрий аъзо этиб сайланиши бежиз бўлмасдан Юртбошимиз томонидан ишлаб чиқилган ва мувоффақиятли амалга оширилаётган Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг дунё миқёсида тан олинганлигининг белгисидир.

И.А. Каримов янги жамият қуришда миллий, диний қадриятларимизни тиклаш ишларига, шу мақсадда Ватанимиз тарихини холисона, ҳаққоний яратишга жамиятшунос олимларнинг эътиборини жалб қилди. Президентимиз истиқлолнинг дастлабки кунларида (1992 йил январ): “Тарихга, меросимизга бўлган муносабат тубдан ўзгартирилиши лозим, янги дарсликлардан тортиб оддий китобларгача-ҳаммасига ҳақиқат ёзилиши шарт” деб аниқ вазифа қўйди.

Ватанимиз тарихини ўрганиш унинг янги, келажак авлодни тарбиялашдаги тутган ўрни, аҳамияти масалалари И.А.Каримовнинг “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” (1998 йил, август) номли асарида кенг баён этиб берилди. Юртбошимиз ҳаққоний тарих миллатнинг ўзлигини англашнинг пойдевори, маънавий-мафкуравий, ғоявий-сиёсий ишларимизнинг ҳақиқий манбаи эканлигини қайта-қайта таққослаб кўрсатади. Президентимиз ҳар бир “сиёсатчиман, арбобман деган одам, агар виждони бўлса, Ўз халқининг тарихий ўтмишини билиши шарт” деб вазифани кескин қўйди.

Ўтиш даврининг мураккаб вазифалари, қарама-қаршиликлари давлат раҳбаридан бошқарувнинг ҳар хил усулларини керак бўлса қаттиқўлликни талаб қилади. Президент Ислам Каримов шундай вазиятда халқ манфаатига маъқул келадиган ҳар хил усуллардан фойдаланиб мамлакатни бошқармоқда.

1992 йил Россиянинг “Комсомольская правда” газетаси муҳбири: “Мухолифларингиз сизни тоталитаризмда айблаб танқид қилмоқда” деса, унга жавобан И.А.Каримов: “Ҳа, мен буни яхши биламан. Мухолифларим мени диктатор қилиб кўрсатишни жуда хоҳлайдилар. Тан оламан,-эҳтимол менинг ҳаракатимда авторитаризм нишонлари бордир. Аммо мен буни фақат бир нарса билан изоҳлайман: тарихнинг муайян даврларида, ҳақиқий давлатчилик қарор топаётган пайтда айниқса бир тизимдан иккинчисига ўтиш даврида ҳар холда кучли ҳокимият зарур. Қон тўкилишига ва қарама-қаршиликка йўл қўймаслик, минтақада миллатлараро ва фуқароларнинг тотувлиги, тинчлиги ва барқарорлигини сақлаш учун шундай бўлиши зарур. Бу йўлда мен жонимни фидо қилишга тайёрман” деб жавоб берган эди.

Ўзбекистон халқининг истиқлол йилларида эришган энг катта ютуғи-мамлакатда ўрнатилган тинчлик, барқарорлик, тартиб интизомдир.

Республика аҳолисининг мутлақ кўпчилиги (97,5 фоизи) бундай шароитга бевосита И.А.Каримовнинг етакчилигида эришилди деб ҳисоблайди.

Ўзбек халқи 2000 йил 9 январда бўлиб ўтган Президент сайловида Ўзининг Ислом Каримовга нисбатан чуқур ҳурмати ва эҳтиромини изҳор қилди. Сайловчиларнинг 91,9 фоизи Ислом Каримовга овоз бериб яна бир қарра давлат раҳбари этиб сайлади.

И.А.Каримов янги даврнинг жаҳон миқёсидаги давлат арбоби, Ўзбекистон халқининг буюк йўлбошчиси сифатида мамлакатнинггина эмас хорижий давлатлар ва халқаро ташкилотларнинг қатор нишонлари ва фахрий унвонлари билан тақдирланди.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси бозор муносабатларига асосланган демократик жамият қурилишининг Конституциявий ва ҳуқуқий асосларини яратиш ва юксак тараққиётимизнинг кафолати ролини мувоффақиятли бажармоқда.

Мустақиллик томон қўйилган дастлабки қадамлардан бири-бўлажак суверен Республиканинг Конституциясини тайёрлаш ғояси И.А.Каримов томонидан 1990 йилни март ойида илгари сурилди. Кўп ўтмай шу йилнинг июнь ойида Олий Кенгашнинг иккинчи сессиясида Республика Президенти раҳбарлигида 64 кишидан иборат Конституциявий Комиссия тузилди.

Комиссия Конституция лойиҳасини тайёрлаш жараёнида халқаро ҳуқуқ қоидаларига, Бирлашган миллатлар ташкилотининг ҳужжатларига, Бутунжаҳон инсон ҳуқуқлари Декларациясига амал қилди. Дунёнинг кўпгина тараққий этган ва ривожланаётган мамлакатларининг конституциявий ҳужжатлари ўрганиб чиқилди. Шу билан бирга бой тарихимиздаги давлат бошқарув тизими ва адолатли қонуншунослик анъаналари ҳам чуқур ўрганилди.

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси Ўз моҳияти ва аҳамияти жиҳатидан Совет давридаги Конституциялардан, хусусан, 1978 йилги Ўзбекистон ССР Конституциясидан тубдан фарқ қилиши керак эди. Социалистик Ўзбекистон Конституцияси Ўзининг мазмуни, руҳи билан собиқ Иттифок Конституциясидан келиб чиқиб Ўзбекистонни бу Иттифокқа қўл-оёғи билан Занжирбанд этди. Синфийлик, партиявийлик ғоялари билан суғорилган Конституция ғоят даражада мафқуралаштирилди ва сиёсийлаштирилди. Инсон манфаатларига нисбатан давлат манфаатлари устун қўйилди.

Мустақиллик Конституциясини лойиҳасида Ўзбекистонда юз берган тарихий ўзгаришлар ҳисобга олинди. Хусусан, Ўзбекистон мустақиллигини қонунлаштириш, иқтисодиётда бозор муносабатларига ўтишнинг шартлари, давлат ва жамият қурилишида демократик тизимнинг тамойиллари, инсон ҳуқуқининг устиворлиги ифодасини топди. Конституцияда баён этиладиган масалаларни бирма-бир ўрганиб чиқиш учун 35 кишидан иборат ишчи гуруҳ

ва ҳар бир бўлимини алоҳида тайёрлайдиган кичик гуруҳлардан иборат комиссиялар ташкил этилди.

Ишчи гуруҳ ва комиссиялар 1991 йилни октябрида Конституциянинг биринчи, 1992 йилни баҳорида иккинчи нусҳасини тайёрлади ва шу нусҳаси 1992 йилни 26 сентябрида умумхалқ муҳокамаси учун матбуотда эълон қилинди. Жой-жойлардан тушган минглаб таклифлар Ўрганиб чиқилиб ноябр ойида иккинчи марта матбуотда босиб чиқилди.

Тузатишлар ва аниқлашлардан кейин мустақил Ўзбекистон Республикасининг Асосий қонуни 1992 йили 8 декабрда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг XII чақириқ XI сессиясида қабул қилинди.

Мустақиллик Конституцияси муқаддима, олти бўлим, 26 боб, 128 моддадан иборат бўлди. Биринчи бўлимда Конституциянинг асосий принциплари баён этилиб, унда Давлат суверенитети, халқ ҳокимиятчилиги, Конституция ва қонуннинг устунлиги, ташқи сиёсатнинг бош йўналишлари Ўз ифодасини топди. Асосий қонуннинг Иккинчи бўлими 35 моддадан иборат бўлиб, Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларига бағишланган. Бунда, Ўзбекистон Республикасининг барча фуқаролари бир хил ҳуқуқ ва эркинликларига эга эканлиги, Ўзбекистоннинг бутун худудида ягона фуқаролик ўрнатилганлиги, фуқароларнинг шахсий ҳуқуқлари ва эркинликлари, виждон эркинлиги ва унинг кафолатланиши ёритилган. Инсоннинг давлат ва жамият ишларини бошқаришга бевосита ҳамда Ўз вакиллари орқали қатнашишлари, сиёсий партиялар ва ҳаракатларга қўшилиш ҳуқуқлари таққослаб кўрсатилган.

Асосий Қонунда фуқароларнинг мулкдор бўлиши, меҳнат қилиш, нафақа олиш, Ўз вақтида дам олиш, малакали тиббий хизматдан фойдаланиш, билим олиш ҳуқуқларига эга эканлиги аниқ қилиб баён этилган ва бу ҳуқуқлари ва эркинликлари давлат томонидан таъминланади деб таққослаб қўйилган. Барча фуқаролар Конституцияда белгилаб қўйилган бурчларни чунончи, қонунларга риоя қилиш, халқимизнинг тарихий, маънавий меросларини авайлаб сақлаш, атроф табиий муҳитни асраш, солиқлар ва маҳаллий йиғимларни Ўз вақтида тўлаш, Ватанни ҳимоя қилиш каби бурчлари мажбурий эканлиги таъкидланган.

Конституциянинг “Жамият ва шахс” бўлимида Ўзбекистон иқтисодиёти бозор муносабатларига асосланиши, унинг негизини хилма-хил мулк шаклларининг тенг ҳуқуқга эга эканлигига кафолат берилди. Ишбилармонлик, тадбиркорлик ва ташаббускорлик ҳаракатига кенг йўл очиб берилди ва мулкдорлар табақасини вужудга келтириш тамойиллари ишлаб чиқилди. Жамият ижтимоий бирлашмалари, оила ва оммавий ахборот воситаларининг ўрни аниқ баён этиб берилган.

Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-худудий тузилиши, Ўзбекистон Республикаси билан Қорақалпоғистон Республикасининг Ўзаро муносабатларига махсус тўртинчи бўлим ажратилган.

Мустақил Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши бешинчи бўлимда (50 модда) Ўз ифодасини топган. Давлат ва ҳокимият органлари, Президент, Вазирлар маҳкамасининг ваколатлари,

уларни шакллантириш йўллари аниқ ва равшан баён этилган. Шу билан бирга бу бўлимда маҳаллий ҳокимият органлари, суд ва Прокуратура, Давлат Мудофааси масалалари Ўз ифодасини топган.

Мустақиллик Конституциясининг қабул қилиниши ғоят катта сиёсий, ҳуқуқий ва халқаро аҳамиятга эга бўлди. Асосий Қонунимиз мамлакатда демократик тамойилларни амалга ошириш, халқимизни ҳуқуқий маънавий ва мафкуравий тарбиялашда катта ўрин тутмоқда.

Президент И.Каримовнинг “Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини ўрганишни ташкил этиш тўғрисида”ги фармойишига асосан Конституциянинг жамиятдаги ўрни ва аҳамиятини ўрганиш, ёш авлоднинг ҳуқуқий онги, тафаккури ва маданиятини юксалтириш, унинг мазмун-моҳиятини тарғиб қилиш учун 20 кишидан иборат махсус комиссия тузилди. Президентимизнинг Асосий Қонунни “...болалар боғчасидан бошлаб ўрганишни, мактабларда дарслик тариқасида ўқитишни, олий ўқув юртларида махсус бир дарс сифатида ўрганишни барча мутасадди раҳбар ва ташкилотларга топшириқ тариқасидаги...” кўрсатмаси бутун Республикада Мустақиллик Конституциясини ташвиқот ва тарғибот қилишнинг дастури бўлди.

18-мавзу. Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамият асосларининг барпо этилиши

Ўзбекистоннинг Ўзига хос истиқлол ва тараққиёт йўли. Сиёсий ислохотлар

Ўзбек халқининг кўп асрлик орзу-умидлари ифодаси бўлган мустақилликнинг асосий хусусияти миллий, умуминсоний қадриятларни таъминлайдиган ҳуқуқий-демократик давлат куриш эди.

Мустақиллик йиллари миллий давлатчилик асосларини куриш йиллари бўлди. Ўтган йиллар кўҳна тарихимизни теран ҳис қилиш, ҳозирги жаҳон жараёнида Ўз ўрнимизни эгаллаш даври бўлди. Бу даврда биз ўзлигимизни англаб, тарихий йўлимизни узил-кесил танлаб олдик.

Мустақил Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов тарихий анъаналарга, дунё тажрибаларига, Ўлканинг Ўзига хос томонларига таянган ҳолда жамиятни сиёсий жиҳатдан тубдан ислоҳ қилиш йўлларини ишлаб чиқди. Бу жараёнда иккита бош вазифа:

1. Эски маъмурий тизимни тугатиш ва ҳокимият бошқарув органларини қайта куриш;

2. Янги давлатчиликнинг ҳуқуқий ва сиёсий асосларини яратиш, давлатчиликда янги марказий ва маҳаллий бошқарув тизимини шакллантириш масалаларини ҳал қилишдан иборатдир.

Жамиятда қонунийликни ғалаба қилиши, фуқароларни ижтимоий-сиёсий ва бошқа ҳуқуқларини ҳимояси учун ҳокимиятларнинг бўлиниш

принципи ҳақли равишда амалга оширилди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 11-моддасида ҳокимиятнинг бўлиниши тамойили конституция даражасида мустақамланди.

Давлат ва жамият қурилишини эркинлаштиришнинг йўлларини кўрсатиб берар экан, Президент И.А.Каримов энг аввало бу вазифа ҳокимият барча тармоқларининг бир-биридан мустақил ҳолда иш юритиш тамойилларини мустақамлашга боғлиқлигини уқтиради.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ҳуқуқий ҳолати Конституциянинг V-бўлим XVIII бобида ва 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тўғрисида”ги Қонунда белгиланган. Бу қонунларга кўра, Олий Мажлис Олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади.

Собиқ Иттифоқидан қолган қонунларни ўзгартириш, мамлакат ҳаёти учун зарур ўзгартиришларни амалга ошириш, демократик тамойиллар асосида Олий Мажлисни шакллантириш учун 1994 йил 25 декабрда сайловлар белгиланди.

1993 йилни 28 декабрида қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайловлар тўғрисида”ги қонунга кўра республика парламентида сайловлар умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади. Ўзбекистон Республикаси I-чақириқ Олий Мажлисига сайлов республикамиз сиёсий ҳаётида улкан ютуқ бўлиб, бунда 250 депутатдан иборат Олий Мажлис - Янги Парламент демократик ва кўппартиявийлик асосида тузилди.

Олий Мажлис фаолиятини эркинлаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси II-чақириқ Олий Мажлисининг VII-сессиясида икки палатали парламент тузиш тўғрисида умумхалқ референдуми ўтказишга қарор қилинди. Шу асосда 2002 йил 27 январда ўтган умумхалқ референдумида катнашган фуқароларнинг 93,65 фоизи парламентни икки палатадан тузилишини қўллаб-қувватлади.

1995 йил 23-24 февралда чақирилган биринчи сессияда Ўзбекистон парламенти ҳокимият вакиллик органларидан сайланган 120 кишидан иборат депутатлар блокини, 69 депутатдан таркиб топган Халқ Демократик партияси фракциясини, 47 депутатни уюштирган “Адолат” социал-демократик фракциясини, 14 депутат иштирокида “Ватан тараққиёти” партияси фракциясини рўйхатга олди. Олий Мажлис сессияларида ва унинг қўмиталарида олиб борилаётган ишлар асосан мамлакатимизни ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий тараққиётини юқори босқичга кўтариш, қонунчиликни сифат даражасини юксалтиришга қаратилган. Қонунлар қабул қилинмасдан олдин умумхалқ муҳокамасига тақдим қилиниши ислохотларни амалга оширишга ижобий таъсир қилди.

1997 апрелда Олий Мажлис таркибида Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил (омбудсман) ташкил қилинганлиги ҳақида қарор қабул қилинди.

Омбудсман жаҳондаги 85 дан ортиқ мамлакатда бўлиб, унинг ҳуқуқий ҳолатини аниқ равшан белгилаб берувчи конституциявий қонун Марказий Осиё давлатларида биринчи ҳуқуқий ҳужжатдир.

Ушбу қонунда:

“Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) мансабдор шахслар, ташкилотлар ва давлат органларининг инсон ҳуқуқи, эрки ва қонуний манфаатларини давлат томонидан ҳимоя қилинишини таъминлашга кўмаклашиш мақсадида фаолият кўрсатади”,-деб таъкидланган.

Вакил Олий Мажлиснинг ёрдамчи институти бўлиб, у ижтимоий манфаатларнинг мувозанатига, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича энг мақбул давлат тизими яратилишига кўмаклашади. Қонун омбудсман институтининг умумий концепцияси ва жаҳон амалиётининг уйғунлашган шакли сафатида инсон ҳуқуқлари вакили фаолиятининг асосий қоида-қонунийлик, ошкоралик, адолатпарварлик, инсонпарварлик ҳар бир киши учун очиклик эканлигини тасдиқлайди.

Омбудсман фуқароларнинг ариза ва мурожаатларини кўриб чиқишда, зарур ахборотни талаб қилиб олишда мансабдор шахслар ва давлат органлари билан ҳамкорлик қилмоқда

Қонун қабул қилингунга қадар ҳам Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил мамлакат Конституцияси доирасида фаолият кўрсатиб келди. Жумладан, биргина 1996 йилда Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил ҳамда фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этилиши бўйича комиссия аъзолари 700 дан ортиқ мурожаатни кўриб чиқди. Ана шундай аризаларнинг тегишли қисмидаги далиллар Ўз тасдиғини топган ва зарур чоралар кўрилган.

Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича комиссиясининг Женевада бўлиб ўтган 52-сессиясининг мажлисида қатнашди ва сўзга чиқди. Чет элларга хизмат сафари давомида Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил БМТ семинарида, БМТнинг Шарқий Европа ва МДХ мамлакатларидаги вакилларининг минтақавий учрашувида сўзга чиқди. Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти ва бошқа халқаро ташкилотларнинг бир қатор кенгашлари ҳамда семинарлари ишида қатнашди.

Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил фаолиятини таҳлили шуни кўрсатадики, Ўзбекистонда ҳуқуқий, инсонпарварлик, демократик ва фуқаролик жамият қурилиши учун мустаҳкам пойдевор қўйилди

Олий Мажлис “Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида”, “Ўзбекистон Республикасининг давлат хавфсизлиги тўғрисида”, “Ўзбекистон ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида”, “Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган ҳатти-харакатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида”, “Сиёсий партиялар тўғрисида” қонунларни, Меҳнат кодекси (1995), “Фуқаролик Кодекси”нинг (1996) (биринчи ва иккинчи қисмлари) каби кўплаб қонунлар ва қарорлар қабул қилди.

1999 йил 5 ва 19 декабр кунлари Ўзбекистон Республикаси иккинчи чақириқ Олий Мажлисига сайловлар бўлиб, сайланган депутатлардан Ўзбекистон Парламентининг янги таркиби шаклланди.

Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси иккинчи сессияси “Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг иккинчи чақириқ Олий Мажлис биринчи сессиясидаги маърузасидан келиб чиқадиган “2000-2002 йилларга мўлжалланган қонунчилик ва назорат фаолиятининг устиворлик жиҳатлари тўғрисида”ги ҳужжатни тасдиқлади.

Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IV-сессиясида (2000 йил 14 декабр) Олий Мажлисининг Ўзбекистон халқига Мурожаатида: “Янги аср мамлакат учун янгиланиш ва тараққиёт даврига айланишига ишонамиз. Шу боисдан ҳам мустақил юртимизнинг ёруғ истиқболи учун барчамиз ҳамжиҳат бўлиб курашайлик. Мақсадимиз -Ватан тараққиёти, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги ва келажак авлоднинг бахт-саодатидир”-дейилган.

Мустақилликнинг таянч нуқталаридан бири президентлик бошқарувининг жорий қилиниши бўлди. Бу билан давлат бошқарувининг янги, замонавий ва самарали тизими шакллана бошладики, Президентлик бошқаруви шу тизимнинг ўзагидир.

1991 йил 29 декабрда Ўзбекистонда президентлик лавозимига умумхалқ сайлови бўлиб ўтди.

Ўзбекистон мустақиллик томон йўл тутар экан биринчи кунларидан бошлаб, унинг бошида Ислон Абдуғаниевич Каримов турибди. Асрларга тенг шу қисқа вақтда эришилган ютуқлар: мамлакатда ўрнатилган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий барқарорлик, тарихий, миллий ва диний қадриятларимизнинг тикланиши жамиятда ўрнатилган осойишталикни, мустақил Ўзбекистон Республикасининг халқаро ҳамжамиятда тутган ўрнининг ортиб боришини бутун халқимиз, жаҳоннинг йирик давлат арбоблари Ислон Каримов номи билан боғлайдилар.

Мамлакатимизда барча соҳани қамраб олган кенг миқёсли ислохотларни узлуксиз давом эттириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 1995 йил 26 мартда Президент И. Каримовнинг ваколатини 1997 йилдан 2000 йилгача узайтириш юзасидан умумхалқ референдумини ўтказишга қарор қилди. 2000 йил 11 январда Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг навбатдаги мажлиси -2000 йил 9 январ куни бўлиб ўтган Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови натижалари тасдиқланди. Шу куни Фидокорлар миллий демократик партиясидан номзоди кўрсатилган Ислон Каримов учун 11 миллион 147 минг 621 сайловчи ёки сайловчиларнинг 91,90 фоизи овоз берди. Ўзбекистон Халқ демократик партиясидан номзоди кўрсатилган Абдулхафиз Жалолов учун 505 минг 161 сайловчи 4,17 фоиз сайловчи овоз берди.

“Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида”ги Қонуннинг 35-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси Ислон Абдуғаниевич Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига сайланганлиги тўғрисида қарор қабул қилди.

Амалдаги Конституцияда Президент давлат ва ижро этувчи ҳокимиятнинг бошлиғи қилиб белгиланиши ижро этувчи ҳокимиятни

кучайтиришга қаратилган тадбир деб айтиш мумкин. Мамлакатимизнинг ижро этувчи ҳокимиятининг таркиби Президент томонидан тайинланиб, Олий Мажлис томонидан тасдиқланади.

Ўзбекистонда президентлик институти ўрнатилган дастлабки даврда вазирлар кенгаши ҳукумат сифатидаги ҳуқуқий мақомини ва ваколатларини сақлаб қолган эди. Унинг 1990 йил 30 мартда Олий Кенгаш тасдиқлаган янги таркиби 41 киши, яъни Раис, Бош Вазир, унинг икки биринчи ўринбосари, тўрт ўринбосар, 19 вазир, 14 давлат қўмитаси раисидан иборат эди. Республикада демократик жамият қуриш борасида бошқарув идоралари фаолияти такомиллаштирилиб борилди. 1995 йил 5 майда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг II сессияси бўлиб, унда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси таркиби тўғрисидаги Президентнинг Фармонини тасдиқлаш масаласи кўрилди ва сессияда Вазирлар Маҳкамасининг 35 кишидан иборат янги таркиби тасдиқланди.

Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси биринчи сессияси иккинчи йиғилишида (2000 й. 11 феврал) мамлакатимиз Президенти томонидан Вазирлар Маҳкамасининг янги таркиби тасдиқланди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов янги ҳукуматнинг масъулиятли фаолиятини қуйидагича баён қилди:

“Ватанимиз Ўз тараққиёти йўлида янги уфқлар ва янги мақсадларга интилаётган бир пайтда, жамиятимизнинг барча соҳаларида амалга оширилаётган ислохотларини янги босқичга кўтариш, яъни, ҳаётимизни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш даврида бу жавобгарлик ниҳоятда ортади.

Бу лавозимларга тавсия этилаётган номзодлар бир ҳақиқатни чуқур англаб, Ўз онгидан, юрагидан ўтказишлари керакки,- дейди И.А.Каримов,- одамларимизнинг эртанги ҳаётдан кутаётган орзу-умидларининг рўёбга чиқиши, Ватан тараққиёти, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги бу раҳбарларнинг Ўз вазифасини ҳалол ва малакали бажаришга, қолаверса, фидойилигига кўп жиҳатдан боғлиқ”.

Бошқарув тизимининг бошқа бўғинлари ҳам бозор иқтисодининг Ўзбекистонга хос йўлига мослаштирилди.

1991 йил 6 сентябрида Республика мустақиллиги ҳамда ҳудудий яхлитлигини ҳимоя қилиш мақсадида Мудофаа ишлари вазирлиги тузилди. Шу мақсадларни кўзлаб унинг таркибида 1992 йил январ ойида Ўзбекистон Республикаси миллий гвардия бригадаси барпо этиш лозим деб топилди. 1992 йил июлида у Мудофаа Вазирлигига бўйсундирилди.

Мустақил Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларни амалга ошириш билан шуғулланувчи давлат идоралари тизимида тубдан ўзгаришлар амалга оширилди. Мамлакатда 1990 йил декабрида Давлат режа қўмитаси Иқтисод комиссиясига айлантирилди. 1992 йил 5 августида эса ушбу қўмита ва статистика давлат қўмитаси негизида Вазирлар Маҳкамасининг Истиқболни белгилаш ва статистика давлат қўмитаси ҳамда жойларда унинг тегишли идоралари барпо этилди. 1997 йилдан ушбу Қўмита Макроиктисодиёт Вазирлигига айлантирилди.

Халқ хўжалигини бошқаришнинг янги усули сифатида концернлар вужудга келтирилди. Бу аввало иқтисодий мустақиллик ва бозор иқтисодига ўтиш зарурияти билан боғлиқ бўлди. “Ўздонмаҳсулот”, “Ўзбекнефтгаз” ва бошқа кўплаб концернлар шулар жумласидандир. 1991 йил 7 сентябрида Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолият миллий банки ташкил қилинди.

Юқоридаги келтирилган маълумотлардан шундай хулоса келиб чиқадики, Собиқ Иттифок манфаатларини биринчи галда қондирувчи идоралар тугатилиб, янги шаклдаги кўмиталар, концернлар ва вазирликлар ташкил этилди. Бу билан янгича иқтисодий муносабатлар шароитида Ўз миллий тараққиётига мос, ватан мустақиллигини мустаҳкамловчи бошқарув тизими вужудга келтирилди.

Ўзбекистонда давлатнинг бошқарувни тўлиқ монополия қилишдан чекланиш ва фуқаролик жамиятини вужудга келтириш, аҳоли турли табақаларининг ҳокимият тизимида иштирок этишини таъминлашнинг яна бир йўли маҳаллий давлат ҳокимиятларини шакллантириш эканлиги эътироф этилди.

1990-1992 йиллари Ўзбекистон Республикасининг янги Конституцияси қабул қилингунича бўлган даврда маҳаллий ҳокимият органлари тизимини шакллантириш ва иш фаолиятини такомиллаштириш мақсадида бир неча ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди.

Булар орасида 1992 йил 4 январда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасида маҳаллий ҳокимият органларини қайта тузиш тўғрисидаги” қонун алоҳида аҳамият касб этди. Бу қонун асосида маҳаллий ҳокимият органлари тизимида бутунлай янги орган-ҳокимлик ва ҳоким лавозими таъсис этилди ва унинг вакиллик органларига бошчилик қилиши тамойиллари белгилаб қўйилди.

Ижро этувчи ҳокимият органларида боғлиқликни кучайтириш мақсадида, вилоятлар ҳокимлари Ўзбекистон Президенти томонидан, туман ва шаҳар ҳокимлари вилоят ҳокими томонидан лавозимига тайинланиши ва лавозимидан озод қилиниши ҳамда бу масалалар тегишли халқ депутатлари Кенгашлари томонидан тасдиқланиши тартиблари белгиланди. Партия органларининг қарамлигига тушиб қолган ижро органлари-ижроия комитетлари тугатилди

Ҳокимларнинг ҳуқуқий ваколатининг асоси, аввало Конституциянинг 99 ва 102 моддалари ва юқорида тилга олинган қонуннинг 1- моддасида белгиланган.

Конституция ва қонун нормаларини умумлаштирсак, ҳоким тегишли ҳудудда вакиллик ҳокимиятига ҳам, ижро ҳокимиятига ҳам бошчилик қилади ва айни пайтда шу ердаги мансабдор шахс ҳисобланади.

Ҳокимлар маҳаллий ҳокимиятни бошқарар эканлар, улар Ўзбекистон Республикаси Президенти бошқарадиган яхлит ижро ҳокимият органлари тизими таркибига киради.

Шунингдек “Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида”ги Қонун (1993 йил, сентябр), “Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашларига

сайловлар тўғрисида”ги Қонун (1994 йил, май) каби ҳужжатлар муҳим ўрин эгаллайдики, улар кучли фуқаролик жамиятини барпо этишини ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлайди.

Олий мажлисининг палаталарининг (2005 йил 28 январ) мажлисида демократик ўзгаришлар маҳаллий ахборот воситаларининг мустақиллиги ва эркинлигини таъминламасдан мумкин эмас деб қайд этди.

2004 йилнинг 1 январ ойига кўра мамлакатимизда 571 газета, 140 журнал, 4 ахборот агентлиги, 85 телерадио ва кабел студияси, 298 электрон ахборот воситалари ишламоқда.

Сўнгги йилларда демократик жараёнларни чуқурлаштириш борасида муҳим тадбирлар амалга оширилди.

2002 йилнинг 27 январидида умумхалқ референдуми ўтказилиб бунда Ўзбекистонда иккипалатали парламентга ўтиш, Президент ваколатини беш йилдан етти йилга узайтириш масалалари ҳал қилинди. Иккинчи Олий Мажлисининг Х-сессияси (2002 йил декабр) «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенат тўғрисида», «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида» қонунлар қабул қилди.

2003 йилнинг 24-25 апрел Иккинчи Олий Мажлисининг XI-сессияси Ўзбекистон республикаси Конституциясига тегишли ўзгаришлар киритади. Хусусан, Президент ваколатининг бир қисми юқори палата деб номланувчи Сенатга ўтади.

Президент вазирлар маҳкамаси раиси лавозимидан воз кечади; Қуйи палата деб номланувчи Қонунчилик палатасига депутатлар доимий равишда иш олиб боради.

2004 йилнинг декабри ва 2005 йилнинг январидида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг икки палатаси сайловлар бўлиб ўтди. Ўзбекистон фароларининг фаол иштироки ва маҳаллий ва халқаро ташкилотлар, хорижий мамлакатлар вакилларининг назоратидан ўтган сайлов натижасида қонунчилик палатасига 120 депутатлар сайланди. Булар Халқ демократик партиясидан 28 нафар, либерал-демократик партиясидан 41, Фидокорлар миллий демократик партиясидан 18, Миллийшаклланиш демократик партиясидан 11, Адолат социал демократик партиясидан 10 нафар депутатлар сайланди. 12 депутат ташаббускор гуруҳлардандир. Маҳаллий ҳокимият органларидан юқори палата Сенатга ҳар вилоятдан 6 нафардан жами 84 сенатор сайланди, яна 16 сенатор Президент томонидан кўрсатилган.

Ўзбекистонда демократик фуқаролик жамият асосларини яратилиши

Мамлакатимиз янги асрга кирар экан, жамиятда сиёсий, демократик ислохотларни чуқурлаштиришда янги, юқори босқичга кўтарилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов биринчи қақриқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн тўртинчи сессиясидаги

маърузасида (1999 йил, 14 апрел) Ўзбекистоннинг XXI асрдаги тараққиёт стратегиясининг асосий йўналишларини кўрсатиб берди. Шулардан **биринчи устивор йўналиш-мамлакат сиёсий, иқтисодий ҳаётини, давлат ва жамият қурилишини янада эркинлаштириш.**

Сиёсий соҳани эркинлаштириш борасида:

-авваламбор, аҳолининг сиёсий фаоллигини кучайтириш, жамиятда манфаатлар ва қарама-қарши кучлар ўртасида мувозанатни таъминлайдиган кучли механизмларни шакллантириш зарур.

Демократиянинг энг муҳим тамойили-одамларнинг сайлов ҳуқуқини, Ўз ҳоҳиш-иродасини эркин ифодалаш, Ўз манфаатларини рўёбга чиқариш ва ҳимоя қилиш учун ҳақиқий шарт-шароит, қонуний-ҳуқуқий замин яратиб бериш лозим.

Давлат қурилиш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнларини эркинлаштириш масаласи ҳам катта аҳамият касб этади. Бу борадаги вазифалар ҳокимият барча тармоқларини бир-биридан мустақил ҳолда иш юритиш тамойилларини мустаҳкамлаш, ҳокимият ваколатларини нодавлат ва жамоат ташкилотларига, фуқароларни Ўз-Ўзини бошқариш органларига босқичма-босқич ўткази бориш, уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза этишни кучайтиришдан иборат.

Фуқаролик жамияти қуришда фуқароларнинг Ўз-Ўзини бошқариш органларига катта умид боғланади. Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов: “Биз фуқаролик жамияти қуришга интиломдамиз. Бунинг маъноси шуки, давлатчилигимиз ривожлана борган сари бошқарувнинг турли хил вазифаларини бевосита халққа топшириш, яъни Ўз-Ўзини бошқариш органларини янада ривожлантириш демакдир”-дейди.

Ўз-Ўзини бошқариш органларини ташкил қилишда, шакллантиришда Ўзбекистоннинг Ўзига хос хусусияти шундаки, ушбу масалани ҳал қилишга миллий анъаналарни, тарихий қадриятларни тиклаш, аҳолининг туб манфаатларига мос келувчи йўлни танлаш нуқтаи-назаридан ёндошиш бўлди. Хусусан, Ўз-Ўзини бошқаришда асосий таянч қилиб маҳаллалар белгиланди. Улар инсон қалбида Ватан туйғусининг шаклланишига, миллий ғурурнинг вужудга келишида, миллатчилик иллатларидан холи бўлишда катта таъсир кўрсатиб келган.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг муваффақияти демократик жараёнларни ривожлантириш имкониятини кучайтирмоқда, бу эса Ўз навбатида асосий мақсад - фуқаролик жамиятини қуришга кўмаклашмоқда.

Ўз-Ўзини бошқариш муассасалари фаолиятининг кенгайиши бевосита маҳаллаларнинг мавқеини кучайтириш билан боғлиқ. Ўз-Ўзини бошқариш органлари ёки маҳаллаларнинг вазифаси, аҳолини давлат ва жамият ишларида иштирокини таъминлаш кам таъминланган оилаларни ижтимоий ҳимоя қилишда иштирок этиш билан чекланиб қолмайди. Уларнинг муҳим вазифаси ҳар бир шахснинг онгини, маънавий камолатини ошириш учун, миллатчилик, маҳаллийчилик каби салбий жихатларни йўқотиш учун иш олиб бориш ва миллий қадриятлар, урф-одатлар, анъаналарга, Ватанга,

давлатга ва бошқа фуқароларнинг манфаатига ҳурмат билан қараш руҳида тарбиялашдир.

Шунингдек, маҳаллаларда “Маҳалла” хайрия жамғармаси ёрдамга мухтож оилаларга ёрдам кўрсатмоқда. Бу жамғарма 1994 йилда 200 га яқин шахс ва оиллага 41 минг 189 сўмлик ёрдам кўрсатган.

Фақат Ўзбекистонга хос бўлган ва айнан маҳалла билан боғлиқ бўлган “Корхона-маҳалла” иқтисодий ҳудудни ташкил қилиш масаласи катта умид уйғотмоқда. 1995 йили давомида республика бўйича шу турдаги 204 та кичик ва хусусий корхона ташкил қилиниб, уларнинг фаолияти орқали 3300 киши иш билан таъминланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 13 январда “Аҳолини аниқ йўналтирилган ижтимоий мадад билан таъминлашда фуқароларнинг Ўз-Ўзини бошқариш органлари ролини ошириш тўғрисида”ги Фармони ижтимоий ҳимоя соҳасида Ўз-Ўзини бошқариш органларига янги ваколатлар беришни кўзда тутади: 1) фуқароларнинг Ўзини-Ўзи бошқариш органлари ижтимоий ролини ошириш; 2) ҳудудларни ижтимоий ривожлантириш; 3) мухтож оилаларга аниқ йўналтирилган ижтимоий мадад кўрсатишни такомиллаштириш.

Давлат томонидан бажариладиган вазифаларни фуқароларнинг Ўз-Ўзини бошқариш органларига ўтказилиши, нодавлат ташкилотлар фаолиятини такомиллаштириш, ундаги жамоа руҳи ва табиатини мустаҳкамлашни, самарадорлигини оширишни талаб қилади. 1999 йил апрел ойида Олий Мажлис томонидан қабул қилинган “Фуқароларнинг Ўз-Ўзини бошқариш органлари тўғрисида”ги қонуннинг янги таҳрири айнан шу мақсадга қаратилган.

Ўзбекистонда маҳалла тимсолида Ўз-Ўзини бошқарувчи ижтимоий ташкилотларнинг ноёб шакли азалдан мавжуд бўлиб келган. Маҳаллаларда ободончиликка, халқнинг маъмурлигига, эл-юрт фаровонлигига хизмат қиладиган ишлар сони кўпайди. Маҳалла давр ўзгаришларига, талабларига мослаша бошлади. Қадимий ва навқирон маҳалла жонланиб, унга файз кирди.

Ўз-Ўзини бошқарувнинг молиявий фаолиятини мустаҳкамловчи чоралардан яна бири-аҳолига комплекс тарздаги савдо, маиший ва маданий хизматлар кўрсатадиган гузарлар фаолиятидир.

Бундай иқтисодий эркинликлар фуқароларда мустақил Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ва сиёсий ислохотларга ишончини мустаҳкамлайди. Шунингдек, ҳар бир шахснинг фикри, овози эътиборга олинishi, уларни фуқаролик жамиятининг аъзоси эканлигини ҳис қилишлари учун асосий омил бўлиб хизмат қилади.

Олий Мажлис II чақириқ 1 мажлисида (2000 й. 22.01) Президент И.А.Каримов Ўзини “Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз” номли маърузасида ушбу масаланинг долзарблигини шундай уқтиради:

Одамларнинг сиёсий онги, сиёсий маданияти, сиёсий фаоллиги яқсалиб боргани сари, давлат вазифаларини нодавлат тузилмалар ва фуқароларнинг Ўзини-Ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўтказиб бориш зарур.

Бу борада Ўзини-Ўзи бошқарадиган идораларнинг, маҳаллаларнинг нуфузини ва мавқеини ошириш уларга кўпроқ ҳуқуқлар бериш катта аҳамият касб этади.

Фуқаролик жамиятининг мустақкам асосларини барпо этиш йўлидаги ишларимизнинг мазмун-моҳиятини ҳам айнан мана шу масала ташкил этади.

2003 йилнинг ноябр-декабр ойларида фуқароларнинг Ўзини-Ўзи бошқариш органларига (маҳаллаларга) навбатдаги сайловлар бўлиб ўтди. Рўйхатга олинган сайловчилардан 12.млн.дан ортиқ киши, яъни 97% овоз беришда қатнашди. (2001 йилги сайловлардан 85% қатнашган эди.). Жами 8.360 нафар оқсоқоллар ва 80 мингдан кўпроқ маслаҳатчилар сайланди.

Давлат ҳокимияти тизимига кирувчи ҳокимиятлардан бири суд ҳокимиятидир. Суд ҳокимияти бошқа ҳокимиятлар каби халқ манфаатларини кўзлаб ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда қабул қилинган қонунлар асосида Ўз ваколатларини амалга оширади.

Ўзбекистон Республикасида суд тизими қуйидагича: беш йил муддатга сайланадиган Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди, Қорақалпоғистон Республикасининг Олий суди, Қорақалпоғистон Республикаси Хўжалик суди, шу муддатга тайинланадиган вилоят судлари, Тошкент шаҳар суди, туман, шаҳар судлари, вилоят хўжалик судлари, ҳарбий судлар.

Мазкур судларнинг ҳуқуқий ҳолати Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида, Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 2 сентябрда қабул қилинган “Судлар тўғрисида”ги Қонунида баён этилган.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди-фуқаролик, жиноий ва маъмурий судлов соҳасида суд ҳокимиятининг олий органи ҳисобланади. Шу билан бирга оғир ва ўта оғир жиноятларни содир этган бир гуруҳ шахсларга олдин судланмаганларга, бирон бир жойда ишламасдан, мўмай пул топиш йўлига ўтиб кетганларга нисбатан белгиланган жазоларни қонун кучидан тўла фойдаланилмаган ишларнинг жазо қисмини енгил деб бекор қилиб, оғирроқ жазолашга Ўз кўрсатмасини беради.

Республика Олий суди 1994 йилда 149 кишига нисбатан қуйи судлар томонидан тайинланган жазолар оғир деб топилганлиги сабабли ҳукмлар ўзгартирилиб, жазолар қисқартирилган бўлса, 1995 йилда 247 кишига нисбатан жазолар оғир деб топилиб, ҳукмлар ўзгартирилди, 25 шахсга нисбатан жиноий ишлар судланганларнинг ҳаракатида жиноят таркиби йўқлиги сабабли ҳаракатдан тўхтатилди.

Оғир ва ўта оғир жиноятларни содир этганлиги учун 1994 йилда қуйи судлар томонидан 89 кишига нисбатан белгиланган жазолар енгил деб топилиб, ҳукмлар бекор қилинган бўлса, 1995 йилда 70 кишига нисбатан қуйи судлар белгиланган жазолар енгил деб, ҳукмлар бекор қилинди ва янгидан суд мажлисида кўриш учун юборилди.

Ўзбекистонда суд тизимини ислоҳ қилиш, суд ҳокимиятини шакллантиришда ҳам бир мунча ишлар қилинди. Суд тузилиши ва судлов ишларини юргизишга оид барча демократик конституциявий тамойиллар янада ривожлантирилди. 1995 йил 30 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси “Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устида судга шикоят қилиш тўғрисида”ги қонун фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқларини суд орқали ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий асосларини яратди.

Республика хўжалик судлари истиқлолнинг сўнгги йилларида ўзларининг фаолиятини аниқ иқтисодий вазифалар билан боғлаб бормоқда олиб бормоқда. Хусусан хўжалик судлари 1995-2000 йилларда жами 128.000 низоларни кўриб чиққан ва 271,4 млрд. сўм маблағни даъвогарларга ундириб берган. Кейинги 6 йил мобайнида хўжалик судларининг қарорлари асосида давлат божи ва жарималар ҳисобидан республика бюджетига 4,3 млрд. сўм маблағ ундирилган.

2000 йилнинг 1-ярмида мазкур тизимда 17.000 дан зиёд иш кўриб чиқилди. Натижада, 53,4 млрд. сўмлик ҳажмдаги зарар даъвогарлар фойдасига ундириб берилди. Мамлакат бюджетига 550 млн. сўм тушим туширилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Олий Мажлиснинг иккинчи чақириқ VI сессиясида (2001 йил 29 август) “Адолат қонун устиворлигида” номли маърузасида соғлом жамият учун жиноятчини жазолашдан кўра, жиноятнинг олдини олиш муҳим эканлигини уқтириб ўтди. Маърузада Ўзбекистоннинг демократия ва тараққиёт йўлидан мустақил ривожлантиришнинг ўтган ўн йил ичида ижтимоий турмушнинг барча соҳаларида содир этилган туб ўзгартиришларнинг муҳимлиги таъкидланиб, суд-ҳуқуқ тизимини такомиллаштириш, жиноят тўғрисидаги қонун ҳужжатларини инсонпарварлик, адолат, ҳуқуқий фуқаролик жамияти принципларига мувофиқ равишда эркинлаштириш масаласига алоҳида эътибор берилди. Давлатимиз раҳбари судлар фаолиятига баҳо бериб “Суд бугунги кунда аввалгидек ҳукмрон коммунистик тизимнинг қатағон ва жазолаш аппарати эмас, балки у ҳар бир инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ҳамда эркинликларни ишончли тарзда кўриқлаш ва ҳимоя қилишга қаратилган чинакам мустақил давлат институтига айланмоқда. Фуқароларнинг судга ишончи мустаҳкамланиб бормоқда”,-деди. Шунингдек маърузада суд ҳокимияти тизимидаги камчиликларга ҳам тўхталиб ўтилди. Бу борада Президент: “...афсуски, судьялар, прокуратура ва тергов органлари ходимлари, бир сўз билан айтганда, қабул қилинган янги қонунларни ҳаётга татбиқ этиши лозим бўлган кишиларнинг дунёқараши ва туфаккури анча қийинчилик билан ўзгараяпти. Энг аввало жазолашнинг репрессив, озодликдан маҳрум қилиш ҳолларини қисқартириш ҳисобига қонунчиликнинг адолат ва инсонийлик каби тамойилларининг кучайишини ва амалда қўлланишини таъминлашимиз зарур”-дейди. Маърузада Жиноят ва Жиноят-процессуал кодексларига киритилаётган ўзгаришлар, масалан, 110 турдаги унча оғир бўлмаган жиноятларнинг ижтимоий хавфи катта

бўлмаган жиноятлар тоифасига ўтказиш, 12 турдаги жиноятни оғир тоифадан унча оғир бўлмаган жиноятлар тоифасига, 7 турини эса ўта оғир жиноятлар тоифасидан оғир жиноятлар тоифасига ўтказиш ҳақидаги таклифлар баён қилинди. Шунингдек, иқтисодий соҳада жиноят содир этган шахсларга нисбатан иқтисодий таъсир чораларини қўллаш имкониятларини кенгайтириш зарурлиги, бутун жаҳонда муҳокама этилаётган муҳим масалалардан бири-ўлим жазосини жиноий жазо чораси сифатида қолаётганлиги билан боғлиқ муаммолар, қонунчилигимизда жиноий жазо тури сифатида мол-мулкни мусодара қилиш жазосини қўллаш тартибини қайта кўриб чиқиш, вояга етмаганлар, аёллар ва кексаларга нисбатан қўлланиладиган жазо тизимини қайта кўриб чиқиш, жиноят ва жиноят-процессуал қонунчилигини эркинлаштириш ва демократлаштиришда ишларни кўриб чиқиш тартибини соддалаштириш, жиноий ишларни тергов қилиш ва судда кўриш муддатларини қисқартириш каби долзарб вазифалар ва таклифлар моҳияти чуқур баён қилиб берилди. Жиноят ва Жиноят-процессуал кодексларига киритилаётган қўшимча ва ўзгартиришлар жиноий ишларга тааллуқли қонунларни эркинлаштириш ва демократлаштириш сари ташланган муҳим ҳамда маъсулиятли қадам эканлиги таъкидлаб ўтилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг VI сессиясидаги маърузаси юзасида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг қабул қилган қарорининг 2 бандида шундай дейилади:

“Маърузанинг жиноий жазоларни либераллаштириш, қонун устиворлигини таъминлаш, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини, жамият ҳамда давлат манфаатларини ҳимоя қилиш сари қаратилган йўлни ҳаётга татбиқ этишга доир дастурий хулосалари прокуратура, бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари, судлар фаолияти учун асос қилиб олинсин.”

Инсоният тарихида янги давр-Инсон ҳуқуқлари даври бошланди. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти 1995-2005 йилларни куррамизда “Инсон ҳуқуқлари ўн йиллиги” деб эълон қилди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг маърузаларида инсон ҳуқуқлари соҳасида амалга оширилиши лозим бўлган қуйидаги беш стратегик йўналиш белгилаб берилган:

1. инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг самарали механизмини таъминлаш;
2. инсон ҳуқуқлари бўйича Халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган тамойиллари ва нормалари асосида миллий қонунчиликни такомиллаштириш;
3. қабул қилинган қонунларга оғишмай амал қилиш механизмини ишлаб чиқиш ва ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида қонун устиворлигини таъминлаш;
4. судлов ислоҳотини амалга ошириш йўли билан суд тизимини демократлаштириш;

5. аҳоли айниқса ёшлар ва мансабдор шахслар, ҳуқуқ-тартибот идоралари ходимлари, Ўртасида ҳуқуқий тарбия ишларини тубдан яхшилаш, уларнинг ҳуқуқий онги ва маданиятини ошириш.

Демократик жараёнларни чуқурлаштиришнинг бирдан-бир зарурий шарти суд-ҳуқуқ органларининг ишларини ислоҳ қилиш ва эркинлаштиришни жадаллаштиришдан иборат. Судлар фаолиятига прокуратураларнинг аралашмаслиги, прокурор ва адвокатларни ҳуқуқларини тенглаштириш, судларнинг тарбиявий ролини ошириш лозимгини таққослаб кўрсатади И.Каримов Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисида (2005й. 28 январ).

Хавфсиз жиноятларни маъмурий чоралар билан алмаштириш натижасида сўнги 2,5 йил давомида 11 млрд. сўм ундирилди. Ҳар юз минг кишига ҳисоблаганда Ўзбекистонда 158 киши қамокда. Бу кўрсаткич АҚШда 715, Россияда 584, Украинада 416, Қозоғистонда 386 кишидан иборат.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг ўтган қисқа давр ичида инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўғрисида миллий қонунчилик тизимини ташкил этувчи юздан ортиқ қонунлар қабул қилинди. Ўзбекистон инсон ҳуқуқлари бўйича 40 га яқин халқаро шартномага қўшилди ва уларга бизнинг мамлакатимизда ҳам амал қилинмоқда.

Ўзбекистон Республикасида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза қилишнинг таъсирли воситасини барпо этиш, халқаро ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш ташкилотлари билан ҳамкорликни кенгайтириш, давлат муассасалари ходимлари ва барча республика аҳолисининг инсон ҳуқуқлари бўйича маданиятини ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг “Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий Марказини тузиш тўғрисида” 1996 йил 31 октябр Фармони эълон қилинди.

Ўзбекистон Республика Олий Мажлиси 1997 йил 29 августда “Жамият ҳуқуқий маданиятини юксалтириш Миллий дастури”ни тасдиқлади. Дастурда: “Жамият ва давлат тараққиётини ҳозирги ҳолати ҳуқуқий муносабатлар барча иштирокчиларини ҳуқуқий маданиятини, ҳуқуқий саводхонлигини ҳар томонлама оширишни талаб қилмоқда. Ҳуқуқий маданият ҳуқуқий билим, ҳуқуқий эътиқод ва изчил амалий фаолият мажмуи сифатида жамият ва давлат олдида турган вазифаларни муваффақиятли ҳал этилишини таъминлайди

Миллий дастурнинг мақсад аҳамияти аҳолининг барча қатламларини ҳуқуқий саводхонликка эришишлари, юксак даражадаги ҳуқуқий онгга эга бўлишлари ҳамда ҳуқуқий билимларни кундалик ҳаётда қўллай олишлари учун ҳуқуқий маданиятни шакллантиришнинг кенг қамровли мунтазам тизимини яратишдир”-деб таъкидланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ҳуқуқий тарбияни яхшилаш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти даражасини юксалтириш, ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, жамоатчилик

фикрини Ўрганиш ишини яхшилаш ҳақида” (1997 йил, 25июн) Фармони эълон қилинди. Ушбу фармоннинг 1-бандида шундай дейилади:

“Аҳолининг ҳуқуқий маданиятини ошириш ва ҳуқуқий тарбиясини яхшилаш юзасидан олиб борилаётган ишлар давлат сиёсатининг асосий йўналишларидан бири этиб белгилансин”.

Республикамизда истиқлол йиллари миллий давлатчиликни барпо этиш борасида собиқ маъмурий-буйруқбозлик тизимига, унинг ҳокимият ва бошқарув органларига барҳам бериш билан бир вақтда давлат ва жамият ҳаётининг янги демократик ҳуқуқий асослари яратилди.

Демократиянинг энг муҳим тамойили одамларнинг сайлов ҳуқуқларини, амалга ошириш, Ўз хоҳиш-иродасини эркин ифодалаш учун зарур ҳуқуқий шарт-шароит, қонуний асос яратишдир. Шу боис мамлакатимизда мустақиллик йилларида халқимизнинг Ўз хоҳиш-иродасини эркин ифода этишни таъминловчи сайлов тизимини шакллантириш ва уни қонун билан мустаҳкамлаш борасида талай ишлар қилинди.

1991 йил ноябрида Парламент “Ўзбекистон Республикасининг Президенти сайлови тўғрисида”ги Қонунни қабул қилди. Ушбу қонун билан бирга Олий Кенгаш 1991 йилда “Ўзбекистон Республикаси референдуми тўғрисида”ги Қонунни ҳам қабул қилди. 1991 йил 29 декабрида муқобиллик асосида Ўзбекистон тарихида биринчи марта республика президентлигига сайловлар ўтказилди.

Конституциямиз асосида 1993 йил 28 декабрда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги, 1994 йил 5 майда қабул қилинган “Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларига сайлов тўғрисида”ги, “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги қонун ва ниҳоят “Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси тўғрисида”ги қонунлари Ўзбек сайлов қонунчилиги тизимини ҳуқуқий асосларини ташкил қилади.

Марказий сайлов комиссияси тўғрисидаги алоҳида қонун қабул қилинганлиги сайловларни тўғри ташкил қилиш, сайлов қонунларини тўла ишлашига имконият яратади ва қонунларни назорат қилишни кучайтиришда ҳамда сайловларни ташкил этиш ва уни ўтказишда давлат ҳокимияти органларининг ортиқча аралашувини чеклайди.

Сайлов тўғрисидаги қонунларни таҳлил қилсак, унда жаҳон сайлов тажрибасида эришилган энг демократик тартибларнинг ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланиш билан бирга, Ўзбекистон сайлов тизимига хос бўлган хусусиятларнинг ҳам белгиланганлигини кўрамиз. Бу Ўзбекистон сайлов тизимигагина хос хусусиятдир.

Сайлов тизимини ислоҳ қилиш Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг “Ўзбекистон-келажаги буюк давлат” деган сиёсий дастурида асосланиб берилган мақсад томон ҳаракатнинг яна бир муҳим босқичи, деб тушунмоқ керак.

Бизнинг сайлов қонунчилигимиз кўпгина халқаро ташкилотлар, хорижий давлатлар томонидан Ўрганилмоқда.

Хусусан, Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг тегишли экспертлари ҳам Ўзбекистон сайлов қонунчилиги моҳияти демократик эканлигини унинг сайловларни ташкил этиш соҳасидаги халқаро ҳуқуқни тан олинган тамойилларига мос келишини таъкидлайдилар.

Россия Федерацияси Марказий сайлов комиссияси қошидаги илмий-методик кенгаш аъзоларидан бири:

“Мен кейинги йиллар давомида Ўзбекистонда қабул қилинган сайлов тўғрисидаги қонунларни ўрганиб чиқдим. Шунини алоҳида таъкидлашим лозимки, амалдаги сайлов тўғрисидаги қонунларингиз жаҳон андозалари даражасида ишлаб чиқилган бўлиб, бу қонунлар амалиёти ўз олдида ҳуқуқий давлат барпо этишдек улкан вазифа қўйган давлат учун таянч бўла олади”,- дейди.

Ўзбекистонда барпо этилаётган демократик, инсонпарвар фуқаролик жамиятида фуқаролар ўзларининг сиёсий ҳуқуқлари ва эркинликларини давлат ва жамият ишларини бажариш уларни идора этишда фаол қатнашиш орқали амалга оширилмоқда.

Мустақил Ўзбекистон Республикасида кўппартиявийлик тизимининг вужудга келиши давлат ҳокимияти олий ва маҳаллий органларининг такомиллашишида катта аҳамият касб этмоқда. Истиқлол йиллари вужудга келган сиёсий партиялар ўз фаолиятида ўзбек халқининг энг яхши демократик анъаналарига, адолат, эзгулик, тенглик ва инсон эркинлиги каби умуминсоний қадриятлар ҳамда ғояларга, ахлоқий ва одамийлик қоидаларига суянади. Улар ўз фаолиятларини Ўзбекистон Республикаси Конституциясига, “Сиёсий партиялар тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси 1996 йил 26 декабр қонунига ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ, шунингдек ўз дастурларига асосан амалга оширадилар. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 60-моддасида сиёсий партияларнинг ҳуқуқий мақоми аниқ ва равшан белгилаб берилган.

Кўппартиявийлик демократик тараққиёт йўлида эришган муҳим ютуқлардан биридир.

Биринчидан, демократик фуқаролик жамияти қурилишида сиёсий партиянинг ўрни ва роли мунтазам равишда ёритиб боради; иккинчидан, фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш жараёнида Ўзбекистон аҳолиси турли қатламларининг манфаатларини ифода этишда кўппартиявийлик тизими муҳим демократик институт ҳисобланади; учинчидан, давлат бош ислоҳотчи сифатида сиёсий партияларининг фаолиятини такомиллаштириш муҳим аҳамиятга эга; тўртинчидан, сиёсий партияларсиз вакиллик демократиясини тасаввур этиб бўлмайди; бешинчидан, сиёсий партияларнинг ўрни ва мавқеи уларнинг сони ёки вақт билан белгиланмайди; олтинчидан, мамлакатда амалда кўппартиявийлик муҳити қарор топиши янги ғоялар, муқобил таклифлар билан демократик жамият қурилишига хизмат қилиши лозим.

Кўппартиявийлик асосида сайловлар ўтказиш қўйидагиларни билдиради: ҳуқуқий жиҳатдан рўйхатга олинган барча сиёсий партияларнинг сайлов компаниясида иштирок этиш; Конституция ва қонун талаблари

доирасида Ўз номзодларини Олий Мажлис депутатлигига кўрсатиш ҳуқуқи ва кафолатли шарт-шароитини яратиш; сиёсий партияларнинг барча даражалардаги сайлов комиссияларининг ишида қатнашиш ҳуқуқи ва кафолатли шарт-шароит яратиш; Олий судга зарур ҳолларда эса Конституциявий судга Олий мажлисга сайловлар ҳақидаги Қонуннинг бузилиши фактлари устидан шикоят қилиш ҳуқуқидир.

Халқ демократик партияси сиёсий партия сифатида мамлакатда биринчилардан бўлиб 1991 йил 1 ноябрда ташкил топди. 440 минг аъзога эга бўлган бу партия I-чақириқ Олий Кенгашга 69 депутат сайлади. II чақириқ Олий Мажлисга 48 депутат сайлади. Аъзоларининг сони 2001 йилнинг 1 майига келиб, 557 минг 168 та бўлди.

Мақсади-Ўзбекистондаги ҳар бир фуқаронинг миллати, дини, этниги, ижтимоий аҳволи ва келиб чиқишидан қатъий назар моддий ва маънавий баркамол ҳаёт кечириш учун кенг имконият яратиш, кишиларнинг конституцион ҳуқуқлари ва эркинликларини кафолатлаш, уларнинг шаъни ва кадр-қиммати, тинч ҳаёт кечиришини ҳимоя қилиш.

“Ватан тараққиёти” партияси 1992 йили 24 майда ташкил топган бўлиб, 35 минг аъзоси бор эди. I чақириқ Олий Кенгашга 14 депутат сайланди. II-чақириқ Олий Мажлисга 20 депутат сайланди.

Мақсади-Ўзбекистон мустақиллигининг иқтисодий- маънавий асосларини барпо этиш, юртимизни жаҳоннинг ривожланган мамлакатларидан бирига айлантириш.

Ўзбекистон “Адолат” социал-демократик партияси (СДП) 1995 йили 18 февралда ташкил топди ва 30 минг аъзога эга бўлди. Олий Кенгашдаги фракциясига 47 депутат бирлашди. “Адолат” СДП сининг ҳозирда 33 минг аъзоси бўлиб, улардан II чақириқ Олий Мажлисга 11 депутат сайланди.

Мақсади - Мустақил Ўзбекистон ҳудудида яшаётган барча миллат ва элатларнинг умумий манфаатларига мос келадиган ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш, жамиятда ижтимоий адолатни янада мустаҳкамлаш, инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларини, юксак маънавият ва маърифатни қарор топтиришга кўмаклашиш.

Ўзбекистон Миллий тикланиш демократик партияси 1995 йил 3 июнда ташкил топди. МТДП аъзоларининг сони дастлаб 6 мингта бўлиб, ҳозирда 11 мингдан ошди. II чақириқ Олий Мажлисга бу партиядан 10 киши депутатликка сайланди.

Мақсади-Миллий манфаатлар заминидagi янги Ўзбек давлатининг асосларини яратиш, ҳуқуқий давлат ва фуқаролар жамиятини барпо этиш, Ўзбекистонни жаҳоннинг етакчи давлатлари сафига олиб кириш учун халқни сафарбар қилиш.

Фидокорлар миллий демократик партияси 1998 йил 28 декабрда ташкил топди. Унинг 20 минг 500 аъзоси бўлиб, II чақириқ Олий Мажлис депутатларининг 34 нафари Фидокорлар миллий демократик партиясига мансуб аъзолардир. ФМДП билан “Ватан тараққиёти” партияси 2000 йилнинг 14 апрелида бирлашди ва 54 депутат Олий Мажлисда Фидокорлар Миллий Демократик партияси фракциясини тузди.

Мақсади-Эркин бозор иқтисодига суянган очик, демократик давлат куриш ва фуқаролик жамияти асосларини барпо этиш, эл-юрт ҳаёт даражасини тараққий топган давлатлар ва халқлар даражасига кўтариш, жаҳон ҳамжамиятида давлатимиз ва жамиятимизнинг ўзига муносиб ўрин эгаллашига амалий ҳисса қўшиш.

Ўзбекистонда “Халқ бирлиги” ҳаракати ҳам 1995 йил июндан фаолият кўрсатмоқда.

Ҳаракатнинг асосий мақсади-Кўп миллатлик мамлакатда халқлар бирлигини янада мустаҳқалаш, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустаҳкамланган барча фуқароларнинг ҳуқуқ ва кафолатларини тўла-тўқис амалга ошириш ва фуқаролик, ватанпарварлик туйғуларини ривожлантиришдан иборат.

Мустақиллик йилларида шаклланган ушбу партияларнинг дастурларида соғлом муҳолифатчилик кўринмайди. Фақатгина Ўзбекистон Фидокорлар миллий демократик партияси дастурида жамиятда учраб турган айрим қонунсизликлар, суистеъмолчилик, ошна-оғайнигарчилик, таниш-билишчилик, қариндош-уруғчилик, ақидапарастлик иллатларига нисбатан муҳолифатда бўлиши таъкидланган, холос.

Сиёсий ҳаётни эркинлаштириш, сиёсий партиялар фаолиятини кучайтириш вазифалари кўндаланг бўлиб турган бугунги кунда партиялар ўз ўринларини аниқ топишмоқдалар.

Шу нуқтаи назардан ёндошганда ҳаракат дастурларида ўзаро яқинлик бўлганлиги сабабли ҳамда демократик жараёнларининг талабларини ҳисобга олган ҳолда “Ватан тараққиёти” партияси билан ФМДПнинг ўзаро бирлашиши ҳам шу руҳни ўзида акс эттиради.

Мустақиллик йилларида республикамызда жамоат ташкилотларининг сафлари ошиб, имкониятлари кенгайди.

Мустақилликнинг дастлабки беш йилида жамоат бирлашмалари ва нодавлат ташкилотлар сони 1500 тага кўпайиб, уларнинг сони 2300 тага етди: улар фақат аҳоли фикрларининг турли кўринишларини ифода этиб қолмасдан, одамларнинг ижтимоий фикрини шакллантиришга ҳам фаол таъсир кўрсатмоқда.

Хусусан Ўзбекистон қасаба уюшмалари 7,5 млн. аъзони бирлаштириб, жамиятда туб ислохотларни амалга оширишда фаол қатнашмоқда.

Ўзбекистон хотин-қизлар кўмитаси, 1991 йил 1 мартда ташкил топди. Мамлакатимизда кечаётган ижтимоий-сиёсий ва демократик жараёнларда аёлларни фаол иштирок этиши, хотин-қизларни маънавий-маърифий тарбиялашда муҳим рол ўйнамоқда.

Шунингдек “Нуроний”, “Устоз”, “Улуғбек”, “Умид”, “Хотира” ва шу каби кўплаб жамғармалар нодавлат ташкилотлар сифатида республикамызда фуқаролик жамиятини шакллантиришда катта ҳиссаларини қўшмоқда.

2001 йилнинг 24 январида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов “Камолот” жамғармаси фаолларини қабул қилди ва ёшларнинг бу ташкилотини мустақиллик давридаги ролини ошириш вазифасини қўйди

ва “Камолот” жамғармаси ёшларнинг ҳақиқий етакчиси, уюштирувчиси ва бошқарувчи оммавий ташкилотга айланишини зарур деб топди.

2001 йилнинг 25 апрелида Ўзбекистон Миллий университетининг Маданият саройида Республика ёшлари вакилларининг биринчи қурултойида “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракати тузилди. Қурултойда ижтимоий ҳаракатнинг низоми ва дастури қабул қилинди.

Ўзбекистон мустақилликка эришган кундан буён Республика Президенти ва ҳукумати томонидан чуқур ўйланган миллий сиёсат амалга оширилмоқда.

Давлат умуммиллий сиёсатига миллий сиёсатдан ташқари иқтисодий ва социал, илмий-техника, таълим ва соғлиқни сақлаш, халқаро муносабатлар (ташқи сиёсат) миллий хавфсизлик ва бошқа сиёсатлар қиради.

Ўзбекистон умуммиллий сиёсатининг катта тизимида миллий аҳоли сиёсати алоҳида ўрин эгаллайди. Бу сиёсат - диққат марказида миллатидан қатъий назар инсон туради. Бунда миллий аҳоли сиёсати республика аҳолисига хос сифат кўрсаткичларини яхшилашни кўзда тутди.

Ўзбекистон полиэтник, яъни кўп элатли давлат турига мансуб бўлиб, давлатга ўз номини берган миллат - Ўзбеклар (1996 йил 1 январ ҳолатига кўра - 76,4%) -аҳоли сони бўйича анча кўпчиликни ташкил қилади.

1999 йилга келиб бу мувозанатда қисман ўзгариш бўлди. Мамлакатимизда Ўзбеклар аҳолининг деярли 80 фоизини ташкил этса, қолганлар эса кам сонли миллатлар вакиллари дир.

“Ижтимоий фикр” Маркази томонидан республика Байналмилал маданий марказ ҳамда миллий маданий марказлар вакиллари иштирокида “Мустақил Ўзбекистонда фуқароларнинг элатлараро ва конфессиялараро муносабатлари” юзасидан 1999 йил 14-18 ноябрда социологик сўров ўтказилди. Унда ўз фаолияти билан 150 мингдан ортиқ кишини ва йирик миллий гуруҳларни қамраб олган 24 та Миллий маданий марказ иштирок этди. Унга кўра қуйидагича асосий хулосалар чиқарилган:

- Ўзбекистондаги барча этник гуруҳлар учун энг асосийси-Ўзбекистонни ўз ватани деб ҳис этишдир;
- турли элатлар ва конфессиялар вакиллари ўзаро ҳурмат, тушуниш ва тўла келишувчанлик муҳотида фаолият кўрсатмоқдалар;
- Ўзбекистон фуқаролари, уларнинг миллатидан қатъий назар, мустақил Ўзбекистондаги элатлараро келишув ва мослашувчанлик феномени-давлатимиздаги барқарорлик ва фуқаролар тинчлигининг энг муҳим факторларидан биридир, деган ягона фикрдалар;
- фуқароларнинг миллатларидан қатъий назар уларнинг ҳуқуқий тенглиги, иқтисодий ва ижтимоий эркинлиги учун давлат томонидан барча шароитлар яратилган;
- туб миллат бошқа этник гуруҳлар билан биргаликда умумижтимоий тафаккурни шакллантириш жараёнларини тезлаштириш ва рағбатлантиришнинг улкан салоҳиятини ташкил этади, юзага келган миллатлараро муносабатлар эса тинчлик ва барқарорликни, ҳар бир оилага муносиб ҳаётни таъминлаш кафолати бўлиб хизмат қилади;

- келажакда башорат этиш мумкинки, Ўзбекистондаги элатлараро ва конфессиялараро мутаносиблик Ўзбек халқининг маънавий янгилиниши ва миллий тафаккурнинг Ўсиши билан чамбарчас боғлиқ ҳолда жамиятнинг янгилиниши ва унинг демократиялашувида кучли туртки бўлиб хизмат қилади, “республиканинг жаҳон ҳамжамоатчилиги билан интеграцияси учун қулай шароитлар яратади”

Маълумки, дунёдаги барча мамлакатларда оммавий ахборот воситалари етакчи ўрин тутди. Газета ва журналлар, радио ва телевидение воситалари ҳар бир давлатда омма билан ҳокимият ўртасида ўзига хос алоқа воситаси, ошкоралик кўзгуси, ҳақиқат жарчиси бўлиб хизмат қилади. Мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида етакчи рол ўйнаганлиги учун ҳам уларга тўртинчи ҳокимият тусини бериш оммалашган. Давлат бошқарув органлари демократиянинг муҳим таянчи бўлганлиги учун ҳам оммавий ахборот воситалари билан маслаҳатлашишга, таклифларини эътиборга олишга мажбурдир. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 67-моддасида: “Оммавий ахборот воситалари эркиндир ва қонунга мувофиқ ишлайди. Улар ахборотнинг тўғрилиги учун белгиланган тартибда жавобгардирлар. Цензурага йўл қўйилмайди”, - дейилган. Кўриниб турибдики, оммавий ахборот воситаларининг ролини ошириш, эркинлигини кўрсатиш, уларнинг халққа садоқат билан хизмат қилиши алоҳида таъкидланади.

Совет тизими барча тоталитар ва авторитар тузумлар каби оммавий ахборот воситаларини муҳим ташвиқот ва тарғибот воситалари ҳисобларди ҳамда матбуотдан, радио ва телевидениедан айнан шу мақсадда-халқни коммунистик мафқурани керакли йўналишда тарғиб ва ташвиқ қилишда фойдаланди.

Оммавий ахборот воситалари мустабид тузимга бўйсунган бўлиб, бир хил фикр, бир хил қараш барча газета ва журналларга хос эди. Бу кишиларимизни фикрий қолоқ қилиб қўйди.

Ўзбекистон Республикасининг “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги Қонуни мамлакатимиздаги барча газета ва журналлар, радио ва телевидение воситаларини дунё миқёсига олиб чиқиш учун хизмат қилувчи асосий дастурга бўлди.

Ўзбекистонда 2001 йил 1 январгача-390 та газета; 110 та журнал; 2 та ахборот агентлиги; 52 та телестудия; 5 та радиостудия; 3 та телерадиостанциялар каби оммавий ахборот воситалари мавжуд бўлиб, улар эркин фаолият кўрсатмоқда.

Олий мажлисининг палаталарининг (2005 йил 28 январ) мажлисида демократик ўзгаришлар маҳаллий ахборот воситаларининг мустақиллиги ва эркинлигини таъминламасдан мумкин эмас деб қайд этди.

2004 йилнинг 1 январ ойига кўра мамлакатимизда 571 газета, 140 журнал, 4 ахборот агентлиги, 85 телерадио ва кабел студияси, 298 электрон ахборот воситалари ишламоқда.

Президентимиз Ислон Каримовнинг шахсан ташаббуси ва саъй-ҳаракатлари билан яна икки Қонун: Ўзбекистон Республикасининг

“Журналистлик касбини ҳимоя қилиш тўғрисида” ҳамда “Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида” Қонунлар қабул қилинди. Бу қонунлар том маънода кўплаб тараққий этган мамлакатларда ҳам мавжуд бўлмаган қонунлардир. Ушбу қонунлар фуқароларнинг ахборот қидириб топиш, олиш, узатиш ва тарқатиш ҳуқуқини тўла миқёсда таъминлайдиган ҳуқуқий қурол бўлиб, аҳоли учун ахборот олиш ва етказишнинг бош воситачиси деб қаралувчи журналистнинг самарали фаолият кўрсатиши учун ҳуқуқий асосни вужудга келтирди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов оммавий ахборот воситаси тўғрисида I чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг (1996йил, август) 6-сессиясида шундай деган эди:

“Матбуот, ахборот воситалари демократик ривожланиши учун улкан аҳамиятга эга. Бироқ шуни ҳам эътироф этиш керакки, демократлаштириш жараёнида ҳозирча оммавий ахборот воситасининг фаол роли сезилмаяпти. Улар шу пайтгача ўзларини “тўртинчи ҳокимият” сифатида намоён қилганлари йўқ.”

Истиқлол йилларида оммавий ахборот воситалари мансабдорларнинг тўрачилиги, коррупция, мустабидлик ва боқимандалик психологияси йўлида мустаҳкам ғов бўлиб, қонунчиликни рўёбга чиқариш ислохотларнинг бориши ва инсон ҳуқуқларига риоя этилиши устидан назорат қилишнинг таъсирчан воситаси бўлиб қолмоқда.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг хорижий оммавий ахборот воситалари билан алоқа ўрнатиш масаласи ташқи сиёсий фаолиятимизнинг асосий йўналишларидан бирига айланди. Чунки Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига қанчалик тез кириб бориши ана шу ахборот воситалари тарқатадиган хабарларининг тўғрилигига боғлиқ.

Айни пайтда шу оммавий ахборот воситалари ҳар бир киши ўз фикрини ифода эта олишига имкон берадиган эркин минбар бўлиши керак. Айни вақтда улар жамиятимизнинг демократик кадриятларини ва тушунчаларини ҳимоя қилиши, одамларнинг сиёсий, ҳуқуқий ва иқтисодий онгини шакллантириш бўйича фаол иш олиб бориши лозим.

1997 йил 27 май куни Миллий матбуот марказида “Журналистларнинг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий билимларини ошириш - давр талаби” мавзуида анжуман бўлди.

Матбуот, радио ва телевидение сиёсатга таъсир кўрсатиш, сиёсий жараёнларнинг таркибий қисмига ҳамда миллий истиқлол ғояси ва мафқурасини кенг халқ оmmasига етказишнинг, жамиятни демократиялаштиришнинг ўтқир қуролига айлантириши лозим. Шундагина тўла маънодаги тўртинчи ҳокимият-оммавий ахборот воситалари тизими вужудга келади

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон ижтимоий ҳаётида телевидение ва радио ролини кўтариш тўғрисида”ги 1997 йил, 7 майдаги Фармони юқорида кўрсатилган масалаларни меъёрий тартибга солишда кўриладиган чора-тадбирларнинг оммавий ифодаси бўлди.

Хулоса, мустақиллик йилларида яратилган бошқарув тизими ва унинг қонунчилик асослари, фуқаролик жамияти мамлакатда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга ва ҳуқуқий демократик давлат барпо этилганлигини кафолатлайди.

19-мавзу. Мустақиллик йилларида Ўзбекистоннинг иқтисодий, маънавий ва маданий тараққиёти.

Ўзбекистон Республикасида бозор муносабатларининг шаклланиши, унинг йўналишлари, босқичлари ва хусусиятлари

Давлат мустақиллигини қўлга киритилиши Ўзбекистонда бозор муносабатларига ўтиш учун қулай шароит ва кенг имкониятлар яратди. Бизнинг диёримизда бозор муносабатлари янгилик эмас. Минг йиллар давомида аждодларимиз хунармандлар ишлаб чиқарган ажойиб маҳсулотларини, табиий бойликларини дунёнинг тўрт томонга чиқариб савдогарлик қилган, мол алмашган.

Ўзбекистоннинг бой имкониятлари, геополитик шароитидан фойдаланиб ўзимизнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт йўлимизни белгилаш дастлабки кунларнинг энг муҳим вазифаси бўлиб қолди. Ўзбекистон танлаган ислохот йўли ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодини шакллантиришга қаратилди.

Бозор муносабатларига асосланган демократик жамият қуришнинг асосий тамойиллари Президент И.Каримов томонидан ишлаб чиқилиб дунёдаги ривожланган мамлакатларнинг йирик мутахассислари, давлат арбоблари томонидан тан олинди ва ўзининг ҳаётийлигини намойиш этмоқда. Бу тамойилларнинг асосий мазмуни қуйидагилардан иборат:

- иқтисод сиёсатдан устун туриб мафкуравий тазйиқларсиз, Ўзига хос ички қонунларга мувофиқ ривожланмоғи керак;
- давлат бош ислохотчи ўрнида бўлиб, у ислохотларнинг устувор йўналишларини белгилаб бериши ва уларни изчиллик билан амалга ошириши лозим;
- бозор муносабатларига ўтиш қонун устуворлигини талаб қилади. Бутун халқ томонидан қабул қилинган Конституция ва қонунларга амал қилиниши шарт;
- бозор муносабатларини жорий этиш билан бир вақтда аҳолини ҳимоя қилишнинг кучли ижтимоий сиёсатини ўтказиш;
- ижтимоий ислохотларнинг ривожланиб бориши ва йўналишини белгилаб берувчи тамойиллардан бири бозор иқтисодиётига ўтиш эволюцион йўл билан, босқичма-босқич амалга оширилиши зарур.

Янги иқтисодий муносабатларга ўтиш тамойиллари асосида ғоят маъсулиятли ва мураккаб вазифа-иқтисодий ислохотлар стратегияси ишлаб чиқилди. Иқтисодий стратегиянинг бошланғич нуқтаси ижтимоий-

иқтисодий ўзгаришларнинг пировард мақсадини белгилаб олишдан иборатдир. Бу вазифа марказлаштирилган, маъмурий буйруқбозликка асосланган иқтисодиётдан бозор муносабатларига, бир сифат ҳолатидан иккинчи сифат ҳолатига ўтишдан иборатдир.

Бозор ислохотларини амалга ошириш дастурига кўра устувор вазифалар босқичма-босқич ҳал қилинади.

Биринчи босқичда тоталитар тизимдан ҳозирги замон бозор муносабатларига ўтиш давридаги бир-бирига боғлиқ, икки вазифани бир вақтда ҳал қилишга тўғри келди: маъмурий буйруқбозлик тизимнинг оғир оқибатларини тугатиб, иқтисодни барқарорлаштириш ва бозор муносабатларининг негизини шакллантириш. Бу босқич жараёнида иқтисодий ислохотнинг ғоят муҳим йўналишлари Ўзбекистон Президенти томонидан белгилаб берилди:

- ўтиш жараёнининг ҳуқуқий асосларини шакллантириш, ислохотларнинг қонуний-ҳуқуқий базасини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;
- қишлоқ хўжалигида мулкчиликнинг янги шаклларини вужудга келтириш;
- ишлаб чиқаришнинг пасайиб боришига барҳам бериш.

Иқтисодий ислохотларни ҳуқуқий асословчи қонун-қоидалар юридик ташкилотлар ва етук олимлар томонидан тайёрланди ва жаҳоннинг йирик мутахассислари томонидан қувватланиб тан олинди.

Дастлабки вақтнинг ўзида иқтисодий муносабатларнинг ҳуқуқий негизини барпо этадиган 100 га яқин асосий қонун ҳужжатлари қабул қилинган. Иқтисодий ислохот, тадбиркорлик ва чет эл инвестициялари бўйича Президент ҳузурида махсус Идоралараро кенгаш тузилди.

Бозор муносабатларига ўтишнинг асосий шартларидан бири мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш амалга оширилди. Бу билан давлат монополияси тугатилиб, маъмурий буйруқбозлик тизими бузилди ва бозор иқтисодиётига асос солинди, хусусий мулкдорларнинг кенг қатлами шакллантирилди ва хорижий сармоядан фойдаланиб, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш орқали аҳолининг турмуш даражаси яхшилана бошлади.

Мулкни хусусийлаштириш ва кўп укладли иқтисодни шакллантириш Ўзбекистонда ўзига хос йўл билан амалга оширилди. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдаги мақсад: 1. Давлат монополиясини тугатиб маъмурий буйруқбозлик тизимига барҳам бериш ва бозор иқтисодиётига асос солиш; 2. Хусусий мулкдорларнинг кенг қатламини шакллантириш; 3. Хорижий сармоядорларга кенг йўл очиш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва аҳолининг турмуш тарзини юксалтиришдан иборат.

1992-1993 йиллар хусусийлаштиришнинг биринчи босқичида “Кичик хусусийлаштириш” амалга оширилди. Бунинг оқибатида асосан маиший хизмат ва савдо корхоналари, транспорт ва қурилишнинг кичик корхоналари, давлат саноат ва маҳсулот қайта ишлаш корхоналари мулк шаклини ўзгартирди. Булар мулкнинг ижара, жамоа ва акциядорлик шаклига айлантирилди. Уй-жойлар кенг миқёсда хусусийлаштирилиб аҳолининг

айрим қисмига текин, бошқа қисмига эса арзон нархда хусусий мулк этиб берилди.

Дастлабки даврда аграр соҳада ҳам ислоҳотлар амалга оширилди. Натижада қишлоқ хўжалигида 770 колхоз ва давлат хўжаликлари хусусийлаштирилди, жамоа ва ижара хўжаликларига айлантирилди. Лекин қишлоқда бу жараён секин ва қийинчиликларни бартараф этишга тўғри келди. И.А.Каримов таъкидлаганидек, аграр соҳадаги бюрократик бошқарув тизимининг ҳар хил тўсиқлари қишлоқда ислоҳотнинг боришига халақит берарди. Мулкнинг давлат тасарруфидан чиқариш жараёнининг биринчи босқичидаги энг муҳим хулоса мулкдорлар синфининг шакллана бошлагани, хусусийлаштириш механизмининг ишлаб чиқилиши, иқтисодий ислоҳотларга нисбатан кишилар психологияси ва муносабатининг ўзгариши бўлди. Мустақиллик йиллари юз берган туб ўзгаришлардан бири мамлакатда икки йўл билан мулкдорлар синфи шакллана бошлади. Биринчидан, кичик корхоналар ва хусусий тадбиркорликни кенг ривожлантириш, иккинчидан, пул маблағларини омонат кассалари ёки банкларига қўйиш, қимматбаҳо қоғозларга айлантириш йўли билан. Иқтисодий жиҳатдан эркин бўлган мулкдор “Ўз бойлигини кўпайтиришдан манфаатдор бўлибгина қолмай, балки бутун мамлакатни бойитишга ҳам кодир бўлади”-дейди Президент Ислон Каримов.

Давлат мулкани хусусийлаштиришнинг иккинчи босқичи Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 1994 йил 21 январдаги “Иқтисодий ислоҳотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш ва тадбиркорликни ривожлантиришнинг чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори асосида олиб борилди. Бу даврда очик шаклдаги акциядорлик жамият қуриш, корхоналар акциясининг чиқариш, аукцион (ким ошди) савдоси орқали давлат мулкани шахсларга сотиш, қимматбаҳо қоғозларни чиқариш ва хусусийлаштиришни ёппасига олиб бориш учун шароит яратиш ишлари амалга оширилди.

Алоқа, транспорт, геология қидирув ёқилғи-энергетика комплекслари хусусийлаштирилмади. Айрим соҳаларда-кимё, олтин қазич, пахта тозалаш, тоғ-кон саноатида-51% акция давлат ихтиёрида қоладиган бўлди.

1994 йил охиригача 54.000 корхона мулк шаклини ўзгартирди. Хусусан, 34%-хусусий, 48% акциядорлик, 16%-жамоа, 1% ижара хўжалигига айланди. Иқтисодий ислоҳотларнинг бориши, унинг тўрт йил давомидаги муваффақиятлари ва муаммоларига республика Олий мажлисининг IV сессияси (1995 йил декабрда) ва Вазирлар маҳкамасининг мажлисида (1996 йил феврал), Президент И.А. Каримовнинг нутқларида кенг ёритилди.

1995 йил мамлакатнинг барча соҳаларини ислоҳ қилишда туб бурилиш йили бўлди. Энг муҳими ислоҳий жараёнларга кишиларимизнинг ишончи ортди. Ишлаб чиқаришнинг пасайиши кескин тўхтади, жамиятимизда иқтисодий-ижтимоий ва сиёсий барқарорлик юз берди. Молиявий вазият ўнгланиб, инфляцияни 1994 йилга нисбатан уч баробар камайитиришга эришилди. Нархнинг ўсиши йил бошида 16,9 фоизни ташкил этган бўлса,

йил охирида 2,2 фоизни ташкил қилди. Валюта бозорида жорий йилда Ўтган йилга нисбатан 11 марта кўп, яъни 1,3 млрд доллар сотилди.

Ички ялпи маҳсулот 1995 йилда 1994 йилнинг даражасига нисбатан 96 фоиз ўрнига 98,8 фоизни ташкил этди. Ишлаб чиқарилган миллий даромад 98,5 фоизга етди. Саноат ишлаб чиқариш ҳажми шу йили Ўтган йилга нисбатан 100,2 фоизга тенг бўлди.

Республикада кичик ва хусусий тадбиркорликни шакллантириш ва ривожлантиришни таъминловчи зарурий ҳуқуқий асос яратилган. Амалдаги қонунчилик ҳужжатларида, Республика Президентининг фармонларида, хусусий тадбиркорликдан солиқ олиш, унга молиявий ёрдам кўрсатиш борасида имтиёзлар бериш, имтиёзли кредитлар ажратиш, моддий-техника ва хом ашё ресурслари билан таъминлаш борасида кўмаклашиш назарда тутилган.

Ана шу саъйи ҳаракатларнинг натижасида 1995 йил ўртасида Республика халқ хўжалигида 30770 кичик корхона ва кооператив, 20115 хусусий корхона ишлаб турди. 15600 фермер хўжалиги ташкил этилди, уларга 200 минг гектарга яқин ер бириктириб берилган бўлиб, 67,5 минг киши меҳнат қилмоқда эди. Фермер хўжалиқларининг тасарруфида 190 мингга яқин қорамол ва бошқа ҳайвонлар мавжуд. 1995 йилнинг фақат биринчи чорагидагина фермер хўжалиқлари томонидан Ўтган йилнинг тегишли давридагига нисбатан икки баробар кўп гўшт ва сут маҳсулотлари тайёрланди.

Кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантиришга кўмаклашувчи жамғарма томонидан республиканинг 187 туман ва шаҳарида банк бўлимлари очилди. 1994 йили ва 1995 йилни олти ойида кичик ва ижара корхоналарига, шунингдек ширкатларга ва тадбиркорларга жами 1.222.3 миллион сўм миқдорда кредит берилди.

Иккинчи босқичда И.А. Каримовнинг “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида” (1995 й.) асарида қўйилган чораларни, хусусан, хусусийлаштириш ва рақобатчилик муҳитини шакллантириш жараёнларини чуқурлаштириш, макроиқтисодий барқарорликка эришиш, миллий валютани мустаҳкамлаш, иқтисодий таркибий-структурасини тубдан ўзгартириш чора-тадбирлари амалга оширилди. 2000 йилда хусусийлаштириш давлат дастури бўйича кўзда тутилган 167 объект ўрнига 374 объект хусусийлаштирилди. Уларнинг негизида 152 та хиссадорлик жамияти, 103 хусусий корхона ташкил этилди. Шу йили давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдан 14,3 миллиард сўм маблағ тушди. Бу 1999 йилги кўрсатишдан 1,6 баробар кўпдир.

Умуман олганда Ўтган ўн йил давомида бозор муносабатларини шакллантиришда туб ўзгаришлар юз берди. Ҳозирги пайтда 87,4 фоиз мулк нодавлат, 12,6 фоизи давлат мулки кўринишида иш юритмоқда. Республикада жами 60 мингга яқин корхонадан 50,5 мингга яқини хусусийлаштирилган корхоналардир. Мулкнинг таркиби жиҳатдан 19,5 мингга яқини давлат, 105 мингга хусусий, 3,4 мингдан ортиқ чет эл

инвесторлари иштирокида, шундан 442 қўшма корхона, 3,5 мингга яқин акционерлик жамияти, 1,2 мингга яқин жамоа ва 34 мингдан ортиқ бошқа корхоналардир.

Иқтисодий ислохотларнинг боришида ўрта ва кичик бизнесни ривожлантиришга алоҳида аҳамият берилмоқда. Ҳозирги кунда 180 мингдан ортиқ кичик ва ўрта бизнес субъектлари ва 200 мингга яқин яқка тартибдаги тадбиркорлар фаолият кўрсатмоқда.

Янги парламентнинг қўшма Мажлисида (2005й. 28.01.) И.Каримов 2005 йилнинг иқтисодий ислохотларнинг энг муҳим устувор йўналишларидан бири кичик бизнес ва фермерликни ривожлантиришни чуқурлаштириш ва кенгайтиришдан иборат. 2007 йил ЯИМда кичик бизнесни 45%га етказиш, ҳозир 36%ни ташкил қилади, бу кўрсаткич илғор мамлакатларда 60-65% ни ташкил этади. Фермер хўжаликни ривожлантириш учун ширкат хўжаликнинг 2005-2007 йилларда 1100тасини 2005 йилда эса 406 ни қайта ташкил этиш керак. Фермерларга ер ажратишда маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчиликка, порахўрликка йўл қўймаслик вазифасини қўйди.

2004 йилда қишлоқ хўжалигида ялпи ўсиш 10%ни ташкил қилди. Шу жумладан бошоқли дон экинлари беш миллион тоннага яқин, пахта 3,5 млн тонна ташкил қилди.

Кичик ва ўртабизнес истеъмол моллар манбаи даромад ва фойда манбаи бўлиб, янги иш ўрнини яратади. Кичик ва ўрта бизнес Японияда 80%, Европа Иттифоқида 67%, Германияда 65%, АҚШда 52% ни ташкил қилади.

1995 йил 5 январда Хусусий тадбиркорликда ташаббус кўрсатиш ва уни рағбатлантириш тўғрисида Президент фармони, 1995 21февралда «Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш тўғрисида» қонунлар қабул қилинди.

1995 йил Хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш жамғармаси тузилиб, бу тадбиркорларга 10 млрд.сўм. ёрдам кўрсатди.

Кичик ва ўрта бизнесга чет эллик инвестициялар жалб этилди. 2003 йили 450 млн. доллар хорижий инвестиция сарф қилинди. 1992-1996 85 млн долларга яқин 2001 йил бошларида 190 млн. доллардан ошди. 2003 йил 1 июлга кичик ва ўрта бизнес корхоналари 200 мингдан ошди.

Иқтисодиётда юз берган таркибий ўзгаришлар, бозор инфратузилмасининг шаклланиши

Собиқ СССРнинг тарқатиб юборилиши билан республикалар ўртасидаги иқтисодий алоқалар узилди, оқибатда Ўзбекистонинг бир қанча саноат корхоналари тўхтаб қолди ва маҳсулот ишлаб чиқариш камайди. Эндиликда иқтисоднинг таркибий тузилишини янгидан қуриш керак эди. Жаҳон бозорида рақобатга бардош бера оладиган ва аҳолининг истеъмол талабларини қондирадиган маҳсулот ишлаб чиқаришни ташкил қилиш зарур бўлди.

Президент Ислам Каримов иқтисодиётдаги таркибий тузилишни тубдан ўзгартириш тўғрисида: “Иқтисодий ислохотларнинг иккинчи босқичида-

иқтисодиётимизнинг таркибий тузилишида туб ўзгаришларга асос солишдан иборат ғоят муҳим вазифани ҳал этиш керак бўлади. Бу республика учун стратегик аҳамиятга эгадир. Таркибий тузилишда чуқур ўзгаришларни амалга ошириш макроиқтисодий барқарорликка эришишнинг, истиқболда Ўзбекистоннинг барқарор иқтисодий ўсишини ва аҳоли фаровонлигини таъминлашнинг, жаҳон иқтисодий тизимига қўшилишнинг энг асосий шартларидан биридир”-деб ёзади. Президентнинг кўрсатмаларидан келиб чиқиб, иқтисодиётда таркибий ўзгаришларнинг олдига қўйилган аниқ вазифалар қуйидагилардан иборат бўлди: иқтисодиётнинг бир томонлама ривожланишига чек қўйиш; импортга қарамликни тугатиш; мамлакатнинг экспорт салоҳиятини ошириш; халқ истеъмоли молларига аҳолининг талабини қондириш ва бошқалар.

Иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш йўлида республикада ғоят йирик қурилишлар амалга оширилди. Мамлакатимизнинг ёқилғи мустақиллигига эришиш сиёсати изчиллик билан амалга оширилди. Истиқлолга эришган Ўзбекистон тарихда илк бор 1995 йилда нефт мустақиллигига эришди. Мамлакат эндиликда нефт маҳсулотларига бўлган ўз ички эҳтиёжларини тўла қондирибгина қолмай, катта салоҳиятга эга бўлган истиқболли ва ишончли экспортёр сифатида жаҳон бозорига йўл олди.

Ўзбекистонда нефт ва газ конденсатини ишлаб чиқариш 1990 йили 2,8 млн. тоннани ташкил қилган бўлса, 1997 йили бу кўрсаткич 7,9 млн. тоннага етди ва четга нефт маҳсулотларини сотиш қобилиятига эга бўлди. Жумладан, 1997 йили 250 минг тонна бензин, 600 минг тонна дизел ёқилғиси, 450 минг тонна мазут, 100 минг тонна авиация керосини экспорт қилинди. Табиий газ ишлаб чиқариш 1990 йилги 40,8 млрд. кубометрдан 1998 йил салкам 54 млрд. кубометрга кўпайди. Аҳолини табиий газ билан таъминлаш юзасидан катта ютуқларга эришилди. Хусусан, мустақиллик арафасида шаҳар аҳолисининг 43 фоизи, қишлоқларда эса 17 фоиз аҳоли табиий газ билан таъминланган бўлса, бу кўрсаткич 1997 йили 64 ва 48 фоизни ташкил қилди. Нефть-газ саноатини ривожлантиришда чет эллар сармосидан кенг фойдаланилмоқда. 1995-2000 йилларда 1,5млрд. доллар хорижий инвестиция ажратилди. Шу ҳисобдан Бухоро Қоракўл нефтни қайта ишлаш заводи қурилишига 262 млн. доллар сарф қилиниб 1997 йили 22 августда ишга туширилди. Фарғона нефтни қайта ишлаш заводида 178 млн. доллар сарф қилиниб қайта қурилди.

Табиий газнинг Бухородаги газли корхонаси қайта таъмирланди. 1997 йили Кўкдумолақ газ компрессор станцияси ишга туширилди. Натижада Ўзбекистон аҳолисини 2003 йилда 75% табиий газдан фойдаланиладиган бўлди. Бу кўрсаткич айрим вилоятларда айниқса кўзга кўринарли бўлди. Масалан: 1990-2003 йиллари табиий газдан фойдаланиш Сурхандарё вилоятида 3,2%дан, 59%га, Қашқадарёда 5,7%дан 66%гача, Наманганда 10,5%дан 70,5%га, Андижонда 11%дан 68,5 гача ошди.

Сўнгги йилларда нефт-газ саноатини ривожлантиришга алоҳида аҳамият берилмоқда. 2004 йилда И.Каримовнинг Россия Президенти

Владимир Путин билан учрашувлари натижасида Ўзбекистонда бу тармоқларнинг ривожланишига 2,2 млрд.доллар ажратди. 2005 йил май ойида Президент И.Каримов ХХРда олиб борган музокаралари натижасида Ўзбекистонда нефтьгаз ривожланишига 600 млн.доллар сармоя ажратилди. Мамлакатни иқтисодий-ижтимоий ривожлантириш дастурини амалга ошириш учун ишончли энергетик базаси яратилган.

Ҳозирги кунда республика энергетика тизими 37 иссиқлик ва гидро-электростанциялардан иборат бўлиб, уларнинг умумий қуввати 11 миллион киловаттга ташкил этади. У йилига 55 миллиард киловаттсоатгача энергия ишлаб чиқариш имкониятига эга.

Йирик иссиқлик электростанциялар, жумладан, қуввати 3 миллион киловаттсоат Сирдарё ГРЭСи, қуввати 2,1 миллион киловатт Янги Ангрен, қуввати 1,86 миллион киловатт Тошкент, қуввати 1,25 миллион киловатт Навоий ГРЭСлари республикамизнинг асосий электроэнергетика манбаи ҳисобланади.

Иссиқлик электростанцияларидан ташқари, нисбатан арзон ва экологик тоза электр энергиясини етказиб берувчи гидроэлектростанциялар, жумладан, Чорвоқ, Хўжакент, Фарғона, /азалкент ва бошқа бир қанча электростанциялар ишлаб турибди.

Ўзбекистон энерготизимининг Марказий Осиё Бирлашган энерготизимидаги улуши 40 фоизни ташкил этади. Республикамиз электр тармоқлари орқали электр энергияси Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркманистонга узатилмоқда.

Ўзбекистоннинг жаҳондаги кўплаб мамлакатлар билан ташқи иқтисодий алоқалари кенгайиб мустақамланиб бормоқда. Эндиликда жаҳоннинг 35 мамлакати билан савдо-иқтисодий ҳамкорлик тўғрисида битим тузилганлиги ва бир қанча жаҳон банклари билан шартноманинг имзоланиши Ўзбекистоннинг халқаро савдо ва хорижий инвестициялардан унумли фойдаланиш учун шарт-шароитларни яхшилади.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги тарих шуни кўрсатадики, ҳозирги кунда ривожланган давлатларнинг ҳеч қайсиси хориж мамлакатларининг сармоясиз, инвестициясиз тараққий этмаган. Ўзбекистон ҳам Ўзининг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий барқарорлиги билан чет давлатларнинг инвестициясини Ўзига тортмоқда. 1999 йил 1 январ ҳолатига кўра Ўзбекистонда 3.592 Корхона хорижий инвестициялардан фойдаланмоқда. Шундан 1917таси кўшма корхоналардир. Ишлаб турган кўшма корхоналарнинг асосий қисми: 1400 таси Тошкент шаҳрида, 107 таси Тошкент, 85 таси Самарқанд, 51 таси Андижон, 49 таси Фарғона ва Наманган вилоятларида жойлашган. Чет эл сармоялари, айниқса нефт ва табиий газ тармоқларида катта ўрин тутади. Бу соҳаларга 1994 йил атиги 10 млн. доллар хорижий сармоя жалб қилинган бўлса, бу кўрсаткич 1995 йил-395, 1996 йил-546, 1997 йил-845, 1998 йили деярлик, 1.145 млн. доллардан ошди.

1998 йил айрим ривожланган мамлакатлардаги молиявий кризис, жаҳон бозорида Ўзбекистоннинг муҳим экспорт маҳсулотлари-пахта толаси, рангли металлларнинг нархини тушиб кетиши мамлакатимизнинг иқтисодий ва

молиявий аҳволига таъсир қилмай қолмади. Жаҳон иқтисодий кризиси шароитида Республика раҳбари қайд этганидек, муҳим стратегик вазифани ҳал қилишга муваффақ бўлинди. Жаҳон бозорида олтин, пахта, мис нарҳининг тушиб кетишига қарамадан мамлакатимизнинг олтин валютаси захираси ўтган йилги даражасида сақланиб қолди. Бу борада Навоий, Олмалик тоғ-металлургия комбинатлари, “Зарафшон-Ньюмонт” қўшма корхонасининг ҳал қилувчи ролини кўрсатиш ўринлидир.

Эндиликда жаҳондаги энг йирик конлардан ҳисобланган Қизилкумнинг олтин ва уран бойликлари малакатимиз тараққиётига хизмат қилмоқда. Собиқ СССРнинг парчаланиб кетиши оқибатида Россия корхоналари ҳамда Ўзбекистон уран ва олтин қазиб олиш саноати ўртасидаги кооператив алоқаларнинг узилиши натижасида ҳарбий саноат комплексининг Навоий вилоятидаги 50 минг нафар инженер ва малакали ишчилари қийин аҳволда қолдилар. Ўзбекистон Президенти йирик, иқтисодчи мутахассис И.А.Каримов вазиятни ҳар томонлама ўйлаган ҳолда Навоий тоғ-кон металлургия комбинатини тиклаш ва ривожлантириш ишларини давлат зиммасига ўтказди. Комбинатни қайта қуриш мақсадида хориждан олинган қарздан тушган фойдаларни беш йил давомида корхона ихтиёрида қолдирилди. Хорижий давлатлар корхоналари билан битим тузиш, қарз олиш, инвестициялардан фойдаланишда комбинатга тўла мустақиллик берилди. Ҳисоб-китоблар, катта жамоанинг меҳнати ўз натижаларини берди. Беш йилдан кейин Мурунтоvdан тонналаб олинган олтинлар давлатни валюта захирасини тўлдирди. Бозор иқтисодиёти шароитида аниқ йўналтирилган ижтимоий сиёсат амалга оширилмоқда. 1994 йили энг кам маош 150 сўм бўлса, 2004 йили бу кўрсаткич 6400 сўмни ташкил қилди. Айти бир вақтда нарх-навоинг ошиб кетмаслиги чоралари кўтарилмоқда. 1995 йили кам таъминланган оилаларга 6 млрд. сўм нафақа тўланган эди, 2000 йили бундай оилаларга 54.3 млрд сўм тўланди.

1998 йили 10 ноябрда соғлиқни сақлашни ислохот қилиш тўғрисида Президент фармони чиқди. Давлат соғлиқни сақлаш муассасалари билан бир қаторда нодавлат, шахсий тиббий муассасаларни ривожланмоқда. 1991-2001 йилларда 19,5 минг ўринли шифохоналар ишга туширилиб 2001 йили 1500 га етди бундан ташқари жами 5700 нодавлат шахсий тиббиймуассасалари ишламоқда. 2001 йил март ойидан 1-шаҳар клиник шифохонаси Республика илмий марказга айлантирилди. Кардиология, хирургия, офтальмология, онкология республика марказлари ташкил этилди. Арзон ва сифатли уран олиш ҳам йўлга қўйилди.

Американинг Колорадо штатидаги “Ньюмонт” фирмаси билан Мурунтоvdа қўшма корхона қурилиши билан ишлар яна қизиқ кетди. “Зарафшон-Ньюмонт” қўшма корхонасига фирма томонидан ажратилган 200 млн. доллар инвестиция ёрдамида оддий шароитдаги ярим асрлик ишлар икки йилда ўз натижаларини берди. Навоий тоғ-кон металлургия комбинати олтин рудасини қазиб олишдан то заргарлик безакларини тайёрлайдиган жаҳонда циклда ишлайдиган ягона корхонага айланди.

Ўзбекистон истиқлоли машинасозлик саноатини, айниқса унинг муҳим тармоғи-автомобилсозликнинг ривожланишига боғлиқ. 1992 йилнинг август ойида Жанубий Корея Республикаси билан Ўзбекистон Ўртасида тузилган битим асосида “УзДЭУ авто” кўшма корхонаси ташкил этилди ва Асака шаҳрида энгил автомашиналар ишлаб чиқаришга киришилди. 1996 йилнинг март-июл ойларида “УзДЭУ” автокорхонаси “НЕКСИЯ”, “ТИКО”, “ДАМАС” энгил автомашиналарини чиқара бошлади. 1999 йилни 1 июнига қадар, уч йил давомида 87 мингдан кўпроқ “НЕКСИЯ”, 51 мингдан кўпроқ “ТИКО”, 40 мингдан ортиқ “ДАМАС” автомашиналари ишлаб чиқарилди. Эндиликда энгил автомашиналари жаҳон бозорига чиқа бошлади. Фақат Россиянинг Ўзида 18 мингдан ортиқ машиналар сотилди. Москва, Санкт-Петербург, Новосибирск, Саратов, Тюмень ва бошқа шаҳарларда “Ўзбекистон автомашиналар”га сервис хизматини кўрсатувчи тармоқлар қурилмоқда. Сўнги йилларда Россияда хорижий автомашиналари Ўртасида “НЕКСИЯ” машинамиз етакчи ўринни эгаллаб турибди. Эндиликда “ДЭУ” корхонаси билан шартномага кўра бу машиналарнинг янги моделларини ишлаб чиқарила бошлади. 2004 йилнинг Ўзида «УзДЭУавто» корхонаси жами 70.070 автомашина ишлаб чиқарди. 35659 донаси хорижий давлатларга сотилди. Жами 39.079 «Нексия», 9495 «Дамас», 19856 «Матиз», 1139 «Тико» ва 507 «Ласетти» ташқи бозорга чиқарилди.

1993 йилда ГФРдаги “Мерседес Бенц АГ” корпорацияси билан Хоразмда юк автомашинасини чиқариш учун шартнома тузилди. 1994 йили “Дўстлик” автомобиль заводида дастлабки 350 “Мерседес Бенц” юк автомобили ишлаб чиқилди. 1995 йили “Ўзавтосаноат” уюшмаси билан Туркиянинг машҳур “Кочхолдинг” компанияси Ўртасида тузилган шартнома асосида Самарқанднинг Сўғдиёна мавзесида қад кўтарган автобус заводи 1999 йил март ойида Ўзининг маҳсулотини бера бошлади.

Президентнинг 1992 йил 28 январ фармонида мувоффиқ “Ўзбекистон ҳаво йўллари” миллий авиакомпанияси тузилди. 1993 йилдан бошлаб, авиакомпания замонавий А-310, БОИНГ-767, БОИНГ-757, RL-85 самолётларига эга бўлди. 1991 йили Халқаро авиа йўли Деҳли ва Қарачигача учган бўлса, эндиликда МДХ ва АҚШ маршрутлари йўналишида Ўзбекистон самолётлари учмоқда.

Ўзбекистон “Миллий ҳаво йўллари” компанияси жамоасининг мустақиллик йилларида олиб борган самарали фаолияти натижасида бу соҳада ўтказилган ислохотлар кўзга кўринарли натижаларга олиб келди. Фуқаролар авиакомпаниясидаги кўп йиллик қолоқликка барҳам берилди ва жаҳон бозорида ўз ўрнини эгаллади. Ҳаво йўлларида ғарбда ишлаб чиқарилган самолётлар фойдалана бошланди, мамлакатда туристик марказлар, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хива аэропортлари қайта қурилди. Ёқилғи танқислигига боғлиқ айрим рейсларнинг қисқартирилганига қарамасдан 2000 йили 1 млн. 800 минг йўловчилар ташилди, ўтган йилга нисбатан бу кўрсаткич беш фоизга кўп бўлди. Шу вақт давомида Украина Ҳаво Компанияси 500 минг, Қозоғистон 230 минг йўловчилар ташиган холос. Энг муҳими йўловчилар хавфсизлиги таъминланди. “Ўзбекистон ҳаво

йўллари” миллий авиакомпаниясининг Халқаро авиация хавфсизлиги жамғармаси томонидан фахрий диплом билан мукофотланганлиги бунинг гувоҳидир.

Истиқлол йилларида иқтисодиётда амалга оширилган таркибий ўзгаришлар қуйидаги жаҳоншумул аҳамиятга эга бўлган натижаларга олиб келди:

- Ёнилғи-энергетика ресурсларига бўлган эҳтиёжини Ўзбекистон Ўзини-Ўзи таъминлайдиган бўлди;
- /алла мустақиллигига эришилди;
- Ишлаб чиқаришда саноат маҳсулотлари хиссаси ошди;
- Саноатда юксак технологияга асосланган истиқболли тармоқларнинг хиссаси ошди;

Ўзбекистонда макроиқтисодий барқарорлик давом этмоқда. Ҳатто, 1998 йили ички ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми 4,4 фоиз, шу жумладан, саноат ишлаб чиқариши 5,8 фоизга ортди. Истеъмол молларини ишлаб чиқариш 7,2 фоиз кўпайди. Аввалги йиллардаги каби қатъий молия-кредит сиёсати амалга оширилди. Натижада инфляция даражасини пасайишига олиб келди. Ўзбекистон иқтисодиётидаги ислохотлар тобора чуқурлашиб бормоқда. Ички ва ташқи сармояларнинг мунтазам равишда ўсиб бориши натижасида 2004 йил ялпи ички маҳсуло 7.7 фоизга, саноат маҳсулотини ишлаб чиқариш 9.4 истеъмол молларини ишлаб чиқариш 13.4 фоизга ошди. Инфляция 3.7 фоизни ташкил қилди. Бу кўрсаткичларни 2003 йил билан таққосланса иқтисодиётдаги ўсиш яна ҳам кўзга ташланади. Ялпи ички маҳсулот 4%га, саноатни ишлаб чиқариш 6.2%га, ижтимоий маҳсулот 8.4 %га ўсган эди. МДҲнинг бошқа давлатларида 2004 йили инфляция даражаси қуйидагича бўлди:

Қозоғистон 6.7, Россия 8.5, Украинада 9.7, Белоруссияда 14.1%ни ташкил қилган.

Иқтисодиётдаги барқарорлик Ўзбекистоннинг ташқи савдо алоқаларида, экспорт ва импорт тузилмасида катта сифат ўзгаришига олиб келди: агар 1991 йилда экспорт таркибида пахта толасининг улуши 77,6 фоизни ташкил этган бўлса, 1998 йилда унинг улуши 38,6 фоизга тушди.

Экспортда ёнилғи ва саноат маҳсулотларининг улуши ортиб бормоқда. 1991 йилда хорижга сотилган товарларда машина ва жиҳозларнинг улуши 1 фоизга ҳам етмаган бўлса, 2000 йили бундай маҳсулотлар деярлик 23 фоизни ташкил қилди.

Мустақиллик давридаги Ўзбекистоннинг иқтисодий ўсиши Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатлари иқтисодий аҳволи билан таққосланса, фақат Ўзбекистондагина 90-йиллар бошидаги даражадан ошиб бир текис ривожланмоқда. Бу ҳолатни жаҳоннинг кўп йирик ривожланган мамлакатларининг давлат раҳбарлари, таниқли мутахассислари тан олмоқда.

Қишлоқ хўжалигида ислохотлар, унинг вазифалари ва йўналишлари. Молия-банк тизими

Иқтисодий ислоҳотларнинг ҳал қилувчи бўғини сифатида қишлоқ хўжалигида ислоҳот ўтказиш, уни жадал ривожлантиришга алоҳида эътибор берилди. Бунга сабаб Ўзбекистон аҳолисининг 64 фоиздан кўпроғи қишлоқда яшаши, яъни ички маҳсулотнинг 24 фоиздан кўпроғи аграр секторга тўғри келиши ва қишлоқда истиқомат қилганларнинг 37 фоизга яқини қишлоқ хўжалиги билан бандлигида эди.

Қишлоқ хўжалигида ислоҳотларни амалга оширишда энг устувор масала сифатида ерга мулкчилик масаласи ҳал қилинди. Ўзбекистон Республикасида суғориладиган ерларнинг камлигини ҳисобга олиб, ер хусусий мулк қилиб сотилиши мумкин эмаслиги, балки уни узоқ муддатли ижара шартлари билан топшириш мумкинлигини ҳуқуқий ҳужжатларда қайд этилди.

Мустақилликнинг дастлабки қадамларидан бошлаб қабул қилинган меърий ҳужжатларда, хусусан “Ер тўғрисида”ги (20 июн 1990 йил) ва бошқа қонунларда ва Президент фармонларида қишлоқ хўжалигидаги туб ислоҳотларни ҳуқуқий ва назарий асослари яратилди.

Қишлоқда бозор муносабатларини ривожлантириш, деҳқоннинг ерга эгалик ҳиссини қайта тиклаш, ерни сотиш-олишга йўл қўймасдан балки уни узоқ муддатларга (50 йилгача) мерос қилиш ҳуқуқи билан вақтинча ёки умрбод фойдаланишга бериш масалалари ҳал қилинди. 1992 йилдан бошлаб атиги уч йил ичида мавжуд 1137 давлат хўжалигидан 1066 мулкчиликнинг акциядорлик, жамоа ёки ижарадаги хўжаликка айлантирилди 1516 қорамолчилик фермаси меҳнат жамоаларининг мулки қилиб берилди. Қишлоқ хўжалигида кўп укладли иқтисод вужудга келди. 1997 йили шахсий томорқа хўжалиги-3 млн. гектарни ташкил қилди. Томорқа хўжалигининг экин майдони 1989 йили 257 минг гектар бўлса, 1997 йил-599,7 минг гектарга кўпайди. 1996 йили шахсий ёрдамчи хўжаликларда 640 минг т гўшт, 2,968 минг т сут, 1,711 минг т сабзавот, 321 минг т мева, 307,8 минг т полиз, 338,1 минг т картошка, 729 млн. дона тухум етиштирилди. /аллакорлар Ўзбекистоннинг ғалла мустақиллигига катта ҳисса қўшмоқда. Улар 1996 йили давлатга 2 млн. 100 минг тонна ғалла топширган бўлсалар, 1998 йили 4,6 млн. тонна ғалла ҳосили етиштирдилар. Бундан 3,5 млн. тоннаси буғдой эди. /аллакорларнинг ютуқлари Ўз-Ўзидан бўлгани йўқ. Пахта майдонларини қисқартириш эвазига дон экинларининг майдони кенгайтирилиб 2,5 млн. гектарга етказилиб пахта майдонлари билан тенглаштирилди. /аллачиликнинг техника базаси мустаҳкамланди. 8159 та “Нива”, “Дон”, “Сибиряк” комбайнлари билан бир қаторда Американинг “Кейс” фирмасидан келтирилган 637 комбайн ғалла ўрим-йўғимида қатнашди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг I-чақариқ X сессияси (декабр, 1997 йил) аграр ва иқтисодий муносабатларни тубдан ўзгартириш юзасидан қатор қонунлар қабул қилди. “Ер кодекси”, “Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида”, “Деҳқон хўжалиги тўғрисида”, “Ер кадастри тўғрисида”ги қонунлар қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлади. 2000

йилга келиб республикада давлатга қарашли бўлмаган сектор мустақамланди ва етакчи Ўрин эгаллаб 1991 йилги 63 фоизни ташкил қилган бўлса 1999 йил сентябрига келиб қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш ҳажмининг 98,4 фоизини эгаллади.

Барча ислохотларнинг туб мақсади инсоннинг ижтимоий турмушини яхшилашга қаратилгандир. Ўзбекистон тараққиётидаги Ўзига хос йўлнинг асосий тамойилларидан бири кафолатланган ижтимоий сиёсатни амалга оширишдан иборатдир. Унинг моҳияти жамиятда кам таъминланган, боқувчиси йўқ, кўп болали оилаларни, ногирон ва қарияларни ижтимоий ҳимоя қилиш, жамият аъзоларининг Ўта бойлар ва камбағалларга табақаланиб кетишининг олдини олишга қаратилган. 1994 йилни октябридан бошлаб давлат томонидан бола боқувчи оналарга, 16 ёшгача болалари бор, кам таъминланган оилаларга нафақа жорий этилди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида аҳоли турмуш даражасини барқарорлаштиришга қаратилган зарурий чора-тадбирларнинг дастури ишлаб чиқилди ва ҳаётга тадбиқ этилмоқда. Бу тадбирларни амалга ошириш учун давлат бюджетидан ажратилган маблағлар ҳажми йилдан-йилга ортиб бормоқда. Хусусан 1999 йил давлат бюджетини шакллантиришда объектив сабабларга кўра юз берган айрим қийинчиликларга қарамасдан, маъмурий ва бошқарув органлари тизимида Ўтказилган қисқартиришлар ҳисобига ижтимоий соҳаларга ажратиладиган маблағларнинг камайишига йўл қўйилмади.

1998 йил охиридаги ҳисобга кўра мамлакатда 3 млн. 252 мингдан ортиқ киши пенсия ва нафақалар олди ва бу мақсад учун 75 млрд. 541 млн. сўм миқдорида маблағ ажратилди. Шундан фақат икки ёшгача боласи бор оналарга 10 млрд. 448 млн. сўм нафақа берилди.

Кам таъминланган аҳоли қатламлари нафақа ва моддий ёрдамдан ташқари турли хил имтиёзлардан кенг фойдаланади. Жумладан, жамоат транспортида текин, арзон ҳақ тўлаб юриш, турар жой ва коммунал хизматлари учун ҳақ тўлашда, дори-дармонларни бепул ёки арзон нарҳда олиш ва бошқа бир қанча енгилликлар берилган. Булардан ташқари мустақиллик йилларида халқ таълими, Ўрта махсус ва олий ўқув юртинларининг профессор-ўқитувчиларига, тиббий ходимларга электр энергия, газ ва коммунал хизматларидан фойдаланишда қатор имтиёзлар берилди.

Бозор муносабатига Ўтиш жараёнида аҳоли даромадининг моҳияти янгиланмоқда. Уларнинг манбалари Ўзгармоқда. Маош билан Ўлчанган иш ҳақидан ташқари тадбиркорлик даромади, акциядорлик дивиденди, мулкдан келган даромад, томорқа маҳсулотларини сотишдан олинadиган тушум шаклларида бозор даромадлари пайдо бўлди.

Аҳоли даромадларини бозорга боғлиқ манбаларининг йилдан-йилга Ўсиб бориши муносабати билан иш ҳақининг салмоғи пасайиб бормоқда. Масалан, 1992 йили иш ҳақи аҳоли даромадининг 57% ни ташкил қилса, 1995 йилда эса-44,2% ни ташкил қилди. 1997 йили аҳоли барча даромадларининг қарийиб чорак қисми тадбиркорлик фаолиятидан тушди.

Бозор иқтисоди шароитида аниқ йўналтирилган ижтимоий сиёсат амалга оширилмоқда. 1994 йили энг кам маош 150 сўм бўлса, 2004 йили бу кўрсаткич 6400 сўмни ташкил қилди. Айтиш билан бир вақтда нарх-навонинг ошиб кетмаслиги чоралари кўрилмоқда. 1995 йили кам таъминланган оилаларга 6 млрд. сўм тўланди.

1998 йили 10 ноябрда соғлиқни сақлашни ислоҳат қилиш тўғрисида Президент фармони чиқди. Давлат соғлиқни сақлаш муассасалари билан бир қаторда нодавлат, шахсий тиббиёт муассасалари ривожланмоқда. 1991-2001 йилларда 19,5 минг ўринли шифохоналар ишга туширилиб, 2001 йили 1500га етди. Бундан ташқари жами 5700 нодавлат шахсий тиббиёт муассасалари ишланмоқда. 2001 йил март ойидан 1-шаҳар клиник шифохонаси Республика илмий марказга айлантирилди. Кардиология, хирургия, Офтальмология, онгеология республика марказлари ташкил этилди.

Мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб бозор муносабатларига мос пул-кредит тизими шакллантирилди. Ўтиш даврида банк тизимининг эгаллайдиган муҳим ўрнини Президент И.А.Каримов ҳар томонлама асослаб берди: Банк тизими, дейди Президент, иқтисодий қайта қуриш жараёнида локоматив ролини бажариши керак. Бу тизимнинг фаолияти иқтисодни барқарорлаштиришга қаратилган бўлиб, ислохотларни чуқурлаштириш учун қулай макроиқтисодий шароитлар яратиш зарур. Банк тизимини ислоҳ қилишнинг биринчи босқичи 1991 йили қабул қилинган “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги Қонундан бошланди. Собиқ СССР давлат банкни Ўлкадаги бўлими Марказий Банкга айлантирилди. Ташкилий тузуми қайта кўрилиб, унинг иш услуби қайта тубдан ўзгартирилди. Ҳаракатдаги савдо (коммерция) банклари акциялашган банкларга айлантирилди, уларнинг сони кўпайди. 1999 йилни охирида республикада 36 савдо (коммерция) банклари, улардан иккитаси давлат, 18 акциядорлик, 10 хусусий ва 13 йирик хорижий банкларнинг ваколатхоналаридир. Миллий валюта жорий этилиши билан (1994 йил, июл) пул тизимини мустақамлашда иккинчи босқич бўлди. Бу даврда, биринчи навбатда банк қонунчилиги такомиллашди.

1996 йилдан бошлаб иқтисодий ўсиш юз берди. Аҳоли даромадининг йиллик ўсиши 14 фоизни ташкил қилди. 1997 йили ялпи маҳсулотнинг ўсиши Ўзбекистонда 4,5 фоиздан кам бўлмади. 1991-1996 йиллар давомида Ўзбекистон Республикаси ҳукумати Миллий банк ва Молия тизими юзасидан бир қанча қарорлар қабул қилди. 1995 йил декабрда Олий Мажлиснинг навбатдаги сессиясининг Марказий банк ва банклар тўғрисида Қонунлари катта аҳамиятга эга бўлди. Марказий банкдан ташқари Тошкент шаҳри ва вилоятларда 30 та акциядор-тижорат, ширкат ва хусусий банклар фаолият кўрсатмоқда (1995).

Мустақил Ўзбекистон хазинасини тўлдирувчи, иқтисодий ислохотларни муваффақиятли ўтказишнинг асосий манбаи солиқдир. Шунинг учун солиқ тизимини такомиллаштиришга дастлабки кунлардан бошлаб катта эътибор берилди.

Вазирлар маҳкамасининг 1991 йил 12 августдаги “Ўзбекистон Республикасида Давлат Солиқ органлари ҳақида”ги Қарори асосида давлат солиқ тизими шакллана бошлади. Солиқ тўловчилар сони йилдан-йилга кўпайиб бормоқда. Агар 1994 йилда 91 мингдан ортиқ солиқ тўловчи юридик шахс рўйхатдан ўтган бўлса, 1997 йили уларнинг сони 148 мингга етди.

Хулоса, иқтисодий ислохотларнинг ютуқлари мамлакатда иқтисодий барқарорликни таъминламоқда.

Мустақиллик йилларида маънавий ва маърифий ҳаёт. Миллий истиқлол ғояси ва мафкуравий масалалар

Ўзбекистон Республикасида иқтисодий ислохотларни амалга ошириш билан бир вақтда маънавий меросимизни, маданий қадриятларимизни тиклаш ва уларни халқимизга етказиш борасида кенг кўламда фаолият олиб борилмоқда.

Республика Президенти И.А. Каримов таъкидлаб ўтганидек маънавиятнинг моҳияти шунчалик кенги, уни ўлчаб ҳам, поёнига етказиб ҳам бўлмайди. У инсон учун бутун бир оламдир.

Бозор муносабатлари шароитида маънавият ва маърифат ишларига ғоят катта эътибор берилиши Мустақил Ўзбекистонда янги жамият қуришнинг ўзига хос хусусиятларидан биридир.

Шу борада “Манавият ва маърифат” жамоатчилиқ марказини ташкил қилиш ва уларнинг иш самарадорлигини оширишга қаратилган 1994 йил 23 апрелдаги ва кейинги Президент фармонлари Республикада маънавий ва мафкуравий ишларни юксалтиришда катта аҳамиятга эга бўлди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000 йилнинг 2 июнидаги Республика маънавият ва маърифат кенгашини қўллаб-қувватлаш тўғрисидаги янги фармони мамлакатимизда маънавий-маърифий ислохотларни изчил амалга ошириш, миллий истиқлол ғоясининг асосий тушунча ва тамойилларини халқимиз онги ва қалбига сингдириш борасида улкан ишларни амалга оширишга қаратилган муҳим дастур бўлди. Юртбошимизнинг маънавиятга бош ҳомий бўлаётгани, вилоят ҳокимларининг маънавий ва маърифий Кенгашларига шахсан ўзлари раислик қилаётганлари мамлакатимизда маънавий қадриятларни тиклаш, ҳар томонлама камол топган инсонни тарбиялашга қанчалик катта эътибор берилганликни кўрсатади.

Республика маънавият ва маърифат кенгаши Президент фармонининг ижросини таъминлаш мақсадида “Жамият маънавиятини янада юксалтириш”, “Аҳолини сиёсий ва ижтимоий фаоллигини ошириш” юзасидан ҳужжатлар қабул қилиб, 39 та кичик ишчи гуруҳларни тузди. Қабул қилинган дастурларни амалга ошириш, маънавий-маърифий ишларнинг самарадорлигини кучайтириш юзасидан кенгашнинг жойлардаги бўлимлари муайян ишларни амалга оширмоқдалар.

Ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда-аждодларимизнинг бизгача етиб келган бой маданий меъросларини ўрганиш ҳам катта ўрин

эгаллайди. Шу сабабли Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан кадриятлар, урф-одатлар, буюк ота-боболаримизнинг бизга қолдирган меросларини Ўрганиш ва тарғиб этиш учун кенг йўллар очилди. Бу борадаги тадбирлар мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданок, амалга оширила бошланди. Хусусан, маънавий-маърифий ишларнинг ривожланиши учун давлат томонидан катта маблағлар ажратилди. Ўзбекистондаги барча давлат театрлари, маданият уйлари, санъат олий ўқув юртлари, фольклор-этнографик гуруҳлар маданият ўчоқларига айланиб қолди. Театр сахналарида янги замонавий спектакллар қўйила бошлади.

Бадиий адабиётда партиявийлик, синфийлик нуқтаи назаридан ёндошишга чек қўйилди. Баҳовуддин Нақшбанд, Феруз, Хўжа Ахрор, Чўлпон, Фитрат каби алломаларнинг номлари тикланиб асарлари чоп этилди. Баркамол авлодни тарбиялашдаги катта хизматларни ҳисобга олиб адабиётнинг илғор намояндalари Абдулла Орипов, Саид Аҳмад, Эркин Воҳидов, Қайтберген Тўлепбергенов, Иброҳим Юсуповлар Ўзбекистон Қаҳрамони унвонига сазовор бўлдилар.

1991 йили буюк аллома, ғазал мулкнинг султони Алишер Навоий юбилейини ўтказиш катта воқеа бўлди. Бу тантанага бағишланиб Республикамизда шоирнинг асарлари нашрдан чиқарилди. 1994 йил Мирзо Улубек таваллуд топган кунининг 600 йиллиги кенг кўламда, жаҳон миқёсида нишонланди. ЮНЕСКО нинг Париждаги қароргоҳида юбилейга бағишланган ҳафталик ўтди.

Мустақиллик йилларида буюк соҳибқирон Амир Темурнинг 660 йиллиги бўлиб ўтди. ЮНЕСКО томонидан 1996 йил “Амир Темур йили” деб эълон қилинди. Шу йили ЮНЕСКО нинг Париждаги қароргоҳида “Темурийлар даври, фан, маданият ва маорифнинг гуллаб яшнаши” мавзуида анжуман ва унга бағишланган кўргазма очилди. Мамлакатимизда “Темур ва темурийлар” музейи, Амир Темур номи берилган боғлар, кўчалар барпо этилди.

Ислom оламнинг алломаси Исо ат-Термизийнинг 1200 йиллиги, Маҳмуд аз Замаҳшарийнинг 920 йиллиги, Нажмиддин Кубронинг 850 йиллиги, Боҳовуддин Нақшбандийнинг 675 йиллиги кенг кўламда нишонланди. Уларнинг бой асарлари нашрдан чиқарилди.

Барча вилоятлар ва шаҳарларда ҳар йили Алишер Навоий, Бобур, Машраб, Огаҳийларга бағишланиб кечалар ўтказилди, Жалолиддин Мангубердининг 800 йиллик таваллудига, “Алпомиш” достони яратилишининг 1000 йиллигига бағишланган турли кечалар, баҳслар ташкил этилди.

Маънавий ҳаётни такомиллаштириш мақсадида Имом ал Бухорийнинг юбилейига бағишлаб, Қуръони Каримдан кейин иккинчи ўринда турадиган “Ал-Жомеъ ас-Саҳийх” (Ишонарли тўплам), “Ал-адаб, ас-муфрад” (Адаб дурдоналари) ўзбек тилига таржима қилиниб, нашрдан чиқарилди.

1998 йили Имом ал Бухорий таваллудининг 1225 йиллиги, Аҳмад ал Фарғоний таваллудининг 1200 йиллиги жаҳон миқёсида кенг нишонланди.

Республикада Юбилейлар муносабати билан алломалар ҳаётига бағишланган илмий анжуманлар ва бадий кўргазмалар очилди.

Юртбошимиз Ислом Каримов ташаббуси ва бевосита иштироки билан буюк ватандошларимиз фикҳ илмининг билимдони, номи шарқ ва ғарбда машҳур бўлган Абул Хасан ибн Абу Бакр ибн Абдулжалил ал Фарғоний ал-Марғиноний таваллудининг 910 йиллиги, калом илмининг асосчиси Имом Абу Мансур ал Мотуридий таваллудининг 1130 йиллиги бутун мамлакатимизда кенг нишонлаб ўтилди. Юртимиз ҳали иттифоқ таркибида бўлган, Кремлнинг ҳукмронлиги ҳали кучини йўқотмаган бир пайтда-1990 йил июн ойида Республика Президенти Ислом Каримов “Мусулмонларнинг Саудия Арабистонига Ҳаж қилиши тўғрисида”ги фармонга имзо чекди. Ўзбекистон ҳукуматининг ҳар томонлама қўллаб-қувватлаши билан 1991 йилда Ҳаж қилиш бахтига 350 киши сазовар бўлган бўлса, 2001 йили хожиларнинг сони 3801 кишига етди. Жами мустақиллик йиллари Ҳаж ибодатини адо этишга мувоффақ бўлганларнинг сони 31.057 кишини ташкил қилди.

Сўнгги йилларда Ҳаж сафарига борувчилар 4 минг нафар кишини ташкил этмоқда. Давлат уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватламоқда.

1992 йил Президент фармони билан Рамазон ва Қурбон ҳайит кунлари умумхалқ байрами деб эълон қилинди. Халқимиз асрлар давомида нишонлаб келган байрамларидан бири “Наврўз” умумхалқ байрами сифатида қайта тикланди.

“Мовароуннаҳр” диний бошқармаси фаолияти Республикаимиз ҳаётида ўз ўрнини эгаллади. Диний бошқарма қошида Ислом Университети ва вилоятларда мадрасалар ташкил этилди. «Ислом нури» газетаси чоп этилмоқда. Мустақиллик арафасида Ўзбекистон бўйича 87 масжид бўлса, 1998 йилда уларнинг сони 3000га ҳозир эса 5000га етди. Дин инсон руҳини поклаши, одамлар ўртасида меҳр-оқибат туйғуларини мустаҳкамлаши, миллий қадрият ва анъаналарни асрашга хизмат қилиши билан жамият ҳаётида муҳим ўрин тутиб келган. Ўзбек юрти азалдан қадимий динлар ривож топган макондир. Ҳозирги кунда кўп миллатли Ўзбекистон Республикасида ислом дини билан бир қаторда ўн тўртта диний конфессиялар ёнма-ён яшаб келмоқда.

1995 йили рус православ черкови Тошкент ва Ўрта Осиё епархияси ташкил этилганлигининг 125 йиллиги юбилеи, Ўзбекистон евангелъюттеран жамоаси ташкил этилганининг 100 йиллигига бағишланган “Бир осмон остида” шиори билан мусулмон ва христиан динлари вакиллари ўртасида ўтказилган мулоқат катта аҳамият касб этди. Тошкентда 2000 йилнинг сентябрида ЮНЕСКО раҳнамолигида “Жаҳон динлари тинчлик маданияти йўлида” мавзуида динлараро мулоқот халқаро анжуман бўлиб ўтди. Унда АҚШ, Франция, Россия, Эрон, Исроил, Ҳиндистон, Хитой, Ватикан каби ўттизга яқин мамлакат, шунингдек, халқаро диний муассасалар вакиллари қатнашдилар. Анжуманни ўтказиш учун айнан Ўзбекистон танлангани бежиз эмас. Зеро, бу ўлкадан дунёга донғи кетган буюк алломалар Ислом оламида катта ҳурматга эга бўлган буюк зотлар етишиб

чиққан. Ҳозирги кунда мустақил Ўзбекистонда дин ва виждон эркинлиги мустаҳкам қарор топган ва барча диний конфессиялар биргаликда мустаҳкам тинчликни сақлаш, диний экстремизм ва халқаро террорчиликка қарши дадил кураш олиб бормоқда. АҚШ собиқ давлат секретари Мадлен Олбрайт 2000 йил апрелида Тошкент Синагогида ибодат қилгандан кейин: Ўзбекистонда яна такрор айтаман, Ўзбекистонда барча динларга бир хил эътибор бераётгани виждон эркинлиги тўла таъминланганлиги мени жуда қувонтирди. Бу жиҳатдан Ўзбекистонни бутун дунёга ибрат қилиб кўрсатса арзийди, деган эди.

Истиқлол йўлида қадам ташлаб бораётган Ватанимиздаги мавжуд маънавий, маданий омилларига эътибор бериш билан бирга маориф, таълим-тарбия ишларига эътибор кучайтирилмоқда.

“Таълим-тарбия тизимини ўзгартирмасдан туриб, онгни ўзгартириб бўлмайди. Онгни, тафаккурни ўзгартирмасдан туриб эса, биз кўзлаган олий мақсад-озод ва обод жамиятни барпо этиб бўлмайди”, - дейди И.А.Каримов.

Республикамизда таълимнинг янги тизимини амалга оширишда, Ўзбекистон ҳукумати тарихимиздаги таълим жараёнларини ўрганиб чиқиб, илғор тараққий этган мамлакатларнинг таълим ташаббусини инобатга олиб таълимни ислоҳ қилиш дастурини тайёрлади. Барча эътибор таълим тизимларини демократик ва инсонпарварлик тамойиллари асосида такомиллаштириб, унинг моддий техника базасини, замон ва давр талаблари даражасига кўтариш ва Ўзбекистоннинг маърифий салоҳиятини кучайтиришга қаратилди. Шу мақсадда 1992 йил 2 июл Республикамизда “Таълим тўғрисида”ги қонун қабул қилинди.

Таълимни ислоҳ қилиш қуйидаги тамойиллар асосида олиб борилади:

- таълим тарбиянинг инсонпарварлиги ва демократиявийлиги;
- таълим тизимининг узлуксизлиги, изчиллиги, илмийлиги ва дунёвийлиги;
- таълимда умуминсоний ва миллий-маданий, маънавий кадрларнинг устуворлиги;
- эътиқоди, динидан қатъий назар барча фуқаролар учун таълим олиш имкониятлари яратилганлиги;
- таълим муассасаларининг сиёсий партиялар ва ҳаракатлар таъсиридан ҳолилиги.

1993 йил Республикамиз Президенти томонидан “Ўзбекистонда ўқувчи ёшларни рағбатлантириш чоралари тўғриси”даги фармонига биноан талаба ва аспирантлар учун махсус стипендиялар белгиланди. Улар учун ривожланган давлатлардаги университетларда таълим олиш, улардаги илмий марказларда ишлаш, малакаларини ошириш учун шароитлар яратиб берилди.

Ўзбекистон мустақиллигига эришган дастлабки кунлардан бошлаб энг муҳим масалалардан бири эски тафаккур, эътиқодидан қутилган истиқлол учун, ўз она-юрти учун хизмат қиладиган кадрлар тайёрлаш масаласи турди. Эски тузумни аста-секин таг-томири билан тугатиб батамом янги, жаҳонинг илғор тараққий этган мамлакатлари йўлидан борадиган ҳақиқий демократик жамият куриш эндиликда янгича фикрлайдиган қуйидан тортиб юқори тоифадаги кадрларга боғлиқ бўлиб қолди.

Собик Иттифоқда катта-кичик раҳбар ходимлар ҳар хил даражадаги партия ва комсомол мактабларида, коммунистик мафкура тарғиботчиси ва ташвиқотчиларини тайёрлайдиган Университет ва академияларда тайёрланган бўлса, эндиликда бу Ўқув юртлири, табиийки, тарих саҳнасида тушиб қолди.

Бозор муносабатларига асосланган янги жамиятда раҳбар кадрларни тайёрлаш мақсадида Президент қошидаги “Давлат ва жамият қурилиши академияси”, “Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатияси университети”, айрим вазирликлар қошида академияларни ташкил этилиши катта аҳамият касб этади.

Президентимиз Республика ва вилоятларнинг раҳбар ходимлари, раҳбарлари ҳуқуқ органлари билан учрашувларида ҳокимиятлар, ҳуқуқ органларининг айрим ходимлари томонидан тартиб-интизомнинг, қонунчиликнинг бузилаётгани тўғрисида ҳар гал кўйиб-пишиб гапиради ва уруғ-аймоқчилик, маҳаллийчилик, нопоклик каби ўтмиш қолдиқларидан тоза эл-юрти ва халқига ҳалол меҳнат қиладиган ёш кадрларни тайёрлаш, уларга йўл очиб бериш зарурлигини қайта-қайта такрорлаб кўрсатади.

Ўзбекистон мустақиллигининг келажаги юқори малакали, маърифатли, эл-юртига садоқатли мутахассисларни тайёрлашга бевосита боғлиқ. И.А.Каримов мухбирларнинг “Сизнинг сиёсатингизда таълим-тарбия масаласига катта эътибор беришнинг сабаблари нимада?”, деб сўраган саволига онгни, тафаккурни ўзгартирмасдан туриб янги жамият қуриб бўлмайди, онг, ғоя, тафаккур таълим-тарбия билан узвий боғлиқ, бир-бирини тўлдирди деб жавоб беради.

1997 йил, 29 августда Республика Олий Мажлисининг IX сессиясида И.А.Каримовнинг “Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори” маърузаси асосида янги таҳрирда “таълим тўғрисида” қонун ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” қабул қилинди.

Истиқлол йилларида мактабгача тарбия муассасаларда, бошланғич синфларда Ўқув-тарбия ишларига эътибор кучайтирилиб, Ўрта-маҳсус ва олий Ўқув юртлири тизимида лицейлар, коллежлар, бизнес мактаблари очилди, 8 та институтлар асосида университетлар ташкил қилинди. 2000 йил бошларига келиб, мамлакатимизда 61 та олий, 258 та Ўрта-маҳсус Ўқув юртлири, шу жумладан 75 та коллежларда 360 мингдан ортиқ талаба билим олмақда. Мустақиллигимиз келажаги ёшлар қўлида экан билимдон, маънавиятли, мустақил фикрлаб мустақил иш юритадиган ёшларни Юртбошимиз таъбири билан айтганда жамиятимизнинг энг катта бойлиги, миллатимизнинг интеллектуал, ақл-заковат бойлиги бўлмиш йигит-қизларимизни тарбиялаш мамлакатимиз ҳаётида биринчи даражали вазифа этиб қўйилмоқда.

Бу борада “Умид” (1997 й.), “Улуғбек” (1993 й.) жамғармалари олиб бораётган ишлар алоҳида ўрин тутди. Фақат “Умид” жамғармаси синовларида 1997-1999 йиллар мобайнида 5500 нафар ёшлар қатнашиб 658 таси Президент грантларга сазовор бўлди. 2000-2001 Ўқув йилидаги бу

танловда 3000 нафар ёшлар билими синовдан Ўтказилиб улардан 124 таси хорижий давлатларни энг нуфузли Ўқув юртларида Ўқишга сазовор бўлди.

Яқинда Ўз фаолиятини бошлаган “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракатининг асосий мақсад ва вазифалари келажак авлодимиз дилига ва онгига миллий истиқлол ғоялари ва мафқурасини сингдириш, аҳолининг аксариятини ташкил қилган йигит-қизларимизни миллий ва умуминсоний кадриятлари асосида тарбиялашга қаратилгандир.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг асосий тамойиллари аниқ белгилаб кўрсатилди:

- узлуксизлик: таълим-фан-ишлаб чиқариш;
- мутахассисларга талаб истиқболини Ўрганиш;
- Ўқитувчи ва мураббийларни қайта тайёрлаш;
- Ўқувчи ёшларни Ватанга садоқат, юксак ахлоқли маънавиятли ва виждонли этиб тарбиялаш;
- корхоналарда мактаб-институтлар базасини мустаҳкамлашдан фойдаланиш;
- чет эл сармояларидан фойдаланиш.

Таълим тўғрисидаги янги қонунга кўра, узлуксиз таълим бир неча босқичларда амалга оширилиши зарур:

Мактабгача-оила ва боғча тарбияси.

Бошланғич таълим 1-4 синфлар.

Умумий таълим мажбурий бўлиб, 5-9 синфларда умумий билим асослари, дунёқараш шаклланади.

Мажбурий-ихтиёрий тусдаги Ўрта-махсус билим ва касб-хунар Ўқув юртлари: 3 йилга мўлжалланган академик лицейлар, махсус касб-хунар коллежлари

Олий таълим: бакалавр-4 йил, магистратура-2 йил Ўқиш муддати, кейинчалик илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш учун аспирантура-3 йилга, докторантура-2 йил муддатга белгиланган.

Таълим-тарбия, илм-фан соҳасидаги ислохотлар босқичма- босқич амалга оширилиши зарур.

I. 1997-2001 йй. Ўтиш даври.

II. 2000-2005 йй. Ислохотни кенг миқёсда амалга ошириш даври.

III. 2005 йилдан кейин кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш ва янада ривожлантириш давр.

Ўтган қисқа давр ичида “Кадрлар тайёрлашнинг миллий дастурини” амалга оширишдаги биринчи босқичидаги натижалар кўзга кўринарли даражада бўлди. Ҳозирги кунда умуман таълим тараққиёти 2005-2004 йилларга мўлжалланган махсус қарор асосида амалга оширилмоқда.

Маориф соҳасидаги ислохотлар натижасида Ўрта махсус билим юртлари тубдан қайта қурилди. Эндиликда 9-синфларни битирганлар учун академик лицейлар ва касб-хунар коллежларининг эшиги кенг очилди. 2003 йилнинг августида мамлакатда 6865 болалар боғчалари мавжуд бўлиб уларда 642000 бола тарбия олмоқда. 64000 педагоглар тарбия ишларини олиб бормоқда. 9702 умумтаълим мактабларида 6 млн.272000 Ўқувчи таълим тарбия

олмоқда. 500 минг дан ортиқ педагог ўқитувчилар фаолият кўрсатмоқда. Айни вақтда 51 академик лицейларда 30620 ўқувчи ўқимоқда. 419 касб-хунар коллежларида 285.685 йигит-қизлар хунар ўрганмоқда.

Вазирлар Маҳкамасининг 2004-2009 йилларга мўлжалланган умумтаълим мактабларининг 9-синфини битирган ўқувчилар ҳаммаси академик лицейлар ва касб-хунар коллежларида ўқишлари зарур. Олий таълим тизими кенг ривожланмоқда. 1991 йили Ўзбекистонда 52 олийгоҳ бўлса, ҳозирги кунда уларнинг сони 63 тага етди, булардан 19 таси университетлардир.

Ўзбекистон ҳукумати ёшларни жисмоний тарбия ва спорт билан кенг шуғулланиши учун барча шароитларни яратиб қўйди. Ҳозирги кунда Республикада жисмоний тарбиянинг 15085 бошланғич ташкилоти шуғулланган бўлиб улардан 9501 мактабларда 710таси Лицей ва коллежларда 63таси Олийгоҳларда.

Бугун Республикада спорт иншоотлари қурилган. Жумладан, 500дан ортиқ спорт клублари, 536 спорт масканлари, 5та олимпия клублари, 8та Республика олий спорт мактаблари ва жисмоний тарбия институти ишлаб турибди. Спорт билан шуғулланувчиларга 233 стадион, 135 сузиш ҳавзаси, 32.865 спорт майдончалари хизмат кўрсатмоқда. 4841 футбол майдони, 168 теннис, воллейбол, баскетбол майдонлари мавжуддир.

Мамлакатда спорт ва жисмоний тарбия соҳасида эришилган ютуқларни янада ривожлантириш юзасидан Республика Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинган 1999 йил 27 майдаги 271 сонли қарори ва шу қарор асосида қабул қилинган Давлат Дастури катта аҳамиятга эга бўлди. Дастурга кўра айниқса қишлоқ ёшлари ўртасида жисмоний тарбия ва спорт шаҳобчаларини кенгайтириб, уларнинг моддий техника базаларини кучайтириш тадбирлари белгиланди. Бунга жавобан ўтган бир йилдан кўпроқ вақт ичида қишлоқ туманларида 184 спорт-соғломлаштириш клублари ташкил қилинди.

2000 йил Ўзбекистон Республикаси спорти тарихида, умуман олганда, муваффақиятли йил бўлди. Саралаш мусобақаларида ғолиб чиққан 77 спортчимиз 13 спорт тури бўйича Австралиянинг Сидней шаҳрида бўлиб ўтган XXVII Олимпиада ўйинларида қатнашишга муяссар бўлдилар. Олимпиадачиларимиз 1 олтин, 1 кумуш ва 2 бронза медалларини қўлга киритиб, 200 мамлакат ўртасида 41 ўринни эгалладилар. Республика курашчилари, боксчилари, теннисчилари, дзюдочи ва каратечилари мустақил Ўзбекистонимизни бутун жаҳонга танитмоқда.

Мустақиллик йилларида энг тез ривожланиб бораётган спорт турларидан бири шахматдир. Собиқ Советлар даврида шахмат бўйича битта гроссмейстер тайёрланган бўлса, эндиликда уларнинг сони 11 нафар бўлди. Туркияда бўлиб ўтган жаҳон шахмат олимпиадасида ҳамюртларимиз 120 дан ортиқ мамлакатлар ичида фарқли 11 ўринни эгалладилар. Республика чемпиони Рустам Қосимжонов Ўз тахтасида бронза медалига эга бўлди. 2004 йили дунёнинг энг кучли шахматчилари иштирокида ўтган жаҳон чемпионатида Р.Қосимжонов жаҳон чемпиони унвонини қўлга киритди.

Жамият тараққиётида рўй бераётган ўзгаришларни тушуниш, хур фикрликка интилиш кишиларни истиқлол йўлидан олиб борувчи ғоявий қарашлар ҳозирги куннинг асосий вазифаларидан бири бўлиб қолмоқда.

Жамиятимизда сиёсий мустақилликка эришиб иқтисодий, маданий-маърифий ишлар амалга оширилаётган бир вақтда миллий истиқлол ғояси ва мафқураси Юртбошимиз айтганидек сув билан хаводек зарурдир. Бусиз, яъни фикрлаш, эътиқод ўзгармасдан бозор муносабатларига ўтиш даврида ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий барқарорликка эришиш мураккаб вазифадир. И.А.Каримов миллий мустақиллик ғоясининг зарурлиги тўғрисида гапирар экан “Ўзининг келажагини қурмоқчи бўлган ҳар қандай давлат ёхуд жамият, албатта ўз миллий ғоясига суяниши ва таяниши керак” деб таъкидлайди ва миллий истиқлол мафқурасининг вазифасини кўрсатиб унинг “...асл маъноси эскича ақидалардан ҳоли бўлган, мустақил ва янгича фикрловчи кишиларни тарбиялашдан иборат” дейди. Мустақиллик ғояси ва мафқурасининг халқимизга тўғри йўл кўрсатувчи, уни бирлаштирувчи, буюк мақсадлар учун бутун кучларимизни уйғунлаштирувчи аҳамиятини назарда тутиб Президент И.А. Каримов мустақилликнинг дастлабки даврида, 1993 йил 6 май Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг II чақирик, XII сессиясида “Олдимизда турган энг муҳим масала, бу-миллий истиқлол мафқурасини яратиш ва ҳаётимизга тадбиқ этишдир” деган эди. Кишиларимизни қайси тоифа ва гуруҳда бўлишидан қатъий назар маънавий инқироздан чиқарадиган ягона миллий ғоя атрофида бирлаштирадиган бирдан-бир қудратли куч ана шу миллий мустақиллик мафқурасидир.

Ягона мақсад, ягона ғоя бўлмаса жамият инқирозга учрайди, ҳалок бўлади. Буни биз яқин ва олис ўтмишдаги тарихимиздан биламиз. Миллий истиқлол ғояси келажак мақсадни ифодалайдиган халқимизнинг минг йиллик тарихини буюк келажак билан боғлайдиган, ана шу юксак мақсад йўлида 120 дан ортиқ миллатлар ва эллатларни, барча кишиларимизни бирлаштирувчи байроқ вазифасини бажаради.

Мустақил Ўзбекистон тарихи миллий истиқлол ғоясининг тарихидир. И.А.Каримов: “Ўзининг ҳаётини, олдига қўйган мақсадларини аниқ тасаввур қилаоладиган, ўз келажаги ҳақида қайғурадиган миллат ҳеч бир даврда миллий ғоя ва миллий мафқурасиз яшамаган ва яшай олмайди”, - дейди.

Миллий истиқлол ғояси Ўзбекистон республикасининг кўп миллатли омилини сақлаб қолиши ва уни ривожлантиришдек буюк мақсадни ўзининг адолатли, инсонпарвар ҳуқуқий жамият қуриш йўлидаги устивор йўналиш деб қарайди. “Ўзбекистон ватаним маним” ғояси барча Ўзбекистонликларнинг дилидан ўрин олган. Бу фикрларнинг тасдиғини “Ижтимоий фикр” маркази томонидан 1999 йилни июн ойида ўтказилган социологик тадқиқотларнинг натижасида кўриш мумкин. Қорақолпоғистон Республикаси, Самарқанд, Тошкент, Фарғона вилоятлари ва Тошкент шаҳрида 1350 респондентлар иштирокида ўтказилган тадқиқотда ўзбеклардан ташқари тожик, қозоқ, татар, қирғиз, рус, украин, белорус миллатлари вакиллари Ўзбекистонда миллатлараро ва фуқаролик барқарорликнинг сабаблари нимада деган саволга яқдиллик билан

қуйидагича жавоб бердилар: 59,5%-Республика Президенти И.Каримовнинг оқилона сиёсати, 31,3%-давлатнинг оддий халқ тўғрисидаги ғамхўрлиги, 22%-Ўзбек халқининг бағрикенглиги, 15,3%-иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий ҳаётда барқарорлик.

Ўзбекистоннинг бозор муносабатларига асосланган демократик жамият қуриш йўлида иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ишларимиздаги барқарорлик мафқуравий таҳдидларни олдини олишни муҳим вазифа қилиб қўяди. Шу мақсадда халқимизнинг анъаналарига, удумларига, тилига, динига, руҳиятига асосланиб, келажакка ишонч, меҳроқибат, инсоф, сабр-тоқат, адолат, маърифат туйғуларини кишилар онгига сингдириш лозимдир.

Миллий мустақиллик ғоясининг энг муҳим вазифаларидан бири мустақиллигимиз таянчи ва келажакки ёш авлодни миллий ғурур, Ватанга садоқат руҳида тарбиялашдан иборат. Мустақиллик ғояларига эътиборсизлик оғир оқибатларга олиб келиши мумкин. 1999 йил 16 феврал ”қонли сешанба” кунги воқеалар миллий мустақиллик ғоясини, мафқурасини ёшларимиз дилига етказиш зарурлигини, бунинг учун ғоявий, мафқуравий ишларимизни қўйиштириш лозимлигини кўрсатди.

Бу борада Юртбошимиз И.А.Каримов 2000 йил апрелида Оқсарой қароргоҳида зиёлилар билан ўтказилган мулоқотида, шу йилнинг июн ойида ”Фидокор” газетаси муҳбири саволларига берган жавобларидаги миллий истиқлол мафқурасининг моҳияти, зарурати, аҳамияти, унинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий асослари тўғрисидаги таълимоти истиқлолимизнинг буюк ғояларини кишиларимиз тафакқурига сингдириш борасидаги ишларимизнинг дастуридир.

Миллий истиқлол ғоясини, унинг тушунча ва тамойилларини халқимиз, биринчи навбатда ёшларимиз ўртасида тарғиб ва ташвиқ этишнинг усул-усулларини шакллантириш йўлида дастлабки қадамлар қўйилмоқда. ”Маънавият ва маърифат” маркази қошидаги тарғибот-ташвиқот марказининг тузилгани, жамоатчи маърузачилар ишининг йўлга қўйилаётгани, улар учун ”Воизга ёрдам” рукнида рисоалар чоп этилаётгани шулар жумласидандир. Президентимиз фармони билан ”Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар” махсус фан сифатида таълим тизимининг барча босқичларига киритилди.

Мустақиллик йилларида фан ва маданиятнинг ривожланиши

Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистон ҳудудида қадимдан бошлаб илм-фаннинг ҳамма соҳаси, айниқса, астрономия, математика, тиббиёт, кимё, меъморчилик, маъданшунослик, фалсафа, мусиқа, тилшунослик, адабиётшунослик ривожланган. Ҳозирги кунда Ўзбекистон олимлари ота-боболари яратиб кетган илмий меросни чуқурроқ ўрганиб янада бойитмоқдалар. Ўзбекистон олимлари Ўз миллий асарлари ва кашфиётлари билан жаҳон илм-фани ва маданиятига муносиб ҳисса қўшмоқдалар. Республикаимизда Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси, Давлат ва

жамият курилиши Академияси, Банк-молия Академияси, Нукус ва Самарқандда Ўзбекистон Республикаси ФАнинг бўлимлари очилган. Илмий тадқиқот ишлари халқ хўжалигининг турли тармоқларида фаолият кўрсатадиган илмий тадқиқот институтлари, илмий ишлаб чиқариш бирлашмалари, илмий марказлари, шунингдек, университетлар ва бошқа олий ўқув юртларида ҳам олиб борилади. Илмий кадрлар Фанлар Академияси тизимида ҳам, олий ўқув юртлари, халқ таълим тизимида ҳам тайёрланади. Фақат Олий ва Ўрта махсус таълим тизимидаги ўқув юртларида 600 дан ортиқ фан докторлари ва деярли 6 мингга яқин фан номзодлари ўқитувчилик ва илмий фаолият билан шуғулланадилар.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг мамлакатда илм-фанга алоҳида эътибор берилди. Халқ хўжалиги ва маданий ҳаётнинг тобора ортиб бораётган талабларидан орқада қолаётган илмий тадқиқот институтлари тугатилди. Турмуш тақозо этган янги институтлар очилди. Республикамиз Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 3 апрелидаги қарори билан Ўзбекистон Республикаси ФАнинг янги Низоми тасдиқланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992 йил 8 апрелидаги фармони ҳамда уни амалга ошириш юзасидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Фанлар ривожланишини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тадбирлари ва инновация фаолияти ҳақида”ги қарори мамлакатда фанни ривожлантиришда катта аҳамиятга эга бўлди. Республика олимларини хорижий мамлакатларга малака оширишга юборишга алоҳида эътибор берилди. Илмий ечимларни ички ва ташқи бозорда тарғиб этиш ва тарқатиш мақсадида Республика илмий ишланмалари инновация тижорат маркази ташкил этилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонида биноан Республика Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Олий аттестация комиссияси ташкил этилиши муносабати билан ФАнинг мавқеи ортди.

Ўзбек олимларининг фан-техника соҳасидаги ютуқлари нафақат Ўзбекистон балки жаҳон ҳамжамиятида ҳам тан олина бошланди ва кўпчилик олимларимиз давлатимиз мукофотларига сазовор бўлдилар ва хорижий давлатлар академияларига ҳақиқий ҳам фахрий аъзоликка сайландилар. Ўзбекистон Республикасининг Фанлар Академияси ал-Хоразмий номидаги, Заҳириддин Муҳаммад Бобур номидаги олтин медалларни таъсис этди. 1993 йилда Ўзбекистон Республикаси ФАнинг академиги Ҳ.Ф. Фозилов табиий ва техникавий соҳада катта ютуқларга эришгани учун ал-Хоразмий номидаги Олтин медалнинг биринчи соҳиби бўлди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур номидаги Олтин медал биринчи бўлиб шу йили ижтимоий ва гуманитар фанлар соҳасида катта ютуқларга эришгани учун филология фанлари доктори Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг аъзоси У.И. Каримовга насиб этди.

1992 йил октябр ойида эса геология-минерология фанлари доктори, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг академиги И.Ҳ. Ҳамробоев геология ва геофизика соҳасида эришган муваффақиятлари учун

Ҳабиб Абдуллаев номидаги Олтин медалнинг биринчи соҳиби бўлди. У АҚШ да чиқадиган “Глобал тектоника ва металлогения” халқаро илмий журнали таҳририятига аъзо этиб сайланди.

“Фан ва техникада ким ҳақиқатан ким?” деб номланган жаҳон фан ва техникасининг ривожланишига муносиб ҳисса қўшган энг буюк олимларнинг ҳаёти ва илмий фаолияти тўғрисидаги асосий маълумотларни Ўз ичига олган қомусга Ўзбекистон Республикаси ФАнинг академиги П.Қ. Ҳабибуллаев киритилган. Ўзбек олими бу шарафга Ўзининг қаттиқ ва юмшоқ жисмлар иссиқлик физикасининг катта муаммоларини, энергетиканинг физикавий-техникавий муаммоларини ишлаб чиққанлиги учун муяссар бўлган.

Мустақиллик йилларида (1996) ФАнинг 40га яқин илмий маркази ва тадқиқот лабораторияларида йирик олимлар фаол меҳнат қилмоқдалар. Ўзбекистон Республикаси ФА институтлари олимлари хорижий давлатлар олимлари билан ҳамкорликда илмий алоқаларни кенгайтириб бормоқдалар. Натижада, 1992 йил декабр ойида техника фанлари доктори /./ Умаров К.Э. Циолковский номидаги Космонавтика Халқаро академиясининг аъзоси бўлди. У мазкур Халқаро Академиянинг аъзоси бўлган биринчи Ўзбек олимидир. Шунингдек, Ўзбекистонлик М.С. Булатов, С.М. Сутягин, И.И. Ноткинлар, 1993 йилда Иордания Ислом Фанлар Академияси аъзолигига, М.С. Салоҳиддинов, ЮНЕСКО Информация Халқаро академиясининг ҳақиқий аъзолигига, 1994 йил октябр ойида Худоёр Оллоёров, 1995 йил феврал ойида Азамат Шамсиев Нью-Йорк ФАнинг фахрий аъзолигига, экология ва ҳаёт фаолияти хавфсизлиги халқаро академиясининг ҳақиқий аъзолигига З.С.Салимов, А.А. Аъзамхўжаев, 1997 йил октябрида У. Тожихонов ва З.Зариповлар табиат ва жамият фанлари Халқаро академиясининг аъзолигига, академик Э.Юсупов эса Туркия фанлар академиясининг ҳақиқий аъзолигига сайландилар. Америка биография институти Ўзбекистоннинг етакчи олимларидан бири Омонулла Файзуллаевга унинг жаҳон фани ва маданияти тараққиётига қўшган ҳиссасига асосланиб “2001 йил инсони” унвонини берди ҳамда мазкур институтнинг маслаҳатчилар Кенгаши аъзолигига сайланди. Булар Ўзбекистон фанининг халқаро миқёсда тан олиншининг яққол мисолидир. Юртбошимиз айтганларидек, XXI асда қуроли, қўшини бўлган давлатгина эмас балки турли соҳалар бўйича кучли мутахассислари бўлган давлатгина қудратли давлат ҳисобланади. Зероки, ҳар бир халқ фан соҳасида катта ютуқларни қўлга киритган машҳур фарзандлари билан буюқдир.

Мустақиллик йилларида ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий қайта қуришлар каторида маданият соҳасида ҳам туб ўзгаришлар рўй берди. Бу аввало театр санъати, миллий мусиқа, меъморчилик, адабиёт соҳаларида яққол кўзга ташланади. Маданият мутахассисларининг ижодий фаолияти, уларнинг моддий ва техникавий ускуналари, замонавий бинолар билан таъминланиши давлат раҳбари Ислом Каримовнинг бевосита ғамхўрлигида бўлди. 2001 йилнинг давлат бюджетидан маданият ва санъат муассасаларини ривожлантириш учун 12 миллиард 703 миллион сўм (бу кўрсаткич 2000 йили 9 млрд. 463 млн. сўмни ташкил қилган эди) ажратилиши фикримизнинг

гувоҳидир. Мустақилликнинг дастлабки йилларида Республикада янги театр жамоалари ташкил этилди. 1991-1994 йилларда бир қатор вилоят марказларида янги театрлар ишга туширилди. 1993 йил август ойида Тошкент шаҳрида иш бошлаган “Туркистон” саройи нафақат меъморчиликнинг ёрқин намунаси, балки сахна гуруҳлари ва атоқли артистларнинг чиқишлари бўладиган даргоҳга айланди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов “Туркистон” саройи очилиши маросимида нутқ сўзлаб, “Ушбу саройда халқимизнинг, шунингдек, жаҳон халқларининг, Марказий Осиё халқларининг анъанавий анжуманларини, санъат байрамларини ўтказишни ният қилганмиз. Бу кошона, иншооло, миллатлар, эл-элатларнинг дўстлик, бирдамлик қалъасига айланади”,-деган эди.

1998 йил 26 мартда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг “Ўзбекистон театр санъатини ривожлантириш тўғрисида”ги фармони эълон қилинди. Бу фармонга мувофиқ Ўзбекистон томоша санъатининг кўп асрлик анъаналарини ўрганиш, бойитиш ва тарғиб қилиш, театр санъатини ҳар томонлама ривожлантириш, унинг моддий-техника базасини янада мустаҳкамлаш, мамлакатимизда маънавий-маърифий ислохотларни амалга оширишда театр арбобларининг фаол қатнашишини таъминлаш мақсадида “Ўзбектеатр” ижодий-ишлаб чиқариш бирлашмаси ташкил этилди. Театрларнинг 90-йилларнинг иккинчи ярмидаги репертуарларида тарихий пьессалар кенг ўрин олди. 1996 йили Амир Темурунинг 660 йиллик юбилейи муносабати билан 10 та янги спектакллар сахналаштирилди. “Наврўз-97” театр фестивали муносабати билан Соҳибқирон образини ифодаловчи 14 спектакл намойиш этилди. 1998 йили ал-Фарғоний, ал-Бухорийларни юбилейларига бағишланган пьессалар яратилди. Мамлакатимизнинг бой тарихини намойиш этувчи спектакллар Тошкентни етакчи театрларидагина эмас, барча вилоятларнинг театр сахналарида қўйилди. 1995-1997 йиллари Республика театрлари томонидан 313 янги спектакллар қўйилди.

Ўзбекистонда мусиқа ва рақс санъатини ривожлантириш мақсадида “Ўзбекнаво” гастроль-концерт бирлашмаси ташкил этилди. Унда мусиқа-рақс санъатини ривожлантиришни давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш масалалари кўзда тутилди. Санъатни барча соҳалари, маданий-маърифий муассасалари учун малакали мутахассис кадрлар тайёрлаш Республика Президентини доимо эътибор марказида бўлиб келди. Советлар давридаги маданият ўқув ишлари қайта тузилиб кўплаб янги ўқув масканлари ташкил этилди. 90 йиллар охирида мамлакатда 27 махсус ўқув юрт фаолият кўрсатди. Шундан биттаси олий ўқув юртлари, 20 та ўрта махсус билим юртлари, 2 мактаб-интернат.

Мустақиллик йилларида Ўзбек адабиёти, адабиётшунослик фани тараққиётида ҳам янги саҳифалар очилди. Асарлари зарарли, ўзлари миллатчи деб ноҳақ баҳоланган Чўлпон, Отажон Ҳошим, Вадуд Маҳмуд, Мунаввар қори сингари миллатпарвар ёзувчи, маърифатпарварлар ижоди холисона ўрганилиб, уларнинг асарлари чоп этилди, театр сахналарида ўз ўрнини эгалладилар.

Маърифатпарварлар фаолиятининг асл моҳиятини, адабий, маданий, сиёсий ҳаётдаги ўрнини рўйи-рост кўрсатиш бошланди. Ўтмишда диний ва сарой адабиёти вакили деб тамға босилган буюк шоир ва мутафаккирлар ҳаёти ва ижоди ўрганилиб, асарлари халққа қайтарилди.

Мустақиллик шарофати боис мўътабар Қуръони Карим ва ҳадислар чоп этилди. Бундай асарларнинг халқимиз қўлига етиб бориши бутунлай янги, соғлом, соф миллий ғояларимизнинг, мақсад ва интилишларимизнинг сифат даражасини белгилайди. Адабиёт соҳасидаги ва кўплаб нашр этилган бошқа асарлар миллий истиқлол ғояси ва мафқурасининг буюк халобахш кучини кўрсатади.

Мустақиллик даври адабиётининг байроқлари Ўзбекистон қаҳрамонлари Саид Аҳмад, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Ўзбекистон халқ шоирлари Муҳаммад Юсуф, Ҳабиб Саъдуллаевлар ижодий фаолияти билан бутун халқимиз фахрланади.

Миллий истиқлол давридаги Ўзбек адабиётшунослиги олдида турган муҳим вазифаларни ҳал этишда Озод Шарофиддинов, Бегали Қосимов, Наим Каримов, Эркин Каримов, Аҳмад Алев, Нажмиддин Комиловларнинг асарлари алоҳида ўрин эгаллайди. Т.Маликнинг романлари, О.Матжон, О.Ҳожиёва, Х.Султонов, А.Суюн, Й.Эшбек, Ҳ.Дўстмуҳаммад, Ш.Салимова сингари шоир ва адибларнинг бадиий баркамол, ғоявий етук асарлари Ўзбек миллий истиқлол адабиётига катта ҳисса бўлиб қўшилди.

Мустақиллик йилларида маданий-маърифий муассасалар ишларида ҳам кескин ўзгаришлар юз берди. Бу муассасаларнинг сони 1997 йили 9442 та бўлса, булардан 60 таси музейлар, 2657-клублар, 6725-кутубхоналардир. Мустақиллик йиллари бу муассасалар аҳоли ўртасида маданий-маърифий тарбиянинг ўчоғига айланди.

Аҳоли ўртасида маданий-маърифий ишларни ташкил қилувчи муассасалардан бири кутубхоналар бўлиб, уларнинг сони 1996 йили 6723 та эди. Кутубхоналарда жами китобхонлар 6 млн. 211 кишини ташкил қилса, шундан 4 млн. 425 минги кишлоқ районларида эди. Кутубхона ходимларидан 65 фоизи олий ва ўрта маълумотли мутахассислардир.

Миллатимизнинг ўзлигини англашда миллий, тарихий қадриятлармизни тиклашда музейлар алоҳида ўрин тутди. Шу жиҳатдан Президент И.А.Каримовнинг 1998 йил 12 январдаги “Музейлар фаолиятини тубдан яхшилаш ва такомиллаштириш тўғрисида”ги фармони музейлар ишларини ривожлантиришда дастур ролини бажармоқда.

Мустақиллик йиллари республикамизда музейларга бўлган эътибор ошиб бормоқда “Темурийлар тарихи давлат музейи”ни қурилиши, “Ўзбекистон халқлари тарихи музейи”, “Халқ амалий санъати музейи” нинг қайта жиҳозланиши бунинг далолатидир. Ҳозирги кунда давлат қарамоғидаги музейлар 81 тани ташкил қилиб, шулардан 15 таси тарих музейлари, 23-ўлкашунослик, 10-бадиий санъат қошонаси, 20-мемориал муассаса, 8-адабиёт, 4-тиббиёт музейларидир.

Шунингдек, мамлакатнинг шаҳарлари ва туманларида 510 музей халқимизнинг бой тарихий-маданий хазиналарини намойиш этмоқда ва

Úçááèèñòíí ùç èìéííèÿðèàðèíè áóí, ìèκ, ñèää èúðñàðèøááí àæðáá κίεääí, òíðèæ áèèái òàèκαðí àèíκαèàð òακàò ìàðèαçíεíá ðóòñàðè áèèái àìèää ìøèðèèàð ÿàè.

Èñòèκèíèíèíá àànðèàáèè èóíèàðèääí áíøèää Úçááèèñòííää òàèκαðí òàøèèèìèðèàðíεíá òàíèèÿðèíè ùðááíèø, òíðèæèè àääèàðèèàð áèèái àèíèñíàðèè, òòðèñòèè àèíκαèàðíè éúèää κúèèø àà áó èøèàðáà òàíèèÿð ððèðèø ò÷-òí ðκíðè ìàèàèàèè ìèèèè èääðèàð àðèøðèðèø ÿùðè, æè èáèèá ÷èκàè. Øóíè òàúèèèèèèè èáðáèèè, Úçááèèñòíí áó èøèàðíè ðáæàèè òàðçáà àìèèää ìøèðèè.

“Òàèκαðí ùàìæàìèÿðèíèíá òúèà ùòκóκèè áúçíñè áúèääí Úçááèèñòíí Ðáñíòáèèèèèèè òàèκαðí ìóíñíààðèèàðáà ìóñòàκèè àääèàð, òàèκαðí ùòκóκ ñóáúáèðè ñèòàðèèàà καòíàøààè, òíèíá ìακñáàèèàðè ìóñòàúèèàì òèí÷-èèè, κóðíèñèçèàíèø, ùç ùòáóàèíè κóðíè-ÿðííèàðááí ùíèè κèèèø, ÿáðíáèè κóðíèíè àà áíøκà ìííáèèè κèðíèíè κóðíèèèàðèíè éúκíðèø, ñóááðáí àääèàðèèàð ùðòàñèèààè ìεçí àà çèääèÿðèàðíè ùàè ÿðèøáà èó÷-èøèàðèø àà òαçèèκκà éúè κúèíàñèèèèèè èáíðàð”,-ääá 1991 èèè 31 àääóñòàà Íèèè Èáííàø VI ñáññèÿñèèàà καáóè κèèèíááí “Íóñòàκèèèèèè ùακèèààè Áà, ìíò”àà ùç òàøκè ñè, ñàðèíèíá àñíñèè éúèèè àáèèèèèè ìèèáí Úçááèèñòíí Ðáñíòáèèèèèè 1992 èèè 8 àáèèàðáà καáóè κèèèíááí Èííñòèðòòèÿìèçíèíá 17-ííáàñèèàà áó éúèíè κííóí áèèái ìóñòàúèèàìèèàè. Úçááèèñòíí Ðáñíòáèèèèèè òàøκè ñè, ñàðèíèíá àñíñèè óñòòáíð òàíèèèèèèèàðèíè ìàìèàèàðèíèç ðàúáàðè È.Á.Èàðèíá ùçèíèíá àñàðèàðè, ìàúðóçàèàðè àà ìóðκèàðèèà ìαçàðèè àà àìèèèè æèùàðááí àñíñèèàà ááðáè. Òàíèèèèèèèè κóèèèèèèèèèè òàøèèè ÿðààè:

- ìèèèèè-àääèàð ìàíòààðèèàðèíè óñòóí κúèèááí òíèèà òàøκè ñè, ñàðàà àääèàðèèàðíèíá ñóááðáí òáíèèèèèèè ùèñííáà ìèèèø;
- òíííáàøàðèèè καàðèÿðèèàðíè óñòóí κúèèááí òíèèà ìèçíèè ìæíðíèèàðíè òèí÷- éúè áèèái ùàè ÿðèø;
- òàøκè ñè, ñàðààèè òáíá ùòκóκèèèèèè àà ùçàðí ìàíòààðáíðèèèèèè ùðíàðèøáà áíøκà ìàìèàèàðèèàðíèíá è÷-èè èøèàðèèàà àðáèàøìàñèèèè
- ááð÷-à òèí÷-èèèèñáááð àääèàðèèàð áèèái òàøκè àèíκαèàðíè ùðíàðèøáà èíðèèèèø;
- òàèκαðí ùòκóκ ìíðíàèàðèíè òàí ìèèáí òíèèàà æàùíí ùàìæàìèÿðèèàà òàèκαðí òàèèàèèàðáà ðèíÿ κèèèø;
- òàøκè ñè, ñàðàà èúí òíííèèàì àèíκαèàðíè ùðíàðèøáà òàèκαðí òàøèèèèèèèèè àíèðáñèèàà àèíκαèàðíè èáííáèðèðèðèø ìàñàèèèàðè èèðèðèèèèèè.

Úçááèèñòíí Республикаси áóòóí æàùíí æàííàð÷-èèèèè ìèèèèàà òàèκαðí ùòκóκíèíá òíííæàùíí ÿùðèðíò ÿðááí ìíðíàèèàðèèàà ñíàèκèèèèèèè Κííñòèðòòèÿ àáðáæàñèèàà ùàì ìóñòàúèèàìèèàè. Úàèκαðí ùòκóκíèíá òàíèèèèèèèè àà ìíðíàèèàðèíèíá áóòóí áó ìàæíòè Èííñòèðòòèÿÿàà ÁÍÒ Óñòààèèèèè, Èíííí ùòκóκèàðè òíííèè àáèèèàðèèèèèèè, àà èíííí ùòκóκèàðèèàà ìèè áíøκà ùàèκαðí ùòκóκ áèðèèèèèèèè, Òàèùíèíèèè áèðèèè, Ìàðèæ àà Ìààðèà òàððèÿèàðèèàà àñíñèèàíàè. Øóíèíáààè, àñíñèè κííóííà èèðèðèèèèèè κííóíèàðíè ðèáíæèàíðèðèø ìακñáàèèèèè “Áèíèñíàðèè ìóíñíààðèèàðíè ùðááíèø òàðòèèèèè”, “Úçááèèñòíííáà òàèκαðí øàððòííàèèàðíè òóçèø, èæðí ÿðèø àà ááèíð κèèèèè” ùακèèàà áèðèèàð ùàì καáóè κèèèíáè. Óèàðáà òàøκè ñè, ñàðèíèíá ùàð òíííèèàì àñíñèèàíááí òàíèèèèèèèèè ùç àèñèíèè òíííàè.

Øó ùðèíáà áèðèèá ùðííκ èíçèíèè, áó òàíèèèèèèèè ð ñóááðáí àääèàðèíèíá àñíñèè òàøκè ñè, ñèè àíèððèíàñèíè èòííá ÿðèø áèèái áèðáà àääèàðèèàðáðí ìóíñíààðèèàð éúíàèèèèèèèèèè ðèáíæèàíèèèè àà èáíá àíèðáàààèè òàøκè ìóàííèèàðíè ùàè κèèèèè èìèíèíè àáðáè. Мамлакатимизни жаҳон халқлари тинчлиги ва хавфсизлигини

īēāē, īāðēæāāā ðāñīōāēēēāāā Āīāðēēāīēīā çāīīāāēē ðāðīēēāñē ēēðēā ēāēāē. Ūçāāēēñōīīāā Американинг “Ньюмонт-Майнинг” компанияси билан ҳамкорликда олтин қазиб оладиган “Зарафшон-Ньюмонт” қўшма корхонаси куриб ишга туширилди.

Øōīēīāāāē òīðæēē ñāðīīyēāð īāðēæāñēāā Ūçāāēēñōīīāā “ÑāīĒó÷āāōī”, “ÓçĀŸŌāāōī”, Ēūēāōīāēīκ ēñīðāññīð ñāāīōēyñē, Āóōīðī īāðōīē қæòà èøēàø çāāīāē āā āīøқæēāð қурилди.

Жанубий Корея сармоядорлари билан “ЎзДЭУавто”, “ЎзДЭУ электроникс” хиссадорлик бирлашмалари кенг фаолият īāðēæāñē ūēāðīκ Ūçāāēēñōīī æāūīīāāāē āāðīīāēē èøēāā ÷èқāðōā÷ē 28 īāīēāēāð қāðōīðēāāī ūðēī yāāēēāāē āā ñκīðē āāūīēāðāā ñāçīāīð āūēāē. Āó īāīēāēāð āēēāī ҳамкорликда телефон тармоқлари янгиландē.

Ўзбекистоннинг МДХдаги Ўрни ва мавқеининг ошиб бориши

1991 ēēē 8 āāēāāðāā Īēīñē øāūðē яқинида ñīāēκ èððēðīκīēīā āāðūāī ðñēøē īōīñāāāðē āēēāī Īōñðāқēē Āāāēāðēāð Ūāīāūñðēēāēāā āñññ ññēēīāē. ĪĀŪīēīā āóæāāā ēāēēøē ūāқēāāāē ūóæāðāā āāñðēāā Ēññēy Ōāāāðāøēyñē, Ōēðāēīā āā Āāēīðōñēy āāāēāðēāðē èīçī ÷āēēēēāð. 13 декабрда Ашхабадда Ўтган Ўрта Осиē ва Қозоғистон Республика раҳбарларининг кенгашида ҳамдўстликни кенгайтириш зарур деб топди. Натижада шу йили 21 āāēāāðāā Āēīāðēāā ūðāāī ó÷ðāøōāāā ĪĀŪ āēðēīēīē æāūīē 11 āāāēāð ĪĀŪāā āúçī āūēēā ēēðāē. Ōēāð áó āēðēīāā āāāēāðēāðīēīā ðōāōāēē áóðōīēēāēīē ðāī īēēø, āīāēāāāē ÷āāāðāēāð, óēāðīēīā ī÷èқēēāē, ðóқīðīēāðīēīā ūāðāēāðē yðēēīēēāēāā, ðāēқāðī ðēī÷ēēē āā ūāāðñēçēēēīē ðāūīēīēāø, ūāðāēē ūāðāēāð āā қððīē-ýðīғ ðāðқāðēøīēīā īēāēīē īēēøāā āēðāāēēēāā ūāðāēāð қēēēøāā ēāēēøēā īēāēēāð.

ĪĀŪ āúçīēāðēīēīā āēðāāēēēāāāē ūāðāēāðēāðēāā қóēēāāāē āāçēðāēāð ēēðēðēēāē

-ðāøқē ñē, ñēē ðāīēēyðēāðīē īóāīðēқēāøðēðēø, īóāīðāā ñē, ñāðē āā ðāøқē ÷āāāðāīē īóōīðāçā қēēēø,

-óīóīēē èқðēñīāēē īóūēðīē ðēāīæēāīðēðēø āā Ōīóīāāðñā, Āāðññē, āīçīðēīē øāēēēāīðēðēø

-èқðēñīāēē ēñēīūīð ūðēāçēø,

-āīæōīīā ñē, ñāðēīē āēðāā īēēā āīðēø,

-ðāðīñīðð, āēīқā, yīāðāāðēēā ðēçēīēāðēīē ðēāīæēāīðēðēø,

-yēīēīāēē, āððīð-īóūēð ðāāðñēçēēāēīē ðāūīēīēāø,

-óñøāāī æēīyð÷ēēēēā қāðøē éóðāøēø.

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатида Ҳамдўстлик мамлакатлари билан икки томонлама ҳамкорликни йўлга қўйиш ва ривожлантиришга алоҳида аҳамият бердē. Ўзбекистон ūāī давлатлараро банк ва бошқā ҳамдўстлик иқтисодий тузилмаларининг шаклланишида фаол иштирок yðāē. “Īōñðāқēē āāāēāðēāð ūāīāūñðēēāēīē ðāøēēē қēēōā÷ē īāīēāēāðēāð āēēāī āāāññēðā āā ēūī ðñīīēāīā īōīñāāāðēāðīē ðēāīæēāīðēðēø, -āāāāī yāē Ē.Ā.Ēāðēīīā, -ðāøқē ñē, ñāðēīēçīēīā ðñōēāīð ēūīāēēøēāðēāāī āēðēāēð”.

Сўнги йилларда ГУУАМ давлатларининг кўпчилигида ички ва ташқи сиёсатида юз берган кескин ўзгаришлар юз бериши оқибатида Ўзбекистон бу ташкилотга аъзолигини бекор қилди.

Ўзбекистоннинг 1992 йили 150 йил ўтказиб келинган 1998 йили 1999 йил декабр ва 2000 йил май ойида Ўзбекистонга қилган ташрифлари Россия ва Ўзбекистоннинг ўзаро иқтисодий ҳамкорликда курашида алоҳида ўрин тутди.

2003 йилнинг августида икки мамлакат Президентларининг навбатдаги учрашуви Самарқанд шаҳрида бўлиб ўтди. Россиянинг «Гизиром» ва «Лукойл» компанияларининг Ўзбекистонда нефть ва газ манбаларини қидирув ишлаётган корхоналарни техника жиҳатидан қайта қуриш масалаларини муҳокама қилди. Икки давлат ўртасидаги товар алмашув 2002 йили бир миллиард АҚШ долларини ташкил этган бўлса, 2003 йили бу кўрсаткич 25 фоизга ошди.

2004 йили Россия ва Ўзбекистон ўртасидаги муносабатлар яна ҳам мустаҳкамланди. Шу йили икки давлат Президентлари жами етти марта учрашди. Ўзбекистонда 32 мартаба Россия ҳукумати делегациялари ташриф буюрди, шу жумладан, Россия давлати ҳавфсизлик кенгашининг раиси, Мудофаа, Ташқи ишлар, Транспорт вазирлари Ўзбекистонлик давлат раҳбарлари билан муҳим масалалар бўйича битимлар тузди. 16 июн куни И.Каримов ва В.Путин учрашуви натижасида стратегик ҳамкорлик тўғрисида битим тузилди. Бунда сиёсий, ҳарбий, ҳарбий-техника, иқтисодий-ижтимоий ва бошқа масалалар бўйича алоҳида битимлар имзоланди. Ёқилғи-энергетика соҳасида нефть ва газ қидирув ишларини бир миллиард долларга, «Газпром» ва Узнефтьгаз бирлашмаси ўртасида мавжуд ёқилғи корхоналарини техник жиҳатдан қайта қуриш учун 1 миллиард 200 миллион доллар ҳажмда бажаришга келишилди.

Ўзбекистонда 350 корхона Россия инвестицияси асосида ишлаб, шундан 300 таси кўшма корхоналарда, Россияда эса 100 дан ортиқ Ўзбекистон-Россия кўшма корхоналари ишляпти.

В.В.Путин: «...биз ҳар хил соҳаларда муносабатларни ривожлантиришдан манфаатдормиз» деган эди. Ўзбекистонда бир миллиарддан ортиқ рус миллатига мансуб фуқаролар яшайди. Ўзбекистонда рус тилида 159 мактаб, рус-Ўзбек тилларида ишлайдиган 603 мактаб мавжуд. Ўзбекистон аҳолисининг 84,9 фоизи рус тилида эркин гаплашади. Рус тилида 85 газета ва 52 журнал нашр этилади. 2002-2004 йиллари 500 мингдан ортиқ дарсликларни Россия ҳукумати юборди. Ҳар йили Россия Олий ўқув юртларида Ўзбек ёшлари учун текин, барча шароитларга эга ўқув ўринлари ажратилади.

Αόίααε ό÷δαοάεαδ ίαοακαο Δίννηεγ Οάααδαοεγñε áεεáí, ááεεε Οέδαεíá áεεáí ùàí εáíá εúεεá κúεεεáε. 1994 Οέδαεíá ίδαçεááíοε Εáííεá Εό÷íà áááεαο δαοδεοε áεεáí Οίøεáíοáá εáεáε. Ûçááεεñοίí áà Οέδαεíá áááεαο δαúáαδεáδεíεíá ùδòáñεáááε ùçáδí ίοεíκíοáá εκòεñíáεε ùáíεíδεεε, òδαíñíδò, ñáííáò, κεøεíκ òúæáεεáε, íεíáδαε õíí àø, κáçεá ίεεø, òáí òαòíεεá òαδακκε, òεáááε ðòοκεáδáá ùçáδí ùáíεíδεεεíε áìáεáá ίøεδεø áúεε÷à òçεεááí áεδεíεáδíε áìáεáá ίøεδεø áεεáí áεíκááíδ áúεááí íáñáεεáδ áñíñεε ùδεí γááεεááε. Íαοακαο εκòεñíáεε, ááεεε íáááíεε áεíκáεáδ ùáí εúεáá κúεεεáε. Εáííεá Εό÷íà ùçεíεíá Ûçááεεñοίíáá òαøδεοε áááñεáá Ûçááεεñοίí ááεíáεíεíáε íáááíεε íαδεáçεáá ùáí áúεáε. Ûç íáááαòεáá Ûçááεεñοίí Íδαçεááíοε ùáí Οέδαεíááá ό÷ íαδíòááá ñáòáδ κεεáε. Αό εεεε áááεαο ùδòáñεáááε áεíκáεáδ ùíçεδáε εóíáá κáááδ áááñ γòεá, òíááδ áεεδαίøεáø ùáεíε 300 íεεεεíí ΑΚØ áíεεáδεááí ίøáε. Ûçááεεñοίí Οέδαεíááá δαíáεε íαδαεε, ááçεáíà áà áíøκá òòδαááε íαúñοéíοεáδíε áðεáçεá ááδááí áúεñá, Οέδαεíáááí Ûçááεεñοίíáá òáòíεεá áñáíá-òñεóíáεáδε εáεòεδεεáε. Αόáóíáε εóíáá Ûçááεεñοίíáá 20 ááí ίδòεκ ùçááε-óεδαεíá κúøíà εíδòííáεáδε εøεáá òòδεááε.

2001 εεε ÌÄÛ òαøεεε òííááíεεáεíεíá 10 εεεεεáε ίοíñááε áεεáí Δίννηεγ áááεαοε ñεòáòòεáá ÌÄÛ áááεαδεáδε δαúáαδεáδε εøòεδíεεáá ñáííεò ùç εøεíε áíøεááε. Ñáííεòáá ùòááí áακò íááεíεáá κεεεíááí εøεáδ ñáδùεñíá κεεεíáε áà ùçáδí ñáááííáááε ÷áεεáøεáδíε ááδòáδáò γòεø, òíááδεáδ áà òεçíàðεáδ íκεíεíε εúíáεòεδεø ó÷óí áòáíδíò-íáδεáðεíá íáδεáçεáδεíε òççεø, òáúεεí, íáááíεγò, ñíεεκ, áíæóííá ñúáεáδεáá òáíεεγò εúδñáðóá÷ε ίοáññáñáεáδ, òúæáεεε ñóáεáδε ùáíεíδεεáεíε εáííáεòεδεø íáñáεáεáδε ίóúíεáíà γòεεáε. Ñáííεò εøðεδíε÷εεáδε ÌÄÛ òççεεáíεεáεíεíá úí εεεεεáε ίοíñáááòε áεεáí ùáíáá Αòñíεñοííáááε ááçεγòáá áíεδ áá,ííòáá εíçí ÷áεεεáδ. Ûçáδí ùáíεíδεεε áíεδαñεáááε áóíááε ó÷δαοάεαδ ùç íáááαòεáá ùáíεíδεεε, áááεαο ÷ááαδαñεíε ùεííγ κεεεø, ÌÄÛ áíεδαñεáááε áááεαδεáδíεíá òáí-ðáòíεεá òαδακκε, òεáááε ðòοκεáδεááí ùçáδí εáíá òíεááεáíεø, εκòεñíáεε áεíκáεáδíε εáíá κáíδíáεε ίεεá áíδεø, γέíεíáεε ίοáííεáδíε ùáε γòεøáá ίóùεí ñíεε áúεεá òεçíàð κεεááε.

Ûçááεεñοίíεíá Íáδεáçεé Íñε, δáñíóáεεεεáεáδε áεεáí ùçáδí ùáíεíδεεáε

1993 εεε Íáδεáçεé Íñε, δαúáαδεáδεíεíá Άεíàòεáá áúεεá ùòááí ó÷δαοάεááí ñúíá Íáδεáçεé Íñε, ùáíáúñòεεεáεáá áñíñ ñíεεíáε. УамдУстликêà аьзо бУлган давлатларга милëий мудофаани кафолатлашга, илмий техника тараққиëти ютуқлари ва алоқа воситалари, янги технологияга эришиш, хорижий давлатлардан маҳсулот ташиш, зарур хом-ашë ва тайëр маҳсулотларни келтириш ҳамда Ўз маҳсулотини жаҳон бозорига олиб чиқиш, табиий офатлар оқибатини тугатиш, экология соҳасида тадбирларни биргаликда Ўтказиш учун имкониятлар яратилди.

Άεí, γúδεκíá, òεε áεδεεáε, áçáεεε κáδαíøεεε ίοíñááαòεáδε áó áááεαδεáδ εκòεñíáεε òαδακκε, òεáá øóáúáñεç εáðòá ùáíεγò εáñá γòááε. Άεíε íáεòáá ùçεáá δòòáí, òðò-íáαðεáδε áà áíúáíáεáδε áεεáí γκεí íáíεáεáðεáδ áεεáí ίòñòáúεáí ίοíñááαòεáδ ùδíáðεø ñóááδáí Ûçááεεñοίíεíá òáøκε ñε, ñáðεáááε ίóùεí εúíáεεøεáδááí áεδεáεδ. Αό εøεáδ Οòðεεñοίí òáεκεáδεíεíá áñíñεε íáíóáαðεáδεíε εóíááεáááíε ó÷óí, óεáδ íðáñεáá κáεεíεε áúñðεεε áà áεδíááδεεεíε ίòñòáúεáíεáø,

қаратилгандир. Ўшундан кейин Ўзбекистонда терроризмнинг тарқалиши ва кенейиши, асосан, қўриққонлилик ва қўриққонлиликнинг тарқалиши билан боғлиқ. 1995-2003 йилларда фақат МДХ давлатлари ҳудудида 4.500 уюшган жиноятчилар гуруҳи тор-мор қилинди, 300 минг ўқотар қуроллар, 400 тонна портловчи моддалар йўқ қилинди.

Халқаро террористлар ва диний экстремистлар ўзларининг ёвуз ниятларини амалга ошириш, яъни Ўзбекистонда конституцион тузумни ағдариш Фарғона водийсида араб халифатини ўрнатиш учун, 2005 йил 13 майга ўтар кечаси Андижон шаҳрида амалга оширишга урунди. Буларнинг бузғунчилик ҳаракатларини Андижон халқи қўлламади. Шунинг учун ҳам Афғонистон, Қўғизстон ва бошқа давлатлардан молиявий техникавий ёрдам олиб, шундан бери тайёрланган бир гуруҳ диний экстремист, қўриққончилар мамлакатимиз Президенти И.Каримовнинг шахсий раҳбарлигида Республика

Совет давлати тарқалгандан кейин Марказий Осиёга, хусусан, Ўзбекистонга халқаро террористлар ва диний экстремистлар қўриққончилик ҳаракатлари билан тазйиқ ўтказишга ҳаракат қилмоқдалар. Ислон Каримов Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки кунларидан бошлаб БМТ Бош Ассамблеясининг сессияларида, халқаро ташкилотларнинг мажлисларида Тожикистондаги фуқаролар уруши, Афғонистонда толибонлар ва диний экстремистларнинг бутун жаҳон халқлари учун ҳавфли эканини қайта-қайта таъкидлаб айтган эди.

1997 йили Ўзбекистон «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тарққиёт қафолатлари» номли асарида ҳудудий можаролар диний экстремистлар Ўзбекистон мустақиллигига ҳавфли таҳдиддир деган эди. Ҳақиқатан ҳам «Афғонистонда ўрналашиб кўп мамлакатлар томонидан мадад олиб турган диний экстремистлар 1999 йил 16 февралда, 1999-2000 йиллари давлат чегараларини бузишлар, 2003-2004 йилларда Тошкент ва Бухорода амалга оширилган қўриққончилик ҳаракатлари Ўзбекистон Президентининг фикрларини тасдиқлади. 2001 йил 11 сентябрда Нью-Йоркдаги жосуслик ҳаракатлари йирик давлатлар раҳбарларининг кўзини очди ва Ўзбекистон раҳбарининг қанчалик ҳақ эканлигини кўрсатди. 2001 йили охирида Ислон Каримовга АҚШда халқаро етакчи (лидер) унвонини берди».

«Терроризм бутун дунёни қамрамоқда, унинг учун диний, миллий ажратувчилик, давлат чегаралари ҳам йўқ. 1995-2003 йилларда фақат МДХ давлатлари ҳудудида 4.500 уюшган жиноятчилар гуруҳи тор-мор қилинди, 300 минг ўқотар қуроллар, 400 тонна портловчи моддалар йўқ қилинди.

Халқаро террористлар ва диний экстремистлар ўзларининг ёвуз ниятларини амалга ошириш, яъни Ўзбекистонда конституцион тузумни ағдариш Фарғона водийсида араб халифатини ўрнатиш учун, 2005 йил 13 майга ўтар кечаси Андижон шаҳрида амалга оширишга урунди. Буларнинг бузғунчилик ҳаракатларини Андижон халқи қўлламади. Шунинг учун ҳам Афғонистон, Қўғизстон ва бошқа давлатлардан молиявий техникавий ёрдам олиб, шундан бери тайёрланган бир гуруҳ диний экстремист, қўриққончилар мамлакатимиз Президенти И.Каримовнинг шахсий раҳбарлигида Республика

куролли кучлари томонидан бостирилди, уларнинг ёвуз ниятлари пучга чикди. Дунёнинг кўп Давлат раҳбарлари, тинчликсевар халқлари И.Каримов ҳаракатини, Ўзбек халқининг кўрсатган жасоратини қўллаб-қувватламоқда, чунки, Ўзбекистонда дунёвий, демократик тинчликсевар тизимнинг сақлаб қолиниши Марказий Осиёда балки, МДХнинг бошқа мамлакатларида ҳам террористик, экстемистик ҳаракатлар олди олинди.

Юртбошимиз айтгандек «Огоҳ бўлайлик», «Хушёр бўлайлик».

Хронологик жадвал

3-3,5 млн. йил илгари-Олдувой одами (Шарқий Африка).

1 млн.-700-600 минг йил илгари-Ява ороли одами (питекантроп).

700-600 минг йил илгари-Хитой одами (синантроп).

500-50 минг йил илгари-архантроплар, Неандертал.

1 млн. йилдан зиёдроқ-Селунғур (Фергантроп).

1 млн.-15-13 минг йил-Ўрта Осиёда палеолит даври.

1 млн.-100 минг йил-Илк палеолит .

100-40 минг йил-Ўрта палеолит (Тешиктош одами).

40-12 минг йил-Сўнгги палеолит.

12-7 минг йилликлар-Мезолит даври (Ўрта тош даври).

6-4 минг йилликлар- Неолит даври (Янги тош даври).

4 минг йилликнинг охири-3 минг йилликнинг бошлари-Энеолит (мис-тош) даври.

3-2 минг йиллик-Бронза асри.

6-4 минг йиллик-Жойтун, Калтаминор ва Ҳисор маданиятлари.

4 минг йиллик охири-3 минг йиллик бошлари-Лавлакон, Саразм.

Мезолит-неолит даври-Ўрта Осиёда ибтидоий тасвирий санъатнинг пайдо бўлиши.

3-2 минг йиллик-Замонбобо, Сополлитепа маданиятлари.

3 минг йиллик-дунё тарихидаги илк ёзув пайдо бўлиши.

4-3 минг йиллик-дунё тарихида илк давлатларнинг пайдо бўлиши.

1 минг йилликнинг бошларидан-темир асри.

Мил.авв. V-IV асрлар-Ўрта Осиёда илк ёзув пайдо бўлиши.

Мил.авв. I минг йиллик биринчи ярми-"Авесто"нинг пайдо бўлиши.

Мил.авв. VII-VI асрнинг бошлари-Заратўштра фаолияти.

Мил.авв. I минг йиллик Ўрталари-Эрон аҳмонийларининг Ўрта Осиё вилоятларини босиб олиши.

Мил.авв. I минг йиллик бошлари-Ўрта Осиёда илк давлат уюшмаларининг пайдо бўлиши.

Мил.авв. VI-IV асрлар-Аҳмонийлар миххат ёзувлари.

Мил.авв. 555-330 йй. Ўрта Осиё тарихий-маданий вилоятлари Аҳмонийлар давлати таркибида.

Мил.авв. 530 йй.-Массагетларнинг Кир II қўшинларини тор-мор- этиши.

Мил.авв. 522-486 йй.-Доро I ҳукмронлиги.

Мил.авв. 522-йй.нинг охири-Доро I га қарши Марғиёна қўзғолони.

- Мил.авв. 519-518 йй.-”Саклар Ўлкаси”даги форсларга қарши Скунҳа бошчилигидаги кураш.
- Мил.авв. V аср Ўрталари-Болқон ярим оролидаги шаҳар-давлатларнинг кучайиши.
- Мил.авв. 334 й. баҳори-македон қўшинлари форсларга қарши юриш бошлади.
- Мил.авв. 329 й. баҳори-Македониялик Искандар қўшинлари Окс (Амударё) бўйларга етиб келади.
- Мил.авв. 328 й. баҳори- юнон-македонларга қарши кураш авж олди.
- Мил.авв. 327 й. охири-Суғдиёнадаги қўзғолоннинг сўнгги ўчоқлари ҳам бостирилди.
- Мил.авв. 334-324 йй.-Македониялик Искандарнинг ҳарбий юришлари натижасида улкан давлат ташкил топди.
- Мил.авв. 323-йй.-македониялик Искандарнинг Бобилда тўсатдан вафот этиши.
- Мил.авв. 312-йй.-Искандарнинг энг ишончли саркардаларидан бири Салавка ҳукмронлиги ўрнатилди.
- Мил.авв. 293-261 йй.-Антиох /арбга қилган юришлари билан шуҳрат қозонди.
- Мил.авв. 250 йй.-Парфия ва Юнон-Бақтрия давлатлари салавкилар давлатидан ажралиб чиқиб ўзларини мустақил деб эълон қилдилар.
- Мил.авв. 247-йй.-Парфияда Аршак бошчилигидаги парнлар қабиласи Нисо шаҳрига ҳужум қилиб уни эгаллайди.
- Мил.авв.171-138 йй.-Парфияда Митридат I ҳукмронлиги.
- Мил.авв. III асрнинг иккинчи ярми-II асрнинг биринчи ярми-Юнон-Бақтрия давлатининг гуллаб яшнаган даври.
- Мил.авв. 250-140/130 йй.-Юнон-Бақтрия давлати мустақил давлат сифатида.
- Мил.авв. III аср бошлари-Қанғ давлатининг пайдо бўлиши.
- Мил.авв. II аср бошлари-Қанғ давлати ерларини кенгайтиши.
- Мил.авв. II-I аср- Қанғ давлатининг кучайган даври.
- Мил.авв. III-мил. V асрлар-Қовунчи маданиятининг ёйилиши.
- Мил.авв. II-I асрлар- Хитой манбаларида Довон (Да-юнь) ҳақидаги маълумотлар.
- Мил.авв. 125 йй.-Машхур Хитой саёҳатчиси Чжан Цяннинг Довонга келиши.
- Мил.авв. II-аср охири-Хитой ва Довон Ўртасида ҳарбий тўқнашувлар.
- Мил.авв. 172-161 йй.-Юечжи қабилаларининг хуннлардан мағлубиятга учраши.
- Мил.авв.140-130 йй.-юечжиларнинг Бақтрияга бостириб кириши.
- Мил.авв. 125 йй.-Катта Юечжи давлатининг инқироzi.
- Мил.авв. I асрнинг охири-мил. I асрнинг бошларига келиб Гуйшуан ҳокими Киоцзюкю, Қобулистон ва Қандарҳорни забт этади.
- Мил.авв. II-I аср-Ўрта Осиёда юнон-македон ҳукмронлиги тугатилиши.
- Мил.авв. IV аср-Ҳиндистонда буддавийлик динининг пайдо бўлиши.
- IV аср-Турон Ўлкасига шимолдан кўчманчи хион қабилаларининг ҳужуми бошланади.

- IV асрнинг 60-70 йй.-Эрон шоҳи Шопур II нинг хионийлар билан кураши.
- V асрнинг 30-йй.-Эфталитлар билан Эрон сосонийлари Ўртасидаги биринчи тўқнашув.
- 459 й.-Эрон тахтига Пероз чиқади.
- 470-529 йй.-Маздак Ҳамадон зардўштиликнинг асл ғояларини ҳаётга тадбиқ қилмоқчи бўлиб, Ўз ҳаракат мафкурасини яратди.
- 496 й.- Кубод шоҳнинг тахтдан ағдарилиши.
- 531-579 йй.-Кубоднинг Ўғли Хусрав I Анушервон.
- V-VI аср-деҳқончилик воҳаларида эфталитларнинг Ўтроқлашуви кучайиши.
- 551 й.-Марказий Осиёдаги энг кучли бўлган жужанлар хонини туркийлар томонидан мағлуб этилиши.
- 551-744 йй.-Бумин янги давлат-Туркий хоқонликка асос солиши
- 554 й.-Муқан хоқоннинг Шарққа юриши.
- 558 й.-Туркийларнинг Урал ва Волга бўйларини забт этиб Шимолий Кавказдаги кўчманчи оварлар билан тўқнашуви.
- 563 й.-эфталларга қарши, шимолдан туркийлар, жанубдан сосонийлар хужуми.
- 576 й.-Муқан хоқон ва Истеми ябғуларни вафотидан сўнг Туркий хоқонликнинг таъсири анча заифлаша бошлаши.
- 600 й.-Қора Чурин Ўзини хоқон деб эълон қилиши.
- 603 й.- Хоқонлик тўла мустақил 2 қисмга бўлиниши.
- 618 й.- Хоқон Шегуй вафоти; Хоқон Тунябғу даври бошланиши.
- 630 й.-Хоқон Тунябғу вафоти.
- 657-659 йй.-Хитойнинг Тан империяси қўшинларини Еттисувга бостириб кириши.
- 570-632-йй.-Муҳаммад пайғамбар фаолияти.
- 650-651-йй.-Арабларнинг Ўрта Осиёга ҳарбий ҳаракатлари бошланиши.
- 651 й.-Марв шаҳрининг араблар томонидан эгалланиши.
- 652 й.-Хуросон ноиб Абдуллоҳ Амир Чағаниённи эгаллаши.
- 654 й.-Суғддаги Маймурғ қалъасига арабларнинг биринчи хужуми.
- 657 й.- Чағаниёнга арабларни қайта юриши.
- 683 й.-Халифа Язиднинг вафотидан сўнг тожу-тахт учун кураш.
- 705 й.-Қутайбанг Балх вилоятини босиб олиши.
- 706 й.-Қутайбанинг катта қушин билан Мовароуннаҳрга кириб келиши.
- 708-709 йй.-Қутайбанинг Бухоро ва унинг атрофига бир неча бор хужуми.
- 710-712 йй.- Хоразмшоҳнинг Қутайба билан тинчлик сулҳини тузиши.
- 710-737 йй.-Тархуннинг укаси /уракнинг тахтга ўтириши.
- 712 й. кузи-Самарқандда араб ноибига қарши қўзғолон кўтарилиши.
- 713 й. баҳори-Қутайбанинг етиб келиши ва қўзғолон бостирилиши.
- 720 й.-Араблар сиёсатига қарши Суғд аҳолисининг бош кўтариши.
- 727-730 йй.-Ислом динини қабул қилганлардан хирож ва жизья солиғи олишни бекор қилиниши.
- 733-734 йй.-Зарафшон воҳасидаги қурғоқчилик, мустамлака зулмининг кучайиши.

- 736-737 йй.-Асаднинг қўшини Хуросондан Хорисни сиқиб чиқаришга муваффақ бўлиши.
- 718 й.-махфий тарзда Муҳаммад Пайғамбарнинг амакилари Аббоснинг тарафдорлари Ўзғояларини тарғиб қила бошлаши.
- 744-750 йй.-Марвон II ҳукмронлик даврида Уммавийлар сиёсатига қарши норозилик кучайиб кетиши.
- 749 й.-Абу Муслим қўшини халифаликнинг марказий вилоятларига юриш қилиши.
- 749-754 йй.-Аббосийлардан бўлган Абулаббос Сафароҳ халифалик тахтига ўтириши.
- 751 й.-Бухоро шаҳрида Шорик ибн Шайхулмаҳр бошчилигида қўзғолон кўтарилиши.
- 755 й.-Абу Муслимнинг Бағдодда ўлдирилиши.
- 813 й.-Маъмуннинг халифалик маркази Бағдодни эгаллаши.
- 821 й.-Тоҳир ибн Хусайннинг Хуросонга ноиб этиб тайинланиши.
- 822 й.-Тоҳир ибн Ҳасайн Маъмун одамлари томонидан ўлдирилди.
- 822-830 йй.-Талха ибн Тоҳир ноиб этиб тайинланади.
- 839-840 йй.-Нуҳ ибн Асад Исфижоб вилоятини босиб олди ва уни мустаҳкамлади.
- IX асрнинг 60-70-йиллари-Тоҳирийларга қарши халқ ҳаракатларининг кучайиши (“/озийлар”).
- 873 й.-Саффорийларнинг тоҳирийларга қаттиқ зарба бериб Нишопурни эгаллаши.
- 819-820 йй.-Сомонхудот набираларининг турли вилоятларга ноиб этиб тайинланиши.
- 879-892 йй.-Исмоил Сомонийнинг Бухорога ҳокимлик даври.
- 892-907 йй.-Исмоил Сомонийнинг Мовароуннаҳр ва Хуросонга ҳумронлиги.
- 992 й.- Қорахонийлар хони Буғроҳон Бухорони эгаллаши.
- 997 й.- Нуҳ II Сомоний ҳам, Сабуктегин ҳам вафот этади.
- 1017 й.-Маҳмуд /азнавий Хоразмни босиб олади.
- 1068 й.-Мовароуннаҳрда қорахоний Иброҳим ибн Наср ўғиллари ўртасида тахт учун курашнинг бошланиши.
- 1080 й.-Шамсулмулк вафотидан кейин Мовароуннаҳрда ҳокимият учун кураш авж олади.
- 1089 й.- Маликшоҳнинг Мовароуннаҳрга бостириб кириши.
- 1130 й.-Салжуқий Санжар Самарқандни эгаллайди.
- 1030 й.-Маҳмуд /азнавий вафот этади.
- 1030-1041 йй.- Маъсуд /азнавий тахтни эгаллади.
- 1035 й.-Салжуқийларнинг Хуросонга янги хужуми.
- 1040 й.-Маъсуд /азнавий вафот этди.
- 1038-1063 йй.-Салжуқийлар давлатининг бош султони этиб Тоғрулбек сайланди.
- 1118-1147 йй.-Ҳокимият буюк салжўқийлар сулоласининг сўнгги йирик вакили Султон Санжар қўлига ўтади.
- 1127-1156 йй.- Қутбиддин Муҳаммад Отсиз ҳукмдор бўлди.

- 1158 й.-Эларслон катта қўшин билан Мовароуннаҳрга бостириб кирди.
- 1157 й.-/урийлар султони /иёсиддин Муҳаммад Хиротни эгаллади.
- 1194 й.-март ойида Такаш қўшинлари Тоғрул II га қарши уруш очди.
- 1200 й.-Такаш вафот этди.
- 1203 й.-Муҳаммад Хоразмшоҳ қорахитойларнинг ёрдамида Хуросонни бутунлай босиб олди.
- 783-850 йй.-Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий фаолияти.
- 797-865 йй.-Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Носир ал-Фарғоний яшаб ижод қилган.
- 873-951 йй.-Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад Форобий (Ўтрор) Фороб яқинида Васиж шаҳарчасида таваллуд қўрган ва Дамашқда вафот этган.
- 899-959 йй.-Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий фаолияти.
- 980-1037 йй.-Абу Али ибн Сино фаолияти.
- 973-1048 йй.-Абу Райхон Беруний фаолияти.
- 960-1041 йй.-Абу Абдуллоҳ Жаъфар Рудакий фаолияти.
- 809-870 йй.-Имом Бухорий фаолияти.
- 824-892 йй.-Имом ат-Термизий фаолияти.
- 1103-1179 йй. Хожа Абдуҳолик /иждувоний фаолияти.
- 1145-1221 йй.-Нажмиддин Кубро фаолияти даври.
- 1127 й.-Қорахоний Арслонхон томонидан машхур иморат-Минораи Калон барпо этилди.
- 1204 й.-Уйғур алифбоси мўғул ёзуви учун асос сифатида қабул қилинди.
- 1215 й.-Дашти Қипчоқ юришида Хоразмшоҳ мўғулларнинг Жўчи бошчилигидаги ҳарбий қўшинига дуч келади.
- 1218 й.-Муҳаммад Хоразмшоҳ Ўзининг янги пойтахти деб эълон қилган Самарқанд шаҳрига кириб келди.
- 1219 й.-Чингизхон Ўз Ўғиллари бошлиқ 200 мингга яқин асосий ҳарбий кучлари билан пухта тайёрланган Хоразмшоҳ-Ануштегинийлар давлати устига ҳарбий юришни бошлади.
- 1220 й.-Чингизхон Термизга юриш бошлади.
- 1220 й.-Муҳаммад Хоразмшоҳ плеврит касали билан оғриб Каспий денгизидаги Ашуради оролида вафот этади.
- 1221 й.-Жалолиддин Мангуберди /азнага кириб келади.
- 1221 й.-Синд дарёси бўйида уч кун давом этган ҳал қилувчи жанг бўлиб ўтди.
- 1230 й.-10 августида Кўния султони, Химс ҳокими, Ҳалаб ҳокими, Майафириқин ҳокими ва Байнас ҳокимларининг бирлашган иттифоқи Жалолиддинни мағлуб этади.
- 1227 й.-Чингизхон Ўлими арафасида Ўғилларига турли забт этилган ерларни улус этиб бўлиб берди.
- 1238 й.-Маҳмуд Торобий қўзғолони.
- 1256 й.-Мўғуллар Хулагу бошчилигидаги Эрон, Курдистон, Ироқ ва Яқин Шарқнинг бошқа ерларига ҳужум қиладилар.
- 1241 й.-Олтин Ўрда давлатининг ташкил топиши.

- 1261-1266 йй.-Чигатойнинг невараси Олғухон Олтин Ўрдага қарши курашиб,
Чигатой улусини қайта тиклашга муваффақ бўлди.
- 1251-1259 йй.- Олтин Ўрдада Мунқа ҳокон ҳукмронлиги.
- 1272 й.-Хулагийлар томонидан Кеш ва Насафнинг талон-тарож этилиши.
- 1271 й.-Маъсудбекнинг пул ислоҳоти Ўтказишга киришиши.
- 1318-1326 йй.-Дувахон ҳукмронлиги даври ва унинг ислоҳотлар Ўтказиши.
- 1326-1334 йй.-Оловиддин Тармаширин фаолияти.
- 1343-1346 йй.-Қозонхон ҳукмронлиги.
- 1333 й.-Араб сайёҳи Ибн Баттута Бухорода бўлди.
- 1247-1326 йй.-Паҳлавон Маҳмуд фаолияти даври.
- 1318-1389 йй.-Баҳовуддин Нақшбанд фаолияти даври.
- 1336-1405 йй.-Амир Темур фаолияти даври.
- 1360-1370 йй.-Амир Ҳусайн ва Темурнинг Мовароуннаҳр сиёсий ҳаётида
фаоллашуви.
- 1361-1365 йй.-Амир Ҳусайн ва Темур Ўртасидаги илиқ муносабатлар даври.
- 1365-1370 йй.-Амир Ҳусайн ва Темур муносабатларининг ёмонлашуви.
- 1362 й.-Сейистондаги жангда Темурнинг жароҳатланиши.
- 1363 й.-Мўғул хони Илёсхўжанинг Мовароуннаҳрга янги хужуми.
- 1365 й.-"Лой жанги".
- XIV асрнинг 30-йиллари-Эронда сарбадорлар ҳаракатининг пайдо бўлиши ва
50-60-йилларда Мовароуннаҳрда ёйилиши.
- 1366 й.-Амир Ҳусайннинг Самарқанд тахтига ўтириши.
- 1370 й.-Амир Ҳусайннинг вафоти ва Темурнинг тахтга ўтириши.
- 1372-1388 йй.-Амир Темурнинг Хоразмга беш марта юриш қилиши.
- 1386-1388 йй.-"Уч йиллик" юриш.
- 1392-1396 йй.-"Беш йиллик" уруш.
- 1399-1404 йй.-"Етти йиллик" уруш.
- 1395 й.-Тўхтамишхоннинг батамом тор-мор этилиши.
- 1387-1392 йй.-Озарбайжон, Арманистон ва Грузиянинг Темурга
бўйсундирилиши.
- 1398 й.-Ҳиндистон юришининг тугаши.
- 1400-1402 йй.-Миср ва Туркиянинг бўйсундирилиши.
- 1366-1408 йй.-Темурнинг Ўғли Мироншоҳ фаолияти.
- 1377-1447 йй.-Шоҳруҳ Мирзо фаолияти.
- 1394-1449 йй.-Улуғбек Мирзо фаолияти.
- 1405-1409 йй.-Самарқандда Халил Султон ҳукмронлиги.
- 1405-1406 йй.-Халил Султоннинг Шоҳруҳ ва Пирмуҳаммад қўшинлари
билан Мовароуннаҳр тахти учун кураши.
- 1407 й.-Пирмуҳаммаднинг Пир Али Тоз томонидан ўлдирилиши.
- 1409 й.-Шоҳруҳнинг Самарқандни эгаллаши.
- 1411 й.-Улуғбекнинг Самарқанд тахтини мустақил бошқара бошлаши.
- 1413 й.-Шоҳруҳ томонидан Эроннинг эгалланиши.
- 1414-1415 йй.-Улуғбекнинг Фарғонани эгалланиши.
- 1416 й.-Қошғарни Улуғбекка топширилиши.
- 1425 й.-Улуғбекнинг Мўғулистон қўшинларини тор-мор этиши.

- 1427 й.-Улуғбекнинг Дашти Қипчоқ қўшинларидан мағлубиятга учраши.
- 1428 й.-Улуғбекнинг Мовароуннаҳрда пул ислоҳоти ўтказиши.
- 1446 й.-Шоҳруҳ Мирзонинг сўнги ҳарбий юриши.
- 1448 й.-Улуғбек ва Абдулатиф қўшинлари Тарноб яқинида Алоуддавла қўшинларини тор-мор этиши.
- 1449 й.-Абдулатиф ва Улуғбек ўртасида жанг.
- 1450 й.-Падаркуш Абдулатифнинг ўлдирилиши.
- 1451-1469 йй.-Самарқандда Султон Абусаид Мирзо ҳукмронлиги.
- XV асрнинг иккинчи ярми-Мовароуннаҳр ва Хуросонда Темурий шаҳзодаларнинг тож-тахт учун курашлари.
- 1417 й.-Бухорода мадраса бунёд этилди.
- 1420 й.-Самарқандда мадраса қурилди.
- 1433 й.-/иждувонда мадраса қурилди.
- 1424-1429 йй.-Самарқандда Улуғбек мадрасаси қурилиши.
- 1469-1506 йй.-Хусайн Бойқаро ҳукмронлиги.
- 1480 й.-Дашти қипчоқда Шайбонихон ҳокимият тепасига келди.
- 1494 й.-Фарғонада Бобур Мирзо ҳокимият тепасига келди.
- 1497 й.-Бобур Мирзонинг Самарқанд тахтини эгаллаши.
- 1500 й.-Шайбонийхон Самарқандни эгаллади.
- 1500 й.-Бобур Мирзо Самарқандни иккинчи марта эгаллади.
- 1501 й.-Шайбонийхон Самарқандни яна эгаллади.
- 1505 й.-Шайбонийхон Хоразмни забт этди.
- 1507 й.-Шайбонийхон Хуросонни эгаллади.
- 1510 й.-Шайбонийхоннинг Эрон шоҳи Исмоил билан тўқнашуви ва ҳалок бўлиши.
- 1511 й.-Шоҳ Исмоилнинг Мовароуннаҳрга ҳужуми.
- 1512 й.-Хоразм хонлигининг ташкил топиши.
- 1526-1858 йй.-Ҳиндистонда Бобурийлар сулоласининг ҳукмронлиги.
- 1538 й.-Убайдуллахоннинг Хоразмни эгаллаши.
- 1557-1598 йй.-Абдуллахон II ҳукмронлиги. Унинг Балхни (1573), Шаҳрисабз, Қарши, Ҳисорни (1574), Самарқандни (1578), Тошкентни (1580), Урганчни (1595) забт этиши.
- 1548-1549 йй.-Абдулазизхон хонақоҳи, Мағоки Аттори масжиди қурилди.
- 1558-1559 йй.-Антоний Женкинсоннинг Бухорода бўлиши.
- 1581 й.-Модарихон мадрасаси, Ойпошша ойим мадрасаси қурилди.
- 1587 й.-Шоир Мушфиқий вафоти.
- 1601 й.-Аштархонийлар ҳукмронлигининг бошланиши.
- 1612-1613 йй.-Тошкентда Имомқулихонга қарши қўзғолон.
- 1616 й.-Араб Муҳаммад мадрасасининг қурилиши.
- 1619-1622 йй.-Элчи Иван Хохловнинг Хива хонлигида бўлиши.
- 1619й.-Шердор мадрасасининг қурилиши.
- 1657-1662 йй.-Бухорода Абдулазизхон мадрасаси қурилди.
- 1669-1671 йй.-Элчилар ака-ука Пазухинларнинг Бухоро хонлигида бўлиши.
- 1681 й.-Қорақалпоқларнинг Субхонқулихонга қарши қўзғолони.
- 1645-1724 йй.-Шоир Сўфи Оллоёр ҳаёти ва фаолияти.

- 1685 й.-Хива хонининг Самарқандни эгаллаши.
- 1688 й.-Хива хонлигининг Бухоро хонлигига бўйсундирилиши.
- 1700 й.-Шоҳниёз жўнатган элчининг Россияга бориши.
- 1708 й.-Убайдуллахоннинг пул ислоҳоти ўтказиши.
- 1710 й.-Қўқон хонлиги ташкил топиши.
- 1714-1717 йй.-Бекович-Черкасскийнинг Хива хонлигига қарши юриши.
- 1716 й.-Хонқули тўпчибоши бошчилигида Бухоро хони элчиларининг Россияга бориши.
- 1718-1724 йй.-Флорио Беневени элчилиги.
- 1722-1723 йй.-Жунғорларнинг Ўрта Осиёга хужуми.
- 1740 й.-Нодиршоҳнинг Ўрта Осиёга юриши.
- 1741 й.-Хиваликларнинг эронликларга қарши озодлик кураши.
- 1742 й.-Қорақалпоқ зодагонларининг Россия вассаллигига ўтиши.
- 1753-йй.-Бухорода ҳокимият тепасига манғитлар келди.
- 1765 й.-Хивада Муҳаммад Амин иноқ мадрасаси қурилди.
- 1770 й.-Хива хонлигида ҳокимиятни қўнғиротлар эгаллади.
- 1774-1776 йй.-Эрназар Мақсуд ўғли элчилигининг иккинчи бор Россияда бўлиши.
- 1825-1899 йй.-Комил Хоразмий Ниёзмұхаммад ўғли яшаган йиллар.
- 1827-1828 йй.-Қорақалпоқларнинг Ойдўстбий бошчилигидаги қўзғолони.
- 1827-1900 йй.-Бердимурод Қарғабой ўғли Бердақ ҳаёти ва ижодий фаолияти йиллари.
- 1839 й.-Генерал Перовский бошчилигидаги рус қўшинларининг Хивага юриши.
- 1841-1842 йй.-Инглиз жосуслари Стоддарт ва Коноллининг хонликларда бўлиши.
- 1842 й.-Амир Насруллонинг Қўқон хонлигини босиб олиши.
- 1847 й.-Генерал Обручев Хиванинг Раим қалъасини эгаллади.
- 1850-1903 йй.-Муҳаммад Аминхўжа ўғли Муқимий яшаган йиллар.
- 1851-1914 йй.-Жадидлар етакчиси Исмоил Гаспирали яшаган йиллар.
- 1853 й.-Перовский қўмондонлигидаги рус қўшинлари Оқмачит ҳарбий истехком қалъасини эгаллади.
- 1854 й.-Верний истехкоми руслар томонидан эгалланди.
- 1858-1909 йй.-Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат яшаган йиллар.
- 1864 й.-Полковник Черняев қўшини Авлиёота қалъасни босиб олди.
- 1864 й. 12 июн-Полковник Верёвкин қўшини Туркистон шаҳрини забт этди.
- 1864 й. 22 сентябр-Чимкентга рус қўшинлари иккинчи марта хужум бошлади ва босиб олди.
- 1865 й. 29 апрел-Генерал Черняев Ниёзбек қалъасини босиб олди.
- 1865 й. 17 июн-Тошкент шаҳри қаттиқ жангдан кейин босиб олинди.
- 1866 й.-Генерал Романовскийнинг қўшини Эржар ёнида амирлик қўшинларини тор-мор келтирди.
- 1866 й. 24 май-Амирликнинг Хўжанд қалъаси эгалланди.
- 1866 й. 2 октябр-Ўратепа босиб олинди.
- 1866 й. 18 октябр-Руслар Жиззахни босиб олди.

- 1867 й. 14 июл-Подшо Александр II фармони билан Туркистон генерал-губернаторлиги ва Туркистон ҳарбий округи ташкил этилди.
- 1867 й.-Тошкентда метеорологик станция очилди.
- 1868 й. 1 май-Фон Кауфман қўмондонлигидаги қўшин Чўпонота тепалигини босиб олди.
- 1868 й. 2 май- Руслар Самарқанд шаҳрини эгаллади.
- 1869 й. 23 июн-Зирабулоқ шартномаси тузилди. Амир Музаффархон подшога вассал “ҳукмдорга” айланди.
- 1870 й.-Тошкентда кутубхона очилди.
- 1871 й.-Муҳаммад Раҳимхон мадрасаси қурилди.
- 1873 й.-Чор Россияси қўшинларининг Хива хонлигига ҳужуми.
- 1873 й. 23 май- Хазорасп қалъаси босиб олинди.
- 1873 й. 29 май-Хива жанг билан эгалланди.
- 1873 й. 12 август-Гандамиён шарномаси тузилди ва Хива Россия вассалига айланди.
- 1873 й.-Туркистон генерал-губернаторлигига бўйсундирилган Амударё бўлими ташкил қилинди.
- 1809-1874 йй.-Муҳаммад Ризо Огаҳий яшаган йиллар.
- 1873-1876 йй.-Пўлатхон бошчилигидаги қўзғолон.
- 1876 й. 3 март-Қўқон хонлиги тугатилди.
- 1875 й.-Авлиёотада биринчи рус қишлоғи ташкил этилди.
- 1878-1919 йй.-Туркистондаги жадиличлик ҳаракатининг йирик вакил Маҳмудхўжа Бехбудий яшаган йиллар.
- 1878-1931 йй.-Жадиличлик ҳаракатининг ташкилотчиларидан бири Мунаввар Қори Абдурашидхон Ўғли яшаган йиллар.
- 1879 й.-Тошкентда биринчи пахта тозалаш заводи ишга тушди.
- 1881 й.-Гўктепа қалъаси босиб олинди ва мудофаачилар бутунлай кириб ташланди.
- 1882-1883 йй.-подшо ҳукумати Туркистон генерал-губернаторлиги маъмурияти фаолиятини текшириш учун Ф.К.Гирс бошчилигида комиссия жўнатди.
- 1882-1885 йй.-Фарғона водийсида деҳқонлар ҳаракати.
- 1884 й.-Тошкентда биринчи рус тузем мактаби очилди.
- 1885 й.-Бухорода Россия сиёсий агентлиги ташкилоти очилди.
- 1886 й. 12 июн-Туркистон ўлкасини бошқариш “Низоми” кучга кирди.
- 1886 й.-Муллақордан бошланган темир йўл Марвгача етказилди.
- 1886 й.-Фарғонада биринчи пахта тозалаш заводи ишга тушди.
- 1886-1939 йй.-Жадиличлик ҳаракатининг йирик намоёндаси Фитрат яшаган давр.
- 1889 й.-Туркистонда Россия Марказий банки бўлими очилди.
- 1892 й.-Тошкент қўзғолони.
- 1894-1940 йй.-Ўзбек романчилигининг асосчиси Абдулла Қодирий яшаган йиллар.
- 1896-1938 йй.-Таниқли давлат арбоби Файзулла Хўжаев яшаган давр.
- 1897 й.-Андижонда биринчи янги усул мактаби очилди.
- 1898 й. май-Андижонда Дукчи Эшон қўзғолони.

- 1900 й.-”Устои аввал” алифбо китоби нашр этилди.
- 1900-1906 йй.-Тошкент-Оренбург темир йўли куриб ишга туширилди.
- 1909 й.-Тошкентда Мунаввар Қори бошчилигида Жамияти хайрия тузилди.
- 1910 й.-Ёш бухороликлар партияси вужудга келди.
- 1912 й.-Тошкентда Сапёрлар қўзғолони.
- 1913й.-Тошкентда жадидларнинг “Тараққийпарварлар” ташкилоти тузилди.
- 1914 й. 26 июл-Туркистонда фавқулдда ҳолат эълон қилинди.
- 1914 й.-Хивада Ёш хиваликлар партияси шаклланди.
- 1916 й. 4 июл- Хўжанд қўзғолони.
- 1916 й. июл- Тошкент қўзғолони.
- 1916 й. июл-Жиззах қўзғолони.
- 1917 й. 28 феврал-Россияда феврал инқилоби ғалаба қозонди.
- 1917 й. 13 март-Тошкентда “Шўрои Исломия” ташкилоти тузилди.
- 1917 й. 16-23 апрел-Бутунтуркистон мусулмонларининг I курултойи бўлиб, унда Туркистон мусулмонлари кенгаши ташкил этилди.
- 1917 й. 26 апрел-Хива хонлигида Мажлис (маҳкамаи адлия) тузилди.
- 1917 й. июн-”Шўрои Уламо” ташкилоти тузилди.
- 1917 й. 17-20 сентябр-Тошкентда Туркистон ва Қозоғистон мусулмонларининг курултойи бўлиб, унда “Иттифоқи муслимин” тузилди.
- 1917 й. 1 ноябр-Тошкентда большевиклар зўравонлик билан ҳокимиятни эгаллади.
- 1917 й. 26-28 ноябр-Қўқонда Бутунтуркистон мусулмонларининг фавқулдда IV курултойи бўлди ва Туркистон Мухторияти ҳукумати тузилди.
- 1918 й. 22 феврал-Туркистон Мухторияти ҳукумати қизил аскарлар ва дашноқлар томонидан тор-мор этилди.
- 1918 й. февралнинг охири-Туркистонда совет тузумига қарши истиқлолчилик ҳаракати бошланди.
- 1918 й. март-”Колесов юриши” бўлди ва Бухоро амирлиги билан Туркистон республикаси ўртасида Қизилтепа битими имзоланди.
- 1918 й. 30 апрел- Туркистон автоном совет республикаси тузилди.
- 1919 й. март-Турор Рисқулов раислигида Туркистон Ўлкаси мусулмонлар бюроси тузилди.
- 1919 й. 9 апрел-Жунаидхон билан совет Россияси ўртасида Тахта битими имзоланди.
- 1919 й. 22 октябр-Мадаминбек бошчилигида Фарғона муваққат мухторият ҳукумати тузилди.
- 1920 й. 2 феврал-Совет ҳукумати қўшинлари Хива шаҳрини босиб олди ва Хива хонлиги тугатилди.
- 1920 й. 26 апрел-Хоразм Халқ Совет Республикаси тузилганлиги эълон қилинди.
- 1920 й. 3 май-Шермуҳаммадбек бошчилигида Туркистон-турк мустақил ислом жумҳурияти тузилди.
- 1920 й. 2сентябр-Туркфронт қўмондони М.Фрунзе бошчилигидаги қизил аскарлар Бухоро шаҳрини ишғол қилди ва Бухоро амирлиги тугатилди.
- 1920 й. 6-8 октябр-Бухоро Халқ Совети Республикаси тузилди.

1921 й. август-Бухорода Туркистон Миллий Бирлиги ташкилоти тузилди.

1923 й. март-Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши тузилди.

1925 й. 13 феврал-Ўзбекистон ССР тузилди.

1925 й. феврал-Қорақалпоғистон автоном вилояти (Қозоғистон АССР таркибида) тузилди.

1925-1929 йй.-Ўзбекистонда ер-сув ислоҳоти ўтказилди.

1927 й.-Ўзбекистон ССР Конституцияси қабул қилинди.

1927 й.-"Ҳужум" компанияси бошланди.

1929 й. охири-Мунаввар Қори бошчилигидаги "Миллий истиқлол" ташкилоти аъзолари қатағон қилинди.

1930-1932 йй.-Ўзбекистонда ўзига тўқ хўжаликлар "қулоқ" сифатида тугатилиб, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш амалга оширилди.

1932 й. март-Ўзбекистон ССР МИК хузурида Фанлар комитети ташкил қилинди.

1934 й. март-Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси тузилди.

1935 й.-Туркистон минтақасида истиқлолчилик ҳаракати мағлубиятга учради.

1937 й. 23 март-Қорақалпоғистон АССР Конституцияси қабул қилиниб, ҚҚАССР Ўзбекистон таркибига кирди.

1937-1938 йй.-Мустабид совет режими Ўзбекистонда оммавий равишда қатағонлар ўтказди.

1939 й. 1 август-15 сентябр-Катта Фарғона канали қазилди.

1941 й. 22 июн-1945 й. 9 май-Ўзбекистон халқлари Германия фашизмига қарши урушда иштирок этдилар.

1943 й. 4 ноябр-Ўзбекистон Фанлар академияси ташкил этилди.

1943-1944 йй.-Ўзбекистонга қрим татарлари, чеченлар, ингушлар, болқарлар, понтия греклари ва месхети турклар кўчирилди.

1944 й. январ-Республика пахтакорларининг биринчи қурултойи.

1949-1952 йй.-кўпгина машҳур Ўзбек ижодий зиёлилари асоссиз қатағон қилинди.

1950-60 йй.-Ўзбекистонда қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш чоралари кўрилди.

1951-1954 йй.-Тошкент ботаника боғи яратилди.

1956 й. 5 ноябр-Ўрта Осиёда биринчи Тошкент телемаркази ишга тушди.

1958-1960 йй. - Жарқоқ - Бухоро - Самарқанд - Тошкент магистрал газ қузури қурилди.

1959-1965 йй.-450 дан зиёд саноат корхоналари ишга туширилди.

1963 й.-Бухоро-Урал газ қузури ишга туширилди.

1965 й.-Аму-Бухоро канали қурилди.

1966 й. 26 апрел-Тошкент шаҳрида кучли zilзила бўлди.

1967 й.-Дунёдаги энг узун Ўрта Осиё-Марказ газ қузури қурилди.

1969 й.-"Ташавтомаш" заводи базасида Тошкент трактор заводи барпо этилди.

1977 й. 6 ноябр-Тошкент метрополитенининг биринчи навбати ишга тушди.

1984-1989 йй.-"Пахта иши" натижасида Ўзбекистонда ўн минлаб кишилар қатағон қилинди.

1985-1990 йй.-Қайта қуриш йиллари

- 1989 й. 21 октябр-“Ўзбекистон ССРнинг давлати тили ҳақида”ги Қонун қабул қилинди.
- 1990 й. 24 март-И.А.Каримов Ўзбекистон ССР Президенти этиб сайланди.
- 1990 й. 20 июн-Ўзбекистон ССР Олий Совети “Мустақиллик Декларацияси”ни қабул қилди.
- 1991 й. 31 август-Ўзбекистон Олий Кенгаши “Ўзбекистон Республикасининг Давлат Мустақиллигини эълон қилиш тўғрисида” Қонун қабул қилди.
- 1991 й. 1 сентябр-Ўзбекистон Республикасининг Мустақиллик куни деб эълон қилинди.
- 1991 й. 1 ноябр-Ўзбекистон халқ демократик партияси ташкил топди.
- 1991 й. 18 ноябр-Ўзбекистон Республикаси Давлат байроғи тасдиқланди.
- 1991 й. 29 декабр-И.Каримов муқобиллик асосида Ўзбекистон Республикасининг Президенти этиб сайланди.
- 1992 й. 14 январ-Ўзбекистон Республикаси Қуролли кучлари ташкил этилди.
- 1992 й. 2 март-Ўзбекистон БМТ аъзолигига қабул қилинди.
- 1992 й. май-“Ватан тараққиёти” партияси ташкил топди.
- 1992 й. 2 июл-Ўзбекистон Республикаси Давлат герби қабул қилинди.
- 1992 й. 28 ноябр-Ўзбекистон Марказий Осиё давлатлари Иқтисодий ҳамкорлик ташкилотининг аъзоси бўлди.
- 1992 й. 8 декабр-Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинди.
- 1992 й. 10 декабр-Ўзбекистон Республикаси Давлат мадҳияси қабул қилинди.
- 1993 й.-Ўзбекистон-АҚШ ҳамкорлигида олтин қазиб олиш бўйича “Зарафшон-Ньюмонт” қўшма корхонаси ташкил этилди.
- 1993 й. 7 май-I ва II даражали “Соғлом авлод учун” ордени таъсис этилди.
- 1994 й. 5 май-“Ўзбекистон Қаҳрамони” унвони ва “Олтин юлдуз” медали таъсис этилди.
- 1994 й. 5 май-“Мустақиллик ордени”, “Дўстлик” ордени ҳамда “Жасорат” ва “Шуҳрат” медаллари таъсис этилди.
- 1994 й. 1 июл-Ўзбекистон Республикасининг миллий валютаси-Сўм муомалага киритилди.
- 1995 й. 18 феврал-“Адолат” социал-демократик партияси ташкил топди.
- 1995 й. 29 март-Ўзбекистон Республикаси референдумини ўтказувчи Марказий комиссия референдум яқунлари тўғрисида қарор қабул қилиб, унда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг ваколат муддати умумхалқ овоз бериши натижасида 1997 йилдан 2000 йилгача узайтирилди.
- 1995 й. 6 май-“Меҳнат шуҳрати”, I ва II даражали “Шон шараф” орденлари таъсис этилди.
- 1995 й. 3 июн-Ўзбекистон “Халқ бирлиги” ҳаракати ташкил топди.
- 1996 й.-Амир Темури йили.
- 1996 й. 26 апрел-“Амир Темури” ордени таъсис этилди.
- 1996 й. 19 июл-Асакада “Ўз ДЭУ авто” заводининг расмий очилиши бўлди.
- 1996 й. 28 август- Самарқанд ва Шаҳрисабз шаҳарлари “Амир Темури” орденлари билан мукофотланди.

- 1996 й. 21 октябр-Тошкентда Озарбайжон, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркия, Туркманистон ва Ўзбекистон Республикалари Президентлари олий даражадаги учрашувида Тошкент Декларацияси имзоланди.
- 1997 й. октябр-Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллиги нишонланди.
- 1997 й.-Президент И.А.Каримовнинг “Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” асари нашр этилди.
- 1998 й. 28 декабр-Фидокорлар партияси ташкил топди.
- 1998-й. И.А.Каримовни “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” номли китоби нашрдан чиқди.
- 1998 й 24 октябр-Аҳмад ал-Фарғонийнинг 1200 йиллик юбилейи тантанали равишда нишонланди.
- 1998 й. 23 октябр-Имом ал-Бухорийни 1225 йиллиги нишонланди.
- 1999 й. 15 март-Ўзбекистон ва Туркия ҳамкорлигида “Sam Koch avto” корхонаси ишга тушди.
- 1999 й. 24 апрел-Ўзбекистон Грузия, Озарбайжон, Украина, Молдовия аъзо бўлган, ҳозирда “Тууам” деб юритиладиган иқтисодий ташкилотга аъзо бўлди.
- 1999 й. 5 ноябр-Ватандошимиз, мўғулларга қарши курашган Жалолиддин Мангубердининг Хива тупроғида 800 йиллик юбилейи нишонланди.
- 1999 й.-И.А.Каримовнинг “Ўзбекистон буюк келажак сари” номли китоби нашрдан чиқди.
- 2000 й. 9 феврал-Шаҳрисабзда Амир Темурнинг таваллуди нишонланди.
- 2000 й. 14 апрел-“Ватан тараққиёти” ва “Миллий тикланиш” партиясини қўшма курултойи бўлиб ўтди. Икки партия бирлашиб, “Фидокорлар миллий демократик партияси” тузилди.
- 2000 й. 12 май-Тошкентнинг Юнусобод мавзеида истиқлол курашчиларига атаб “Шаҳидлар майдони” очилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

- Каримов И.А.** Ўзбекистоннинг Ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т., “Ўзбекистон”, 1992
- Каримов И.А.** Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1993.
- Каримов И.А.** Истиқлол ва маънавият-Т., “Ўзбекистон”, 1994.

- Каримов И.А.** Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1995.
- Каримов И.А.** Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., 1995
- Каримов И.А.** Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари-Т., “Ўзбекистон”, 1995.
- Каримов. И.А.** Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.-3, Тошкент, “Ўзбекистон”, 1996.
- Каримов И.А.** Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори.- Т., “Ўзбекистон”, 1997.
- Каримов И.А.** Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
- Каримов И.А.** Тарихий хотирасиз келажак йўқ-Т., “Шарқ“, 1998.
- Каримов И.А.** Маънавий юксалиш йўлида.-Т., “Ўзбекистон”, 1998.
- Каримов И.А.** “Ўзбекистон буюк келажак сари” Т., “Ўзбекистон”, 1999.
- Каримов И.А.** Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда. “Туркистон-пресс ахборот агентлиги муҳбирининг саволларига жавоблар-Т., “Ўзбекистон”, 1999.
- Каримов И.А.** Олий Мажлис II-чақириқ I-сессияси 2-йиғилишида сўзлаган нутқи. “Ўзбекистон овози”, 12 феврал, 2000.
- Абаев В.И.** Миф и история в Гатах Зороастра. В кн.: Историко-филологические исследования. М., 1974.
- Абдуллаев Р.** Миллий сиёсий ғоялар тарихидан // Инсон ва сиёсат, 1991, № 9, 87-94-бетлар.
- Абдулхамидов А.** Орошение в предгорьях Узбекистана. Т., 1990.
- Абдураимов М.А.** Очерк аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI в. - первой половине XIX века, т.1. Т., 1966.
- Абу Райхон Беруний.** Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. // Танланган асарлар. т.1.-Т., “Фан”, 1968.
- Авесто. Яшт китоби-Т., “Шарқ”, 2001.
- Алексеев В.П., Першиц А.И.** История первоўтного общества. М., 1990.
- Алимова Д.А.** ва б. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). -Т., “Шарқ“, 2000.
- Алимова Д.А.** Джадидизм в Средней Азии. Пути обновления, реформы, борьба за независимость.-Т., “Ўзбекистон”, 2000.
- Алимова Д. А., Голованов А.А.** Ўзбекистон мустабид совет тузуми даврида: сиёсий ва мафкуравий тазйиқ оқибатлари.-Т., “Ўзбекистон”, 2000.
- Амир Саййид Олимхон** Бухоро халқининг ҳасрати тарихи-Т., “Фан”, 1991.
- Амир Темур жаҳон тарихида. Т., “Шарқ”, 1996.
- Аннаев Т., Шайдуллаев Ш.** Сурхондарё тарихидан лавҳалар. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
- Арриан.** Поход Александра. Перевод М.Е.Сергеенко. М.-Л., 1962.
- Арциховский А.** Археология асослари. Т., 1970.
- Археологлар ҳикоя қилади. Муаллифлар жамоаси. Т., 1976.
- Асқаров А.А.** Бухоронинг ибтидоий давр тарихидан лавҳалар. Т., 1973.
- Асқаров А.А.** Саппалитепа. Т., 1978.

- Жадидчилик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш (Туркистон ва Бухоро жадидчилиги тарихига янги чизгилар). Даврий тўплам № 1.-Т., “Университет”, 1999.
- Жалолиддин Мангуберди. Т., “Шарқ”, 1999.
- Заднепровский Ю.А.** Древнеземледельческая культура Ферганў. М.-Л., 1962.
- Зеймаль Е.В.** Амударьинский клад. Л., 1979.
- Зиёев Ҳ.З.** Ўрта Осиё ва Сибир (XV-XIX асрлар) Т., 1962.
- Зиёев Ҳ.З.** Ўрта Осиё ва Волга бўйлари. Т., 1965.
- Зиёев Ҳ.З.** Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. Т., “Шарқ”, 1998.
- Зиёев Ҳ.З.** Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи-Т.2001 й.
- Зиё А.** Ўзбек давлатчилиги тарихи (энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар). Т., “Шарқ”, 2000.
- Зиёева Д.** Туркистон миллий озодлик ҳаракати.-Т., /афур /улом нашриёти, 2000.
- Ибн Арабшоҳ.** Амир Темур тарихи. I-II китоблар. Т., 1992.
- Иброҳимов А.** Бизким, Ўзбеклар... Т., “Шарқ”, 1999.
- Иброҳимов Н.** Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. Т., 1993.
- Иванов П.П.** Очерки по истории Средней Азии (XVI- середина XIX в.) М., 1958.
- Из истории общественно-философской мысли в Узбекистане. Коллектив авторов. Т., 1977.
- Исламов У.** Пехера Мачай. Т., 1975.
- Исламов У., Тимофеев В.** Культура каменного века Центральной Ферганў. Т., 1986.
- Исомиддинов М.** Сополга битилган тарих. Т., 1993.
- Исомиддинов М.Х., Сулейманов Р.Х.** Еркурган. Т., 1984.
- Исҳоқов М.** Унутилган подшоликдан хатлар. Т., “Фан”, 1992.
- История Бухарў. Т., “Фан” 1976.
- История Хорезма. Т., “Фан” 1977.
- История Узбекистана. Т. III (XVI-первая половина XIX века). Коллектив авторов. Т., “Фан” 1993.
- История Узбекистана в источниках. Составитель Б.В.Лунин. Т., “Фан”, 1984.
- История Узбекистана в источниках (VII-XVIII вв.). Составитель Б.В.Лунин. Т., “Фан”, 1988.
- Итина М.А.** История степнўх племен южного Приаралья. М., 1977.
- Йўлдошев М.** Хива хонлигида ер эгалиги ва давлат тузилиши. Т., 1959.
- Кабанов С.К.** Нахшаб на рубеже древности и средневековья (III-VII вв.). М., 1977.
- Кабиров А.** Сармишсойнинг қоятошларидаги расмлар. Т., 1976.
- Кабиров Ж., Сагдуллаев А.** Ўрта Осиё археологияси. Т., 1990.
- Кадўрова Т.К.** Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане в VIII- начале IX вв. Т., 1965.

- Муҳаммаджонов А.Р., Неъматов Т.И.** Бухоро ва Хеванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. Т., 1957.
- Муҳитдинов Н.** Кремлда Ўтган йилларим. 1-китоб. Т., “Ўзбекистон”, 1995.
- Муҳаммаджонов А.Р.** Қадимги Тошкент. Т., 1988.
- Набиев Р.** XIV асрда Ўрта Осиёда сарбадорлар қўзғолони. Т., 1942.
- Наршахий.** Бухоро тарихи. Т., “Фан” 1966.
- Негматов Н.Н.** Государство Саманидов. Душанбе, 1977.
- Независимость и история: новые подходы к изучению истории Узбекистана.- Т., “Университет”, 1997.
- Неразик А.Е.** Сельские поселения Афригидского Хорезма. М., 1966.
- Низамиддинов Н.** XVI-XVII асрларда Ўрта Осиё ва Ҳиндистон муносабатлари. Т., 1966.
- Нильсен В.А.** Становление феодальной архитектурЫ Средней Азии (V-VIII вв.). Т., 1966.
- Низомулмулк.** Сиёсатнома. Т., “Адолат”, 1997.
- Норкулов Н.** Беруний ва Хоразм. Т., “Фан”, 1973.
- Норкулов Н.К.** Темурийлар маданияти тарихидан лавҳалар. Урганч, 1966.
- Окладников А.П.** Палеолит и мезолит Средней Азии. “Средняя Азия в эпоху камня и бронзы”. М.-Л., 1966.
- Оранский И.М.** Иранские языки в историческом отношении. М., 1979.
- Ота-Мирзаев О.** Миллий аҳоли сиёсати. Мустақиллик бу ҳуқуқ. Т., “Ўзбекистон”.
- Очерки хозяйственной жизни Туркеспублики.-Т., изд ЦСНХ, 1920.
- Ошанин Л.В., Зезенкова В.Я.** ВопросЫ этногенеза народов Средней Азии в свете данных антропологии. Т., 1953.
- Пигулевская Н.В.** Маздакидское движение. “Известия Ан СССР”. Отделение истории и философии, т., I, № 3, 1949.
- Пидаев Ш.Р.** Поселения кушанского времени Северной Бактрии. Т., 1978.
- Пидаев Ш.Р.** Сирли кушонлар салтанати. Т., 1990.
- Пидаев Ш.Р.** Қадимги Термез-Т.2001.
- Пилипко В.Н.** Поселения северо-западной Бактрии. Ашхабад. 1985.
- Полвонов Н.** “Ёш хиваликлар” партияси тарихини Ўрганишда Полвоновиёз Хожи Юсупов “Хотиралар”ининг аҳамияти. // “ЎзМУ хабарлари”, 2000 йил, 4 сон.
- Пугаченкова Г.А.** Пути развития Южного Туркменистана порЫ рабовладения и феодализма. М., 1958.
- Пугаченкова Г.А.** Халчаян. Т., 1966.
- Пугаченкова Г.А.** Термез, Шахрисабз, Хива. М., 1976.
- Пугаченкова Г.А.** Искусство Бактрии эпохи Кушан. М., 1979.
- Пугаченкова Г.А.** ШедеврЫ Средней Азии. Т., 1986.
- Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И.** Очерки искусства Средней Азии. М., 1982.
- Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В.** Северная Бактрия-Тохаристан. Т., 1990.
- Пьянков И.В.** Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия. Душанбе, 1975.
- Равшанов П.** Қашқадарё тарихи. Т., “Фан”, 1995.

- Радкевич В.А.** Великий шелковѳй путь. М., 1990.
- Ражабова Р.ѳ.** ва б. Ёзбекистон тарихи (1917-1993 йиллар).-Т., “Ёкитувчи”, 1994.
- Раджапова Р.Я.** и др. История Узбекистана (1917-1993 гг.).-Т., “Ёкитувчи”, 1995.
- Ражабов Қ.Қ.** Мустақил Туркистон фикри учун мужодалалар.-Т., “Ёзбекистон”, 2000.
- Ризаев Ш.** Жадид драмаси. -Т., “Шарқ”, 1997.
- Ртвеладзе Э.В.** “Ёрта Осиёнинг қадимги тангалари”. Т., 1987.
- Ртвеладзе Э.В., Лившиц В.А.** Памятники древней письменности. Т., 1985.
- Ртвеладзе Э.В., Сагдуллаев А.С.** Памятники минувших веков. Т., 1986.
- Ртвеладзе Э.В.** Великий шелковѳй путь. Т., “Ёзбекистон миллий энциклопедияси”, 1999
- Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В.** Қадимги Ёзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. Т., “Адолат”, 2001.
- Рѳскулов Т.** Революция и коренное население Туркестана. Часть I. 1917-1919 гг.-Т., Уз ГИЗ, 1925.
- Рѳскулов Т.Р.** Собрание сочинений в трёх томах.-Т.1.-Алматѳ, Қазақстан, 1997.
- Саидов А, Султонов С.** Ёзбекистон Республикаси Конституцияси ва инсон ҳуқуқлари. Т., “Адолат”, 1996.
- Саидов А.** Сайлов ҳуқуқи, Ёқув қѳлланмаси Т., 1999.
- Сафаров Г.** Колониальная революция (Опѳт Туркестана). -М., Госиздат, 1921.
- Самарқанд тарихи. I-II томлар. Т., “Фан” 1971.
- Сагдуллаев А.С.** Усадбѳ древней Бактрии. Т., 1987.
- Сагдуллаев А.С.** Огненнѳе стрелѳ. Т., 1993.
- Сагдуллаев А.С.** Қадимги Ёзбекистон илк ёзма манбаларда. Т., 1996.
- Сагдуллаев А.С., Эшов Б.** Заратуштра-ҳақиқатми ё афсона? Фан ва турмуш, 1995, 4-сон.
- Сагдуллаев А, Аминов Б, Мавлонов Ё, Норқулов Н.** Ёзбекистон тарихи: давлат ва жамият қуриш тараққиёти. Т., 2000.
- Сарианиди В.А.** Древние земледельцѳ Афганистана. М., 1977.
- Ставиский Б.Я.** Средняя Азия в кушанский период. М., 1963.
- Смирнова О.И.** Очерки из истории Согда. М., 1970.
- Страбон.** География в 17 книгах. Пер. Г.А. Стратановского. М., 1964.
- Струве В.В.** Поход Дария I на саков-массагетов. В. кн. “Этюдѳ по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии”. М., 1968.
- Сухарева О.А.** К истории городов Бухарского ханства (историко-этнографический очерк). Т., 1958.
- Сулаймонова Ф.** Шарқ ва /арб. Т., “Фан”, 1991.
- Тарн К.** Эллинистическая цивилизация. Пер. с англ. С.А. Ляковского. М., 1949.

- Тайлор Э.Б.** Первобўтная культура. Пер. с англ. Д.А. Коропчевского. М., 1989.
- Тарих, мустақиллик, миллий ғоя.-Т., “Академия”, 2001.
- Тарих шоҳидлиги ва сабоқлари. Т., “Шарқ”, 2001.
- Темур ва Улуғбек даври тарихи. Т., “Қомуслар бош тахририяти”, 1996.
- Темур даврининг меъморий қаҳқашони. Т., “Шарқ”, 1996.
- Тереножкин А.И.** Согд и Чач.-КСИИМК, вЎп. XXXIII. 1950.
- ТошДу илм ва маърифат маскани. Т., ”Университет”, 1995.
- Ўйеіае À. Åæ.** Īñðèæáíèà èñòíðèè. ñá. - Ī.: Īðáðáññ, 1991.
- Ўйеñòíâ Ñ.Ī.** Ī ãðááíèì äæüðàì Īèñà è ðèñàððà. Ī., 1962.
- Ўйеñòíâ Ñ.Ī.** Қàæèíæ Õíðàçì ààáíèüðèèè èçèàá. Õ., 1964.
- Ўóðñóíâ È.È.** Ūçááèèñòí ìáíðèð÷èèðèíèá èñðèкèíè èúèèááæ èðèàðè òàðèðèááì (1917-1939). Õ., 1995.
- Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. НаучнЎй редактор Р.Я.Раджапова.-Т., “Шарқ“, 2000.
- Туркистон мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан.-Т., “Фан”, 1996.
- Уманский Я.** Ўзбекистон Республикаси: миллатлараро муносабатларнинг таракқиети // Ижтимоий фикр, 1998. №1, 31 б.
- Умняков И.И.** ТохарЎ и тохарский вопрос.-Тр. Уз. ГУ. Новая серия, № 31.
- Усмон Турон.** Туркий халқлар мафқураси.-Т., “ЧЎлпон”, 1995. **Файзулла ХЎжаев.** Танланган асарлар. т.1.-Т.,”Фан”, 1976.
- Файзулла ХЎжаев.** Бухоро инқилобининг тарихига материаллар.-Т., “Фан”, 1997.
- Фитрат.** Танланган асарлар.-т.1.-Т., “Маънавият”, 2000.
- Фитрат.** Танланган асарлар.т.2.-Т., “Маънавият”, 2000.
- Ўðàè Ð.** Íáñèááèà Èðáíà. Īãð. ñ áíá. Å.Å. Èèáøè÷à è Å.Å. Çáèíæü. Ī., 1972.
- Õáñáíâ Á.Å.** Íàøèíáèüíâü èíðáèèèááíòèü Óçááèèñòáíà è èñòíðè÷áñèèà процессЎ 1917-íà÷àèà 50-ð áíáíâ. Õ.,2000.
- Хасанов Х.** Ўрта Осиёлик географ ва сайёҳлар. Т., 1964.
- Хива минг гумбаз шаҳри. Т., “Фан”, 1997.
- Хлопон И.Н.** Историческая география южнЎх областей Средней Азии (античность и ранее средневековье). Ашхабад, 1983.
- Ходжайов Т.К.** К палеантропологии древнего Узбекистана. Т., 1980.
- Ходжайов Т.К.** Ўзбек халқи этногенези тарихидан. Т., “Университет”, 1995.
- Ходжанов С.** К 10-летию Туркестанской советской автономии Туркестана.-Т., изд. “Правда Востока”, 1928.
- Хоразм тарихи. т. 1-2. Урганч, “Хоразм”, 1997.
- Хусанов О.** Мустақиллик ва маҳаллий ҳокимият (хуқуқий, ташкилий масалалар ва муаммолар) Т., 1996 й.
- Хусанов О.** Фуқаролик Ўз-Ўзни бошқариш, хуқуқий демократик ислохотлар. Т., “Ўзбекистон”, 1997й.
- Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А.** НародЎ, расЎ, культурЎ. М., 1985.
- Чориев А.** Миллий истиқлол мафқураси ва унинг асосий хусусиятлари. “Мулоқот”, №4, 1996.

- Чўлпон.** Гўзал Туркистон.-Т., “Маънавият”, 1997.
- Шаҳобиддин Яссавий Исмоилшайх ўғли.** Turkistan Assiq Haqiqatlari.-Истанбул, 1984.
- Шамсутдинов Р.** Ўзбекистонда советларнинг кулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожеали оқибатлари. Т., “Шарқ”, 2001.
- Шамсутдинов Р.** Истиклол йўлида шаҳид кетганлар. Т., “Шарқ”, 2001.
- Шарафуддин Али Йаздий.** Зафарнома. Т., “Шарқ”, 1997.
- Шониёзов К.Ш.** Қанғ давлати ва қанғлилар. Т., 1990.
- Шониёзов К.Ш.** Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Т., “Шарқ”. 2001.
- Шишкин В.А.** Архитектурнўе памятники Бухарў. Т., 1936.
- Шишкин В.А.** Варахша. Т., “Фан”, 1963.
- Ширинов Т.** Орудия производства и оружие эпохи бронзў среднеазиатского Междуречья. Т., “Фан”, 1986.
- Эгамназаров А.** “Бу кимнинг ташвиши?” “Шарқ юлдузи” 1992 й, 10-сон, 140-147 б.
- Юсупов П.** Ёш хиваликлар тарихи (Хотиралар).-Урганч, “Хоразм”, 2000.
- Юнусова Х.** Миллатлараро муносабатлар тарихидан // “Мулоқот”, 2001 2-сон.
- Якубовский А.Ю.** К вопросу об этногенезе узбекского народа. Т., 1941.
- Якубов Б.** Шаҳрисабз ва Китоб тарихидан. Қарши., Насаф, 1996.
- Ясперс К.** Смўсл и назначение истории - М.: Изд. полит. литературў, 1991.
- Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар тарихидан. Даврий тўплам.-Т., “Университет”, 1998.
- Ўзбекистон тарихи: янги нигоҳ. Жадидлар харакатидан миллий мустақилликка қадар. -Т., “Эльдимур”, 1998.
- Ўзбекистон тарихи. 1-қисм. II-нашри. (масўул муҳаррирлар А. Сағдуллаев, Б. Эшов) Т., “Университет”, 1999.
- Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида,. Т., “Шарқ”. 2000.
- Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида.-Т., “Шарқ“, 2000.
- Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари-Т.-2001.
- Ўзбекистоннинг янги тарихи. 3-китоб. Мустақил Ўзбекистон тарихи Т., “Шарқ“, 2000.
- Ўзбекистоннинг янги тарихи. Концептуал-методологик муаммолар. Т., “Академия”, 1998.
- Ўзбекистон миллий энциклопедияси. т.1-2.-Т., ўЗМЭ нашриёти, 2000-2001.
- Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. Т., “Қомуслар бош таҳририяти”, 1997.
- Ўзбекистон тарихи (қисқача маълумотнома). Т., “Шарқ”, 2000.
- Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар. Даврий тўплам № 2. -Т., “Шарқ”, 1999.
- Ўзбек халқи давлатчилиги тарихи концепцияси. Лойиха. // “Ўзбекистон тарихи”, 1999, 1-сон.

Қадимги Кеш-Шахрисабз тарихидан лавҳалар. А.С.Сагдуллаев таҳрири остида. Т., “Шарқ”, 1998.

Қудратов С.С. Сардобалар Ўлкаси-Т. 2001

Қудратов С.С. Ўрта Осиёда илк давлатларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши. Гулистон. 1999.

Қорақалпоғистон тарихи (1917-1994 йй.), Нукус, 1995.

Ўибназаров Ш. Ижтимоий ривожланиш сабоқлари. 20-йиллар таҳлили. Т., “Ўзбекистон”, 1994.

Ўломов Я./. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Т., 1959.

Ўломов Я./. Археология-тарих фани хизматида. Т., “Фан”, 1976.

Ўломов Я./., Исломов У., Асқаров А. Первобўта култура и возникновение орошаемого земледелия в низовьях Зерафшана. Т., 1966.

Ҳайдаров М. Туркистонда совет ҳокимияти юритган сиёсатнинг маҳаллий аҳолига бўлган таъсири (1917-1924 й.) // ТошДУ хабарлари, 1998, № 1, 53-58-бетлар.

Ҳайдаров М. ТАССР даврида совет ҳокимияти олиб борган сиёсат: тарих ва ҳақиқат. // Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар тарихидан.-Т., “Университет”, 1998, 44-52 бетлар.

Найт Ваумирза. “Basmatcilar”. Turkistan Milli Mucadele Tarihi (1917-1934). - Ankara, 1997. 367 S.

Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. I-II-китоблар. Т., “Шарқ”, 1999-2000.

Мундарижа

КИРИШ. 3

1-мавзу. Ўзбекистон тарихи фани предмети, уни ўрганишнинг методологик тамойиллари, манбалари, объекти ва аҳамияти. 6

Ўзбекистон тарихи фанининг фан сифатида тутган ўрни. Унинг ўрганиш предмети ва объекти. 6

Ўзбекистон тарихи фанининг ғоявий-назарий асослари ва методологик тамойиллари 8

Ўзбекистон тарихини даврлаштириш масаласи ва тарихни ўрганишда манбаларнинг аҳамияти. 10

Ватан тарихини ўқитишнинг аҳамияти. 13

I. Энг қадимги давр. 17

2-мавзу. Ўзбекистон инсоният тараққиётининг қадимги ўчоқларидан бири. 17

Инсониятнинг дастлабки аجدодлари. Палеолит даври.	17
Мил. авв. XII-IV минг йилликларда Ўрта Осиё.	23
Ибтидоий тасвирий санъат. Бронза даври ютуқлари.	30

3-мавзу. Ўзбек халқининг этник шаклланиши. . . 35

Этногенез ва уни Ўрганиш масалалари.	35
Ўлкамиз ҳудудларидаги қадимги маҳаллий аҳоли ва Ўзбек халқи шаклланиш босқичлари.	37
Ўрта асрлардаги этник-маданий жараёнлар. “Ўзбек” атамаси.	42

4-мавзу. Ўзбек давлатчилигининг шаклланиши ва дастлабки тараққиёт босқичлари. 46

Илк давлатчиликнинг асосий омиллари. Дастлабки шаҳарсозлик маданияти.	46
Илк давлатлар ҳақидаги ёзма манбалар. Қадимги аҳоли.	49
Дастлабки давлатлар.	54
Милоддан аввалги VI-IV асрларда Ўрта Осиё.	59
“Авесто”. Маданий ҳаёт.	66

5-мавзу. Антик давр давлатлари. Буюк ипак йўли, шаклланиши, ривожланиш босқичлари. 70

Салавкийлар, Парфия ва Юнон-Бақтрия давлатлари.	70
Қанғ, Довон ва Кушон давлатлари.	76
Буюк ипак йўли. Маданий ҳаёт.	85

II. Ўрта асрлар даври. 92

6-мавзу. Эфталитлар, Туркий ҳоконлик ва араблар истилоси даврида Ўрта Осиё. 92

Милодий IV-VI асрлар Турон замини тарихи.	92
Эфталитлар даврида ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт.	95
Туркий ҳоконлик ҳукмронлиги давридаги Ўрта Осиё.	100
Ислом дини. Ўрта Осиёга араб босқинининг дастлабки даври. Қутайба юришлари.	109
Араблар босиб олгандан кейин Мовароуннаҳр ва Хуросондаги ижтимоий - сиёсий аҳвол. Халқ ҳаракатлари.	117
Араб босқинига қарши халқ озодлик ҳаракатлари.	119

XV аср охири-XVI аср бошларида Мавароуннаҳрдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт. Шайбонийлар ва Аштархонийлар сулоласи.	232
Бухоро амирлиги.	244
Хива хонлиги.	248
Қўқон хонлиги.	254

III. Чоризм мустамлакачилиги даври. 260

12- мавзу. Чор Россиясининг Туркистонни босиб олиши. Чоризм истибдодига қарши Туркистон халқларининг миллий-озодлик кураши.

Жадидчилик.	260
Жадидчилик ҳаракати.	278

IV. Ўзбекистон советлар ҳукмронлиги даврида. 295

13-мавзу. Туркистонда мустабид совет ҳокимиятининг ўрнатилиши ва унга қарши қуролли ҳаракати. 295

1917 йил феврал инқилобининг Туркистонга таъсири.	
Мухториятчилик ҳаракати.	295
Октябр тўнтариши. Туркистонда мустабид совет режимининг ўрнатилиши, большевикларнинг шовинистик сиёсати.	297
Туркистон Мухторияти ҳукумати ва унинг фаолияти.	300
Туркистон минтақасида совет ҳокимиятига қарши қуролли ҳаракати ва тарихий аҳамияти	305
Хива хонлигининг қизил армия томонидан тугатилиши.	
Хоразм Халқ Совет Республикасининг тузилиши ва ундаги ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар.	317
Бухорога қизил армиянинг босқини ва амир ҳокимиятининг афдарилиши. Бухоро Халқ Совет Республикасидаги ҳокимият тизими ва ғоявий-сиёсий вазият.	323

14-14-14. 20-30 йилларда совет ҳокимиятининг Ўзбекистонда юритган иқтисодий ва маданий сиёсати, оқибатли ўзгаришлари ва сиёсий қатағонлик. 331

Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг иқтисодий ва маданий сиёсати, оқибатли ўзгаришлари ва сиёсий қатағонлик.	331
Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг иқтисодий ва маданий сиёсати, оқибатли ўзгаришлари ва сиёсий қатағонлик.	344

Ўзбекистонда “маданий инқилоб” ва унинг оқибатлари.	351
Сиёсий катагонлик.	359

15-мавзу.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбек халқининг фашизм устидан қозонган ғалабага

қўшган ҳиссаси.	365
--------------------------------	------------

Урушнинг бошланиши. Умумий ҳарбий сафарбарлик.	365
--	-----

Уруш йилларида Ўзбекистон саноати ва қишлоқ хўжалиги. . .	372
---	-----

Уруш йилларида фан ва маданият.	378
---	-----

Ўзбекистонликларнинг уруш жангоҳларида кўрсатган жасоратлари.	381
---	-----

16 мавзу. Урушдан кейинги йилларда

Ўзбекистоннинг иқтисодий ва маданий ҳаёти. Иқтисодий ва маънавий қарамликнинг

оқибатлари.	388
----------------------------	------------

Урушдан кейинги йилларда Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий ҳаёти.	388
---	-----

Республикада 1946-90 йиллардаги маънавий, маданий қарамлик ва унинг оқибатлари. Катагонликнинг янги тўлкини.	398
--	-----

17-мавзу. Ўзбекистонда давлат мустақиллигининг

қўлга киритилиши ва унинг тарихий аҳамияти. . .	408
--	------------

Мустақилликка эришув йўлида.	408
--------------------------------------	-----

И.А.Каримов-Ўзбекистон мустақиллигини асосчиси ва етакчиси.	414
---	-----

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси.	419
--	-----

18-мавзу. Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик

давлат ва фуқаролик жамият асосларининг барпо этилиши.	422
---	------------

Ўзбекистоннинг Ўзига хос истиқлол ва тараққиёт йўли.

Сиёсий ислохотлар.	422
----------------------------	-----

Ўзбекистонда демократик фуқаролик жамият асосларини яратилиши.	429
--	-----

19-мавзу. Мустақиллик йилларида Ўзбекистоннинг иқтисодий, маънавий ва маданий тараққиёти. . . . .

446

Ўзбекистон Республикасида бозор муносабатларининг шаклланиши, унинг йўналишлари, босқичлари ва хусусиятлари.	446
Иқтисодиётда юз берган тарихий ўзгаришлар, бозор инфратузилмасининг шаклланиши.	450
Қишлоқ хўжалигида ислохотлар, унинг вазифалари ва йўналишлари. Молия-банк тизими.	455
Мустақиллик йилларида маънавий ва маърифий ҳаёт. Миллий истиқлол ғояси ва мафкуравий масалалар.	459
Мустақиллик йилларида фан ва маданиятнинг ривожланиши.	468
20-мавзу. Ўзбекистон ва Ўзбекистоннинг халқаро алоқаларининг йўналишлари.	475
Ўзбекистонда тинчликсевар мустақил ташқи сиёсати ва унинг жаҳон ҳамжамияти томонидан тан олинishi.	475
Ўзбекистоннинг халқаро ташкилотлар ва хорижий мамлакатлар билан иқтисодий-сиёсий алоқаларининг йўлга қўйилиши.	479
Ўзбекистоннинг МДХдаги ўрни ва мавқеининг ошиб бориши	487
Ўзбекистоннинг Марказий Осиё республикалари билан ўзаро ҳамкорлиги.	491
Хронологик жадвал.	495
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.	512
Мундарижа	